

Національна академія наук України
Інститут історії України

Руслан Пиріг

**Діяльність урядів гетьманату
Павла Скоропадського:
персональний вимір**

Київ–2016

УДК 94(477) (930) «1918»

*Рекомендовано до друку Вченою радою
Інституту історії України НАН України
(протокол №8 від 29 жовтня 2015 р.)*

Рецензенти:

член-кореспондент НАН України,
доктор історичних наук, професор **О.П. Реєнт**
доктор історичних наук, професор **О.М. Любовець**

Пиріг Р.Я. Діяльність урядів гетьманату Павла Скоропадського: персональний вимір. — К.: Ін-т історії України НАН України, 2016. — 518 с.

У книзі функціонування Ради Міністрів Української Держави 1918 р. висвітлюється через персональну участь кожного з членів уряду в законотворчій роботі, виробленні та реалізації державної політики в основних галузевих сферах. Розглядаються фахові, управлінські, особистісні якості міністрів, вплив їх політичних поглядів на державне будівництво, відносини з гетьманом, німецькими військовими та дипломатами. Простежено епілог долі кожного з урядовців.

Видання розраховане на науковців, викладачів, студентів, усіх, хто цікавиться історичним минулим України.

ISBN 978-966-02-7761-8

© Пиріг Р.Я., 2016

© Інститут історії України НАН України, 2016

***Коханій дружині
професору Олександрі Пиріг
присвячую***

Автор

Зміст

Передмова	7
Розділ 1. Уряди гетьманату у світлі сучасної історіографії	13
Розділ 2. Історичні джерела теми	35
Розділ 3. Три кабінети Ради Міністрів	45
Розділ 4. Голови урядів	61
4.1. Микола Сахно-Устимович	63
4.2. Микола Василенко	73
4.3. Федір Лизогуб	79
4.4. Сергій Гербель	97
Розділ 5. Міністри внутрішніх справ	107
5.1. Федір Лизогуб	109
5.2. Ігор Кістяковський	119
5.3. Віктор Рейнбот	135
Розділ 6. Міністри юстиції	143
6.1. Михайло Чубинський	145
6.2. Олексій Романов	157
6.3. Андрій В'язлов	165
6.4. Віктор Рейнбот	171
Розділ 7. Міністр фінансів	175
7.1. Антон Ржепецький	177
Розділ 8. Міністри торгівлі і промисловості	199
8.1. Сергій Гутник	201
8.2. Сергій Мерінг	215
Розділ 9. Міністри шляхів сполучень	219
9.1. Борис Бутенко	221
9.2. Еміль Ландсберг	233
Розділ 10. Міністри земельних справ	237
10.1. Василь Колоколюцов	239
10.2. Володимир Леонтович	253
Розділ 11. Міністри продовольчих справ	263
11.1. Юрій Соколовський	265
11.2. Сергій Гербель	279
11.3. Григорій Глінка	287
Розділ 12. Військові міністри	289
12.1. Олександр Рагоза	291
12.2. Борис Щуцької	309
12.3. Борис Гернгросс	313

Розділ 13. Морський міністр	315
13.1. Андрій Покровський	317
Розділ 14. Міністри освіти і мистецтва	321
14.1. Микола Василенко	323
14.2. Петро Стебницький	339
14.3. Володимир Науменко	347
Розділ 15. Міністри ісповідань	353
15.1. Василь Зеньковський	355
15.2. Олександр Лотоцький	369
15.3. Михайло Воронович	377
Розділ 16. Міністри праці	383
16.1. Юлій Вагнер	385
16.2. Максим Славинський	397
16.3. Володимир Косинський	403
Розділ 17. Міністр народного здоров'я і опікування	409
17.1. Всеволод Любинський	411
Розділ 18. Міністри закордонних справ	421
18.1. Дмитро Дорошенко	423
18.2. Георгій Афанасьєв	445
Розділ 19. Державні контролери	451
19.1. Георгій Афанасьєв	453
19.2. Сергій Петров	459
Розділ 20. Державні секретарі	463
20.1. Михайло Гіжицький	465
20.2. Ігор Кістяковський	469
20.3. Сергій Завадський	475
Висновки	483
Ілюстрації	491
Іменний покажчик	

Вступ

Серед державних утворень доби Української революції 1917–1921 рр. гетьманат Павла Скоропадського займає особливе місце. Його постання детерміновано низкою зовнішньо- і внутрішньополітичних причин. Шукаючи захисту від більшовицької експансії, представники Української Народної Республіки у лютому 1918 р. підписали з державами Четверного союзу Брестський мирний договір і запросили їхньої військової допомоги, зобов'язавшись здійснити значні поставки продовольства і сировини до Німеччини та Австро-Угорщини. Укладення мирної угоди інтегрувало УНР до одного з таборів протиборства світових держав, дозволило звільнити край від більшовиків і водночас наклало досить обтяжливі економічні зобов'язання перед новими союзниками.

Відновивши владу за допомогою німецьких та австро-угорських військ навесні 1918 р., український уряд продовжив реалізацію задекларованої раніше внутрішньої політики, стрижневим напрямом якої залишалася соціалізація землі. Неспроможність керівництва УНР ліквідувати управлінський хаос і забезпечити належне виконання договірних зобов'язань перед Центральними державами змусили німецьке військово командування вдатися до зміни влади в Україні.

При пошуку сили, альтернативної чинному урядові, німецькі військові і дипломати зупинили свій вибір на постаті генерал-лейтенанта Павла Скоропадського. Визначальними при цьому стали не тільки авторитет військового діяча, його колишня належність до царської аристократії, але й певні ознаки етнічної автохтонності — вихідця з давнього гетьманського роду. Не останню роль відіграла й наявність у нього власної політичної організації з досить виразною консервативно-ліберальною платформою — Української народної громади (УНГ) та підтримка частини військових.

29 квітня 1918 р. на Всеукраїнському з'їзді хліборобів П. Скоропадський був проголошений гетьманом України. На зміну парламентській за формою правління, революційно-демократичній за сутністю, соціалістичній за ідейним спрямуванням УНР прийшла Українська Держава у традиційній для XVII–XVIII ст., але архаїчній для XX ст. формі гетьманату. Повалення Центральної Ради привело до істотної зміни ідеології державного будівництва. В її основу були покладені консервативно-ліберальні цінності, базовані на приматі права приватної власності, а також український територіальний патріотизм, толерантний до російської духовно-культурної спадщини.

П. Скоропадський своїм першим установчим актом — «Грамотою до всього українського народу», розпустив Центральну Раду і звільнив з посад усіх міністрів УНР. Формування Ради Міністрів стало одним з нагальних завдань.

Ставлячи на перше місце ділову репутацію та управлінський досвід урядовців, гетьман у тогочасних умовах мав враховувати й ступінь «українськості» осіб вищого кадрового ешелону, тобто українське (малоросійське) етнічне походження та попередню працю, територіально пов'язану з Україною. Робив він це не тільки з власного усвідомлення, а й під тиском німців, які побоювалися дрейфу гетьманату у бік Росії, а також вимог опозиційних партій, котрі наполягали на формуванні українського за складом і політикою уряду.

Періодизація діяльності Ради Міністрів за формальними ознаками визначається зміною її складу і має абсолютно чіткі розділові критерії — накази гетьмана про призначення і відставку урядів. Основний кістяк першого кабінету міністрів був затверджений 3 травня. Його очолив відомий земський діяч, нащадок давнього козацько-старшинського роду Ф. Лизогуб. Через відмову українських соціалістичних партій брати участь у формуванні уряду до нього увійшли переважно діячі консервативно-ліберальних поглядів, члени кадетської партії. Каденція першого кабінету міністрів була найтривалішою — понад пів року з семи з половиною місяців існування гетьманату. Саме за цей час були досягнуті найвагоміші здобутки у державному будівництві. 17 жовтня уряд у повному складі був відправлений у відставку, залишившись виконувати обов'язки до сформування нового кабінету.

Тривалий процес пошуку компромісу П. Скоропадського з лідерами опозиційного Українського національного союзу закінчився призначенням 25 жовтня кабінету міністрів, у якому за рахунок приходу соціалістів-федералістів значно посилилося національно-демократичне крило уряду. Однак завершення Світової війни поразкою Четверного союзу обумовило лише тритижневе функціонування другого кабінету Ф. Лизогуба. 14 листопада П. Скоропадський відправив його у відставку і вже наступного дня призначив новий кабінет, складений виключно з діячів правої, проантантівської, проросійської орієнтації на чолі з колишнім міністром продовольчих справ, визначним адміністратором царських часів С. Гербелем. Цей уряд протримався рівно місяць, опікуючись головним чином організацією військової протидії піднятому Директорією повстанню та пошуком підтримки представників Антанти. Останнім актом Ради Міністрів стала постанова від 14 грудня про передачу влади Директорії.

За час існування гетьманату призначення на посади міністрів отримали понад тридцять осіб. Безперечно, це були різні люди за походженням, соціальним статусом, освітнім цензом, досвідом управлінської діяльності, ідейними поглядами, ставленням до суверенітету Української Держави. Для членів першого кабінету спільним знаменником було неприйняття соціалістичних експериментів Центральної Ради, прихильність до консервативно-ліберальних цінностей, непорушності права приватної власності. Члени уряду Ф. Лизогуб, С. Гербель, М. Воронович, В. Колокольцов, В. Рейнбот, В. Леонтович, С. Мерінг були великими землевласниками. Чималу групу міністрів склали відомі учені — М. Василенко, Ю. Вагнер, Д. Дорошенко, В. Зеньковський, М. Чубинський, В. Косинський, І. Кістяковський, В. Науменко, Г. Афанасьєв, С. Завадський. Були серед міністрів й «вузькі» спеціалісти — інженери-шляховики Б. Бутенко і Е. Ландсберг,

учені агрономи — В. Колокольцов і Ю. Соколовський, професійні військові — О. Рагоза, А. Покровський, Б. Щуцької.

За партійною належністю у всіх урядах переважали кадети (М. Василенко, А. Ржепецький, С. Гербель, Г. Афанасьєв та ін.) і тільки в другому кабінеті з приходом соціалістів — федералістів (П. Стебницький, О. Лотоцький, М. Славинський, А. В'язлов) склався приблизний паритет проросійської і проукраїнської груп.

У національному відношенні більшість міністрів були етнічними українцями чи пов'язаними походженням, службою, маєтностями з Україною. З погляду національної ідентифікації більшість склали люди з роздвоєною російсько-українською лояльністю. За умов гарантування німецько-австрійськими союзниками внутрішньополітичної стабільності вони чесно працювали на розбудову Української Держави. Але з перемогами Антанти у Світовій війні російський компонент їх ментальності став домінуючим і привів до табору відроджувачів великої Росії. Природно, що міністри з твердими національними переконаннями пішли на службу Директорії. Однак перемога більшовицьких сил і тим, й іншим виповіла нелегку емігрантську долю.

Підготовка даної монографії ставить за мету показати діяльність Ради Міністрів гетьманату Павла Скоропадського як колегіального органу державної влади через призму урядової, насамперед законотворчої праці кожного з міністрів. Отже, основні дослідницькі завдання у загальному підсумку мають:

висвітлити процес формування уряду, персональний склад усіх трьох кабінетів;

проаналізувати фахові якості міністрів, етнічне походження, наявність управлінського досвіду;

визначити соціальний статус членів уряду;

з'ясувати партійну належність, ідейні погляди, ставлення до самостійної української державності;

виявити внутрішньоурядові політичні групи, їх участь у виробленні і втіленні державної політики;

показати вплив німецьких військових і дипломатів на діяльність уряду;

порівняти результати роботи урядовців з ретроспективними оцінками глави держави;

простежити епілог долі гетьманських міністрів.

Безперечно, автор далекий від думки, що реалізація цього кола наукових завдань зможе дати вичерпну картину діяльності Ради Міністрів гетьманату. Однак впевнений, що матеріали монографії дозволять персоніфікувати складний державотворчий процес, більш рельєфно побачити роль правлячої еліти у перебігу одного з етапів Української революції початку ХХ ст.

Насамкінець кілька загальних зауважень. Характер і структура книги, персоніфікація діяльності уряду, участь міністрів в одних і тих же подіях зумовили неминучість подання однотипної інформації. Базові для даного дослідження терміни «Українська Держава» і «Гетьманат Павла Скоропадського» вживаються як синонімічні, хоч друге визначення використовується часті-

ше. Це пов'язано з тим, що офіційна назва гетьманату П. Скоропадського — «Українська Держава» збігається з більш широким поняттям «українська держава», яка включає й УНР та ЗУНР. Оскільки досліджувані події відбувалися в межах одного року, то в тексті подаються лише числа та місяці. При виході за ці часові рамки вказується повне датування.

Розділ 1

Уряди гетьманату

у світлі сучасної історіографії

Рада Міністрів Української Держави від початку її формування 29 квітня й до останнього дня функціонування 14 грудня 1918 р. була об'єктом постійної критики і домагань зміни її складу з боку опозиційних українських партій. Якщо гетьманський уряд на першому засіданні 2 травня прийняв ухвалу не притягати до відповідальності міністрів УНР, то Директорія після повалення гетьманату створила Верховну слідчу комісію по розслідуванню злочинів режиму П. Скоропадського, яка висунула звинувачення членам останньому кабінету міністрів і постановила всіх арештувати. Над групою ув'язнених міністрів кілька місяців вчинялися слідчі дії. Для лідерів другої УНР (В. Винниченко, І. Мазепа, П. Христюк та ін.), які згодом стали й основними історіографами та мемуаристами тієї доби, урядовці гетьманату (за невеликим винятком) були і залишилися ідейними супротивниками, політичними ворогами.

Нечисленні і менш писучі прихильники останнього гетьманату, серед яких не було головних дійових осіб, намагались відкинути ці звинувачення, нерідко вдаючись до гіпертрофованого забраження здобутків Української Держави. Це протистояння заклало тривку історіографічну тенденцію контроверсійних візій гетьманату, характерну для досліджень міжвоєнної доби з поступовим затуханням гостроти оцінок у повоєнні десятиліття. Тому, на наш погляд, немає необхідності аналізу цих двобічно суб'єктивних оцінок правлячого класу гетьманату.

Однак фундаментальна праця Д. Дорошенка «Історія України 1917–1923 рр. Українська Гетьманська Держава 1918 р.» складає виняток¹. Не дивлячись на належність до вищих урядовців гетьманату та ідеологів гетьманського руху в еміграції, відомий учений став одним з найоб'єктивніших історіографів Української Держави. Йому вдалося створити достовірну картину успіхів і невдач будівництва української державності на консервативно-ліберальних засадах. Особливо важливим є висвітлення діяльності кожного з міністерств, непростих взаємин їх очільників, боротьби внутрішньоурядових груп. Досить виразно подані відносини уряду і глави держави П. Скоропадського, його намагання дозваної українізації уряду за рахунок авторитетних ліберальних діячів. Роботу відзначає високий ступінь персоніфікації подій, а відомості про окремих урядовців і сьогодні залишаються чи не єдиним джерелом інформації. Не буде перебільшенням стверджувати, що дана праця Д. Дорошенка і «Спогади» П. Скоропадського належать до найпотужніших джерел інформації при дослідженні другого етапу Української революції, репрезентованого гетьманським проектом 1918 р.

---

¹ *Дорошенко Д.* Історія України 1917–1923 рр. — К., 2002. — Т. II.

З огляду на поставлені дослідницькі завдання та з метою більш предметного історіографічного аналізу сучасної тематичної літератури поділимо її на кілька груп. Перша — спеціальні історичні праці, присвячені безпосередній урядовій діяльності членів Ради Міністрів Української Держави. Друга — дослідження діяльності тогочасних міністерств чи певних галузевих сфер, у яких йдеться про їх керівників. Третя — новітні узагальнюючі видання з історії України ХХ ст., де висвітлено функціонування урядових структур гетьманату П. Скоропадського.

Характеризуючи першу історіографічну групу, слід зауважити, що ступінь висвітлення життя і діяльності історичних персон, яким випало працювати в Раді Міністрів Української Держави не завжди визначається їх урядовою роботою, а насамперед масштабністю постаті, значущістю залишеної творчої спадщини, місцем у громадсько-політичному житті. Не випадково поважні дореволюційні діячі, гетьманські прем'єри Ф. Лизогуб і С. Гербель й досі залишаються в історіографічному затінку, а відомим вченим, громадським діячам М. Василенку, Д. Дорошенку, Ю. Вагнеру, П. Стебницькому, О. Лотоцькому та іншим присвячені монографічні праці, дисертації, численні статті, виданий епістолярій, публікуються їх твори.

Респектабельне науково-довідкове видання «Уряди України у ХХ ст.» подало досить розлогий нарис діяльності всіх кабінетів міністрів Української Держави, приділивши певну увагу постатям провідних урядовців. Однак слід відзначити дві особливості тексту, які ускладнюють його сприйняття — домінування матеріалу про гетьмана П. Скоропадського і довільність хронологічного викладу. На наш погляд, це наслідок того, що на час підготовки видання діяльність гетьмана була досліджена глибше, ніж робота Ради Міністрів. Видання також вмістило короткі біографічні нариси трьох голів Ради Міністрів — М. Василенка, Ф. Лизогуба, С. Гербеля. У контексті загального життєвого шляху їхня урядова робота висвітлена недостатньо і досить асиметрично. Найповніший матеріал про кілька днів головування М. Василенка, зовсім мало — про піврічну каденцію Ф. Лизогуба, а в матеріалі про С. Гербеля — лише згадано його прем'єрство. Деякою мірою цей лаконізм компенсується тематичною добіркою оригінальних документів². Слід зауважити, що публікація містить чимало неточностей фактологічного, персонального, хронологічного характеру. До того ж автори обійшли увагою першого отамана (голову) Ради Міністрів М. Сахно-Устимовича, очевидно, з огляду на його невдалу спробу сформувати уряд. Тільки останнім часом з'явилося спеціальне дослідження про життя і загибель в добу гетьманату³.

Вперше в сучасній українській історіографії системний виклад основних напрямків діяльності Ради Міністрів гетьманату зроблений у монографії О. Реєнта «Павло Скоропадський». Зупинившись на обставинах формування першого кабінету міністрів, він стверджує, що за складом це був «у цілому центрист-

² Уряди України у ХХ ст. Науково-документальне видання. — К., 2001. — С. 89–132.

³ *Пиріг Р.* Одна доба прем'єрства Миколи Устимовича // Проблеми вивчення історії Української революції 1917–1921 років. — К., 2015. — Вип. 10. — С. 105–119.

ський уряд, що цілком відповідало політичним симпатіям гетьмана». Щодо персональних оцінок діяльності міністрів, то автор погоджується з їх характеристиками, викладеними у спогадах П. Скоропадського. Хоч твердження, що міністр ісповідань В. Зеньковський «обстоював невтручання влади у релігійне життя та автокефалію української Церкви» далеке від дійсності. Насправді міністр не уник такого втручання і був прихильником не автокефалії, а автономії української церкви у лоні РПЦ. А от наступного міністра ісповідань О. Лотоцького автор цілком справедливо характеризує як палкого адепта автокефалії української церкви⁴.

Голова Ради Міністрів Ф. Лизогуб у новітніх дослідженнях з історії Української Держави незмінно присутній, хоч знаходиться у тіні постаті П. Скоропадського. А розлогі рефлексії у спогадах гетьмана щодо прем'єра залишаються активним чинником впливу на оцінки діяльності керівника уряду. І все ж йому ще не приділено достатньої уваги. Крім коротких біографічних довідок, досі немає жодної спеціальної монографії, дисертації чи ґрунтовного життєпису. У 2011 р. у Чернігові були започатковані Лизогубівські читання, на яких вперше було привернуто концентровано увагу до цієї неординарної постаті. На базі матеріалів доповіді, виголошеної на читаннях, нами була опублікована наукова розвідка саме про урядову діяльність Ф. Лизогуба⁵.

Відсутні спеціальні дослідження й про іншого голову Ради Міністрів Української Держави С. Гербеля. Хоч останній місяць функціонування гетьманату був надзвичайно складним, фактично стагнаційним і спрямованим на пошуки порозуміння з представниками Антанти та захист столиці від військ Директорії. Нещодавно з'явилася перша стаття про працю С. Гербеля на посаді міністра продовольчих справ⁶.

Найбільш повно в сучасній історичній літературі досліджена діяльність міністра освіти і мистецтва М. Василенка. Вже в кінці 1991 р. вийшов перший ґрунтовний біографічний нарис «Микола Прокопович Василенко». Група київських науковців задіяла майже весь доступний на той час джерельний комплекс для висвітлення життєвого шляху видатного науковця. Один з розділів «Наука і влада» присвячений діяльності міністра освіти і мистецтва з розвитку національної школи, створенню академії наук, заснуванню мистецьких закладів. Недоступність архівних документів Ради Міністрів гетьманату обмежили можливості дослідників у висвітленні діяльності М. Василенка в якості міністра, заступника прем'єра, лідера кадетської групи уряду⁷.

⁴ Реєнт О. Павло Скоропадський. — К., 2003. — С. 95–109; Гуржій О., Реєнт О. Павло Скоропадський; Іван Скоропадський. — К., 2013. — С. 31–46.

⁵ Пиріг Р. Діяльність Федора Лизогуба щодо організації роботи уряду Української Держави (травень — листопад 1918 р.) // Укр. іст. журнал. — 2011. — № 5. — С. 61–80; Його ж. Урядовий корабель Федора Лизогуба // Урядовий кур'єр. — 2013. — 14 вересня.

⁶ Пиріг Р. Діяльність Сергія Гербеля на чолі міністерства продовольчих справ Української Держави (серпень–листопад 1918 р.) // Український селянин. 2014. — Вип. 14. — С. 9–11.

⁷ Вороненко В., Кістерська Л., Матвеева Л., Усенко І. Микола Прокопович Василенко. — К., 1991. — С. 114–144.

Грунтовну статтю В. Верстюка з прикметною назвою «М.П. Василенко: ходіння у владу...» можна з упевненістю віднести до тематично спеціальних досліджень. Автор висвітлює його працю на посаді попечителя Київської шкільної округи, заступника міністра освіти Тимчасового уряду, вагому роль у формуванні кістяка першого гетьманського уряду, плідну діяльність на посаді міністра освіти і мистецтва Української Держави, заслуги у створенні академії наук. Докладно проаналізовані ідейно-політичні погляди, українсько-російська лояльність, лідерські позиції М. Василенка в кадетській групі кабінету міністрів⁸.

У 2006–2008 рр. у світ вийшов фундаментальний тритомник вибраних творів М.П. Василенка, до якого увійшли історичні, юридичні праці, спогади, щоденники та листування ученого. У передмові про етапи його життя і творчості головний акцент зроблено на ролі М. Василенка у створенні Української академії наук, нетривалій праці її президентом та науковій діяльності. Видання важливе з погляду інформаційних можливостей підготовки академічної біографії вченого⁹. Загалом М. Василенку присвячена велика кількість публікацій, в яких з різною мірою повноти висвітлюється його внесок у розвиток культурно-освітньої сфери, де здобутки державного будівництва доби гетьманату П. Скоропадського були найбільш вагомими.

Діяльність наступників М. Василенка на посаді міністра освіти і мистецтва — П. Стебницького та В. Науменка в історичній літературі позначена лише зусиллями по завершенню утворення Української академії наук. Саме у листопаді — грудні 1918 р. був затверджений закон про її заснування, призначені перші дійсні члени та обраний президент академії. Однак обидва міністри були заслуженими українськими діячами, чия громадська, просвітницька і педагогічна праця стала об'єктом низки історичних студій. Видані також їх твори та листування¹⁰.

Міністр землеробства В. Колокольцов був ключовою фігурою у підготовці справді доленосної для гетьманату, але так і не завершеної земельної реформи. Його діяльності на цій посаді присвячена досі єдина стаття С. Корновенка «В.Г. Колокольцев і аграрна реформа П. Скоропадського». Автор докладно висвітлює намагання міністра рухатись у руслі уявлень гетьмана про наділення малоземельних селян землею шляхом викупу «по необтяжливій ціні», діяльність очолюваної ним спеціальної комісії по напрацюванню законодавчих підстав земельної реформи, з'ясовує об'єктивні причини гальмування аграрних перетворень — потужний спротив землевласників¹¹. Перу цього ж автора належить публікація про участь міністра в уряді Збройних сил Півдня Росії та

⁸ *Верстюк В.* М.П. Василенко: ходіння у владу (громадсько-політична та урядова діяльність 1917–1918 рр.) // Проблеми історії України: факти, судження, пошуки. — К, 2007. — № 16. — С. 116–133

⁹ *М.П. Василенко.* Вибрані твори у трьох томах. — К., 2006–2008.

¹⁰ Євген Чикаленко і Петро Стебницький. Листування. 1901–1922 роки. — К., 2007; *Стебницький П.* Вибрані твори. — К., 2009; *Сікалюк А.* Невідомі джерела про діяльність В.П. Науменка // Сіверянський літопис. — 1998. — №3. — С. 70–73; *Пайкова Є.* Володимир Науменко (1852–1919) // Укр. іст. журнал. — 1998. — № 6. — С. 143–151.

¹¹ *Корновенко С.* В.Г. Колокольцев і аграрна реформа П. Скоропадського // Гетьманат Павла Скоропадського: історія, постаті, контроверсії. — К., 2008. — С. 196–203.

невдачу з розробкою земельної реформи, проект якої забракував А. Денікін¹². Земській діяльності В. Колокольцова на Харківщині присвячено кілька цікавих робіт місцевих краєзнавців, які висвітлюють його життєвий шлях, близькість до царської родини, внесок у соціально-економічний і культурний розвиток Вовчанського повіту¹³.

Досить повне висвітлення дістала постать І. Кістяковського — одного з найдіяльніших членів уряду, чия праця отримала досить суперечливі оцінки сучасників, колег-урядовців і гетьмана П. Скоропадського. Його першим вітчизняним біографом став П. Гай-Нижник, який упродовж останніх років опублікував низку статей про різні іпостасі цього неординарного діяча — державного секретаря, міністра внутрішніх справ, «злого генія» П. Скоропадського, російського кадета і українського самостійника. Нині це найповніше зібрання відомостей про нього, яке цілком може слугувати основою ґрунтового біографічного нарису¹⁴.

Діяльність Д. Дорошенка на посаді міністра закордонних справ також знайшла досить повне відображення у сучасній історіографії, оскільки в розпорядженні дослідників такі інформативні джерела, як його «Історія України» і досить розлогі спомини. Ґрунтовні статті про діяльність глави МЗС Української Держави підготував О. Лупандін, використавши архівні документи уряду, міністерства, особового фонду Д. Дорошенка¹⁵. У працях Т. Осташко поряд з дипломатичною роботою Д. Дорошенка висвітлюється його роль в організації гетьманського руху в міжвоєнний період¹⁶. До тематично спеціальних слід віднести

¹² Корновенко С. Участь В. Колокольцова в розробці проекту аграрної реформи денікінського уряду // Укр. іст. журнал. — 2013. — № 3. — С. 141–150.

¹³ Захаров И. В.Г. Колокольцов. Жизнь и деятельность. — Волчанск, 2003; Захаров И., Крикливий Ю. Цей далекий і близький Колокольцов // Слобідський край. — 2003. — 28 травня; Чузуй А. Колокольцов та його спадщина на Вовчанщині // Слобожанське культурне надбання. Збірка статей молодих учених. — Харків, 2008. — Вип. I. — С. 44–50.

¹⁴ Гай-Нижник П. Ігор Кістяковський — «злий геній і дух» Гетьмана Скоропадського // Київська старовина. — 2005. — № 1. — С. 161–172; Його ж. Ігор Кістяківський — державний секретар і міністр внутрішніх справ Української Держави: нариси до політичного портрету // Вісник державної служби України. — 2008. — № 2. — С. 64–71; Його ж. Ігор Кістяківський — державний секретар і міністр внутрішніх справ Української Держави: нариси до політичного портрету // Науково-документальна збірка до 90-річчя запровадження державної служби в Україні. — К., 2008. — С. 71–82; Його ж. Ігор Кістяковський: особистість, політик, державний діяч України // Гілея. — 2010. — Вип. 38. — С. 38–53; Його ж. Ігор Кістяковський: російський кадет и государственный деятель Украины // Белоруссия и Украина: история и культура: Сборник статей. — М., 2015. — Вып. 5. — С. 139–160.

¹⁵ Лупандін О. Дмитро Дорошенко — міністр закордонних справ Української Держави 1918 р. // Укр. іст. журнал. — 1998 — № 2. — С. 115–127; Його ж. Громадсько-політична та державна діяльність Дмитра Дорошенка // Укр. іст. журнал. — 2007. — № 3. — С. 36–46.

¹⁶ Осташко Т. Дмитро Дорошенко — державник, учений, дипломат // Україна дипломатична. Наук. щорічник. — К., 2005. — Вип. 6. — С. 147–156; Її ж. Дорошенко Дмитро Іванович // Енциклопедія історії України. — К., 2005. — Т. 2. — С. 455–456; Її ж. Павло Скоропадський і проблеми персоніфікації українського гетьманського руху // Гетьманат Павла Скоропадського: історія, постаті, контрверсії. — К., 2008. — С. 287–301.

дисертацію Т. Заруди, статті В. Солдатенка про зовнішню політику гетьманату¹⁷. Діяльності Д. Дорошенка в МЗС значна увага приділена в узагальнюючих працях з історії дипломатії українських урядів 1917–1923 рр.¹⁸

До першої історіографічної групи слід віднести низку досліджень про формування Ради Міністрів, зміни кабінетів, їх персональний склад. У роботі Д. Яневського «Політичні системи 1917–1920 років: спроби творення і причини поразки» є розділ присвячений гетьманату П. Скоропадського. Діяльності Ради Міністрів автор майже не торкається, але цінною є його спроба у додатках вмістити персональні склади трьох кабінетів міністрів Української Держави. Якщо враховувати, що він не користувався архівними документами фонду 1064 «Рада Міністрів Української Держави» ЦДАВО України і публікаціями урядового офіціозу «Державний вістник», то складені ним списки міністрів досить повні — 23 з 36 осіб, які призначалися на посади членів Ради Міністрів¹⁹. Хоч за таких умов важко було уникнути неточностей.

У 2010 р. вийшла книга Д. Яневського «Проект «Україна» або спроба Павла Скоропадського», яку він дещо іронічно кваліфікував як частину «підручника для політиків, журналістів, політологів та любителів написання, переписування та удосконалення Конституції України». На відміну від згаданої вище праці, ця ґрунтується на архівно-документному матеріалі, публікаціях «Державного вістника» та інших першоджерелах. З погляду досліджуваної нами теми, головною заслугою праці є її високий ступінь персоніфікації подій. Автор подав десятки біографічних довідок про вищу управлінську еліту гетьманату, хоч практична робота міністрів не висвітлена. Але, очевидно, автор і не ставив такого завдання. Намагання охопити всі сфери функціонування гетьманату, публіцистичність викладу придали роботі певної фрагментарності та популяризаторського характеру. Зустрічаються й певні неточності. Автор констатував відсутність відомостей про чотирьох міністрів — Е. Ландсберга, Б. Щуцького, Г. Глінку, С. Петрова²⁰. Нам вдалося частково заповнити цю прогалину.

Найбільше помилок і плутанини щодо складу урядів гетьманської держави 1918 р. містить прекрасно ілюстроване видання «Київ 1917–1919. Адреси. Події. Люди»²¹. У першому, напівсформованому М. Василенком кабінеті, значиться два міністерства: судових справ на чолі з міфічним Чудновським і юстиції — міністр

¹⁷ Заруда Т. Зовнішньополітична діяльність уряду Української Держави, 1918 рік: Автореф. дис. ... канд. іст. наук. — К., 1995; Солдатенко В. Зовнішньополітичний курс гетьманської держави Павла Скоропадського // Проблеми вивчення історії Української революції 1917–1921 рр. — К., 2002. — Вип. 1. — С. 116–135; Його ж. Зовнішньополітичний курс гетьманської держави Павла Скоропадського // Україна дипломатична. Наук. щорічник. — К., 2004. — Вип. IV. — С. 336–354;

¹⁸ Соловйова В. Дипломатична діяльність українських національних урядів 1917–1921 рр. — К., 2006; Дацьків І. Дипломатія українських державних утворень у захисті національних інтересів. 1917–1923 рр. — Тернопіль, 2009 та ін.

¹⁹ Яневський Д. Політичні системи 1917–1920 років: спроби творення і причини поразки. — К., 2003. — С. 745–747.

²⁰ Яневський Д. Проект «Україна» або спроба Павла Скоропадського. — Х., 2010.

²¹ Київ 1917–1919. Адреси. Події. Люди. Упоряд. О. Кучерук. — К., 2008.

М. Чубинський. Насправді було міністерство судових справ, очолюване М. Чубинським. Так само в першому уряді Ф. Лизогуба подані два міністерства: неіснуюче хліборобства (Кіянцін) і земельних справ (Колокольцов). Державний секретар і глава МВС І. Кістяковський, військовий міністр О. Рагоза взагалі не згадуються. У другому кабінеті Ф. Лизогуба подані два міністра юстиції А. В'язлов і М. Чубинський, хоч останній звільнений ще у серпні, міністром ісповідань значиться В. Зеньковський, насправді ж цю посаду вже займав О. Лотоцький і т.д.²². Судячи з посилань, автор текстової частини провів неймовірно копітку роботу, вишукуючи постаті міністрів у спогадах П. Скоропадського, Д. Дорошенка, Є. Чикаленка, В. Винниченка, замість того, щоб звернутися до абсолютно автентичного джерела — наказів П. Скоропадського про призначення урядів у «Державному вістнику»²³.

Саме на широкій джерельній базі побудована стаття О. Любовець «Уряди гетьманату П. Скоропадського». Досі це найповніша історична реконструкція формування Ради Міністрів: від невдалої спроби М. Сахно-Устимовича до уряду С. Гербеля. Автор висвітлює намагання П. Скоропадського сформувати «чисто діловий» кабінет, надавши йому певних етнічних ознак за рахунок українських ліберальних діячів. Показує обставини, за яких перевагу отримали представники партії кадетів та їх однодумці. Вперше в сучасній українській історіографії названі повні персональні склади усіх трьох кабінетів. При цьому допущені мінімальні неточності: В. Рейнбот поданий як в. о. міністра внутрішніх справ, хоч у наказі П. Скоропадського такої приставки немає; міністр шляхів сполучень Е. Ландсберг названий В. Ляндебергом, в.о. військового міністра Б. Щуцької — Д. Щуцьким, відсутня згадка про останнього військового міністра Б. Гернгросса²⁴.

Тематично близькою до попередньої є стаття О. Пшеничної про зміни у складі Ради Міністрів у вересні — листопаді 1918 р. Автор деталізує складні перипетії формування другого уряду Ф. Лизогуба, показує посадові домагання основних учасників цього зatoryного процесу — гетьмана, опозиційного Українського національного союзу, німців, ПРОТОФІСу, кадетської групи. У хронологічній послідовності відтворено персональні списки різних варіантів кабінету міністрів, що дає уявлення про обмежений кадровий потенціал тогочасної правлячої еліти. Автор склала досить точний порівняльний список міністрів усіх трьох кабінетів. Безпідставними є твердження про те, що у другому уряді Ф. Лизогуба М. Максимов займав посаду морського міністра, а В. Кулябко-Корецький — міністра пошт і телеграфів, оскільки таких міністерств у структурі уряду на той час не існувало. Обидва були заступниками міністрів: перший — військового, другий — МВС²⁵. Інша стаття цього ж автора присвячена установам, покликаним забезпечити продуктивне функціонування уряду — Малій Раді Мі-

²² Там само. — С. 111–116.

²³ Державний вістник. — 1918. — 16 травня, 26 жовтня, 16 листопада.

²⁴ Любовець О. Уряди гетьманату П. Скоропадського // Історичний журнал. — № 4. — 2008. — С. 3–13.

²⁵ Пшенична О. Зміни в складі уряду Української Держави (вересень–листопад 1918 р.) // Вісник Київського національного лінгвістичного університету. — 2009. — Вип. 15.

ністрів, Державній канцелярії, управлінню справами²⁶. О. Пшенична також досліджувала діяльність Ради Міністрів гетьманату у справі збереження історичних пам'яток. При цьому зовсім обійдена роль як міністра освіти і мистецтва М. Василенка, так й начальника головного управління мистецтва П. Дорошенка. Підсумком дослідницьких зусиль авторки став захист кандидатської дисертації про формування і основні напрямки діяльності гетьманського уряду²⁷.

Чітко окреслену історіографічну групу складають дослідження, присвячені діяльності окремих міністерств Української Держави. Переважна більшість авторів не ставили спеціального завдання висвітлювати персональну роль міністрів, однак показують різні аспекти їх праці на чолі відомств. Вони відмінні за рівнем розкриття теми, персоніфікацією роботи міністрів, обсягами тексту та жанрами: від ґрунтовних монографій, дисертацій до невеличких заміток. Першою з таких робіт з'явилася монографія В. Ульяновського «Церква в Українській державі 1917–1920 рр. (доба гетьманату Павла Скоропадського)». Широко подаючи тогочасне церковне життя, складнощі вироблення і реалізації державної політики у цій духовно чутливій сфері, автор не тільки детально висвітлює діяльність міністерства ісповідань, а й персоніфікує державну доктрину через візії міністрів: автономістської — В. Зеньковського і автокефалістської — О. Лотоцького²⁸.

О. Машевський присвятив кандидатську дисертацію політиці урядів гетьманської держави в галузі освіти, науки, мистецтва, тобто сферах, де визначальною була роль профільного міністерства на чолі з М. Василенком. Широкий діапазон взятих до розгляду питань змусив дисертанта зосередитися на заходах освітнього відомства і не дозволив деталізувати особисту участь міністра у виробленні державної політики в культурно-освітній сфері²⁹.

Низку праць про М. Василенка як громадського, політичного і державного діяча підготував С. Рудько. Їх змістова квінтесенція подана в кандидатській дисертації. Значне місце в ній відведено міністерській праці, яку дисертант вважає апогеєм суспільно-політичної діяльності М. Василенка. Наголошується, що саме в добу гетьманату були досягнуті принципові зрушення у справі організації усіх типів національної школи, а діяльність міністра М. Василенка мала поміркований характер і була спрямована на зміцнення підвалин українського шкільництва і національної культури, не руйнуючи того, що було створено раніше в культурно-освітній галузі, хоча б і в чужій, російській формі³⁰.

²⁶ Пшенична О. Мала Рада, управління справами Ради Міністрів та державна канцелярія Української Держави 1918 р.: структура й організаційна діяльність // Історичний журнал — 2009. — № 1. — С. 40–46.

²⁷ Хоменко О. Формування і основні напрямки діяльності уряду Української Держави 1918 року. Автореф. ... канд. іст. наук. — К., 2012.

²⁸ Ульяновський В. Церква в Українській державі 1917–1920 рр. (доба гетьманату Павла Скоропадського). — К., 1997. — С. 13–39.

²⁹ Машевський О. Політика уряду гетьмана П. Скоропадського в галузі освіти, науки, мистецтва (квітень–грудень 1918 року). Автореф. ... канд. іст. наук. — К., 1997.

³⁰ Рудько С. Суспільно-політична діяльність Миколи Василенка. Автореф... канд. іст. наук. — Львів. 2007.

В монографії П. Гай-Нижника «Фінансова політика уряду Української Держави Гетьмана Павла Скоропадського (29 квітня — 14 грудня 1918 р.)» діяльність незмінного міністра фінансів А. Ржепецького виокремлено не показана, хоч його провідна роль у виробленні і реалізації фінансової (емісійної, валютної, податкової, митної) політики гетьманату постійно простежується у тексті праці і підкріплена публікацією тематичних архівних документів³¹. Перу П. Гай-Нижника належить невелика, але спеціальна розвідка про А. Ржепецького саме як міністра фінансів гетьманської держави³². Щодо його подальшої долі, то автор повторює, запущений ще В. Винниченком міф, про «дарування» у 1919 р. урядом УНР ув'язнених гетьманських міністрів Антанті. Насправді він врятувався самотійно, дістався Одеси, займався постачанням білогвардійського війська. В еміграції жив і помер у Франції.

Першість у дослідженні державної політики гетьманату у сфері охорони здоров'я і соціального захисту населення належить Л. Жванко, яка підготувала низку тематичних публікацій і в 2002 р. захистила кандидатську дисертацію³³. Через кілька років узагальнені напрацювання дослідниці були опубліковані у монографічному форматі³⁴. Спираючись на архівні документи, автор вперше в вітчизняній історіографії подала відомості про управлінську та нормотворчу діяльність В. Любинського — найнепомітнішого з гетьманських міністрів і одного з двох членів уряду (міністр фінансів А. Ржепецький), які незмінно працювали в усіх кабінетах міністрів. Безперечно, цей фактичний матеріал не складає цілісного портрету очільника тодішнього «мінздраву». Зауважимо, що Л. Жванко, довірившись довідковій літературі щодо дати народження В. Любинського (1840 р.), захоплюється енергійною працею 78-літнього міністра³⁵. Насправді ж, це 1870 р., а директор департаменту міністерства М. Галаган писав про нього: «аматор полювання, бон-віван і жуір»³⁶, тобто весельчак і життєлюб. Навряд чи це стосувалося б дуже літньої людини. До того ж він був родинним лікарем Скоропадських. Дослідження Л. Жванко дають підстави спростувати заяви соціал-демократа В. Винниченка і кадета В. Зеньковського про В. Любинського як «безпартійну нікчемність»³⁷.

Аграрна політика гетьманату, земельна реформа П. Скоропадського належать до найповніше досліджених проблем в історії Української Держави.

³¹ Гай-Нижник П. Фінансова політика уряду Української Держави Гетьмана Павла Скоропадського (29 квітня — 14 грудня 1918 р.). — К., 2004.

³² Гай-Нижник П. А.К. Ржепецький — міністр фінансів Української держави за гетьманату 1918 року // Фінанси України. — 2008. — №3. — С. 117–120.

³³ Жванко Л. Внутрішня політика Української Держави в галузі охорони здоров'я і соціального захисту населення (квітень–грудень 1918 р.). Дис. ... канд. іст. наук. — Х., 2002.

³⁴ Жванко Л. Українська Держава: охорона здоров'я і соціальний захист населення (квітень–грудень 1918 р.). — Х., 2007.

³⁵ Там само. — С. 10.

³⁶ Галаган М. З моїх споминів. — К., 2005. — С. 379

³⁷ Винниченко В. Відродження нації. — Ч. III. — Київ–Відень, 1920. — С. 39; Зеньковський В. Пять месяцев у власти (15 мая — 19 октября 1918 г.). Воспоминания. — М., 1995. — С. 76.

Захищені дисертаційні праці, написані десятки статей, проведені тематичні наукові конференції³⁸. Квінтесенцією дослідницьких зусиль з цієї проблеми стала публікація низки статей в одному з випусків журналу «Український селянин»³⁹ Майже всі автори торкаються лише одного аспекту діяльності міністра В. Колокольцова — підготовки законодавчих напрацювань для реалізації земельної реформи. Рідше зустрічаються згадки про тритижневу працю на чолі Мінземсправ В. Леонтовича. Хоч чотиритомне видання його творів, в т.ч. автобіографії і споминів значно розширили інформаційні можливості дослідження життя і праці цієї непересічної постаті⁴⁰.

В українській історичній літературі діяльність Ю. Соколовського на посаді міністра продовольчих справ спеціально не вивчалася. Його колега по урядовій праці і відомий історик Д. Дорошенко у своїй ґрунтовній «Історії України 1917–1923 рр.» лише згадує про призначення Ю. Соколовського міністром та вказує на причини відставки, подаючи її цілком у руслі оцінок гетьмана⁴¹. У давніших і сучасних узагальнюючих працях українських зарубіжних істориків згадка про нього відсутня. Навіть в «Історії України» Н. Полонської-Василенко, яка подає спеціальний розділ про діяльність гетьманського уряду. Коротку біографічну довідку про Ю. Соколовського знаходимо в редакційній В. Кубійовичем «Енциклопедії українознавства»⁴². Вона й досі залишається основою відомостей про цього діяча, дещо розширеною фактами його земської діяльності у Полтавській губернії.⁴³ Ці біографічні дані вміщені у довіднику з історії України І. Підкови та Р. Шуста⁴⁴. На жаль, постать Ю. Соколовського не потрапила на сторінки фунда-

³⁸ М'якота С. Економічна політика уряду Української Держави (травень–грудень 1918 р.). Дис. ... канд. іст. наук. — К., 1997; Терела Г. Аграрна політика Української Держави П. Скоропадського. Дис. ... канд. іст. наук. — Запоріжжя, 2000; Малиновський Б. Аграрна політика Австро-Угорщини та Німеччини в Україні 1918 р. Дис. ... канд. іст. наук. — Дн-ськ, 2002.

³⁹ Пиріг Р. Земельна реформа Павла Скоропадського: німецький вплив // Український селянин. — 2008. — Вип. 11: — С. 9–11; Любовець О. Аграрна програма урядових партій гетьманату П. Скоропадського. — С. 19; Гай-Нижник П. Український державний земельний банк в світлі офіційних документів гетьманату 1918 р. — С. 27–29; Ковальова Н. «Гострі кути» аграрного законодавства Української Держави, або чий інтереси відображала земельна реформа П. Скоропадського. — С. 30–31; Тараненко О. Аграрна політика П. Скоропадського у висвітленні зарубіжної україністики (1920–1939 рр.). — С. 34–36.

⁴⁰ Леонтович В. Зібрання у 4-х томах. — К., 2004–2006.

⁴¹ Дорошенко Д. Історія України 1917–1923 рр. — Т. II. — К., 2002. — С. 45, 217.

⁴² Енциклопедія українознавства. — Т. 8. — Париж–Нью-Йорк, 1976. — С. 2944.

⁴³ Білоусько О., Єрмак О., Ревезук В. Новітня історія Полтавщини (I половина XX ст.) — Полтава, 1974. — С. 198.

⁴⁴ Підкова І., Шуст Р. Довідник з історії України. У 3-х т. [Електронний ресурс]. — Електрон. текст. дані. — Режим доступу: <http://history.franko.lviv.ua/dovidnik.htm> — Дата звернення: 02.11.2015; Соколовський Юрій Юрійович [Електронний ресурс]. — Електрон. текст. дані. — Режим доступу: http://uk.wikipedia.org/wiki/Соколовський_Юрій_Юрійович. — Дата звернення: 02.11.2015.

ментальної «Енциклопедії історії України». Тільки нещодавно з'явилася перша спеціальна стаття про його працю в Мінпроді.⁴⁵

За останні півтори десятиліття вітчизняні науковці приділили значну увагу дослідженню продовольчої політики державних утворень доби Української революції 1917–1921 рр. Насамперед треба відзначити кандидатську дисертацію Є. Рафаловського «Продовольча політика урядів Української Держави гетьмана Павла Скоропадського». При досить ґрунтовному розгляді стану продовольчої справи, заходів профільного міністерства, взаємовідносин з окупаційним командуванням, автор не ставив за мету висвітлити діяльність очільників галузі — Ю. Соколовського і С. Гербеля. Взагалі робота Мінпроду недостатньо персоніфікована⁴⁶. Це ж стосується й кандидатської дисертації Г. Терели про аграрну політику гетьманату П. Скоропадського, яка має спеціальний розділ «Регулювання продовольчого ринку» та низки інших праць⁴⁷.

На жаль, сучасники — мемуаристи не залишили розлогих спогадів про Ю. Соколовського. Спомини Д. Дорошенка фактично повторюють відомості, подані в його «Історії України», а В. Андрієвський наголошує на особистих рисах та політичній фізіономії земляка-полтавця⁴⁸. П. Скоропадський вважав міністерську працю Ю. Соколовського «шкідливою для України». Очевидно, негативна оцінка його гетьманом, нетривалий період діяльності і вимушена відставка також є одним з чинників «неуваги» дослідників до цієї постаті.

Питанням діяльності міністерства праці значну увагу приділив Б. Андрусишин у численних статтях та докторській дисертації, присвячених робітничій політиці українських урядів революційної доби 1917–1920 рр.⁴⁹. Новітнє дослідження автора про регулювання соціально — трудових відносин в Українській Державі є найповнішим висвітленням діяльності міністра праці Ю. Вагнера з розробки робітничого законодавства, охорони праці, прав профспілок, бороть-

⁴⁵ *Пиріг Р.* Діяльність Юрія Соколовського на посаді міністра продовольчих справ Української Держави (травень — серпень 1918 року) // Соціальні конфлікти та повсякденне життя революційного суспільства 1917–1921 рр. Збірник наукових статей. — К., 2015. — С. 164–185.

⁴⁶ *Рафаловський Є.* Продовольча політика урядів Української Держави гетьмана Павла Скоропадського. Дис. ... канд. іст. наук. — К., 2007.

⁴⁷ *Терела Г.* Аграрна політика Української Держави П. Скоропадського. Дис. ... канд. іст. наук. — Запоріжжя, 2000; *Шпекторенко І.* Централізація і милітаризація продовольчої справи в Українській Державі П. Скоропадського (квітень — листопад 1918 р) // Історія та культура Подніпров'я. — Дн-ськ, 1998. — С. 168–175; *Лозовий В.* Продовольче становище в Україні в період гетьманату: політика влади і реакція селянства // Студії з історії Української революції 1917–1921 років. Збірник наукових праць. — К., 2011. — С. 184–196.

⁴⁸ *Дорошенко Д.* Мої спомини про недавнє минуле (1914–1920 рр.). — К., 2007. — С. 319–320; *Андрієвський В.* З минулого. Від Гетьмана до Директорії. — Берлін, 1923. — Т. II. — С. 49.

⁴⁹ *Андрусишин Б.* Робітнича політика українських урядів (1917–1920 рр.). Автореф. дис. ... докт. іст. наук. — К., 1997.

би з безробіттям тощо. Охарактеризовані й ліберальні політичні погляди міністра-кадета і видатного вченого-зоолога⁵⁰.

Життєвий шлях Ю. Вагнера досліджували С. Карамаш та С. Вировий, зосередившись на київському періоді наукової, педагогічної та громадської діяльності. Його праці в уряді гетьманату автори майже не торкаються. Однак у науковий обіг вперше введено значний пласт документів Державного архіву м. Києва⁵¹. Найповніший біографічний нарис Ю. Вагнера склав російський історик С. Фокін. Він дослідив родовід, наукову діяльність вченого в Росії і еміграції, долю членів сім'ї і, навіть, знаменитої колекції бліх Ю. Вагнера, яка в роки Другої світової війни була продана до США. Лише побіжно автор згадує про його працю на посаді міністра. Коментуючи підписання Ю. Вагнером «Записки десяти», С. Фокін стверджує, що це був протест проти налагодження співпраці гетьманату з РСФРР, хоч насправді йшлося про федерування з небільшовицькою Росією⁵². Слід відзначити, що спеціальних досліджень діяльності інших міністрів праці — М. Славинського і В. Косинського немає. У дослідженнях їх життєвого шляху, творчої, наукової праці дуже коротко йдеться про участь в уряді гетьманату⁵³.

Безпосередньо проблеми військового будівництва в добу гетьманату висвітлюються в працях В. Горелова, В. Голубка, В. Богайчука, О. Луговського, В. Гайдая. Вони стосуються військової доктрини, структурної організації, кадрового забезпечення армії, ролі П. Скоропадського в формуванні гетьманської гвардії тощо⁵⁴. З'явилися й історіографічні дослідження, у яких аналізується тема-

⁵⁰ Андрусишин Б. Вищі державні органи регулювання соціально-трудою сферою Української Держави (1918 р.) // Збірник наукових праць / Національна та історична пам'ять. — Вип. 7 (спецвипуск). — К., 2013. — С. 114–123.

⁵¹ Карамаш С., Вировий С. Життя і діяльність Юлія Вагнера — міністра праці в уряді П. Скоропадського // Український консерватизм і гетьманський рух. — К., 2006. — Вип. 11–12. — С. 96–101.

⁵² Фокин С. Зоолог Юлий Николаевич Вагнер: Неаполь — С.-Петербург-Киев-Белград // Российско-сербские связи в области науки и образования: XIX — первая половина XX в. — СПб., 2009.

⁵³ Очеретяний В. Громадсько-політична та наукова діяльність М.А. Славинського (1868–1945 рр.). Автореф. дис. ... канд. іст. наук. — Запоріжжя, 2009. — С. 14–16; Иваницкая С. Забвение и слава в судьбе Максима Антоновича Славинского (1868–1945) // Слава и забвение: Парадоксы биографии: Сб. научных статей. — СПб., 2014. — С. 221–235; Дзеркало тижня. Україна. — 2000. — 22 вересня; Матвеева Л. Академік Володимир Косинський // Члени — засновники Національної академії наук України. — К., 1998. — С. 323–324; Горкіна Л. Академік В.А. Косинський: сучасний погляд на життєвий шлях та наукову спадщину українського ученого // Історія народного господарства та економічної думки України. — 2007. — Вип. 39–40. — С. 207–210.

⁵⁴ Горелов В. Роль гетьмана П. Скоропадського у створенні Окремої Сердюцької дивізії // Гетьман Павло Скоропадський та Українська Держава 1918 року. — К., 1998. — С. 55–57; Голубко В. Військове будівництво Павла Скоропадського: плани і реалії // Держава і армія: Вісник університету «Львівська політехніка». — 1999. — № 37. — С. 28–39; Богайчук В. Діяльність політичних партій в сфері військового будівництва України в період гетьманату 1918 року // Політичний менеджмент. — 2005. — №6. — С. 156–165; Луговський О. Особовий склад військо-

тичний доробок науковців і мемуаристів міжвоєнної доби⁵⁵. Природно, що дослідники військового будівництва періоду Української Держави не обходять постать генерала О. Рагози, однак його праця на посаді міністра спеціально не вивчалася. Нами зроблена спроба такої тематичної розвідки⁵⁶.

Окремо слід зупинитися на публікації білоруського дослідника В. Бондаренка з прикметною назвою «Від полоцького кадета до військового міністра: долі білоруських генералів початку ХХ століття». Один з її сюжетів присвячений О. Рагозі. Автор уточнює місце народження та походження генерала, а також подає версію зміни ним деяких біографічних даних. Водночас стаття містить низку прикрих неточностей щодо служби генерала в українських збройних силах. Безпідставним є визнання О. Рагози «білоруським генералом», адже в білоруській армії він ніколи не служив⁵⁷. До того ж Д. Дорошенко стверджує, що козацький рід О. Рагози походив з Уманщини⁵⁸. А в загальному списку старшин Генерального штабу Української Держави, складеному 21 листопада 1918 р., значиться, що генеральний бунчужний О.Ф. Рагоза народився у 1858 р. на Чернігівщині, українець, розмовляє українською і французькою мовами. На наш погляд, повністю довіряти цим відомостям не слід. Так, у даних про заступника військового міністра, таврійського німця О. Лігнау також відмічено володіння українською мовою⁵⁹.

Міністр шляхів сполучень Б. Бутенко відзначався послідовною і наполегливою роботою з українізації установ відомства. Саме цей напрямок його діяльності дістав спеціальне висвітлення у статті П. Гай-Нижника⁶⁰. Його праця по налагодженню залізничного господарства згадується у дисертаційній роботі І. Толочнєва. Зокрема відзначається нормалізація функціонування залізниць, налагодження постачання палива і мастильних матеріалів, оновлення парово-

---

вого міністерства Української Держави (за архівними документами) // Військово-історичний альманах. — 2006. — №2. — С. 25–29; *Гайдай В.* Військова доктрина Української Держави гетьмана Павла Скоропадського // Наукові записки. Збірник праць молодих учених і аспірантів. — 2011. — Т. 23. — С. 260–266.

⁵⁵ *Гнатюк С.* Військове будівництво в Українській Державі. Деякі аспекти української зарубіжної історіографії // Вісник Київського національного лінгвістичного університету. — 2001. — Вип. 5. — С. 249–261; *Мельник Р.* Аналіз військового будівництва періоду гетьманату в наукових і мемуарно-аналітичних працях військових істориків міжвоєнного двадцятиліття // Схід. — 2012. — С. 137–142.

⁵⁶ *Пиріг Р.* Діяльність військового міністра Української Держави Олександра Рагози (травень–листопад 1918 року) // Укр. іст. журнал. — 2014. — № 5. — С. 146–158.

⁵⁷ *Бондаренко В.* От полоцкого кадета до военного министра: судьбы белорусских генералов начала XX века [Электронный ресурс] — Электрон. текст. дан. — Режим доступа: <http://news.tut.by/society/369179.html>. — Дата обращения: 02.11.2015.

⁵⁸ *Дорошенко Д.* Історія України 1917–1923 рр. — К., 2002. — Т. II. — С.45.

⁵⁹ *Тинченко Я.* Офіцерський корпус Армії Української Народної Республіки (1917–1920. — К., 2007. — Кн. I. — С. 522, 524.

⁶⁰ *Гай-Нижник П.* Українізація державних установ Міністерства Шляхів за Гетьманату П. Скоропадського // IV Міжнародний конгрес українців, Одеса, 26–29 серпня 1999 р. Доповіді та повідомлення. — Одеса-Київ-Львів, 1999. — С. 247–251.

зо-вагонного парку⁶¹. В узагальнюючих працях з історії Української гетьманської держави найчастіше ім'я Б. Бутенка пов'язується з подіями Всеукраїнського залізничного страйку. А от про роботу його наступника Е. Ландсберга в останній місяць функціонування гетьманату в історичній літературі немає й згадки. Однак публікація російського дослідника А. Сеніна і праця самого Е. Ландсберга про стан залізничного транспорту в Росії дають відомості про цього високопрофесійного інженера-залізничника⁶².

Діяльності міністерства торгівлі і промисловості, очолюваного С. Гутником, присвячена ґрунтовна стаття П. Гай-Нижника. Автор подає структуру відомства, характеризує керівний склад, особисті зусилля міністра по налагодженню функціонування виконавчого апарату. Цілком справедливо зауважує, що зовнішньоторговельний напрямок міністерства став домінуючим, а промислово-виробничий залишався другорядним. Доводиться, що намагання міністра досягти абсолютної монополізації держави у виробництві і збуті продукції істотно гальмували розвиток промисловості. Водночас автор не погоджується з надто негативною оцінкою П. Скоропадським праці С. Гутника⁶³. Окремо слід відзначити публікацію Т. Гончарука та І. Дружкової, які зібрали про С. Гутника та державного контролера і міністра закордонних справ Г. Афанасьєва матеріали біографічного характеру, насамперед про їх одеський період життя.⁶⁴

Стаття Т. Подковенко з багатообіцяючою назвою «Діяльність міністерства юстиції за часів гетьмана Павла Скоропадського» містить лише згадку про міністра М. Чубинського, а про О. Романова, А. В'язлова і В. Рейнбота зовсім не йдеться⁶⁵.

Останнім часом з'явилося розкішно оформлене багатотомне видання з історії Міністерства внутрішніх справ України 1917–2017 рр., розраховане на висвітлення столітнього шляху даного відомства⁶⁶. Воно структурно побудоване за взірцем відомого видавничого проекту «Уряди України ХХ ст.». Один з розділів першого тому присвячений міністерству внутрішніх справ Української Держави та його очільникам — Ф. Лизогубу, І. Кістяковському, В. Рейнботу. Подані загальна характеристика діяльності МВС, його формування, структура, функції

⁶¹ *Толокньов І.* Залізничний транспорт України в роки Першої світової війни (1914–1918 рр.). Автореф... канд. іст. наук. — К., 2001. — С. 13.

⁶² *Сенин А.* Министерство путей сообщения в 1917 году. — М., 2009. — С. 54, 58, 64, 94, 116; *Ландсберг Э.* К вопросу о положении железнодорожного транспорта в 1916–1917 гг. — Пг., 1918.

⁶³ *Гай-Нижник П.* Торговельно-економічна політика уряду Української Держави Гетьмана Павла Скоропадського 1918 р. // Наукові записки. Збірник праць молодих учених та аспірантів. — К., 1997. — Т. 2. — С. 353–354.

⁶⁴ *Гончарук Т., Дружкова І.* Одесити — міністри урядів Української Держави гетьмана П. Скоропадського: матеріали до історичних портретів Сергія Гутника і Георгія Афанасьєва // Чорноморська минувшина. — Одеса, 2011. — С. 53–56.

⁶⁵ *Подковенко Т.* Діяльність міністерства юстиції за часів гетьмана Павла Скоропадського. // Підприємництво, господарство і право. — 2007. — № 7. — С. 11–14.

⁶⁶ Міністерство внутрішніх справ України: події, керівники, документи та матеріали (1917–2017). — К., 2012. — Т. I.

в системі органів державного управління, зміни в керівному складі. Левову частину розділу займає публікація документів і матеріалів. Слід відзначити, що окремі з них вводяться у науковий обіг вперше, зокрема щодо діяльності департаменту Державної варти.

На жаль, автори допускають істотні хронологічні неточності, зокрема стверджується, що формування Ради Міністрів розпочалося 3 травня. Насправді цей процес започаткований ще до державного перевороту, вже 2 травня був складений кістяк уряду, основний же склад затверджений наказом П. Скоропадського саме 3 травня. Йдеться про арешт В. Винниченка і С. Петлюри Державною вартою, хоч для першого це було кількагодинне затримання, а другий перебував у в'язниці понад три місяці. У нарисі про Ф. Лизогуба сказано «відомий знавець земської справи, намісник Кавказу». Перше твердження цілком справедливе, а от щодо другого, то намісником царя на Кавказі був великий князь Микола Миколайович. Зовсім не відповідає дійсності призначення Ф. Лизогуба міністром пошт і телеграфів в уряді М. Устимовича. Такого уряду не існувало, а була невдала спроба його сформувати. А тимчасове виконання обов'язків керівника поштово-телеграфного відомства Ф. Лизогуб залишив за собою як глава МВС, до якого в якості департаменту мало ввійти ліквідоване міністерство пошт і телеграфів. Услід за багатьма дослідниками автори видання стверджують, що Ф. Лизогуб склав повноваження прем'єра 14 листопада у зв'язку з відставкою уряду. А в дійсності він ще 8 листопада виїхав до Криму для зустрічі з князем М.М. Романовим, а потім переїхав до Одеси і вже не міг повернутися до Києва через повстання Директорії.

Чимало неточностей, а то й вигадок містить й нарис про наступного главу МВС І. Кістяковського. Зокрема, автори стверджують, що під час жовтневої урядової кризи «десять міністрів російської небільшовицької орієнтації на чолі з Кістяковським оголосили про свою колективну відставку» через обшуки у членів російської мирної делегації, які були проведені... за наказом того ж І. Кістяковського (!?). Серед міністрів — авторів «Записки десяти» його не було та й демарш їх був з іншого, більш вагомого приводу — зміни політичного курсу гетьманату у бік відродження Росії.

У нарисі про В. Рейнбота його праця у міністерстві не висвітлена, хоч загалом життєпис поданий досить докладно. Однак щодо його звільнення, як й інших ув'язнених гетьманських міністрів, автори залишаються в полоні запущеної ще В. Винниченком версії — за наказом С. Остапенка їх звільнили, посадили в вагони і відправили в Одесу.

Третя історіографічна група представлена індивідуальними та колективними виданнями з історії України, у яких йдеться й про гетьманат П. Скоропадського. В монографічних працях В. Солдатенка чимало уваги приділено добі Української Держави. Автор в її оцінках солідаризується з відомими представниками міжвоєнної уенерівської політичної публіцистики та історіографії В. Винниченком, П. Христюком та І. Мазепою. В його дослідженнях висвітлення політичних процесів домінує над інституційними. Зокрема, в монографії «Українська революція. Історичний нарис» показані насамперед перегрупування класових і політичних сил, революційна боротьба проти гетьманського режиму.

Лише один сюжет стосується недостатньої української патріотичності уряду, якій не міг зарадити й прихід до другого кабінету міністрів соціалістів — федералістів. При цьому членами уряду помилково названі С. Шелухін, О. Шульгін та О. Саліковський, які ніколи не входили до складу Ради Міністрів⁶⁷. Ця неточність повторена в інших працях історика⁶⁸.

У 2009 р. В. Солдатенко опублікував книгу 2-гу чотиритомного видання «Україна в революційну добу», присвячену 1918 р. Нині це найповніша історична реконструкція надзвичайно складних і динамічних подій того року, сім з половиною місяців якого припадають на гетьманат П. Скоропадського. Залишаючись переконаним у антиреволюційності гетьманського режиму, автор значну увагу приділяє діяльності урядів. Показано процес формування першого уряду, названо його склад, подальші кадрові зміни. Вміщені біографічні довідки глав урядів, висвітлена діяльність окремих міністрів, показаний вплив партії кадетів на формування державної політики, протистояння уряду і легальної української опозиції. виправлено попередні неточності щодо складу другого кабінету Ф. Лизогуба⁶⁹.

Значну увагу діяльності урядів гетьманату приділив В. Верстюк у колективній монографії «Україна і Росія в історичній ретроспективі: українські проекти в Російській імперії». Зокрема, у розділі з прикметною назвою «Провал проекту малоросійської України» він першим у вітчизняній історіографії звернув увагу на принципові погляди П. Скоропадського щодо добору вищих урядовців: «недостатньо бути українцем і бажати, щоб на Україні було добре. Потрібно мати ще деякі інші дані для того, щоб стати міністром». На вимоги німців надати урядові більш національного характеру він заявляв, що коли нинішні міністри — люди з досвідом державної праці, роблять помилки, то що буде, «коли у мене будуть українці». Під терміном «українці» гетьман мав на увазі діячів українських соціалістичних партій, вважаючи їх нездатними до державної роботи. В. Верстюк також цілком обґрунтовано розглядає бачення окремими міністрами (В. Рейнбот, Г. Афанасьєв) гетьманату як тимчасового утворення на шляху до відродження Росії⁷⁰.

У виданих за редакцією В. Верстюка «Нарисах історії Української революції» значна увага приділена висвітленню державно-політичної моделі гетьманату, формуванню Ради Міністрів, змінам у її складі, діяльності вищих урядовців з реалізації державної політики у різних сферах економічного, культурного, духовного життя. Охарактеризовані партійна належність, політичні погляди та їх вплив на ставлення міністрів до будівництва незалежної Української Держави. Наголошується, що для ментальності багатьох міністрів була властива

⁶⁷ Солдатенко В. Українська революція. Історичний нарис. — К., 1999. — С. 521.

⁶⁸ Солдатенко В. Українська революція. Концепція та історіографія. — К., 1999. — С. 189; Політична історія ХХ століття. — К., 2003. — Т. 2. — С. 255.

⁶⁹ Солдатенко В. Україна в революційну добу. Історичні хроніки-есе у 4-х томах. — К., 2009. — Т. II. Рік 1918.

⁷⁰ Верстюк В., Горобець В., Толочко О. Україна і Росія в історичній ретроспективі. Нариси в 3-х томах. — К., 2004. — Т. I. — С. 451–452.

українсько — російська лояльність, яка схилила їх до бачення майбутнього України в лоні відродженої Росії⁷¹.

У працях О. Любовець з історії українських політичних партій революційної доби досліджуються ставлення їх лідерів до владних інститутів Української гетьманської держави. Зокрема, у монографії «Українські партії й політичні альтернативи 1917–1920 років» автор висвітлює позиції провідних політичних сил щодо квітневого державного перевороту 1918 р., гетьманської влади, формування Ради Міністрів. Важливо, що розглядаються не лише дії опозиційних партій, а й таких корпоративно-власницьких об'єднань, як Всеукраїнський союз земельних власників та Союз промисловості, торгівлі, фінансів та сільського господарства (ПРОТОФІС), які справляли латентний, але істотний вплив на склад урядових кабінетів і на їх політику⁷².

У книзі О. Любовець «Українські партії революційної доби 1917–1920 років» вперше у вітчизняній історіографії зроблена спроба дослідити складні відносини Української партії соціалістів — федералістів з гетьманською владою. Висвітлено ставлення проводу партії до участі їх представників у роботі уряду, входження до другого кабінету Ф. Лизогуба і намагання надати його діяльності більшої «українськості». Однак позиція П. Скоропадського щодо цієї буржуазно-ліберальної партії показана недостатньо, хоч це була єдина з українських політичних сил, за рахунок діячів якої гетьман намагався надати Раді Міністрів «національного» обличчя. Автор допускає неточність, стверджуючи про демонстративний вихід посланців партії з уряду 14 листопада 1918 р. Насправді такий намір вони мали, але П. Скоропадський випередив їх, відправивши весь склад кабінету міністрів у відставку⁷³.

С. Донченко у докторській дисертації «Ліберальні партії України (1900–1920 рр.)» констатує кількісне зменшення міністрів-кадетів у складі другого уряду Ф. Лизогуба за рахунок посилення позицій соціалістів-федералістів, кваліфікуючи обидві партії як ліберальні⁷⁴. Більш детально ці сюжети викладені у публікаціях автора, присвячених лібералам в урядах гетьманату П. Скоропадського. У статтях допущено чимало неточностей і помилкових тверджень, викликаних слабкою обізнаністю з персональним складом Ради Міністрів. Зокрема, стверджується, що соціалісти-федералісти переважали в уряді, призначеному в жовтні 1918 р., хоч їх було лише четверо. Навіть вся українська група була в меншості. Автор помилково відносить державного секретаря С. Завадського до членів УПСФ, а міністра шляхів сполучення, найпослідовнішого українізатора галузі — до кадетів. Чимало неточностей і при оцінці уряду С. Гербеля, в т.ч. й щодо дати його сформування⁷⁵.

⁷¹ Нариси Української революції 1917–1921 років. — К., 2011. — Кн. I. — С. 253–273.

⁷² Любовець О. Українські партії й політичні альтернативи 1917–1920 років. — К., 2005. — С. 103–127.

⁷³ Любовець О. Українські партії революційної доби 1917–1920 років. Нариси історії та програмні документи. — К., 2012. — С. 169–171.

⁷⁴ Донченко С. Ліберальні партії України (1900–1920 рр.). Автореф. дис. ... докт. іст. наук., Дн-ськ, 2006. — С. 29–30.

⁷⁵ Донченко С. Ліберали в уряді гетьмана П. Скоропадського (травень — червень 1918 р.) // Грані. — 2005. — № 1. — С. 42–47; Її ж. Ліберали в уряді гетьмана П. Скоропадського (липень–жовтень 1918 р.) // Грані. — 2005. — № 3. — С. 15–21.

Низку статей, присвячених партії кадетів в добу Української революції опублікував Н. Якупов. В одній з них йдеться про участь представників партії народних соціалістів в урядових структурах гетьманату П. Скоропадського. Автор кваліфікує ці дії як зраду програмних принципів партії — єдиної, неподільної Росії та союзника Антанти. Очевидно, при цьому не враховується певна автономізація кадетських організацій в Україні і зміна зовнішньополітичних орієнтирів частиною лідерів партії, зокрема П. Мілюковим⁷⁶.

Нам відома єдина спроба політологів проаналізувати політичну еліту доби Української революції. Зокрема, С. Наумкіна і Л. Козловська стверджують, що П. Скоропадський в умовах німецько-австрійської окупації «шляхом автоматичного поєднання досить строкатих елементів» сформував колоніальну еліту⁷⁷. З цим погодитися не можна, оскільки вищі урядовці все ж працювали насамперед для забезпечення функціонування власної державності, хоч змушені були виконувати Брестські домовленості і рахуватися з окупаційним статусом України. Інша справа, що значна частина політичної еліти через свою дихотомну лояльність розглядала Українську Державу як перехідну на шляху до відновлення Великої Росії.

В останні роки побачили світ чимало узагальнюючих колективних праць з різних тематичних аспектів історії України, у яких містяться відомості про діяльність урядів гетьманату і окремих міністрів. Грунтовне видання «Україна: політична історія ХХ — початку ХХІ століття» окремих розділ присвячує Українській Державі, конструкції політичної моделі, місця у ній Ради Міністрів як симбіозу законодавчої і виконавчої влади, формуванню її першого кабінету, його персональному складові.⁷⁸

У колективній монографії «Український вибір: політичні системи ХХ століття і пошук власної моделі суспільного розвитку» добі гетьманату П. Скоропадського приділено значне місце. Автори відповідного розділу визначають політичну модель, повноваження глави держави, особливості функціонування Ради Міністрів, характеризують її склад, вказують на зовнішні та внутрішні фактори, які впливали на формування уряду та інспірували зміни у ньому. Висвітлено також партійний склад міністрів, домінування серед них кадетів та їх прихильників, позиції української групи у другому кабінеті Ф. Лизгуба, представленої міністрами — членами УПСФ.

Не з усіма оцінками діяльності міністрів можна погодитися. Зокрема, спираючись лише на спомини начальника штабу гетьмана Б. Стеллецького, подана

---

⁷⁶ Якупов Н. Партія кадетів та Українська Державна гетьмана П. Скоропадського // Праці Всеукраїнської науково-практичної конференції «Південь України і складання української державності: історія і сучасність». — Одеса, 1994. — Ч. 1. — С. 128–130.

⁷⁷ Наумкіна С., Козловська Л. Українська політична еліта доби визвольних змагань (1917–1920 роки) // Політичний менеджмент. — 2004. — № 4.

⁷⁸ Україна: політична історія ХХ — початку ХХІ століття. — К., 2007. — С. 314–319.

суб'єктивна характеристика військового міністра генерала О. Рагози⁷⁹. Очевидно, неприязнь пояснюється тим, що міністр намагався погамувати зростаючі фінансово-кадрові запити гетьманського штабу. Що ж до будівництва української армії, то воно значною мірою було заблоковано німецьким командуванням. Слід також враховувати, що О. Рагоза входив до української групи міністрів і отримав зовсім іншу оцінку Д. Дорошенка⁸⁰. До того ж служба у гетьманській армії коштувала генералу від інфантерії О. Рагозі життя, яке обірвала чекістська куля.

Інша історико-політологічна праця «Політична система для України: історичний досвід і виклики сучасності» у розділі про Українську Державу концентрує увагу на місці Ради Міністрів у владній ієрархії. Цілком вмотивовано наголошується, що політична система гетьманату виявилася деформованою і недемократичною, адже діяльність багатьох державних інститутів обмежувалася військовою окупацією, диктаторськими повноваженнями гетьмана і тимчасовим характером існування. Поєднання в уряді законодавчих і виконавчих функцій надавала явні переваги виконавчій гілці влади, створювала можливості лобіювання законів в інтересах певних, у першу чергу власницьких кіл. Можна погодитися й з тезою про вищу фахову підготовку гетьманських міністрів порівняно з урядовцями УНР⁸¹.

Багатотомна «Історія державної служби в Україні» також має спеціальний розділ, в якому розглядається правовий статус Ради Міністрів, схема галузевих міністерств, їх внутрішня структура, діяльність Державної канцелярії як координуючого органу у сфері державної служби. Значна увага приділена питанням впровадження української мови в апараті міністерств і місцевих адміністрацій, значенню урочистої обітниці державних службовців та порушення її міністрами-кадетами⁸².

У виданні «Національне питання в Україні ХХ — початку ХХІ ст.: історичні нариси» йдеться про заходи міністрів юстиції М. Чубинського, шляхів сполучень Б. Бутенка, освіти та мистецтва М. Василенка у справі запровадження державної мови у судочинстві, на залізничному транспорті, в освітньо-культурній сфері⁸³.

В узагальнюючих працях сучасних українських зарубіжних істориків діяльність Ради Міністрів гетьманату представлена окремими сюжетами, найчастіше йдеться про Ф. Лизогуба та Д. Дорошенка. Зокрема О. Субтельний наголошує, що в уряді «бракувало націоналістів, проте він включав ряд талановитих адміністраторів»⁸⁴. Т. Гунчак більше уваги приділив боротьбі в уряді самостійниць-

⁷⁹ Український вибір: політичні системи ХХ століття і пошук власної моделі суспільного розвитку. — К., 2007. — С. 185–225.

⁸⁰ Дорошенко Д. Мої спомини про недавнє минуле (1914–1920 рр.). — К., 2007. — С. 337–338.

⁸¹ Політична система для України: історичний досвід і виклики сучасності. — К., 2008. — С. 416–420.

⁸² Історія державної служби в Україні. У п'яти томах. — К., 2009. — Т. I. — С. 449–474.

⁸³ Національне питання в Україні ХХ — початку ХХІ ст.: історичні нариси. — К., 2012. — С. 130–133.

⁸⁴ Субтельний О. Україна. Історія. — К., 1993. — С. 439.

кої і федералістської орієнтації, спробам українізації кабінетів⁸⁵. П.-Р. Магочій згадує лише міністра Д. Дорошенка, посилаючись на його оцінки гетьманської держави⁸⁶.

Проведений аналіз висвітлення в сучасній українській історіографії діяльності членів Ради Міністрів гетьманату П. Скоропадського дозволяє зробити наступні висновки. По-перше, спеціальні дослідження урядової праці міністрів представлені лише кількома статтями про М. Василенка, Д. Дорошенка, І. Кістяковського, В. Колокольцова, О. Рагозу. По-друге, у монографічних, дисертаційних працях з історії гетьманату, присвячених окремим галузевим сферам, в контексті роботи міністерств різною мірою висвітлюється й діяльність їх керівників. По-третє, ґрунтовні узагальнюючі видання з новітньої вітчизняної історії концентрують у вагу на здобутках і невдачах державотворчих проектів доби Української революції, зокрема гетьманату 1918 р. При цьому чимала увага приділяється особливостям політичної моделі, консервативно-ліберальним засадам державного будівництва, функціонуванню Ради Міністрів та її провідним постатям.

Однак навіть у всій сукупності ці праці не створюють панорамної картини нетривалої, але надзвичайно напруженої праці Ради Міністрів. Тому, висвітленням роботи в уряді кожного з міністрів, автор сподівається наблизити появу комплексного наукового дослідження діяльності одного з основних владних інститутів Української Держави.

---

⁸⁵ Гунчак Т. Україна: перша половина ХХ століття. Нариси політичної історії. — К., 1993. — С. 149–151.

⁸⁶ Магочій П.-Р. Історія України. — К., 2007. — С. 419.

Розділ 2

Історичні джерела теми

Головне дослідницьке завдання — персоніфікація діяльності трьох складів Ради Міністрів Української Держави 1918 р., визначальним чином вплинуло й на вибір історичних джерел. Основним масивом ретроспективної тематичної інформації є журнали засідань Ради Міністрів за період з 2 травня по 14 грудня 1918 р., які зберігаються у фонді 1064 Центрального державного архіву вищих органів влади та управління України (ЦДАВО) і до останнього часу не були опубліковані¹. Відсутні кілька журналів за травень, жовтень та грудень 1918 року. На архівному зберіганні знаходяться машинописні незасвідчені копії журналів, які являють собою перший, переважно російськомовний варіант протоколів засідань. За усталеною в Раді Міністрів практикою вони на початку нового засідання передавалися на ознайомлення міністрам, які могли протягом 24 годин вносити свої правки. Потім з врахуванням усіх зауважень готувався україномовний варіант журналу, який і підписувався міністрами. Такий порядок діяв у травні–жовтні. Зустрічаються й оригінали (наприклад, за 30 травня). Однак автентичність копій не викликає сумнівів, оскільки надійно верифікується за іншими джерелами, зокрема офіційним виданням «Державний вістник», в якому публікувалися ухвалені урядом закони та постанови.

Журнали засідань мали суцільну нумерацію, але в наявних незасвідчених копіях черговість засідань з 24 травня не позначена і з'являється лише 2 липня, де журнал має № 43. Останнє запроTOCOLьоване засідання 11 грудня зареєстроване під № 157. Слід відзначити, що вівся також окремий журнал засідань, куди вносилися питання порядку денного та ухвали по них конфіденційного чи таємного характеру. Збереглося сім таких книг. Хоч, очевидно, їх було більше. Відсутні ці журнали за листопад–грудень, коли уряд приймав чимало закритих актів, зокрема, щодо видатків на армію, утримання добровольчих дружин, закупівлю зброї тощо.

Журнали містять інформацію про порядок денний кожного засідання, формулювання питань, поданих на розгляд уряду, особи доповідачів, ухвалені закони та постанови, рідше зустрічається виклад обговорення, результати голосування, додаються «осібні гадки» незгодних з рішеннями членів кабінету. Важливими є також відомості про присутніх членів уряду, запрошених осіб, головуючих, час початку і кінця засідань. Відомо, що в роботі Ради Міністрів нерідко

---

¹ ЦДАВО України. — Ф. 1064. — Оп. 1. — Спр. 6, 7. Тільки у вересні 2015 р. нарешті вдалося реалізувати цей археографічний проект: Українська Держава (квітень — грудень 1918 року). Документи і матеріали. У двох томах. Упоряд.: Р. Пиріг (кер) та ін. — К.: Темпора, 2015.

брав участь гетьман П. Скоропадський, але його присутність не фіксувалася, окрім першого засідання 2 травня на якому він головував.

У роботі також широко використані матеріали журналів засідань Малої Ради Міністрів, яка була утворена для розвантаження порядку денного уряду шляхом попереднього обговорення питань. На відміну від журналів «великої» Ради ці примірники є оригіналами і збереглися повністю з 26 травня по 13 грудня 1918 р. (№ 1–86). Складені вони переважно українською мовою, що є ще одним доказом на користь існування україномовних варіантів журналів уряду. Як і Рада Міністрів Мала Рада вела окремі журнали, куди заносилися питання таємного характеру. Вони збереглися досить повно. Матеріали засідань відображають широкий діапазон питань, частина з яких відсіювалася й не виносилася на засідання Ради Міністрів. Журнали засідань Малої Ради також є цінним джерелом перевірки автентичності копій протоколів засідань уряду. Використані також матеріали архівних фондів міністерств, однак автор свідомо обмежив їх масове залучення, щоб уникнути ризику збиватися на висвітлення роботи міністерств, замість показу конкретної праці їх глав в рамках урядової законодавчої діяльності.

Другу групу складають актуалізовані історичні джерела. Це — опубліковані закони і постанови Ради Міністрів як кінцевий продукт її законодавчої і розпорядчої діяльності. Вони абсолютно профілізовані і дають уявлення про законотворючу діяльність міністерств, а відтак й кожного з їх очільників. Ці джерела належать до цілком автентичних, навіть при відсутності оригіналів, оскільки були оприлюднені в урядовому офіціозі «Державному вістнику» (травень–грудень 1918 р.) після відповідного засвідчення та підписання найвищими посадовими особами держави².

У цьому ж виданні публікувалися й офіційні документи гетьмана П. Скоропадського грамоти, універсали, відручні листи, накази. У роботі використані насамперед акти глави держави, адресовані прем'єр-міністрам, які містять оцінку діяльності урядів, виклад нагальних завдань реалізації державної політики, накази про призначення кабінетів міністрів, перестановки в уряді тощо.

Серед опублікованих документів особливе місце займає збірник «Крах германской оккупации на Украине (по документам оккупантов)», в якому подано офіційне листування МЗС Німеччини і Австро-Угорщини з дипломатичними і військовими представництвами в Україні³. Таємна і призначена винятково для внутрішнього користування кореспонденція відображає справжні прагматичні наміри Центральних держав щодо України, ставлення до П. Скоропадського і уряду, безпосередню участь генерала В. Гренера, дипломатів — посла А. Мумма, радника Г. Берхема, генконсула Е. Тіля у формуванні кабінетів міністрів, містить їх оцінки.

Третю групу джерел досить високого ступеню тематичної інформативності складають документи особового походження — спогади, мемуари, щоденники.

² Державний вістник. Усього вийшло 82 випуски. 16 травня — 12 грудня 1918 р. Редактором видання був І. Юцишин, який редагував й офіційні вісники УНР.

³ Крах германской оккупации на Украине (по документам оккупантов). — М., 1936.

Їх цінність визначається насамперед безпосередньою і провідною роллю багатьох авторів в описуваних подіях. Водночас ці матеріали несуть відбиток природного суб'єктивізму у сприйнятті багатьох явищ, епізодів і осіб. Фактологічне значення спогадів актуалізується археографічною нерозробленістю документальної спадщини цієї доби, насамперед актів інституційного рівня. Сталося так, що при публікації найважливіших документів періоду Української революції було видано фундаментальні збірники з історії Центральної Ради (березень 1917 — квітень 1918 рр.) і Директорії УНР (грудень 1918–1920 рр.)⁴. Водночас документи Української Держави (квітень — грудень 1918 р.) донедавна залишалися не опублікованими, хоч діяльність її вищого органу законодавчої і виконавчої влади — Ради Міністрів задокументована і збережена досить повно.

Поза сумнівом, головне місце серед мемуарів належить спогадам гетьмана П. Скоропадського⁵. По-перше, вони написані на початку 1919 р. по «свіжих» слідах подій. По-друге, їх автор — центральна, а відтак й найповніше поінформована постать тогочасного державотворчого процесу. По-третє, спогадам властива висока ступінь персоніфікації описуваних подій. Адже гетьман подав докладні характеристики головних дійових осіб. І, нарешті, його спомини — це віддзеркалення роздвоєної лояльності особи, в якій співіснували російський царський аристократ і нащадок українського гетьманського роду.

Безперечно, спогади П. Скоропадського, як і будь-які інші, не позбавлені суб'єктивізму. Проте загалом вони відзначаються історично достовірним описом подій. Автор нерідко балансує на грані напівправди, зумовленої особистим сприйняттям, але не вдається до прямого викривлення подій. Зокрема, він неохоче визнає справжню роль німецьких військових у підготовці і забезпеченні умов повалення Центральної Ради. Цілком свідомо намагається применшити власну залежність від німецьких військових і дипломатів у виборі та зміні міністрів. Хоч майже всі кандидатури двох урядів Ф. Лизогуба подавалися українською стороною на погодження. Очевидно, главі держави, яку визнали і Четверний союз, і низка нейтральних країн, не хотілося описувати жорсткий контроль німців над особистою прерогативою гетьмана у визначенні складу кабінету міністрів. Однак найціннішими є детальні характеристики П. Скоропадським майже всіх міністрів з наголосом на недоліках їх діяльності і особистих якостях. Хоч за цим може критися намагання пояснити прорахунками уряду невдачу спробу реалізації гетьманського проекту в Україні.

Розлогі спомини про діяльність урядів залишив міністр закордонних справ Д. Дорошенко⁶. Вони цікаві відомостями про внутрішньоурядове протистояння проросійсько-кадетської більшості і групи україноцентричних міністрів, неформальним лідером якої він був. Як довірена особа гетьмана, він висвітлює деталі

⁴ Українська Центральна Рада. Документи і матеріали у двох томах. — К., 1997; Директорія, Рада Народних Міністрів Української Народної Республіки. 1918–1920. Документи і матеріали у двох томах. — К., 2006.

⁵ *Скоропадський П.* Спогади. Кінець 1917 — грудень 1918. — Київ–Філадельфія, 1995.

⁶ *Дорошенко Д.* Мої спомини про недавнє минуле (1917–1920 рр.). — К., 2007.

потаємних і не зовсім вдалим намірів змінити голову уряду. Досить відверто описана роль німців у формуванні кабінету міністрів, в тому числі й згоду на заняття ним посади керуючого МЗС. Спогади Д. Дорошенка органічно доповнюють його ґрунтовну «Історію України 1917–1923 рр.».

Міністр ісповідань В. Зеньковський свої детальні спогади присвятив лише роботі в Раді Міністрів⁷. Університетський професор, не обтяжений чиновницьким досвідом, подає власне бачення діяльності уряду, характеристики прем'єра Ф. Лизогуба, колег по кабінету міністрів, гетьмана. Він досить об'єктивно описує вплив П. Мілюкова на позицію кадетської групи міністрів (М. Василенко, А. Ржепецький. С. Гутник та ін.). І, головне, викладає проведення державної політики в сфері церковного життя — заперечення автокефалії Української церкви і підтримку її автономії у лоні Російської православної церкви. Свою заслугу як міністра він бачив у тому, що «шляхи українського церковного життя я направляв настільки ж на блага його для України, стільки і для Росії»⁸. Наступник В. Зеньковського на посаді міністра ісповідань О. Лотоцький також залишив спогади, в тому числі й про й власне кредо церковного життя в Україні: «Українська Автокефальна Православна Церква з її Синодом і духовною ієрархією ні в якій залежності від Всеросійського Патріарха не знаходиться»⁹.

Спогади міністрів земельних справ В. Колокольцова і В. Леонтовича проливають світло на причини нереалізованості аграрної реформи, на яку такі величезні надії покладав П. Скоропадський¹⁰. Не дивлячись на істотні законодавчі напрацювання, міністр-поміщик В. Колокольцов не мав можливості і особливо бажання подолати опір великих землевласників продажу державі своїх володінь, а міністру-поміщику В. Леонтовичу це не дали здійснити час і обставини його фактично двотижневого урядування. Нарешті ці спогади у поєднанні з свідченнями П. Скоропадського дають можливість спростувати, закладене Д. Дорошенком і підхоплене сучасними адептами гетьманату, твердження про В. Леонтовича як автора найбільш прогресивної на той час земельної реформи.

Певною особливістю відзначаються спогади начальника Штабу гетьмана генерала Б. Стеллецького, написані в Белграді ще 1923 р. і тільки нещодавно опубліковані. Він був достатньо поінформованою людиною, оскільки входив до найближчого оточення П. Скоропадського, а також у його підпорядкуванні був спеціальний контррозвідувальний відділ. Діяльності уряду присвячений цілий розділ його рукопису. Переважна більшість членів уряду отримали негативні оцінки: М. Сахно-Устимович — «особливо виявився непідходящим»; Ф. Лизогуб — «мало підготовлений для діяльності, яка перед ним відкрилася»; А. Ржепець-

⁷ *Зеньковський В.* Пять месяцев у власти (15 мая — 19 октября 1918 г.): Воспоминания. — М., 1995.

⁸ Гетман П.П. Скоропадский. Украина на переломе. 1918 год. — Сб. документов. — М., 2014. — С.405.

⁹ *Лотоцький О.* Сторінки минулого. — Бавнд-Брук, 1966. — Ч. 1–4. — С. 241.

¹⁰ Воспоминания В.Г. Колокольцева о его деятельности в должности министра земледелия в составе правительства гетмана П.П. Скоропадского // Гетман П.П. Скоропадский. Украина на переломе. 1918 год. — М., 2014; *Леонтович В.* Зібрання творів у 4-х томах. — К., 2005. — Т. 3.

кий — «крайній кадет, українерозвинутий і впертий»; І. Кістяковський — «з своєю совістю рахувався мало і огуди на руку не клав»; Г. Афанасьєв — «нічого не зробив і ніякого контролю не здійснював» і т.д. Він був переконаний, що «склад уряду, зібраний з випадкових людей, які ніколи державними справами не займалися, між собою не знайомих, різних абсолютно поглядів і переконань, не може дати продуктивної праці»¹¹.

На наш погляд, причини такої суціль негативної оцінки значною мірою криються у складних відносинах начальника Штабу гетьмана з Радою Міністрів. До його обов'язків входило подання до уряду кошторисів на утримання гетьманської штаб-квартири, яка стрімко розросталася і вимагала нових асигнувань. Кабінет міністрів, особливо міністр фінансів А. Ржепецький латентно противилися, не відмовляючи загалом, пускали законопроект по прийнятому бюрократичному колу: Фінансова рада — Державний контроль — Мала Рада Міністрів — уряд. Амбітний Б. Стеллецький, який за статусом прирівнювався до міністра, а внутрішньо був переконаний у власній зверхності, вважав, що військово-цивільна адміністрація глави держави має право на пріоритетне фінансове забезпечення. Не випадково в його очах А. Ржепецький виглядав як «тупий і впертий» урядовець.

Серед щоденників найінформативнішими є записи відомого українського діяча Є. Чикаленка¹². У його київській оселі на так звані «понеділки» збирався весь українофільський столичний політикум, постійно обговорюючи питання складу і роботи уряду. А самого господаря не раз прем'єр і гетьман запрошували взяти портфель міністра земельних справ. Близькість зятя О. Скоропис-Йолтуховського до німецьких військових і дипломатів також сприяла його поінформованості. Систематична фіксація перебігу політичного життя, аналітичність його оцінок, а також високий ступінь персоніфікації подій роблять щоденник Є. Чикаленка одним з незамінних історичних джерел висвітлення доби гетьманату П. Скоропадського. Цікавим є й щоденник керівника пресової служби уряду Д. Донцова, який посадово мав контакти з багатьма українськими і зарубіжними діячами, німецькими дипломатами, постійно спілкувався з П. Скоропадським і записував свої враження та оцінки¹³.

Безперечно, не можна обійти таке оригінальне синтетичне історико-публіцистично-мемуарне джерело, як «Відродження нації» В. Винниченка. Його характеристики гетьманських міністрів носять експресивно-таврувальний характер: А. Ржепецький — «відомий україножер»; С. Гутник — «феноменальний одеський спекулянт»; Ю. Вагнер — «ненависник українського відродження»; В. Любінський — «безпартійна нікчемність»; М. Чубинський — «ворог українства»; Г. Афанасьєв — «україножер»; М. Гіжицький — «з антипатіями до українства»

¹¹ Гетман П.П. Скоропадский. Украина на переломе. 1918 год. Сб. документов. — С. 707–722.

¹² Чикаленко Є. Щоденник (1918–1919). — К., 2011.

¹³ Донцов Д. Рік 1918. Київ. — К., 2002.

і т.д.¹⁴ Однак вони видаються толерантними порівняно з лайливими епітетами на адресу П. Скоропадського¹⁵.

Надзвичайно цікавий і інформативний матеріал був почерпнутий нами в Державному архіві Російської Федерації, де зберігаються чимало рукописів спогадів колишніх українських діячів: міністрів В. Рейнбота, В. Колокольцова, заступника міністра торгівлі і промисловості В. Ауербаха, начальника штабу гетьмана генерала П. Аккермана, Одеського міського отамана генерала В. Мустафіна та інших¹⁶. Зауважимо, вони були опубліковані лише у кінці 2014 р. у фундаментальному збірнику документів «Гетман П.П. Скоропадский. Украина на переломе. 1918 год»¹⁷. Автори спогадів — відомі російські державні, судові, військові діячі, учені, які пішли на українську службу, розглядаючи гетьманат як тимчасове державне утворення на шляху відродження Великої Росії. Чимало їхніх ретроспективних оцінок Української Держави, гетьмана П. Скоропадського, колег по урядовій роботі є не тільки суб'єктивними, але нерідко й ідеологічно заангажованими, тому потребують критичного осмислення.

У роботі використані матеріали тогочасної преси. Насамперед йдеться про газету «Нова Рада», фактично друкований орган Української партії соціалістів-федералістів. Представників цієї поміркованої ліберально-буржуазної партії найбільше хотіли бачити в уряді і П. Скоропадський, і німецькі діячі у Києві. Спочатку лідери партії відмовлялися від участі в кабінеті міністрів, а погодилися лише восени 1918 р., коли міжнародна кон'юнктура невдовзі примусила гетьмана сформувати чисто проросійський уряд. Публікації часопису постійно торкалися проблем роботи Ради Міністрів, можливих змін у ньому, діяльності окремих міністрів. Безперечно, провідною постаттю часопису був відомий публіцист С. Єфремов. Вихід у світ двотомника його публіцистики революційної доби з ґрунтовним науково-довідковим апаратом істотно полегшує пошукову роботу науковців¹⁸. Чутливими до діяльності уряду, персональних змін у ньому були й газети «Голос Киева» і «Киевская мысль».

Окремо слід виділити такий своєрідний інформаційний комплекс, як енциклопедії, довідники, хроніки. Для дослідження персональної урядової діяльності правлячої еліти цей вид джерел не тільки надзвичайно цінний, але й незамінний. Адже важливо відстежити настільки попередня професійна, адміністративна, наукова, громадська праця ставала підґрунтям чи завадою успішній управлінській та законодавчій роботі членів кабінету міністрів. Саме відомості цього виду джерел також дозволили показати й епілог долі, переважно емігрантської, колишніх вищих урядовців гетьманату.

Необхідно відзначити, що окремі з міністрів ще в дореволюційний час були особами досить відомими і удостоїлися статей в популярному енциклопедич-

¹⁴ Винниченко В. Відродження нації. — Київ-Відень, 1920. — Ч. III. — С. 37–39.

¹⁵ Там само. — С. 16–17.

¹⁶ Державний архів Російської Федерації. — Ф. 5881. — Оп. 2. — Спр. 220, 232, 443, 524 та ін.

¹⁷ Гетман П.П. Скоропадский. Украина на переломе. 1918 год. — 1087 с.

¹⁸ Єфремов С. Публіцистика революційної доби (1917–1920 рр.). У 2-х т. — К., 2014. — Т. 2.

ному виданні Брокгауза і Ефрона — Ю. Вагнер, М. Василенко, М. Чубинський та інші. У відомій «Енциклопедії українознавства» за редакцією В. Кубійовича подані статті майже про всіх гетьманських міністрів за винятком кількох осіб, про яких й нині відсутні достовірні дані. Це здебільшого абсолютно лаконічні довідки, зведені до дат народження і смерті, а також згадки про участь в урядах Української Держави.

Зрозуміло, що енциклопедичні видання радянської доби подавати відомості про членів «контрреволюційних», «буржуазно-націоналістичних» українських урядів не могли з ідеологічних міркувань. Наприклад, у 4-х томах «Радянської енциклопедії історії України» міститься лише одна стаття про М. Василенка як академіка АН УСРР із згадкою про участь у гетьманському уряді¹⁹. Так само вчинили й укладачі енциклопедичного довідника «Великий Жовтень і громадянська війна на Україні», подавши єдину статтю про М. Василенка. Але на відміну від нейтральної оцінки попередників у цьому виданні зроблено наголос на буржуазно-націоналістичному характері його наукових праць²⁰.

Одне з перших довідкових видань сучасної української біографістики «Діячі Української Центральної Ради», підготовлене В. Верстюком і Т. Осташко, подає відомості про провідні постаті початкового етапу національно-визвольної боротьби, які в добу гетьманату склали проукраїнське крило уряду — Д. Дорошенка, В. Леонтовича, О. Лотоцького, В. Науменка, М. Славинського, П. Стебницького. На час виходу видання це були найповніші персональні дані, значною мірою почерпнуті з щойно відкритих архівних джерел²¹. Очевидно, саме на це видання орієнтувалися укладачі популярного «Довідника з історії України» за редакцією І. Підкови і Р. Шуста, подавши статті про українських діячів — членів урядів гетьманату і обійшовши проросійськи налаштованих міністрів²².

В урядах Української Держави працювала чимало відомих правників. Досить ґрунтовні відомості про М. Василенка, І. Кістяковського, В. Рейнбота, О. Романова, М. Чубинського вміщені у «Юридичній енциклопедії»²³. Слід відзначити, ще одне довідкове видання, укладене науковцями-юристами, «Українське державотворення». Воно подає змістовні відомості про функціонування інститутів держави і права гетьманату П. Скоропадського²⁴.

Інформація про військових — членів урядів гетьманату О. Рагозу, Б. Щуцького, Б. Гернгросса, А. Покровського міститься у тематичних довідниках Я. Тинченка, М. Литвина і К. Науменка з історії українських збройних сил доби визвольних змагань. Цими авторами складені біографи кількох сотень генералів

¹⁹ Радянська енциклопедія історії України. — К., 1969. — Т. I. — С. 234.

²⁰ Великий Жовтень і громадянська війна на Україні. Енциклопедичний довідник. — К., 1987. — С. 78.

²¹ Верстюк В., Осташко Т. Діячі Української Центральної Ради. Біографічний довідник. — К., 1998.

²² Довідник з історії України. А-Я. Вид. 2-ге. — К., 2002.

²³ Юридична енциклопедія. У 6-ти томах. — К., 1998–2004.

²⁴ Українське державотворення. Невитребуваний потенціал. Словник-довідник. — К., 1997.

і адміралів, які служили в арміях різних українських державних утворень. Не дивлячись на їх енциклопедичний лаконізм, багато з них є чи не єдиним актуалізованим джерелом відомостей, особливо щодо служби окремих осіб в українському війську²⁵.

Цілком природно, що в наймасштабному вітчизняному довідковому виданні історичного профілю десяти томній «Енциклопедії історії України» подано найбільше статей про міністрів Української Держави 1918 р. — 22, що складає близько двох третин їх загальної кількості. Важливо, що вони досить повно враховують новітні надбання сучасної біографістики. Серед репрезентованих гетьманських урядовців — як виразні адепти української державності, так й палкі прихильники відродження Великої Росії. Очевидно, укладачі словника даного видання не ставили завданням внести до переліку всіх гетьманських міністрів. До того ж якась частина з них була зовсім малодіяльною і не публічною. І все ж є постаті відсутність інформації про яких у такому поважному виданні є не зовсім зрозумілою. Це міністри: юстиції — Михайло Чубинський, земельних справ — Василь Колоколюцов, продовольчих справ — Юрій Соколовський, шляхів сполучень — Борис Бутенко, праці — Юлій Вагнер та інші²⁶.

Слід відзначити тематичну інформаційну цінність однієї з книг масштабного проекту «Україна: хроніка ХХ століття. Довідкове видання. Рік 1918»²⁷. Базоване на системному вивченні архівних, археографічних, історіографічних джерел, матеріалів періодичної преси воно послідовно подає відомості про діяльність урядів гетьманату, вкладаючи їх у більш широкий історичний контекст.

Насамкінець слід наголосити, що виконання цього дослідження було б значно ускладнено без використання потужних інформаційних можливостей універсальної інтернет-енциклопедії — Вікіпедії. Кількарічна праця з даної теми засвідчила динамічне нарощування баз даних цього унікального видання, включаючи й інформацію персонального характеру.

---

²⁵ Тинченко Я. Офіцерський корпус армії Української Народної Республіки (1917–1921). — К., 2007— Кн. 1; Його ж. Українські збройні сили. Березень 1917 р. — листопад 1918 р. (організація, чисельність, бойові дії). — К., 2009; Литвин М., Науменко К. Збройні сили України першої половини ХХ ст. Генерали і адмірالی. — Харків–Львів, 2007.

²⁶ Енциклопедія історії України. У 10-ти томах. — К., 2003–2013.

²⁷ Україна: хроніка ХХ століття. Довідкове видання. Рік 1918. — К., 2005.

Розділ 3

Три кабінети Ради Міністрів

Вже у першому установчому акті гетьмана П. Скоропадського «Грамоті до всього українського народу» від 29 квітня 1918 р. зазначалося: «Управління Україною буде провадитися через посередство призначеного мною Кабінету Міністрів і на остаточному обґрунтуванні нижче долучених до цього законів про тимчасовий державний устрій України»¹. Згадані закони були терміново підготовлені правником О. Палтовим шляхом компіляції статей «Свода законов Российской империи» (ред.1906 р.)² Про це свідчить порівняння відповідних розділів обох документів про Раду Міністрів.

<i>Про Раду Міністрів і про Міністрів.</i>	<i>Глава одиннадцатая.</i> О Совете Министров, Министрах и Главноуправляющих отдельными частями.
34. Напрямок і об'єднання праці окремих відомств по предметах, як законодавства так і вищого державного управління накладається на Раду Міністрів.	120. Направление и объединение действий Министров и Главноуправляющих отдельными частями по предметам как законодательства, так и высшего государственного управления, возлагается на Совет Министров на основаниях, в законе определенных.
35. Керування справами Ради Міністрів накладається на Генерального Секретаря і на підлягаючу йому Державну Генеральну Канцелярію.	
36. Отаман-Міністр і Міністри відповідають перед Гетьманом за загальний хід державного управління. Кожний з них окремо відповідає за свою діяльність і розпорядження.	123. Председатель Совета Министров, Министры и Главноуправляющие частями ответственны перед Государем Императором за общий ход государственного управления. Каждый из них в отдельности ответствен за свои действия и распоряжения.

¹ Державний вістник. — 1918. — 16 травня.

² Свод законов Российской империи. — СПб., 1906. — Ч. 1–5.

37. За преступні по посаді вчинки, Отаман-Міністр і Міністри підлягають громадській і карній відповідальности на основах, в законі визначених.	124. За преступные по должности деяния Председатель Совета Министров, Министры и Главноуправляющие отдельными частями надлежат гражданской и уголовной ответственности на основаниях, в законе определенных.
--	--

Виходячи з виключного права гетьмана на повноту влади в державі, Рада Міністрів конституювалася як інструмент управління Україною, на який поклався «напрямок і об'єднання праці окремих секцій по предметах як законодавства, так і вищого державного управління»³. В умовах відсутності парламенту (Сейму) уряд тимчасово отримував законодавчі функції. Ухвалені ним законопроекти набували чинності після затвердження їх гетьманом. Міністрам також надавалося право коментувати закони та розробляти механізми їх реалізації.

Голову уряду і за його поданням міністрів затверджував гетьман. Йому ж належало право відставки кабінету. Уряд загалом і кожен з міністрів були відповідальні перед гетьманом «за загальний хід державного управління та за свою діяльність і розпорядження». За посадові злочини голова та члени уряду підлягали громадській і карній відповідальності у встановленому законом порядку⁴.

Під час безпосередньої підготовки державного перевороту 29 квітня 1918 р., отримавши згоду німецького командування за кілька днів до цієї акції, П. Скоропадський встиг намітити лише кілька кандидатур до складу майбутнього уряду. Переважно це були активні діячі очолюваної ним Української народної громади (УНГ), яка й стала інструментом повалення Центральної Ради.

Кандидатуру отамана (голови) Ради Міністрів П. Скоропадський ймовірно погодив з керівництвом штабу німецького командування у Києві (Оберкомандо). Ним став Микола Сахно-Устимович — виходець з українського старшинського роду, поміщик і конезаводчик, один з фундаторів УНГ. Він разом з гетьманом підписав «Закони про тимчасовий державний устрій України» — невеликий звід актів, який упродовж усього функціонування гетьманату служив його фактичною конституцією. 29 квітня М. Сахно-Устимович зробив спробу формування уряду, запропонувавши портфелі в новому кабінеті провідним діячам Української партії соціалістів-федералістів, найпоміркованішої серед українських соціалістичних партій. Однак провід УПСФ, налаштований проти нової влади, заборонив своїм членам входження до Ради Міністрів.

30 квітня зранку М. Сахно-Устимовича викликав начальник штабу Оберкомандо В. Гренер з питань формування уряду. У присутності німецьких і австрійських дипломатів обговорювалися кандидатури майбутніх міністрів. При цьому М. Сахно-Устимович поступливо погоджувався з пропозиціями союзників. Очевидно, він не справив на них достатнього враження, оскільки австрійський

³ Державний вістник. — 1918. — 16 травня.

⁴ Там само.

посланник В. Принціг у доповіді МЗС охарактеризував його як постать «не особливо презентабельну»⁵. Того ж дня група діячів з Полтавщини, зокрема колишній член Державної думи граф І. Капніст, відвідала гетьмана і переконувала, що М. Сахно-Устимович не підходить для ролі голови уряду⁶. Не виключено, що саме полтавцями була запропонована на посаду голови Ради Міністрів кандидатура Ф. Лизогуба.

Під приводом хвороби М. Сахно-Устимович відійшов від справ, а формування уряду гетьман доручив Миколі Василенку — відомому українському громадському діячеві, члену ЦК партії кадетів, колишньому заступникові міністра освіти Тимчасового уряду. На той час він вже дав згоду взяти портфель міністра освіти. Не дивлячись на обструкцію з боку українських соціалістичних партій, до кінця дня 2 травня кістяк кабінету було сформовано. Його перше засідання проходило під головуванням П. Скоропадського. Тимчасово обов'язки голови Ради Міністрів кілька днів виконував М. Василенко⁷. Після першого засідання 2 травня П. Скоропадський мав у посла А. Мумма півторагодинну аудієнцію. Про її підсумки німецький дипломат повідомив Берлін. Зокрема, йшлося про неприйнятність вимог українських партій і висловлювалося припущення, що при відмові від них, ті «можуть перебрати кілька дотепер тільки тимчасово зайнятих міністерств».⁸ Викликаний до Києва Ф. Лизогуб погодився на пропозицію гетьмана очолити уряд. Його призначення датоване 3 травня, хоч перше засідання уряду він провів 7 травня.⁹

Федір Лизогуб — нащадок давнього козацько-старшинського роду, агроном за освітою, відомий земський діяч і меценат, член партії октябристів. Упродовж 15 років він очолював Полтавське губернське земство, сприяв розвитку української культури. В 1915–1917 рр. служив у канцелярії царського намісника на Кавказі великого князя Миколи Миколайовича, згодом завідував відділом іноземних підданих у МВС Тимчасового уряду. П. Скоропадський залишив детальну характеристику моральних і ділових якостей прем'єр-міністра, вважаючи його людиною чесною, добросовісною і працьовитою. Водночас він відзначав, що Ф. Лизогубу не вистачало розмаху, вільної творчості, сміливості, рішучості у проведенні державних рішень. На думку гетьмана, Ф. Лизогуб був чистим українцем, але «недогледів український рух» і не хотів вникати в його сутність.¹⁰

На час вступу Ф. Лизогуба на посаду до складу уряду входили вісім міністрів: освіти — Микола Василенко, випускник Дерптського університету, відомий історик права і публіцист, за часів Тимчасового уряду — попечитель Київського

⁵ Документы о разгроме германских оккупантов на Украине в 1918 году. — М., 1942. — С. 77.

⁶ *Скоропадський П.* Спогади. Кінець 1917 — грудень 1918. — Київ-Філадельфія, 1995. — С. 161.

⁷ Центральний державний архів вищих органів влади і управління України (далі — ЦДАВО). — Ф. 1064. — Оп. 1. — Спр. 6. — Арк. 29–31.

⁸ Крах германской оккупации на Украине. Под ред. М. Горького, И. Минца. — М., 1936. — С. 60.

⁹ ЦДАВО України. — Ф. 1064. — Оп. 1. — Спр. 6. — Арк. 33.

¹⁰ *Скоропадський П.* Спогади. — С. 162–164.

шкільного округу, заступник міністра освіти, член ЦК партії кадетів; юстиції — Михайло Чубинський, відомий учений в галузі кримінального права, професор Харківського університету, член партії кадетів; шляхів сполучень — Борис Бутенко, досвідчений інженер шляхів сполучень, начальник Подільської залізниці, активний член УНГ; фінансів — Антон Ржепецький, знаний фахівець у галузі кредиту і фінансів, кадет; торгівлі і промисловості — Сергій Гутник, голова Одеського біржового комітету, кадет; продовольства — Юрій Соколовський, учений агроном, завідуючий сільськогосподарським відділом Полтавського губернського земства, кадет; здоров'я і опіки — Всеволод Любинський, лікар-фармаколог, діяльний член УНГ; праці — Юлій Вагнер, відомий вчений — зоолог, професор Київського політехнічного інституту, кадет. Державним секретарем був призначений Михайло Гіжицький — один з організаторів УНГ, діяч правих поглядів. У зв'язку з бойкотом соціалістичних партій процес формування уряду дещо затягнувся. Залишалися вакантними такі ключові посади, як міністрів закордонних, військових, земельних та внутрішніх справ. Тимчасове обов'язки глави МЗС виконував М. Василенко, а керівництво МВС взяв на себе Ф. Лизогуб¹¹.

10 травня за рекомендацією Ф. Лизогуба міністром земельних справ був призначений Василь Колокольцов, учений агроном, харківський поміщик і авторитетний земський діяч, член партії кадетів. Незважаючи на його неприхильність до української національної справи, гетьман вважав його людиною, здатною провести «розумну земельну реформу». Новоутворене міністерство ісповідань погодився очолити Василь Зеньковський, професор Київського університету, відомий громадський діяч і релігієзнавець, прихильник автономії Української церкви. Добором військового міністра займався особисто гетьман. Цю посаду він пропонував кільком відомим генералам, але ті не дали згоди. Міністром був призначений генерал від інфантерії Олександр Рагоза, колишній командувач армії. При рекомендації на посаду міністра закордонних справ Дмитра Дорошенка — нащадка гетьманського роду, відомого українського діяча, колишнього комісара Галичини і Буковини, гетьман зустрівся з суттєвими запереченнями з боку німецької сторони, яка запідозрила Д. Дорошенка в австрофільських настроях. Тільки після його особистих письмових запевнень у лояльності до Німеччини, він був призначений не міністром, а керуючим МЗС¹². Вже у середині травня М. Гіжицького на посаді державного секретаря змінив Ігор Кістяковський — відомий учений-правник, популярний адвокат.

Отже, станом на 20 травня персональний склад Ради Міністрів був сформований. В основному це були фахівці у певних галузях економіки, науки, управління, переважно етнічні українці, члени партії кадетів. Загалом такий уряд влаштовував П. Скоропадського, оскільки відповідав його уявленням про державно-політичну модель гетьманату та першочергові завдання ліберальних

¹¹ Любовець О. Уряди гетьманату П. Скоропадського // Історичний журнал. — № 4. — 2008. — С. 3–13.

¹² Крах германской оккупации на Украине (по документам оккупантов). — М., 1936. — С. 121.

соціально-економічних реформ, і насамперед, аграрної. Адже програмні положення партії кадетів допускали наділення землею малоземельних селян, в тому числі й за рахунок відчуження приватних угідь шляхом викупу. У спогадах П. Скоропадський писав, що першочерговим завданням вважав: «Створити здібний до державної праці сильний уряд»¹³.

Рада Міністрів формувалася без участі українських соціалістичних партій. Їх лідери, а згодом і з'їзди не визнали нову владу. Добре розуміючи справжню роль німецького командування у зміні державного правління в Україні, нарада соціалістичних партій 2 травня вирішила направити до начальника штабу німецьких військ генерала В. Гренера депутацію у складі В. Винниченка, П. Андрієвського, С. Єфремова, О. Саліковського та К. Лоського. Вони виклали низку вимог, на яких погоджувалися увійти до Ради Міністрів: розпуск гетьманського уряду, самоліквідація Центральної Ради, відміна аграрної реформи, скликання Установчих зборів тощо. Наступного дня генералові був запропонований і склад уряду за участю українських соціалістів. Проте В. Гренер послався на схвалення особи гетьмана вищою німецькою владою, вже майже сформований кабінет і заявив про неприйнятність висунутих ультимативних вимог¹⁴. Слід відзначити, що формування складу і перестановки у двох перших урядах Української Держави велися за узгодженням, а фактично під контролем представників німецької влади.

П. Скоропадський ретроспективно, у спогадах стверджує, що у нього була тенденція, «щоб кабінет був якомога українським». При цьому він не пояснює який саме сенс вкладався у це поняття. Аналіз процесу формування першого уряду і наступних змін у ньому дає всі підстави стверджувати, що йшлося насамперед про етнічні ознаки, належність до козацько-старшинських родів, попередню працю в Україні і аж ніяк не про українські політичні партії, з котрими у тогочасній суспільній свідомості й асоціювалося національно-українське. Єдиною з українських партій, членів якої хотів бачити в уряді П. Скоропадський, була Українська партія соціалістів-федералістів. За поміркованість її політичної програми він кваліфікував соціалістів-федералістів як «кадетів 3-го сорту»¹⁵.

Фактично формування уряду завершилося лише на початку липня. Відповідальну посаду міністра внутрішніх справ прем'єр Ф. Лизогуб спочатку залишав за собою, але достатньої уваги роботі міністерства приділяти не зміг. За наполяганням гетьмана змушений був відмовитися від сумісництва. Главою МВС став державний секретар Ігор Кістяковський.

Рада Міністрів Української Держави за своєю структурою залишалася подібною до започаткованої ще Центральною Радою функціональної схеми вищих органів виконавчої влади. Були ліквідовані лише національні (російське, польське, єврейське) і поштово-телеграфне міністерства, а також засновані нові —

¹³ Скоропадський П. Спогади. — С. 245.

¹⁴ Дорошенко Д. Історія України. 1917–1923 рр. — К., 2003. — Т. 2. Українська Гетьманська Держава 1918 року. — С. 41–42.

¹⁵ Скоропадський П. Спогади. — С. 205.

охорони здоров'я та ісповідань. Міністерство освіти отримано у червні назву народної освіти та мистецтва. У його складі було утворено Головне управління мистецтва і національної культури. Його керівник П. Дорошенко за статусом прирівнювався до заступника міністра, а управління мало окреме бюджетне фінансування. Безумовно, тут основну роль відіграв суб'єктивний фактор — намагання гетьмана мати на важливій урядовій посаді людину, близьку до родини Скоропадських. У міністерстві юстиції подібний статус мало Головне управління місцями ув'язнення, яке у липні очолив відомий український діяч, колишній генеральний суддя УНР, член УПСФ Андрій В'язлов. Міністерство пошт і телеграфів УНР було перетворене в департамент МВС, яким керував досвідчений інженер-електротехнік, виходець з полтавської дворянської родини Віктор Кулябко-Корецький. Він також мав ранг заступника міністра. Далеко за рамки ординарного департаменту Міністерства внутрішніх справ виходили й функції Державної варти — охоронного відомства, директором якого став Олександр Аккерман — колишній заступник прокурора Віленського окружного суду¹⁶.

Незважаючи на задеклароване звільнення з посад заступників міністрів колишнього уряду, значна частина з них потім за поданням нових керівників залишилася на своїх місцях. При цьому серед них було й немало представників українських політичних партій. Це заступник міністра фінансів Василь Мазуренко (УСДРП), заступник міністра освіти Павло Холодний (УПСФ), заступник міністра юстиції Андрій В'язлов (УПСФ) та інші. Фактично заборона брати участь у гетьманському уряді поширювалася лише на посади міністрів. Виняток було зроблено для колишнього міністра шляхів УНР Вадима Єщенка, одного з найавторитетніших залізничних адміністраторів, до того ж людини твердих самостійницьких поглядів. Він став заступником міністра шляхів сполучень.

Природно, що гетьман мав досить обмежене коло фахівців для заповнення вищих урядових посад і змушений був залишити частину колишніх заступників міністрів на своїх місцях. Зокрема, стосовно одного з них, Миколи Гаврилова, П. Скоропадський пізніше зазначав: «Він засідав у міністерстві продовольства при всіх урядах, він був там і при Раді, і при більшовиках, і, нарешті, його довелося залишити й при новому режимі, оскільки це була людина найбільш обізнана і така, що зуміла стати вкрай необхідною з усіх питань, пов'язаних з продовольством»¹⁷. Крім того М. Гаврилов з кінця серпня головував у Малій Раді Міністрів.

Внутрішня структура міністерств також зазнала певних змін у порівнянні з добою Центральної Ради. У них були утворені департаменти, які охоплювали основні функціональні напрямки відомчої діяльності. Наприклад, у міністерстві освіти — департаменти вищої, середньої, початкової та професійної освіти. У міністерстві торгівлі і промисловості — внутрішньої торгівлі, фабрично-заводський, гірничий та інші. Майже в усіх міністерствах були введені департаменти загальних справ, що позитивно відбилося на документуванні відомчої діяльності.

¹⁶ ЦДАВО України. — Ф. 1064. — Оп. 1. — Спр. 6. — Арк. 92 зв.

¹⁷ *Скоропадський П.* Спогади. — С. 221.

Ще однією новацією стала поява в міністерствах інституту радників. Ці групи фахівців були об'єднані у ради міністерств. Головним їх завданням була розробка пропозицій з кардинальних питань діяльності галузі. Наприклад, у МЗС до такої ради входили п'ять осіб: Отто Ейхельман — професор Київського університету; Максим Славинський та Олександр Шульгин — відомі українські громадсько-політичні діячі (УПСФ); Іван Красковський та Михайло Карпінський — колишні заступники міністра внутрішніх справ УНР (члени УПСР та УПСФ). Крім того, були ще й радники при міністрах: Артемій Галіп, Євмен Лукасевич і Микола Ткаченко¹⁸.

Забезпечувати функціонування Ради Міністрів були покликані державний секретар та підпорядкована йому Державна канцелярія. За статутом, затвердженим гетьманом, до її складу входили державний секретар та його заступники, юридична рада, департамент законодавчих справ з термінологічною комісією, архівом і бібліотекою, відділ кодифікації законів, секретаріат Ради Міністрів і державна друкарня. Державний секретар був членом кабінету з правом дорадчого голосу, а з питань, які вносила Державна канцелярія, йому надавалося право ухвального голосу. На юридичну раду, членів якої затверджував гетьман, покладалося опрацювання особливо складних законів. Загалом Державна канцелярія розглядалася як управління справами Ради Міністрів.

У зв'язку з розширенням сфери функціональної діяльності уряду були внесені й відповідні зміни в структуру його обслуговуючого органу. За новим статутом до Державної канцелярії входили такі підрозділи: загальна канцелярія, департамент законодавчих справ, департамент преси, господарчий департамент, Українське телеграфне агентство (УТА). Департаменту преси було доручено видання «Державного вістника», збірників законів, інформування зарубіжних і українських журналістів про діяльність уряду, утворення кореспондентської мережі за кордоном тощо. На Українське телеграфне агентство покладалася завдання поширювати в межах України і за кордоном політичну, економічну, торгово-фінансову інформацію. Йому надавалося право безпосередніх зносин з міністерствами, а також зарубіжними телеграфними та пресовими агентствами.

Окремо був затверджений статут Державного видавництва. Функції його були значно розширені і полягали у «виданні та розповсюдженні серед народу добрих українських книжок». До статуту було включено положення про аполітичний характер діяльності видавництва. Воно знаходилося при Державній канцелярії і мало функціонувати на казенний кошт та власні прибутки.¹⁹

Першим державним секретарем 2 травня був призначений Михайло Гіжицький, один з найактивніших діячів Української народної громади. Проте незабаром з'ясувалося, що він «цілком нездатний до постійної і буденної роботи»²⁰. 16 травня гетьман змушений був замінити його Ігорем Кістяковським — відомим правником, який «справляв враження дуже вольової людини, а головне,

¹⁸ Дорошенко Д. Вказана праця. — С. 46–48.

¹⁹ ЦДАВО. — Ф 1064. — Оп. 1 — Спр. 13. — Арк. 78, 79–79 зв.

²⁰ Скоропадський П. Спогади. — С. 135.

бажаючої невтомно працювати»²¹. Після призначення І. Кістяковського міністром внутрішніх справ на початку серпня державним секретарем став Сергій Завадський, також правник, виходець з давнього українсько-польського роду. Заступниками державного секретаря з середини травня працювали професор-антрополог Микола Могилянський, а також правник Володимир Романов. Секретарями Ради Міністрів стали Віталій Дитятін та Олексій Татіщев.

Саме зусиллями працівників апарату Державної канцелярії документувалася діяльність уряду: велися стенограми засідань, складалися журнали, редагувалися ухвалені акти, перекладалися українською мовою, подавалися на затвердження гетьманові і, нарешті, оприлюднювалися у «Державному вістнику». Ними провадилася й архівація завершених у діловодстві документів.

Вже перші засідання уряду виявили непомірну перевантаженість порядку денного, наявність у ньому як питань загальнодержавної ваги, так і доволі дрібних. Тому було вирішено утворити Малу Раду Міністрів, статут якої був затверджений 18 травня²². До її складу кожне міністерство делегувало свого представника у ранзі заступника міністра чи директора профільного департаменту. Порядок денний засідань Малої Ради Міністрів формувався з доручень уряду, а також питань, ініційованих головою Малої Ради чи відповідними заступниками міністрів. На цей урядовий орган покладався попередній розгляд тих законодавчих і адміністративних питань, які за своєю нескладністю не вимагали взаємної письмової згоди міністерств і відомств. Зокрема, це обговорення проектів штатів і кошторисів, подань міністерств про надпланові асигнування тощо. При розгляді висновків Малої Ради Міністрів в уряді мав бути присутнім її голова. Технічне обслуговування цього органу покладалося на Державну канцелярію. Головою Малої Ради Міністрів був спочатку Сергій Завадський, а з кінця серпня Микола Гаврилов.

Загалом упродовж п'яти місяців функціонування Ради Міністрів з 20 травня по 20 жовтня 1918 р., за підрахунками Д. Дорошенка, було обговорено і ухвалено близько 300 законів²³. Павло Скоропадський 29 жовтня називає більшу цифру — 400²⁴. Зрозуміло, що, поєднуючи у собі законодавчі і виконавчі функції, уряд змушений був приймати велику кількість розпорядчих актів у формі законів, левову частку яких складали тривіальні ухвали про виділення коштів. І лише кілька десятків були класичними законодавчими актами, покликаними регулювати правовідносини в найважливіших сферах життєдіяльності Української Держави. 8 липня гетьман П. Скоропадський звернувся до голови Ради Міністрів Ф. Лизогуба з відручним (особистим) листом, у якому позитивно оцінив результати двомісячної роботи уряду. Водночас вказав на істотні недоліки в роботі трьох міністерств — внутрішніх, земельних та продовольчих справ²⁵. Лист П. Скоропадського спонукав Ф. Лизогуба до відмови від суміщуваної поса-

²¹ *Скоропадський П.* Спогади. — С. 250.

²² *Державний вістник.* — 5 червня.

²³ *Дорошенко Д.* Вказана праця. — С. 48.

²⁴ *Державний вістник.* — 1918. — 2 листопада.

²⁵ Там само. — 20 липня.

ди міністра внутрішніх справ, яку зайняв І. Кістяковський. Подав у відставку й міністр продовольчих справ Ю. Соколовський. На його місце був призначений Сергій Гербель — херсонський поміщик, відомий російський урядовець, за гетьманату — представник голови Ради Міністрів при командуванні австро-угорських військ в Одесі. У серпні залишив посаду міністр юстиції М. Чубинський. Він сподівався очолити Державний сенат, але, не зважаючи на ухвалу уряду, гетьман призначив на цю посаду М. Василенка. Міністром юстиції став заступник міністра, сенатор Олексій Романов, діяч відверто проросійської орієнтації.

Не дивлячись на публічну подяку урядові, П. Скоропадський був незадоволений роботою Ф. Лизогуба через відсутність масштабності, повільність та м'якість. Гетьман доручив Д. Дорошенку конфіденційно переговорити щодо можливого прем'єрства з відомими українськими діячами Дмитром Багалієм, Іллею Шрагом та Петром Дорошенком²⁶. Ці консультації йшли протягом серпня, але всі кандидати відмовилися. Майже п'ять місяців Рада Міністрів працювала у відносно сталому складі.

Проте з початком осені 1918 р. визріли об'єктивні і суб'єктивні підстави реорганізації кабінету міністрів. По-перше, П. Скоропадський вже чітко усвідомлював, що головні зобов'язання, взяті ним в інавгураційній грамоті — визначитися із скликання Українського Сейму, провести земельну реформу в інтересах селян, твердо забезпечити права робітничого класу — були досить далекі від втілення у життя. Відповідальність за ситуацію лягала на нинішній правий, в основному кадетський уряд. По-друге, опозиційні національно-демократичні сили вже сконсолідувалися в Українському національному союзі. Одночасно в Україні активізувалися російські шовіністичні організації та групи. Майже всі вони були неприязно налаштовані до гетьманату. І нарешті, одновекторна зовнішньополітична орієнтація Української Держави в умовах динамічного перебігу міжнародних подій, наближення поразки Четверного союзу ставала все більш безперспективною. Збіг цих обставин породив у середині жовтня першу серйозну урядову кризу.

Же у кінці вересня П. Скоропадський був схильний вдатися до реконструкції складу Ради Міністрів на користь поповнення її представниками українських партій. Про серйозність цих намірів свідчить те, що гетьман особисто розпочав 5 жовтня переговори з лідерами УНС В. Винниченком, А. Ніковським та Ф. Швецем. Було досягнуто попередньої домовленості про реорганізацію кабінету при залишенні головою Ф. Лизогуба. Відчувши певні поступки з гетьманського боку, В. Винниченко від імені УНС виступив з публічною різкою заявою щодо нинішнього уряду: «Ми не вважаємо сучасний уряд на Україні повномочним і законним представником Української Держави. Сучасний кабінет міністрів, складений переважно з старих урядовців самодержавного російського режиму, чужий народові національно і ворожий йому політично та соціально, має опору тільки в невеличких колах великих аграріїв та королів промисловості, не розуміє і не може розуміти нових підстав життя, на які стає весь світ». Далі містилася вимога

---

²⁶ *Дорошенко Д.* Вказана праця. — С. 262–263.

створення коаліційно-демократичного національного кабінету міністрів, який би тимчасово до нормального складання народної влади стояв на чолі держави²⁷.

УНС у питанні формування уряду вимагав від П. Скоропадського погодитися не менше, ніж на 8 міністрів — представників українських партій. Йшлося й про заміну прем'єра Ф. Лизогуба. З цією метою 14 жовтня В. Винниченко разом з Д. Багалієм відвідав гетьмана. Той все ще вагався, обіцяв обміркувати це питання. Цілком виразні наміри глави держави щодо зміни уряду, можлива радикалізація його самостійницького курсу викликали гостру реакцію з боку правих сил, зокрема діячів ПРОТОФІСу та Союзу земельних власників, головного комітету партії кадетів в Україні. Під їх впливом 17 жовтня на засіданні уряду група міністрів виступила з декларацією щодо майбутнього України у зв'язку із зміною міжнародної ситуації та наступним скликанням світової мирної конференції. Головні її положення зводилися до того, що Україна має «бачити своє благополуччя в благополуччі інших російських держав і зокрема Великої Росії». А звідси й нагальне потреба об'єднання зусиль у боротьбі проти більшовиків та координації дій на майбутній міжнародній конференції. Заяву підписали: М. Василенко — заступник голови уряду, міністр народної освіти; А. Ржепецький — міністр фінансів; С. Гербель — міністр продовольства; С. Гутник — міністр торгівлі і промисловості; О. Романов — міністр юстиції; В. Зеньковський — міністр ісповідань; Ю. Вагнер — міністр праці; В. Колокольцев — міністр земельних справ; Г. Афанасьєв — державний контролер; С. Завадський — державний секретар²⁸.

Ф. Лизогуб скликав позачергове засідання уряду і обґрунтував необхідність відставки з огляду на міжнародну ситуацію та внутрішнє становище держави. П. Скоропадський прийняв відставку міністрів, подякувавши їм за працю і просив продовжити виконання обов'язків до складання нового уряду. Ще майже тиждень велися важкі переговори. В. Винниченко та А. Ніковський відвідали штаб-квартиру німецького командування й у такий спосіб домагалися задоволення своїх кадрових вимог. Ф. Лизогуб опинився у лещатах вимог УНС та ПРОТОФІСу і навіть поривався відмовитися від формування уряду. Лише 24 жовтня гетьман затвердив нову Раду Міністрів. З 15 міністрів сім залишилися на своїх посадах: Ф. Лизогуб — прем'єр, Б. Бутенко — міністр шляхів, С. Гербель — продовольства, Д. Дорошенко — закордонних справ, Ю. Любинський — охорони здоров'я, А. Ржепецький — фінансів, О. Рагоза — військових справ. Кандидатурами від УНС були міністри: Андрій В'язлов — юстиції, Володимир Леонтович — земельних справ, Олександр Лотоцький — ісповідань, Максим Славинський — праці, Петро Стебницький — освіти. Міністром торгівлі і промисловості став протеже ПРОТОФІСу Сергій Мерінг, міністром внутрішніх справ — Віктор Рейнбот, який працював заступником міністра, державним контролером — Сергій Петров, колишній контролер Румунського фронту. Державним секретарем залишився сенатор С. Завадський²⁹.

²⁷ Дорошенко Д. Вказана праця. — С. 269.

²⁸ Киевская мысль. — 1918. — 18 жовтня.

²⁹ Пшенична О. Зміни в складі уряду Української Держави (вересень–листопад 1918 р.) // Вісник Київського національного лінгвістичного університету. — 2009. — Вип. 15.

Безпосередній активний учасник тих подій Д. Дорошенко такий склад Ради Міністрів називав перемогою національно-самостійницької течії, адже число міністрів цієї орієнтації зросло до шести, тобто понад третину складу кабінету. Дійсно гетьман змушений був піти на певний компроміс і не останню роль у цьому процесі відіграла позиція німецької сторони. Зокрема, 10 жовтня новий міністр закордонних справ В. Зольф писав послу А. Мумму: «Гетьману буде дана вказівка про українізацію уряду і проведення аграрної реформи, причому він має спиратися на національний союз, який потім може грати роль національних зборів»³⁰.

Однак на більш широку українізацію Ради Міністрів П. Скоропадський піти не міг. Пізніше у спогадах він писав: «Я так дивився на розв'язання цього питання тому, що аж ніяк не бачив дійсно державних людей серед українців (українських політичних партій — Р.П.), а тільки партійних діячів, які вже, я знав з досвіду, у більшості випадків не придатні для вищих державних посад».³¹ Не випадково П. Скоропадський погодився на входження до уряду лише представників поміркованого крила українського соціалістичного політикуму. Нові міністри від УНС були членами УПСФ. Ще до призначення майже всі вони працювали в гетьманських урядових установах: А. В'язлов — заступник міністра внутрішніх справ, начальник Головного управління місцями ув'язнення; М. Славинський — член ради МЗС; П. Стебницький — член Державного сенату. Лише позапартійний В. Леонтович — відомий український діяч і землевласник, не обіймав офіційних посад. Такий склад нового кабінету дав підстави П. Скоропадському оцінити його як буржуазний, але з сильним українським забарвленням.³² Проте, очевидно, таким він був лише для гетьмана, бо В. Винниченко відразу ж заявив, що УНС стає до уряду в опозицію і за його діяльність ніякої відповідальності на себе не бере.

Ще до остаточного сформування Ради Міністрів гетьман підготував для неї спеціальну грамоту, яка містила програму першочергових дій нового кабінету. Зокрема, в цьому документі земельне питання кваліфікувалося як найголовніше завдання. Тут викладалися й заходи по його реалізації. Вказував він і на потреби промисловості, але лише побіжно, з точки зору працевлаштування безземельної людності. Ще раніше П. Скоропадський доручив урядові розробити проект закону про Український сейм.³³

Діяльність Ради Міністрів нового складу, призначеного 24 жовтня, була нетривалою і велася в умовах завершальних актів Першої світової війни, поразки Четверного союзу, розпаду Австро-Угорщини, революції в Німеччині та відречення від престолу Вільгельма II. У цей час керівництво УНС, ставши на шлях повалення гетьманського режиму, готувало проти нього збройне повстання. За таких умов кілька обставин підштовхували П. Скоропадського зробити суттєві перестановки в уряді. Треба було позбутися постатей, які явно пов'язувалися

³⁰ Крах германской оккупации на Украине. — С. 136.

³¹ *Скоропадський П.* Спогади. — С. 294.

³² Там само. — С. 296.

³³ Державний вістник. — 1918. — 2 листопада.

з німецькою орієнтацією — прем'єра Ф. Лизогуба, міністра закордонних справ Д. Дорошенка, його заступника О. Палтова та інших. 8 листопада прем'єр виїхав до Криму з конфіденційним дорученням гетьмана вмовити великого князя Миколу Миколайовича очолити боротьбу усіх антибільшовицьких сил і вже не зміг повернутися у Київ. Д. Дорошенко ще 22 жовтня відбув до Європи з метою пошуків порозуміння з представниками Антанти. А О. Палтов ще певний час працював у МЗС.

Майже відкрита підготовка повстання породжувала недовіру до міністрів, делегованих УНС. Під впливом невдалих спроб українських дипломатів знайти у представників Антанти прихильне ставлення до України П. Скоропадський дійшов висновку про необхідність офіційного декларування федеративного зв'язку гетьманату з небільшовицькою Росією. Своєрідним каталізатором цього процесу стали дії УНС, який на 17 листопада призначив скликання Українського національного конгресу. П. Скоропадський не міг не бачити в цих діях певної аналогії з проведенням квітневого Хліборобського конгресу, рішення якого схвалили державний переворот проти Центральної Ради. Намагаючись випередити події і запобігти падінню Української Держави, П. Скоропадський 14 листопада оголошує грамоту, в котрій заявляє, що Україні «першій належить виступити в справі утворення всеросійської федерації, якої кінцевою метою буде відновлення великої Росії»³⁴.

Цього ж дня відбулося засідання Ради Міністрів. На розгляд винесли дуже гостре і симптоматичне питання — про Український національний конгрес, вірніше про заборону його скликання міністром внутрішніх справ В. Рейнботом. Після гострих дебатів голоси членів кабінету розділилися майже порівну: 8 — проти конгресу, 7 — за³⁵. Гетьман розпустив уряд, доручивши С. Гербелью створити новий, над формуванням якого вже кілька днів працювала права група міністрів.

Же наступного дня було оголошено склад Ради Міністрів: С. Гербель — голова і міністр земельних справ, Г. Афанасьєв — закордонних справ, Б. Щуцької — військових справ, А. Покровський — морських справ, І. Кістяковський — внутрішніх справ, В. Науменко — освіти, Е. Ландсберг — шляхів, М. Воронович — ісповідань, А. Ржепецький — фінансів, С. Мерінг — торгівлі і промисловості, В. Любинський — охорони здоров'я і опіки, В. Косинський — праці, Г. Глінка — продовольчих справ, С. Петров — державний контролер, С. Завадський — державний секретар³⁶. Як бачимо, власне новими людьми в уряді були генерал Б. Щуцької, адмірал А. Покровський, інженер-залізничник Е. Ландсберг. Колишній царський міністр Г. Глінка до роботи в уряді так і не приступив. І. Кістяковський та Г. Афанасьєв вже працювали в уряді Ф. Лизогуба, М. Воронович раніше був заступником міністра внутрішніх справ, В. Косинський — заступником міністра праці, а відомий педагог В. Науменко працював у міністерстві освіти.

³⁴ Державний вістник. — 1918. — 16 листопада.

³⁵ ЦДАВО України. — Ф. 1064. — Оп. 1. — Спр. 7. — Арк. 45–45 зв.

³⁶ Державний вістник. — 1918. — 16 листопада.

15 листопада була оприлюднена коротка програма дій нового уряду. Вона налічувала лише кілька пунктів. Першим було задекларовано працю по відбудуванню єдиної Росії на федеративних основах «з задержанням на Україні всіх прав на розвиток її державності і національної самобутності». Далі, як і в попередніх грамотах гетьмана та заявах уряду, йшлося про негайне оголошення закону про Державний сейм, проведення земельної реформи, поліпшення умов праці тощо³⁷.

Останній уряд Української Держави працював в умовах надзвичайного стану. Порядок денний його засідань насичений питаннями військово-політичного та фінансового характеру. 15 листопада С. Гербель запропонував колегам видати відозву до населення у зв'язку з поточною ситуацією. При її обговоренні була внесена пропозиція задекларувати рівність української та російської мов. Проте її відклали на наступний тиждень. Було ухвалено доручити МЗС довести відозву до представників Антанти у Яссах і просити їх прислати до Києва свого дипломатичного представника і один батальйон солдат, а ще один — до Одеси³⁸.

Віра у швидкий прихід військ Антанти була настільки сильною, що у наступні дні Рада Міністрів затвердила склад урядової делегації для зустрічі нових союзників: міністр закордонних справ Г. Афанасьєв, міністр фінансів А. Ржепецький і морський міністр А. Покровський. Була також обговорена й схвалена пропозиція гетьмана про підняття на українських суднах андріївського прапора з українським у крижі при зустрічі ескадри держав Згоди. Кабінет міністрів навіть виділив 10 млн. крб. для продовольчого утримання військ Антанти³⁹.

Були ухвалені рішення щодо протидії оголошеному Директорією повстанню проти гетьманської влади: про призов офіцерів та унтер-офіцерів на військово-службу, формування добровольчих дружин, скорочення продовольчих пайків тощо. Приймалися постанови про багатомільйонні видатки на потреби «оборони краю», «охорони громадського порядку», а в цілком таємному режимі про фінансування білих армій — Південної, Північної, Добровольчої⁴⁰.

В умовах наступу повстанців на Київ гетьман готовий був повернути до уряду міністрів-українців. Його довірена особа П. Дорошенко вів переговори з представниками українських кіл, але вони нічим не закінчилися⁴¹. Німецькі війська виїздили на батьківщину, Антанта свого десанту до Києва так і не відрядила, а Директорія вже кілька тижнів вела бойові дії, які завершилися оволодінням столицею. 14 грудня 1918 р. гетьман зрікся посади. Того ж дня уряд під головуванням С. Гербеля прийняв свою останню постанову про складання повноважень і передачу влади Директорії⁴².

Отже, до складу трьох урядів Української Держави на посади міністрів було призначено 36 осіб. Їх подальша доля склалася по-різному. Третина пішла на

³⁷ Там само.

³⁸ ЦДАВО України. — Ф. 1064. — Оп. 1. — Спр. 7. — Арк. 45–45 зв.

³⁹ Там само. — Арк. 47–47 зв.

⁴⁰ Там само. — Арк. 63–68.

⁴¹ *Скоропадський П.* Спогади. — С. 320, 322.

⁴² Відродження. — 1918. — 15 грудня; *Скоропадський П.* Спогади. — С. 378.

військову і цивільну службу Збройних сил Півдня Росії, кілька — стали урядовцями УНР, М. Василенко і П. Стебницький залишилися в УСРР і зазнали гонінь, чотири (М. Воронович, М. Сахно-Устимович, О. Рагоза, В. Науменко) поплавилися життям за посади в гетьманському уряді, про двох відомостей немає. Проте доля майже всіх живих позначена одним спільним емігрантським знаменником. Прихильники відродження Росії осіли в основному в Югославії і Франції, а українські діячі здебільшого у Чехословаччині. Але ходіння у гетьманську владу і тим і іншим ставилося на карб як російським, так й українським емігрантським середовищем. Відомий український діяч, колишній міністр земельних справ В. Леонтович з біллю писав: «довелося мені не раз відчути на собі вороже відношення більшості земляків, і се й примусило мене стояти і жити осторонь од українського громадянства на еміграції»⁴³. Хоч один з одіозних гетьманських міністрів І. Кістяковський досить комфортно почувався російському емігрантському середовищі Парижа, а в сучасній Російській Федерації віднесений до когорти «Великих людей России»⁴⁴.

І насамкінець про масонів у гетьманському уряді. Авторитетний дослідник цієї теми О. Крижановська стверджує, що одним з ветеранів масонства в Україні був М. Василенко. У 1912 р. він разом з М. Грушевським брав участь у масонському Конвенті у Москві. З приходом до влади П. Скоропадського саме М. Василенко сформував перший гетьманський уряд переважно з однопартійців — кадетів, зайняв посаду міністра освіти і мистецтва, віце-прем'єра і президента Державного сенату. Венераблем ложі «Зоря» був відомий громадський і педагогічний діяч, кадет В. Науменко — міністр освіти і мистецтва в уряді С. Гербеля. До масонів належали й міністр закордонних справ Д. Дорошенко, міністр земельних справ В. Леонтович та міністр юстиції А. Вязлов у другому кабінеті Ф. Лизогуба⁴⁵. Очевидно, це не вичерпний список «вільних каменярів» у гетьманському уряді.

---

⁴³ Леонтович В. Зібрання творів у 4-х томах. — Т. 3. — С. 9.

⁴⁴ Кістяковский Игорь Александрович [Электронный ресурс] — Электрон. текст. дан. — Режим доступа: <http://greatrussianpeople.ru/info6993.html> — Дата обращения: 02.11.2015.

⁴⁵ Крижановська О. Таємні організації: масонський рух в Україні. — К., 2009. — С. 132–158.

Розділ 4

Голови урядів

Микола Сахно-Устимович

Микола Василенко

Федір Лизогуб

Сергій Гербель

4.1. Микола Сахно-Устимович — отаман (голова) Ради Міністрів (29—30 квітня)

Формування уряду було невідкладним завданням Павла Скоропадського як глави проголошеної 29 квітня 1918 р. Української Держави. В динамічних умовах підготовки повалення Центральної Ради він не мав часу на ґрунтовний підбір членів майбутнього кабінету міністрів. Основним середовищем їх рекрутування була створена П. Скоропадським у березні 1918 р. політична організація — Українська громада (згодом Українська народна громада). Саме найбільш діяльним її членам були запропоновані кілька перших урядових посад: Борисові Бутенку — міністерство шляхів сполучень, Всеволодові Любинському — здоров'я і опіки, Михайлові Гіжицькому — державне секретарство та інші.

Очевидно, попередньо кандидатура отамана (голови) Ради Міністрів погоджувалася П. Скоропадським з вищим німецьким командуванням у Києві (Оберкомандо) і навіть викликала певну затримку з оголошенням «Законів про тимчасовий державний устрій України», які разом з гетьманом мав підписати й голова уряду¹. Ним став один з фундаторів УНГ Микола Сахно-Устимович — хорольський поміщик і конезаводчик. У його київському будинку відбулися установчі збори Української громади².

Військовий юрист генерал-майор В. Мустафін у спогадах писав, що вибір П. Скоропадським голови уряду викликав в організаторів хліборобського конгресу різке неприйняття. За характеристикою генерала М. Сахно-Устимович «дуже відомий у Полтавській губернії поміщик, баришник з прізвиськом «Циган», великий базіка, людина досить обмежена, позбавлена будь-яких адміністративних здібностей»³. Безперечно, дана оцінка є досить суб'єктивною і обумовленню неприхильністю генерала до діячів української орієнтації. До гетьмана була послана депутація, яка висловила незгоду з кандидатурою прем'єра і запропонувала на цю посаду колишнього голову Полтавського губернського земства Ф. Лизогуба. П. Скоропадський погодився, але заявив, що не знає як позбутися М. Сахно-Устимовича.

---

¹ Державний вістник. — 1918. — 16 травня.

² *Геращенко Т.* Українська народна громада // Вісник Київського державного лінгвістичного університету. — 2000. — Вип. 4. — С. 207.

³ Гетман П. П. Скоропадский. Украина на переломе. 1918 год. — М., 2014. — С. 467.

Такої ж думки про першого отамана уряду був й інший генерал, начальник гетьманського штабу Б. Стеллецький: «особливо непідходящим виявився Сахно-Устимович: дрібний поміщик, гласний повітової управи з досить неясним минулим. Він абсолютно не міг вести засідань. Не кажучи вже про якийсь вплив на членів своєї ради. Єдине, чим він вирізнявся, це своєю українською зовнішністю і малоросійською мовою»⁴. Його характеристика також позначена неприязню до «малороса» в оточенні гетьмана. І все ж, 29 і 30 квітня М. Сахно-Устимович перебував у статусі голови ще не сформованої Ради Міністрів. Його прізвище під Законами про тимчасовий державний устрій України й стало легітимаційним актом прем'єрства, оскільки офіційного призначення на посаду отамана (голови) Ради Міністрів не було.

У ґрунтовному виданні «Уряди України у ХХ ст.» вміщені нариси про трьох голів Ради Міністрів Української Держави — Миколу Василенка, Федора Лизогуба і Сергія Гербея. Про М. Сахно-Устимовича сказано, що «перший отаман-голова Ради Міністрів сформувавши уряд не зміг»⁵. Упорядники видання обійшли його увагою з огляду на нетривале виконання обов'язків прем'єра та невдачу з формуванням кабінету. Хоч в історичній літературі, зокрема у широко відомій праці Д. Дорошенка описані обставини його вибору та спроби скласти уряд⁶. Чимало місця М. Сахно-Устимовичу відвів у своїх спогадах й П. Скоропадський⁷. Особливу цінність складають спогади відомого українського громадсько-політичного і державного діяча Олександра Шульгина, який доводився М. Сахно-Устимовичу племінником⁸. Коротку біографічну довідку про нього подав В. Солдатенко, а також є згадка в «Енциклопедії історії України»⁹.

Микола Миколайович Сахно-Устимович народився у 1863 р., походив з давнього українського козацько-старшинського роду. За освітою інженер-технолог, людина енергійна і підприємлива. Він був великим поміщиком, мав понад 3,5 тис. десятин землі, винокурню, конезавод, маєтки у селах В'язівка та Липняги, будинки у Харкові і Києві. М. Сахно-Устимович був одружений з донькою харківського професора Кузнецова — Любов'ю (по матері княжною Кудашевою). Подружжя мало п'ять синів.

М. Сахно-Устимович був відомою постаттю на Полтавщині. Брав активну участь у діяльності місцевого земства. Очолював Хорольське сільськогосподарське товариство, яке видавало «Український календарь» і «Хліборобський порадник». У травні 1914 р. Полтавський губернатор у листі до нього вказував на «вкрай небажані статті, які вміщені у «Хліборобському пораднику». До речі,

⁴ Гетман П.П. Скоропадский. Украина на переломе. 1918 год. — М., 2014. — С. 708.

⁵ Уряди України у ХХ ст. Науково-документальне видання. — К., 2001. — С. 92.

⁶ Дорошенко Д. Історія України 1917–1923 рр. — К., 2002. — Т. II. — С. 35–39.

⁷ Скоропадський П. Спогади. — С. 129, 138, 139, 149, 151 та ін.

⁸ Збірник на пошану Олександра Шульгина (1889–1960). — Париж–Мюнхен, 1969. — С. 214–218.

⁹ Солдатенко В. Україна в революційну добу. Рік 1918. Історичні хроніки-есе у 4-х томах. — К., 2009. — Т. II. — С. 161–162; Енциклопедія історії України. — К., 2012. — Т. 9. — С. 465.

деякі з них були підписані — Гр. Гетьманець¹⁰. М. Сахно-Устимович ще з молодих років мріяв про відродження українського козацтва та гетьманської влади. Очевидно, саме ця обставина привела його до кола фундаторів Української громади. Як і більшість поміщиків, М. Сахно-Устимович був лояльним до царської влади, проте усвідомлював власну належність до давнього українського шляхетського роду, намагався дотримуватися старих традицій. У маєтку одягався у широкі козацькі шаровари, вишиту сорочку, чумарку та смушеву шапку. Мав довгі козацькі вуса. У його кабінеті стояли бюсти Т. Шевченка і М. Гоголя. П. Скоропадський вважав, що М. Устимович «був прекрасним типом старого українця, дійсно не за страх, а за совість любив Україну»¹¹.

Природно, що інспірувавши зміну державного правління в Україні, яка мала усунути від влади недієздатний уряд українських есерів, німецькі та австрійські військові і дипломати були зацікавлені у створенні ділового професійного кабінету міністрів, який би дотримувався умов Брестської угоди і взятих П. Скоропадським перед союзниками зобов'язань. Вони були повністю в курсі перших спроб формування нового уряду і намагалися тримати цей процес під своїм контролем.

Вже на другий день після перевороту, о пів на десяту ранку 30 квітня М. Сахно-Устимович і довірена особа гетьмана Олександр Палтов були викликані на нараду до начальника штабу Оберкомандо генерала В. Гренера. У ній взяли участь посол Німеччини А. Мумм і військовий аташе полковник Ф. Штольценберг, Австро-Угорщину представляли радник посольства В. Принціг та військовий аташе М. Флейшман. Представники Центральних держав виступали з попередньо узгоджених позицій.

Докладний звіт В. Принціга до Відня про хід наради засвідчує, що у центрі уваги були два взаємопов'язані питання: формування Ради Міністрів та визнання нею умов надання союзниками військової і економічної допомоги. При відкритті засідання дипломатичні представники наголосили, що з створюваним кабінетом вони уповноважені підтримувати відносини лише де-факто, до подальших вказівок їхніх урядів. Це означало, що новий уряд вони вважають тимчасовим і не виключають можливих змін у його складі.

Низку суттєвих вимог щодо політики і складу нового уряду виклав й генерал В. Гренер. Він наголосив, що міністри мали звернути головну увагу на швидке створення консолідуючих умов праці, спочатку орієнтуватися на лівий курс і лише згодом перейти на середню позицію. Саме ця орієнтація мала знайти відображення у доборі міністрів. Генерал також застеріг від надання переваги особистим друзям гетьмана, наголосивши, що німці будуть противитися цим устремлінням. Українська сторона запевнила, що бере ці побажання до уваги.

Звіт В. Принціга також містить важливу інформацію про час оприлюднення Грамоти П. Скоропадського «До всього українського народу». В історичній

¹⁰ Ревезук В. Український національно-визвольний рух на Полтавщині на початку ХХ ст. (1900–1916 рр.) [Електронний ресурс]. — Електрон. текст. дані. — Режим доступу: <http://histpol.pl.ua/pages.content.php?page>. — Дата звернення: 02.11.2015.

¹¹ Скоропадський П. Спогади. — С. 129.

літературі її поширення датується 29 квітня. Водночас австрійський дипломат пише, що українці «зачитали текст грамоти, яка сьогодні мала бути опублікована, але затримана з технічних причин»¹². Отже, цілком можна припустити, що Грамота розповсюджувалася не раніше другої половини 30 квітня. Це підтверджується й щоденниковими записами відомого українського діяча Євгена Чикаленка. Того дня він занотував: «Надвечір по місту розклеєно і розкидано такий маніфест (Грамоту) Скоропадського на російській і безграмотній українській мові»¹³.

Далі учасники наради перейшли до розгляду конкретних кандидатур на міністерські посади. Очевидно, постать М. Сахно-Устимовича в якості голови уряду при самому претендентові з етичних міркувань не обговорювалася. На відповідальну посаду міністра фінансів був запропонований відомий економіст Михайло Бернацький, останній міністр фінансів Тимчасового уряду. Надаючи великого значення ролі цього відомства у справі реалізації Брестських домовленостей щодо поставок до Центральних держав хліба та сировини, німці наполягали на створенні для міністерства спеціальної фінансової консультації під керівництвом банкіра Абрама Доброго, нещодавно звільненого після викрадення, інспірованого окремими урядовцями УНР. До неї мав увійти й член німецької економічної місії у Києві Карл Мельхіор. В. Принціг зауважив, що у разі потреби й австрійська сторона направить в якості консультанта свого представника з аналогічними повноваженнями.

На посаду військового міністра М. Сахно-Устимович запропонував генерала Володислава Дашкевича — Горбацького, фактичного військового керівника державного перевороту 29 квітня. Ця кандидатура не дістала підтримки В. Гренера «як небажана для військових кіл». З запереченнями виступив й майор М. Флейшман. Тим більше, що з'ясувалися наміри П. Скоропадського призначити В. Дашкевича — Горбацького начальником гетьманського штабу. Питання про військового міністра залишилося відкритим.

Кандидатом української сторони на міністерство закордонних справ був Кость Лоський — український громадський діяч, дипломат УНР. Заперечень проти нього не було. В. Принціг охарактеризував його як «поміркованого соціаліста-революціонера (насправді, соціаліста-федераліста — Р.П.), без особливого політичного забарвлення»¹⁴. Слід відзначити, що австрійський дипломат недостатньо орієнтувався у партійній належності майбутніх урядовців. Декого з кадетів він вважав соціалістами-федералістами.

Німецька і австро-угорська сторона погодилася з призначенням: міністром освіти Миколи Василенка — відомого ученого і громадського діяча, заступника міністра освіти у Тимчасовому уряді; міністром продовольчих справ Юрія Соколовського — ученого агронома, полтавського земського діяча, близького до М. Сахно-Устимовича; державним контролером Георгія Афанасьєва — колиш-

¹² Документы о разгроме германских оккупантов на Украине в 1918 году. — М., 1942. — С.77.

¹³ Чикаленко Є. Щоденник (1918–1919). — К., 2011. — С. 60.

¹⁴ Документы о разгроме германских оккупантов на Украине в 1918 году. — С. 77.

нього директора відділення Державного банку у Києві; міністром шляхів сполучень Бориса Бутенка — керуючого Подільською залізницею; міністром народного здоров'я і опіки Всеволода Любинського — лікаря-фармаколога, активного діяча УНГ. Перші три належали до партії кадетів.

Навколо посади міністра внутрішніх справ розгорнулася дискусія. Запропонована кандидатура Миколи Антонова — харківського поміщика і земського діяча, колишнього члена Державної думи була категорично відхилена німцями і австрійцями «як яскраво вираженого кадета». В. Принціг вніс на розгляд особи Сергія Шелухіна — колишнього главу міністерства юстиції УНР, а також Дмитра Дорошенка та Ігоря Кістяковського. Заступником міністра внутрішніх справ був намічений Олександр Вишневський — голова Союзу земельних власників. Морським міністром мав стати адмірал Олександр Колчак — авторитетний воєначальник, колишній командувач Чорноморським флотом.

Вимагаючи від нового уряду забезпечення лівого курсу, німці й австрійці усвідомлювали, що в тогочасному українському політикумі найбільше підходить для цього Українська партія соціалістів-федералістів, яка напередодні повалення Центральної Ради фактично стала в опозицію до есерівського правління УНР. На нараді А. Мумм і В. Принціг вимагали залишити на посадах представників УПСФ: міністра торгівлі і промисловості — Івана Фещенка-Чопівського та судових справ — Сергія Шелухіна, а також призначити міністром праці Андрія Ніковського¹⁵.

Обговорення кандидатур мало попередній характер. М. Сахно-Устимович залишив за собою право детально з'ясувати підстави побоювань союзників щодо можливого правого складу уряду і на наступне засідання, яке мало відбутися цього ж дня по обіді, подати на розгляд союзників остаточний склад уряду. Очевидно, він значно оптимізував ситуацію з формуванням уряду. Для того, щоб виконати побажання німців треба було залучити до співпраці представників УПСФ. Крім того, кандидатури необхідно було погодити з П. Скоропадським.

Друга частина засідання була присвячена обговоренню зобов'язань, взятих П. Скоропадським на себе 24 квітня під час аудієнції у генерала В. Гренера, як умови підтримки Німеччиною і Австро-Угорщиною у здійсненні державного перевороту і приходу до влади. Тепер вони були дещо деталізовані і містили 10 пунктів:

Визнання умов Брестського мирного договору.

Розпуск Центральної Ради і відмова від скликання Установчих зборів. Проведення нових виборів до законодавчих зборів після заспокоєння краю і за погодженням з Oberkommando.

Створення української армії, її чисельність і спосіб використання мають бути встановлені за згодою німецького командування.

Всі правопорушення щодо представників німецьких і австро-угорських військ підсудні виключно польовим судам союзних держав.

¹⁵ Там само. — С. 78.

Видалення з державних установ усіх неблагонадійних осіб, розпуск земських та інших комітетів і заміна їх надійними державними комунальними органами управління.

Допоки в Україні немає законодавства про натуральні повинності у військовий час, будуть застосовані відповідні закони, які діють на батьківщині окупаційних армій.

Відміна всіх розпоряджень, які перешкоджають торгівлі продовольчими товарами, сировиною і вивозу їх до Німеччини та Австро-Угорщини. Скасування будь-якого залізничного контролю.

Розв'язання земельного питання шляхом встановлення права власності і оплати селянами отриманих земельних ділянок. Збереження великих сільсько-господарських помість і документальне закріплення прав колишніх великих земельних власників.

Врегулювання фінансових і валютних відносин в руслі підписаних з колишнім урядом угод

За надання військової допомоги Україні союзники отримають відшкодування, характер і розміри якого мають бути визначені окремими угодами. Крім того буде укладено окремий господарський договір на кілька років про поставки надлишків харчових продуктів і кормів. Ці угоди мають передбачити пільгові умови для союзних держав щодо зборів і тарифів¹⁶.

М. Сахно-Устимович і О. Палтов прибули на нараду з письмовими зауваженнями П. Скоропадського до згаданого документу. Зокрема, він викреслив п.9, в якому йшлося про виконання угоди, нещодавно укладеної німцями з урядом УНР і невідомої гетьманові. А. Мумм і В. Принціг рішуче заперечили проти вилучення цього пункту, наголошуючи на його виключній важливості для забезпечення платіжних операцій при виконанні господарських угод. Врешті сторони дійшли згоди, що це питання буде розв'язане на першому ж засіданні нового уряду. За такою ж схемою погодили й викреслений гетьманом другий абзац п. 10 про довгострокові господарські угоди з Центральними державами. У пунктуально введеному німцями протоколі наради записали, що «це буде однією з перших і найважливіших завдань нового уряду»¹⁷.

Того ж дня М. Сахно-Устимович відвідав засідання ЦК УПСФ і запропонував міністерські посади окремим діячам, в тому числі й своєму племінникові Олександрю Шульгіну, але провід партії зайняв радикальну позицію щодо державного перевороту і заборонив своїм членам займати відповідальні пости в структурах нової влади.

В. Принціг після наради у штабі Оберкомандо доповідав до Відня про суперечливі враження від нового гетьманського прем'єр-міністра. З одного боку — схвальне, розуміє німецьку мову, однак говорить погано. З іншого — «він не особливо презентабельний»¹⁸. У розпорядженні дослідників немає даних про реакцію німецької сторони, але оскільки цього ж дня М. Сахно-Устимович був

¹⁶ Документи о разгроме германских оккупантов на Украине в 1918 году. — С. 75.

¹⁷ Там само. — С. 79.

¹⁸ Там само. — С. 77.

усунутий від формування уряду, то цілком вірогідно, що без їхнього впливу на таке рішення П. Скоропадського не обійшлося. Адже з квітня й до жовтня 1918 р. він був змушений погоджувати призначення міністрів з німцями.

Іншим важливим спонукальним мотивом до відставки М. Сахно-Устимовича став візит до гетьмана 30 квітня групи полтавських діячів, серед яких був граф Іпполіт Капніст — хорольський поміщик, колишній депутат Державної думи. Він навів П. Скоропадському «цілий ряд доказів, що Микола Миколайович Устимович не годиться для посади голови ради міністрів»¹⁹. Не виключено, що ним була названа кандидатура Федора Лизогуба — довголітнього голови Полтавського губернського земства. Адже сам граф був гласним цього земства, як і Лизогуб належав до партії октябристів.

П. Скоропадський у спогадах писав, що й сам бачив нездатність «добрейшого Николая Николаевича» справитися з такою складною справою. Більше того, від самого початку розглядав М. Сахно-Устимовича як перехідну постать: «Я взяв Устимовича з тим, щоб пізніше, коли справа отримає розголос і можна буде працювати відкрито, я йому підшукаю інше почесне призначення»²⁰. Не виключено, що цим вже ретроспективно колишній гетьман намагався пояснити власні прорахунки у виборі другої особи у владній ієрархії Української Держави. Однак незаперечним залишається гострий дефіцит часу і професійних кадрів, з яким зіткнувся П. Скоропадський напередодні приходу до влади. Адже від заяви Оберкомандо про готовність його підтримати (24 квітня) і телеграми-згоди імператора Вільгельма II щодо кандидатури майбутнього гетьмана (26 квітня) до здійснення державного перевороту (29 квітня) було лише кілька днів.

30 квітня ввечері під приводом хвороби М. Сахно-Устимович був відставлений від справ. Пізніше він заявив, що саме відмова соціалістів-федералістів від роботи в уряді «позбавила мене можливості здійснити мій план і примусила мене одмовитись од пропонованої мені високої честі»²¹. Подальше складання уряду гетьман доручив М. Василенку — вихідцю з дворянсько-чиновницької родини, членові ЦК партії кадетів. На той час він погодився взяти портфель міністра освіти, а його кандидатура дістала схвалення штабу Оберкомандо.

П. Скоропадський сподівався, що М. Сахно-Устимович образиться, але той заявив: «Я Вам, пан Гетьман, людина віддана. Якщо Ви вважаєте, що я не годящий, наказуйте. Я особисто нічого не добиваюся»²². Він дійсно залишався вірним П. Скоропадському, хоч і не отримав високих урядових посад, а повернувся до міністерства земельних справ на посаду завідувача відділом конярства. Адже до революції він був відомим конезаводчиком.

Після провалу «отаманської» місії ставлення до М. Сахно-Устимовича в опозиційно налаштованих до гетьмана українських колах було негативним, оскільки його ім'я постійно зв'язувалося із П. Скоропадським. Навіть такий доволі поміркований і авторитетний діяч, як Є. Чикаленко, у середині травня заноту-

¹⁹ *Скоропадський П.* Спогади. — С. 161.

²⁰ Там само.

²¹ Нова Рада. — 1918. — 9 травня.

²² *Скоропадський П.* Спогади. — С. 161.

вав у щоденнику, що Скоропадський «думав за поміччю українського чорносотенного поміщика Устимовича скласти кабінет»²³. Безперечно, він не був чорносотенцем у загальноприйнятому розумінні. В. Винниченко з приводу відмови соціалістів-федералістів від участі в уряді писав: «сама фігура цього прем'єр-отамана була настільки безглузда і навіть образлива для всякого політика, що психологічно есефів легко зрозуміти»²⁴. Однак слід зауважити, що залучити представників УПСФ до роботи в уряді не вдалося ні М. Василенку в наступні дні, ні Ф. Лизогубу аж до кінця жовтня.

Працюючи у міністерстві земельних справ, М. Сахно-Устимович у червні звернувся до Ради Міністрів з ґрунтовною доповідною запискою, у якій наголошував, що роки війни негативно відобразилися на забезпеченні України кінським складом. Тому нині заходи з відновлення кінського багатства краю і правильна організація завідування конярством вимагають від уряду пильної уваги. Оскільки пропонувані заходи вимагали значних асигнувань, записка була відправлена на розгляд Малої Ради Міністрів.

21 червня на її засіданні відбулося обговорення даного питання. Заступник військового міністра генерал О. Лігнау доводив, що саме у складі цього відомства має функціонувати структура опікування конярством. Адже армія є найбільшим покупцем коней. Однак ці пропозиції не зустріли підтримки інших членів Малої Ради. Було констатовано, що завдання відновлення кінського поголів'я мають узгоджуватися з загальним напрямком сільськогосподарської політики держави. Тому було ухвалено створити у складі міністерства землеробства департамент державного конярства. Міністр В. Колокольцов мав внести на розгляд уряду план сприяння розвитку конезаводів і конярства в країні, проект штатів департаменту і кошторис витрат до кінця року. Мала Рада постановила негайно виділити міністерству 4 млн. крб. на заготівлю фуражу, купівлю коней, ремонт конюшень, утримання працівників конезаводів тощо²⁵. Таким чином, М. Сахно-Устимович мав отримати підвищення свого службового статусу і головне — можливість займатися улюбленою справою. Він підтримував активні стосунки з Союзом землевласників і ПРОТОФІСом, входив до близького оточення П. Скоропадського. Але й станом на 5 грудня такий департамент не був створений, а невдоволений П. Скоропадський не затверджував штати міністерства земельних справ. Тимчасово виконуючому обов'язки міністра В. Брунсту уряд доручив перетворити відділи конярства і тваринництва в департамент і відповідно переробити штатний розпис Мінземсправ.²⁶

М. Сахно-Устимович ще з царських часів тісно співпрацював з військовим міністерством у справі ремонту коней, тобто поповнення збройних сил кінським поголів'ям, насамперед кавалерійських, артилерійських, обозних частин. Для цих цілей виділялися досить значні кошти. Зокрема, 30 жовтня Мала Рада Міністрів ухвалила кредит у сумі понад 30 млн. крб., на які військове міністер-

²³ Чикаленко Є. Щоденник. — К., 2004. — Т. II. — С. 30.

²⁴ Винниченко В. Відродження нації. — Київ-Відень, 1920. — Ч. III. — С. 29–30.

²⁵ ЦДАВО України. — Ф. 1064. — Оп. 1. — Спр. 10. — Арк. 69–70 зв.

²⁶ Там само. — Арк. 77.

ство мало придбати не менше 24 тис. коней²⁷. Начальник Штабу гетьмана генерал Б. Стеллецький у спогадах писав, що М. Сахно-Устимович «відбирав у селян коней, розкрадених з військових частин, і з користю для себе продавав німцям»²⁸.

Щодо ж до обіцяного П. Скоропадським «почесного призначення», то 5 листопада наказом Гетьмана всієї України та військ козацьких М. Сахно-Устимович був введений до президії Великої козацької ради «як генеральна старшина з правом рішучого голосу». Слід відзначити, що до цього органу ввійшли співробітники гетьманської адміністрації, особи з ближчого оточення П. Скоропадського — Іван Полтавець-Остриця, Євген Лібов, Олександр Сахно-Устимович, Сергій Моркотун та інші²⁹. Це була запізніла спроба відродити козацький стан як соціальну і збройну опору гетьманської влади. Реальної сили і впливу у суспільстві Велика козацька рада не мала. За умов розгортання антигетьманського повстання вона спромоглася на початку грудня 1918 р. видати відозву з закликом уникнути кровопролиття та намаганнями покласти вину за критичну ситуацію на певну «течію європейської політики», натякаючи на Антанту³⁰.

У середині листопада, через кілька днів після проголошення новоутвореною Директорією початку повстання проти гетьмана, Українська народна громада випустила відозву до населення України. У ній наголошувалося, що свого часу Грушевський, Винниченко, Петлюра привели край до страшної кризи і були скинуті українським народом, який обрав гетьмана і почав мирне будівництво. Провід УНГ закликав «усіх стати на захист святої православної віри, першого народного Гетьмана, рідної матері України». Аналогічну прокламацію випустив і Союз хліборобів-власників. Вихід цих відозв сучасники пов'язували з іменем М. Сахно-Устимовича³¹.

У найскладніші для Української Держави грудневі дні, коли загроза взяття Києва повстанцями Директорії ставала все більш реальною, а сподіваний десант військ Антанти так й не дістався столиці, М. Сахно-Устимович був поряд з П. Скоропадським. Разом з іншою довіреною особою гетьмана Петром Дорошенком він намагався виконати делікатне доручення — підібрати групу поміркованих українських діячів, які стоять на позиції української самобутності і водночас не противляться рішуче федеративному устрою Росії. З приходом військ Антанти з цих людей мав бути сформований уряд, який би міг виторгувати у нових союзників «максимум самостійності Україні»³².

4 грудня М. Сахно-Устимович і П. Дорошенко розпочали консультації з авторитетними українськими діячами Володимиром Леонтовичем та Євгеном Чикаленком. Ті переконували, що важко знайти людей, які б погодилися разом з Антантою боротися проти Директорії, адже вона виступила за самостійність

²⁷ Там само. — Спр. 12. — Арк. 87–87 зв.

²⁸ Гетман П.П. Скоропадский. Украина на переломе. 1918 год. — С. 708.

²⁹ Державний вістник. — 1918. — 14 листопада.

³⁰ *Пиріг Р.* Українська гетьманська держава 1918 року. Історичні нариси. — К., 2011. — С. 144.

³¹ *Чикаленко Є.* Щоденник. — Т. II. — С. 167–168.

³² Там само. — С. 183.

України. Врешті домовилися скликати більш широку нараду з представників різних політичних партій.

У будинку М. Сахно-Устимовича 6 грудня зібралися відомі політичні діячі Володимир Леонтович, Петро Стебницький, Максим Славинський (всі недавно відставлені гетьманом з міністерських посад), Євген Чикаленко, Сергій Шелухін, Василь Королів, Федір Матушевський, Богдан Кістяковський та інші. Вони усвідомлювали всю складність ситуації і вихід вбачали у пошуку примирення гетьмана і Директорії. Посланці П. Скоропадського М. Сахно-Устимович і П. Дорошенко стверджували, що в даний момент такі контакти не можливі, оскільки влада втратить підтримку російських добровольців. І все ж вирішили, що у разі приходу військ Антанти центристські українські партії (соціалісти-федералісти, демократи-федералісти, хлібороби-демократи, можливо й соціал-демократи) виділять своїх представників до коаліційного уряду³³. Та сподівання на рятувну місію Антанти не оправдалися. 14 грудня 1918 р. війська Директорії оволоділи Києвом. Гетьман зрікся влади, констатувавши, що Бог не дав йому сили впоратися з цим завданням.

Епілог долі першого Отамана Ради Міністрів Української Держави виявився трагічним. П. Скоропадський у своїх спогадах присвятив йому чимало уваги. Зокрема, про смерть М. Сахно-Устимовича він писав: «Тут тепер (у Відні на початку 1919 р. — *Р.П.*) розлетілася звістка, що його розстріляли українці за те, що він був за мене і бився у Дарниці у грудневі дні»³⁴. У той же час Є. Чикаленко у щоденнику 5 грудня свідчить, що після переходу Петра Болбочана на бік Директорії і захоплення його військом Полтави М. Сахно-Устимович збирався виїхати до Миргорода для переговорів з бунтівним полковником, «хоч я лякав його тим, що там його петлюрівці захоплять заложником»³⁵. У запису за 9 січня 1919 р. Є. Чикаленко повідомляє, що отаман 2-ї Дніпровської дивізії арештував М. Сахно-Устимовича у Дарниці, відібрав у нього 1,5 млн. крб., а самого розстріляв³⁶. О. Шульгин писав про смерть дядька, що той у грудні 1918 р. виїхав з великою сумою грошей на Полтавщину для закупівлі коней для війська і «десь над Дніпром банда повстанців захопила його, пограбувала і живим пустила під лід»³⁷.

Трагічною та складною виявилася й доля п'яти синів Миколи та Любові Устимовичів. Найстарший — Юрій поліг на фронті у перший рік Світової війни. Василь і Марко загинули на Кавказі в лавах Добровольчої армії. Проти більшовиків воювали Кирило та Адріян, які опинилися в еміграції. Любов Олександрівна жила самотньо і померла на Харківщині вже у роки Другої світової війни. Мати М. Сахно-Устимовича до самої смерті не знала про трагічну загибель сина, сподіваючись, що йому вдалося виїхати за кордон.

³³ Чикаленко Є. Щоденник. — Т. II. — С. 183.

³⁴ Скоропадський П. Спогади. — С. 129.

³⁵ Чикаленко Є. Щоденник. — Т. II. — С. 184.

³⁶ Там само. — С. 203.

³⁷ Збірник на пошану Олександра Шульгина. — С. 217.

4.2. Микола Василенко — тимчасово виконуючий обов'язки голови Ради Міністрів (травень)

Невдала спроба отамана (голови) Ради Міністрів М. Сахно-Устимовича залучити до роботи в уряді представників поміркованої партії соціалістів-федералістів, а також несхвальні відгуки про кандидатуру самого прем'єра змусили П. Скоропадського 30 квітня під приводом хвороби відправити його у відставку. Подальше формування кабінету міністрів гетьман доручив Миколі Василенку, який раніше погодився зайняти посаду міністра освіти і цього дня вже дістав схвалення німецьких військових і дипломатів¹.

Микола Прокопович Василенко народився 14 лютого 1866 р. на Чернігівщині. Закінчив історико-філологічний факультет Дерптського університету. В 1890 р. отримав звання кандидата російської історії. Викладав у київських гімназіях, працював у Київському губернському статистичному комітеті, був співредактором часопису «Киевская старина». У 1905–1907 рр. редагував газету «Киевские отклики». За публікацію в ній статей «крамольного» характеру був засуджений до року ув'язнення. У тюрмі вивчав правничі дисципліни і згодом склав іспити за програмою юридичного факультету, здобув ступінь магістра права. Через неблагонадійність йому було заборонено викладати у вищій школі.

М. Василенко належав до Товариства українських поступовців, у 1910 р. вступив до партії кадетів. З утворенням в Києві Центральної Ради був запрошений до її складу, але у березні 1917 р. був призначений Тимчасовим урядом куратором Київської шкільної округи, а в серпні — заступником міністра освіти. Його погляди на поступову українізацію народної освіти викликали критику з боку революційно налаштованих представників учительської громадськості і діячів Центральної Ради. Після жовтневого перевороту в Петрограді перебрався до Києва і зосередився на викладацькій праці. У січні 1918 р. був обраний членом Генерального суду УНР.

За дорученням П. Скоропадського 1 травня М. Василенко вів переговори щодо входження до уряду з представниками соціалістів-федералістів, але ті вагалися. Лідери лівих українських партій вирішили питання про склад кабінету міністрів розв'язувати з начальником штабу Оберкомандо генералом В. Гренером. Гострі дебати з цього приводу велися й у київському комітеті партії кадетів. Врешті було дозволено входження до уряду однопартійців на персональ-

---

¹ Скоропадський П. Спогади. — С. 159.

ній основі. М. Василенко продовжив складання уряду, орієнтуючись на ділові якості кандидатів². Міністерство праці було запропоновано очолити відомому вченому-ентомологу Ю. Вагнеру, який у роки війни завідував секцією праці Київського військово-промислового комітету, члену кадетської партії. Після відмови соціаліста-федераліста С. Шелухіна, міністром юстиції погодився стати відомий професор — правник М. Чубинський, кадет.

Однак М. Василенко у доборі міністрів мав рахуватися з тиском на гетьмана діячів торгово-промислових кіл, посланець яких В. Демченко подав П. Скоропадському список своїх кандидатів. Зокрема, на посаду міністра фінансів — А. Ржепецького, відомого громадського діяча, голову правління Київської кредитної спілки, члена партії кадетів. Сам міністр пізніше свідчив, що ще в день перевероту про це вів з ним розмову хтось з членів оргкомітету ПРОТОФІСу, а 2 травня о 10-й годині вечора до нього приїхав М. Василенко і повідомив, що він запрошений на посаду міністра фінансів, а засідання уряду почнеться за годину в палаці гетьмана³. Креатурою ПРОТОФІСу був й С. Гутник — голова Одеського біржового комітету, який став міністром торгівлі і промисловості. Хоч голова ПРОТОФІСу князь О. Голіцин у спогадах явно перебільшує вплив цього корпоративного об'єднання на формування першого складу уряду, стверджуючи, що навіть «природний українець» Д. Дорошенко був їх кандидатурою, а поляка А. Ржепецького і єврея С. Гутника вони рекомендували, турбуючись про представництво в уряді національних меншин⁴.

2 травня пізно увечері в гетьманській резиденції під головуванням П. Скоропадського відбулося перше засідання новоутвореного уряду. На ньому були присутні М. Василенко — міністр освіти, т.в.о. міністра закордонних справ і ісповідань, міністр фінансів А. Ржепецький, міністр судових справ М. Чубинський, міністр шляхів сполучень Б. Бутенко, міністр народного здоров'я В. Любинський, виконуючі обов'язки міністра внутрішніх справ О. Вишневський та державного секретаря О. Палтов. Ще напівсформований кабінет міністрів ухвалив кілька принципових постанов: не піддавати арештам колишніх урядовців УНР, призначити до губерній і повітів представників нової влади, з'ясувати стан фінансів, припинити розкрадання майна організацій військового часу, а також відкликати з Курська українську делегацію на переговорах з РСФРР. Журнал цього засідання М. Василенко підписав як тимчасово виконуючий обов'язки голови Ради Міністрів⁵. Очевидно, визначена Законами про тимчасовий державний устрій назва глави уряду «отаман», була визнана анахронічною і в офіційних документах згодом не вживалася.

Наступне засідання уряду відбулося 3 травня вже безпосередньо під головуванням М. Василенка. Основним питанням була доповідь міністра фінансів

² Верстюк В. М.П. Василенко: ходіння у владу (громадсько-політична та урядова діяльність 1917–1918 рр.) // Пробл. історії України: факти, судження, пошуки: міжвід. зб. наук. праць. — 2007. — Вип. 16, ч.1. — С. 124–125.

³ ЦДАВО України. — Ф. 1125. — Оп. 1. — Спр. 3. — Арк. 57.

⁴ Голицын А. Воспоминания. — М., 2008. — С. 447–449.

⁵ ЦДАВО України. — Ф. 1064. — Оп. 1. — Спр. 6. — Арк. 29–31.

А. Ржепецького про заходи з поліпшення фінансового становища краю. Він пропонував створити Державну експедицію заготівлі цінних паперів, розпочати друк грошей у типографіях Києва і Одеси. З метою надходження коштів до Державної скарбниці ввести монополію на цукор, вино, тютюн, сірники, підвищити залізничні тарифи. Колеги погодилися з ним, хоч щодо горілчаної монополії у постанові вказали на принципово негативне ставлення, але можливе тимчасове введення за даних умов⁶. Є підстави думати, що М. Василенко провів ще одне — третє зібрання міністрів, вірогідно у понеділок 6 травня. Але його протоколи відсутні серед журналів засідань уряду. Є номери 1 і 2 за 2–3 травня, а засідання 7 травня має порядковий № 47. В науковій і довідковій літературі подаються різні дати головування М. Василенка в уряді. Зокрема, Вікіпедія безпідставно називає період з 3 по 20 травня⁸. Офіційного призначення на цю посаду не було, але головування його в уряді 2–3 травня підтверджені офіційними документами Ради Міністрів. Але ж й призначення головою Ради Міністрів Ф. Лизогуба також датовано 3 травня⁹. Поза сумнівом, цей наказ гетьмана був складений дещо пізніше і датований заднім числом, адже в цей день ще тривали телеграфні пошуки місцезнаходження майбутнього прем'єра, а прибув він до Києва 5 травня.

7 травня було першим днем головування Ф. Лизогуба на засіданні уряду, яке в журналі Ради Міністрів позначене як розпорядче¹⁰. Слід відзначити, що перше знайомство М. Василенка як викладача учительських курсів у Полтаві з головою губернського земства відбулося ще в 1911 р.¹¹ Крім міністерства освіти, М. Василенко продовжував тимчасово виконувати обов'язки міністра закордонних справ. На цьому засіданні він доповів про необхідність підтвердження визнання урядом Української Держави раніше підписаних договорів і угод з іноземними державами. Таке офіційне рішення Рада Міністрів ухвалила. Було також погоджено відкликання українських представників у Берліні та Бухаресті, а Відні і Константинополі — тимчасово залишити. Обговорювалося й питання про державну печатку. М. Василенку доручили з цією метою створити під його началом спеціальну комісію «для вироблення державної печатки, згідно наявних історичних матеріалів»¹². У наступні дні М. Василенко в якості тимчасового глави МЗС наніс візити послам Німеччини — барону А. Мумму та Австро-Угорщини — графу Й. Форгачу. Саме йому, за свідченнями Є. Чикаленка, належить ініціатива призначення барона Ф. Штейнгеля послом Української Держави

⁶ Там само. — Арк. 3–4.

⁷ Там само. — Арк. 5.

⁸ Василенко Микола Прокопович [Електронний ресурс]. — Електрон. текст. дані. — Режим доступу: https://uk.wikipedia.org/wiki/Василенко_Микола_Прокопович. — Дата звернення: 02.11.2015.

⁹ ЦДАВО України. — Ф. 1216. — Оп. 1. — Спр. 16. — Арк. 30.

¹⁰ Там само. — Ф. 1064. — Оп. 1. — Спр. 6. — Арк. 5.

¹¹ Василенко М.П. Вибрані твори у трьох томах. — Т. 3. — К., 2008. — С. 405.

¹² ЦДАВО України. — Ф. 1064. — Оп. 1. — Спр. 6. — Арк. 5 зв.

у Німеччині. Хоч Д. Дорошенко стверджує, що він висунув цю кандидатуру¹³. Очевидно, обидва праві, оскільки офіційне призначення відбулося при урядованні Д. Дорошенка.

Загалом до 20 травня основні турботи М. Василенка у МЗС були пов'язані з організацією підготовки мирних переговорів між Українською Державою і РСФРР. Уряд ухвалив низку постанов щодо змісту та організації переговорного процесу. 11 травня П. Скоропадський разом з М. Василенком прийняли керівників російської радянської делегації — Х. Раковського і Д. Мануїльського. Було досягнуто домовленості про проведення переговорів у Києві. Рада Міністрів сформувала українську делегацію, яку очолив колишній міністр судових справ УНР, генеральний суддя С. Шелухін, а його заступником призначили І. Кістяковського — державного секретаря гетьманату.

На початку травня М. Василенка відвідав посол Болгарії І. Шишманов. У своєму щоденнику він так подає портрет в.о. глави МЗС: «Типовий руський професор — окуляри, гладко причесане назад волосся, висячі вуса, посивіла борода. Очі карі, хитрі». У розмові з послом М. Василенко заявив, що він був проти коаліції з більш лівими партіями, тому що кабінет був би слабкіший. Важко управляти, коли кожного разу доводиться питати інакомислячу людину її думку. Слід залучити всіх здібних людей незалежно від їх партійності. Він заявив «Ми стоїмо на засадах самостійної України і нехай майбутнє вирішить, з ким Україні крокувати далі». І. Шишманов поставив від сумнів декларацію про щире «самостійництво», занотувавши у щоденнику: «Очевидно, Василенко схильний до федерації з Росією. Але не хоче бути конкретним»¹⁴.

Посол УНР у Румунії М. Галаган, ідейний український соціал-демократ так подає зустріч з М. Василенком у МЗС на початку травня: «Зустрів мене новий міністр дуже холодно, щоб не сказати навіть вороже. Після того, як я відрекомендувався, заговорив він тоном переможця про новий стан речей, нові завдання, нові напрямки політики і т. д. Тон розмови мені надзвичайно був осоружний. Подумав я в той момент: старий Грушевський десь ховається, як той зацькований звір, а цей мені тут оповідає з видом переможця оті речі. Дуже негарно я подумав у той момент про Василенка».¹⁵

Тим часом кадетське крило уряду поповнили нові міністри Ю. Вагнер, В. Зеньковський, В. Колокольцов. Очевидно, в тому, що члени партії народних соціалістів склали більшість першого складу уряду, була й заслуга М. Василенка. Їх партійна належність тяжіла над їх ставленням до реалізації державної політики. Становище міністрів-кадетів в уряді ускладнювалося тим, що основоположні гетьманські документи «Грамота до всього українського народу» і «Закони про тимчасовий державний устрій України» задекларували будівництво суверенної

¹³ Чикаленко Є. Щоденник. — Т. II. — С. 37; Дорошенко Д. Мої спогади про недавнє минуле (1914–1920 рр). — К., 2007. — С. 267.

¹⁴ Шишманов І. Щоденник. 1879–1927. [Електронний ресурс]. — Електрон. текст. дані. — Режим доступу: <http://www.ukrpressbg.com/his-ukrDnevnik-Shishmanov1918.html> — Дата звернення: 02.11.2015.

¹⁵ Галаган М. З моїх споминів. — К., 2005. — С. 376.

держави, в той час як програмні положення партії кадетів базувалися на федералістських принципах устрою нової Росії. У зв'язку з прийняттям кадетами міністерських портфельів вже 2 травня Київський обласний комітет партії спробував знайти вихід з цієї колізії. Домовилися, що кадети входять до уряду як приватні особи, а не представники партії. Таку ж позицію М. Василенкові та іншим вдалося відстояти й на територіальному з'їзді кадетської партії.

Він проходив 8–11 травня в Києві за участю близько 130 делегатів. Виступали на ньому й міністри. Зокрема, міністр освіти М. Василенко заявив на з'їзді: «Я прийняв обов'язки міністра, уважаючи це своїм обов'язком. Я не думаю виправдовуватись. Я не зйду з позиції, котра потрібна для добра Батьківщини, не дивлячись ні на які напади. Треба поставити межі революції яко руїні. Ідея нації на Україні поглибила ідею Держави... Україна може і повинна творитися як самостійна держава». Його підтримав й міністр фінансів А. Ржепецький, висловивши думку, «що можемо існувати тільки відокремившись від Росії»¹⁶. Безперечно, головним фактором необхідності такого відокремлення був більшовицький режим в Росії. В. Вернадський, який головував на засіданнях, у щоденнику серед вдалих промов відзначив міністра торгівлі і промисловості С. Гутника і міністра фінансів А. Ржепецького, зауваживши щодо останнього — «дуже розумний». А от виступ М. Василенка визнав не зовсім вдалим: «Його промова про самостійну Україну (по-моєму цілком правильна) і особливо невдале посилення на Англію і німецька орієнтація справили важке враження і стривожили з'їзд»¹⁷. Деякі делегати навіть вимагали розпочати з цього питання дискусію, але президія, побоюючись розколу, відмовила їм.

Ухвала з'їзду визнавала за можливе участь кадетів у державній роботі, зокрема й персональне входження до складу Ради Міністрів. Характерно, що делегати висловилися за доцільність функціонування в Україні двох державних мов — української і російської. Цю принципову позицію розділяла більшість міністрів–кадетів. Адже вільно володіли українською мовою лише кілька членів уряду. Водночас двомовність стала одним з суттєвих «каменів спотикання» у їхній діяльності та джерелом звинувачень в неукраїнськості з боку соціалістичних партій. Національно орієнтовані українські діячі вбачали суттєву загрозу українській самостійності у такому складі уряду. Зокрема, Є. Чикаленко вважав, що влада попала в руки російських кадето-октябристів, які тягтимуть до єдиної, неділимої Росії¹⁸.

Однак з'їзд продемонстрував певну еволюцію поглядів лідерів місцевих кадетів на питання державного будівництва в Україні, яка сутнісно вирізняла їх від загальноросійських однопартійців. На травневому з'їзді кадетів України більшість делегатів визнала неминучість української державності перед загрозою анархії, не зрікаючись ідеалів відновлення єдиної Росії. З'їзд також обрав головну крайову управу, формально незалежну від ЦК Партії народної свободи,

¹⁶ *Дорошенко Д.* Історія України 1917–1923 рр. — К., 2002. — Т. II. — С. 32–33; *Киевская мысль.* — 1918. — 12 мая.

¹⁷ *Вернадский В.* Дневники 1917–1921. — К., 1994. — С. 84.

¹⁸ *Чикаленко Є.* Щоденник. — Т. II. — С. 37.

яку очолив відомий київський правник, один з провідних діячів партії кадетів Д. Григорович-Барський.

На процес автономізації українських кадетів суттєвий вплив справив В. Вернадський. За його ініціативи ще у середині квітня у Полтаві, де він мешкав, місцевий комітет офіційно порвав з загальноросійською партією кадетів. Повідомляючи про це М. Василенка, академік 17 квітня писав: «Треба б з'їхатися. Тут ми вважаємо необхідним створити окрему українську партію народної свободи з незалежним центральним комітетом у Києві з новою платформомою»¹⁹.

Керівництво ЦК скликало у свою чергу в Києві загальнопартійну конференцію кадетів, яка підтвердила незмінність курсу на відновлення єдиної Росії, а членам партії було заборонено вступати до урядових структур гетьманату, оскільки державна самостійність України партією не визнавалася. І все ж пропозиція засудити кадетів-міністрів не набрала достатньої кількості голосів. Лише у кінці червня ЦК партії висловив несхвалення з приводу їхньої участі в «організації влади, яка опирається на німецьку силу»²⁰.

М. Василенко у першій половині травня продовжував тимчасове виконання обов'язків міністра ісповідань. А тим часом на 19 травня були призначені вибори Київського митрополита, що значно ускладнило внутрішньоцерковну ситуацію. М. Василенко 14 травня мав бесіду на предмет роботи в міністерстві ісповідань з професором університету Св. Володимира В. Зеньковським. Трохи повагавшись, той погодився і після прийому у гетьмана П. Скоропадського і прем'єра Ф. Лизогуба 15 травня був призначений міністром ісповідань²¹.

Після особистих письмових запевнень Д. Дорошенка у прихильності до Німеччини і відсутність австрофільських уподобань він був затверджений керуючим міністерством закордонних справ. 20 травня М. Василенко передав справи по МЗС щойно призначеному керуючому міністерством Д. Дорошенку. Той у спогадах писав, що його попередник «не встиг запровадити якихось ширших змін, та й не дуже про це дбав, дивлячись на своє керування міністерством, як на тимчасове»²². Навряд чи можна погодитися з закидом щодо «недбання» зважаючи на те, що Микола Прокопович кілька перших днів головував в уряді, а далі мав опікуватися не лише МЗС, а міністерством освіти, а тимчасово — ще й міністерством ісповідань. Врешті він отримав можливість зосередитися на реалізації своїх планів щодо реформування народної освіти, утворення академії наук, розвитку національного мистецтва.

¹⁹ Центральний державний архів-музей літератури і мистецтва України. — Ф. 452. — Оп. 1. — Спр. 20. — Арк. 7–8.

²⁰ Деникин А. Очерки русской смуты. Май–октябрь 1918. — Минск, 2002. — С. 54.

²¹ Зеньковский В. Пять месяцев у власти (15 мая — 19 октября 1918 г.): Воспоминания. — М., 1995. — С. 51–52.

²² Дорошенко Д. Мої спогади про недавнє минуле (1914–1920 рр.). — К., 2007. — С. 261.

4.3. Федір Лизогуб — голова Ради Міністрів (травень—листопад)

Ф. Лизогубу належить провідне місце серед вищої управлінської еліти гетьманату 1918 року. З понад семи місяців функціонування цього державного утворення він пів року очолював уряд, формально і фактично будучи другою особою у владній ієрархії. Значною мірою це обумовлювалося особливим статусом і функціями Ради Міністрів Української Держави. Законами про тимчасовий державний устрій України вона виступала головним інститутом державного управління. Однак в умовах відсутності вищого представницького органу на уряд покладался «напрямок і об'єднання праці окремих секцій по предметах як законодавства, так і вищого державного управління». Тобто Рада Міністрів виконувала одночасно функції вищого органу законодавчої і виконавчої влади. Право призначення, а також відставки голови уряду і міністрів належало гетьману¹.

У складних умовах підготовки державного перевороту П. Скоропадський не мав змоги попередньо сформувати кабінет міністрів, хоч певні кроки у цьому напрямку були зроблені. Зокрема, він визначився з кандидатурою майбутнього отамана (голови) Ради Міністрів, зупинивши свій вибір на постаті Миколи Сахно-Устимовича, праця якого як голови Ради Міністрів була зовсім нетривалою. Його підпис стоїть під Законами про тимчасовий державний устрій України. Він розпочав переговори з представниками політичних партій про входження до кабінету міністрів, але домовитися не зміг. П. Скоропадський хотів бачити на посаді голови уряду Петра Дорошенка — відомого земського діяча з Чернігівщини, людину близьку до родини Скоропадських, також нащадка давнього гетьманського роду. Однак той відмовився, пославшись на вік і слабе здоров'я².

Складну місію подальшого формування уряду гетьман увечері 30 квітня доручив членові партії кадетів Миколі Василенку, якому вдалося сформувати кістяк уряду. Перше засідання Ради Міністрів відбулося 2 травня під головуванням гетьмана П. Скоропадського. Залишалися вакантними посади прем'єра та низки глав ключових міністерств — внутрішніх, земельних, закордонних, військових

---

¹ Державний вістник. — 1918. — 16 травня.

² *Скоропадський П.* Спогади. — С. 141–143, 161.

справ, ісповідань³. П. Скоропадський офіційними листами повідомив головнокомандувача німецьких військ Г. Ейхгорна, послів Німеччини та Австро-Угорщини про те, що складений ним уряд приступає до виконання своїх обов'язків. До листів додавався список перших членів кабінету⁴.

Обставини запрошення до участі в уряді Ф. Лизогуба гетьман описує так: «Нарешті, я згадав про Федора Андрійовича Лизогуба, відомого земського діяча, згодом начальника канцелярії намісника на Кавказі великого князя Миколи Миколайовича, здається товариша (заступника — Р.П.) міністра при Тимчасовому уряді⁵. Особисто я його не знав, але його репутація говорила за себе. Після деякої телеграфної заминки, він приїхав і зайняв пропонуване йому місце»⁶.

Федір Андрійович Лизогуб — народився 6 жовтня 1851 р. у м. Седневі поблизу Чернігова, походив з відомого козацько — старшинського роду. Лизогуби — приклад складної долі української шляхти, інкорпорованої в російську імперську систему. Його предки знали царську ласку й гоніння. Батько приятелював з Т. Шевченком, рідний брат Дмитро, один з засновників «Землі і волі», був страчений за підготовку замаху на царя Олександра II. Федір Андрійович у 1888 р. отримав вищу агрономічну освіту і майже десять років був Городнянським повітовим гласним. Мав 1,5 тис. десятин землі, будинки у Чернігові і Києві. Близько 15 років очолював Полтавське губернське земство і чимало зробив для розвитку в краї української культури. У 1915–1917 рр. служив радником з питань впровадження у краї земської реформи царського намісника на Кавказі. За часів Тимчасового уряду працював начальником відділу у Міністерстві внутрішніх справ. Очолював комісію з вироблення нового порядку розгляду заяв іноземних підданих про прийняття у російське громадянство. Після жовтневого перевороту у Петрограді повернувся в Україну. Належав до партії октябристів, яка на виборах до Установчих зборів передала свій електорат кадетам. Був одружений з Олександрою Левіц, мав трьох доньок.

Перше засідання Ради Міністрів Української Держави під головуванням Ф. Лизогуба відбулося 7 травня⁷. Прем'єр не мав визначального впливу на формування свого першого кабінету. Це була прерогатива глави держави, хоч запропоновані й ним кандидатури погоджувалися з начальником штабу Оберкомандо генералом В. Гренером та посольством Німеччини, яке очолював барон А. Мумм. Природно, що керівника військового відомства підбирав сам гетьман. Чимало відомих генералів (В. Кирій, А. Кільчевський, А. Драгомиров, П. Врангель) відмовилися йти на українську службу. Військовим міністром став Олександр Рагоза (Рогоза) — генерал від інфантерії, колишній командувач армією. Міністром земельних справ був призначений Василь Колокольников — учений

³ ЦДАВО України. — Ф. 1064. — Оп. 1. — Спр. 6. — Арк. 3–4, 29–31.

⁴ Державний вістник. — 1918. — 16 травня.

⁵ Насправді Ф. Лизогуб завідував відділом іноземних підданих у Міністерстві внутрішніх справ.

⁶ *Скоропадський П.* Спогади. — С. 161–162.

⁷ ЦДАВО України. — Ф. 1216. — Оп. 1. — Спр. 6. — Арк. 30; Ф. 1064. — Оп. 1. — Спр. 7. — Арк. 31–32.

агроном, харківський поміщик, відомий земський діяч, кадет. За свідченням П. Скоропадського, це був особистий вибір голови уряду⁸. Портфель міністра ісповідань (культів) взяв Василь Зеньковський — відомий учений і громадсько-церковний діяч, професор університету Св. Володимира⁹. Вступивши до уряду безпартійним, він незабаром став переконаним кадетом. Посаду державного контролера обійняв Григорій Афанасьєв — доцент-історик, колишній директор Державного банку у Києві, кадет.

Ф. Лизогуб очолив Раду Міністрів, коли пристрасті, викликані державним переворотом, ще не вщухли. Гетьманство підтримали власницькі консервативно-ліберальні кола. Українські політичні партії стали на шлях обструкції новій владі, звинувачуючи в неукраїнському, буржуазно-поміщицькому характері. Ці закиди знаходили підтримку в суспільстві, оскільки в уряді переважали російські кадети, а П. Скоропадський, Ф. Лизогуб та кілька вищих урядовців були великими землевласниками. Виникла нагальна потреба роз'яснювальної роботи з боку нової влади. 9 травня кабінет міністрів ухвалив постанову про необхідність видання урядового повідомлення, яке б стало «розвитком засад, встановлених грамотою Гетьмана». Підготувати такий документ Ф. Лизогуб доручив міністрові торгівлі і промисловості С. Гутнику¹⁰.

Оприлюднена декларація уряду ставила за мету донести до широкої громадськості основоположні принципи державної політики та спростувати звинувачення на адресу уряду. Наголошувалося, що встановлення гетьманату не є поверненням до самодержавства, а втіленням в історичній національно-українській формі ідеї незалежної і вільної України. Містилися запевнення, що уряд твердо проводитиме в життя ідею дальшого розвитку української культури, забезпечить функціонування української мови в школах, державних та громадських організаціях. Йшлося про вибори народного представництва, яке й вирішить питання про форму державності. Досить популярно пояснювалися положення аграрної реформи — держава викупить землю у приватних власників і «за не обтяжуючі ціни передасть потребуєчим хліборобам». Засвідчувалися наміри дбати про інтереси робітників, земського самоврядування тощо. Заяву підписали голова Ради Міністрів та затверджені на той час члени кабінету¹¹.

Положення декларації Ф. Лизогуб розвинув в інтерв'ю кореспондентові німецької газети «Berliner Tageblatt». Він пояснив легкість захоплення влади П. Скоропадським відсутністю у попереднього уряду справжніх прихильників. Прем'єр підкреслив суто діловий характер його кабінету: «Наше гасло — робота, а не політика». Щодо форми державності, то з цим має визначитися сам народ через національне зібрання — залишиться гетьманат, чи буде монархія або республіка¹².

⁸ *Скоропадський П.* Спогади. — С. 162.

⁹ *Зеньковський В.* Пять месяцев у власти (15 мая — 19 октября 1918 г.). Воспоминания. — М., 1995. — С. 11.

¹⁰ ЦДАВО України. — Ф. 1064. — Оп. 1. — Спр. 6. — Арк. 10 зв.

¹¹ Державний вістник. — 1918. — 16 травня.

¹² *Дорошенко Д.* Історія України 1917–1923 рр. — К., 2002. — Т. II. — С. 69.

Очевидно, якийсь вплив ці заяви справили на населення. Позиція селянства була вичікувальною. Однак опозиційні сили, об'єднавшись в Український національно-державний союз, посилили критику уряду. Зокрема, 21 травня він оприлюднив меморандум, в якому однозначно стверджувалося: «Кабінет Міністрів не є українським ні за своїм складом, ні за своєю політичною орієнтацією». Наголошувалося, що в уряді немає членів українських партій, а до нього увійшли російські кадети, октябристи і взагалі представники тих неукраїнських груп, які завжди вороже ставилися до українського руху і української державності. Документ містив й персональні звинувачення на адресу окремих міністрів. Зокрема, М. Чубинському закидалося введення у судочинстві російської і української мови, призначення на посади не громадян України. М. Василенко був охарактеризований як «українець за походженням, але російський кадет», а ця партія — ворог української державності. Були й зовсім голосливі персональні звинувачення: А. Ржепецький — «свідомий ворог української ідеї», С. Гутник — «добре відомий ворог української державності»¹³. Не дивлячись на те, що меморандум був направлений гетьману, німецькому командуванню і рейхстагу, ніякого впливу на зміни складу Ради Міністрів він не справив.

Керований Ф. Лизогубом уряд в цей час вживав заходів до вдосконалення структури органів виконавчої влади, зміцнення інституту державної служби, налагодження роботи урядового апарату, впорядкування оплати праці співробітників тощо. Органи управління гетьманату за своїми складовими залишалася близькими до започаткованої ще УНР функціональної схеми. Були лише ліквідовані національні (російське, польське, єврейське) та поштово — телеграфне міністерства, а також засновані нові — ісповідань, здоров'я та опікування. Внутрішня структура міністерств зазнала певних змін. Зокрема, в них були утворені департаменти, які охоплювали основні функціональні напрямки галузево — управлінської діяльності. Майже в усіх відомствах введені департаменти загальних справ. Ще однією новацією було введення в міністерствах інституту радників. Ці групи фахівців отримали офіційну назву рада міністра. Головним їх завданням була розробка пропозицій з кардинальних питань діяльності галузі.

Усвідомлюючи доцільність впровадження державної служби, Рада Міністрів визнала за необхідне створення насамперед відповідної законодавчої бази. Суттєвих напрацювань у цій сфері уряд УНР зробити не встиг, тому при підготовці нових нормативних документів правники державної канцелярії та міністерства судочинства змушені були звертатися до Статуту цивільної служби царських часів та відповідних актів Тимчасового уряду. Вже 30 травня міністр юстиції М. Чубинський вніс на розгляд кабінету міністрів проекти текстів урочистої обітниці службовців цивільних відомств, суддів та присяги військових. Схваливши їх, уряд постановив, «щоб урочиста обіцянка бралася від усіх осіб, які знаходяться у відомстві»¹⁴.

Та обставина, що закон про обіцянку державних службовців був прийнятий одним з перших, мала досить вагому політичну аргументацію. Апарат колишніх

¹³ Дорошенко Д. Історія України 1917–1923 рр. — Т. II. — С. 73–75.

¹⁴ ЦДАВО України. — Ф. 1064. — Оп. 1. — Спр. 4. — Арк. 92.

міністерств УНР був насичений представниками донедавна урядових соціалістичних партій. Невизнання їх керівними органами гетьманської влади могло спровокувати обструктивні дії з боку рядових партійців в управлінських інстанціях. Тому прийняття урочистої присяги було своєрідним тестом на лояльність до нової влади. Ті, хто відмовлявся її приймати звільнялися, або ж не зараховувалися на службу.

Текст урочистої обітниці цивільних державних службовців був досить лаконічним: «Урочисто обіцяю вірно служити Державі Українській, визнавати її державну владу, виконувати її закони і всіма силами охороняти її інтереси і добробут»¹⁵. Як бачимо, наголос зроблено на вірності державі. Однак це фундаментальне положення поглиблене наступною вимогою визнання державної влади. Тобто, йшлося про визнання нового державного ладу, який своїми консервативно-ліберальними цінностями суттєво відрізнявся від демократично — соціалістичних постулатів Центральної Ради.

Не дивлячись на виключність влади гетьмана в межах усієї України, держава визнавалася найвищим ціннісним імперативом. Саме Українській Державі присягалися цивільні службовці та суддівський корпус. Прикметно, що й присяга військових мала відповідну ієрархію пріоритетів — щиро служити Українській Державі і Ясновельможному панові Гетьманові, безумовно слухатися військових начальників, зберігати вірність прапорові, не розголошувати службову таємницю¹⁶.

Протягом червня урочисту обітницю в основному склали службовці органів державної влади, працівники судових установ, військові. Найсуттєвіший спротив учинили працівники апарату міністерства земельних справ, де був досить високий відсоток українських есерів. Вони звинуватили міністра В. Колокольцова в русифікаторській політиці.¹⁷ Ситуація в міністерстві розглядалася на засіданнях уряду, який підтримав рішучі дії міністра. Значна частина працівників була звільнена з роботи і лише згодом повернулася на посади з дозволу міністра.

Для організації ефективної праці апарату відомств важливу роль відіграла законодавчо оформлена посадово — кваліфікаційна схема. Вона забезпечувала правове регулювання відносин держави з працівником, внутрішньовідомчі владні прерогативи і пріоритети, визначала такі соціальні аспекти, як оплата праці, пенсії, пільги тощо. За цих умов виключної ваги набувало законодавство про примірні (типові) штатні розписи міністерств і відомств. Цей складний законопроект з кінця травня й до середини червня опрацьовувала Мала Рада Міністрів. Було кілька спроб провести його через уряд. Нарешті закон «Про нормальний розпис утримання службовців у центральних урядових установах цивільного відомства» був 26 червня затверджений гетьманом¹⁸.

¹⁵ Науково-документальна збірка до 90-річчя запровадження державної служби в Україні. — К., 2008. — С. 104.

¹⁶ Там само.

¹⁷ Нова Рада — 1918. — 29 травня.

¹⁸ ЦДАВО України. — Ф. 1064. — Оп. 1. — Спр. 10. — Арк. 47–50 зв; Державний вістник. — 1918. — 5 липня.

В преамбулі закону вказувалося на його правову предтечу — Статут цивільної служби Російської імперії. Типовий розпис вводився у дію з 1 червня. Відповідні класи посад, кваліфікаційні розряди, а також оклади працюючим службовцям вводилися наказами керівників відомств. Закон чітко визначав структуру, клас посад, оклади в річному вимірі (включаючи й 13-ту зарплату).

Слід наголосити, що перший законодавчий акт з цього питання був ухвалений Радою Міністрів ще 7 травня у перший день головування Ф. Лизогуба і стосувався лише вищих посадових осіб держави: гетьмана, прем'єр-міністра, міністрів та їх заступників. Особисте утримання гетьмана визначили у 8 тис. крб. на місяць, а також 10 тис. крб. на представницькі витрати. Згодом Рада Міністрів збільшила суму посадового окладу глави держави до 23 тис. крб. Що ж до членів уряду, то відправною точкою визначення розмірів посадових окладів міністрів і їх товаришів (заступників) у червневому законопроекті була обрана найнижча межа річної зарплати міністрів Тимчасового уряду. Таким чином, члени Ради Міністрів Української Держави з травня отримували 18 тис., а заступники — 15 тис. Оклад голови уряду визначили у 24 тис. крб. на рік¹⁹.

За законом від 26 червня посадові оклади були переглянуті у бік збільшення: прем'єр — 30 тис., міністр — 24 тис., заступник — 18 тис., директор департаменту — 15 тис., віце — директор і радник міністра — 12 тис., начальник відділу — 10 тис. крб. Далі йшли урядовці різних розрядів з діапазоном окладів від 9 до 3 тис. крб. Найнижчий щабель міністерської ієрархічної драбини займала посада практиканта з окладом у 1800 крб.²⁰ Слід відзначити, що упродовж майже всього функціонування гетьманату посадові оклади працівників урядових установ не підвищувалися.

Усі службовці міністерств ділилися на 10 посадових класів. Перший — мав лише голова уряду, II — міністри, III — їх заступники, IV — директори департаментів. І так аж до X, який присвоювався тому ж таки практикантові. Цим законом встановлювалося й пенсійне забезпечення державних службовців. Пенсію першого рангу могли отримати прем'єр, міністри, їх заступники²¹. Однак питання про пенсійне забезпечення державних службовців на законодавчому рівні не було розв'язане, оскільки відрахування у «пенсійний та інвалідний капітали (фонди — Р.П.)» не велося. З огляду на складність проблеми вирішили застосувати колишнє російське законодавство, зокрема, Пенсійний статут. Через таку невизначеність Рада Міністрів була змушена періодично розглядати призначення пенсій окремим службовцям²².

Закон від 26 червня також прописував умови матеріально-побутового забезпечення вищих урядовців. Голова Ради Міністрів мав право на казенне помешкання, його опалення, освітлення, а також щорічно 24 тис. крб. представницьких. Міністрам та їх заступникам надавалися квартири або грошова компенсація у розмірі чверті посадового окладу. Передбачалися також підйомні

¹⁹ ЦДАВО України. — Ф. 1064. — Оп. 1. — Спр. 6. — Арк. 5–8.

²⁰ Державний вістник. — 1918. — 5 липня.

²¹ Там само.

²² ЦДАВО України. — Ф. 1064. — Оп. 1. — Спр. 10. — Арк. 103 зв.

у разі переїзду до місця служби і вагони для майна²³. Процес затвердження штатних розписів міністерств і відомств розтягнувся аж до кінця осені 1918 р. і не був завершеним. На розгляд Малої Ради Міністрів подавалися розписи окремих департаментів і міністерств в цілому. Намагання уряду добитися в цій справі уніфікації не давали бажаних наслідків, оскільки вони розглядалися як тимчасові.

Від самого початку Ф. Лизогубу довелося вирішувати невідкладні проблеми організації функціонування урядового апарату. Вже на першому під його головуванням засіданні були заслухані звіти міністрів про стан діловодства і звітності в установах колишнього уряду. Наголошувалося на значних порушеннях, особливо у фінансовій сфері. Була також розглянута подана гетьманом записка (очевидно, підготовлена О. Палтовим) про порядок складання законопроектів і ведення справ у Раді Міністрів. Після обговорення державному секретареві було доручено на базі даної записки виробити тимчасові правила, тобто регламент діяльності уряду. Окремо було ухвалено рішення про невідкладність налагодження роботи Державної канцелярії²⁴.

За наполяганням П. Скоропадського засідання уряду проводилося в резиденції гетьмана. За свідченнями сучасників, у перші місяці глава держави був присутнім на них досить часто. Хоч в протоколах зафіксований лише один випадок засідання під його головуванням — на першому зібранні 2 травня. У зв'язку з необхідністю присутності міністрів на місцях упродовж робочого дня, було ухвалено регламент, за яким з 3 червня засідання Ради Міністрів мали проводитися щодня, окрім неділі, з 21 години вечора до 1 години наступного дня. Журнали засідань засвідчують, що досить часто дебати затягувалися аж до ранку. Згодом виступи міністрів були обмежені 10 хвилинами. Однак це не стосувалося доповідачів. У такому напруженому і виснажливому режимі уряд Ф. Лизогуба працював усе літо. І лише у кінці вересня частотність засідань скоротили до чотирьох на тиждень²⁵. За відсутності Ф. Лизогуба засідання вели М. Чубинський або М. Василенко. На початку липня останній отримав статус офіційного заступника голови Ради Міністрів.

Важливу роль в організації роботи уряду відіграв закон від 2 червня про порядок підготовки, проходження та оприлюднення законів в Українській Державі. Відповідно до цього акту розробка законопроектів покладалася на міністерства. Право законодавчої ініціативи мала також й Державна канцелярія. Проекти законів вносилися до Ради Міністрів, як правило, через неї. Проте у виключних випадках міністр міг подати документ безпосередньо на засіданнях уряду. Проекти надходили до Державної канцелярії у 20 примірниках. Кожен з міністрів повинен був отримати його не пізніше ніж за добу. Закони ухвалювалися простою більшістю голосів. Правники Державної канцелярії готували кінцеву редакцію закону. За підписами голови уряду, галузевого міністра та державного секретаря законопроект подавався на затвердження гетьмана. Цей

²³ Державний вістник. — 1918. — 5 липня.

²⁴ ЦДАВО України. — Ф. 1064. — Оп. 1. — Спр. 6. — Арк. 5–8.

²⁵ Там само. — Спр. 6. — Арк. 37; Спр. 7. — Арк. 14.

день вважався й датою випуску закону, який потім публікувався в «Державному вістнику»²⁶. Була відпрацьована й процедура подачі супровідних документів до законопроектів — пояснювальних записок, статистичних матеріалів тощо. Вони підписувалися заступниками міністрів, директорами департаментів, копії завірялися діловодами²⁷.

Уряд змушений був брати до розгляду велику кількість питань як великих і нагальних, так й дрібних. З метою розвантаження порядку денного засідань була утворена Мала Рада Міністрів, яка складалася з представників міністерств у ранзі заступника міністра чи директора провідного департаменту. На неї покладався попередній розгляд законодавчих і адміністративних питань, які не вимагали взаємної письмової згоди міністрів і відомств. Ухвали Малої Ради мав затверджувати уряд. Очолювали цей допоміжний орган заступник державного секретаря правник С. Завадський, а пізніше заступник міністра продовольчих справ, досвідчений урядовець М. Гаврилов²⁸.

На початку липня виповнилося два місяці діяльності Ради Міністрів, очолюваної Ф. Лизогубом. Гетьман з цього приводу звернувся до прем'єра з відручним (особистим) листом, у якому загалом позитивно оцінив роботу уряду. Подякувавши його членам за працю на користь і процвітання українського народу, глава держави вказав на повільне вирішення деяких питань «першостепенної державної важливості». Вони стосувалися роботи трьох міністерств — внутрішніх, земельних та продовольчих справ. На думку гетьмана, для МВС головною причиною слабкого впливу на місця були прорахунки в доборі кадрів. Мінземсправ слабо роз'яснював широким колам населення цілі аграрної реформи. Результати діяльності Мінпроду визнавалися незадовільними. Гетьман ставив на карб також й слабку роботу по роз'ясненню громадськості діяльності уряду, яка спрямована на добробут українського народу, але «зостається невідомою не тільки масі селянства, але навіть міському населенню». Це створює ґрунт для агітації проти нинішнього уряду. Як і годиться, Ф. Лизогуб офіційно від імені Ради Міністрів висловив вдячність за слушні настанови та запевнив, що вони будуть взяті до незмінного керування²⁹.

Зауваження на адресу МВС були цілком вмотивованими. Дійсно у його діяльності, особливо в кадрових питаннях було чимало прорахунків. Ситуація ускладнювалася тим, що Ф. Лизогуб, очолюючи уряд, залишався ще й міністром внутрішніх справ, не маючи достатньої можливості глибоко вникати у роботу міністерства. Критика гетьманом аграрної реформи стосувалася лише її слабкої популяризації. Бо у справі її впровадження Рада Міністрів на початок липня мала вже суттєві напрацювання. Зокрема, 27 травня був ухвалений закон про право на врожай 1918 р., який врегулював наслідки складних правовідносин між власниками, орендарями і селянами. 14 червня затверджений закон про право продажу та купівлі землі, який визначив принципову позицію майбутньої

²⁶ Державний вістник. — 1918. — 9 червня.

²⁷ ЦДАВО України. — Ф. 1064. — Оп. 1. — Спр. 17. — Арк. 30–30 зв.

²⁸ Державний вістник. — 1918. — 5 червня.

²⁹ Там само. — 16 липня.

аграрної реформи — норму землеволодіння до 25 десятин³⁰. В уряді також опрацьовувався законопроект про утворення губернських та повітових земельно-ліквідаційних комісій³¹. У сукупності вони склали основну законодавчу базу проведення ліберальної земельної реформи. Врешті, гетьман пізніше визнав, що Ф. Лизогуб поділяв його погляди: «В аграрному питанні він навіть лівіше за мене. Відчуження (землі у великих власників — Р.П.) він вважав безумовною необхідністю»³².

У той же час публічне роз'яснення цілей земельної реформи та й державної політики загалом в гетьманаті налагодити не вдалося. Крім «Державного вістника», уряд не мав жодного масового офіційного органу друку. Матеріали ж Українського телеграфного агентства преса соціалістичних партій і власницько-корпоративних об'єднань нерідко ігнорувала.

Невдоволення П. Скоропадського діяльністю міністерства продовольчих справ було також обґрунтованим. Реалізація продовольчої політики істотно стримувався неефективною роботою величезного апарату міністерства, причетністю його співробітників до спекулятивних оборудок. Міністру Ю. Соколовському не вдалося приборкати великий розмах спекуляції, які П. Скоропадський кваліфікував як «огидне, злочинне явище, що підточує економічні засоби Держави». У червні гетьман вже звертався до Ф. Лизогуба із спеціальним листом, у якому звернув увагу уряду на розширення масштабів спекуляції і доручав розробити відповідні заходи по протидії цьому явищу³³. Турбувала главу держави й дуже повільне виконання Брестських зобов'язань по поставках до Центральних держав продовольства і сировини. Зокрема, затягувався процес розгортання роботи Державного хлібного бюро як органу з концентрації та розподілу продовольчих ресурсів для внутрішніх і експортних потреб.

Не зважаючи на вагання Ф. Лизогуба, гетьман наполіг на відставці міністра продовольчих справ Ю. Соколовського, з яким голову уряду пов'язувала тривала співпраця у Полтавському губернському земстві. На цю посаду був призначений Сергій Гербель — великий херсонський поміщик, колишній член Державної ради, гофмейстер, визнаний організатор продовольчого постачання в роки Першої світової війни. Новий міністр енергійно взявся за роботу, скоротив близько 350 працівників апарату міністерства, призначив слідчу комісію, яка порушила понад сто кримінальних справ за фактами зловживань у продовольчій справі.³⁴

Попри тісні службові стосунки між П. Скоропадським і Ф. Лизогубом, публічну подяку голові уряду за підсумками двохмісячної праці, гетьман внутрішньо залишався незадоволеним діяльністю голови Ради Міністрів. Вже ретроспективно, у спогадах він намагався обґрунтувати свої претензії до прем'єра. Насамперед П. Скоропадський вважав, що у Лизогуба: «...розмаху, вільної творчості,

³⁰ Там само. — 16 червня, 19 липня

³¹ ЦДАВО України. — Ф. 1064. — Оп. 1. — Спр. 13. — Арк. 61.

³² *Скоропадський П.* Спогади. — С. 164.

³³ Державний вістник. — 1918. — 26 червня.

³⁴ *Скоропадський П.* Спогади. — С. 221.

смівливості не було, і в цьому відношенні він, при всьому своєму бажанні бути мені корисним, не був на необхідній висоті»³⁵. Пояснював гетьман це наслідками тривалої земської роботи, де голова мав оглядатися на рішення земського зібрання. До того ж Ф. Лизогуб намагався все зробити сам, не мав здатності відділяти справи суттєві, широкого державного значення від другорядних. І нарешті, П. Скоропадський називає чи не найголовнішу причину невдоволення Ф. Лизогубом як прем'єр-міністром: «Не було тієї неофіційної взаємності, того взаємного розуміння, яке було б так бажане для справи між Гетьманом і головою ради міністрів»³⁶. Співзвучною з міркуваннями П. Скоропадського є й оцінка постаті прем'єра міністром ісповідань В. Зеньковським: «Він був відданий умовно, але щиро, «українській ідеї», нерідко, через новизну справи, переборщував. Але у нього не було в цьому питанні ніякої перспективи політичного характеру, він просто не вмів політично мислити, залишаючись все тим же земцем, яким був раніше»³⁷. Інший член уряду, В. Рейнбот наголошував на відсутності достатніх вольових якостей: «Ф.А. Лизогуб за своїм характером людина не владна, не схильна до боротьби, охоче йшов на всілякі компроміси, тільки б отримати на даний момент заспокійливий успіх. Так діяв він у своїх нескінченних схиляннях перед німецькими військовими властями, так йшов на різні поступки спочатку правим, а потім лівим партіям і потім знову навпаки»³⁸.

Не випадково вже на початку липня П. Скоропадський дав міністрові Д. Дорошенку дуже делікатне і конфіденційне доручення переговорити на предмет прем'єрства з відомими громадськими діячами: Дмитром Багалієм — колишнім членом Державної ради та харківським міським головою, відомим вченим-істориком; Іллею Шрагом — колишнім депутатом Державної думи, членом УПСФ, до речі, товаришем Ф. Лизогуба у молодості; Петром Дорошенком — чернігівським земським діячем і педагогом, людиною близькою до гетьмана. Переговори велися тривалий час і завершилися безрезультатно³⁹. Правда, П. Дорошенко погодився зайняти посаду начальника Головного управління культури і мистецтва, яке лише формально підпорядковувалося міністерству освіти, оскільки мало окреме державне фінансування, а керівник — статус заступника міністра.

Вдатися до зміни голови та перестановок в уряді П. Скоропадський міг тільки заручившись підтримкою німецьких військових та дипломатів. Підтвердження цього містить секретна телеграма посла А. Мумма до МВС Німеччини, у якій він писав, що гетьман конфіденційно повідомив його про наміри реорганізації уряду: «Виходом з становища він вважає призначення українця Петра Дорошенка прем'єр-міністром, а генерального (державного — Р.П.) секретаря Кістяківського — міністром внутрішніх справ»⁴⁰. Йшлося також про відставку

³⁵ *Скоропадський П.* Спогади. — С. 163.

³⁶ Там само.

³⁷ *Зеньковський В.* Указ. соч. — С. 53–54.

³⁸ Гетман П.П. Скоропадский. Украина на переломе. 1918 год. Сб. документов. — М., 2014. — С. 66.

³⁹ *Дорошенко Д.* Вказ. праця. — С. 262–263.

⁴⁰ Крах германской оккупации на Украине. — С. 128.

міністра праці Ю. Вагнера та передачу його функцій міністру торгівлі С. Гутнику. Ніяких заперечень такі пропозиції з боку А. Мумма не зустріли.

Справою реорганізації українського уряду зайнявся радник посольства Німеччини граф Г. Берхем. Спочатку пропонувалася відставка Ради Міністрів майже у повному складі (за винятком М. Василенка, Д. Дорошенка та А. Ржепецького). До уряду мали запросити відомих українських діячів Д. Донцова, С. Єфремова, М. Порша та інших. Проте відмова бажаного для гетьмана П. Дорошенка від посади прем'єра затягнула цю справу. 25 липня А. Мумм, від'їжджаючи на якийсь час з Києва, попередив П. Скоропадського, щоб той ніяких перестановок в уряді не робив⁴¹.

А тим часом серйозні невдачі німців у кінці липня — на початку серпня 1918 р. на Західному фронті, можлива передислокація військових контингентів з України викликали стан непевності серед німецьких дипломатів в Україні і на деякий час відсунули проблему реорганізації українського уряду. Всі зміни звелися до призначення главою МВС І. Кістяківського та відставки міністра юстиції М. Чубинського. Його замінив переконаний русофіл Олексій Романов.

Голова Ради Міністрів Ф. Лизогуб у серпні здійснив офіційний візит до Німеччини. Його необхідність мотивувалася доцільністю вирішувати справи внутрішнього і зовнішнього характеру не з німецькими представниками у Києві, а безпосередньо з центральним урядом у Берліні. Ф. Лизогуб провів переговори з державним секретарем МЗС П. Гінце. За свідченням прем'єра, вони торкалися питань «про границі, про зтяжку наших мирних переговорів з більшовиками, про Холмщину, Крим та інше. Всі питання рішено в самому корисному для нас розумінні». П. Скоропадський також вважав, що поїздка Ф. Лизогуба до Берліна принесла багато користі, але справа залишалася не до кінця з'ясованою. Зокрема, це стосувалося Криму, Чорноморського флоту, української армії тощо.

Крім того, під час візиту в одному з інтерв'ю Ф. Лизогуб висловився про можливість створення оборонно-наступального союзу України з Росією на засадах Переяславської ради⁴². В Україні ця заява викликала бурхливу реакцію з боку соціалістичних партій. Голова делегації на переговорах з РСФСР С. Шелухін готовий був на знак протесту подати у відставку. Гострі публікації на тему інтерв'ю з'явилися у пресі. МЗС поспішило пояснити це як неточну передачу німецькими журналістами сказаного прем'єром. До спростувань вдався й сам Ф. Лизогуб.

На нашу думку, оцінка результатів візиту урядової делегації до Німеччини з боку Д. Дорошенка та й самого гетьмана була дещо перебільшена. Український діаспорний дослідник О. Федюшин, який працював з матеріалами МЗС Німеччини, дійшов висновку, що українська делегація «не домоглася скільки-небудь визначних поступок»⁴³. Дійсно, коли б поїздка Ф. Лизогуба мала досить вагомі наслідки, то який сенс було по слідах прем'єра організувати візит до Німеччини П. Скоропадського. Не дивлячись на поспішність підготовки, візит гетьма-

⁴¹ Федюшин О. Украинская революция. 1917–1918. — М., 2007. — С. 188.

⁴² Neue Freie Presse. — 1918. — 9 серпня

⁴³ Федюшин О. Вказ. праця. — С. 191.

на 4–15 вересня виявився досить вдалим. Він був прийнятий усіма вищими посадовцями Німеччини, включаючи й імператора Вільгельма II. Головним підсумком поїздки стали істотні уступки Берліна українській стороні у справі організації власної армії, передачі Чорноморського флоту та приєднання Криму⁴⁴.

Після повернення з Німеччини П. Скоропадський визначив пріоритети державного будівництва: активізація аграрної реформи, розбудова збройних сил, врегулювання відносин з Кримом. Планував він провести й деякі зміни в уряді у бік посилення його складу представниками українських партій. Міністр внутрішніх справ І. Кістяковський 23 вересня зібрав нараду впливових діячів, переважно членів УПСФ, і просив підготувати список можливих кандидатур до уряду. Однак ті, за свідченням Є. Чикаленка ухилилися від цього, не маючи впевненості, що це прохання гетьмана, а не прошуки глави МВС⁴⁵.

Гетьман насторожено ставився до поповнення Ради Міністрів членами лівих соціалістичних партій, хоч посилення їх впливу на суспільне життя, Оберкомандо і лівих депутатів рейхстагу ставало все помітнішим. У серпні Український національний союз подав розлогий меморандум до держав Четверного союзу та німецького командування в Україні. Автори документу негативно оцінювали діяльність уряду Ф. Лизогуба. На їхню думку, «ідея самостійної державності стоїть під знаком величезної непевності і тяжких сумнівів народних мас». Виходом з такої ситуації може бути лише зміна політичного курсу, наближення влади до інтересів народних мас, реорганізація кабінету на основі ознак національного і коаліційного складу з людей з інших верств і національностей. Цього разу апеляція знайшла відгук у німецьких соціалістів⁴⁶.

П. Скоропадський у спогадах відзначав, що з «початком жовтня на нього почався тиск про більшу націоналізацію кабінету», а він, як і раніше, хотів лише часткових змін у бік українства. Це бажання було обумовлене тим, що гетьман «не бачив дійсно державних людей серед українців (соцпартій — Р.П.)», а тільки партійних діячів, котрі у більшості не придатні для вищих державних посад⁴⁷.

І все ж гетьман змушений піти на переговори з УНС. 5 жовтня відбувся їх перший раунд. В. Винниченко, А. Ніковський та Ф. Швець від імені української демократії вимагали майже повної зміни складу уряду. Зокрема, на посаду прем'єра були запропоновані чотири кандидатури — І. Шраг, С. Шелухин, Д. Маркович і П. Стебницький. Було проведено обговорення й кандидатів на міністерські портфелі. Після досягнення домовленості про залишення головою уряду Ф. Лизогуба, гетьман доручив йому подальшу справу формування уряду. У середині жовтня той вів важкі переговори з В. Винниченком щодо складу майбутнього кабінету. П. Скоропадський згадував, що дебати навколо нового уряду затяглися на 9 днів. На нього тиснули з усіх боків. ПРОТОФІС і Союз земельних власників вимагали не змінювати міністрів, а Український національний союз — навпаки наполягав на радикальній українізації уряду. Німці також обстоювали

⁴⁴ *Скоропадський П.* Спогади. — С. 273–282.

⁴⁵ *Чикаленко Є.* Щоденник. — Т. II. — С. 119–120.

⁴⁶ Там само. — С. 137–138.

⁴⁷ *Скоропадський П.* Спогади. — С. 295.

цю позицію, але не так ревно. За цих умов Ф. Лизогуб навіть відмовився від складання уряду, однак гетьман умовив його лишитися⁴⁸.

За відсутності посла А. Мумма, а також у зв'язку з хворобою радника Г. Берхема контроль за формування нового складу Ради Міністрів здійснював генеральний консул Німеччини у Києві генерал Е. Тіль. 17 жовтня за підсумками переговорів з одним із лідерів УНС А. Ніковським він склав список нового кабінету міністрів, який потім обговорював з П. Скоропадським. Гетьман від руки німецькою мовою поставив прізвища своїх кандидатів. Якщо в першому варіанті значилося 10 представників українських партій, переважно соціалістів-федералістів, то у проекті П. Скоропадського лише 5. Е. Тіль вважав, що прем'єр-міністром можуть бути П. Стебницький чи О. Шелухин. Гетьман в якості кандидатів на цю посаду бачив М. Славинського чи Ф. Лизогуба, сподіваючись відстояти перед німцями саме останнього⁴⁹.

Очевидно, Е. Тіль врешті пристав до думки гетьмана, оскільки за підсумками наради з П. Скоропадським, Ф. Лизогубом і О. Палтовим він погодився на варіант складу Ради Міністрів, до якого були включені три представники партії соціалістів — федералістів, а щодо кандидатури міністра юстиції, то з УПСФ ще велися переговори. Врешті, гетьманові вдалося залишити портфелі за прем'єром та половиною старих міністрів.

Коли з'ясувалося, що П. Скоропадський погоджується на українізацію уряду, десять міністрів — кадетів виступили з декларацією своїх поглядів на сучасну політичну ситуацію і майбутнє держави. Квінтесенцією цього документа було твердження, що інтереси України полягають у сприянні звільненню уярмлених більшовиками частин колишньої Росії і «зміцнення державності на всій протяжності колишньої Російської імперії». Під цією промовистою декларацією першим стояв підпис віце-прем'єра, міністра освіти і сенатора М. Василенка, за ним — А. Ржепецького, С. Гербеля, С. Гутника, В. Колокольцова та інших. Ця політична позиція міністрів-кадетів довела, що визнання самостійності України для них було ситуативним, як необхідний етап до федеративної парламентської чи монархічної Росії. У кризовій ситуації гору взяв русофільський вектор.

17 жовтня Ф. Лизогуб зібрав неофіційну нараду членів кабінету. У вступній промові він наголосив, що у зв'язку з надзвичайними обставинами, які в даний момент переживає Україна, уряд має подати у відставку, щоб дати можливість його Світлості пану Гетьману сформувати новий кабінет відповідно до зміни як зовнішнього, так і внутрішнього становища Української Держави. При обговоренні цього питання висловлювалися побоювання, такі що зміни можуть бути згубними для України. Врешті Ф. Лизогубу було доручено вручити гетьману подання про відставку. Увечері П. Скоропадський її прийняв. Він звернувся до міністрів з словами подяки за працю і просив залишатися на посадах до затвердження нового кабінету⁵⁰.

⁴⁸ Там само.

⁴⁹ Крах германской оккупации на Украине. — С. 180–181.

⁵⁰ Киевская мысль. — 1918. — 18 жовтня.

Та обставина, що Ф. Лизогуб — колишній земський діяч, поміщик-октябрист не підтримав демарш міністрів-кадетів, свідчила про усвідомлення ним власної відповідальності за будівництво української державності. Як і гетьман, Ф. Лизогуб був людиною роздвоєної українсько-російської лояльності. П. Скоропадський писав: «Сам Лизогуб був українець, любив Україну і цілковито віддався створенню України, звичайно, без будь-якої ненависті до Росії». Водночас гетьман дивувався, як той, сидячи у Полтаві, прогледів український рух. Коли П. Скоропадський вказував прем'єру на необхідність контактів з українськими партіями, той зазвичай відповідав: «Да я сам українець почище их, к чему мне с ними говорить? Мой предок — полковник Лизогуб, а это что за господа?»⁵¹.

Не дивлячись на всі заходи лідерів УНС та позицію німців, П. Скоропадський домогся реалізації власного бачення складу Ради Міністрів. Наказ про її призначення був датований 24 жовтня. Прем'єром залишився Ф. Лизогуб, зберегли свої портфелі міністри фінансів, закордонних, військових, продовольчих справ, шляхів, представництво кадетів в уряді зменшилося, а до нього увійшли соціалісти-федералісти: О. Лотоцький — міністр ісповідань, М. Славинський — праці, П. Стебницький — освіти, А. В'язлов — юстиції, В. Леонтович — земельних справ (формально безпартійний, але світоглядно близький до УПСФ). Гетьман вважав, що й того забагато, підкреслюючи, що «новий кабінет був буржуазним, але з сильним українським забарвленням»⁵². Міністром торгівлі і промисловості став протеже ПРОТОФІСу, цукрозаводчик С. Мерінг, а МВС очолив заступник міністра, колишній голова Петроградського окружного суду В. Рейнбот⁵³.

29 жовтня, у день півріччя проголошення гетьманства П. Скоропадський видав Грамоту, у якій підводив підсумки діяльності «обраного Нами правительства, що працювало по наших вказівках». Він перелічив низку ухвалених законів — про громадянство, Державний сенат, відкриття українських університетів, вибори земського і міського самоврядування, Державний земельний банк та інші. Прикметно, що у цьому офіційному документі гетьман не висловив подяки на адресу Ради Міністрів, обмежившись констатацією того, що нею «зроблено дуже багато для зміцнення Нашої держави, як самостійної і незалежної».

Водночас П. Скоропадський визначив невідкладні завдання нового уряду. Найголовнішим з них він вважав розв'язання земельного питання, фактично визнавши незадовільний стан проведення аграрної реформи. З цією метою мала бути скликана особлива нарада, «в котрій Ми особисто будемо головувати». Кабінет міністрів мав також підготувати проект закону про Український сейм⁵⁴.

Нова каденція уряду Ф. Лизогуба розпочалася в дуже складній внутрішньо- і зовнішньополітичній ситуації. Опозиція, очолювана Українським національним союзом, нарощувала пропагандистську і організаційну потужність, консервативно-власницькі кола все відвертіше демонстрували наміри відродження Росії, у цьому ж напрямку чинили тиск на уряд й російські монархічні орга-

⁵¹ *Скоропадський П.* Спогади. — С. 165.

⁵² Там само. — С. 296.

⁵³ Державний вістник. — 1918. — 26 жовтня

⁵⁴ Там само. — 2 листопада.

нізації, лідери яких зосередилися в Києві. Світова війна наближалася до кінця на користь Антанти, Четверний союз розпався, у Німеччині військові кола втратили вплив, а уряд очолив ліберал М. Баденський. Виведення військ союзників ставало очевидним. Фактично зірвані російською стороною мирні переговори, несли загрозу нової більшовицької експансії проти України.

Другий уряд Ф. Лизогуба працював у старому регламентному режимі, завершуючи засідання далеко за північ. Головував на них особисто Ф. Лизогуб. Він встановив попереднє планування порядку денного на кожний день наступного тижня, зокрема з чіткою фіксацією звітів міністрів. Слід відзначити, що серед обговорюваних питань домінували фінансові і кадрові. До найбільш вагомих рішень уряду слід віднести підтримку запропонованого міністром ісповідань О. Лотоцьким введення автокефалії української церкви. Гетьман дивувався, що не тільки Ф. Лизогуб, але й єврей С. Гутник підтримали це рішення. До цього ряду слід віднести й постанову Ради Міністрів про затвердження статуту Української академії наук⁵⁵.

Упродовж п'яти місяців функціонування з 20 травня по 20 жовтня, за свідченнями Д. Дорошенка, Радою Міністрів було обговорено і ухвалено близько 300 законів⁵⁶. П. Скоропадський станом на 29 жовтня називає цифру — 400⁵⁷. Зрозуміло, що поєднуючи в собі законодавчі і виконавчі функції уряду був змушений ухвалювати велику кількість розпорядчих актів у формі законів. Лівову частку їх складала тривіальні рішення про виділення коштів і тільки певна частина була класичними законодавчими актами, покликаними регулювати правовідносини в найважливіших сферах життєдіяльності держави. Безперечно, за цими актами стоїть напружена й складна праця Ф. Лизогуба як голови уряду.

В історичній і довідковій літературі вказано, що він подав у відставку після проголошення гетьманом грамоти про федерацію з небільшовицькою Росією 14 листопада. Однак вивчення протоколів засідань уряду чітко засвідчує, що 7 листопада було останнім днем прем'єрства Ф. Лизогуба. Виконання обов'язків голови Ради Міністрів гетьман доручив міністрові фінансів А. Ржепецькому. Він й головував на її засіданнях з 8 до 14 листопада, тобто до дня відставки уряду.

Відомості про обставини раптового і разом з тим малопомітного відходу Ф. Лизогуба від керма Ради Міністрів у журналах її засідань відсутні. Нічого про це не пише й гетьман у спогадах. Один з найпоінформованіших тогочасних діячів Є. Чикаленко у щоденниковому записі 11 листопада фіксує чутки про те, що Лизогуб, Ржепецький і Рагоза вийшли з кабінету міністрів⁵⁸. Вони не знайшли підтвердження, адже останні два брали участь у засіданнях аж до 14 листопада, а Ф. Лизогуб не вдавався до публічної відставки. Деяке світло на цю колізію проливають спогади тодішнього міністра внутрішніх справ В. Рейнбота: «Незабаром виїхав прем'єр Лизогуб в Одесу для врегулювання відносин з австрійським головним командуванням, для переговорів з Кримом, з яким, оче-

⁵⁵ ЦДАВО України. — Ф. 1064. — Оп. 1. — Спр. 7. — Арк. 29.

⁵⁶ *Дорошенко Д.* Вказ. праця. — С. 48.

⁵⁷ *Державний вістник.* — 1918. — 2 листопада.

⁵⁸ *Чикаленко Є.* Щоденник. — Т. II. — С.159.

видно, безпідставно була затіяна непотрібна митна війна. В Одесі ж передбачувалося влаштувати нараду про Південний союз: Україна, Дон, Кубань, Терек»⁵⁹.

Формально потреба в такій поїзді була. Дезорганізація австро-угорських військ, стихійний виїзд на батьківщину створювали небезпечну ситуацію на півдні України. Але анархія у військах досягла таких масштабів, що 9 листопада фельдмаршал Е. Бельц застрелився. Ф. Лизогубу ні з ким було говорити. З урядом Криму у жовтні була укладена прелімінарна угода про автономію у складі Української Держави, яка не дістала завершення. В цей час півострів вже займали денікінські частини, а уряд С. Сулькевича впав.

Як повідомляли газети, 11 листопада Ф. Лизогуб прибув до Севастополя, де його зустрів командувач Чорноморського флоту адмірал В. Клочковський і чини Головного морського штабу⁶⁰. Можливо Ф. Лизогуб мав пришвидшити передачу німцями Чорноморського флоту Україні, але невдовзі А. Денінін призначив адміралів української служби: В. Каніна – командувачем Чорноморського флоту, а В. Клочковського — головним комендантом Севастопольського порту. Якщо припустити, що поїздка чинного прем'єра мала дипломатичний характер, а не простий шлях в еміграцію, то вона не мала успіху.

На нашу думку, «тиху» відставку прем'єра ініціював П. Скоропадський. В умовах поразки Німеччини вже з жовтня він починає пошук контактів з представниками Антанти. З цією метою до Німеччини, а потім Швейцарії виїздить Д. Дорошенко. Досвідчений дипломат царських часів І. Коростовець був направлений до Ясс, де перебували командування і місії країн Згоди. Гетьман усвідомлював, що для здобуття їхньої прихильності треба демонструвати зміну політичного курсу, досі орієнтованого на центральноєвропейські імперії. Очевидно, після зустрічі з генералом П. Красновим 3 листопада на ст. Скороходово П. Скоропадський вже остаточно схилився до думки про участь України у відродженні Росії.

За цих умов П. Скоропадський проголошує 14 листопада курс на федерацію з найбільшовицькою Росією і формує новий склад уряду на чолі з міністром продовольчих справ С. Гербелем — колишнім Харківським губернатором, членом Державної ради, палким адептом відродження Великої Росії. Цілком зрозуміло, участь у ньому Ф. Лизогуба була абсолютно виключеною.

Однак «зникнення» Ф. Лизогуба з Києва головним чином було пов'язане з тим, що П. Скоропадський не хотів, щоб підтримуваний Антантою генерал А. Денінін взяв на себе роль визволителя Росії від більшовиків. З метою пошуку постаті, здатної очолити всі антибільшовицькі сили на теренах колишньої Російської імперії, гетьман посилав прем'єра на переговори з великим князем Миколою Миколайовичем, який проживав у Криму в маєтку Дюльбер. Вибір посланця був цілком обґрунтованим, оскільки Ф. Лизогуб завідував канцелярією великого князя — царського намісника на Кавказі у 1915–1916 рр. Микола Миколайович не прийняв пропозицій П. Скоропадського очолити об'єднання антибільшовицьких сил. Ф. Лизогуб повернувся до Одеси і звідти намагався

⁵⁹ Гетман П.П. Скоропадский. Украина на переломе. 1918 год. — С. 104.

⁶⁰ Голос рабочего (Катеринослав). — 1918. — 14 ноября.

виїхати до Києва, але залізниця вже перебувала під контролем війська отамана Н. Григор'єва. Один з російських офіцерів у спогадах писав: «Пам'ятаю, між іншим, вагон і Ф.А. Лизогуба, який стояв на колії поряд з нашим і недавно тільки прибув з Криму. Федір Андрійович щойно побував там у Великого князя Миколи Миколайовича з дорученням від гетьмана П.П. Скоропадського»⁶¹. Повернутися до Києва він вже не зміг і згодом виїхав за кордон. Обставини життя Ф. Лизогуба в еміграції досі не висвітлені. Всі довідники подають лаконічну інформацію, що він жив у Королівстві Сербів, Хорватів і Словенців, де й помер у 1928 р.

Отже, Ф. Лизогуб виніс основний тягар керівництва урядом Української Держави з 7 травня по 7 листопада 1918 р., хоч майже весь цей час над ним тяжів «дамоклів меч» відставки. Йому вдалося організувати досить злагоджену роботу членів кабінету міністрів, функціонування урядового апарату, вдосконалення інституту державної служби, структур місцевої адміністрації.

Ф. Лизогуб був типовим представником української родової шляхти, людиною роздвоєної лояльності, виразником українського територіального патріотизму. Він сумлінно і відповідально працював на ниві будівництва держави, усвідомлюючи її тимчасовий характер і невизначеність моделі.

В умовах жовтневої урядової кризи, не дивлячись на октябристське партійне минуле, прем'єр не підтримав федералістський демарш десяти міністрів-кадетів, погодився очолити уряд, посилений національно орієнтованими міністрами. Природно, що він не був переконаним українським патріотом, проте йому вдалося вести урядовий корабель у поміркованому державницькому руслі, переповненому безліччю внутрішніх і зовнішніх політичних рифів.

---

⁶¹ 1918 год на Украине. — М., 2007. — С. 370.

4.4. Сергій Гербель — голова Ради Міністрів (листопад—грудень)

Звільнення України навесні 1918 р. від більшовиків військами Німеччини та Австро-Угорщини супроводжувалося масовими реквізиціями продовольства та фуражу, вилученням майна, матеріальних запасів із складів армії та громадських організацій військового часу. Особливого поширення це набуло у південних губерніях, які входили до австро-угорської окупаційної зони зі штабом в Одесі. Розміщення командування німецького угруповання армій «Ейхгорн» у Києві створювало для української сторони ширші комунікаційні можливості, ніж із ставкою Австро-Угорської Східної армії в Одесі. Виникла необхідність запровадити при її командуванні посаду уповноваженого голови Ради Міністрів Української Держави з широкими правами, який би міг діяти від імені уряду і ефективно впливати на обмеження експропріаційної практики австро-угорських військ, сприяти місцевим державним адміністраціям у виконанні урядових постанов, перебрати на себе розв'язання конфліктних ситуацій між населенням і військовими цісарської армії.

У середині травня Ф. Лизогуб запропонував зайняти цю посаду Сергію Миколайовичу Гербелю — одному з визначних адміністраторів дореволюційної Росії. Він народився 1856 р. в Петербурзі у дворянській родині німецького походження. Першим до Росії ще за часів Петра I приїхав архітектор Микола (Ніколас — Фрідріх) Гербель. Серед його нащадків були в основному військові. Дід Сергія — Василь, генерал-лейтенант, батько — Микола також був на військовій службі, але більше відомий як поет, перекладач і видавець. Він був знайомий з Т. Шевченком, здійснив публікацію російською мовою близько двадцяти його творів, в тому числі «Кобзар» та «Гайдамаки». Видав також переклади сонетів В. Шекспіра, віршів Ф. Шіллера, Д. Байрона, уклав низку хрестоматій слов'янських, англійських, німецьких поетів¹.

С. Гербель закінчив Єлисаветградське кавалерійське училище, п'ять років перебував на військовій службі, але у 1883 р. вийшов у відставку і поселився у родинному маєтку на Херсонщині. Він активно займався громадською діяльністю, обирався головою Херсонської повітової та губернської земських управ. У 1902–1904 рр. займав посади харківського віце-губернатора та губернатора.

---

¹ *Ельницький А.Е.* Гербель, Николай Васильевич // *Русский биографический словарь:* в 25 томах. — М., 1914. — Т. 4: Гааг-Гербель. — С. 486–492.

Потім — начальник управління у справах місцевого господарства МВС Російської імперії, яке опікувалося розвитком інфраструктури міст (водогони, електропостачання, транспортне сполучення, телефонізація тощо). У 1912 р. за рекомендацією прем'єр-міністра В. Коковцева був призначений членом Державної ради, де приєднався до групи правих. У роки Світової війни — головноуповноважений з постачання продовольства Російській армії. Після жовтневого перевороту в Петрограді повернувся в Україну².

Очевидно, при призначенні Ф. Лизогуб враховув його тривале проживання в Херсонській губернії, авторитет колишнього голови губернського земства, досвід праці у МВС, знання продовольчої справи. Адже одним з головних завдань уповноваженого мала бути організація поставок збіжжя і сировини до Центральних держав. Не останню роль відігравав його статус члена Державної ради, дійсного статського радника, гофмейстера.

Давши згоду на зайняття посади, С. Гербель 22 травня в Одесі зустрівся з командуванням Східної армії, за підсумками якої було складено протокол. Австро-угорська сторона погодилася з цією кандидатурою. Командувач армії А. Краус і військовий губернатор Одеси Е. Бельц здійснили візити до Києва з приводу свого призначення і підтвердили бажаність С. Гербеля як представника уряду при ставці австро-угорських військ.

27 травня на засіданні уряду Ф. Лизогуб зробив повідомлення про призначення в екстерному порядку С. Гербеля уповноваженим українського уряду при командуванні Імператорської і Королівської Східної армії, генерала В. Мустафіна — градоначальником Одеси, а М. Туган-Барановського — його помічником³. Така терміновість була зумовлена широкими реквізиціями австро-угорських військ у їхній окупаційній зоні.

30 травня С. Гербель був запрошений на засідання Ради Міністрів, на якому Ф. Лизогуб повідомив про введення посади уповноваженого при Австро-Угорській Східній армії. Обговорення посадової інструкції перенесли на наступний день⁴. Однак її затвердження відбулося 3 червня. Є підстави думати, що С. Гербель залишився невдоволеним і вимагав розширення повноважень. Через день уряд доповнив інструкцію пунктами про підпорядкованість йому місцевих адміністрацій та право у виключних випадках призупиняти їхні рішення, з подальшою доповіддю голові Ради Міністрів⁵.

С. Гербель виїхав до Херсона, а звідти до Одеси. Але у цю справу потужно втрутилося німецьке командування і вже 7 червня на доповідь Ф. Лизогуба уряд

² Демин В.А. Гербель Сергей Николаевич // Петр Аркадьевич Столыпин: энциклопедия / Фонд изучения наследия П.А.Столыпина, Ин-т общественной мысли; [редкол.: П.А. Пожигайло (общ. ред.), В.В. Шелохаев (отв. ред.) и др.]. — Москва: РОССПЭН, 2011. — 735 с. [Электронный ресурс] — Электрон. текст. дан. — Режим доступа: http://www.stolypin.ru/proekty-fonda/entsiklopediya-petr-arkadevich-stolypin/?ELEMENT_ID=315 — Дата обращения: 02.11.2015.

³ ЦДАВО України. — Ф. 1064. — Оп. 1. — Спр. 6. — Арк. 9.

⁴ Там само. — Спр. 4. — Арк. 93.

⁵ Там само. — Спр. 6. — Арк. 33, 37 зв.

вніс зміни до раніше затвердженої інструкції. Обмеживши повноваження С. Гербеля дозволами голови Ради Міністрів. В. Вернадський зі слів М. Василенка занотував у щоденнику: «...потім прийшов лист Ейхгорна, який примусив переглянути питання»⁶. Створилася досить неприємна ситуація, адже інструкція затверджувалася у присутності фельдмаршала Е. Бельца. Доручили міністри народного здоров'я і опіки В. Любинському, який мав відрядження до Одеси, пояснити С. Гербелеві і австрійському командуванню причини змін у раніше затвердженій інструкції. Повернувшись з Одеси, він зробив доповідь про переговори з австро-угорським командуванням щодо змін в інструкції, яку було взято до відома. Ніяких подробиць з цього питання журнал засідань уряду не містить⁷.

Перспектива посилення австро-угорських позицій у південних зернових районах України викликала невдоволення німецького посольства і Оберкомандо у Києві. 1 червня посол А. Мумм у шифрограмі до МЗС повідомляв про намагання австрійців дістати більшу самостійність дій в окупованих ними районах від українського уряду, який знаходиться під німецьким впливом. У зв'язку з цим він привертав увагу до постаті С. Гербеля, призначеного на посаду уповноваженого голови Ради Міністрів Української Держави при австро-угорському командуванні в Одесі. Про нього посол пише: «досить діловий адміністратор, колишній голова земства і херсонський губернатор (насправді харківський — Р.П.)». У повідомленні вказується про вимоги С. Гербеля надзвичайно широких повноважень і повної самостійності у його діях у Херсонській, Катеринославській і Таврійській губерніях. А. Мумм вбачав можливість посилення австро-угорського впливу в регіоні. Саме з цим він пов'язував візити до Києва командувача Східної армії А. Крауса і австрійського губернатора Одеси Е. Бельца. Далі йшлося про намір генерала В. Гренера висловити протест українському уряду, тим більше, що повіти колишньої Таврійської губернії входили до німецької окупаційної зони⁸.

Колізія з призначенням С. Гербеля залишила слід і в пам'яті П. Скоропадського. У спогадах це подано так: «Після довгих пошуків зупинилися на Гербелі. Він погодився, але через деякий час попросив, щоб йому збільшили повноваження. Рада міністрів майже погодилася з цим, але перш ніж це питання було розв'язане в позитивному сенсі, генерал Гренер у розмові з одним з міністрів дізнався про це і рішуче став проти подібного вирішення питання, вважаючи, що надання таких прав Гербелю, при його перебуванні в австрійському «Оберкомандо», є надзвичайно небезпечним. Гербелю не дали прав, які він просив, і він через деякий час пішов»⁹. Тут П. Скоропадський припускається неточності. С. Гербель не залишав посади і працював аж до призначення міністром продовольчих справ у серпні 1918 р.

⁶ *Вернадський В.* Дневники 1917–1921. — К., 1994. — С. 89.

⁷ Там само. — Арк.42, 46.

⁸ Крах германской оккупации на Украине (по документам оккупантов). — М., 1936. — С. 156–157.

⁹ *Скоропадський П.* Спогади. — С. 240.

Слід відзначити, що С. Гербель також отримав від Ради Міністрів спеціальну грамоту, якою уповноважувався вести переговори «з представниками Румунського Правительства в справі повернення державного майна, яке залишилось на території Румунії». Він мав право брати участь у нарадах, конференціях, засіданнях, складати і підписувати різні акти щодо вказаного предмету переговорів¹⁰.

С. Гербель займав посаду впродовж двох місяців. За цей час він сформував апарат управління уповноваженого. До його канцелярії спрямовувалася кореспонденція повітових та губернських старост, керівників підприємств, землевласників, органів місцевого самоврядування в основному щодо конфліктів з окупаційною військовою владою, зокрема масштабними вилученнями продовольства, державного і приватного майна, техніки, матеріальних запасів, карних експедицій проти селян, вироків військово-польових судів тощо¹¹.

Начальник річкової флотилії в Одесі повідомляв про забрані баржі, автомобілі, бензин, троси, дошки тощо. Він висловлював сподівання, що «тільки С.М. Гербель, наділений такими широкими повноваженнями, може своїм владним словом змінити ставлення загарбників до флотилії». Одеський повітовий староста надіслав С. Гербелю наказ австрійського командування щодо охорони полів, яким передбачалися покарання за потрапу, підпал чи пошкодження посівів — військово-польові суди, накладення контрибуцій, реквізиція худоби тощо¹².

Факти найбільш відвертого грабежу розглядалися на засіданнях уряду. 11 червня міністр народного здоров'я і опіки В. Любинський доповів про постійні намагання австро-угорських військових отримати різні матеріали з складів військово-громадських організацій, зокрема ультимативну вимогу видати 300 тис. аршинів марлі. Було ухвалено рішення довести до німецького і австрійського командування про встановлення посади головноуповноваженого, до відання якого перейде розподіл матеріальних припасів. В. Любинський щодо згаданих вимог мав переговорити з С. Гербелем та послом Й. Форгачем.¹³

С. Гербелеві вдалося встановити добрі контакти з військовими та дипломатами: генералами А. Краусом і Е. Бельцем, генеральними консулами Австро-Угорщини — Цитковським та Німеччини — Онесзейтом. Очевидно, він був авторитетною постаттю для австро-угорського командування і намагався самостійно вирішувати проблеми двохсторонніх відносин. Важко стверджувати, що йому вдалося кардинально стримувати грабіжницькі дії окупаційних військ. Адже при його наступникові генералові Г. Рауху вони мали ще масштабніше продовження. Проте слід відзначити, що за часів праці С. Гербеля уповноваженим Рада Міністрів жодного разу не розглядала підготовлених ним документів чи питань, пов'язаних з реквізиціями австрійців. Про позитивну оцінку керівництвом Української Держави свідчить подальше його сходження до владного Олімпу.

¹⁰ Історія української дипломатії: перші кроки на міжнародній арені (1917–1924 рр.). Документи і матеріали. — К., 2010. — С. 225–226.

¹¹ ЦДАВО України. — Ф. 2311. — Оп. 1. — Спр. 64–71.

¹² Освободительная война украинского народа против немецких оккупантов. Документы и материалы. — М., 1938. — С. 224–225, 292–293.

¹³ ЦДАВО України. — Ф. 1064. — Оп. 1. — Спр. 6. — Арк. 48 зв.

На початку серпня він був призначений на посаду міністра продовольчих справ, яку займав до 14 листопада, тобто до відставки другого уряду Ф. Лизогуба.

Поразка Центральних держав у Світовій війні, втрата підтримки з боку німецьких військ, неприхильне ставлення до України держав Антанти примусили П. Скоропадського змінити політичний курс у бік федерування з небільшо-вицькою Росією. Реалізувати новий політичний курс мав вже інший уряд, сформований в основному з міністрів проросійської орієнтації. Головою Ради Міністрів 15 листопада став міністр продовольчих справ С. Гербель, діяч твердих антантофільських поглядів. Йому ж гетьман доручив й керівництво міністерством земельних справ, вважаючи продовження аграрної реформи вже не таким актуальним. Залишилися на посадах міністри фінансів А. Ржепецький, народного здоров'я і опікування В. Любинський, торгівлі і промисловості С. Мерінг, державний контролер С. Петров, державний секретар С. Завадський. До МВС повернувся І. Кістяковський з репутацією урядовця, усунутого на вимогу німців. Колишній керівник контрольного відомства Г. Афанасьєв очолив МЗС. Очевидно, при цьому враховувалися його наукові дослідження у сфері міжнародних відносин, зокрема з історії Франції. Інша половина членів кабінету посади зайняли вперше. Тимчасово виконуючим обов'язки військового міністра став випускник Академії Генерального штабу, генерал-майор Борис Щуцькой — уродженець Херсонщини, у роки війни командир стрілецької дивізії, за гетьманату — начальник відділу Генерального штабу. Морське міністерство отримало самостійний статус. На чолі його став віце-адмірал Андрій Покровський — відомий військово-морський діяч, який тривалий час займав посаду начальника штабу Чорноморського флоту. Після революції він активно підтримував утворення українського флоту, за гетьманату — головний командир портів Чорного і Азовського морів.

Міністром шляхів сполучень був призначений Еміль Ландсберг — досвідчений інженер-залізничник. Напередодні революції він працював начальником служби руху Варшавсько-Віденської залізниці, за Тимчасового уряду — начальником експлуатаційного управління міністерства, інспектором російських залізниць. В Українській Державі керував залізничною мережею Лівобережжя.

Призначений міністром ісповідань Михайло Воронович був абсолютно далеким від релігійних справ. Він закінчив Імператорське училище правознавства, працював на прокурорських посадах, а в 1915–1917 рр. був царським губернатором Бесарабії. Сприяв приходу П. Скоропадського до влади. Став заступником міністра внутрішніх справ в першому уряді Ф. Лизогуба. Відзначався вкрай правими поглядами, українофобством.

Міністерство праці очолив професор Володимир Косинський — відомий фахівець в галузі політекономії, фінансів, економіки сільського господарства. Виходець з заможної дворянської родини. Він отримав ґрунтовну фізико-математичну і юридичну освіту, стажувався у європейських наукових центрах. З середини серпня працював заступником міністра праці. Належав до партії кадетів.

На чолі міністерства освіти і мистецтва став Володимир Науменко — ветеран українського громадсько-політичного руху, відомий педагог, учений —

філолог. Належав до фундаторів Центральної Ради. Прихильник поступової українізації освітніх закладів. Влітку 1918 р. став радником міністра освіти. Член кадетської партії.

В офіційному повідомленні про склад нового уряду вказувалося, що посаду міністра продовольчих справ зайняв Григорій Глінка — свого часу близький до П. Столипіна державний діяч, начальник переселенського управління МВС Росії. Однак на жодному засіданні Ради Міністрів він не був присутнім, а відомство постійно представляв заступник міністра М. Гаврилов.

Призначаючи С. Гербеля прем'єром, гетьман враховував його якості досвідченого управлінця, жорсткого адміністратора і переконаного прихильника Антанти. Відразу після призначення в інтерв'ю для преси С. Гербель заявив: «Основним і найголовнішим завданням нового уряду є вперта і дружна робота над відновленням Великої Росії. У цьому завданні полягає смисл змін у складі уряду, і віднині всі наші помисли повинні бути спрямовані у цей бік, і ми повинні почати працювати, не покладаючи рук, над здійсненням ідеї, до якої ми прагнули давно, але почати реальне втілення отримали можливість тільки тепер»¹⁴.

Нова Рада Міністрів оприлюднила програму діяльності. Головним напрямком визначалося з'єднання з Росією на засадах федерації зі збереженням прав України на розвиток державної і національної самобутності. Далі повторювалися декларації попередніх урядів про підготовку закону про Державний сейм, проведення земельної реформи, відновлення залізничного транспорту тощо¹⁵.

Перше засідання нового уряду С. Гербелю довелося розпочати з відозви до населення «з приводу сумних подій, які сталися на вулицях Києва». Оголошений напередодні призов молоді до армії викликав негативну реакцію. 15 листопада біля університету Св. Володимира зібрались студенти, виник стихійний мітинг, маніфестанти під червоними прапорами і співом «Марсельези» по вул. Володимирській рушили до центру міста. Їх зустрів офіцерський загін, який після попереджувальних пострілів відкрив вогонь на ураження. За деякими даними вбито 8 і поранено 12–14 осіб¹⁶. Було також ухвалено терміново довести до відома представників країн Згоди у Яссах про зміну політичного курсу Української Держави і просити прислати дипломата (не нижче генерального консула) і два батальйони солдат — до Києва і Одеси¹⁷.

Водночас урядовці усвідомлювали, що розвиток внутрішньої ситуації значною мірою залежить від позиції німецького командування. Наступного дня Рада Міністрів прийняла постанову про продовольче забезпечення німецьких військ, які евакуюються. Для цього з коштів державної скарбниці виділялося 14 млн. крб. Документ містив досить прозору вказівку на цілі такої акції: «український уряд, йдучи на зустріч німецьким військам у polegшенні їх продовольчих пот-

¹⁴ Освободительная война украинского народа против немецких оккупантов. — С. 334.

¹⁵ Голос Києва. — 1918. — 15 ноября.

¹⁶ Киевские ведомости. — 1918. — 16 ноября.

¹⁷ ЦДАВО України. — Ф. 1064. — Оп. 1. — Спр. 7. — Арк. 45.

реб, сподівається з свого боку, що німецькі війська допоможуть йому підтримати на Україні той порядок, при якому тільки й можливо буде виконати поставлені урядом в інтересах самих військ завдання»¹⁸.

С. Гербель провів лише два засідання уряду і захворів. З 18 листопада головував міністр фінансів А. Ржепецький. А 23 листопада прем'єр офіційно звернувся до нього з проханням «взяти на себе на час моєї хвороби, обов'язки Голови Ради Міністрів та всі функції, які належать до цього стану. Про це прошу довести до відому Його ясновельможності пана Гетьмана». На оригіналі листа П. Скоропадський наклеїв резолюцію: «Цілком погоджуюсь»¹⁹.

Не дивлячись на хворобу, С. Гербель брав участь у прийнятті принципових рішень. З огляду на загрозову військову ситуацію, прем'єр С. Гербель і глава МВС І. Кістяковський приїхали до гетьмана і домоглися призначення головнокомандуючим збройними силами авторитетного воєначальника генерала Федора Келлера. Вони сподівалися, що на заклик «першої шаблі російської кавалерії» масово відгукнеться російське офіцерство. П. Скоропадський у спогадах пише, що після довгих умовлянь погодився на таке призначення, підпорядкувавши Ф. Келлеру й цивільну владу на театрі військових дій. При цьому він зазначає, що його лякали праві переконання генерала-монархіста і його ненависть до всього українського²⁰. Побожування незабаром підтвердилися. П. Скоропадський прийняв рішення звільнити Ф. Келлера і призначити на його місце свого товариша — князя О. Долгорукова, також колишнього флігель-ад'ютанта царя і монархіста.

Втрачаючи владу в регіонах, уряд виділяв значні кошти на організацію захисту столиці. 28 листопада міністр внутрішніх справ І. Кістяковський письмово доповів С. Гербелю про необхідність виділення 2 млн. крб. для утримання добровольчих дружин. Резолюція прем'єра була лаконічною «Згоден». Наступного дня вказану суму отримав київський градоначальник²¹. Очевидно, у такий спосіб І. Кістяковський обходив тимчасового голову уряду і водночас міністра фінансів А. Ржепецького.

2 грудня С. Гербель повернувся до роботи. Становище гетьманату було близьким до критичного. Столиця перебувала в облозі військ повстанців. Сподівання, що німці підтримають урядову сторону не справдилися. Керівництво Оберкомандо мало рахуватися з позицією Великої німецької солдатської ради. Новопризначений начальник штабу полковник Нетге відразу по приїзду до Києва відбув на переговори з представниками Директорії. В результаті була укладена угода, за якою німці зобов'язалися тримати нейтралітет, а повстанці не перешкоджати їхньому від'їзду на батьківщину.

На засіданні уряду С. Гербель доповів про умови підписаної угоди. Була ухвалена досить розлога постанова, у якій відзначалося, тим самим німецька сторона поряд з урядом гетьмана визнає інший уряд — Директорії та його вла-

¹⁸ Там само. — Арк. 48.

¹⁹ Державний вістник. — 1918. — 4 грудня.

²⁰ Скоропадський П. Спогади. — С. 312–313.

²¹ Освободительная война украинского народа против немецких оккупантов. — С. 338.

ду на захопленій території. МЗС мав висловити письмовий протест німецькому командуванню і посольству, а також направити копії протесту і угоди представникові держав Згоди.

Наступне повідомлення прем'єра стосувалося призначення Антантою генерала А. Денікіна головнокомандувачем усіх діючих проти більшовиків збройних сил, в тому числі й на території України. Журнал засідання уряду не подає ні обговорення, ні позицій окремих міністрів. Очевидно, що частина з них сприймали позитивно це рішення, однак, знаючи ставлення П. Скоропадського до А. Денікіна, уповноважили С. Гербеля повідомити представника Добровольчої армії у Києві генерала П. Ломновського, що український уряд не заперечує необхідність такого об'єднання, однак головнокомандувачем не може бути особа, котра очолює одну з армій, які об'єднуються. Невтішною була й інформація С. Гербеля про призначення А. Денікіним командувачем Чорноморським флотом адмірала В. Каніна. Ухваленим рішенням доручалося міністрові закордонних справ Г. Афанасьєву довести до відома П. Ломновського, що український уряд вже витратив на утримання Чорноморського флоту величезні кошти. Він може бути підпорядкований об'єднаному командуванню лише в оперативному плані, в інших відношеннях — українському морському міністру²².

Останнє, запроTOCOLьоване засідання Ради Міністрів датоване 11 грудня. Не дивлячись на повну облогу Києва військами Директорії, уряд під головуванням С. Гербеля працював у майже повному складі. Розглядалися чергові, буденні питання: затвердження ухвал Малої Ради Міністрів, законопроекту про інспекцію праці, про долю металолому, зібраного на місці Звіринецького вибуху, кадрові призначення тощо²³.

14 грудня військові дії велися вже у місті, але Рада Міністрів продовжувала засідати. В архіві збереглися дві рукописні постанови. Першою, турбуючись про життєзабезпечення столиці, уряд відновив правочинність розпущених раніше міської думи і управи. Під документом особисто підписалися С. Гербель, А. Ржепецький, С. Петров, Б. Гернгросс, І. Кістяковський, С. Мерінг, В. Науменко, В. Косинський, за міністра закордонних справ — О. Ейхельман. Після отримання інформації про відречення П. Скоропадського від посади, уряд прийняв останню ухвалу: «Обговоривши вимоги Директорії, Рада Міністрів постановила скласти з себе повноваження і передати владу Директорії»²⁴. Постанову особистими підписами засвідчили майже ті ж члени кабінету. Очевидно, вона була спрямована на припинення подальшого кровопролиття протиборчих сторін.

П. Скоропадський у спогадах дав досить розлогу характеристику С. Гербеля: «Я розраховував на нього як на людину великої сили волі, але він застарів, до політики моєї ставився співчутливо, добре дивився на земельне питання, але останнім часом попав під вплив ПРОТОФІСу, особливо Демченка, що робило його дії якимись розпливчатиими, половинчастими». Далі він ремствує на прояви надмірної самостійності, намагання ігнорувати главу держави, симпатії до росій-

²² ЦДАВО України. — Ф. 1064. — Оп. 1. — Спр. 7. — Арк. 71–71 зв.

²³ Там само. — Арк. 82–84 зв.

²⁴ Там само. — Спр. 15. — Арк. 1–2.

ських кіл тощо²⁵. Загалом ретроспективна оцінка гетьманом останнього прем'єра зроблена в ключі контроверсійних характеристик інших вищих урядовців, жоден з яких не отримав абсолютно позитивної кваліфікації.

Усвідомлюючи неминуче падіння гетьманської держави, чимало членів уряду, діячів ПРОТОФІСу, членів монархічних організацій завчасно за допомогою МВС виготовляло фальшиві паспорти, готували конспіративні квартири чи покидали столицю, як правило, в одеському напрямку. С. Гербель відмовився виїхати з Києва. Голова ПРОТОФІСу князь О. Голіцин у мемуарах пише, що 14 грудня зайшов до голови уряду і запитав як він збирається рятуватися. На що той «спокоїно і з гідністю відповів мені, що нікуди не збирається ховатися, що не рушить з свого поста і зустрине переможців на цьому самому місці»²⁶. Він був заарештований опівдні наступного дня у власному помешканні, заявивши, що очікував цього і останню добу не відлучався з дому²⁷.

Після приходу до влади Директорії за законом від 21 грудня 1918 р. при міністерстві юстиції була створена Верховна слідча комісія УНР по розслідуванню діяльності уряду Скоропадського при міністерстві юстиції. На неї було покладено обов'язок розслідувати діяльність колишнього гетьмана Скоропадського, його міністрів, їх заступників та інших осіб, організацій, установ, приватних осіб. Комісія отримала право відкривати карне переслідування, заарештовувати і утримувати під вартою підозрюваних. Очолювали комісію колишні сенатори Української Держави С. Шелухін, а згодом Г. Шиянов. 27 грудня комісія пред'явила всьому складу уряду С. Гербеля звинувачення у намаганні «скасувати українську державність і прилучити Україну до Московської (Російської) держави озброєною силою»²⁸.

Крім С. Гербеля, були заарештовані міністр фінансів А. Ржепецький, міністр юстиції В. Рейнбот, заступники міністра внутрішніх справ С. Варун-Секрет, продовольчих справ М. Гаврилов та інші. Спочатку вони утримувалися в Лук'янівській в'язниці, а потім під натиском більшовицьких військ залізницею рейдували разом з урядовими установами УНР до Вінниці, Жмеринки, Кам'янця-Подільського. Члени слідчої комісії проводили допити, не дивлячись на важкі умови утримання і серйозні захворювання бранців. 28 лютого 1919 р. при медичному огляді С. Гербеля лікар констатував хронічне запалення нирок, набряки ніг та обличчя. Колишній голова уряду відкидав звинувачення і заявив: «Приєднати Україну до Московської Народної Республіки не збирався, а працював виключно на користь України...». З середини березня звинувачені перебували у Кам'янець-Подільській тюрмі.

Там вони звернулися з листом до Директорії УНР, у якому стверджували, що визнали владу Директорії, відкрито залишилися у Києві, не вбачаючи нічого

²⁵ *Скоропадський П.* Спогади. — С. 315.

²⁶ *Голицын А.* Воспоминания. — М., 2008. — С. 485.

²⁷ *Последние новости (Киев).* — 1918. — 15 декабря.

²⁸ *Андрієвська Л.* Нові архівні документи про долю міністрів останнього уряду Української Держави // Студії з архівної справи і документознавства. — 2004. — № 12. — С. 187.

протиправного у своїй минулій діяльності, а розходження у політичних поглядах не може переслідуватися і каратися. Висловлювалися сподівання на справедливий суд, який би дав можливість довести їх невинуватість. Лист був написаний рукою С. Гербеля і скріплений підписами інших в'язнів. У кінці березня члени слідчої комісії погодилися звільнити заарештованих під грошову заставу, адекватну «винуватості» кожного: С. Гербель — 10 тис. крб., А. Ржепецький — 5 тис., В. Рейнбот — 4 тис і т.д. Але ніхто з них цим не скористався.

Слід відзначити, що дипломатичні і військові представники Антанти неодноразово ставили перед УНР питання про звільнення заарештованих урядовців гетьманату. У середині лютого 1919 р. французька місія капітана Ланжерона вимагала передати їй в'язнів для перевезення до Одеси, але Директорія відповіла категоричною відмовою²⁹. Пізніше цього домагалася й місія генерала Бертелемі. Прихильником звільнення колишніх гетьманських урядовців був і заступник міністра закордонних справ УНР А. Марголін. У мемуарах він пише, що вже у квітні по дорозі до Парижа він послав категоричну телеграму керівництву уряду, наголошуючи, що це вимога Бертелемі. «І лише тоді, завдяки цій телеграмі чи з інших причин, їх випустили, нарешті, на волю» — резюмує дипломат³⁰. Без відома членів Верховної слідчої комісії 9 квітня 1919 р. вони були звільнені прокурором окружного суду і виїхали до сусіднього румунського Хотина, а звідти до Одеси³¹. Згодом С. Гербель дістався Добровольчої армії, де якийсь час займався продовольчим постачанням військ.

Про еміграційний період його життя ніяких відомостей виявити не вдалося. Жоден з давніших і новітніх довідників, включаючи й «Енциклопедію історії України», дату його смерті позначає знаком запитання або — після 1919 р. Князь О. Голицин стверджує, що С. Гербель виїхав до Сербії, де й помер³². І зовсім несподівано автор виявив на сайті одного з антикварних аукціонів оголошення про виставлені на продаж дві ікорниці з гербом роду Гербелів, виготовлених на фарфоровому заводі А. Міклашевського у 1840-х рр. Важливо, що тут подана доволі повна довідка про предків С. Гербеля по батьківській лінії з роками життя. Що ж до самого Сергія Миколайовича, то однозначно вказано, що в еміграції він жив у Німеччині, де й помер у 1936 р.³³

²⁹ Директорія, Рада Народних Міністрів Української Народної Республіки 1918–1920. Документи і матеріали у 2-х томах. — К., 2006. — Т. 1. — С. 47–48.

³⁰ Марголін А. Украина и политика Антанты // Революция на Украине по мемуарам белых. — М.-Л., 1930. — С. 384.

³¹ Андрієвська Л. Вказ. праця. — С. 189.

³² Голицын А. Воспоминания. — С. 485.

³³ Пара ікорниць з гербом роду Гербель [Електронний ресурс]. — Електрон. текст. дані. — Режим доступу: http://antiquecity.com.ua/ukr/aukcion-terra-decorum-no3/18_para-ikornic-z-gerbom-rodu-gerbel. — Дата звернення: 02.11.2015.

Розділ 5

Міністри внутрішніх справ

Федір Лизогуб

Ігор Кістяковський

Віктор Рейнбот

5.1. Федір Лизогуб — міністр внутрішніх справ (травень—липень)

Кадрові призначення у міністерстві внутрішніх справ були проведені П. Скоропадським одними з перших. Вже 3 травня він підписав наказ про затвердження товаришами (заступниками — Р.П.) міністра внутрішніх справ поміщиків з Київщини О. Вишневського, керуючого справами Союзу землевласників і М. Вороновича, головуючого на з'їзді хліборобів, який наполіг на проголошенні гетьманства вже у перший день засідань 29 квітня, замість планованого 30 числа. Очевидно, це був прояв вдячності гетьмана людям, які були основними організаторами проведення з'їзду хліборобів і забезпечували його прихід до влади¹. П. Скоропадський у спогадах пише, що в перший день його гетьманства О. Вишневський доповів про міністерство: «Та його у справжньому смислі слова ніколи й не було (в УНР — Р.П.), а тепер службовці всі розбіглися. Треба все створювати з самих основ»². Дійсно міністр внутрішніх справ УНР М. Ткаченко організував у квітні скандальне викрадення відомого банкіра А. Доброго, яке викликало різку реакцію німецького командування у Києві. Міністр змушений був переховуватися, а деякі чиновники були заарештовані, зокрема директор адміністративно-політичного департаменту Ю. Гаєвський³.

На час приходу до уряду Ф. Лизогуба посада міністра внутрішніх справ була вакантною і він виявив бажання залишити її за собою. Очевидно, за взірць бралася прем'єрство П. Столипіна, який одночасно був й главою МВС. Крім того, Ф. Лизогуб тимчасово виконував й обов'язки міністра пошт і телеграфів. Однак таке міністерство вирішили не створювати, а поштово-телеграфними справами опікувався заступник міністра, полтавський поміщик, інженер-електротехнік В. Кулябко-Корецький.

Керівники МВС розраховували на більш енергійний спротив Центральної Ради і відразу вжили превентивних заходів. Саме наказами цього відомства були призупинені випуски низки газет, заборонено проведення з'їздів політичних партій, зібрань представників міст та селянської спілки. Велика група делегатів останньої була заарештована. У той же час з'їзди Всеукраїнського союзу

---

¹ Державний вістник. — 1918. — 16 травня.

² *Скоропадський П.* Спогади. — С. 158.

³ Українська Центральна Рада. Документи і матеріали у двох томах. — К., 1997. — Т. 2. — С. 325.

земельних власників та Союзу промисловості, торгівлі, фінансів, сільського господарства (ПРОТОФІС) проходили цілком легально за участю членів уряду. Ф. Лизогуб особисто був присутнім і виступив з промовою на установчому з'їзді ПРОТОФІСу.

Посади першого заступника міністра внутрішніх справ не було. Тому спочатку таку функцію виконував О. Вишневський, який відразу після перевороту отримав визнання цього статусу від гетьмана. Під наказом про призначення Волинським губернським старостою Д. Андро від 4 травня значиться — «міністр внутрішніх справ Вишневський». Він був присутнім і представляв профільні питання на засіданнях Ради Міністрів. Зокрема, 10 травня він доповів, що в суспільстві продовжується антиурядова агітація, а грамота гетьмана слабо поширюється серед населення. В ухваленій постанові урядовців зобов'язали докласти всіх зусиль для роз'яснення положень грамоти, в т.ч. запропонувати духовенству оголосити її текст в церквах. Було також вирішено субсидувати пресу, яка йде «в народну товщу», а не партійні видання. Йшлося також про випуск урядової газети для народу українською мовою, а також брошур і листівок. Для цих потреб у розпорядження міністра внутрішніх справ виділявся 1млн. крб.⁴ Слід зазначити, що ні Ф. Лизогубу, ні його наступникові І. Кістяковському так і не вдалося налагодити випуск загальнодержавного часопису. О. Вишневський також 23 травня видав обіжник щодо справляння гербового збору відповідно до «Гербового устава» Російської імперії з усіх актів, документів, заяв, прохань тощо. У ньому застерігалось, що надалі папери не забезпечені гербовим збором розглядатися міністерством не будуть⁵.

Однак вже з початку червня провідну роль у міністерстві перебирає М. Воронович. Безперечно, колишній царський губернатор Бессарабії за фаховою підготовкою правника, досвідом прокурорської і адміністративної діяльності перевершував типового поміщика, губернського земця О. Вишневського, який у другій половині червня він був змушений залишити роботу в МВС. Гетьман призначив його на посаду особистого ад'ютанта, маючи на увазі справляти через нього вплив на Союз земельних власників, але О. Вишневський і з цим не впорався. П. Скоропадський у спогадах констатував: «Людина це була чесна, але користі мало принесла справі, на якій я стояв»⁶.

Фактично в руках М. Вороновича зосереджується реалізація одного з ключових завдань МВС — призначення керівників місцевих адміністрацій. Наказом гетьмана посади губернських комісарів Центральної Ради та їх помічників ліквідовувалися, а вводився інститут губернських старост. Кандидатури мали погоджуватися з головою уряду – міністром внутрішніх справ, потім затверджуватися П. Скоропадським, але добір кандидатів здійснювався саме М. Вороновичем. У розмові з генералом В. Мустафіним він досить чітко виклав своє бачення засад кадрової політики МВС: «Адже російські люди, вступаючи у центральні і місцеві установи України, надали б російську фізіономію цим установам, не доводилось

⁴ ЦДАВО України. – Ф. 1064. — Оп. 1. — Спр. 6. — Арк. 12.

⁵ Державний вістник. — 1918. — 26 травня.

⁶ *Скоропадський П.* Спогади. — С. 216.

би далі тримати в них недоуків-самостійників, які пробралися при Голубовичу, всі достоїнства яких полягають в знанні (інколи слабкому) «державної мови», та тупої ненависті до всього неукраїнського»⁷. В. Мустафін описує й процедуру свого призначення на посаду Одеського градоначальника. М. Воронович, отримавши його згоду, тут же потелефонував П. Скоропадському, який подякував генерала за прийняття посади і просив негайно виїхати на місце служби⁸. У даному випадку обійшлося без погодження з главою МВС.

Упродовж травня губерньськими старостами були призначені: Київщини — І. Чарторижський, поміщик, колишній царський губернатор; Волині — Д. Андро, поміщик; Чернігівщини — М. Савицький, поміщик, земський діяч; Катеринославщини — І. Черніков, генерал; Харківщини — П. Залеський, генерал, поміщик; Полтавщини — С. Іваненко, поміщик, земський діяч; Поділля — С. Кисільов, поміщик; Херсонщини — С. Піщевич, поміщик. Міськими отаманами затверджені генерали: О. Хануков (Київ), В. Мустафін (Одеса), Е. де Бонді (Миколаїв).

Наказом міністра внутрішніх справ Ф. Лизогуба від 14 травня були відправлені у відставку всі повітові комісари «з моменту перевороту державної влади на Україні (29 квітня 1918 року)». На їх місце призначалися повітові старости. До речі, це єдиний відомий нам офіційний документ з визнанням факту державного перевороту. Цього ж дня Рада Міністрів постановила асигнувати міністрові внутрішніх справ кредит у сумі 10 млн. крб. на видачу авансів губерньським і повітовим старостам⁹. Процес призначень повітових старост затягнувся, оскільки вони мали підбиратися губерньськими старостами і погоджуватися з МВС. Частина з них призначалася наказами МВС, а в деяких випадках керівниками губерній. Наприклад, повітові старости Катеринославщини були призначені губерньським військовим комендантом полковником Г. Осипенком, який виконував обов'язки губерньського старости¹⁰. Як правило, це поміщики, судові, військові, земські діячі. Тільки на початку липня були заповнені посади 105 повітових старост з 115¹¹.

Безперечно, Ф. Лизогуб, завантажений урядовими проблемами, не міг глибоко вникати в діяльність МВС. Начальник штабу гетьмана генерал Б. Стеллецький писав у спогадах: «Лизогуб лише номінально правив міністерством внутрішніх справ, в дійсності міністерством керував колишній начальник управління землеробства, а потім бессарабський губернатор, друг Пурішкевича, М.М. Воронович. Це був, безперечно, не дурний, дуже працелюбний адміністратор, з достатнім службовим досвідом і необхідними для міністра знаннями»¹².

Один з найоб'єктивніших історіографів гетьманської держави, член уряду Д. Дорошенко зазначав, що «переважна більшість губерньських і повітових старост були місцеві земельні власники, найчастіше земські діячі, судді, частина

⁷ Там само.

⁸ Гетман П.П. Скоропадский. Украина на переломе. 1918 год. — М., 2014. — С. 485, 490.

⁹ Державний вістник. — 1918. — 26, 29 травня

¹⁰ *Пиріг Р.* Донбас в добу гетьманату П. Скоропадського. — К., 2014. — С. 14.

¹¹ Державний вістник. — 1918. — 17 липня.

¹² Гетман П.П. Скоропадский. Украина на переломе. 1918 год. — С. 478.

була — військові»¹³. При цьому він визнавав, що знайшлося чимало зовсім випадкових, а то й невдалих призначень. Вже з приходом на посаду глави МВС І. Кістяковського частина з них була звільнена. На наш погляд, фактична передача влади на місцях поміщикам була принциповою помилкою гетьмана. З одного боку завдяки їх підтримці він став главою держави і мав би й надалі шукати в них опори, з іншого — саме земельні власники своїми «відшкодувальними» акціями, каральними експедиціями проти селян інспірували масовий повстанський рух, загальне невдоволення гетьманським режимом. Суттєвим фактором активізації селянських виступів стали дії німецьких та австрійських військ з підтримки поміщиків. Поширення на українських громадян юрисдикції німецьких військово-польових судів відкрило шлях широкому застосуванню до місцевого населення розстрілів (повішень), вислання, ув'язнення, екзекуцій. Звичною практикою стало накладання командирами каральних загонів контрибуцій на бунтівні села (грошима, зерном, фуражем, худобою, одягом тощо). Обурливим атрибутом «наведення порядку» німцями стали артилерійські обстріли сіл.

Наймасовішим проявом антигетьманських, антиокупантських настроїв селянства стало Звенигородсько-Таращанське повстання. Значна частина Київщини опинилася під владою повстанців, які виявили чималу здатність до самоорганізації: створення штабів, проведення мобілізацій, встановлення місцевого самоврядування. Майже два місяці 30-ти тисячна армія повсталих вела бої з трьома дивізіями німців та гетьманських військ¹⁴. Німецьке окупаційне командування було серйозно занепокоєне розвитком подій. Фельдмаршал Г. Ейхгорн змушений був відмінити свої поїздки до Одеси і Криму. А посол А. Мумм доповідав МЗС Німеччини, що «події у Звенигородці більш серйозні, ніж офіційно повідомлялося». Його заступник граф Г. Берхем змушений був пізніше визнати: «Не дивлячись на жорстокі репресивні заходи наших військ, заворушення серед сільського населення в окремих районах все ще продовжується»¹⁵. Тільки на початку серпня значні сили повстанців з боями залишили територію України.

Однак проблеми повстанського руху, відносини з легальною політичною опозицією, регіони у діяльності Державної варті Ф. Лизогуб на обговорення уряду не виносив. Аналіз порядку денного засідань кабінету міністрів за травень — липень засвідчує, що за винятком законопроектів щодо органів місцевого самоврядування, МВС подавав лише кадрові та фінансові питання. При чому деякі нагальні кадрові питання також вирішувалися з запізненням. Зокрема, такий важливий підрозділ, як рада міністра внутрішніх справ, покликаний розробляти принципові питання внутрішньої політики, був сформований лише на початку липня. До нього увійшли російські діячі, колишні депутати Державної

¹³ Дорошенко Д. Історія України 1917–1923 рр. — К., 2002. — Т. II. — С. 65.

¹⁴ Захарченко П. Селянська війна в Україні: рік 1918. — К., 1997. — С. 79; Під гнітом німецького імперіалізму (1918 рік на Київщині). Статті, спогади, документи, хроніка. — К., 1927. — С. 106.

¹⁵ Крах германской оккупации на Украине (по документам оккупантов). — М., 1936. — С. 169–170.

думи, поміщики С. Шидловський і С. Гриневич, випускник Імператорського училища правознавства П. Александрович. І тільки О. Саліковський представляв помірковану партію українських соціалістів-федералістів¹⁶. Однак невідомо чи працював він в МВС, оскільки у кінці серпня був заарештований Державною вартою. Правда, невдовзі звільнений, а новий міністр І. Кістяковський приніс йому вибачення¹⁷.

Внутрішня структура МВС розширювалася за рахунок заснування нових підрозділів, викликаних поверненням міністерству дореволюційних функцій. Були створені департаменти Державної варти, у справах страхування і протипожежних заходів, технічно-господарський, пошт і телеграфів, головне управління військової повинності, управління друку. З часів УНР залишилися департаменти загальних справ, місцевого самоврядування та у справах біженців.

Невідкладна проблема забезпечення «порядку і спокою» потребувала створення потужної озброєної структури, яка б виконувала функції дореволюційної поліції і жандармерії. Вже 18 травня Ф. Лизогуб підписав постанову уряду, якою скасовувалися рішення Тимчасового уряду і Центральної Ради щодо утворення міліційних формувань. Міська і повітова міліція перетворювалася на Державну варту, яка підпорядковувалася МВС¹⁸. У складі міністерства був утворений департамент Державної варти. Посада директора цього підрозділу прирівнювалася до заступника міністра. Він мав двох віце-директорів. У структурі департаменту функціонувало 5 відділів, два з яких мали «освідомчі» функції. Всього у штаті налічувалося понад 150 осіб¹⁹. Керівником Державної варти М. Воронович рекомендував О. Оккермана — випускника Імператорського училища правознавства, колишнього заступника прокурора Віленського окружного суду, діяча твердих антиукраїнських поглядів. 30 травня за поданням Ф. Лизогуба уряд схвалив його кандидатуру «на посаду директора Осібного департаменту Міністерства внутрішніх справ»²⁰. Одночасно під керівництвом М. Вороновича велася розробка статуту Державної варти. Цей розлогий документ, який налічував 20 розділів і 94 статті, був затверджений Радою міністрів 9 серпня вже за поданням нового міністра внутрішніх справ І. Кістяковського²¹.

Істотною проблемою, яка дісталася у спадок гетьманату від часів Тимчасового уряду і Центральної Ради, був стан органів місцевого самоврядування. В земських зібраннях і міських думах, обраних за демократичними правилами весни 1917 р., переважали представники соціалістичних партій, громадських організацій лівого спрямування, особи, далекі від господарських проблем місцевих громад. П. Скоропадський був переконаний, що такі земства і міські думи

¹⁶ ЦДАВО України. — Ф. 1064. — Оп. 1. — Спр. 6. — Арк. 81 зв., 88.

¹⁷ Чикаленко Є. Щоденник. — Т. II. — С. 107.

¹⁸ Державний вістник. — 1918. — 5 червня.

¹⁹ Українське державотворення. Невитребуваний потенціал. Словник-довідник. — К., 1997. — С. 126.

²⁰ ЦДАВО України. — Ф. 1064. — Оп. 1. — Спр. 6. — Арк. 92 зв.

²¹ Державний вістник. — 1918. — 22 серпня.

«вже віджили і показали повну свою нежиттєздатність»²². Ці погляди поділяв і Ф. Лизогуб — один з найдосвідченіших земських адміністраторів царської Росії, для якого дореволюційні земства були взірцем місцевого самоврядування. У травні була створена комісія по перегляду закону про організацію земського самоврядування на чолі з князем О. Голіциним — великим землевласником, головою ПРОТОФІСу, колишнім членом Державної думи. Таку ж комісію щодо міських дум очолив колишній Київський міський голова І. Дьяков. П. Скоропадський затвердив ці призначення, але визнавав їх невдалими тому, що голови комісій «нічого спільного не мали з українцями, хоч були уродженцями нашого краю»²³. Тільки восени, вже при І. Кістяковському законопроекти схвалив уряд. Фактично це було повернення до дореволюційної цензово-куріальної системи виборів, які містили суттєві обмеження майнового, соціально-професійного, вікового характеру²⁴.

З приходом нової влади органи місцевого самоврядування піддавалися утискам з боку місцевої адміністрації. Губернські старости, нерідко колишні земські діячі, розпускали земські і міські зібрання, вдавались до арештів, висилки голів та членів управ, а нерідко повертали дореволюційні склади земських і думських управ. Така політика мала досить предметну ціль — ліквідувати демократичні здобутки Центральної Ради у цій сфері, позбавивши її підтримки з боку органів місцевого самоврядування. Присутність у земствах представників соціалістичних партій розглядалося як можлива перепона проведенню планованої гетьманом ліберальної земельної реформи.

Гоніння органів місцевого самоврядування з боку губернських і повітових старост набули таких масштабів, що примусили голову уряду і водночас міністра внутрішніх справ Ф. Лизогуба терміново направити 7 червня губернським старостам обіжник-телеграму, в якій висловлювалася турбота з приводу надзвичайних заходів відносно «розпуску земських зібрань, міських дум та їх виконавчих органів, а також арештів їх». У телеграмі наголошувалося, що самоврядування виконують серйозні державні завдання, а тому треба до них ставитися «по змозі обережно». Такі заходи, як розпуск земських та міських дум мали застосовуватися у виключних випадках, сповіщаючи МВС про підстави цих дій. Уряд не хотів надавати цій справі публічного розголосу, тому телеграма була опублікована лише 29 липня²⁵.

Водночас МВС намагалося під наступ на органи місцевого самоврядування підвести певну нормативно-правову базу. Було вирішено провести тотальну перевірку їх діяльності. 8 червня Ф. Лизогуб затвердив, розроблений міністерством статут тимчасових комісій по перевірці земств і міських дум. До них входили губернський староста (голова), податковий інспектор, два громадські діячі, представник судового відомства. Їх склад затверджувався главою МВС. Аналогічні комісії, очолювані місцевим старостою, створювалися в кожному

²² *Скоропадський П.* Спогади. — С. 253.

²³ Там само. — С. 204–205.

²⁴ Державний вістник. — 1918. — 21 вересня.

²⁵ Там само. — 29 липня

повіті. Вони отримали право «перевірки діяльності всіх урядових осіб, органів самоврядування, шляхом перегляду документів, а також шляхом запиту урядовців самоврядування та приватних осіб». Ревізії мали завершитися у місячний термін, а для забезпечення їх проведення кожний губернський староста отримував 10 тис. крб.²⁶. Комісії працювали все літо, виявили чимало штатно-фінансових порушень, які давали підстави для кримінальних проваджень щодо членів управ.

16 червня представницька делегація Всеукраїнського земського союзу, очолювана С. Петлюрою, досить різко ставила ці питання на прийомі у П. Скоропадського. Йшлося також про державні позики органам місцевого самоврядування. Гетьман відмовився задовольнити ці вимоги і вважав, що саме в цей день Петлюра вирішив перейти в опозицію, а якщо можливо, то працювати для скинення уряду²⁷. Рада Міністрів врешті була змушена рахуватися з негативною реакцією громадськості на свавілля місцевих адміністрацій. 25 червня Ф. Лизогуб направив губернським старостам та міським отаманам інструкцію щодо ревізування та припинення діяльності земських та міських самоврядувань. У ній наголошувалося, що «розгон міських та земських самоврядувань цілком не дозволяється як з погляду на існуючі закони, так і з погляду Міністерства внутрішніх справ». Губернським старостам дозволялося призупиняти їх діяльність «лише у випадках явно революційної діяльності і видимої агітації проти існуючого ладу»²⁸.

Світова війна і революційні події негативно позначилися на фінансово-господарському становищі, внесли елементи політизації у діяльність органів місцевого самоврядування. До уряду надходили масові прохання про державну грошову підтримку земських зібрань і міських дум. При цьому вони посилалися на ухвалену 18 квітня Радою Міністрів УНР постанову про виділення 100 млн. руб. для надання короткострокових позичок органам міського і земського самоврядування²⁹.

МВС і уряду гетьманату довелося піти на відкриття кредиту в сумі 80 млн. крб. для позичок земствам і містам. Таку постанову Рада Міністрів ухвалила 26 червня, а опублікована була 5 липня за підписами Ф. Лизогуба і М. Вороновича³⁰. Однак надання кредитів земствам і містам було реалізоване у незначних розмірах, в тому числі й через побоювання, що вони будуть використані для антиурядової діяльності. МВС вживав заходів до того, щоб кредити потрапили до рук лояльних гетьманській владі земців. Губернським старостам була направлена таємна телеграма: «Повітові земства мають обрати довірених осіб, які в недалекому часі отримають кошти започаткованих земств. Списки негайно

²⁶ Там само. — 13 червня.

²⁷ *Скоропадський П.* Спогади. — С. 205–206.

²⁸ Державний вістник. — 1918. — 11 липня

²⁹ *Кудлай О.* Діяльність міністерства внутрішніх справ УНР // Укр. іст. журнал. — 2005. — № 2. — С. 102.

³⁰ Державний вістник. — 1918. — 5 липня.

прислати до мене. Заступник міністра внутрішніх справ Воронович»³¹. Текст цієї телеграми став відомий правлінню Всеукраїнського союзу земств і був наведений у меморандумі його голови С. Петлюри до представників дипломатичних установ держав Четверного союзу від 7 липня.

На відміну від Державної канцелярії і багатьох міністерств питання впровадження української мови у відомче діловодство не було актуальним в МВС. У зв'язку з заявою міністра освіти М. Василенка про неприязне ставлення місцевих адміністрацій до організації літніх учительських курсів Ф. Лизогуб направив губернським старостам листа з вимогою, «щоб повітові старости і взагалі влада прихильніше ставилася до курсів і не ставали на перешкоді їх організації»³². У зв'язку з незнанням державної мови службовцями поштово-телеграфного відомства траплялися курйозні випадки, які ставали надбанням преси. Однак тільки у кінці липня був виданий наказ МВС з вимогою до начальників округ зв'язку звернути особливу увагу, щоб співробітники пошти, телеграфу, телефону при виконанні службових обов'язків вживали лише українську мову, а нові співробітники «мусять володіти як в слові, так і в письмі, українською мовою», ні про терміни оволодіння службовцями державною мовою, про організацію курсів з її вивчення не йшлося. Та й опублікований наказ був лише у середині вересня³³.

Розуміючи, що Ф. Лизогуб не може приділяти достатньо уваги МВС в якості міністра, гетьман неодноразово давав йому знати, що слід залишити цю посаду, але прем'єр все відмовлявся, мотивуючи це необхідністю мати безпосередній вплив на кадрові та безпекові питання. Невдоволення роботою міністерства внутрішніх справ висловлювали й німці. У кінці червня посол А. Мумм при зустрічі з Ф. Лизогубом вказав йому, «що призначення у міністерстві внутрішніх справ залишають бажати кращого. Йому було б слід якось почистити своє міністерство залізною мітлою і взяти собі за правило німецьке прислів'я: «Ландграф, будь твердим» («Landgraf, werde hart»)»³⁴.

Не виключено, що А. Мумм на цю тему мав розмову з П. Скоропадським. Адже той на початку липня направив відручного листа Ф. Лизогубу щодо невідкладних завдань уряду. Гетьман висловив претензії до роботи трьох міністерств — внутрішніх, земельних та продовольчих справ. Щодо МВС у листі наголошувалося: «Першим питанням в цій області являється невідповідаючий в деяких випадках підбір осіб, призначених по Міністерству внутрішніх справ, недостатність згоди, а іноді навіть протиречивість їх вчинків на місцях з намірами і діями центрального уряду». Далі йшлося про необхідність призначати людей твердих і рішучих, здатних працювати в дусі і напрямку державної політики. Це була пряма вказівка на суттєві недоліки в кадровій роботі й самого

³¹ *Нагаєвський І.* Історія української держави двадцятого століття. — К., 1993. — С. 147.

³² *Державний вістник.* — 1918. — 14 вересня.

³³ Там само. — 5 липня.

³⁴ Крах германской оккупации на Украине. — С.75.

глави МВС Ф. Лизогуба³⁵. 4 липня на засіданні уряду прем'єр оголосив лист гетьмана, на який була ухвалена формальна постанова про прийняття вказівок Його Ясновельможності до неухильного керівництва і докладання всіх зусиль щодо проведення їх у життя³⁶.

Серйозні прорахунки у роботі МВС бачили й члени уряду. Зокрема, М. Василенко на цю тему мав конфіденційну розмову з гетьманом, наголошуючи, що питання внутрішньої політики в Раді Міністрів не обговорюються, а відповідальність лягає на весь кабінет і на гетьмана. Постійно контактуючи з П. Скоропадським, не міг нагоди вказати на недоліки в роботі МВС й державний секретар І. Кістяковський. Врешті Ф. Лизогуб був змушений подати 23 липня заяву про звільнення з посади міністра внутрішніх справ у зв'язку з необхідністю зосередитися на роботі в уряді. П. Скоропадський прийняв відставку і звернувся до нього з досить пишномовним відручним листом, якому висловлювалася подяка за згоду обіймати дві посади, «виключну самопожертву», «визначну працю» по налагодженню всього складного апарату Міністерства внутрішніх справ. Наголошувалося також на ускладненні завдань Ради Міністрів, які вимагають від прем'єра зосередитися на роботі в уряді³⁷. Новим главою МВС у кінці липня став державний секретар І. Кістяковський.

---

³⁵ Державний вістник. — 1918. — 8 липня.

³⁶ ЦДАВО України. — Ф. 1064. — Оп. 1. — Спр. 6. — Арк. 83.

³⁷ Державний вістник. — 1918. — 29 липня.

5.2. Ігор Кістяковський— міністр внутрішніх справ (липень—грудень)

За сім з половиною місяців функціонування Української Держави до Ради Міністрів наказами гетьмана П. Скоропадського були призначені 36 осіб. Це були відомі російські і українські державні, політичні, громадські, військові діячі з різними ідейними, але переважно ліберальними поглядами, різним адміністративно-управлінською досвідом царських часів і різним уявленням про конечні цілі будівництва новітнього гетьманату.

За свідченнями сучасників, найбільш відомою, активною і впливовою постаттю серед вищих українських урядовців був міністр внутрішніх справ Ігор Кістяковський. Жоден з членів Ради Міністрів не привернув такої уваги і не отримав такої кількості контрверсійних і негативних оцінок, як він. Наведені нижче відгуки належать різним людям — колегам по роботі в уряді, громадським діячам, лідерам опозиційних партій, ідейним супротивникам і главі держави П. Скоропадському. Вони настільки виразно змальовують цю суперечливу постать, що заслуговують на задовге цитування.

Адвокат і громадсько-політичний діяч О. Гольденвейзер: «До середини літа у кабінеті міністрів найбільший вплив отримав міністр внутрішніх справ Ігор Кістяковський. Він був найбільш тямущим і активним членом гетьманських кабінетів. Але й у новій ролі його не залишила та нестримна безпринципність, якою він відзначався вже у якості адвоката. Аж до останньої фази гетьманщини він проводив українську національну політику, що не завадило йому вступити 15 листопада 1918 року в новий кабінет, лозунгом якого було відновлення єдиної і неподільної Росії»¹.

Заступник державного секретаря М. Могилянський: «Найбільш яскрава постать в усьому міністерстві (уряді — Р.П.) гетьмана, розумна, талановита і надзвичайно працездатна людина. Він із сил вибивався, намагаючись зміцнити владу, що частково, особливо у провінції, йому й вдалося, але об'єднати кабінет на єдино рятівній у той момент політиці твердої влади було неможливо, і такі впливові міністри, як, наприклад, М.П. Василенко, діловий С.М. Гутник, симпатичний і гуманний В.В. Зеньковський, йшли виразно проти Кістяковського, захоплюючи за собою рівно половину Ради міністрів»².

¹ Гольденвейзер А. Из киевских воспоминаний // Революция на Украине по мемуарам белых. — М.-Л., 1930. — С. 42.

² Могилянський М. Трагедия Украины. — Там само. — С. 129.

Міністр ісповідань В. Зеньковський: «І ось в такій обстановці виступає зловісна фігура Ігоря Кістяковського — розумної і обдарованої, проникливої й ділової людини, але, на жаль, дуже цинічної. Будучи державним секретарем, який оформляв юридично постанови Уряду і подавав усі акти Гетьману для підпису, він мав нагоду часто розмовляти з Гетьманом, перед яким і розвивав свою програму. Він нападав на слабе місце у Лизогуба — на бездіяльність влади стосовно руйнівних сил більшовизму і революційного націоналізму і висував програму більш суворого і наполегливого переслідування цих елементів. Разом з тим Кістяковський висував і позитивне завдання посилення поміркованої націоналістичної течії, щоб з допомогою її зсередини перемагати отруйливі течії. Сміливі промови, рішучість Кістяковського імпонували Гетьману, і він почав серйозно схилитися до тієї думки, щоб передати Кістяковському Міністерство Внутрішніх Справ»³.

Директор Українського телеграфного агентства Д. Донцов: «Ігор Кістяковський, знаний в Москві адвокат, «делец», як говориться по-російськи. Політиком, в справжнім сенсі слова, не був, хоч уявляв себе «українським Стамбулінським» (тогочасний болгарський політик «твердої руки»). За виразом Гетьмана, був його «злим духом»; упертий «федераліст». На еміграції тримався з російськими кругами. Гетьманові був доручений з середовища українських соціалістів. Йому належить заввага щодо єдиної можливої розв'язки українсько-московського спору: «або українець буде чистити чоботи москалеві, або москаль українцеві». Сам він волів чистити чоботи москалеві»⁴.

Український громадсько-політичний діяч Є. Чикаленко: «Він, очевидно, в своїх честолюбних інтересах стоятиме за самостійну Україну доти, доки в ній буде грати видатну роль, а коли вона випаде з його рук, то він буде її запеклим ворогом, стане на чолі ворогів її і зробить Україні багато шкоди. А коли скільки міністерських портфелів буде в руках українців, то з Кістяковським на чолі можна буде українізувати весь уряд. Правда важко буде працювати з таким самовладним автократом і такою тяжкою в поводженні людиною на посаді прем'єра, але що робить? — треба і це перетерпіть в інтересах України»⁵.

Лідер українських соціалістів-федералістів С. Єфремов: «Отже, як бачимо, в широкому розмахові п. міністра «національне завдання міністерства внутрішніх справ», почавши з крайніх лівих, загорнуло під розуміння антидержавности та злочинности все публічне і громадське життя, і всюди має провадити свою специфічну роботу, що колись звалась викорінюванням крамоли, а у нас ще не здобула поки що відповідного ймення»⁶.

Голова української делегації на переговорах з РСФРР С. Шелухін: «Сажать по тюрмах учителів, земських діячів, суддів, діячів по народній освіті, найбільш ненависних русифікаторам і все українців та українців. Грамота пана Гетьмана про гарантії особи і її свободи сим дискредитується. Судебний Уст.[ав] і влада

³ Зеньковський В. Пять месяцев у власти. — М., 1995. — С. 141.

⁴ Д. Донцов. Рік 1918. Київ. — К., 2002. — С. 148–149.

⁵ Чикаленко Є. Щоденник (1918–1919). — К., 2011. — С. 146.

⁶ Нова Рада. — 1918. — 22 серпня.

прокуратури — касуються /10 ст. У.У.С./ Авторитет влади цілком касується, бо та влада, яка не визнає законности і вживає терору, не може мати авторитету... Як діти дивитимуться на вчителів, народ на земських діячів, підвладні на старших, коли тюрма всіх принизила і коли, по виразу Вашого отця, утворилася атмосфера для панування «донощиків і клеветників»⁷.

Лідер українських соціал-демократів В. Винниченко: «Реакція набірала все більшої і більшої сили, нахабства й цинічної одвертості. Особливо це яскраво позначилось, коли німецько-гетьманським міністром став московський адвокат І. Кістяковський. Перекоаний реакціонер, одвертий і цинічний ідеолог класового грабіжництва, вірний наймит «Протофіса», член різних акційних товариств, цей самовпевнений і цинічний нахаба, маючи тонкий нюх, спочатку прикинувся страшенним українським патріотом і самостійником. Він так ловко вдає цей патріотизм, що деякий час багато з українців вірили йому і вважали за щирого оборонця національних українських здобутків. Цей «патріотизм» поміг цьому аферистові пробратись на посаду спочатку державного секретаря, а потім й міністра внутрішніх справ»⁸.

Міністр закордонних справ Д. Дорошенко: «До мене з усіх боків сипались скарги, і доводилось раз у раз інтерв'ювати перед Кістяковським, котрий охоче вдовольняв мої прохання, кажучи, що його агенти «перестаралися». Однак це «старання» державної варти дуже дратувало громадянство, а самому Кістяковському утворювало репутацію якогось спеціального гонителя українства, яким він в дійсності зовсім не був»⁹.

Командувач Добровольчої армії генерал А. Деникін: «Натхненник і права рука гетьмана, Ігор Кістяковський, у кінці 1917 року був прихильником Корнілова і добровольчої армії, навесні 1918 року — самостійником і германофілом, у жовтні, коли німці вимагали його зміщення з посади, — федералістом і германофілом, у листопаді — централістом і антантофілом»¹⁰.

Гетьман П. Скоропадський: «Державний секретар, Ігор Олександрович Кістяковський, московський адвокат, разом з тим українець, вся його сім'я брала участь в українському русі, разом з тим колишній друг Муромцева (один з лідерів кадетів — Р.П.), справляв враження дуже вольової людини, а головне, невтомно бажуючої працювати... Кістяковський, з деяким його цинізмом і мені не подобався, але я вважав, що в такий час нам слід мати щоб там не було людину вольову, а такої людини, не дивлячись на найстаранніші пошуки, я знайти не міг... Кістяковський думав, очевидно, що він усіх незадоволених може посадити в тюрму, і дивився на справу оптимістично. Я його думки не поділяв і був задоволений, коли він восени примушений був піти з своєї посади разом з своїм міністерством»¹¹.

⁷ ЦДАВО України. — Ф. 1216. — Оп. 2. — Спр. 5. — Арк. 14зв.-15.

⁸ Винниченко В. Відродження нації. — Київ-Відень, 1920. — С.80.

⁹ Дорошенко Д. Мої спомини про недавнє минуле (1914–1920 рр.). — К., 2007. — С. 338.

¹⁰ Деникін А. Очерки русской смуты // Революция на Украине по мемуарам белых. — С. 144.

¹¹ Скоропадський П. Спогади. — С.252.

Поza сумнівом, дані оцінки відображають суб'єктивне сприйняття авторами міністра І. Кістяковського. Вони підтверджують позитивні риси цієї постаті: природний розум, освіченість, фаховість, рішучість, працездатність. Водночас вказують й на негативні сторони його вдачі: надмірна амбіційність, цинізм, здатність до політичної мімікрії. Поставлена йому на карб зміна ідейних поглядів загалом об'єктивна, однак зовсім не рідкісне явище у бурхливу революційну добу.

Виключне становище глави МВС полягало у зосередженні в його руках такого потужного правоохоронного апарату, як Державна варта — реставрованого жандармсько-поліцейського уламку царських часів. Намагання міністра забезпечити «порядок і спокій» у державі за будь-яку ціну приводили до домінування репресивних методів, витворюючи образ одіозного політика. Агресивно-епатажні пасажи талановитого літератора В. Винниченка щодо І. Кістяковського властиві його характеристикам й інших ідейних супротивників. Щодо П. Скоропадського, то за його оцінками І. Кістяківського криється ретроспективне намагання відвести від себе частину негачії, яка лягала на міністра внутрішніх справ і гетьманський режим у цілому.

Ігор Олександрович Кістяковський народився 5 січня 1876 р. у сім'ї відомого правника-криміналіста і діяча українського національного руху професора Київського університету Олександра Федоровича Кістяковського. Він був наймолодшим з п'ятьох синів : Володимир — 1865 р.н.; Богдан — 1868; Юлій — 1872; Олександр — 1874. Його мати — Олександра Іванівна Міхель доводилася рідною сестрою дружини професора В. Антоновича. Відомий підприємець і меценат В. Смиренко був хрещеним батьком Ігоря. У дев'ятирічному віці він залишився без батька.

І. Кістяковський закінчив з золотою медаллю юридичний факультет Київського університету, кілька років вивчав цивільне і римське право в Німеччині, якийсь час працював приват-доцентом в університеті Св. Володимира у Києві. В 1903 р. переїхав до Москви, працював присяжним повіреним, викладав у Московському університеті, який залишив у 1911 р., протестуючи разом з іншими професорами проти реакційної політики міністра освіти Л. Кассо. Однак аж до 1917 р. залишався приват-доцентом Московського комерційного інституту. Займався науковою роботою в галузі цивільного права. Виступив з ініціативою відновлення видання журналу «Юридический вестник». Працював помічником одного з фундаторів партії кадетів професора С. Муромцева.

У дореволюційній Москві І. Кістяковський був одним з найпопулярніших і високооплачуваних адвокатів, виступав юрисконсультом низки організацій і банків. Планував звести на Арбаті великий будинок свого адвокатського офісу, мріяв відкрити музей художників Нестерова і Сомова, картини яких колекціонував. Входив до складу ради Строгановського художнього училища. Матеріально підтримував видання журналу «Украинская жизнь», редагованого О. Саліковським і С. Петлюрою. Сучасники визнають його одним з визначних фахівців у галузі цивільного права, людиною високоосвіченою, знав французьку, німецьку, російську, українську мови, володів латиною. З приходом до влади більшовиків повернувся до Києва, де мешкали мати і брати.

Вперше кандидатура І. Кістяковського розглядалася 30 квітня у начальника штабу німецьких військ генерала В. Гренера при узгодженні складу уряду щойно проголошеної Української Держави. Радник посольства Австро-Угорщини В. Принціг пропонував його поряд з С. Шелухіним та Д. Дорошенком на посаду міністра закордонних справ¹². Однак відомий правник-цивіліст виявився затребуваним раніше, ніж вирішилося питання з главою МЗС. У середині травня І. Кістяковський був призначений державним секретарем, виявивши на цій посаді визначні риси правника і управлінця.

У кінці липня гетьман наважився покінути з прем'єрським сумісництвом у МВС. 23 липня він погодив з німецьким послом А. Муммом призначення І. Кістяковського міністром внутрішніх справ¹³. Лідери київських кадетів пропонували на цю посаду нещодавно призначеного заступником міністра внутрішніх справ Миколу Савицького — відомого земського діяча з Чернігівщини. Свого часу він входив до Ради у справах місцевого самоуправління, очолюваної П. Столипіним. Міністр ісповідань В. Зеньковський пізніше писав, що кадетська більшість Ради Міністрів була проти призначення І. Кістяковського, вважаючи його людиною безпринципною, але іншої кандидатури запропонувати не змогла¹⁴.

26 липня І. Кістяковський вперше взяв участь у засіданні уряду в новій якості. Одним з найнагальніших питань, за вирішення якого він взявся, було законодавче забезпечення функціонування Державної варті. Ще 18 травня Рада Міністрів ухвалила тимчасовий закон про надання цьому правоохоронному органу функцій дореволюційних поліції і жандармерії. Під керівництвом заступника міністра М. Вороновича велася розробка законодавчої бази діяльності Державної варті — статуту і низки підзаконних актів.

Новому міністру вже 31 липня вдалося провести через уряд один з таких документів — Положення про облік населення в містах і міських оселях Української Держави. Воно зобов'язувало домовласників, орендарів будинків, власників готелів, мебльованих кімнат, заїжджих дворів завести книги реєстрації мешканців, про прибуття та вибуття яких на протязі 12–24 годин письмово повідомляти Державну варту. За порушення правил даного положення передбачалися покарання штрафом до 3 тис. крб. або піврічним арештом. Документ вводився у дію телеграфно ще до його офіційної публікації¹⁵.

Було цілком очевидним, що цей нормативний акт приймався з метою надання Державній варті підстав для тотального нагляду за населенням. Опозиційні партії вважали його антидемократичним, а окремі газети відмовилися положення оприлюднювати. На наступному засіданні уряду І. Кістяковський доповів про дану ситуацію і пропонував надати йому повноваження вжити заходів щодо окремих редакторів газет. Рада Міністрів постановила доручити міністру внут-

¹² Документи о разгромае германских оккупантов на Украине в 1918 году. — М., 1942. — С. 77.

¹³ Крах германской оккупации на Украине. — С. 128. Д. Дорошенко помилково датує прихід І. Кістяковського до МВС початком липня. Цю неточність повторюють чимало сучасних дослідників історії Української Держави.

¹⁴ Зеньковский В. Пять месяцев у власти. — С. 141.

¹⁵ Державний вістник. — 1918. — 5 серпня.

рішних справ пред'явити редакціям газет вимогу надрукувати згаданий закон, у разі відмови притягнути редакторів до відповідальності «за невиконання законних вимог урядової влади»¹⁶.

На час приходу І. Кістяковського до МВС основна хвиля масових селянських повстань у центральних губерніях пішла на спад, однак вони продовжувалися на Чернігівщині, Волині, Поділлі. Не випадково один з перших циркулярів нового міністра губернським, повітовим старостам і міським отаманам від 1 серпня стосувався об'єднання всіх урядових сил на місцях і надання повного сприяння німецьким та австро-угорським військам при придушенні безпорядків. Розпорядження зобов'язувало місцеві адміністрації опиратися на «благомыслящую, надежную часть населения», мати власну агентуру для своєчасного дізнання про можливі виступи, всі здобуті відомості про шкідливі елементи негайно повідомляти місцеве німецьке і австро-угорське командування, надавати їм списки населення сіл і міст, охоплених безпорядками, з відмітками про підозрюваних і шкідливих для спокою осіб¹⁷.

У МВС тривалий час велася розробка проекту статуту Державної варти. На вимогу І. Кістяковського вона була завершена. За поданням міністра документ розглядався на закритому засіданні уряду і після ґрунтовного обговорення статут і штати були схвалені, а 9 серпня затверджені гетьманом. Цей акт складався з 20 розділів і 94 статей, у яких детально регламентувався підлеглість і порядок функціонування кожної з структур розгалуженої мережі Державної варти: губернської, повітової, міської, залізничної, курсової підготовки, забезпечення кадрами. Зокрема, щодо останнього, то правила добору службовців мали встановлюватися спеціальною інструкцією міністра¹⁸.

Однак директор департаменту Державної варти О. Аккерман пішов найлегшим шляхом. Вже при міністрові І. Кістяковському 6 серпня він телеграфно запропонував усім проживаючим у Київській губернії колишнім офіцерам і нижчим чинам корпусу жандармів, а також чиновникам російського департаменту поліції прибути до Києва для отримання відповідних призначень у столиці та інших містах¹⁹. З їх приходом на службу Державна варта перетворилася у поліційно — жандармську подобу дореволюційних часів, залежну у своїх діях від німецьких та австро-угорських військових адміністрацій.

Фактично департамент Державної варти почав функціонувати з травня, але положення про нього було затверджене урядом з подачі І. Кістяковського 18 серпня. На нього покладалися завдання попередження злочинів, охорона громадської безпеки і порядку, керівництво установами варти, охорона прикордонної смуги, контакти з чужоземцями та їх вислання, нагляд за питними та трактирними закладами тощо. Були й інші завдання, які визначалися «особливими законами». Департамент складався з директора, двох заступників, урядовців з особливих доручень, начальників відділів та інших службовців, усього

¹⁶ ЦДАВО України. — Ф. 1064. — Оп. 1. — Спр. 6. — Арк. 145.

¹⁷ Документи о разгрома германских оккупантов на Украине в 1918 году. — С. 122–123.

¹⁸ Державний вістник. — 1918. — 22 серпня.

¹⁹ Документи о разгрома германских оккупантов на Украине в 1918 году. — С. 123.

понад 150 осіб²⁰. Очолював департамент колишній заступник прокурора Віленського окружного суду О. Аккерман. Віце-директором був колишній співробітник МВС Росії, переконаний монархіст М. Тальберг.

Заручившись підтримкою П. Скоропадського, І. Кістяковський розпочав «чистку» керівних кадрів МВС та місцевих адміністрацій. Були звільнені заступники міністра О. Вишневський, якого гетьман взяв у свої ад'ютанти, та М. Воронович. Останній намагався оскаржити це рішення, посилаючись на порушення процедури. За поданням І. Кістяковського заступником міністра були призначені: В. Рейнбот — фаховий правник, який раніше займав прокурорські та суддівські посади, полтавський поміщик; С. Варун-Секрет відомий російський земський і державний діяч, депутат I, II, IV Державних дум, херсонський поміщик²¹.

І. Кістяковський ініціював також усунення окремих керівників місцевих адміністрацій. Зокрема, був звільнений губернський староста Київщини І. Чарторижський. За свідченнями сучасників він був поміркованим управлінцем, однак над ним тяжіла одіозність колишньої посади царського губернатора Тернопільщини. Він дістав посаду члена ради міністра внутрішніх справ. Харківський губернський староста, місцевий поміщик, генерал П. Залеський, який займав відверто антиукраїнську позицію, особливо щодо впровадження державної мови. Після звільнення він займався формуванням Південної білогвардійської армії, став начальником її штабу. Миколаївським міським отаманом був затверджений генерал Е. де Бонді²². Намагання І. Кістяковського призначити на звільнені посади представників поміркованих українських кіл зазнала невдачі. На посаду Київського губернського старости довелося призначити генерала П. Андріанова, а на Харківщині ця посада була тривалий час не заміщеною.

МВС доводилося займатися широким колом справ, які вимагали жорстких і непопулярних рішень. І. Кістяковський через уряд проводив все більше законів, які надавали МВС, особисто міністру, губернським і повітовим старостам нові надзвичайні повноваження. У серпні був ухвалений закон про право спеціальних комісій на примусову реквізицію квартир, телефонів, друкарень, типографського обладнання «для державних і громадських потреб, а також для державних службовців». Житло засуджених за спекуляцію також підлягало вилученню на користь держави. МВС навіть пропонувало вдатися до «ущільнення» мешканців. Проте більшість міністрів з цим не погодилася²³. Турбуючись про озброєння загонів Державної варти, МВС домоглося ухвали урядом закону про право губернських старост і міських отаманів проводити реквізиції військового спорядження.

Рада Міністрів затвердила розроблене МВС тимчасове положення про заходи проти осіб, які загрожують безпеці Української Держави і її правопорядку. Міністр, губернські старости, міські отамани отримали право проводити обшуки, арешти, вислання осіб, запідозрених у скоєнні антидержавних дій. Про арешт державних службовців Державна варта мала повідомити їх керівництво

²⁰ Державний вістник. — 1918. — 20 серпня.

²¹ ЦДАВО України. — Ф. 1064. — Оп. 1. — Спр. 6. — Арк. 161, 163, 169 зв.

²² Там само. — Арк. 149, 153 зв., 178.

²³ Там само. — Арк. 188 зв.

упродовж трьох діб. Затримання суддів, прокурорів і слідчих проводилося за погодженням міністра юстиції²⁴.

І. Кістяковський використав конфлікт з командувачем Подільського військового корпусу П. Єрошевичем на свою користь. Генерал заявив протест проти арешту без його відома за наказом міністра внутрішніх справ підлеглого йому офіцера. Уряд не тільки визнав дії І. Кістяковського правильними, але своїм рішенням надав йому «право проводити арешти осіб й надалі без попереднього погодження з начальством останніх у тих випадках, коли діяльність цих осіб буде ним визнана загрозовою для державного спокою». Ще одним законом міністр, губернські старости і міські отамани за порушення громадського порядку могли накладати штрафи до 3 тис. крб. або арешт терміном до трьох місяців²⁵.

Отримавши широкі повноваження у сфері захисту громадського порядку і державної безпеки, Державна варта масово застосовувала позасудові, репресивні заходи. Кількість арештованих, висланих за межі гетьманату налічувала тисячі. Це були селяни-повстанці, страйкарі-залізничники, земські активісти, члени соціалістичних партій та інші. І весь цей негатив лягав на міністра І. Кістяковського. М. Могилянський писав: «Нещастя полягало в тому, що він не міг відфільтрувати чистий більшовизм, не зумів створити умови, при яких за ним пішли б для цієї боротьби ліві, небільшовицькі фракції і партії опозиції»²⁶. На наш погляд, ці міркування суто гіпотетичні. Неможливо уявити, щоб під прапори боротьби з більшовиками стали українські ліві, адже вже з літа 1918 р. В. Винниченко вів позалаштункові перемовини з Х. Раковським і Д. Мануїльським щодо сприяння у поваленні гетьманського правління.

Сам І. Кістяковський у публічних виступах намагався обґрунтувати застосування репресій проти антидержавних сил. Зокрема, виступаючи 19 вересня на нараді губернських старост, він стверджував, що доводиться боротися й з частиною українських національних сил, які «революційне захоплення влади і принцип соціального інтернаціоналізму ставлять на перше місце. На них треба дивитися як на псевдонаціоналістів. Тут націоналізм тільки оборонча барва, котра не може вводити в блуд міністерство внутрішніх справ»²⁷. Не сприймаючи соціалістичні програми взагалі, він намагався відрізнити соціалістів революційних від еволюційних, очевидно, відносячи до останніх лише ліберально-інтелігентську партію українських соціалістів-федералістів, яку хотіли залучити до співпраці і гетьман, і німці.

Однак ці теоретизування І. Кістяковського істотно розходилися з повсякденною практикою підрозділів Державної варти, які масово затримували місцевих діячів, зокрема членів земських зібрань і управ. Упродовж серпня — вересня 1918 р. на території Харківської губернії були заарештовані: у Вовчанському повіті — голова земських зборів А. Лихоман, член земської управи

²⁴ ЦДАВО України. — Ф. 1064. — Оп. 1. — Спр. 6. — Арк. 243 зв., 244–244 зв.

²⁵ Там само. — Арк. 190 зв.

²⁶ *Могилянський М.* Трагедія України. — С. 130.

²⁷ *Гай-Нижник П.* Ігор Кістяковський — «злий геній і дух» Гетьмана Скоропадського // Київська старовина. — 2005. — № 1. — С. 161–172.

П. Могилка, Лебединському — голова земських зборів Н. Селіховський та член земської управи Ришійник, Охтирському — член земської управи Петренко, Сумському — голова земської управи А. Мещанінов, члени управи Ленгайтис та Городенський, Харківському — 4 члени повітової земської управи і Белгородському — голова міської думи Г. Лінцер, заступник голови Антіпов і земські гласні Костінь і Антонов. Суворішими стали і подальші санкції стосовно заарештованих осіб: 7 діячів повітових земств Харківщини, згідно з наказом губернського старости мали бути вислані за межі країни²⁸.

Канцелярія міністра внутрішніх справ отримувала сотні скарг на безпідставні арешти. Ув'язнені намагалися шукати захисту в урядовців та відомих діячів. Зокрема, С. Русова клопоталася за групу педагогів, членів Вінницької учительської спілки; П. Стебницький — за членів Сквирської повітової управи; А. Синявський — за директора гімназії і т.д.²⁹.

До в'язниць потрапило чимало відомих українських діячів: соціал-демократ М. Порш, соціаліст-самостійник А. Макаренко, есери О. Мицюк, Д. Одріна, військовик Ю. Капкан, інженер М. Ковенко та інші. У кінці липня був заарештований голова Всеукраїнського земського союзу С. Петлюра. Деякі дослідники пов'язують його арешт з І. Кістяковським. Очевидно, це безпідставне твердження, хоч затримання й сталося 27 липня, у другий день його роботи на посаді міністра внутрішніх справ. За свідченням заступника голови правління ВЗС К. Мацієвича, арешт був ініційований німецьким штабом з огляду на контакти С. Петлюри з «антантівськими чинниками»³⁰. Ф. Лизогуб та І. Кістяковський заявили про свою непричетність до його арешту. Ув'язнення С. Петлюри у спогадах гетьмана постає як результат боротьби Державної варти з лівими політичними партіями. Було з'ясовано, що у цій справі Петлюра грає помітну роль, і його заарештували. Хоч далі гетьман визнає, що цей арешт не справив значного впливу на зміну становища. Загалом він намагається відповідальність за численні арешти покласти на міністра внутрішніх справ І. Кістяковського, який «думав, очевидно, що він усіх невдоволених може посадити в тюрму»³¹.

За С. Петлюру клопоталися багато поважних людей і перед І. Кістяковським, і перед П. Скоропадським. Міністр закордонних справ Д. Дорошенко згадував, що одного разу гетьман запитав його, а чи не зробити так, щоб Петлюра виїхав за кордон, одержавши якесь урядове призначення, і не ускладнював ситуацію своєю присутністю. На думку Д. Дорошенка, це був цілком прийнятний вихід, але здійснити цю акцію завадив міністр внутрішніх справ³².

Безперечно, співробітники Державної варти мали інформацію й про антиукраїнську діяльність численних російських правих організацій, зокрема монар-

²⁸ Леміжанська О. Взаємовідносини органів державної влади і місцевого самоврядування Гетьманату Павла Скоропадського (квітень–грудень 1918 року. Дис. ... кан. іст. наук. К., 2013. — С. 131.

²⁹ ЦДАВО України. — Ф. 1216. — Оп. 2. — Спр. 5. — Арк. 15–15 зв.

³⁰ Мацієвич К. На земській роботі // Збірник пам'яті С. Петлюри (1879–1926). — Прага, 1930. — С. 201.

³¹ Скоропадський П. Спогади. — С. 252.

³² Дорошенко Д. Мої спомини про недавнє минуле (1914–1920 pp.). — С. 341.

хічних. Однак у відносинах П. Скоропадського з так званим Парламентським бюро, яке представляло російську політичну еліту в Україні, влітку 1918 р. склався статус мирного співіснування. Колишній член Державної ради В. Гурко писав, що як би негативно вони не ставилися до «хохломанії», як би у приватних бесідах не висміювали «опередковий двір Скоропадського», однак проти нього ніяких виступів не затіювали, розуміючи, що падіння гетьманської влади «до повалення більшовизму у Москві перетворить і весь південь Росії у більшовицький застінок»³³. До того ж лідери Київського монархічного блоку Ф. Безак і О. Долгоруков були особистими друзями гетьмана. Тому МВС змушене було насамперед реагувати на публічні прояви монархізму. 29 серпня І. Кістяковський видав наказ про заборону проросійської агітації. У ньому йшлося про те, що в ресторанах на замовлення виконуються монархічні пісні, як наприклад, «Слався ти Славою». При цьому присутні встають, віддають честь, супроводжують відповідними вигуками. Міністр наказував місцевій адміністрації учасників подібних демонстрацій затримувати і одправляти в Росію, а власників ресторанів притягати до відповідальності³⁴. Природно, що у Києві, інших містах, переповнених втікачами з більшовицької Росії і ностальгуючих за царськими часами, безумовне виконання цього наказу глави МВС було малоімовірним.

І. Кістяковському дісталася у спадок надзвичайно складна внутрішньополітична проблема — відносини державної влади з органами місцевого самоврядування, обраними ще за часів Тимчасового уряду і переважно налаштованих опозиційно до гетьманського режиму. Новий міністр без вагань продовжив реалізацію курсу на ліквідацію — земських зібрань і міських дум. 20 серпня спеціальними законами Рада Міністрів надала йому виключне право призначати замість розпущених земських і міських управ нові склади чи окремих членів. Губернські та повітові земські зібрання могли відкриватися лише з дозволу міністра³⁵.

Ще у травні при МВС були створені дві комісії з підготовки нового законодавства по виборах органів місцевого самоврядування. Одну, по земських виборах, очолив відомий російський державний діяч, колишній член Державної ради, голова ПРОТОФІСу, харківський поміщик князь О. Голіцин. Іншу, по виборах міських дум, колишній Київський міський голова І. Дьяков. Кількамісячна неспішна робота комісій при І. Кістяковському дістала завершення. 18–23 серпня у закритому режимі законопроект О. Голіцина про земські вибори розглядався на засіданнях уряду. Найбільш тривалі і гострі дебати точилися навколо куріальної системи. Більшість міністрів — кадетів усвідомлювали, що «вона поглиблює різницю між окремими класами», але визнали «державно — доцільним» обмежити доступ до земських виборів «елементів, небезпечних у політичному відношенні». Не дивлячись на заперечення міністра віровизнань

³³ Гурко В. Политическое положение на Украине при гетмане // Революция на Украине по мемуарам белых. — С. 219.

³⁴ Гай-Нижник П. Ігор Кістяківський — державний секретар і міністр внутрішніх справ Української Держави: нариси до політичного портрету // Вісник Державної служби України. — 2008. — № 2. — С. 71.

³⁵ ЦДАВО України. — Ф. 1064. — Оп. 1. — Спр. 6. — Арк. 174 зв.

В. Зеньковського та міністра закордонних справ Д. Дорошенка, закон був ухвалений і поданий на затвердження гетьманом. Князь О. Голіцин отримав подяку уряду³⁶.

Власне це було повернення до законодавства царських часів. Вводилися суттєві цензові обмеження: майнові — до виборів земських гласних допускалися особи, які володіли майном, обкладеним земським збором; осілості — не менше 1 року; вікові — 25 літ; статеві — лише жінки — власниці майна; соціально-професійні — позбавлялися права участі у виборах військові, студенти, ченці та інші³⁷. На аналогічних принципах базувався й закон про вибори міських дум, ухвалений у вересні. І. Дьяков отримав подяку уряду і удостоївся призначення членом Державного сенату. Фактично він був повернутий до керівництва містом як голова тимчасової урядової комісії у справах міського управління і господарства³⁸.

Під час вересневого державного візиту до Німеччини П. Скоропадський отримав рекомендації провести реорганізацію уряду з метою надання йому більш виразної національної фізіономії. Після повернення гетьмана І. Кістяковський розпочинає конспірологічні заходи по залученню поміркованих українських діячів до складу майбутнього уряду. Він звернувся до авторитетного у київських колах діяча В. Леонтовича з проханням зібрати нараду «нотаблів» (порадників — Р.П.), які б висловили відповідні рекомендації. Таке зібрання відбулося за участю відомих політиків В. Леонтовича, П. Стебницького, О. Лотоцького, К. Мацієвича, О. Саліковського, А. Ніковського, С. Єфремова та Є. Чикаленка. Присутні досить критично оцінювали діяльність гетьманського уряду. За свідченнями останнього, І. Кістяковський «під час промов своїх опонентів поведився нечемно, нахабно перебивав кожного, не давши скінчити думки». Не знаючи, І. Кістяковський діє за дорученням гетьмана чи намагається реалізувати власні амбіції на прем'єрство, члени наради ухилилися від подання списку конкретних осіб до майбутнього уряду³⁹.

А тим часом Велика війна наближалася до розв'язки, яка не обіцяла Українській Державі оптимістичних перспектив. Почався розпад Четверного альянсу, військова поразка Німеччини ставала очевидною. Неминучий вивід військ Центральних держав робив Україну беззахисною перед загрозами зовнішнього і внутрішнього характеру. Володіючи абсолютно точною інформацією про стан збройних сил, підрозділів Державної варти, а також масове невдоволення широких верств населення правлячим режимом, І. Кістяковський веде пошук тієї збройної сили, яка б могла стати на захист гетьманського уряду. 10 жовтня він вносить на розгляд Ради Міністрів законопроект про основні засади організації офіцерських добровольчих дружин. На той час у таких містах, як Київ, Харків, Одеса, Катеринослав перебували десятки тисяч офіцерів. Певну частину з них, які були промонархічно налаштовані і не поділяли поглядів вождів Добровольчої армії щодо «непредрешенчества» державного устрою Росії до

³⁶ Там само. — Арк. 180–183 зв.

³⁷ Державний вістник. — 1918. — 19 вересня.

³⁸ ЦДАВО України. — Ф. 1064. — Оп. 1. — Спр. 6. — Арк. 250; Спр. 7. — Арк. 1.

³⁹ Чикаленко Є. Щоденник. — Т. II. — С. 119.

розгрому більшовиків, гетьман намагався залучити до підпорядкованого особисто йому Окремого корпусу. Проект І. Кістяковського стосувався створення добровольчих міських дружин, насамперед у Києві. Вже напередодні своєї відставки уряд схвалює положення про них і видає у розпорядження міністра внутрішніх справ аванс у 5 млн. крб.⁴⁰

Не виключено, що створення Окремого корпусу могло бути потаємним наміром П. Скоропадського скласти з російських добровольців збройне угруповання, альтернативне Добровольчій армії М. Алексеєва — А. Денікіна, а за сприятливих умов очолити антибільшовицьку боротьбу. Однак формування добровольчих дружин у Києві було викликане нагальними потребами оборони столиці.

А тим часом, сподіваючись на неминуче ослаблення гетьманського режиму, лідери Українського національного союзу вимагали реорганізації кабінету міністрів «на основі ознак національного і коаліційного складу з людей інших верств і національностей». На початку жовтня вони розпочали прямі переговори з П. Скоропадським щодо кандидатур нового кабінету. В. Винниченко вимагав надати представникам УНС не менше 8 портфелів з 15, а також ставив умови щодо нинішніх міністрів, небажаних у наступному уряді. У числі «твердо» небажаних був й І. Кістяковський. За словами В. Винниченка, гетьман не заперечував проти відсутності прізвища Кістяковського у списку УНС. Навпаки, почав скаржитися, що він наприймав собі помічників навіть з кримінальним минулим. Пізніше у спогадах П. Скоропадський писав, що був задоволений відставкою І. Кістяковського⁴¹.

Істинне ставлення П. Скоропадського до вельми діяльного міністра-силовика навряд чи вдасться скласти за ретроспективними оцінками його спогадів. Тому тут важливі свідчення авторитетних сучасників. Є. Чикаленко зафіксував у щоденнику один прикметний епізод. На нараді у гетьмана зайшла мова про спорудження монументу борцям за визволення України. Режисер М. Садовський запропонував використати п'єдестал знесеного пам'ятника Столипіну. Але гетьман показав веселими очима на І. Кістяковського і промовив: — Це місце от для нього! Той запитав: — Хіба й мене жде така доля, як Столипіна? Скоропадський відповів: — Я не те мав на увазі, а те, що Ви вдачею і заслугами подібні до Столипіна. Є. Чикаленко зауважує, що І. Кістяковський своєю вдачею гнітить гетьмана, як Столипін або Вітте гнітили Миколу II⁴².

Заступник держаного секретаря професор М. Могилянський вважав, що одна з причин загальної нелюбові до І. Кістяковського полягала в надмірній розпущеності язика і різкості слів, якими той без зайвої потреби дратував окремих осіб і цілі суспільні групи. Зокрема, коли після виступу міністра в Одесі, йому задали питання: «Що ж це — повернення до часів Плеве (царський міністр внутрішніх справ – Р.П.)?», то він, не задумуючись, відповів: «Переді мною і Плеве, і Сип'ягін скоро виявляться хлопчиками»⁴³.

⁴⁰ ЦДАВО України. — Ф. 1064. — Оп. 1. — Спр. 7. — Арк. 18.

⁴¹ *Скоропадський П.* Спогади. — С. 252.

⁴² *Чикаленко Є.* Щоденник. — Т. II. — С. 137.

⁴³ *Могилянський М.* Трагедия Украины. — С. 130.

І все ж у справі відставки І. Кістяковського була ще одна потужна сила — німецька сторона, яка однозначно висловилася проти залишення його на посаді. Під час жовтневої урядової кризи генерал В. Гренер і посол А. Мумм перебували у Берліні, радник посольства граф Г. Берхем хворів, тому контроль за формуванням українського уряду здійснював генеральний консул Німеччини у Києві Е. Тіль. Він зустрічався по чергово з представниками опозиції і з гетьманом. Збереглися написані ним власноруч варіанти складу уряду. В жодному з них не фігурує прізвище І. Кістяковського. І це була принципова позиція німецьких військових і дипломатів⁴⁴.

Діяльність амбітного і впливового міністра ще раніше почала непокоїти німецьких військових і дипломатів у Києві. На їх вимоги посилити боротьбу із спекуляцією І. Кістяківський запропонував урядові повідомити німецьких представників, що такі заходи вже вживаються. Він виступив проти наполягання німців ввести в Україні хлібну монополію. На лист генерала В. Гренера про квартирну кризу у Києві склав формальну відповідь про те, що при МВС вже діє відповідна комісія⁴⁵. Державна варта провела масштабні заходи по викриттю підривної діяльності дипломатичних місій РСФРР в Україні. Були здобуті докази зв'язків російської мирної делегації з представниками УНС. З'ясувалося, що німецький штаб мав інформацію про підготовку повстання проти гетьмана, але не повідомив українську владу. І. Кістяковський санкціонував арешти радянського консула в Одесі М. Бека та частини співробітників. Однак генконсул Німеччини у Києві Е. Тіль домогся звільнення заарештованих, повернення вилучених матеріалів і вимагав відставки І. Кістяковського.⁴⁶

Майже весь жовтень навколо майбутнього складу кабінету міністрів вирували пристрасті. Столицею циркулювали різні слухи щодо нових призначень. УНС наполягав на більш повному національному представництві. Делегація ПРОТОФІСу на прийомі у гетьмана протестувала проти українізації уряду. П. Скоропадський намагався маневрувати, відстоюючи свої кандидатури, посилався на необхідність діждатися повернення з Німеччини В. Гренера. За цих обставин кадетська більшість міністрів, намагаючись не допустити посилення українського крила уряду і проведення більш виразного національного курсу, 17 жовтня подала прем'єру Ф. Лизогубу записку про переорієнтацію зовнішньої політики держави у бік «єднання з тими частинами Росії, які вже проявили стремління до її відновлення»⁴⁷. Українська група міністрів, до якої належав й І. Кістяковський, заявила протест. З огляду на кризову ситуацію П. Скоропадський відправив уряд у відставку.

Тільки у ніч на 25 жовтня вдалося сформувати новий, другий за ліком, склад Ради Міністрів. Його знову очолив Ф. Лизогуб. Портфелі міністрів отримали п'ять посланців УНС, посиливши українську групу уряду. Главою МВС був

⁴⁴ Крах германской оккупации на Украине. — С. 180–181.

⁴⁵ ЦДАВО України. — Ф. 1064. — Оп. 1. — Спр. 6. — Арк. 145, 248.

⁴⁶ Сідак В. Національні спецслужби в період Української революції 1917–1921 рр. — К., 1998. — С. 77, 81, 99.

⁴⁷ Голос Києва. — 1918. — 20 октября.

призначений заступник міністра В. Рейнбот⁴⁸. Але оновленому кабінету довелося працювати лише три тижні. Динамічні зміни міжнародної ситуації не на користь Української Держави, загострення внутрішнього становища змусили гетьмана різко змінити політичні орієнтири і проголосити курс на федерування з небільшовицькою Росією. 15 листопада до роботи став новий уряд, вперше сформований гетьманом поза німецьким контролем. Його очолив С. Гербель — діяч правих поглядів і виразної антантівської орієнтації. Жоден з представників українських партій у кабінеті не був представлений. На посаду міністра внутрішніх справ повернувся І. Кістяковський. П. Скоропадський, ніби виправдовуючись, у спогадах писав, що «прийшлося, волею-неволею, його знову призначити» і пояснював це впливом правих кіл⁴⁹.

Початок роботи нового кабінету затьмарили трагічні події 15 листопада. Зранку біля університету Св. Володимира зібрався мітинг молоді з протестом проти оголошеного призову до армії юнаків 1999 року народження. Загін офіцерів-добровольців застосував проти маніфестантів зброю. Були вбиті і поранені. Міністри змушені були видати відозву до населення «з приводу сумних подій, які сталися на вулицях Києва»⁵⁰.

І. Кістяковський відразу ж розвинув активну діяльність по зміцненню підлеглих охоронних структур. За його поданнями уряд виділив 15 млн.крб. на збільшення фінансування Державної варти. Таку ж суму МВС отримало на загальні видатки по охороні громадського спокою. Головним чином ці кошти спрямовувалися на утримання офіцерських дружин генерала Л. Кирпичова і полковника Святополк-Мирського, які під Києвом протистояли військам Директорії. Колишній дружинник Р. Гуль пізніше писав: «В один з таких днів приїхав ген. Кирпичов з якимсь цивільним. Всіх підняли, вишикували, і генерал звернувся з промовою: «Панове, тепер ми ввійшли до складу армії ген. Денікіна, ура! Організатору і ініціатору офіцерських дружин, Ігорю Олександровичу Кістяковському, ура!». Кричать ура, і цивільний пан знімає шляпу. Це міністр Кістяковський. «Входження» до складу армії ген. Денікіна багатьох здивувало, але ніхто не міг подумати, що ген. Кирпичов і Кістяковський свідомо брехали»⁵¹.

Міністру внутрішніх справ доручили опрацювати питання щодо проведення ініційованого УНС Національного конгресу. На це йому відвели чотири дні, термін незрозуміло великий, як на надзвичайну гостроту ситуації. Щойно створена Директорія розпочала антигетьманське повстання і проблема конгресу зійшла з порядку денного. Цього ж дня Рада Міністрів надала І. Кістяковському право змінювати при необхідності кількісний склад добровольчих дружин⁵².

Усвідомлюючи неможливість проведення оголошеного призову військовозобов'язаних, І. Кістяковський шукає нові резерви поповнення лав захисників гетьманського правління. 17 листопада він вніс пропозицію негайно призвати на дійсну військову службу хліборобів. На його думку, за рахунок цієї, більш-

⁴⁸ Державний вістник. — 1918. — 26 жовтня.

⁴⁹ *Скоропадський П.* Спогади. — С. 252–253.

⁵⁰ ЦДАВО України. — Ф. 1064. — Оп. 1. — Спр. 7. — Арк. 45.

⁵¹ Сьогодні. — 2012. — 16 марта.

⁵² ЦДАВО України. — Ф. 1064. — Оп. 1. — Спр. 7. — Арк. 45 зв.–46.

менш лояльної до влади верстви слід було поповнити склад кадрованих корпусів і у такий спосіб забезпечити захист гетьманської влади на місцях. Уряд дав відповідні доручення міністерствам, губернським старостам і командирам корпусів⁵³.

Одночасно І. Кістяковський, заручившись підтримкою прем'єра С. Гербеля, умовив гетьмана призначити головнокомандувачем збройних сил України популярного генерала-кавалериста, «першу шаблю» Росії, переконаного монархіста Ф. Келлера, підпорядкувавши йому й цивільну адміністрацію⁵⁴. І. Кістяковський також під це призначення провів через уряд закон про призов на військову службу усіх офіцерів до 50 — ти років, унтер-офіцерів і юнкерів колишньої російської армії, які знаходилися в межах Української Держави. Головний розрахунок робився на великий авторитет генерала Ф. Келлера у військових, які мали б стати під прапори легендарного воєначальника.

Однак ці сподівання не справдилися. У спогадах П. Скоропадський констатував: «не дивлячись на оголошення федерації, не дивлячись на призначення Келлера, не дивлячись, що для всіх була ясна ціль — необхідно рятувати Київ, — офіцерство відгукнулось слабо». По мобілізації зареєструвалися 9 тис., а на фронт пішли 800. Головнокомандуючий відмінив статuti української армії і відновив чинність — царських. Створив при собі раду оборони, переважно з цивільних монархістів. Її очолив лідер Київського монархічного блоку, колишній член Державної ради Росії Ф. Безак. До речі, близький товариш гетьмана. Зрозуміло, що цей факт у спогадах П. Скоропадського не фігурує⁵⁵.

Досить об'єктивну оцінку генералові Ф. Келлеру містить донесення представництва Добровольчої армії у Києві: «Граф Келлер є яскравим представником міцних монархічних поглядів, а у військових колах відомий як генерал сміливий, рішучий, але непослідовний, нездатний розібратися в засобах і політичній обстановці, досить заплутаний, яку він своєю поведінкою ще більше ускладнює»⁵⁶. До того ж у столиці розпочалися антиукраїнські прояви: закрили Український клуб, розбивали бюсти Шевченка, почалися арешти українських діячів тощо. З'явилося небезпідставне побоювання, що буде зміщено й гетьмана.

За свідченнями Б. Кістяковського, Ігор ніби то жалкував з приводу призначення Ф. Келлера і говорив, що той тепер ні в що не ставить і його, і гетьмана. Було вирішено звільнити «некерованого» генерала. І. Кістяковський не поїхав з цим повідомленням до Ф. Келлера. Така невдячна і ризикована місія дісталася міністру юстиції В. Рейнботу і міністру закордонних справ Г. Афанасьєву, які заявили, що генерал «неправильно розуміє суть своєї влади: йому не може бути підпорядкована влада законодавча, якою до скликання Державного сейму є Рада міністрів». У відповідь той вимагав усієї повноти повноважень головнокомандувача⁵⁷. 27 листопада П. Скоропадський звільнив Ф. Келлера з посади

⁵³ Там само. — Арк. 48.

⁵⁴ Граф Келлер. — М., 2007. — С. 1126.

⁵⁵ *Скоропадський П.* Спогади. — С. 312–313.

⁵⁶ Граф Келлер. — С. 1128.

⁵⁷ Там само. — С. 1131.

і призначив свого полкового товариша генерала князя О. Долгорукова, котрий, як відомо, ситуацію не врятував.

В останні дні діяльності уряду І. Кістяковський докладав зусиль до формування хліборобських дружин, отримуючи нові мільйони крб. на охорону громадського порядку, вносив зміни до законодавства з метою розширення прав губернських старост на арешти, здійснював нові кадрові призначення, які так і не були реалізовані. Він до кінця залишався в Раді Міністрів, його підпис стоїть під двома останніми постановами, ухваленими в день падіння гетьманату 14 грудня. Першою уряд відновив дію раніше розпущених міської думи і міської управи, передавши їм управління містом. А другою, вже після отримання звістки про відречення П. Скоропадського від влади, ухвалив «скласти з себе повноваження і передати владу Директорії»⁵⁸.

На відміну від С. Гербеля, який залишився у робочому кабінеті очікувати арешту і потім в'язнем зазнав тривалих поневірянь, І. Кістяковський зумів залишити Київ і виїхати за кордон. Слід відзначити, що для багатьох урядовців і правих діячів у Державній варті були виготовлені підроблені паспорти на чуже прізвище. Очевидно, цим скористався і колишній міністр внутрішніх справ. Він дістався Одеси, а звідти виїхав до Стамбула. В еміграції мешкав у Парижі, займався адвокатською практикою. Був членом правління одного з паризьких банків. Д. Дорошенко, який відвідав Париж восени 1928 р. писав В. Липинському: «Кістяковський, можна думати, добре улаштувався з матеріального погляду. Видко — ділова й солідна людина, практична. От щодо політики, особливо принципіальної, то тут йому дечого не вистачає»⁵⁹. І. Кістяковський брав активну участь у громадському житті російської еміграції. Належав до Союзу російських адвокатів за кордоном, Союзу російських дворян, Національного об'єднання російських письменників і журналістів, Російського національного об'єднання. Входив до кількох масонських лож. Помер І. Кістяковський у вересні 1940 р., похований на кладовищі Сент-Женев'єв-де-Буа.

Подальша доля інших братів Кістяковських виявилася менш щасливою. Богдан був обраний у 1919 р. академіком УАН і разом з В. Вернадським поїхав до А. Денікіна у справах захисту академії, захворів і після перенесеної операції помер у квітні 1920 р. в Катеринодарі. Юлій у кінці 1919 р. з наближенням Червоної армії виїхав до Ростова, а потім Кисловодська і помер від тифу у лютому 1920 р. Олександр емігрував до Сербії, де за нез'ясованих обставин наклав на себе руки. Унікально благополучною, з огляду на належність до родини Кістяковських, виявилася доля найстаршого брата Володимира. Він залишився в СРСР, став видатним ученим в галузі фізикохімії, академіком, директором Колоїдно-електрохімічного інституту АН СРСР, був удостоєний багатьох державних нагород, зокрема двох орденів Леніна. Помер у 1952 р., похований на Новодівичому кладовищі.

⁵⁸ ЦДАВО України. — Ф. 1064. — Оп. 1. — Спр. 15. — Арк. 1–2.

⁵⁹ Піскун В. Політичний вибір української еміграції (20-ті роки ХХ ст.). — Київ — Нью-Йорк, 2007. — С. 266.

5.3. Віктор Рейнбот — міністр внутрішніх справ (жовтень—листопад)

Тривалий процес формування другого складу Ради Міністрів у жовтні 1918 р. виявив небажання усіх сторін переговорів — опозиції, німців і гетьмана залишати на посаді міністра внутрішніх справ І. Кістяковського. Фактичну координацію складання нового кабінету за відсутності посла А. Мумма здійснював генеральний консул Німеччини у Києві генерал Е. Тіль. 17 жовтня на зустрічі з ним одним із лідерів УНС А. Ніковський запропонував на посаду міністра внутрішніх справ О. Скоропис-Йолтуховського — відомого українського діяча, губернського старосту Холмщини, близького до німецьких дипломатичних кіл. Наступного дня П. Скоропадський не погодився з цією кандидатурою і подав свої — Р. Моллова, колишнього директора Департаменту поліції Росії і В. Рейнбота, колишнього голову Петроградського окружного суду, а тепер чинного заступника міністра внутрішніх справ¹. До речі, обидва — полтавські поміщики і випускники Імператорського училища правознавства.

На час відставки уряду В. Рейнбот був у тижневій відпустці. Після приїзду до столиці 24 жовтня його запросив до себе гетьман і запропонував зайняти посаду міністра внутрішніх справ. Той намагався відмовитися, але П. Скоропадський погодився призначити його тимчасово виконуючим обов'язки міністра, нібито до прибуття у Київ двох відомих російських адміністраторів — колишнього Іркутського генерал-губернатора О. Пільца і колишнього директора Департаменту поліції, сенатора Є. Климовича. Потім В. Рейнбот зустрівся з Ф. Лизогубом, який повідомив, що його кандидатуру підтримують лідери хліборобів, ПРОТОФІС і соціалісти-федералісти. При цьому ні один, ні інший не сказали, що посаду заступника міністра пообіцяли представникові опозиції².

В науковій і довідковій літературі містяться твердження, що В. Рейнбот всі три тижні праці другого кабінету Ф. Лизогуба перебував у статусі тимчасово виконуючого обов'язки міністра³. Це не відповідає дійсності. У наказі гетьмана про призначення нового уряду він значиться як повноправний міністр⁴. На

---

¹ Крах германской оккупации на Украине. — М., 1936. — С. 180–181.

² Гетман П.П. Скоропадский. Украина на переломе. 1918 год. Сб. документов. — М., 2014. — С. 92–93.

³ Дорошенко Д. Історія України 1917–1923 рр. — К., 2002. — Ч. II. — С. 274;

⁴ Державний вістник. — 1918. — 26 жовтня.

запитання В. Рейнбота з цього приводу прем'єр відповів, що для більшої авторитетності глави МВС вирішили краще мати затвердженого міністра, ніж виконуючого обов'язки⁵. Увечері 24 жовтня В. Рейнбот вперше взяв участь у засіданні Ради Міністрів як повноправний її член.

Віктор Євгенович Рейнбот народився у червні 1869 р. в Петербурзі в поміщицькій сім'ї, яка мала помістя на Полтавщині. Рід Рейнботів (Rheinbott) мав німецьке походження. Батько Євген Антонович був землевласником Кобеляцького повіту, обирався почесним мировим суддею, очолював повітове дворянське зібрання. Віктор у 1890 р. закінчив Імператорське училище правознавства. Це був престижний навчальний заклад для підготовки освічених правників-чиновників з числа дворянських дітей.

Понад два десятиліття обіймав прокурорські і суддівські посади у багатьох містах Росії. Був досвідченим і авторитетним правником. У 1914–1917 рр. — голова Петроградського окружного суду. У столиці здобув популярність завдяки принциповій позиції у справі колезького асесора, авантюриста І. Манасевича-Мануйлова, який, не дивлячись на заступництво цариці Олександри, був засуджений до 1,5 років ув'язнення з конфіскацією майна. У вересні Тимчасовий уряд призначив В. Рейнбота заступником обер-прокурора кримінального касаційного департаменту Правительствуючого сенату.

Після жовтневого перевороту В. Рейнбот залишався у Петрограді і тільки у серпні 1918 р. «після дев'ятимісячних страждань у Советах» приїхав в Україну, маючи намір оселитися у своєму помісті Василівці Кобеляцького повіту. Його приїзд до Києва збігся з вступом на посаду міністра внутрішніх справ І. Кістяковського, який відправив у відставку двох своїх заступників — О. Вишневського і М. Вороновича. Останній був однокурсником В. Рейнбота по Імператорському училищу правознавства (випуск 1890 р.). Очевидно, саме з його подачі новий глава МВС прийняв В. Рейнбота і мав з ним двогодинну розмову, в ході якої йшлося про стан державного управління, спрямування внутрішньої політики, ставлення до відновлення Росії. В. Рейнбот висловився за цілковиту підтримку самостійності України, доки не відродиться права Росія. На його думку, нинішній український націоналізм слід протиставити більшовизму, але не допускати русофобського галицького спрямування. Співрозмовники зійшлися на тому, що у даний час Україні потрібна тверда влада, яка б опиралася на законність⁶.

І. Кістяковський запропонував В. Рейнботу посаду заступника міністра і діяв з властивою йому енергійністю. Зустріч відбулася вдень 10 серпня, а ввечері за поданням глави МВС Рада Міністрів вже схвалила цю кандидату на посаду т.в.о. заступника міністра, а 12 серпня — заступника міністра. Через кілька днів був призначений ще один заступник міністра С. Варун-Секрет — елисаветградський поміщик, земський діяч, депутат I, II, IV Державної думи, октябрист⁷. За розподілом обов'язків В. Рейнбот опікувався департаментами загальних справ

⁵ Гетман П.П. Скоропадский. Украина на переломе. 1918 год. — С. 93.

⁶ Там само. — С. 66–67.

⁷ ЦДАВО України. — Ф. 1064. — Оп. 1. — Спр. 6. — Арк. 161, 163 зв., 171.

та Державної варти, а С. Варун-Секрет — місцевого самоврядування, біженецьким, техніко-господарським. Призначений ще раніше інженер-електротехнік В. Кулябко-Корецький займався роботою пошти і телеграфу. З огляду на потужну постать міністра І. Кістяковського діяльність його заступників залишалася в тіні. Під час жовтневої урядової кризи йому ж дісталися і нагінки лідерів опозиції, і невдоволення німців, і двоїсте ставлення гетьмана, що врешті й привело до втрати посади. Щоправда, на досить короткий час.

В. Рейнбот належав до правої проросійської групи уряду, був невдоволений приходом п'яти міністрів — представників УНС, які значно посилили позиції українофільської фракції. Тільки відсутність в Україні Д. Дорошенка давала правим перевагу в один голос. Не без сарказму у спогадах він пише, що в уряді розмовляли трьома мовами: більшість — російською, меншість — одні чудово по-українськи в галицькій обробці, інші по-малоросійськи мовою «Шевченки», Котляревського з багатьма русизмами. В. Рейнбот був дуже невдоволений тим, що уряд приділяв багато часу утворенню Української академії наук — справи, на його погляд, майбутнього. Водночас лежали без розгляду законопроекти державної ваги⁸.

Відразу ж міністри-українці, посилаючись на обіцянки гетьмана і прем'єра, поставили перед В. Рейнботом питання про призначення його заступником О. Скоропис-Йолтуховського. У відповідь глава МВС дав доручення зібрати відомості про його діяльність на чолі Спілки визволення України, контакти з австрійськими урядовцями і пообіцяв їх передати до преси. В результаті міністри відмовилися від своїх домагань.

Невдовзі перед В. Рейнботом постала ще складніша проблема — звільнення з тюрми С. Петлюри та інших українських діячів, заарештованих ще влітку. Питання це, за свідченням Д. Дорошенка, неодноразово піднімалося і П. Скоропадський схилився до того, щоб знайти якусь форму його звільнення, але не погоджувався міністр внутрішніх справ І. Кістяковський⁹.

Тепер ініціатива звільнення С. Петлюри раптово надійшла від німецької сторони. На початку листопада під час прийому П. Скоропадським принца Леопольда Баварського до В. Рейнбота підійшов німецький генерал і задав запитання: чи логічно, що Петлюра в тюрмі, а його однодумці засідають в уряді? Він висловив припущення, що незабаром той вийде на волю. Тим більше, що перебуває у німецькому корпусі Лук'янівської в'язниці. В. Рейнбот був переконаний, що антидержавна діяльність С. Петлюри твердо доведена і звільнення його німцями буде публічним ударом по гетьманській владі.

Міністр затребував до себе слідчу справу, чималі обсяги якої склали агентурні донесення. В один з недільних днів він упродовж шести годин вивчав матеріали, але не знайшов там беззаперечних доказів провини С. Петлюри. Директор департаменту Державної варти О. Аккерман погрожував відставкою у разі звільнення одного з лідерів опозиції. Водночас міністр юстиції А. В'язлов

⁸ Гетман П.П. Скоропадский. Украина на переломе. 1918 год. — С. 105.

⁹ *Дорошенко Д.* Мої спомини про недавнє минуле (1914–1920 рр.). — К, 2007. — С. 341.

вимагав випустити в'язнів. В. Рейнбот з цього питання мав зустріч з П. Скоропадським і з'ясував, що той наполягає на припиненні справи. Більше того, він вважав, що С. Петлюра проти нього особисто не піде. В. Рейнбот у спогадах пише, що за таких умов він змушений був підписати «освободительное распоряжение» щодо С. Петлюри¹⁰. Не довіряти цьому твердженню немає підстав. Тюремне відомство підпорядковувалося міністерству юстиції, очолюваному А. В'язловим. Але він не міг дати наказу про звільнення С. Петлюри, оскільки той не був засудженим і рахувався за департаментом Державної варті МВС. Це дійсно була компетенція В. Рейнбота.

Історична література називає чимало «батьків» звільнення Петлюри: А. В'язлов, П. Скоропадський, німецькі військові і дипломати, лідери опозиції, земські діячі та ін. За версією начальника гетьманського штабу Б. Стеллецького, друзі С. Петлюри знайшли вихід на німецьких парламентарів-соціалістів і переконали їх, що той ув'язнений як соціаліст, а гетьман належить до правих. Депутати рейхстагу натиснули на військових і ті поставили питання перед гетьманом. Генерал й свою відставку пов'язує з спротивом звільненню С. Петлюри¹¹.

Очевидно, чимало людей у той чи інший спосіб долучилися до цієї справи. Сам С. Петлюра у день звільнення, 12 листопада надіслав дружині коротку записку: «Оля, я вже випущений з наказу ясновельможного Гетьмана, з яким мав досить цікаву розмову. Земська конференція послала делегацію про мій арешт до Скоропадського і настояла на увільненню. Зараз я на конференції земських делегатів. Цілую тебе і Лесіка. Твій Симон»¹².

У літературі можна зустріти твердження, що С. Петлюра дав обіцянку не брати участі у боротьбі проти гетьманського правління, але порушив її¹³. З цього приводу В. Рейнбот пише, що з його дозволу довірена особа гетьмана С. Моркотун мав побачення у тюрмі з С. Петлюрою наодинці і запропонував на кілька місяців виїхати з України, відмовившись від керівництва будь-якими українськими угрупованнями. Але нібито той не погодився, маючи повідомлення німецького штабу про своє швидке звільнення¹⁴. П. Скоропадський пригадує, що ввечері 14 листопада дізнався про від'їзд звільненого напередодні з тюрми С. Петлюри у Білу Церкву до січових стрільців, які того ж дня розпочали наступ на Фастів. Ні про особисту зустріч з ним, ні про його обіцянку гетьман пише¹⁵.

Показовим є ставлення глави МВС до визначення ворогів української державності. Зокрема, 31 жовтня В. Рейнбот видав циркуляр щодо боротьби з таємними та легальними партіями. До сил антидержавного спрямування були віднесені РКП(б), КП(б)У, ліві російські та українські есери, анархісти. Жодна з російських політичних сил чи організацій правоконсервативного, монархічного

¹⁰ Гетман П.П. Скоропадский. Украина на переломе. 1918 год. — С. 103

¹¹ Там само. — С. 747.

¹² Петлюра Симон. Статті. Листи. Документи. — К., 2009. — С. 199.

¹³ Савченко В. Симон Петлюра. — Х., 2004. — С. 197.

¹⁴ Гетман П.П. Скоропадский. Украина на переломе. 1918 год. — С. 103.

¹⁵ Скоропадський П. Спогади. — С. 305.

спрямування, які діяли в Україні, не була зарахована до реєстру ворожих¹⁶. Ні влітку, ні тим більше восени 1918 р. така кваліфікація російського монархічного руху в Україні з боку державних силових структур була просто неможливою.

У відносинах П. Скоропадського і уряду з так званим Парламентським бюро, яке представляло російську політичну еліту в Україні влітку 1918 р., склався статус мирного співіснування. Колишній член Державної ради В. Гурко писав, що як би негативно вони не ставилися до «хохломанії», як би у приватних бесідах не висміювали «оперетковий двір Скоропадського», однак проти нього ніяких виступів не затівали, розуміючи, що падіння гетьманської влади «до повалення більшовизму у Москві перетворить і весь південь Росії у більшовицьку катівню»¹⁷.

У жовтні в Києві відбувся з'їзд колишніх членів Державних дум та Державної ради, Церковного собору, земств, політичних партій, який обрав Раду державного об'єднання Росії (РДОР) — найбільш представницький орган анти-більшовицьких сил того часу. Головою став барон В. Меллер-Закомельський, який 31 жовтня інформував А. Денікіна по готовності Ради «надати всі сили, знання і досвід в розпорядження Добровольчої армії»¹⁸. У відповідь генерал привітав створення РДОР і побажав участі у спільній російській справі.

Щодня до глави МВС від Державної варти і губернських старост надходила інформація про загострення ситуації на місцях, посилення проявів бандитизму і анархії. Особливо в зоні австро-угорських військ, які спішно залишали Україну. 1 листопада на засіданні уряду В. Рейнбот з цього питання зробив позачергову доповідь. Було ухвалено створити Особливу комісію з п'яти міністрів (внутрішніх, військових справ, фінансів, шляхів сполучень, юстиції) для попереднього розгляду витань внутрішньої безпеки і громадського спокою¹⁹. Слід відзначити, що жодних слідів діяльності «п'ятірки» в матеріалах засідань Ради Міністрів не виявлено.

Становище на місцях ускладнювалося, окремі регіони втрачали керованість. Володіючи реальною ситуацією, В. Рейнбот усвідомлював всі загрози існуванню гетьманської влади. 6 листопада після чергового обговорення статуту Української академії наук на засіданні уряду він заявив, що «пора відкласти в бік статут Академії наук; нехай полежить у портфелі міністра освіти; тепер необхідно терміново обговорити відповідальність влади не перед окремими приватними особами, а перед цілісністю державного гетьманського будівництва»²⁰. Глава МВС пропонував на більшій території України ввести військовий

¹⁶ ЦДАВО України. — Ф. 1216. — Оп. 1. — Спр. 109. — Арк. 72.

¹⁷ Гурко В. Политическое положение на Украине при гетмане // Революция на Украине по мемуарам белых. — М.-Л., 1930. — С. 219.

¹⁸ Сардак Л.Л. Барон В.В. Меллер-Закомельский (1869–1920) // Новый исторический вестник. 2005. № 14: [Электронный ресурс] — Электрон. текст. дан. — Режим доступа: http://www.nivestnik.ru/2006_1/13.shtml — Дата обращения: 02.11.2015.

¹⁹ ЦДАВО України. — Ф. 1064. — Оп. 1. — Спр. 7. — Арк. 24 зв.

²⁰ Гетман П.П. Скоропадский. Украина на переломе. 1918 год. — С. 107.

або надзвичайний стан. Уряд сімома голосами проти п'яти висловився за введення надзвичайного стану.

В. Рейнбот відразу доповів П. Скоропадському про ухвалу уряду і аргументував переваги введення надзвичайного стану. При цьому влада залишиться в руках цивільної адміністрації і водночас отримає право у разі необхідності викликати війська. Отримавши згоду, міністр всю ніч готував відповідні накази на підпис гетьману. Але вранці з'ясувалося, що П. Скоропадський під впливом начальника Генштабу О. Сливинського змінив думку і вирішив ввести військовий стан у більшості губерній (Катеринославщина, Херсонщина, Поділля, Чернігівщина, Київщина, Полтавщина). В. Рейнбот вважав, що таке рішення призвело до конфліктів між командирами корпусів і губернськими старостами. Слід зауважити, що у спогадах він обходить той факт, що 22 жовтня надзвичайний стан був введений на Харківщині, 6 листопада на Волині, а 7 листопада в Одесі з наданням губернським старостам (міському отаманові) прав передбачених відповідними статтями «Устава благочиния и безопасности» (1916 р.). На них підписом П. Скоропадського стоїть й підпис В. Рейнбота²¹. Як відомо, ні надзвичайний, ні військовий стан істотно не вплинули на оборону гетьманської влади.

Розпад Австро-Угорської імперії мав спричинити масовий наплив в Україну військовополонених. На доповідь В. Рейнбота 5 листопада Рада Міністрів ухвалила постанову про створення на Волині управління особоуповноваженого з питань евакуації. Для організації прийому військовополонених у розпорядження біженецького департаменту МВС було асигновано 2 млн. і 0,5 млн. крб. Волинському губернському старості²².

Чимало прийнятих законодавчих актів у сфері місцевого самоврядування, міських і земських виборів не могли бути вчасно реалізовані. МВС змушене було вносити корективи до чинного законодавства. 7 листопада В. Рейнбот подав законопроект про перенесення виборів до міських дум на більш пізні терміни. Були запропоновані зміни й у положення про завідування справами місцевого управління і господарства міста Києва. Цього ж дня В. Рейнбот вніс законопроект про введення посад інспекторів з міських і земських справ. Однак колеги не підтримали цю пропозицію, знайшли більш вагоме рішення — встановити у штатах управлінь губернських старост посаду другого помічника, поклавши на нього обов'язки нагляду за законністю дій міських і земських самоврядувань²³.

Вже наприкінці другої каденції уряду Ф. Лизогуба В. Рейнбот провів кілька досить складних законопроектів, які тривалий час напрацьовувалися апаратом МВС. Насамперед, це закон про зміни в законодавстві про волості, повітові і губернські установи по управлінню сільськими місцевостями. Він мав цілком реставраційний характер і спрямований на ліквідацію законодавства Тимчасового уряду про волосне земське управління і земське оподаткування. Згідно з цим законом всі волості, утворені після 1 березня 1917 р., ліквідувалися. Повітові з'їзди, повітові з'їзди мирових посередників, повітові у чиншових справах

²¹ Державний вістник. — 1918. — 26 жовтня, 9 листопада.

²² ЦДАВО України. — Ф. 1064. — Оп. 1. — Спр. 7. — Арк. 30.

²³ Там само. — Арк. 32–32 зв.

присутствія, а також губернські у селянських справах присутствія скасовувалися. Замість волосних земств відновлювалися волосні управління, члени якого обираються волосним сходом. Його складали виборщики від кожних десяти господарчих дворів. Волосного старшину затверджував повітовий староста. Така схема цілком вкладалася в авторитарну управлінську вертикаль гетьманату²⁴.

Протипожежна і страхова справа також знаходилася у відання МВС. Однак ні спеціального підрозділу управління цією сферою, ні власного галузевого законодавства не було. На початку листопада Рада Міністрів схвалила законопроект про утворення Ради у справах страхування і протипожежних заходів, а також відповідного департаменту. Обидві інституції мали функціонувати в структурі МВС. Рада засновувалася на широких представницьких засадах: заступник міністра, керівництво профільного департаменту, представники Мінфіну і Мінторгпрому, страхових об'єднань, кооперативних організацій, науковців та інших. Рада мала працювати сесіями, а її членам виплачувалися добові і подорожні витрати.

Департамент страхування і протипожежних заходів складався з директора, віце-директора, начальників відділів, інспекторів страхування, страхової статистики, пенсійних кас, протипожежних заходів, урядовців тощо. До компетенції департаменту входили всі види страхування, крім робітничого. Статут департаменту містив детальний перелік його сфер опікування, контролю і ревізування. П. Скоропадський затвердив цей закон і він був оприлюднений на початку грудня. Хоч ввести його у дію уряд так й не встиг²⁵.

Восени в установах пенітенціарної системи утримувалася велика кількість в'язнів, чимало людей було вислано за межі України. Міністр юстиції А. В'язлов 11 листопада вніс пропозицію про створення на місцях з представників установ Мінюсту і МВС комісій по перегляду справ заарештованих. Права більшість кабінету, усвідомлюючи, що масове звільнення ув'язнених посилить лави противників гетьманської влади, провалила цю постанову. Наступного дня уряд погодився на створення таких комісій, але тільки для розгляду позасудових справ²⁶.

З кінця жовтня ситуація на місцях виходила з під контроль. Майже у всіх губерніях був введений військовий чи надзвичайний стан. Намагаючись зберегти дієздатність підрозділів Державної варти, В. Рейнбот 14 листопада, фактично вже у день відставки, запросив на їх утримання 60 млн. крб., але уряд погодився виділити 40. Цього ж дня він подав запит на 3 млн. крб. для Катеринославського губернського земства, яке мало формувати добровольчі дружини. Рада Міністрів ухвалила надати кошти у формі позики і під наглядом Мінфіну і Держконтролю. Вдавався В. Рейнбот і до кадрових змін у керівництві губерній. Зокрема, був звільнений катеринославський губернський староста генерал І. Черніков, який став членом ради МВС. Призначений на його місце сенатор Д. Носенко до виконання обов'язків не став. Так само, як й С. Величко, рекомендований урядом на посаду Полтавського губернського старости.

²⁴ Державний вістник. — 1918. — 8 грудня.

²⁵ Там само. — 3 грудня.

²⁶ ЦДАВО України. — Ф. 1064. — Оп. 1. — Спр. 7. — Арк. 38, 40.

Розпад Австро-Угорської імперії, революція в Німеччині, втрата гетьманським режимом військової підтримки спонукала радикально налаштованих лідерів УНС до організації його повалення. На 17 листопада вони призначили скликання Національного конгресу. 12 листопада В. Рейнбот викликав до себе голову УНС В. Винниченка і заявив, що уряд не дозволить проведення конгресу. Він запропонував повідомити про заборону делегатів на місцях, скориставшись урядовим телеграфом. Однак В. Винниченко відмовився це зробити. 13 листопада група міністрів-українців відвідала гетьмана і заявили, що при такій політиці міністра внутрішніх справ вони змушені будуть подати у відставку. Проте П. Скоропадський переконував їх, що збирати конгрес не на часі, бо на ньому буде гостро стояти питання самостійності України у той час коли Антанта виступає за федеративну Росію. Безперечно, гетьман побоювався, що Національний конгрес може стати інструментом його відсторонення від влади, як у квітні Хліборобський конгрес вчинив з Центральною Радою²⁷.

В цей час П. Скоропадський вже прийняв для себе рішення про зміну політичного курсу на об'єднання з найбільшовицькою Росією. До цього його підштовхувала й права частина кабінету міністрів, насамперед А. Ржепецький, С. Гербель і В. Рейнбот. Вони зібрали таємне засідання правої фракції і розробили план відставки уряду, скориставшись розходженнями серед міністрів у справі автокефалії української церкви. Планувалося, що права частина міністрів на чолі з в. о. прем'єра А. Ржепецьким подасть у відставку, а гетьман доручить формування уряду С. Гербелю. Проект декларації нового уряду готували І. Кітяковський і С. Завадський. Зміна уряду мала відбутися уночі, щоб зненацька заарештувати С. Петлюру, М. Порша, М. Ковенка. П. Скоропадський погодився з таким планом дій. В гетьманській адміністрації вже готувався текст федераційної грамоти, велося формування нового складу Ради Міністрів²⁸.

14 листопада на засіданні уряду головуєчий А. Ржепецький тільки опівночі на вимогу української групи поставив на розгляд питання про заборону Національного конгресу. Відбулося голосування, в результаті якого прихильники відміни конгресу отримали перевагу в один голос (8 на 7). Уряд фактично розколовся навпіл, про що А. Ржепецький і В. Рейнбот відразу доповіли П. Скоропадському і він, не вагаючись, відправив кабінет у відставку. Тепер вже колишні міністри залишили зал засідань о 3-ій годині ночі²⁹. План змовників в основному реалізувався. В. Рейнбот у спогадах з жалем констатував, що С. Петлюру не вдалося арештувати, оскільки нібито його попередив начальник Генерального штабу полковник О. Сливинський і той залишив Київ. Наступного дня В. Рейнбот взяв участь у засіданні нового уряду в якості міністра юстиції.

²⁷ Чикаленко Є. Щоденник. — Т. II. — С. 161.

²⁸ Гетман П.П. Скоропадский. Украина на переломе. 1918 год. — С. 117.

²⁹ ЦДАВО України. — Ф. 1064. — Оп. 1. — Спр. 7. — Арк. 44.

Розділ 6

Міністри юстиції

Михайло Чубинський

Олексій Романов

Андрій В'язлов

Віктор Рейнбот

6.1. Михайло Чубинський — міністр юстиції (травень—серпень)

При обговоренні складу майбутнього уряду щойно проголошеної Української Держави у начальника штабу німецьких військ генерала В. Гренера 30 квітня українська сторона, представлена отаманом Ради Міністрів М. Сахно-Устимовичем і довіреною особою гетьмана О. Палтовим, кандидатури на посаду міністра юстиції не запропонувала. Водночас німецький посол А. Мумм і австро-угорський радник В. Принціг вважали за можливе залишити колишнього міністра судових справ С. Шелухіна¹.

Однак П. Скоропадський своєю інавгураційною грамотою від 29 квітня звільнив з своїх посад усіх міністрів УНР та їх заступників. Очевидно, в близькому оточенні гетьмана дебатовалося питання про долю колишніх міністрів, включаючи й можливість арешту у разі організації спротиву. Не випадково на установчому засіданні 2 травня під головуванням П. Скоропадського першим у порядку денному стояло «Питання про заарештовання бувших міністрів». Була ухвалена досить ліберальна постанова, яка звільняла міністрів УНР від відповідальності і арештів, оскільки їх діяльність не виходила за межі «особистих їх поглядів і убедженій».

1–2 травня формуванням кабінету міністрів за дорученням П. Скоропадського займався М. Василенко — відомий громадський діяч, заступник міністра Тимчасового уряду, член ЦК партії кадетів. У зв'язку з відмовою українських соціалістів-федералістів делегувати своїх представників до Ради Міністрів основний кістяк її був складений переважно з кадетів. Увечері 2 травня під головуванням гетьмана відбулося перше засідання уряду. У ньому в якості міністра судових справ взяв участь Михайло Чубинський².

Михайло Павлович Чубинський народився в 1871 р. у родині відомого українського вченого, громадського діяча і поета, автора слів гімну «Ще не вмерла України...» П. Чубинського. Закінчив юридичний факультет Київського університету Св. Володимира, де певний час займався науковою і викладацькою діяльністю. Вдосконалював освіту в університетах Відня, Берліна, Лейпціга, Брюсселя, Лондона. У 1905 р. захистив докторську дисертацію за монографією «Нариси

---

¹ Документы о разгроме германских оккупантов на Украине в 1918 году. — М., 1942. — С. 78.

² ЦДАВО України. — Ф. 1064. — Оп. 1. — Спр. 6. — Арк. 1.

кримінальної політики». Професор М. Чубинський викладав у Харківському, Петербурзькому, Дерптському університетах, інших вузах. У передвоєнні роки співпрацював з журналом «Украинская жизнь», редагованим С. Петлюрою. Був активним діячем партії кадетів. Входив до масонських лож. У 1917 р. О. Керенський призначив його сенатором карного касаційного департаменту Правительствующого сенату Росії. Один з лідерів української громади Петрограда П. Стебницький у листі до М. Грушевського в квітні 1917 р. писав про можливість балотування М. Чубинського на виборах до Установчих зборів³. Після жовтневого перевороту у Петрограді повернувся до Києва. Його брат Павло був відомим в Росії інженером — шляховиком, одним з проєктантів і будівельників Амурської залізниці. В гетьманському уряді займав посаду заступника міністра шляхів сполучень. Сестра Олександра — відома оперна актриса, співала у Київській опері, Великому театрі, Маріїнському театрі, Міланській «Ла Скала».

Гетьманська держава П. Скоропадського успадкувала від УНР судову систему, яка являла певний симбіоз установ дореволюційного часу і новоутворень Української Центральної Ради. Ухвалена в останній день функціонування Ради Конституція УНР мала спеціальний розділ, дев'ять статей якої визначали Генеральний суд як найвищу судову і касаційну інстанцію, декларували верховенство права, неприпустимість втручання в судові рішення ні законодавчих, ні адміністративних властей⁴. Законами про тимчасовий державний устрій України, виданих гетьманом П. Скоропадським, Генеральний суд також оголошувався «вищим охоронителем і захисником закону та вищим судом України в справах судових та адміністративних». Всі генеральні судді мали призначатися гетьманом. Ця ж судова установа повинна була оприлюднювати всі закони і накази уряду⁵.

7 травня на засідання уряду М. Чубинський виніс питання, яке складалося з двох частин: від чийого імені вершити суд і про мову в судовому діловодстві. З першою — було все зрозуміло — «іменем закону Української Держави». А от щодо мови у судочинстві виникли розбіжності. Проте переважною більшістю (8 проти 2) було ухвалено розлогу постанову, у якій констатувалося, що діюче на Україні цивільне і кримінальне законодавство не перекладене українською мовою і не встановлена юридична термінологія, то «обов'язкове судововлення на українській мові тільки внесе непорозуміння при тлумаченні і застосуванні законів і відсторонить від участі у веденні справ цілий ряд видатних юридичних діячів і адвокатів, які ще не володіють українською мовою». Міністерство судових справ мало терміново створити комісію для розробки юридичної термінології українською мовою, негайно приступити до перекладу російського законодавства. Постанова уряду дозволяла надалі до перекладу законів українською мовою зберегти в судочинстві і судововленні мову російську. Всім чинов-

³ Українська Центральна Рада. Документи і матеріали у двох томах. — К., 1997. — Т. 1. — С. 81.

⁴ Там само. — Т. 2. — С. 334–335.

⁵ Державний вістник. — 1918. — 16 травня.

никам судового відомства було запропоновано у чотиримісячний термін вивчити українську державну мову⁶.

В інтерв'ю газеті «Последние новости» М. Чубинський фактично прокоментував постанову кабінету міністрів. Він заявив, що «буде старатися проводити українізацію суду з відповідною поступенністю». Це дасть можливість залишити на місцях багато цінних судових діячів, непідготовлених зараз вповні до негайного переходу на українську мову. Державною мовою, само собою розуміється, є українська. В перших порах, очевидно, прийдеться користуватися законами на російській мові, бо досі ще немає їх перекладу. Так само немає вповні установлені правничої термінології на українській мові. Міністр також повідомив, що вже розпочав створення комісій для спішного вироблення правничої термінології українською мовою та перекладу законів⁷.

Опозиційні політичні партії, які вже об'єдналися в Український народно-державний союз, 21 травня оприлюднили звернення до гетьмана, німецького командування в Києві та депутатів Рейхстагу, в якому піддали нищівній критиці кабінет міністрів. Наголошувалося, що він не є українським ні за своїм складом, ні політичною орієнтацією. Конкретні звинувачення були висунуті більшості міністрів. Зокрема, М. Чубинському закидалося: «В суді знову запанувала російська мова, яка поки що об'явлена рівноправною з українською. Суддями навіть на вищі посади призначаються люди не з громадян Української Держави. Міністр судових справ дбає не про утворення українського суду, а про збереження прав і привілеїв бюрократів бувшої самодержавної Росії»⁸. Один з авторів відозви В. Винниченко не відмовився від такої оцінки й у своїй знаменитій праці «Відродження нації»: «Міністр юстиції — М. Чубинський (кадет чи безпартійний, малорос, під час урядування ворог українства)»⁹. Колега М. Чубинського по урядовій праці Д. Дорошенко не відносив міністра юстиції до українофобів, але вважав, що ставши на службу до Денікіна, той «заявив себе прихильником «єдиної неділимої Росії», стараючись всіма способами «реабілітувати» себе з українства»¹⁰. Інший міністр В. Зеньковський негативно оцінював моральні якості М. Чубинського: «Це був відомий російський криміналіст, людина великого адміністративного досвіду, владна, хитра, розумна, по суті (хай вибачить мені М. П.!) безпринципна людина»¹¹.

У травні за поданнями М. Чубинського уряд ухвалив закони про тимчасову заборону публічного продажу нерухомого майна, про тимчасове розповсюдження української державної влади, про тимчасове улаштування судової влади по території Кобринського, Пружанського, Брестського і Більського повітів Гродненської губернії, Пінського повіту Мінської губернії, Ковельського і Володимир-Волинського повітів Волинської губернії, які були приєднані до Української

⁶ ЦДАВО України. — Ф. 1064. — Оп. 1. — Спр. 6. — Арк. 3–3 зв.

⁷ *Дорошенко Д.* Історія України 1917–1923 рр. — К., 2002. — Т. II. — С. 71.

⁸ Там само. — С. 74.

⁹ *Винниченко В.* Відродження нації. — Київ–Відень, 1920. — С. 39.

¹⁰ *Дорошенко Д.* Історія України 1917–1923 рр. — К., 2002. — Т. II. — С. 46.

¹¹ *Зеньковський В.* Пять месяцев у власти. — М., 1995. — С. 76.

Держави. Міністр юстиції отримав право власною владою призначити на згаданих територіях мирових суддів і голів з'їздів на термін до 1 січня 1922 р. Був також схвалений порядок публікації затверджених гетьманом законів. Тимчасово замість Генерального суду вони оприлюднюються через Державну канцелярію у «Державному Вістникові»¹².

Наказ командувача німецькими військами в Україні фельдмаршала Г. Ейхгорна про запровадження німецьких військово-польових судів призвів до необґрунтовано широкого застосування їх юрисдикції до громадян України. 28 травня М. Чубинський поставив це питання на розгляд уряду. Було ухвалено зробити подання до штабу Оберкомандо про бажаність більш точного визначення підсудності німецьким військовим судам, а також інформування про такі випадки української прокуратури. Наступного засідання кабінет міністрів обговорив цю ж проблему стосовно австро-угорських військових судів. Було визнано за необхідне провести переговори з командуванням Східної цісарської армії і наполягати, що юрисдикції підлягають тільки вчинки українських громадян безпосередньо щодо офіцерів і солдатів австро-угорської армії¹³.

30 травня М. Чубинський вніс на схвалення урядом закону про обітницю державних службовців у цивільних і присягу у військових відомствах. Та обставина, що цей закон був прийнятий одним з перших, мала досить вагому політичну мотивацію. Апарат колишніх міністерств УНР був насичений представниками донедавна урядових соціалістичних партій. Невизнання їх керівними органами гетьманської влади могло спровокувати обструктивні дії з боку рядових партійців в управлінських інстанціях. Зокрема, саме в цей час страйкували працівники апарату міністерства земельних справ. Тому прийняття урочистої обіцянки було своєрідним тестом на лояльність до нової влади. Ті, хто відмовлявся її приймати звільнялися, або ж не зараховувалися на службу. Слід відзначити, що у царині державної служби діяло російське дореволюційне законодавство, оскільки власний профільний закон так й не був ухвалений¹⁴.

Прийняття закону про громадянство Української Держави в історичній літературі пов'язують з державним секретарем І. Кістяковським. Саме йому введення українського громадянства як розрив «з російською культурою і державністю» закидає у своїх мемуарах генерал А. Денікін¹⁵. Справді державний секретар виступив 10 червня з ініціативою підготовки цього важливого акту. Оприлюднений текст закону підписаний Ф. Лизогубом та І. Кістяковським. Насправді ж розробку цього законопроекту здійснила комісія під головуванням М. Чубинського, до якої були включені такі відомі правники, як Б. Кістяковський і Є. Спекторський.

2 липня після тривалого обговорення і узгодження поправок закон про українське громадянство був ухвалений Радою Міністрів. Цим актом скасовувався

¹² ЦДАВО України. — Ф. 1064. — Оп. 1. — Спр. 6. — Арк. 12 зв., 19.

¹³ Там само. — Арк. 23 зв.–24.

¹⁴ Там само. — Арк. 92, 93 зв.

¹⁵ Деникин А. Очерки русской смуты. Белое движение и борьба добровольческой армии. Май–октябрь 1918. — Минск, 2002. — С. 52.

відповідний закон Центральної Ради (березень 1918 р.). Всі російські піддані, які перебували в Україні на час видання нового закону, визнавалися громадянами Української Держави. Небажаючи мали протягом місяця подати відповідну заяву в управління місцевого старости «для запису в особливий алфавіт підданих і громадян чужих держав». Подвійне громадянство не допускалося. Особи, які зреклися українського підданства, могли просити про його повернення не раніше п'ятирічного терміну після відречення. Закон був досить ґрунтовним, містив три розділи і 23 статті. До нього додавалося записане обіцяння вступаючих до українського громадянства. Воно містило обіцянку бути завжди вірним Українській Державі як своїй Батьківщині, охороняти інтереси держави, всіма силами допомагати її славі і розквіту, не жалкуючи для цього навіть і свого життя¹⁶.

З перших днів урядування М. Чубинський виношує плани реформування судової системи. Власне це було дещо адаптоване до тогочасних умов повернення моделі судочинства Російської імперії. У середині травня при міністерстві створюються комісії по підготовці законопроектів про Державний сенат, судові палати, військову юстицію. До цієї роботи залучалися російські правники, які перебували в Києві, зокрема колишні сенатори і віце-прокурори Російського Правительствуючого сенату. У кінці червня напрацьовані документи були подані на розгляд уряду.

Засідання Ради Міністрів 2 липня майже повністю було присвячене обговоренню законопроектів, внесених міністерством судових справ. Уряд приступив до розгляду проекту статуту Державного сенату. М. Чубинський доповів про підсумки роботи очолюваної ним спеціальної комісії. Колишній генеральний суддя УНР С. Шелухін і його прихильники виступали проти побудови вищої судової інстанції Української Держави за взірцем Російського Правительствуючого сенату. На засіданні порядкуючий суддя Генерального суду М. Радченко пропонував передати законопроект на висновок цій установі, але Рада Міністрів відхилила такі домагання. Обговорення було тривалим, особливо щодо термінів обрання президента і генеральних суддів — на певний термін чи пожиттєво. Перевагою в один голос (Ф. Лизогуба) схвалили останню позицію.

Цього ж дня міністри розглянули і схвалили законопроекти про судові палати та апеляційні суди і погодилися на перейменування міністерства судових справ у міністерство юстиції, а підпорядковане йому головне управління місць замкнення — на Головне тюремне управління. Були також затверджені штати міністерства юстиції: міністр, два заступники, рада (консультація) міністра — 4, директори департаментів — 2, віце — директори — 2, начальники відділів — 10, діловоди, урядовці, кур'єри, всього — 291 особа¹⁷.

8 липня П. Скоропадський затвердив закон про утворення Державного сенату. Він мав десять розділів і 59 статей. Ним відмінявся закон Центральної Ради про Генеральний суд УНР, а замість нього утворювався Державний сенат

¹⁶ Державний вістник. — 1918. — 11 липня.

¹⁷ ЦДАВО України. — Ф. 1064. — Оп. 1. — Спр. 6. — Арк. 78–79.

«яко вища в судових і адміністративних справах інституція». Устрій, компетенція, обсяг прав Державного сенату тимчасово визначався «Учреждением Росийского Правительствующего Сената», «Учреждением судебных установлений», «Уставами уголовного и гражданского судопроизводства» та іншими не відміненими законами. Сенат складався з 45 членів, які входили до трьох генеральних судів — Адміністративного, Цивільного і Карного, та 10 — Загального зібрання. Кожен з генеральних судів мав прокурора та його заступників.

Президент Сенату і сенатори призначалися з осіб, які мали вищу юридичну освіту і п'ятнадцятирічний стаж роботи на суддівських, прокурорських, адвокатських посадах, а також магістри і доктори — лектори вищих шкіл. Сенаторами Загального зібрання, які не відповідають цим вимогам, могли призначатися колишні міністри. Усунення сенатора з посади передбачалося лише у випадку притягнення його до слідства або віддання під суд за постановою Загального зібрання. Державний сенат мав архів, друкарню і видавав «Відомості». Законом передбачалися щорічні витрати на утримання Державного сенату в розмірі 2 млн. 56 тис. крб.¹⁸

Орієнтація на судову систему царських часів виявилася й у відновленні Судових палат. Одночасно з законом про Державний сенат був опублікований і закон про Судові палати та Апеляційні суди. Відповідні закони Центральної Ради були скасовані. Кваліфікаційні вимоги до членів Судових палат були аналогічні до сенаторських, крім десятирічного стажу роботи за фахом. Вони призначалися гетьманом за поданням міністра юстиції, попередньо діставши схвалення уряду. Були утворені три судові палати — Київська, Харківська та Одеська з штатом урядовців кожна: I розряду — 50; II розряду — 65 і III розряду — 75¹⁹. Для забезпечення їх функціонування відновлювалася чинність російського закону від 3 липня 1914 р.

Окремим законом врегульовувалася проблема військово-судових установ. Військові суди поділялися на вищі (Київський, Катеринославський), корпусні та дивізійні. Визначалася їх компетенція в умовах «нормальної» і «виняткової» підсудності, склад судових колегій, порядок оскарження рішень. Прикметно, що участь прокурора і адвоката була обов'язковою тільки для вищих судів. Зазначалося, що військові суди, крім цього Закону мали керуватися й колишнім російським законодавством²⁰.

Відсутність достатньої кількості місцевих правників змушувала уряд продовжити перебування на посадах працівників колишніх російських судових установ, направлених в Україну під час війни. Дана обставина стала нездоланним бар'єром у запровадженні української мови в судах. Це були вимушені, тимчасові заходи, породжені кадровим дефіцитом правників і нерозвиненістю власної законодавчої бази. Однак надто широке їх впровадження, поглиблене надзвичайним станом іноземної окупації, діяльністю німецьких і австрійських

¹⁸ Державний вістник. — 20 липня.

¹⁹ Там само.

²⁰ Там само. — 5 липня.

військово-польових судів, об'єктивно підривали засади формування гетьманату не тільки як правової, але й національної держави.

М. Чубинський мав репутацію одного з авторитетних членів кабінету міністрів, був добрим оратором, володів українською мовою, за відсутності Ф. Лизогуба головував на засіданнях уряду. Саме йому довелося 20 липня повідомити членів кабінету міністрів про смерть колишнього імператора Миколи II і ухвалювати непросте рішення щодо проведення панахид за покійним царем. На жаль, журнал засідання не містить матеріалів обговорення цього питання. Рада Міністрів визнала можливим поминання покійного в Україні, як імператора, але тільки з додаванням до цього титулу слова «колишнього»²¹. У поминальних заходах, проведених наступного дня церковними ієрархами, гетьман і міністри участі не брали, побоюючись перетворення панахиди у велелюдну монархічну демонстрацію.

23 липня на розгляд Ради Міністрів було винесене давно і активно обговорюване в столиці питання про склад Державного сенату. Міністр юстиції М. Чубинський запропонував кілька десятків кандидатур. Це були генеральні судді УНР П. Ачкасов, Б. Кістяковський, О. Бутовський, Ф. Попов, М. Пухтинський, М. Радченко, О. Хруцький, М. Чернявський, С. Шелухін, діючі урядовці — правники М. Василенко, І. Кістяковський, С. Завадський, В. Романов, О. Романов, А. В'язлов. Визнали за можливе рекомендувати й відомого українського діяча П. Стебницького, незважаючи на «відсутність формального цензу». Іншу частину членів Державного сенату склали колишні сенатори, заступники обер-прокурора Російського Правительствуючого сенату, які, рятуючись від більшовицьких репресій, перебували у той час в Києві (Неверов, Климов, Носенко, Шлейфер, Товстоліс, Красненський, Морозов, Назимов, Гоголь, Маньковський, Грабар, Равський, Юршевський та інші). Частина з них була пов'язана з Україною походженням, попередньою службою, маєтностями тощо.

Запропонований список майбутніх сенаторів викликав з боку міністрів низку зауважень персонального і технічного характеру. А слова Д. Дорошенка про те, що серед кандидатів мало людей, які б своїм внеском в український національний рух заслужили це право, викликали гнівну відповідь Ф. Лизогуба. За свідченням Д. Дорошенка, він наголосив, «що вже давно пора зрестися того вузького погляду, що монополія називатися українцем належить тільки маленькій кучці вибраних і що українцем є лише той, хто належить до якоїсь партійної групи, тим часом, як люди, що цілий вік прожили на Україні й працювали задля неї, чий батьки були особистими приятелями Шевченка і які самі носять в душі заповіді Шевченка, то «не українці». Прем'єр вважав, що першими сенаторами Української Держави мають бути добрі юристи, сторожі законності і права, а не тільки добрі партійні діячі²².

Після схвалення урядом складу майбутніх сенаторів Ф. Лизогуб оголосив про залишення М. Чубинським посади міністра юстиції і запропонував його

²¹ ЦДАВО України. — Ф. 1064. — Оп. 1. — Спр. 6. — Арк. 118 зв.

²² *Дорошенко Д.* Мої спомини про недавнє минуле (1914–1920 рр.). — К., 2007. — С. 330.

кандидату в члени Державного сенату. Колеги висловили жаль з цього приводу і одноголосно рекомендували гетьманові затвердити подання уряду. Ще від часу створення комісії з підготовки проекту закону про Державний сенат М. Чубинський готувався його очолити. Поза сумнівом, це рішення було погоджене з головою уряду, можливо попередньо й з П. Скоропадським. Оскільки президент Державного сенату не міг займати інші посади, то М. Чубинський мав залишити міністерство юстиції.

Далі засідання уряду того дня вів М. Чубинський. За його поданням були схвалені кандидатури прокурорів Державного сенату: Цивільного генерального суду — Я. Затворницького, Кримінального генерального суду — Тизенгаузена, Загального зібрання — Лошкарьова. Міністр юстиції також запропонував обрати таємним голосуванням кандидатом у сенатори Загального зібрання голову Ради Міністрів Ф. Лизогуба. Рішення було одноголосним²³. Це було передостаннє засідання уряду, в якому брав участь міністр М. Чубинський. Очевидно, він був упевнений у схваленні його кандидатури на посаду президента Державного сенату колегами-міністрами і затвердження гетьманом.

29 липня на пропозицію Ф. Лизогуба було проведене попереднє голосування кандидатур на посади президента Державного сенату і голів генеральних судів. Можливо у такий спосіб прем'єр хотів прозондувати настрої членів кабінету і не допустити небажаних результатів. Претенденти на посаду президента Сенату отримали голосів: Чубинський — 9, Василенко і Носенко — по 2. Найбільше голосів на посади голів генеральних судів було подано за сенаторів Носенка, Маньковського і Гусаковського. Наступного дня відбулися вже офіційні вибори, які підтвердили попередні результати: за Чубинського подано голосів — 11 проти 2, утримався 1; Носенка — 11 проти 3; Маньківського — 11 проти 2, утримався 1; Гусаковського — одноголосно. Всі кандидатури були подані гетьманові на затвердження²⁴.

Однак П. Скоропадський витримав десятиденну паузу. Врешті 9 серпня Ф. Лизогуб на засіданні оголосив, що гетьман призначив президентом Державного сенату міністра освіти М. Василенка, а уряд дозволив йому упродовж півтори місяця сумісництво посад²⁵. Очевидно, ображений М. Чубинський не захотів повертатися на посаду міністра і був призначений головою Карного генерального суду. Офіційне відкриття Державного сенату відбулося 1 вересня 1918 р.

П. Скоропадський у спогадах дав оцінку діяльності М. Чубинського на посаді міністра. Його політичні погляди він охарактеризував формулою «кадет чистісної води», наголосивши, що у звичайний час це був би прекрасний міністр, але в тогочасних умовах виявився страшним «медлителем». Гетьман загалом схвалював кадрову і мовну політику М. Чубинського, який не поступався домаганням українських партій, інакше до міністерства юстиції треба було б набрати людей «крайнього українсько-галичанського штибу, зятяних шовіністів,

²³ ЦДАВО України. — Ф. 1064. — Оп. 1. — Спр. 6. — Арк. 129 зв.-130.

²⁴ Там само. — Арк. 139 зв.-140.

²⁵ Там само. — Арк. 143.

абсолютно не рахуючись з освітою і стажем, проведеним в суддівському відомстві»²⁶.

У спогадах знаходимо й обґрунтування відмови М. Чубинському у призначенні президентом Державного сенату: «Коли настав час призначити голову Сенату, Чубинському дуже хотілося самому бути на цьому місці. Я його не призначив. Сенат у моїх очах був вищою державною установою, яка в критичний момент життя могла, якщо б вона була на висоті, відіграти велику роль. Я шукав в головуючі людину, яка ні за яких умов не зронить цю висоту, хоча б довелось йти проти гетьмана. Я вважав, що Чубинський не така людина, і призначив Василенка. Правий я був чи ні, це інша справа»²⁷.

Очевидно, вже ретроспективно колишній гетьман був не впевнений у вірності свого вибору. Але за тих конкретних умов М. Василенко видавався главі держави політичним ваговиком. Він був кадетом не менш «чистої води», ніж М. Чубинський, входив до складу ЦК партії. Але на відміну від останнього був давно і щільно інтегрований в українське громадський рух, потерпів від царської влади, сидів у сумнозвісній петербурзькій тюрмі «Кресты». Мав досвід адміністративної роботи в період Тимчасового уряду — попечитель Київської шкільної округи, заступник міністра освіти. Врешті саме він виконав надзвичайно складне завдання гетьмана — сформував з однопартійців кістяк уряду Української Держави. В очах П. Скоропадського він був постаттю досить авторитетною. Не випадково відразу після відставки М. Чубинського, який заміняв голову уряду у веденні засідань, гетьман призначив М. Василенка офіційним заступником голови Ради Міністрів.

Безперечно, з формальної і фактичної точки зору, М. Чубинський мав більше підстав зайняти посаду президента Державного сенату. Він отримав блискучу юридичну освіту, стажувався у європейських університетах, був визначним фахівцем у галузі кримінального права, тривалий час працював професором у провідних вузівських центрах Росії. М. Василенко мав базову історико-філологічну освіту, правові дисципліни самотужки вивчав у «Крестах» і після звільнення екстерном здав екзамен на звання магістра права у Новоросійському університеті. Нетривалий час працював в Одеській судовій палаті. Мав наукові праці переважно історичного характеру, в тому числі з історії права. Врешті гетьман проігнорував рішення Ради Міністрів і реалізував своє бачення постаті глави судової гілки влади.

В умовах очікуваного падіння Української Держави М. Чубинський виїхав на Дон. Там разом з представниками Особливої наради — цивільної адміністрації при Добровольчій армії, працював над створенням Правительствуючого сенату як вищої судово-адміністративної інстанції для територій півдня Росії, звільнених від більшовицької влади. Справа в тому, що установи сенатського типу вже функціонували в Донській області та Криму, а на Кубані велася робота по її створенню. Він виступає у за об'єднання кращих юридичних сил цих державних

²⁶ Скоропадський П. Спогади. — С. 169.

²⁷ Там само. — С. 170.

утворень, які не «ворожі один одному, а мають між собою зв'язок, який може лише зростати і зміцнюватися по мірі того, як росте і буде рости ідея відродження Росії»²⁸.

У квітні 1919 р. А. Денінін і Донський отаман П. Попов підписали угоду про відновлення діяльності Правительствуючого сенату. М. Чубинський отримав посаду обер-прокурора карного департаменту. Свою працю в сенаті він описав у спогадах «На Дону (Из воспоминаний обер-прокурора)»²⁹. Поза сумнівом, обер-прокурор був помітною постаттю в цивільно-владному істеблшменті Збройних сил Півдня Росії. Їх командувач А. Денікін не залишив поза увагою його діяльність у своїх мемуарах. Ці матеріали дають можливість з'ясувати тогочасні ідейні погляди та політичну позицію М. Чубинського. Генерал пише, що перед вступом білого війська до Києва восени 1919 р. він видав звернення до населення Малоросії. У ньому утворення гетьманської держави оцінювалося як «стремление отторгнуть от России малорусскую ветвь русского народа», російська мова оголошувалася державною, хоч допускалося вживання «малорусского народного языка».

А. Денікін відносить М. Чубинського до кола політичних діячів, які визнавали наявність окремого українського народу, вважали необхідним дати йому повністю українську школу, включаючи й вищу. Він цитує ставлення М. Чубинського до згаданого звернення: «Відозва генерала Денікіна боляче вдарила не лише по самостійниках, але й по всіх тих, хто, стоячи на ґрунті державного єднання Росії і автономії України, високо цінуючи російську мову, як виразника російської культури, бажав широких прав і для своєї мови, яку він гаряче любив по заповіту Шевченка «не цуратися свого»³⁰. Очевидно, М. Чубинський в очах А. Денікіна був латентним українським сепаратистом, але він визнавав його як теоретика права, поміркованого ліберала, який не прийняв революцію з її свавіллям і правовим нігілізмом.

У кінці зими 1920 р. М. Чубинський разом з цивільними установами Збройних сил Півдня Росії евакуювався до Криму. Новий головнокомандувач генерал П. Врангель вдався до різкого скорочення службовців державної адміністрації, включаючи й Правительствуючий сенат. 15 травня севастопольська газета «Военный голос» опублікувала його наказ: «Звільнюється сенатор М.П. Чубинський від виконання обов'язків обер-прокурора кримінального касаційного департаменту Правительствуючого Сенату з 29 січня цього року».

М. Чубинський емігрував до Сербії. Тут він був відомий як прихильник південно-слов'янської федерації. У 1917 р. за працю «Історія сербсько-хорватських відносин і майбутнє об'єднання» спадкоємець престолу Олександр нагородив його орденом Св. Сави. Теоретичні знання і практичний досвід М. Чубинського були запитані у Королівстві СХС. Він читав курс лекцій з кримінальної

²⁸ Одесский листок. — 1919. — 6 марта.

²⁹ Проф. М. Чубинский. На Дону (Из воспоминаний обер-прокурора) // Донская Летопись. — 1924. — № 3.

³⁰ Деникин А. Очерки русской смуты. Вооруженные силы юга России. Январь 1919–март 1920. — Минск, 2002. — С. 108–109.

політики у Белградському університеті. До речі, професорами цього вузу були й інші гетьманські міністри — Г. Афанасьєв, Ю. Вагнер, В. Зеньковський. М. Чубинський входив до постійної законодавчої ради при міністерстві юстиції, підготував кримінальний і процесуальний кодекси Королівства. При його допомозі був створений інститут і музей криміналістики. Був одним з фундаторів Товариства російських учених та Російської академічної групи.

М. Чубинський брав активну участь у громадсько-політичному житті російської еміграції в Королівстві СХС. Після поразки білого руху в кінці 1920 р. серед біженців загострилися відносини між правими і лівими угрупованнями. У зв'язку з цим він виступив з ініціативою створення позапартійного об'єднання російських діячів центристського спрямування, що базувалося на антибільшовицькій платформі і водночас виступало проти «певних реставраторів, які проповідували ідеї лихої пам'яті «Союза русского народа». Входив до керівництва Російського національного комітету в якості заступника голови. У кінці 1921 р. група М. Чубинського відмовилася від участі в Комітеті допомоги голодуючим в Росії, який очолював митрополит Антоній (Храповицький). У 1926 р. з ініціативи проф. М. Чубинського у місті Суботиці при спілці студентів — росіян був утворений літературний гурток, влаштовувалися вечори, присвячені Л. Толстому, А. Чехову, іншим російським письменникам. Він також долучився до видання газети «Русская мысль». Д. Дорошенко у спогадах писав: «І ось ми бачимо проф. М. Чубинського у Београді як російського професора і діяча такого російського напрямку, що виключає всяке визнання і порозуміння з українством»³¹. Належав до масонської ложі «Астрея». Помер в 1943 р. у Белграді³².

³¹ *Дорошенко Д.* Мої спомини про недавнє минуле (1914–1920 рр.). — С. 319.

³² *Косик В.* Что мне до вас, мостовые Белграда? Очерки о русской эмиграции в Белграде // zarubezhje.narod.ru; *Козлитин В.* Русская и украинская эмиграция в Югославии 1919–1945. — Х., 1996. — С. 219, 223–225, 247, 270, 306 и др.

6.2. Олексій Романов — міністр юстиції (серпень—жовтень)

Романов Олексій Федорович народився у 1875 р. Його мати — Одарка Романова, українська письменниця, уродженка Чернігівщини. Однак переважний вплив на ідейне формування сина мав батько — людина правих, промонархічних поглядів. У 1898 р. Олексій закінчив юридичний факультет Петербурзького університету. Працював у міністерстві юстиції, займав прокурорські посади. На початку 1917 р. — прокурор Віленської судової палати. У квітні Тимчасовим урядом призначений членом Надзвичайної слідчої комісії по розслідуванню протизаконних дій колишніх вищих посадових осіб царського уряду (НСК). Входив до її президії. Користувався прихильністю О. Керенського¹.

Після утворення гетьманату переїхав до Києва, де мешкала його мати. За рекомендацією заступника міністра судових справ Української Держави сенатора С. Завадського, з яким О. Романов разом працював у НСК, у травні 1918 р. був призначений заступником міністра судових справ. Представляв міністерство у Малій Раді Міністрів. Брав участь у підготовці законопроектів про українське громадянство, Державний сенат, судові палати і апеляційні суди, військову юстицію та ін. У липні був призначений сенатором загального зібрання Державного сенату².

Міністр М. Чубинський лобював утворення Державного сенату, розраховуючи очолити його. Він залишив посаду міністра, але П. Скоропадський президентом сенату призначив М. Василенка. М. Чубинський став головою Кримінального генерального суду. З 24 липня О. Романов тимчасово виконував обов'язки міністра юстиції, а 12 серпня був призначений міністром. Гетьман деякий час вагався у виборі, оскільки було дві кандидатури: заступник міністра внутрішніх справ В. Рейнбот і заступник міністра юстиції О. Романов. За прийнятою процедурою «Особый отдел» Штабу гетьмана подав П. Скоропадському офіційні довідки про кандидатів — позитивну щодо В. Рейнбота і досить негативну стосовно О. Романова. Останньому закидалася недоброчесність у доборі фактів про діяльність імператора Миколи II під час роботи в НСК. Однак глава МВС

---

¹ Романов А.Ф. Император Николай II и его правительство (по материалам Чрезвычайной следственной комиссии) // Русская летопись. — 1922. — Кн. 2. — С. 4–9.

² ЦДАВО України. — Ф. 1064. — Оп. 1. — Спр. 6. — Арк. 129 зв.

І. Кістяковський не хотів втрачати в особі В. Рейнбота діяльного заступника і схилив гетьмана до призначення міністром юстиції О. Романова³.

Д. Дорошенко писав про нього: «Це був переконаний «русофіл» і обороняв у своєму відомстві право російської мови. Виходячи з того переконання, що російська культура пустила на Україні таке глибоке коріння, що радикальна українізація судівництва повела б до великої ломки, обнизила б рівень фахових діячів судової справи і викликала б опір та неохоту серед широких кругів зросійщеної інтелігенції на Україні»⁴. Останній міністр юстиції гетьманського уряду В. Рейнбот цілком слушно характеризував О. Романова як «відданого Росії судового діяча»⁵.

Начальник гетьманського штабу Б. Стеллецький у спогадах стверджує, що через кілька днів після призначення п'яний О. Романов влаштував у ресторані дебош, танцював на столі, вимагав ще вина, погрожуючи власникові закладу арештом. У зв'язку з цим інцидентом міністр нібито був звільнений, а його замінив В. Рейнбот. Чи був насправді такий випадок невідомо, але щодо звільнення з посади, то автор мемуарів явно помиляється. О. Романов очолював міністерство юстиції з серпня по жовтень і пішов у відставку разом з усім першим урядом Ф. Лизогуба, а наступником його в Мініюсті став А. В'язлов, а не В. Рейнбот⁶. До то ж Б. Стеллецький сам собі суперечить, оповідаючи, що гетьман доручив справу С. Петлюри розслідувати саме О. Романову, сподіваючись, що коли той зумів знайти злочини в діях царя, то «йому не складе труднощів звинуватити такого пігмея, яким малювався Петлюра в уяві гетьмана». Але й міністр юстиції склав злочину у діях С. Петлюри не знайшов⁷. Водночас заступник державного секретаря проф. М. Могилянський був упевнений: «Залишся на посту міністра юстиції О. Романов, матеріалу для звинувачення С. В. Петлюри знайшлося б достатньо, навіть не дивлячись на захист його німцями»⁸. Слід відзначити, що О. Романов чи не єдиний міністр, про якого й словом не згадує у спогадах П. Скоропадський.

На побажання гетьмана Державна канцелярія і Мініюст розробили проект тимчасового закону про Верховне управління державою. 31 липня за поданням державного секретаря С. Завадського і заступника міністра юстиції В. Романова цей законопроект був схвалений Радою Міністрів. Передбачалося, що в разі важкої хвороби чи смерті гетьмана верховне управління до одужання або вступу на посаду нового гетьмана буде належати колегії Верховних правителів держави. Вона складається з трьох осіб — від гетьмана, Державного сенату і Ради Міністрів. Колегія мала всі права гетьмана, крім внесення змін до Законів

³ Гетман П.П. Скоропадский. Украина на переломе. 1918 год. Сб. документов. — М., 2014. — С. 712.

⁴ *Дорошенко Д.* Історія України 1917–1921 рр. — К., 2002. — С. 47.

⁵ Гетман П.П. Скоропадский. Украина на переломе. 1918 год. — С. 129.

⁶ Державний вістник. — 1918. — 26 жовтня.

⁷ Гетман П.П. Скоропадский. Украина на переломе. 1918 год. — С. 746.

⁸ Революция на Украине. По мемуарам белых. — М.-Л., 1930. — С. 132.

тимчасовий державний устрій України. Даний закон застосовувався лише один раз під час вересневого візиту П. Скоропадського до Німеччини⁹.

Тимчасово виконуючи обов'язки міністра, О. Романов намагається провести через уряд низку кадрових призначень. На вакантну посаду заступника міністра юстиції він запропонував колишнього старшого юрисконсульта міністерства юстиції Росії О. Оссовського. Але досвідчений прем'єр Ф. Лизогуб відклав ухвалення рішення до призначення міністра. Проте згодом О. Романов домогся свого і О. Оссовський 20 вересня був рекомендований гетьманові до затвердження¹⁰. У першій половині серпня за поданням О. Романова були призначені прокурор і голови департаментів Київської судової палати, відбувся розподіл щойно обраних сенаторів по генеральних судах Державного сенату.

12 серпня за поданням О. Романова уряд погодився на призначення колишнього обер-прокурора цивільного касаційного департаменту Російського сенату Я. Затворницького сенатором Загального зібрання і заступником міністра юстиції¹¹. Це була неординарна постать серед російських правників. Виходець з дворянської родини на Поділлі, студент Київського університету, революціонер-народоволець, засуджений військовим судом, підданий неодноразовим висилкам, врешті став законослухняним громадянином, відомим юристом, очолював низку окружних судів.

13 серпня, у перший день перебування у статусі міністра, О. Романов подав на розгляд уряду цілу низку законопроектів, які стосувалися фінансових та організаційних питань функціонування судових установ. Зокрема, про асигнування коштів на оплату утримання судових палат, умови діяльності яких були визначені ще 8 липня законом про Судові палати і Апеляційні суди. Апеляційні суди були ліквідовані, а Київська, Харківська і Одеська судові палати залишені на попередніх засадах. Членів палат за поданням міністра юстиції мав затверджувати гетьман. Кожна з палат мала по 190 урядовців трьох розрядів. У законопроекті про додаткове фінансування нових посад при судових палатах йшлося про виділення коштів на оплату праці скарбників та архіваріусів¹².

Законопроект про встановлення посад тимчасових судових слідчих у справах спекуляції був відповіддю Мінюсту на вимогу П. Скоропадського щодо посилення боротьби з спекуляцією, викладену в особистому листі до прем'єра Ф. Лизогуба. 24 липня був ухвалений закон про карну відповідальність за перевищення граничних цін та за спекуляцію. Такі справи були виведені з відання мирових судів і передавали до окружних судів. З метою їх оперативного розгляду уряд встановив 40 тимчасових посад досудових слідчих, асигнувавши для цих цілей 300 тис. крб. Ці слідчі за розпорядженням міністра юстиції направлялися у відповідні судові округи. Закон дозволяв розглядати справи спекулянтів без участі присяжних засідателів та дотримання кримінально-процесуальних норм. Закон передбачав покарання за спекулятивні оборудки «замкненням у

⁹ Державний вістник. — 1918. — 4 серпня.

¹⁰ ЦДАВО України. — Ф. 1064. — Оп. 1. — Спр. 6. — Арк. 153, 258 зв.

¹¹ Там само. — Арк. 163.

¹² Державний вістник. — 1918. — 20 липня.

в'язниці на строк від одного року і чотирьох місяців до двох років, або віддання на такий же строк до примусових робіт, крім того, грошовою виплатою від тисячі карб. до ста тисяч карб.»¹³.

Законопроект про порядок звільнення з посад виборних мирових суддів та голів з'їздів був внесений на розгляд уряду у зв'язку з тим, що постанова Тимчасового уряду від 4 травня 1917 р. про вибори цієї низової суддівської ланки була скасована. Відтепер в Українській Державі мирові судді і голови їх з'їздів мали призначатися міністром юстиції на п'ятирічний термін¹⁴.

Законопроект про нові оклади чиновників комерційного суду стосувався єдиного в Українській Державі Одеського комерційного суду, який функціонував ще з царських часів. За новим штатним розписом у його складі працювали голова, заступник, чотири члени, два секретарі, також 24 помічники секретарів та інші службовці¹⁵.

Наступного дня О. Романов зробив позачергову заяву про необхідність вжиття заходів у зв'язку з переходом законодавства і діловодства урядових установ на українську мову. Питання про впровадження державної мови в судочинстві постало від самого початку створення міністерства судових справ (з 15 липня — міністерство юстиції). За постановою Ради Міністрів від 20 травня при міністерстві була утворена комісія по виробленню української правничої термінології. П. Скоропадський з цього приводу писав у спогадах: «Українці (опозиційні партії — Р.П.) наполягали на введенні української мови у судочинство. Чубинський вважав, що юридичні терміни українською мовою не досить твердо встановлені. Він, звичайно, був правий. Українці ж ставали на дибки»¹⁶.

Рада Міністрів визнала поставлене О. Романовим «мовне» питання терміновим і ухвалила розглянути його на одному з найближчих засідань¹⁷. Але до цієї проблеми міністри так й не повернулися. У зв'язку з візитом Ф. Лизогуба до Німеччини в уряді до початку вересня головував його заступник М. Василенко — твердий прихильник поміркованої українізації. Очевидно, він без прем'єра не хотів проведення дискусії, яка неминуче поляризувала б кабінет міністрів. Ф. Лизогуб взагалі намагався не виносити на засідання контроверсійні питання, які б поглиблювали протистояння між проукраїнською і проросійською групами. У довідковій літературі про творчість української письменниці Одарки Романової наголошується, що її син — міністр гетьманського уряду був неприхильним до впровадження державної мови і, навіть, називав її собачою¹⁸.

¹³ Державний вістник. — 1918. — 16 липня, 24 липня; ЦДАВО України. — Ф. 1064. — Оп. 1. — Спр. 6. — Арк. 166.

¹⁴ ЦДАВО України. — Ф. 1064. — Оп. 1. — Спр. 6. — Арк. 166.

¹⁵ Там само. — Арк. 166.

¹⁶ *Скоропадський П.* Спогади. — С. 170.

¹⁷ Там само. — Арк. 167.

¹⁸ Романова Одарка Володимирівна [Електронний ресурс]. — Електрон. текст. дані. — Режим доступу: http://uk.wikipedia.org/wiki/Романова_Одарка_Володимирівна. — Дата звернення: 02.11.2015.

Навіть попри небажання міністра юстиції впроваджувати в судових установах державну мову через відсутність україномовної фахової термінології, був ще один гальмівний чинник — засилля російських правників, які в умовах війни і революції зосередилися в Україні. Значна частина з них перебувала тут на «законній» основі, оскільки відповідно до закону від 19 жовтня 1915 р. була відряджена з територій військових дій та Петрограда до судових установ українських губерній. 23 серпня О. Романов вніс до Ради Міністрів законопроект про виділення 600 тис. крб. на утримання чинів, відряджених до судових установ Української Держави, до кінця року. Очевидно, законопроект приймався не без труднощів, оскільки двічі розглядався у бюджетній комісії. Це підтвердили й результати голосування в уряді: 8 — за, 4 — проти. Не підтримали законопроект члени української групи кабінету — Д. Дорошенко, Б. Бутенко, В. Любинський і, можливо, О. Рагоза¹⁹.

Постійною турботою міністра юстиції було працевлаштування осілих у Києві правників. Велика група колишніх високопоставлених судових і прокурорських діячів дістала призначення до новоутвореного Державного сенату. Насамперед, це колишні сенатори і прокурори Російського правительствующого сенату. Право внесення кандидатур майбутніх сенаторів на погодження уряду належало міністрові юстиції. Завдяки М. Чубинському членами Державного сенату стала група українських правників, зокрема генеральні судді УНР П. Ачкасов, Б. Кістяковський, О. Бутовський, Ф. Попов, М. Пухтинський, М. Радченко, О. Хруцький, М. Чернявський, С. Шелухін. Закон дозволяв призначення сенаторами діючих урядовців гетьманату. Ними стали міністри і заступники міністрів — правники М. Василенко, І. Кістяковський, С. Завадський, В. Романов, А. В'язлов. Ще до призначення на посаду міністра сенатором став й сам О. Романов²⁰. Загалом українофільськи налаштовані сенатори становили менше третини всього складу Державного сенату. Можна цілком припустити, що в разі формування основного кістяка сенаторів не М. Чубинським, а О. Романовим їх було б ще менше. Відзначаючи роль М. Чубинського у формуванні Державного сенату, Д. Дорошенко писав: «він вибрав, можна сказати, цвіт юридичної науки й практики з старої Росії з поміж людей українського походження, зв'язаних з Україною маєтком або довголітньою службою»²¹. Водночас слід відзначити, що середовище україноцентричних правників у той час було досить обмеженим.

Аналіз поданих О. Романовим на розгляд Ради Міністрів проектів законів і постанов у серпні — вересні свідчить, що лівову частку їх складали кадрові та фінансові питання. А кілька законопроектів нормативного характеру були напрацьовані часів М. Чубинського. 20 серпня О. Романов доповів, що за вказівкою уряду при міністерстві створена окрема комісія для розробки цивільних і карних законів²². Очевидно, міністра влаштовувало використання у судовій

¹⁹ ЦДАВО України. — Ф. 1064. — Оп. 1. — Спр. 6. — Арк. 179.

²⁰ Там само. — Арк. 129 зв.

²¹ *Дорошенко Д.* Спомини про недавнє минуле (1914–1920 рр.). — К., 2007. — С. 330.

²² ЦДАВО України. — Ф. 1064. — Оп. 1. — Спр. 6. — Арк. 174.

практиці дореволюційного законодавства, оскільки жоден з профільних законопроектів на обговорення кабінету міністрів не виносився.

У зв'язку з анексією Румунією Бессарабії виникли проблеми з діяльністю Кишинівського окружного суду. 20 серпня О. Романов доповів Раді Міністрів, що подальша робота суду є неможливою, а перебування його співробітників в Кишиневі — загрозовим для життя. Уряд доручив Мінюсту перевести весь склад окружного суду в інше місто. Виявити відомості про таке переведення не вдалося, а в історичній літературі стверджується, що створений у 1869 р. Кишинівський окружний суд припинив роботу саме у 1918 р.²³

До Києва перебралася й частина правників з Криму. Зокрема, голова Сімферопольського окружного суду А. Тулов за поданням О. Романова був призначений прокурором Генерального адміністративного суду Державного сенату. Заступник обер-прокурора Російського правительствуючого сенату С. Тізенгаузен став прокурором Генерального карного суду. Його колега П. Абрамов очолив один з департаментів Харківської судової палати²⁴. Чимало «відряджених» і просто прибулих до України правників О. Романов призначав членами ради міністерства та юрисконсультами, зокрема В. Ченікаєв — колишній голова Варшавської судової палати, П. Павловський — колишній голова законодавчого відділу канцелярії Державної думи та ін.²⁵

У віданні міністерства юстиції знаходилося Головне тюремне управління, яке очолював А. В'язлов — відомий український діяч, соціаліст — федераліст, сенатор. О. Романов відразу почав змінювати керівний склад управління. 23 серпня за його поданням уряд схвалює кандидатуру П. Александровича, а 4 вересня — О. Монкіна на посади помічників начальника ГТУ. У кінці вересня П. Александрович очолив управління, змінивши А. В'язлова²⁶.

28 серпня О. Романов вніс на розгляд уряду законопроект про відміну дії на території Української Держави законів, якими у зв'язку із станом війни були обмежені права підданих Німеччини, Австро-Угорщини, Болгарії і Туреччини, а також російських громадян, які походять з цих держав. У постанові наголошувалося, що підписання договору у Бресті з державами Четверного союзу фактично дезавуювало старий, царських часів закон. Врешті, міністри ухвалили: «Відмінити дію на території України законів Російської держави, виданих під час війни, починаючи від 14 липня 1914 р. старого стилю, яким обмежувалися приватні права російських громадян, які походили з Німеччини, Австро-Угорщини, Болгарії і Туреччини»²⁷.

Майже від самого початку окупації України арміями Центральних держав на її території діяли німецькі і австро-угорські військово-польові суди. Австрійська військова адміністрація звернулася до українського уряду з клопотанням видавати обов'язкові судові постанови щодо українських громадян, дії яких не

²³ Там само. — Арк. 174; studopedia.net/12_76454_V-okruzhnie-sudi.html.

²⁴ ЦДАВО України. — Ф. 1064. — Оп. 1. — Спр. 6. — Арк. 163 зв., 176.

²⁵ Там само. — Арк. 238.

²⁶ Там само. — Арк. 178, 234 зв., 258.

²⁷ Там само. — Арк. 187.

підлягали карному переслідуванню, але зачіпають чи шкодять інтересам підданих Австрії. 14 вересня на доповідь О. Романова з цього питання Рада Міністрів доручила йому повідомити австрійську сторону, що їх клопотання неприйнятне, оскільки порушує суверенні права Української Держави²⁸. Безперечно, ще місяць тому така відповідь українського уряду союзникам навряд чи була можливою. Але після літніх невдач військ Четверного союзу, бруталного знищення австрійськими дипломатами секретного протоколу щодо утворення з українських земель коронного краю в складі Австро-Угорщини, і нератифікування Брестської угоди, позиція української сторони щодо Відня стала більш жорсткою. Хоч ставка на Берлін продовжувалася. Саме у ці дні з державним візитом у Німеччині перебував гетьман П. Скоропадський.

Під час тривалої боротьби за формування нового уряду у жовтні 1918 р. між лідерами УНС В. Винниченком і А. Ніковським — з одного боку та П. Скоропадським і Ф. Лизогубом — з іншого, посередником виступав генеральний консул Німеччини у Києві генерал Е. Тіль. Опозиція запропонувала на посаду міністра юстиції голову української делегації на переговорах з РСФРР, сенатора С. Шелухіна і одного з найстарших українських діячів, також сенатора Д. Марковича. 17 жовтня проти їх прізвищ у списку можливих членів уряду, складеного Е. Тілем, П. Скоропадський написав німецькою мовою свою кандидатуру — Romanoff. Проте наступного дня погодився на те, щоб портфель міністра юстиції став предметом торгу з опозицією. У вже напівузгодженому списку майбутнього кабінету навпроти графи «міністр юстиції» Е. Тіль написав: «вступити в переговори з соціалістами-федералістами»²⁹. Такі переговори відбулися і УНС запропонував на посаду міністра юстиції сенатора А. В'язлова, який донедавна очолював Головне тюремне управління у ранзі заступника міністра. Є. Чикаленко у щоденнику свідчить, що Ф. Лизогуб міністром юстиції хотів бачити державного секретаря сенатора С. Завадського³⁰.

17 жовтня в Раді Міністрів вирували пристрасті, через які тогоденні засідання були кваліфіковані як наради міністрів і не запротокольовані в журналі. Права група міністрів, протестуючи проти входження до складу уряду українських діячів виступила з відомою «запискою 10-ти». Вони наполягали на зміні зовнішньої політики, пов'язуючи її «с воссозданием в Великороссии поправного порядка и с избавлением ее от большевиков». Цілком природно, що серед підписантів декларації був й міністр юстиції О. Романов.³¹ Проти цього виступили члени уряду — прихильники національно-самостійницького курсу. Вже уночі П. Скоропадський розпустив Раду Міністрів, доручивши їй членам виконувати обов'язки до сформування нового уряду.

18 жовтня о 15 годині Ф. Лизогуб скликав міністрів і оголосив про відставку кабінету, яка дасть можливість гетьманові скласти уряд відповідний зміненним обставинам. Потім взяв слово заступник прем'єра М. Василенко, який висловив

²⁸ Там само. — Арк. 247 зв.

²⁹ Крах германской оккупации на Украине. — М., 1936. — С. 180–181.

³⁰ Чикаленко Є. Щоденник. — Т. II. — С. 147.

³¹ Киевская мысль. — 1918. — 18 октября.

сумнів щодо позитивних результатів такої зміни. Далі він звинуватив Д. Дорошенка у закулісних заходах по скиненню нинішнього уряду. Віце-прем'єра підтримав й О. Романов, який заявив, що жодного разу не виступав з оцінкою роботи МЗС, але переконаний, що його глава «ішов у розріз з інтенціями своїх товаришів і працював, щоб цей кабінет зруйнувати»³².

19 жовтня перший уряд Ф. Лизогуба провів останнє засідання, розглянувши близько двох десятків питань. Всі міністри спішили домогтися прийняття рішень стосовно нагальних проблем своєї галузі, насамперед фінансування. О. Романов жодного питання на це засідання не пропонував. І взагалі у жовтні урядом було розглянуто лише три кадрові пропозиції Мінюсту. Наступного дня О. Романов залишив міністерство. Обов'язки глави відомства кілька днів виконував заступник міністра Я. Затворницький³³.

24 жовтня був призначений новий склад Ради Міністрів. Посаду міністра юстиції у ньому зайняв сенатор А. В'язлов. Друга каденція кабінету Ф. Лизогуба тривала три тижні і закінчилася відставкою. 15 листопада почав роботу уряд на чолі з С. Гербелем. Міністром юстиції став В. Рейнбот. Вже наступного дня він вніс на розгляд Ради Міністрів пропозицію про призначення О. Романова своїм заступником. Зрозуміло, що цілком проросійський уряд підтримав це подання³⁴.

О. Романов за майже місячне перебування на посаді заступника міністра нічим себе на урядовому рівні не проявив. У Малій Раді Міністрів відомство представляв інший заступник Я. Затворницький. Після падіння гетьманату утворена Директорією УНР Верховна слідча комісія пред'явила звинувачення у намаганні «скасувати українську державність і прилучити Україну до Московської (Російської) Держави озброєною силою» усьому складу уряду С. Гербеля і кільком заступникам міністрів — фінансів, земельних та продовольчих справ. Отже, формально республіканська влада претензій до колишнього міністра юстиції не мала³⁵.

О. Романов емігрував до Франції. У Парижі в 1922 р. опублікував напівдослідження-напівспогади «Император Николай II и его правительство (по материалам Чрезвычайной следственной комиссии)». Очевидно, з цим пов'язана подана у довідковій літературі дата його смерті «після 1922 р.». Насправді О. Романов помер 27 травня 1924 р. у с. Беочин поблизу м. Нови Сад³⁶.

³² *Дорошенко Д.* Спомини про недавнє минуле (1914–1920 рр.). — С. 353.

³³ ЦДАВО України. — Ф. 1064. — Оп. 1. — Спр. 7. — Арк. 5, 19–21.

³⁴ Там само. — Арк. 49 зв.

³⁵ Там само. — Ф. 1125. — Оп. 1. — Спр. 3. — Арк. 36.

³⁶ Енциклопедія історії України. — Т. 9. — К., 2012. — С. 279.

6.3. Андрій В'язлов — міністр юстиції (жовтень—листопад)

Затяжна урядова криза завершилася призначенням 24 жовтня нового складу Ради Міністрів. Позиції української групи були посилені за рахунок кандидатів опозиційного Українського національного союзу, в основному соціалістів — федералістів. Третім за піврічне функціонування уряду міністром юстиції став сенатор А. В'язлов.

Андрій Григорович В'язлов народився у 1862 р. у селянській родині на Волині. Отримав юридичну освіту у Київському університеті. Працював у судових установах, зокрема мировим суддею на Звенигородщині. У 1906 р. від Київської губернії був обраний депутатом I Державної думи¹. Налігав до партії кадетів, але не поділяв її програмних положень з національного питання. Входив до Української парламентської громади. Брав участь у підготовці законопроекту «Про автономію України». Відомий український діяч Є. Чикаленко, який близько знав А. В'язлова вважав, що той «з 1906 р. став українцем і при тім одним з найтверезіших, найпослідовніших»².

9 липня 1906 р., на другий день після розпуску царем Миколою II Державної думи разом іншими депутатами (всього 180 осіб) підписав так звану «Виборзьку відозву», яка містила заклики до пасивної протидії владним органам. За це був засуджений до тримісячного ув'язнення і позбавлений права на судову практику. Змушений був працювати у приватному страховому товаристві. Брав активну участь в українському громадському русі — «Просвіті», Товаристві українських поступовців (ТУП), українських виданнях. За свідченнями С. Єфремова, даними на допитах у ДПУ, А. В'язлов належав до масонської ложі «Правда». У 1909–1910 рр. входив до масонської ложі «Киевская заря». Під час Світової війни працював уповноваженим комітету Всеросійського союзу міст, займався організацією санітарної справи, допомоги біженцям тощо.

Вже в перші дні після падіння царської влади А. В'язлов разом з М. Грушевським, С. Єфремовим, Д. Дорошенком та іншими членами ради ТУП підписав відозву «До українського громадянства», яка закликала підтримати нову російську владу і розвивати українське національне життя³. У березні 1917 р. Тимча-

¹ Енциклопедія історії України. — К., 2003. — Т. 1. — С. 670.

² Чикаленко Є. Щоденник. 1919–1920. — Київ–Нью-Йорк, 2005. — С. 161.

³ Український національно-визвольний рух. Березень–листопад 1917 року. Документи і матеріали. — К., 2003. — С.45.

совий уряд призначив його Волинським губернським комісаром. Цей вибір підтримала й Центральна Рада. Д. Дорошенко у спогадах описує різку реакцію А. В'язлова на відмову голови Генерального Секретаріату В. Винниченка прийняти його у волинських справах⁴. У квітні 1918 р. Центральна Рада обрала А. В'язлова суддею Генерального суду УНР, а перед квітневим державним переворотом він очолив Головне тюремне управління з правами заступника міністра судових справ⁵.

Грамотою гетьмана П. Скоропадського від 29 квітня 1918 р. всі міністри УНР і їх заступники оголошувалися звільненими⁶. 2 травня на першому засіданні Ради Міністрів Української Держави було ухвалено колишніх міністрів не піддавати арештам. Всі вони позбулися посад⁷. А от щодо заступників міністрів були зроблені винятки, залишилися на посадах заступники міністрів: освіти — П. Холодний, продовольчих справ — М. Гаврилов, фінансів — В. Мазуренко. Щойно призначений начальник Головного тюремного управління А. В'язлов продовжив роботу в системі міністерства судових справ гетьманської держави.

Очевидно, нового міністра судових справ М. Чубинського, як людину роздвоєної українсько-російської лояльності, відомий український діяч А. В'язлов цілком влаштував. За начальником Головного тюремного управління залишився статус заступника міністра, щорічний фонд зарплати 18 тис. крб. і право на забезпечення казенним житлом.

Слід відзначити, що у спадок від Російської імперії УНР, а потім й гетьманат отримали добре налагоджену пенітенціарну систему. Ні Тимчасовий уряд, ні Центральна Рада не внесли радикальних змін у її функціонування, крім деякої лібералізації внутрішнього розпорядку. На початок червня 1918 р. установи тюремного відомства в Україні могли утримувати до 24 тис. ув'язнених.

У першій половині липня за поданням М. Чубинського Рада Міністрів схвалила низку важливих законопроектів щодо реформування судової системи. Вони стосувалися Державного сенату, судових палат, апеляційних та комерційного судів. Відбулася й зміна назви самого міністерства — з судових справ на міністерство юстиції. А. В'язлов підготував пропозиції до вдосконалення тюремної системи і вони увійшли до законопроекту про штати місцевих установ міністерства юстиції. 11 липня їх схвалила Рада Міністрів.⁸

Очолюване А. В'язловим відомство, отримало нову назву — Головне управління місцями замкнення. Його штат складав близько 80 осіб. При управлінні діяла Головна інспекція пересилання в'язнів. Уряд виділив 1млн. 172 тис. крб. на заробітну плату персоналу в'язниць, включаючи й заборгованість за попередній період. І визначив щорічні видатки на утримання місць ув'язнення у сумі 2 млн. 10 тис. крб.

⁴ *Дорошенко Д.* Спомини про недавнє минуле (1914–1920 рр.). — К., 2007. — С. 179.

⁵ Українська Центральна Рада. Документи і матеріали у двох томах. — К., 1997. — Т. 2. — С. 242

⁶ Державний вістник. — 1918. — 16 травня.

⁷ ЦДАВО України. — Ф. 1064. — Оп. 1. — Спр. 6. — Арк. 29.

⁸ Там само. — Арк. 104.

З перших днів роботи на посаді міністра юстиції А. В'язлов домагався від уряду вирішення гострої проблеми тисяч заарештованих в Україні і висланих за ухвалами Державної варти, губернських старост, німецьких військово-польових судів. У таборах Бреста і Бялої, де знаходилися українські висланці, створилося критична ситуація, оскільки німці припинили опікуватися ними. Права група уряду блокувала розгляд цих питань.

11 листопада на засіданні Ради Міністрів А. В'язлову вдалося внести пропозицію про призначення на місцях комісій з представників міністерства юстиції і МВС для розгляду справ заарештованих. Однак уряд ухвалив: «Пропозицію міністра юстиції відхилити. Дана постанова прийнята 8 голосами проти 6, при цьому міністр праці М.А. Славінський залишився при «особливій думці». Постанова містила доручення главі МЗС взяти до уваги висловлені міністрами побажання про прискорення провадження справ щодо позасудових арештів. Йшлося про ухвали як внутрішньоукраїнські, так й німецької та австро-угорської військової юстиції, на яку в умовах розпаду центральноєвропейських імперій ніхто вплинути не міг⁹. І все ж наступного дня на позачергову заяву А. В'язлова уряд погодився на створення таких комісій, доручивши Мініюсту і МВС підготувати відповідний законопроект¹⁰. Зробити це не вдалося, оскільки через день П. Скоропадський відправив уряд у відставку.

Особливу активність міністр юстиції проявив у справі звільнення з в'язниці С. Петлюри та інших відомих українських діячів, заарештованих ще влітку. Безперечно, в умовах поразки Четверного союзу у Світовій війні цього вимагали німці, наголошуючи, що він був заарештований за даними німецької контррозвідки і утримується у німецькому корпусі Лук'янівської тюрми. Глава МВС В. Рейнбот розумів, що звільнення німцями С. Петлюри буде певним «ляпасом» його відомству. З іншого боку він побоювався, що «щирий» українець А. В'язлов через прокурора Київської судової палати примусить слідчого випустити С. Петлюру. Рахувався ж той за департаментом Державної варти, тобто структурою підлеглою В. Рейнботу. Саме він і підписав розпорядження про звільнення С. Петлюри¹¹. І все ж таке рішення не обійшлося без санкції П. Скоропадського. В. Рейнбот описує реакцію гетьмана на погрозу директора департаменту Державної варти О. Аккермана подати у відставку в разі звільнення С. Петлюри: «Ну що ж, пошукайте іншого. Мені набридло слухати скарги на його постійні антиукраїнські витівки аж до розспівування п'яним у ресторанах «Боже, царя храни»¹². Сам Симон Васильович був переконаний, що його звільнили за наказом П. Скоропадського, на якого вчинили тиск його колеги по правлінню Всеукраїнського земського союзу¹³.

⁹ Там само. — Спр. 7. — Арк. 39.

¹⁰ Там само. — Арк. 41.

¹¹ Гетман П.П. Скоропадский. Украина на переломе. 1918 год. Сб. документов. — М., 2014. — С. 103.

¹² Там само.

¹³ Петлюра Симон. Статті. Листи. Документи. — К., 2009. — С. 199.

Лідери Українського національного союзу, усвідомлюючи серйозне загострення внутрішньополітичної ситуації в Україні, повернення німецьких військ на батьківщину, істотне ослаблення гетьманської влади, призначили на 17 листопада скликання представницького Національного конгресу. Міністр внутрішніх справ В. Рейнбот 12 листопада заявив організаторам акції, що уряд не дозволить її проведення. Українська група міністрів у наступні дні вживала заходів на підтримку конгресу. А. В'язлов та П. Стебницький відвідали П. Скоропадського і домагалися дозволу на скликання конгресу, але безуспішно.

Міністри — прихильники конгресу вимагали від головуючого А. Ржепецького поставити це питання на розгляд уряду. Той зволікав і лише 14 листопада опівночі відбулося голосування з цього питання. Перевагу в один голос (8 проти 7) дістали противники проведення конгресу. Але на той час ця проблема фактично втратила актуальність. В. Винниченко і його однодумці вже стали на шлях оголошення повстання проти гетьманської влади. П. Скоропадський прийняв рішення про зміну політичного курсу у бік федерування з небільшовицькою Росією. Уже була складена відповідна гетьманська грамота і завершено формування нового складу уряду на чолі з С. Гербелем. Посаду міністра юстиції у ньому зайняв ідейний опонент А. В'язлова — В. Рейнбот.

Після відставки уряду А. В'язлов залишався сенатором Генерального Адміністративного суду. В історичній літературі зустрічається згадка про те, що за активну участь у звільненні С. Петлюри з в'язниці він був заарештований¹⁴. Виявити підтвердження цієї версії не вдалося. Та й навряд чи члена Державного сенату могли піддати арешту. З приходом до влади Директорії міністром юстиції став С. Шелухін, який водночас очолював й Верховну слідчу комісію у справі злочинної діяльності гетьманського режиму. Природно, ніхто з української групи міністрів другого уряду Ф. Лизогуба до відповідальності не притягався. 10 січня 1919 р. Рада Міністрів за поданням С. Шелухіна призначила А. В'язлова членом Найвищого суду УНР¹⁵.

В кінці січня 1919 р. у зв'язку з наступом більшовицьких військ А. В'язлов разом з урядовими установами УНР залишив Київ, перебував у Вінниці, Проскурові, а з кінця червня очолювана ним управа Українського Червоного Хреста перебувала у Кам'янці-Подільському. Сучасні довідкові видання стверджують, що помер він від тифу 16 жовтня 1919 р.¹⁶ Це помилкова дата, оскільки вже 15 жовтня увечері на засідання уряду УНР міністр народного здоров'я Д. Одрин повідомив про смерть голови філії Червоного Хреста А. В'язлова. Рада Міністрів вшанувала пам'ять небіжчика вставанням і ухвалила висловити співчуття з приводу його смерті. Було вирішено провести похорони за державний кошт

¹⁴ Енциклопедія історії України. — Т. 1. — С. 670.

¹⁵ Директорія, Рада Народних Міністрів Української Народної Республіки. 1918–1920. — Т. 1. — С. 166.

¹⁶ Енциклопедія історії України. — Т. 1. — С. 670; В'язлов Андрій Григорович [Електронний ресурс]. — Електрон. текст. дані. — Режим доступу: http://uk.wikipedia.org/wiki/В'язлов_Андрій_Григорович. — Дата звернення: 02.11.2015.

і доручити державному секретареві покласти вінок до труни від імені уряду¹⁷. На похороні виступив виконуючий обов'язки державного секретаря уряду М. Корчинський.

До окупованого денікінцями Києва звістка про передчасну смерть відомого українського діяча дісталася майже за тиждень. С. Єфремов у газеті «Промінь» опублікував статтю «Пам'яті А.Г. В'язлова», де зокрема писав: «Щирий до різкості, але м'який у товариських стосунках, ненависник усього, що пахло компромісом, глибокий демократ з натури, ідеально чиста особисто людина — він мимоволі прихилив до себе серця всіх, кому довелося здибатись з ним у житті»¹⁸.

---

¹⁷ Директорія, Рада Народних Міністрів Української Народної Республіки. 1918–1920. Документи і матеріали. — Т. 1. — С. 550.

¹⁸ Єфремов С. Публіцистика революційної доби (1917–1920 рр.). — К., 2014. — Т. 2. — С. 413; Промінь (Київ). — 1919. — 28 жовтня.

6.4. Рейнбот Віктор — міністр юстиції (листопад—грудень)

15 листопада о 13-й годині зібрався щойно призначений кабінет міністрів на чолі з С. Гербелем. На посаду міністра внутрішніх справ повернувся І. Кістяковський, а В. Рейнбот став міністром юстиції. Діячів проукраїнської орієнтації в уряді не було. Тільки посаду міністра освіти посів відомий український педагог В. Науменко, людина поміркованих поглядів, член кадетської партії¹.

В. Рейнбот повернув до міністерства в якості своїх заступників «відданих Росії судових діячів» — колишніх міністра юстиції О. Романова і заступника міністра Я. Затворницького, а О. Оссовського — директором законодавчого департаменту. Всі вони були сенаторами Державного сенату Української Держави². За свідченнями самого В. Рейнбота, міністерство працювало над проектами вотчинного та іпотечного статутів, спрощенням деяких складних форм судового процесу.

Один з важливих профільних законопроектів, внесених В. Рейнботом на розгляд уряду 25 листопада, стосувався пенітенціарної системи. Фактично цим актом була затверджена мережа і штатний розпис тюремних установ. Рада Міністрів виділила Мінюсту для утримання установ Головного тюремного управління 7 млн. крб., розписавши їх по видах витрат. Основні кошти призначалися на утримання ув'язнених — 2,2 млн. крб. та особового складу сторожі — 5,3 млн. крб.³. Загалом видатки Державної скарбниці на міністерство юстиції в добу гетьманату склали 106,2 млн. крб., в т. ч. майже 56 млн. крб. для Головного тюремного управління⁴.

У спогадах В. Рейнбот високо оцінював злагоджену роботу уряду С. Гербеля: «В Раді міністрів, яка збиралася щоденно у повному складі, всі пропонувані законопроекти обговорювалися з великою увагою, ніхто не захоплювався ні власною красномовністю, ні невідповідними критичними зауваженнями. Слів було менше, справ — більше»⁵. Зрозуміло, що цей пасаж спрямований проти попереднього уряду, в якому проблеми українізації так дратували міністра внутрішніх справ.

¹ Державний вістник. — 1918. — 16 листопада.

² ЦДАВО України. — Ф. 1064. — Оп. 1. — Спр. 7. — Арк. 49 зв.

³ Там само. — Арк. 78.

⁴ Дорощенко Д. Історія України 1917–1923 рр. — К., 2002. — Ч. II. — С. 194.

⁵ Гетман П. П. Скоропадский. Украина на переломе. 1918 год. — М., 2014. — С. 129.

Якщо спогади міністра юстиції не містять суттєвої інформації про діяльність очолюваного ним міністерства, то вони цікаві відомостями про внутрішній стан Ради Міністрів, пошуки виходу з важкого становища. Зокрема, розглядалися варіанти переїзду уряду через Лівобережну Україну до Одеси і організації звідти керівництва боротьбою проти Директорії. Інший план передбачав прорив гетьмана з урядом і військами через більшовицький фронт на Дон. Обидва проекти були відкинута П. Скоропадським⁶.

У кінці листопада В. Рейнботу довелося виконувати складне і досить ризиковане завдання, пов'язане з відставкою генерала Ф. Келлера з посади головнокомандувача збройних сил. Гетьман під тиском І. Кістяковського призначив цього популярного воєначальника у сподіванні, що за ним на захист Української Держави стане російське офіцерство. Але надії не справдилися, генерал перебрав на себе й деякі функції уряду, а його штаб вдавався до явно антиукраїнських дій. На думку тодішнього віце-директора департаменту Державної варти М. Тальберга «гетьманський уряд злякався визначеності і рішучості дій графа Келлера»⁷.

На переговори з Ф. Келлером були направлені міністри Г. Афанасьєв і В. Рейнбот, усвідомлюючи, що можуть бути заарештовані. У дуже делікатній формі головнокомандувачу висловили бажаність погодження його дій з урядом. Ф. Келлер ці побажання відхилив і випровадив урядовців. Чому вони, очевидно, були раді. Наступного дня гетьман замінив графа Ф. Келлера князем О. Долгоруковим, але ситуацію це не врятувало.

Останнє засідання Ради Міністрів відбулося зранку 14 грудня. Була ухвалена постанова про відновлення діяльності міської думи та передачу їй управління містом і Київським градоначальством. А коли стало відомо про відречення П. Скоропадського від влади уряд прийняв останню постанову: «скласти з себе повноваження і передати владу Директорії»⁸. В. Рейнбот на засіданні не був присутній, оскільки його не попередили, що колеги зібралися не у гетьманському палаці, а військовому відомстві. Падіння гетьманату у спогадах він подає у ностальгічно-патетичному ключі: «Закрывается одна из книг страды преданных родине людей на тяжёлой пашне, готовившей ниву возрождения могучей Великой России со своей сестрой Малой Россией в единении»⁹.

В. Рейнбот з якихось причин залишився у Києві, хоч добре усвідомлював власну одіозність в очах лідерів Директорії. Створена нею Верховна слідча комісія (ВСК) на чолі з сенатором С. Шелухінін 8 січня 1919 р. ухвалила притягнути до відповідальності уряд С. Гербея у повному складі, а також чотирьох заступників міністрів за намагання «скасувати українську державність і прилучити Україну до Московської (Російської) Держави озброєною силою»¹⁰. Заарешту-

⁶ Гетман П.П. Скоропадский. Украина на переломе. 1918 год. — С. 132.

⁷ Граф Келлер. — М., 2007. — С. 756.

⁸ ЦДАВО України. — Ф. 1064. — Оп. 1. — Спр. 15. — Арк. 1, 2.

⁹ Гетман П.П. Скоропадский. Украина на переломе. 1918 год. — С. 133.

¹⁰ ЦДАВО України. — Ф.1125. — Оп.1. — Спр.3. — Арк.36.

вати вдалося лише трьох членів Ради Міністрів С. Гербеля, А. Ржепецького, В. Рейнбота та заступників міністра С. Секрет-Варуна і М. Гаврилова.

16 січня 1919 р. у Лук'янівській в'язниці В. Рейнбот був допитаний членом ВСК М. Ботвиновським — суддею Київського апеляційного суду. Свій вступ до уряду колишній міністр пояснив бажанням сприяти створенню дієздатного апарату управління, який міг би бути використаний кабінетом, утвореним волею Сейму. Він також виходив з принципу, що Україна мала бути самостійною державою у федеративному зв'язку з відновлюваною Росією. Щодо голосування за виділення великих асигнувань для формування добровольчих дружин і армій поза Україною, то В. Рейнбот вважав, що йшлося про захист законної влади, а також боротьбу проти більшовиків. Відповідей на низку питань він уникав, посилаючись на непричетність до їх розв'язання. 23 січня вже інший слідчий допитав В. Рейнбота у справі виходу з тюрми С. Петлюри. Колишній глава МВС об'єктивно виклав обставини, за яких він підписав розпорядження про звільнення відомого українського діяча¹¹.

У зв'язку з наступом більшовицьких військ урядові установи УНР залишили столицю і перебували у Вінниці, потім — Жмеринці, далі у Кам'янці-Подільському. За ними у закритих залізничних вагонах слідували й колишні гетьманські урядовці. Члени слідчої комісії продовжували допити, не дивлячись на важкі умови утримання і серйозні захворювання бранців. Тяжко хворий А. Ржепецький був залишений у Жмеринській лікарні. Перебуваючи у Кам'янець-Подільській тюрмі, ув'язнені звернулися з листом до керівництва УНР, у якому стверджували, що визнали владу Директорії, відкрито залишилися у Києві, не вбачаючи нічого протиправного у своїй минулій діяльності, а розходження у політичних поглядах не може переслідуватися і каратися. У кінці березня члени слідчої комісії погодилися звільнити заарештованих під грошову заставу, адекватну «винуватості» кожного: С. Гербель — 10 тис. крб., А. Ржепецький — 5 тис., В. Рейнбот — 4 тис., але ніхто з них цим не скористався.

Дипломатичні і військові представники Антанти (місії Ланжерона і Бертелемі) ставили перед урядом УНР питання про звільнення урядовців гетьманату, але Директорія відповідала категоричною відмовою¹². Без відома членів Верховної слідчої комісії, які перебували у Рівному, 9 квітня 1919 р. бранці були звільнені прокурором Кам'янецького окружного суду і виїхали до сусіднього румунського Хотина. Колишній міністр фінансів А. Ржепецький самостійно залишив Жмеринку перед вступом червоних військ. Поширене в історичній і довідковій літературі твердження, що уряд УНР вивіз заарештованих гетьманських урядовців до Одеси і подарував Антанті не відповідає дійсності.

В еміграції В. Рейнбот спочатку перебував у Польщі, потім переїхав до Франції, мешкав у Ніцці, де працював у банку. Брав активну участь у громадському житті російського зарубіжжя. Входив до Союзу російських адвокатів,

¹¹ Там само. — Арк. 154 зв.–155.

¹² Директорія, Рада Народних Міністрів Української Народної Республіки 1918–1920. Документи і матеріали у 2-х томах. — К., 2006. — Т. 1. — С. 47–48.

Союзу колишніх діячів судового відомства, Об'єднання випускників Імператорського училища правознавства. Виступав з доповідями про історію гучних судових справ. Захоплювався теорією шахової гри. Залишив спогади «Чотири місяці у кріслі міністра гетьманського уряду. Записки колишнього міністра»¹³. Помер у 1956 р. в Німечці.

---

¹³ Державний архів Російської Федерації. — Ф. 5881. — Оп. 1. — Спр. 443. — Арк. 1–122. Вперше опубліковані в 2014 р. у збірнику документів «Гетман П.П. Скоропадський. Україна на переломі. 1918 год».

Розділ 7

Міністр фінансів

Антон Ржепецький

7.1. Антон Ржепецький — міністр фінансів (травень—грудень)

При обговоренні кандидатур гетьманського уряду, яке 30 квітня проходило у кабінеті начальника штабу німецьких військ у Києві генерала В. Гренера за участю першого отамана (голови) Ради Міністрів М. Сахно-Устимовича, міністерству фінансів надавалося пріоритетне значення. В якості глави відомства розглядався відомий економіст М. Бернацький — останній міністр фінансів Тимчасового уряду, політик помірковано лівих поглядів. Усвідомлюючи особливу значущість цього міністерства в реалізації економічних угод з Центральними державами, їх послы наполягали на створенні при міністерстві фінансової консультації, до якої мають увійти поряд з українськими й німецькі та австрійські економісти¹.

Того ж дня гетьман доручив продовжити формування кабінету міністрів М. Василенку, який за рекомендацією оргкомітету ПРОТОФІСу запросив на цю посаду А. Ржепецького — відомого київського фінансиста і громадського діяча, голову правління Київської кредитної спілки, члена партії кадетів. Після арешту у січні 1919 р. на допиті у Верховній слідчій комісії він свідчив, що очолити міністерство фінансів у майбутньому уряді ще в день проголошення гетьманства йому запропонував хтось з членів оргкомітету по створенню всеукраїнського об'єднання промисловців і фінансистів. А 2 травня о 10-ій годині вечора до нього приїхав М. Василенко і повідомив, що він запрошений на посаду міністра фінансів, а засідання уряду почнеться за годину в будинку колишнього генерал-губернатора, який став резиденцією гетьмана².

Антон Карлович Ржепецький народився у 1868 р. у Києві, походив з дворянської польської родини, отримав середню освіту, мав досвід роботи у фінансових установах, працював директором банку, упродовж двадцяти років обирався гласним Київської міської думи, в роки Світової війни очолював місцеве відділення Тетянинського комітету допомоги біженцям³. Мешкав у власному будинку на Софійській площі. Був одружений, мав сина. Прикметно, що від час війни він склав духовний заповіт, за яким усі свої статки заповів Київській міській думі для робітників (після смерті сина). Вікіпедія також подає біографічні дані

¹ Документы о разгроме германских оккупантов на Украине в 1918 году. — М., 1942. — С. 77.

² ЦДАВО України. — Ф. 1125. — Оп. 1. — Спр. 3. — Арк. 57.

³ Комітет допомоги біженцям під патронатом великої княгині Тетяни Романової.

про Ржепецького Володимира-Михайла Карловича (1853–1914) дворянина Волинської губернії, генерал-майора, кавалера багатьох нагород, який служив у Туркестані, і похований на Ташкентському кладовищі. Можна припустити, що це старший брат А. Ржепецького.

Д. Дорошенко, який добре знав А. Ржепецького ще в дореволюційні часи, і по роботі в уряді, відзначав його особисті якості, як людини експансивної, іноді нестримної вдачі, але високо порядної в громадському розумінні⁴. П. Скоропадський також наголошував, що, «взявшись за справу, він працював чесно». Гетьман у своїх спогадах дав доволі всебічну оцінку міністрові фінансів, відзначивши його хазяйновитість, бережливість, принциповість і водночас відсутність розмаху у діях. У політичному відношенні П. Скоропадський зараховував А. Ржепецького до правих, хоч аргументував це лише неприйняттям ліберальної земельної реформи⁵.

Начальник гетьманського штабу генерал Б. Стеллецький вдався до явно необ'єктивної і упередженої оцінки міністра: «Фінансовий апарат до самого кінця гетьманства не був налагоджений. Ніякої грошової системи встановлено не було. Бюджету не було»⁶. Така характеристика корениться у різкому зіткненні генерала з А. Ржепецьким. Після заборони Мінфіном обігу в Україні російських грошей на якийсь утворився дефіцит дрібних грошових коп'юр, викликало невдоволення населення. Окремий (контрозвідувальний) відділ гетьманського штабу підготував з цього приводу донесення П. Скоропадському, в якому наголосив, що в народі підозрюють гетьмана і А. Ржепецького у грошовій спекуляції. Гетьман зажадав пояснень від міністра фінансів, який відкинув звинувачення і вимагав від Б. Стеллецького вибачень. Той у свою чергу викликав міністра на дуель, до якої справа не дійшла⁷. Крім того, невдоволення не тільки Б. Стеллецького, а й інших начальників штабу гетьмана В. Дашкевича-Горбацького, П. Аккермана, гетьманського господаря М. Ханенка, викликала тверда позиція міністра фінансів щодо обмеження видатків на утримання штаб-квартири гетьмана. Він вимагав проходження їх заявок через Фінансову раду, Державний контроль, Малу Раду Міністрів тощо.

На з'їзді кадетських організацій України у травні 1918 р. А. Ржепецький заявив: «Я не хочу каятися тут в утворенні гетьманщини і в зближенні з новими союзниками (німцями — Р.П.), бо я був переконаний, що іншого виходу для 40-мільйонного народу не було... Я увійшов до міністерства тому, що, обміркувавши питання про добробут країни, прийшов до переконання, що можемо існувати тільки відокремившись від Росії»⁸. З цього приводу лідер українських соціалістів-федералістів С. Єфремов писав, що Ржепецький — російський патріот став українським самостійником, «був блондин — зробивсь брюнет»⁹. Зовсім

⁴ *Дорошенко Д.* Історія України 1917–1923 рр. — К., 2002. — Т. II. — С. 45.

⁵ *Скоропадський П.* Спогади. — С. 166–167.

⁶ Гетман П.П. Скоропадский. Украина на переломе. 1918 год. Сб. документов. — М., 2014. — С. 708.

⁷ Там само. — С. 710.

⁸ *Дорошенко Д.* Історія України 1917–1923 рр. — Т. II. — С. 33.

⁹ Нова Рада. — 1918. — 10 травня.

по-іншому оцінював виступ А. Ржепецького один лідерів кадетської партії академік В. Вернадський: «На з'їзді багато промов. З більш примітних — Гутник, Ржепецький (дуже розумний), Генштейн (присяжний повірений з Одеси, Крупнов — це більш для мене нові видатні люди)»¹⁰. Зрозуміло, що «самостійницькі» декларації українських кадетів були обумовлені насамперед необхідністю відокремлення від більшовицької Росії.

У перші дні травня представники соціалістичних партій домагалися від начальника штабу Оберкомандо В. Гренера невизнання сформованої гетьманом Ради Міністрів. Серед кількох особливо небажаних осіб називався й А. Ржепецький. Генерал відкинув ці вимоги, пославшись на визнання П. Скоропадського німецьким урядом. І в подальшому опозиційні діячі ставили на карб Ржепецькому небажання співпрацювати з українськими активістами в рамках допомогових акцій біженцям під час Світової війни. Зокрема, у меморандумі від 21 травня щодо неукраїнськості гетьманського уряду міністр фінансів кваліфікувався «яко свідомий ворог української ідеї»¹¹. В. Винниченко, щедрий на таврувальні епітети політичних опонентів, й після падіння гетьманату вважав А. Ржепецького «общеросом» та «україножером»¹². На наш погляд, ближчим до істини був Д. Дорошенко вказуючи, що до національних українських стремлень він ставився байдуже, але Україну любив і працював для неї чесно¹³.

Міністерство фінансів розмістилося в так званому особняку Полякова — розкішному одноповерховій споруді у стилі модернізованого барокко (нині вул. Грушевського, 22). Вона чимось нагадувала Маріїнський палац, де працювало міністерство внутрішніх справ. Очоливши Мінфін, А. Ржепецький залишив на посаді заступника міністра В. Мазуренка — українця з Донщини, інженера-технолога, ідейного українського соціал-демократа. Він представляв міністерство у Малій Раді Міністрів. Продовжили виконувати обов'язки директори департаментів: Державної скарбниці Х. Лебідь-Юрчик, простих податків А. Маршинський, посередніх податків А. Гуменний, загальної канцелярії С. Афанасьєв. Останнього згодом змінив колишній помічник керуючого справами Ради Міністрів Росії А. Яхонтов. Директором департаменту митних зборів став П. Андрєєв. Експедицію заготівлі державних паперів очолив В. Михайловський, який мав великий досвід роботи в аналогічній установі міністерства фінансів Російської імперії. Виконуючим обов'язки директора започаткованого УНР Українського державного банку залишився В. Ігнатович.

27 травня заступником міністра був призначений Г. Лерхе — випускник Олександрівського ліцею, відомий промисловець, працював у Державному банку і кредитній канцелярії Міністерства фінансів Росії, депутат III Державної думи, голова її фінансової комісії, один з засновників партії октябристів. Після його відставки заступником міністра став Б. Матусевич, який займав аналогічну посаду в міністерстві фінансів царської Росії. На початку липня заступником

¹⁰ Вернадский В.И. Дневники 1917–1921. — К., 1994. — С. 84.

¹¹ Чикаленко Є. Щоденник. — Т. II. — С. 40.

¹² Винниченко В. Відродження нації. — Київ-Відень, 1920. — Ч. III. — С. 39, 84.

¹³ Дорошенко Д. Мої спомини про недавнє минуле (1914–1920 роки). — К., 2007. — С. 324.

міністра був призначений Г. Курило, а в середині серпня — К. Заммен, випускник Олександрівського ліцею, у Міністерстві фінансів Росії очолював Особливу кредитну канцелярію, якій підпорядковувався Державний монетний двір. Загалом А. Ржепецькому вдалося залучити на керівні посади в міністерстві відомих ще з дореволюційних часів фахівців фінансово-банківської справи.

Відповідно до Законів про тимчасовий державний устрій України мала бути утворена Фінансова Рада — «вища народна інституція у справах державного кредиту і фінансової політики». Відомий київський правник О. Гольденвейзер, аналізуючи текст гетьманських Законів відзначав: «був чомусь відтворений архаїчний «Комітет фінансів»¹⁴. Така кваліфікація цього інституту була цілком обґрунтованою. «Особый комитет по части финансов (Комитет финансов)» був заснований ще у 1806 р. До нього входили деякі міністри та вищі сановники «по высочайшему повелению»¹⁵. Положення про Комітет фінансів і було взяте за основу складання закону «Про Фінансову Раду». Її членів затверджував гетьман, з його особистого розпорядження Рада мала обмірковувати питання державних позичок, кредиту та грошового обігу. Йому ж на розгляд подавалися й висновки Ради.

Однак замість Фінансової ради на пропозицію А. Ржепецького був створений прямий російський аналог — Комітет фінансів як міжвідомчий дорадчий орган при Раді Міністрів. Головою його став близький до німецьких кіл банкір А. Добрий, а до його складу увійшли відомі в Росії промисловці та фінансисти М. фон Дітмар, І. Щеніовський, В. Демченко, сенатор К. Динівський, князь О. Голіцин, князь В. Кочубей, професори Х. Барановський, О. Білімович, К. Воблий, Л. Яснопольський¹⁶. Переважна більшість членів комітету належали до верхівки потужних корпоративно-власницьких об'єднань ПРОТОФІСу та Всеукраїнського союзу земельних власників і мали значний вплив на міністра фінансів.

Слід відзначити, що Українська Держава отримала у спадок від УНР фінансове господарство у стадії формування. Для відродження економіки необхідно було утвердження власної грошової одиниці, створення банківської системи, Державної скарбниці, мережі фіскальних установ, збалансованого бюджету тощо. Над розв'язанням цих складних завдань й мало працювати міністерство фінансів.

Відразу після вступу на посаду А. Ржепецький у розмові з співробітником газети «Відродження» виклав власне бачення пріоритетів державної фінансової політики: запровадження і утримання високого курсу української валюти, оновлення банківського апарату у формі Державного і приватних банків, регулювання господарського життя і встановлення сталого бюджету. Природно, що 2 травня на першому засіданні напівсформованої Ради Міністрів під головуванням П. Скоропадського центральним було питання про фінансове становище держа-

¹⁴ Гольденвейзер А. Из киевских воспоминаний // Революция на Украине по мемуарам белых. — М.-Л., 1930. — С. 37.

¹⁵ Финансовая политика Российской империи в первой половине XIX в. // portal/ufrf/ru/

¹⁶ Гай-Нижник П. Фінансова політика уряду Української Держави Гетьмана Павла Скоропадського (29 квітня — 14 грудня 1918 р.). — К., 2004. — С. 28–29.

ви. А. Ржепецькому було доручено обговорити цю проблему у Фінансовому комітеті і внести пропозиції на обміркування уряду. У зв'язку з розпуском земельних комітетів і можливим привласненням їхніх активів А. Ржепецький запропонував терміново надіслати телеграми Скарбовим палатам і відділенням Державного банку з вимогою вжити заходів щодо збереження вказаних коштів¹⁷.

З перших днів функціонування нова влада зіткнулася з гострим дефіцитом обігових коштів на виплату зарплати, утримання державного апарату, кредитування промисловості і сільського господарства. На засіданні уряду А. Ржепецький наголосив, що не варто розраховувати на швидкий друк українських грошей за кордоном, а тому до створення Державної експедиції виготовлення казначейських білетів треба налагодити у київській типографії Кульженка та в Одесі у друкарні військового міністерства, передавши її Мінфіну.

Вже 9 травня за поданням А. Ржепецького Рада Міністрів дозволила емісійний випуск знаків Державної скарбниці на суму 400 млн. крб., які 30 червня вже надійшли до обігу. Перший розгорнутий закон про випуск грошових знаків на суму 500 млн. крб. був ухвалений 20 травня. У ньому наголошувалося, що знаки Державної скарбниці забезпечуються всіма державними прибутками і всім майном Української Держави. Їх вартість визначається, а форма затверджується міністром фінансів. Вони мали платіжну силу до 1 березня 1924 р. Містилося й неодмінне попередження про карну відповідальність за фальшування кредитних білетів¹⁸.

Усвідомлюючи, що пряма емісія приведе до зростання інфляції, уряд 12 травня ухвалив випуск 3,6 % облігації внутрішньої позики на 500 млн. крб. На початку липня за поданням А. Ржепецького Рада Міністрів ухвалила законопроект про випуск 20 серій білетів Державного казначейства на загальну суму 500 млн. крб. на чотирирічний термін з щорічним прибутком 3,6 %. Цього ж дня уряд прийняв ще один закон про випуск знаків Державного казначейства на суму 500 млн. крб., а також про друк розмінних марок, прирівнявши їх до грошей¹⁹. Був також дозволений обіг в Україні цінних паперів позик, випущених або гарантованих колишнім російським урядом, а також сплата відсотків по них²⁰.

Поповнення грошової маси йшло за рахунок друку у Німеччині грошей, замовлених як УНР, так й гетьманатом. Загалом уряд замовив друк грошей на суму 11,5 млрд. гривень, проте встиг отримати лише близько 4 млрд., з яких перші 75 млн. надійшли в Україну у серпні — вересні²¹. Міністерству фінансів довелося розв'язувати й проблему нестачі розмінних грошей. З цією метою було продовжено, започатковану ще УНР, практику випуску розмінних марок-шагів, еквівалентних половині копійки. Це значно полегшило проведення розрахункових операцій.

¹⁷ ЦДАВО України. — Ф. 1064. — Оп. 1. — Спр. 6. — Арк. 29–31.

¹⁸ Державний вістник. — 1918. — 5 червня.

¹⁹ ЦДАВО України. — Ф. 1064. — Оп. 1. — Спр. 6. — Арк. 82 зв.

²⁰ Там само. — Арк. 253–253 зв.

²¹ Гай-Нижник П. Фінансова політика Української Держави Гетьмана Павла Скоропадського (29 квітня — 14 грудня 1918 р.). — С. 60–61.

Міністерству фінансів вдалося налагодити роботу Експедиції заготівель державних паперів (ЕЗДП), заснованої ще за УНР. Особливо продуктивною її діяльність стала після приходу на директорський пост В. Михайловського — колишнього заступника керівника ЕЗДП міністерства фінансів Росії. Це було досить громіздке і витратне господарство з огляду на складність технології друку валюти та інших цінних паперів. Оцінюючи роботу міністра фінансів, П. Скоропадський наголошував, що той «перетягнув старих службовців з Петербурзької експедиції заготівель паперів і блискуче поставив справу»²². Задля справедливості слід сказати, що основний творчий склад становили українські митці, зокрема авторство гривневих банкнот належало: 2 гривні — В. Кричевському, коп'юри номіналом 10,100,500 гривень — Г. Нарбуту, 1 і 2 тис. гривень — І. Модзалевському²³. Слід відзначити, що для налагодження діяльності ЕЗДП на прохання А. Ржепецького уряд авансував доволі значні кошти. Наприклад, 6 вересня уряд виділив 10 млн. крб., а 7 листопада — 12 млн. крб. на заготівлю державних паперів, 7 млн. на виготовлення кредитних і казначейських білетів, 2,6 млн. на будівельні роботи. Для потреб ЕЗДП переобладнали приміщення колишніх арештантських рот²⁴.

З метою розширення джерел надходження коштів до державної скарбниці А. Ржепецький запропонував ввести державну монополію на цукор, тютюн, сірники, відновити винну монополію та підвищити залізничні тарифи. Уряд відповідною постановою схвалив запропоновані заходи²⁵. Але для втілення їх у життя були потрібні відповідні закони. 8 травня А. Ржепецький вніс на розгляд уряду в якості першочергових законопроекти про введення цукрової монополії, підвищення цін на цукор і дріжки, виготовлення горілки з меляси та інші. З метою поповнення бюджетних надходжень були підвищені ставки кріпосного збору, який стягався при зміні власника нерухомості. Міністерство фінансів намагалося обернути на користь держави кошти, які знаходилися на рахунках рад робітничих і солдатських депутатів, однак уряд не наважився на їх конфіскацію і ухвалив дослідити їх походження, а вже потім розглянути пропозиції щодо їх долі²⁶. Була також прийнята постанова про створення таємного фонду у розмірі 2 млн. крб. Детальніше опрацювати це питання було доручено міністрові А. Ржепецькому²⁷.

7 травня на засіданні Ради Міністрів, яке вперше проходило під головуванням Ф. Лизогуба, було розглянуто питання про річні оклади вищих посадових осіб держави: прем'єр-міністра, міністрів та їх заступників. На пропозицію А. Ржепецького відправною точкою визначення розмірів зарплат міністрів і їх товаришів (заступників) була обрана найнижча межа річної зарплати міністрів Тимчасового уряду. Таким чином, члени Ради Міністрів Української Держави

²² *Скоропадський П.* Спогади. — С. 193.

²³ *Гай-Нижник П.* Вказ. праця. — С. 60.

²⁴ ЦДАВО України. — Ф. 1064. — Оп. 1. — Спр. 7. — Арк. 31 зв.

²⁵ Там само. — Спр. 6. — Арк. 3–4.

²⁶ Там само. — Арк. 176.

²⁷ Там само. — Арк. 10 зв.

мали отримували 18 тис., а їх заступники — 15 тис. Оклад голови уряду визначили у 24 тис. крб. Законом від 26 червня річні посадові оклади були переглянуті у бік збільшення: прем'єр — 30 тис., міністр — 24 тис., заступник — 18 тис. крб.

На цьому ж засіданні без посилання на якісь підстави особисте утримання гетьмана визначили у 8 тис. крб. на місяць, а також 10 тис. крб. на представницькі витрати. Згодом Рада Міністрів збільшила суму посадового окладу глави держави до 23 тис. крб. У травні також одноразово виділили 30 тис. крб. для покриття видатків на початкове облаштування гетьмана. В подальшому уряд приймав нові ухвали про виділення коштів на різні потреби гетьманської адміністрації²⁸.

Оскільки не існувало чітко визначеного державного бюджету, то частина міністрів лобювала через прем'єра, а інколи й гетьмана, виділення коштів для своїх відомств. Це створювало складнощі в роботі міністерства фінансів та внутрішньоурядову напруженість. 25 травня А. Ржепещький вніс пропозиції щодо порядку виділення кредитів, затребуваних на відомчі цілі і вже схвалених Радою Міністрів. Уряд постановив, що всі погоджені ним видатки відомств направляються міністру фінансів і, коли він заперечує, то знову надходять на розгляд кабінету міністрів²⁹.

З перших тижнів функціонування гетьманату «ручне» управління грошовими видатками зробило А. Ржепещького провідною постаттю в уряді. Адже від позиції міністерства, його особисто залежало фінансування не тільки відомств, а й численних проектів, які кредитувалися з Державної скарбниці. Не випадково він залишався на посаді в усіх трьох складах урядів. А за відсутності прем'єра заступав його, головуючи на засіданнях кабінету міністрів. Значною мірою це пояснюється потужною підтримкою міністра такими впливовими власницько-корпоративними об'єднаннями, як ПРОТОФІС і Всеукраїнський союз земельних власників. П. Скоропадський у спогадах наголошував: «у нього була слабкість — це обласний Союз Землевласників і протофіс. Він їх завжди захищав, і думаю, що великого спротиву ці союзи у міністра фінансів не зустрічали»³⁰. І це зрозуміло, адже А. Ржепещький був одним з фундаторів ПРОТОФІСу. Як представник Київської кредитної спілки він входив до складу організаційного комітету по створенню цього об'єднання, який очолював відомий цукрозаводчик І. Щеніовський. А після установчого з'їзду головою ПРОТОФІСу став князь О. Голіцин.

Хоч інколи надто відверте лобювання А. Ржепещьким інтересів поміщиків чи промисловців викликало незгоду колег-міністрів. Зокрема, невдовзі після прийняття закону «Про право держави на врожай 1918 року», погодженого з німецькою стороною, він вніс пропозицію звернутися від імені уряду до німців, щоб ті погодилися з отриманням власниками земель від орендарів плати не лише грошима, але й частиною врожаю. Дві третини уряду проголосували проти цієї пропозиції³¹.

²⁸ Там само. — Арк. 5–8.

²⁹ Там само. — Арк. 14 зв.

³⁰ *Скоропадський П.* Спогади. — С. 167.

³¹ ЦДАВО України. — Ф. 1064. — Оп. 1. — Спр. 6. — Арк. 20.

У кінці травня відповідно до постанови Ради Міністрів Мінфін і Державний банк здійснили одне з найбільших кредитувань — понад 230 млн. крб. міністерству продовольчих справ на заготівлю у травні хліба, худоби, яєць, продуктів садівництва і городини тощо³². У липні на підтримку цукрової монополії уряд виділив 285 млн. крб. Безперечно, такі видатки були спрямовані насамперед на забезпечення виконання зобов'язань України з поставок продовольства Центральним державам.

У пошуках коштів А. Ржепецький запропонував майно військового призначення Земського і Міського союзів, яке може бути запитане селянами, «пустити в продаж для обміну на хліб». Уряд визнав такий підхід можливим, але пов'язав його з більш масштабними заходами по ліквідації установ і організацій воєнного часу³³. Було створене відомство Головноуповноваженого з цих питань, яке очолив рідний брат державного секретаря І. Кістяковського — Юлій. Він поділяв погляди міністра фінансів на широку реалізацію майна військового призначення, але зустрів серйозний спротив частини громадських організацій і військового міністерства, негласно підтриманого П. Скоропадським. Головноуповноважений подав у відставку, а прибуток від заходів цього відомства склав скромну суму — 7 млн. крб.

6 червня Київ спіткала масштабна катастрофа — вибухи військових складів на Печерську (місцевість Звіринець), які призвели до значних людських втрат і руйнувань. Вже наступного дня на засіданні уряду А. Ржепецький від імені гетьмана вніс пропозицію про виділення 500 тис. крб. для допомоги постраждалим. Була також утворена спеціальна комісія по визначенню збитків та вжиттю заходів по ліквідації наслідків Звіринецької катастрофи³⁴. Прикметно, що 11 грудня, за кілька днів до падіння гетьманату А. Ржепецький опікувався долею металу, зібраного на місці Звіринецької катастрофи. В підготовленій ним постанові уряду пропонувалося зберегти його для «наступного використання при казенних замовленнях різним відомствам»³⁵.

Однією з головних турбот міністерства фінансів було складання зведеного державного бюджету. А. Ржепецький неодноразово ставив це питання на засіданнях уряду, а 18 червня звернувся з офіційною доповідною запискою, у якій вказував на нагальну необхідність в інтересах «фінансового благополуччя Української Держави якнайшвидшого складання всіма відомствами відповідних бюджетів і затвердження Радою Міністрів державного бюджету». Самі ж міністри, до яких в першу чергу й був спрямований заклик А. Ржепецького, в ухваленій постанові визнали пропозиції міністра фінансів такими, що цілком відповідають інтересам фінансово-державного господарства і закликали відомства докласти всі старання для швидшого складання бюджетів. Конкретних термінів постановою уряду не містила³⁶. Очевидно, через відсутність затверджених штатів

³² Державний вістник. — 1918. — 5 червня.

³³ ЦДАВО України. — Ф. 1064. — Оп. 1. — Спр. 6. — Арк. 41.

³⁴ Там само.

³⁵ Там само. — Спр. 7. — Арк. 84.

³⁶ Там само. — Спр. 6. — Арк. 59 зв.

Мінфін був змушений виділяти на утримання міністерств і відомств приблизні, округлені суми. Так, 13 липня на потреби апарату центральних установ було виділено 10 млн. крб. Така ж сума повторювалася й у наступні місяці³⁷.

Слід зазначити, що особисте ставлення А. Ржепецького до питання про пільги та преференції державних службовців було двоїтим. Щодо найвищих урядовців, то вони були досить чітко виписані у відповідних законах. А от стосовно основної маси пересічних службовців такої нормативної бази не існувало. Мала Рада Міністрів, виходячи з традиції царських часів, прийняла у травні ухвалу про пасхальні премії. Уряд відхилив це рішення, передавши його на розгляд Фінансової ради. Лише у липні знайшли часткове розв'язання цієї проблеми. Преміювати всіх державних службовців не було фінансової можливості, тому визнали за необхідне надати, так би мовити, «адресну допомогу» найбільш малозабезпеченим категоріям. До таких віднесли тих посадовців, чий річний доход не перевищував 5400 крб., тобто йшлося про державних службовців VIII–XII класів. Механізм видачі цієї допомоги мала виробити спеціальна комісія при міністерстві фінансів³⁸.

Цей законопроект циркулював все літо і осінь 1918 р. між міністерством фінансів і Малою Радою Міністрів. Врешті, Мінфіну було доручено скласти новий розподіл кредиту у 6 млн. крб. між окремими міністерствами і подати урядові до 1 грудня³⁹. Отже, намір Ради Міністрів виділити матеріальну допомогу найменш забезпеченим категоріям державних службовців так й не був реалізований і не в останню чергу через позицію міністерства фінансів. Хоч особисто А. Ржепецький проявляв турботу про працівників фінансових установ. Оскільки питання про пенсійне забезпечення державних службовців на законодавчому рівні не було розв'язане, то відрахування у «пенсійний та інвалідний капітали (фонди — Р.П.)» не велося. Через таку невизначеність Рада Міністрів була змушена періодично розглядати призначення пенсій окремим службовцям. Найбільше таких подань вносилося міністром фінансів (щодо колишніх керуючого Чернігівським відділенням Дворянського банку, Лубенського скарбника, директора канцелярії міністерства та інших)⁴⁰.

24 липня А. Ржепецький доповів Раді Міністрів про підсумки двох з половиною місяців роботи міністерства фінансів. Журнал засідань уряду не містять даних щодо обговорення доповіді. Вона була прийнята до відома, а питання, підняті міністром, мали розглядатися при внесенні ним конкретних законопроектів⁴¹.

Міністерству фінансів довелося фактично заново створювати Державний банк, оскільки Центральна Рада тільки задекларувала перетворення Київської контори Державного банку Росії в Український державний банк. Формально робота по відкриттю національної банківської установи була завершена 10 серпня з затвердженням статуту Державного банку. Його основний капітал складав

³⁷ Там само. — Арк. 106 зв.

³⁸ Там само. — Арк. 108.

³⁹ Там само. — Спр. 12. — Арк. 99.

⁴⁰ Там само. — Спр. 10. — Арк. 103 зв.

⁴¹ Там само. — Спр. 6. — Арк. 132 зв.

100 млн. крб. і 10 млн. запасний. Банк мав досить розгалужену мережу своїх установ — Київську, Харківську та Одеську контори, а також 21 відділення⁴².

Значно активізували діяльність приватні комерційні банки. Встановлення в Росії більшовицького режиму сприяло перетіканню їх капіталів до України. У липні міністр фінансів також одержав право відкривати в Україні акціонерні банки з сукупним капіталом не більше 20 млн. крб.⁴³. 13 листопада Рада Міністрів ухвалила закон про правомочність правлінь акціонерних комерційних банків. Вони отримали значну свободу дій, а повноваження їх правлінь, обраних у 1917 р., продовжені й на наступні роки. Їх діяльність сприяла поживленню ринкового сегмента економіки України⁴⁴.

Набагато складнішою була справа створення Державного земельного банку, оскільки А. Ржепецький істотно розходився з гетьманом у поглядах на проведення земельної реформи. П. Скоропадський у спогадах писав: «У питанні аграрної реформи він був неможливий, ніяких реформ не потрібно, земля природно перейде дрібним хліборобам. Він земельного питання просто не переносив»⁴⁵. У той же час реалізація аграрної реформи цілком залежала від вчасного створення ключового фактора земельного перерозподілу — Державного земельного банку. Комісію з підготовки його статуту та штатів очолив колишній член Державної думи, член президії ПРОТОФІСу, харківський поміщик і правник М. Антонов.

16 липня на засіданні Ради Міністрів почалося обговорення його статуту. Розгляд вівся постатейно і супроводжувався гострими дискусіями. Не знаходили підтримки навіть пропозиції прем'єра Ф. Лизогуба, окремих груп міністрів, які залишившись у меншості оголошували «осібні гадки». Особливої напруженості набуло питання про спостережну раду банку. Її склад свідчить про істотну перевагу поміщицьких сил, адже Союз земельних власників мав три мандати, а Мінземсправ лише два. Прикметно, що було ухвалено рішення не включати до ради банку представників місцевих земств. Обговорення тривало до 4-ї години ранку⁴⁶. Доопрацювання статуту Державного земельного банку суттєво затяглося і він був затверджений лише 23 серпня, а опублікований у «Державному вістнику» 14 вересня⁴⁷.

Для розгортання діяльності банку з Державної скарбниці асигнували досить скромну суму, як для таких потреб, у 50 млн. крб. До банку переходило рухоме і нерухоме майно київських відділень Всеросійського дворянського і Селянського поземельного банків. До його коштів входили й суми від реалізації свідоцтв, надання кредитів, позик тощо. Водночас Державний земельний банк успадкував й чималі боргові зобов'язання. Банк мав філії у всіх восьми

⁴² ЦДАВО України. — Ф. 1509. — Оп. 5. — Спр. 6. — Арк. 20–20 зв.; Державний вістник. — 1918. — 17 серпня.

⁴³ Там само. — Ф. 1064. — Оп. 1. — Спр. 6. — Арк. 116 зв.

⁴⁴ Там само. — Спр. 191. — Арк. 1–1 зв.

⁴⁵ *Скоропадський П.* Спогади. — С. 166.

⁴⁶ ЦДАВО України. — Ф. 1064. — Оп. 1. — Спр. 6. — Арк. 113 зв.–115.

⁴⁷ Державний вістник. — 1918. — 14 вересня.

губерніях Української Держави. Головою спостережної ради був затверджений М. Антонов, а керуючим банком — барон Р. Будберг⁴⁸. Однак відсутність економічних стимулів і законодавчих спонук, а ще більше політичної волі уряду щодо продажу поміщиками землі не дозволили задіяти Державний земельний банк як інструмент наділення землею малоземельних селян.

Постійний дефіцит державного бюджету вимагав проведення жорсткої фінансової політики. Міністерство фінансів працювало над пошуком нових джерел надходжень до Державної скарбниці. Були відновлені горілчана та тютюнова монополії. Ставки акцизу з вина, горілки, спирту поступово підвищувалися. Це ж стосувалося й виробів цигаркової та сірникової промисловості⁴⁹. Уряд встановив патентний збір на виробництво і збут квасу, морсів, штучних мінеральних вод та інших безалкогольних напоїв. Оподатковувалися прилюдні вистави, гуляння, ввезення гральних карт. Запроваджено гербовий збір з усіх актів, документів, клопотань тощо. Бралася плата за проїзд та прогін худоби через дніпровські мости⁵⁰. А. Ржепецький навіть вніс законопроект про стягнення прибуткового податку з колишнього персидського шаха за оренду палацу в Криму. Однак більш щедрі колеги по уряду ухвалили списати борги вельможного правителя⁵¹.

У середині липня А. Ржепецький ставить питання про обкладання митним збором товарів, які ввозилися з РСФРР. Уряд загалом погодився з його пропозицією, але, очевидно, остерегаючись ускладнень міждержавних відносин, доручив голові української делегації на мирних переговорах С. Шелухіну з'ясувати цю проблему⁵². Відомостей про повернення до розгляду цього питання в матеріалах засідань уряду виявити не вдалося.

Міністерство фінансів мало у своєму підпорядкуванні кілька досить потужних служб, покликаних захищати економічні інтереси України, боротися з контрабандою, сприяти наповненню державної скарбниці. Насамперед, це Департамент митних зборів, очолюваний енергійним адміністратором П. Андрєєвим та Кордонна охорона України, командувавцем Окремого корпусу якої був призначений генерал М. Савельєв. Обидві підвідомчі структури довелося створювати майже заново, особливо на північному та східному порубіжжі Української Держави. Слід відзначити, що засновані при УНР митні комісаріати-агентури продовжували функціонувати аж до кінця вересня, водночас велося облаштування нових митних пунктів. Також доводилося послуговуватися галузевою нормативною — правовою базою Російської імперії, актами уряду УНР та враховувати новітні економічні угоди з Центральними державами, які передбачали для союзників певні митні преференції.

⁴⁸ Там само. — 21 вересня.

⁴⁹ ЦДАВО України. — Ф. 1064. — Оп. 1. — Спр. 6. — Арк. 133–133 зв.; Спр. 12. — Арк. 42–42 зв.

⁵⁰ Там само. — Спр. 12. — Арк. 29–30.

⁵¹ Там само. — Спр. 7. — Арк. 79 зв.

⁵² Там само. — Спр. 6. — Арк. 116 зв., 133 зв.

Очевидно, А. Ржепецький не мав змоги вникати у конкретні технологічні процеси їх функціонування, але постійно дбав про фінансово-матеріальне забезпечення. Особливу увагу міністр приділяв облаштуванню митного догляду на кордоні з РСФРР. Після підписання з нею перемир'я у червні 1918 р. він домігся виділення 250 тис. крб. на потреби новостворюваних митниць. Уряд також ухвалив: «Надати право міністрові фінансів зазначати пункти на кордоні, де повинні бути митниці»⁵³. У кінці серпня були затверджені тимчасові положення про прикордонні пункти на кінцевих залізничних станціях на кордоні з Великою Росією. Загалом на утримання установ департаменту митних зборів було асигновано 5,5 млн. крб. У той же час за 1918 р. митний прибуток склав близько 38 млн. крб. і був співставним з лісовим прибутком, хоч не йшов ні в яке порівняння з сумами, отриманими від цукрової чи горілчаної монополії⁵⁴.

Діяльність і дислокація митних та прикордонних пунктів були тісно пов'язані як між собою, так й з врегулюванням питання державних кордонів України. Вже у кінці травня за поданням міністра фінансів було виділено понад 4 млн. крб. на утримання Окремого корпусу кордонної охорони⁵⁵. Хоч його штатний розпис був затверджений лише на початку листопада. Передбачалося встановлення високих посадових окладів начальницькому складу, а також преміальних надбавок прикордонникам за виявлення контрабандистів. Тимчасово головуючи в уряді, 14 листопада А. Ржепецький провів закон про виділення на канцелярські і господарські потреби корпусу понад 6 млн. крб. Дбав міністр й про закупівлю для прикордонників автомобілів⁵⁶.

Не дивлячись на заклики А. Ржепецького і ухвали уряду, справа підготовки міністерствами відомчих бюджетів просувалася повільно. Бюджетна комісія Мінфіну не мала повних матеріалів для складання зведеного державного бюджету. У кінці липня міністр торгівлі і промисловості С. Гутник вніс пропозицію створити Міжвідомчу бюджетну комісію. Скласти список її членів доручили міністру фінансів. Очолив комісію директор департаменту Державної скарбниці Х. Лебідь-Юрчик⁵⁷.

А. Ржепецький був палким прихильником приєднання Криму до Української Держави. За що його колега Д. Дорошенко жартома нарік «українським імперіалістом»⁵⁸. Ще на початку травня, виступаючи на з'їзді кадетських організацій у Києві, він наголошував, що до України треба приєднати Крим, який нам дасть вино, садовину, купелеві міста, гавані й доки⁵⁹. З утворенням у Криму уряду генерала С. Сулькевича відносини з гетьманською державою різко загострилися. П. Скоропадський розумів велику економічну залежність Криму від України, звідки постачалося зерно, цукор, жири, деревина, метал, вугілля та

⁵³ Державний вістник. — 1918. — 11 липня.

⁵⁴ *Дорошенко Д.* Історія України 1917–1923 рр. — Т. II. — С. 192–193.

⁵⁵ ЦДАВО України. — Ф. 1064. — Оп. 1. — Спр. 10. — Арк. 19.

⁵⁶ Там само. — Спр. 7. — Арк. 19, 31, 43 зв.

⁵⁷ Там само.

⁵⁸ *Дорошенко Д.* Мої спомини про недавнє минуле (1914–1920 роки). — К., 2007. — С. 324.

⁵⁹ *Дорошенко Д.* Історія України 1917–1923 рр. — Т. II. — С. 33.

інші товари. У середині липня Рада Міністрів запровадила економічну блокаду півострова. Було припинено залізничне і морське сполучення, торговельні операції, поштовий зв'язок тощо. 27 липня уряд доручив А. Ржепецькому звернути найбільш сувору увагу на те, щоб ніякі продовольчі вантажі не вивозилися б у кримські порти. З цією метою міністру фінансів надавалися якнайширші повноваження з митного догляду суден⁶⁰. Таке доручення було обумовлене тим, що державна митна служба була підпорядкована міністерству фінансів.

Крим серйозно потерпав від економічної блокади збоку Української Держави, але генерал С. Сулькевич вперто не йшов на поступки. І тільки після візиту П. Скоропадського до Берліна німці наказали кримському урядові направити до Києва офіційну делегацію, яку очолив міністр юстиції, колишній сенатор А. Ахматович. Українську сторону представляли прем'єр-міністр Ф. Лизогуб (голова), міністр закордонних справ Д. Дорошенко, міністр внутрішніх справ І. Кістяковський, міністр фінансів А. Ржепецький, військовий міністр О. Рагоза. Переговори розпочалися 5 жовтня. Українська делегація подала проект під назвою «Головні підстави з'єднання Криму з Україною». За ним передбачалося входження Криму до складу Української Держави на правах автономного краю під єдиною верховною владою гетьмана. Крайовий уряд мав власний бюджет та право збирання податків. Однак А. Ржепецький наполіг на надходженні прибуткового податку до загальнодержавної скарбниці. Переговори затяглися і не дістали завершення, оскільки Крим зайняли війська Добровольчої армії та Антанти.

А. Ржепецькому доводилося розв'язувати доволі складні питання фінансових відносин з Німеччиною та Австро-Угорщиною. Міністр зайняв тверду позицію щодо обігу в Україні німецької та австрійської валюти, виступав проти пропонуваного представниками Центральних держав завищеного курсу марки і крони. Вже у кінці травня наполіг на тому, щоб всі валютні операції проводилися через кредитну канцелярію міністерства⁶¹. Він упродовж усього літа твердо відкидав спроби представників німецької і австрійської сторони нав'язати «примусовий прийом марок і крон по твердому курсу, довільно ними ж установленого». Про такі факти він доповів на засіданні уряду 29 липня, пояснюючи, що передбачений угодою курс 75 коп. за марку і 50 коп. за крону стосується тільки платежів на залізниці і пошті. А союзники намагаються поширити його на інші сфери торгово-економічних відносин. В результаті керуючому МЗС Д. Дорошенку доручили висловити з цього приводу представникам обох Центральних держав рішучий протест⁶². За ініціативи міністра фінансів уряд ухвалив закон про обмеження спекуляцій з іноземною валютою, встановивши досить сувору карну відповідальність⁶³.

А. Ржепецький активно протидіяв й іншим заходам союзників, які йшли в розріз з економічними інтересами України. Так, 6 червня він доповів на засіданні уряду про вимогу німців і австро-угорців дозволити ввіз горілки з Австрії з

⁶⁰ ЦДАВО України. — Ф. 1064. — Оп. 1. — Спр. 6. — Арк. 135 зв.

⁶¹ Там само. — Арк. 25, 137–137 зв.

⁶² Там само. — Арк. 137.

⁶³ Там само. — Спр. 3. — Арк. 45–45 зв.

метою стимулювання селянами здачі хліба. Після тривалого обговорення міністри визнали за принципово можливе заохочення хлібоздачі у такий спосіб, але з використанням вітчизняної горілки до 1 млн. пляшок. Було ухвалено у випадку порушення союзниками заборони уряду на ввезення горілки оголосити офіційний протест⁶⁴.

А. Ржепецький розумів, що наявність в обігу російських грошей підриває стабільність національної валюти. 13 серпня він вніс на розгляд Ради Міністрів законопроект про обмеження ввозу в Україну російських грошових знаків – не більше 20 тис. на одну сім'ю⁶⁵. Колеги визнали закон невідкладним і ухвалили ввести його у дію по телеграфу, не очікуючи оприлюднення у «Державному вістнику», а міністерству юстиції доручили розробити «каральний закон за приховування російських грошей»⁶⁶.

На початку вересня А. Ржепецькому довелося головувати в уряді у досить складний час, коли гетьман перебував з візитом у Німеччині, Ф. Лизогуб виконував обов'язки глави держави, а віце-прем'єр М. Василенко захворів. Німці наполягали на терміновому підписанні нового економічного договору на умовах обтяжливих для України. Очолювана С. Гутником група українських урядовців тривалий час не йшла на поступки союзникам. 6 вересня А. Ржепецький доповів на засіданні уряду про результати його переговорів з представниками Центральних держав щодо умов угоди про поставку їм хліба, цукру і спирту. На той час залишалася неузгодженою ціна на цукор. Члени кабінету погодилися з думкою міністра фінансів, що експортна вартість цукру не може бути нижчою за ціну на внутрішньому ринку. На цьому ж засіданні був схвалений проект валютного договору з Німеччиною та Австро-Угорщиною, який досить складно опрацьовувався з німецькими фахівцями⁶⁷.

Ще майже за місяць до підписання економічної угоди, посол А. Мумм запропонував канцлеру Г. Гертлінгу з заохочувальною метою інформувати українських переговорників про можливе відзначення їх державними нагородами Німеччини. Однак не німецький «пряник» зробив українських міністрів поступливими і примусив спішно 10 вересня підписати економічну і валютну угоду з Центральними державами. Відповідну вказівку вони дістали від П. Скоропадського, який у цей час з офіційним візитом перебував у Німеччині і отримав згоду на приєднання Криму, а також володіння Чорноморським флотом. Десять українських урядовців були нагороджені німецькими орденами, в т.ч. міністр А. Ржепецький орденом корони 1-го ступеня, директор кредитної канцелярії міністерства Г. Лерхе — орденом корони 2-го ступеня⁶⁸.

У середині вересня 1918 р. А. Ржепецькому довелося розв'язувати надзвичайно складну проблему участі Української Держави у погашенні боргів Росій-

⁶⁴ ЦДАВО України. — Ф. 1064. — Оп. 1. — Спр. 3. — Арк. 40.

⁶⁵ Державний вістник. — 1918. — 29 липня.

⁶⁶ ЦДАВО України. — Ф. 1064. — Оп. 1. — Спр. 6. — Арк. 164 зв.

⁶⁷ Там само. — Арк. 237.

⁶⁸ Крах германской оккупации на Украине (по документам оккупантов). — М., 1936. — С. 101–103.

ської імперії. Відповідно до підписаної 27 серпня угоди між Німеччиною і РСФРР більшовики погодилися виплатити 6 млрд. марок в рахунок різних претензій Берліна, обумовлених Брестським договором. При цьому допускалося, що частина цього платежу до 1 млрд. марок може бути покладена на Україну і Фінляндію. Німецький уряд запропонував гетьманату розпочати у Берліні переговори з РСФРР про встановлення української частини боргу. При цьому німці давали зрозуміти, що від участі у погашенні боргів залежить можлива передача Україні військового флоту, дислокованого у портах Чорного моря.

17 вересня А. Ржепешський на засіданні уряду з цього питання зробив розлогу доповідь, всебічно обгрунтувавши неприйнятність для України участі у покритті російських боргів. Обговорення цього питання було тривалим і завершилося о другій годині ночі наступного дня. В ухваленій постанові відзначалося, що згадана пропозиція Німеччини несумісна з інтересами Української Держави: оскільки досі не визначена доля усіх частин колишньої Російської імперії у її боргових зобов'язаннях; окрема угода з Німеччиною щодо боргу може підірвати становище України у мирних переговорах з РСФРР; взагалі визначити тепер частину українського боргу не можливо ні юридично, ні фактично. Рада Міністрів визнавала за Україною лише відшкодування збитків, понесених посольствами і консульствами Німеччини, але тільки на українській території, а також погоджувалася на сплату процентів по російських державних і гарантованих позиках, прибуток з яких призначався для виконання громадських робіт саме на території України⁶⁹. Така непоступливість вимогам Німеччини пояснювалася не тільки «государственной рачительностью» міністра фінансів, але й усвідомленням членами уряду перелому у ході Світової війни на користь Антанти.

Як і раніше, А. Ржепешського турбувала невирішеність проблеми складання державного бюджету. Очевидно, за його ініціативи 30 вересня це питання на засіданні уряду підняв особисто прем'єр Ф. Лизогуб. Міністр фінансів доповів про повільну роботу бюджетної комісії, а також наголосив, що окремі відомства й досі не подали до уряду свої кошториси. Уряд ухвалив збільшити чисельність бюджетної комісії і вкотре зобов'язав міністерства «по можливості невідкладно подати кошториси». У жовтні на утримання бюджетної комісії було виділено додатково 40 тис. крб.⁷⁰. Однак скласти зведений бюджет не вдалося аж до падіння гетьманату. Свої розрахунки не подали Головна гетьманська квартира, Державний секретаріат, а також Морське міністерство, створене тільки 15 листопада. Бюджетна комісія завершила роботу 30 грудня і подала зведені дані вже Директорії. На думку Д. Дорошенка, цей документ мав «скоріше характер виконавчої «сміти» або відчиту по державним прибуткам і видаткам за 1918 рік»⁷¹.

Загальні видатки державного бюджету склали понад 5,3, а прибутки 3,2 млрд. крб. Загальний дефіцит склав 2,1 млрд. крб. і покривався за рахунок випуску білетів Державної скарбниці та кредитових операцій⁷². Складений міністер-

⁶⁹ ЦДАВО України. — Ф. 1064. — Оп. 1. — Спр. 6. — Арк. 252–253.

⁷⁰ Там само. — Спр. 6. — Арк. 266; Спр. 7. — Арк. 19.

⁷¹ *Дорошенко Д.* Історія України 1917–1923 рр. — Т. II. — С. 191–192.

⁷² Там само. — С. 194–195.

ством проект державного бюджету був у січні 1919 р. прийнятий новим урядом УНР, а заступник міністра В. Мазуренко, який брав діяльну участь у повалення гетьманату, очолив міністерство фінансів, головний укладач бюджету Х. Лебідь-Юрчик став його заступником.

Від початку жовтня опозиційні сили, представлені Українським національним союзом, чинили істотний тиск на П. Скоропадського з метою домогтися українізації уряду. У цих намірах вони дістали підтримку німецьких військових і дипломатів. Гетьман був змушений піти на запрошення до уряду представників національно-демократичних сил, зокрема соціалістів — федералістів. У відповідь права, кадетська більшість — десять міністрів підготували записку з викладом їхнього бачення політичного курсу Української Держави у зв'язку із змінами міжнародної ситуації. Вони наголошували, що Україна своє благополуччя і самобутність має пов'язувати з процвітанням і могутністю Великої Росії та інших російських держав, «зокрема з відновленням у Великій Росії знищеного правопорядку і позбавленням її від більшовиків»⁷³. Публікація записки у пресі прискорила відставку Ради Міністрів. Складений 24 жовтня новий уряд поповнився групою проукраїнських міністрів, а кадетське крило зменшилося на половину. Гетьманові вдалося відстояти на чолі уряду Ф. Лизогуба. Залишився на посаді й А. Ржепецький, який у всіх варіантах складу уряду не мав альтернативної кандидатури.

Слід відзначити, що журнали засідань Ради Міністрів Української Держави разом з іншими матеріалами Державної канцелярії після падіння гетьманату перейшли до нової влади. Саме ними послуговувалися члени Верховної слідчої комісії УНР при допитах заарештованих міністрів. Зокрема, А. Ржепецький на запитання слідчого щодо підписання «записки десяти» відповів, що «вона не носила характер урядовий, а приватний і, вірогідно, не підлягала публікації, а тільки оголошенню в Раді Міністрів та повинна була вказати, що міністри, які її підписали, не вважали за можливе байдуже ставитися до іншої частини Росії, але ця записка не передбачала поширення їхнього погляду на Державність України»⁷⁴.

Від початку листопада простежується певна зміна політики уряду щодо власників російських цінних паперів. За поданням А. Ржепецького 7 листопада Рада Міністрів ухвалила два закони — про обов'язковий прийом до обміну російських кредитних білетів вартістю 250 руб., а також закон про дозвіл вільного вивозу за кордон російських грошових знаків і цінних паперів. Наступного дня був прийнятий закон про допомогу особам та установам, чиї процентні папери були вилучені радянською владою. Втрачені оригінали оголошувалися недійсними, а фінансові установи Української Держави мали видавати дублікати без справляння гербового збору. Механізм реалізації цього закону повинен був розробити Мінфін. На наш погляд, власники цих активів, особливо заможні

⁷³ Чикаленко Є. Щоденник. — Т. II. — С. 143.

⁷⁴ Андрієвська Л. Деякі джерела до останнього періоду життя і діяльності А.К. Ржепецького, міністра фінансів Української Держави // Пам'ятки. Археографічний щорічник. — 2006. — Т. 6. — С. 121–122.

втікачі з Росії, втратили надію на повалення більшовицького режиму, усвідомлювали можливість подальшої еміграції та необхідність правових підстав виведення своїх активів за кордон. Очевидно, під їх тиском й були видані ці закони⁷⁵.

У листопаді 1918 р. А. Ржепецькому довелося двічі, відносно тривалий час головувати на засіданнях уряду. Після переходу заступника голови Ради Міністрів М. Василенка до Державного сенату П. Скоропадський так й не призначив йому заміну. 7 листопада Ф. Лизогуб в останнє провів засідання кабінету міністрів і виїхав до Криму, очевидно, погодивши з гетьманом головування А. Ржепецького.

Це був надзвичайно складний, переломний час в історії Української Держави. Поразка Четверного союзу у Світовій війні примусила П. Скоропадського змінювати зовнішньополітичний курс у пошуках порозуміння з Антантою. А об'єднана в Український національний союз опозиція готувалася до антигетьманського повстання. В кабінеті міністрів все рельєфніше проступали ознаки розколу на проукраїнську і проросійську групи.

З 8 по 14 листопада засідання уряду проходили під керівництвом А. Ржепецького. На них розглядалися десятки питань поточного державного життя від виділення коштів, призначення цивільних і військових посадовців, активізація роботи Особливої наради з земельної реформи і, навіть, використання карт у розважальних закладах. Розглядалися також проблеми втрати влади в окремих периферійних регіонах, захоплення українських земель Румунією, зустріч в Одесі ескадри держав Згоди тощо⁷⁶.

14 листопада міністр праці М. Славинський від імені проукраїнськи налаштованих членів уряду підняв питання про відміну заборони МВС проведення 17 листопада у Києві Національного з'їзду, який готувала опозиція. Гостре обговорення завершилося о 3-й годині ночі голосуванням: за проведення 7, проти — 8. Очевидно, вирішальним став голос головуючого А. Ржепецького. П. Скоропадський також виступав проти скликання з'їзду, побоюючись, щоб на ньому не сталося його позбавлення влади за прикладом квітневого Хліборобського конгресу, який повалив Центральну Раду. Скориставшись фактичним розколом кабінету міністрів, гетьман відправив весь склад уряду у відставку. Безперечно, це був формальний привід, адже П. Скоропадський вже прийняв рішення про зміну політичного курсу у бік федерування з небільшовицькою Росією і формування відповідно до цих завдань нового уряду. Гетьман звернувся до А. Ржепецького як виконуючого обов'язки голови Ради Міністрів з відручним листом, у якому віддавши «належне праці об'єднаного під тимчасовим Вашим головуванням кабінету, сповіщаю Вас, що я примушений звільнити всіх членів Ради міністрів Української Держави на чолі з її Головою од дальшого несення ними праці в кабінеті»⁷⁷.

⁷⁵ Державний вістник. — 1918. — 24 листопада.

⁷⁶ ЦДАВО України. — Ф. 1064. — Оп. 1. — Спр. 7.

⁷⁷ Державний вістник. — 1918. — 16 листопада.

В. Винниченко писав, що основну роль у формуванні нового уряду відіграв А. Ржепецький: «міністри «общероси» на чолі з Ржепецьким запропонували сферам (П. Скоропадському — Р.П.) свій список, у якому українців не було й який одразу мав узяти твердий курс на єдину Росію»⁷⁸. Очевидно, це твердження голови УНС має певні підстави. На той час А. Ржепецький виконував обов'язки голови уряду, мав праві погляди, був прихильником відродження Росії. Поза сумнівом, він брав участь у формуванні нового уряду.

15 листопада була оприлюднена федераційна грамота гетьмана і оголошено склад щойно створеної Ради Міністрів на чолі з С. Гербелем. Це був перший кабінет сформований без участі німецьких військових і дипломатів. Проукраїнськи налаштованих діячів у ньому вже не було. Міністр фінансів А. Ржепецький залишився на посаді й у третьому складі уряду. Водночас лідери УНС утворили Директорію як орган керівництва повстанням і закликали населення до збройного повалення гетьманського режиму.

15 листопада на першому засіданні нового уряду А. Ржепецький вніс на схвалення міністрів своє розпорядження про припинення тарифної війни з Кримом, обґрунтувавши це зміною напрямку політики кабінету щодо Росії. Того ж дня було асигновано 15 млн. крб. у розпорядження МВС «на екстерні витрати по охороні громадського спокою»⁷⁹. Слід відзначити, що упродовж останнього місяця роботи Ради Міністрів основні законопроекти Мінфіну стосувалися відкритих і таємних видатків величезних коштів на потреби збройних сил, Державної варти, добровольчих формувань, білих армій тощо.

П. Скоропадський і уряд сподівалися на прихильність представників Антанти до України, їх вплив на німецьке командування у напрямку підтримки гетьманату у боротьбі з Директорією. 16 листопада міністр закордонних справ Г. Афанасьєв на засіданні уряду повідомив про прибуття до Одеси ескадри кораблів Антанти і запропонував послати делегацію Ради Міністрів для зустрічі представників країн Згоди. Було ухвалено уповноважити міністрів: фінансів — А.К. Ржепецького, закордонних справ — Г.О. Афанасьєва, морського — адмірала А.Г. Покровського зустріти в Одесі ескадру антантівських кораблів. Прихід ескадри затримався і поїздка урядової делегації не відбулася⁸⁰.

Після двох засідань нового складу Ради Міністрів С. Гербель захворів і з 18 листопада в уряді знову головував А. Ржепецький. 23 листопада прем'єр звернувся до нього з офіційним проханням заступати його на час хвороби і погодити це з гетьманом. П. Скоропадський цілком підтримав пропозицію С. Гербеля⁸¹. Упродовж двох тижнів А. Ржепецький сумлінно виконував обов'язки прем'єра, зміцнивши своє реноме провідної постаті кабінету міністрів.

Водночас становище гетьманської держави стрімко погіршувалося, січові стрільці і повстанські загони брали столицю в облогу, частина гетьманських військ перейшла на бік повстанців, Велика німецька солдатська рада вступила в

⁷⁸ Винниченко В. Відродження нації. — Ч. III. — С. 84.

⁷⁹ ЦДАВО України. — Ф. 1064. — Оп. 1. — Спр. 7. — Арк. 45 зв.

⁸⁰ Там само. — Арк. 47.

⁸¹ Державний вістник. — 1918. — 4 грудня.

переговори з Директорією, приїзд до Києва представництва Антанти відкладався. Намагаючись врятувати ситуацію, П. Скоропадський призначив Головнокомандуючим всіма збройними силами України популярного генерала Ф. Келлера. Однак невдовзі його довелося зняти через відверто промонархічні і антиукраїнські позиції. Його замінив близький товариш гетьмана генерал князь О. Долгоруков — один з лідерів Київського монархічного блоку.

18 листопада головуєчий на засіданні уряду А. Ржепецький вніс законопроект про асигнування штабу Ф. Келлера 3 млн. крб. для організації оборони країни. Однак генерал зажадав 150 млн. крб. на витрати пов'язані з військовими діями. Очевидно, А. Ржепецький був поінформований, що Ф. Келлер вже отримав згоду А. Денікіна очолити Північну армію, яка формувалася у Пскові для наступу на більшовицьку Росію з північного заходу. Тому підготовлена ним постанова уряду містила істотні застереження щодо, так би мовити, нецільового використання коштів. По-перше, виділялося тільки 25 млн. крб. лише «на військові витрати української армії». По-друге, при військах за російським взірцем створювалися установи польового фінансового контролю. По-третє, містилася пряма вказівка, що на Північну армію мають витрачатися ті суми, які асигнуються саме на її потреби⁸².

Не менш складним були й тогочасні відносини з Добровольчою армією генерала А. Денікіна. 27 листопада А. Ржепецький доповів на засіданні уряду, що нього поступило прохання асигнувати Добровольчій армії 10 млн. крб. У прийнятій постанові зазначалося, що «10 млн. можуть бути виділені при певних умовах, які забезпечують інтереси України в її загальній з іншими державами боротьбі проти більшовиків». Тимчасовому прем'єру доручили провести з цього питання переговори з представником Добрармії у Києві генералом П. Ломновським. 29 листопада А. Ржепецький доповів про результати переговорів щодо встановлення більш тісного спілкування українського уряду з головним командуванням Добровольчої армії. Вказані 10 млн. крб. були виділені з сум Державного казначейства в розпорядження міністра фінансів для видачі представникам Добровольчої армії. При цьому міністри мали на увазі й власні прагматичні інтереси — запросити частини денікінської армії «для боротьби з внутрішніми більшовиками, переважно у Катеринославській і Харківській губерніях»⁸³.

Керівництво Української Держави продовжувало жити ілюзіями про рятівну місію Антанти. В це щиро вірив й сам П. Скоропадський, який пізніше писав: «Якщо б, я думав, приїхав хоч той самий Ено і категорично заявив би німцям вимогу Entente-и захищати мій уряд, справа була б виграна»⁸⁴. Особливо оптимістично був налаштований міністр закордонних справ Г. Афанасьєв — історик, фахівець з історії Франції. 29 листопада він переконав головуєчого на засіданні уряду А. Ржепецького офіційно повідомити про прибуття до столиці представника країн Згоди Е. Енно. Г. Афанасьєву було доручено зустріти давно очікуваного дипломата. Однак той так й не дістався Києва.

⁸² ЦДАВО України. — Ф. 1064. — Оп. 1. — Спр. 7. — Арк. 58 зв.

⁸³ Там само. — Арк. 64–64 зв., 68 зв.

⁸⁴ *Скоропадський П.* Спогади. — С.304.

2 грудня до виконання обов'язків повернувся прем'єр С. Гербель. Міністрові А. Ржепецькому доводилося й надалі брати участь у розв'язанні складних проблем фінансування власних і чужих військ. Зміщений з посади головнокомандуючого граф Ф. Келлер залишався у Києві і через свого наступника князя О. Долгорукова домагався виділення коштів для Північної армії. 5 грудня С. Гербель повідомив уряд про лист князя з проханням терміново виділити 25 млн. крб. для згаданої армії. Підготовлений А. Ржепецьким проект постанови мав характер толерантної відмови. Наголошувалося, що Рада Міністрів охоче піде назустріч Північній армії і до вже виділених 3 млн. додасть ще 22 млн. крб., але при умові отримання письмових відомостей про осіб на чолі формування армії, його порядок, хід та чисельність⁸⁵. Є підстави припустити, що останній головнокомандувач збройних сил гетьманату втратив надію на подолання військ Директорії і готувався продовжити боротьбу проти більшовиків у складі Північної армії. Виїхавши до Німеччини, О. Долгоруков у 1919 р. дістався Північно-Західної армії, де командував дивізією⁸⁶.

А. Ржепецький брав участь у всіх грудневих засіданнях уряду, а на останньому запроTOCOLьованому 11 грудня головував, не дивлячись на присутність прем'єра С. Гербеля. Члени уряду усвідомлювали неминучість взяття столиці військами Директорії, присутніх на засіданнях ставало все менше. 14 грудня, діставши повідомлення про відречення П. Скоропадського від влади, члени уряду постановили скласти повноваження і передати владу Директорії. Серед семи міністрів, які до кінця розділили долю Української Держави і власноруч поставили підписи під постановою-капітуляцією, був й А. Ржепецький. Хоч у газеті «Відродження», яка 15 грудня опублікувала постанову уряду, прізвища міністрів А. Ржепецького і В. Науменка відсутні. Однак у архівному фонді Ради Міністрів Української Держави зберігся рукопис цієї постанови, підписаний С. Гербелем, С. Мерінгом, І. Кістяковським, А. Ржепецьким, В. Науменком, С. Петровим, В. Косинським⁸⁷.

А. Ржепецький добре знав про вкрай негативне ставлення до нього лідерів української опозиції, а відтак й членів Директорії, але, ймовірно, не усвідомлював масштабу репресій, яким могли бути піддані вищі урядовці Української Держави. Адже після повалення Центральної Ради жоден з міністрів УНР гетьманською владою не був притягнутий до відповідальності. Є свідчення тому, що німецькі військові пропонували А. Ржепецькому допомогу у переїзді до Одеси, але він залишився у Києві і був заарештований разом з кількома міністрами за постановою Верховної слідчої комісії, створеної Директорією УНР для розслідування «злочинів Скоропадського». До речі, головою комісії був сенатор С. Шелухін, який очолював українську делегацію на переговорах України з РСФРР.

У кінці грудня 1918 р. комісія пред'явила всьому складу останнього гетьманського уряду звинувачення у поваленні УНР, намаганні приєднати Україну

⁸⁵ ЦДАВО України. — Ф. 1064. — Оп. 1. — Спр. 7. — Арк. 77 зв.

⁸⁶ Литвин М., Науменко К. Збройні сили України першої половини ХХ ст. Генерали і адмірالی. — Львів-Харків, 2007. — С. 80.

⁸⁷ ЦДАВО України. — Ф. 1064. — Оп. 1. — Спр. 15. — Арк. 1.

до Росії, організації збройного опору Директорії тощо. Але заарештувати вдалося лише голову уряду С. Гербеля, міністрів А. Ржепецького, В. Рейнбота, двох заступників міністра та окремих чиновників. Після залишення урядовими установами Києва арештантів перевезли до Вінниці, а потім до Жмеринки, де вони утримувалися у вагоні на залізничній станції. Стан здоров'я їх погіршився. За наполяганням медсестри Датського Червоного Хреста, яка супроводжувала заарештованих урядовців, А. Ржепецький С. Гербель і В. Рейнбот були 28 лютого 1919 р. переведені до місцевої залізничної лікарні. Під натиском більшовицьких військ установи УНР залишали Жмеринку. Постало питання й про перевезення колишніх гетьманських міністрів. Керуючий лікарнею видав 6 березня А. Ржепецькому довідку, в якій вказувалося, що хворий має серйозні порушення діяльності серця, застійні явища у легенях, печінці, нижній частині тіла і тому є нетранспортабельним. Інших арештантів за наказом члена Директорії П. Андрієвського відправили до в'язниці Кам'янця-Подільського, а Верховна слідча комісія опинилася Рівному.

Не дивлячись на спроби спеціального дослідження долі згаданих міністрів, історія їх звільнення й досі залишається недостатньо з'ясованою і навіть містить помилкові висновки, викладені в імперативній формі. Зокрема, сучасна дослідниця Л. Андрієвська, послуговуючись лише документами Верховної слідчої комісії, дійшла висновку про смерть А. Ржепецького у Жмеринській залізничній лікарні. Адже серед кам'янецьких бранців його не було, а Жмеринку невдовзі зайняли більшовики⁸⁸. Грунтовний знавець історії фінансово-банківської системи гетьманату П. Гай-Нижник пише, що заарештованих міністрів, в тому числі й А. Ржепецького «було переправлено до Одеси і там «подаровано» Антанті. Подальша доля невідома»⁸⁹. Новітня фундаментальна «Енциклопедія історії України» у статті присвяченій А. Ржепецькому також повідомляє про його передачу Антанті, а також стверджує про еміграцію до Німеччини⁹⁰.

Справді представники Антанти домагалися від уряду УНР звільнення гетьманських урядовців. Зокрема, про це йшлося під час переговорів делегацій УНР і Антанти в Одесі й Бірзулі на початку лютого 1919 р. Керівник французької військової місії капітан Ланжерон 12 лютого у листі до голови Ради Міністрів УНР С. Остапенка, посилаючись на досягнуті домовленості, вимагав звільнити і передати йому для перевезення до Одеси заарештованих міністрів, інших урядовців, сенаторів і військових, усього 18 осіб. Директорія за участю С. Петлюри того ж дня ухвалила досить розлогу постанову: «визволення їх без відповідного рішення судової влади є брутальне порушення законів нашої держави і взагалі — є беззаконня, на яке державна верховна влада, як доглядач закону, ні в яким разі піти не може». Далі містилася оцінка вимог місії Ланжерона як порушення загальноєвропейських звичаїв, обов'язкових для публічно-правових норм

⁸⁸ Андрієвська Л. Деякі джерела до останнього періоду життя і діяльності А.К. Ржепецького, міністра фінансів Української Держави // Пам'ятки. Археографічний щорічник. — 2006. — Т. 6. — С. 119.

⁸⁹ Гай-Нижник П. Вказ.праця. — С. 417.

⁹⁰ Енциклопедія історії України. — К., 2012. — Т. 9. — С. 192.

та принципів міжнародного права.⁹¹ Звільнити колишніх гетьманських урядовців вимагала й місія генерала Й. Бертелемі. Цю позицію підтримував і заступник міністра закордонних справ УНР А. Марголін, про що він писав у своїх мемуарах⁹².

Наявні історичні джерела дозволяють стверджувати, що колишні міністри С. Гербель, В. Рейнбот, заступники міністра М. Гаврилов і Т. Варун-Секрет за розпорядженням прокурора Кам'янецького окружного суду 9 квітня були випущені з в'язниці. Вони виїхали до сусіднього Хотина, на територію Румунії, а звідти дісталися Одеси. Припускати, що в'язні були звільнені за розпорядженням влади УНР немає підстав. Адже Верховна слідча комісія через два місяці почала з'ясовувати куди поділися її бранці. За її офіційним зверненням Кам'янецька міліція у червні 1919 р. провела розслідування і встановила факт звільнення в'язнів прокурором окружного суду і їх виїзд до Румунії. Отже, поширена думка про «дарунок» урядом УНР гетьманських високопосадовців Антанті немає достатнього підтвердження. Водночас можна з упевненістю вказати на джерело цієї тиражованої версії. У «Відродженні нації» В. Винниченка знаходимо твердження про те, що прем'єр УНР «С. Остапенко тихенько, без гвалту й без усяких постанов усіх тих злочинців посадив у вагони й відвіз у Одесу»⁹³.

Зовсім необґрунтованим виявилось й припущення про смерть А. Ржепецького у Жмеринській залізничній лікарні. Очевидно, він в умовах наближення червоного війська до міста самостійно чи за чиєїсь допомоги залишив Жмеринку і виїхав до Одеси. У вересні 1919 р. під час денікінського правління приїздив до Києва. Потім виїхав до Ростова, де був призначений представником цукрозаводчиків при уряді ЗСПР⁹⁴. Далі перебував у Константинополі, створив італійсько-російське товариство з постачання армії А. Денікіна. Потім перебрався до Італії, де поширював паризькі видання російської еміграції. Останні роки жив на півдні Франції у Ніцці, де й помер 6 грудня 1932 р. Похований на місцевому російському цвинтарі Кокад.

---

⁹¹ Директорія, Рада Народних Міністрів Української Народної Республіки 1918–1920. Документи і матеріали у 2-х томах. — К., 2006. — Т. 1. — С. 47–48.

⁹² Революція на Україні по мамуарам белых. — М.–Л., 1930. — С. 384.

⁹³ Винниченко В. Відродження нації. — Ч. III. — С. 278.

⁹⁴ Киевская жизнь. — 1918. — 5, 29 сентября.

Розділ 8
Міністри торгівлі
і промисловості

Сергій Гутник

Сергій Мерінг

8.1. Сергій Гутник — міністр торгівлі і промисловості (травень—жовтень)

При обговоренні першого складу гетьманського уряду 30 квітня 1918 р. у начальника штабу німецьких військ генерала В. Гренера отаман Ради Міністрів М. Сахно-Устимович кандидатуру міністра торгівлі і промисловості не запропонував. Посли Німеччини А. Мумм і Австро-Угорщини В. Принціг вимагали залишити на цій посаді І. Феценка — Чопівського¹. Представники одеських промислово-фінансових кіл зробили невдалу спробу рекомендувати П. Скоропадському С. Гутника на посаду міністра фінансів. Але перевага була віддана А. Ржепецькому.

Голова ПРОТОФІСу князь О. Голіцин у спогадах стверджує, що саме вони висунули поляка Ржепецького і єврея Гутника до уряду, демонструючи «нашу демократичність и равноправие национальностей, населяющих Украину»². Можна взяти під сумнів, той факт, що правоконсервативно, почасти й промонархічно налаштовані лідери ПРОТОФІСу так ревно дбали про національне представництво в гетьманському уряді. І зовсім неправдоподібно виглядає твердження О. Голіцина про те, що посаду міністра закордонних справ вони вирішили віддати «чистокровному українцю» Д. Дорошенку. Його тоді не було у Києві, рекомендував цю кандидатуру близький до гетьмана П. Дорошенко, приступив же до роботи в уряді він лише 20 травня після тривалого погодження з німцями і то в якості керуючого справами МЗС, а не міністра. Те ж можна сказати й про міністра земельних справ В. Колоколюцова, який також вступив до уряду пізніше і, за словами П. Скоропадського, був особистим вибором прем'єра Ф. Лизогуба³. Гетьман листами, датованими 2 травня, повідомив послів А. Мумма і В. Принціга про те, що складений ним уряд приступає до виконання своїх обов'язків. У додатку містився перелік членів кабінету, в т.ч. й міністра торгівлі і промисловості С. Гутника⁴.

Сергій (Сруль) Михайлович Гутник народився 23 грудня 1868 р. у м. Акерман Бессарабської губернії у єврейській купецькій родині. Після навчання в Одеській гімназії вступив на юридичний факультет Новоросійського універ-

---

¹ Документи о разгроме германских оккупантов на Украине в 1918 году. — М., 1942. — С. 76.

² Голіцын А. Воспоминания. — М., 2008. — С.448.

³ Скоропадський П. Спогади. — С. 162.

⁴ Державний вістник. — 1918. — 16 травня.

ситету, який закінчив у 1892 р. з дипломом першого ступеня. На початку ХХ століття він вже відіграв помітну роль у фінансовому та громадському житті Одеси. У 1904 р. брав участь у нараді при Міністерстві фінансів з питань промислового податку. Вступив до партії кадетів. Працював присяжним повіреним Одеського судового округу. У 1910–1912 рр. займав посаду керуючого Одеським відділенням Сибірського торговельного банку. Був людиною досить заможною, володів розкішним особняком на вул.Софіївській.

С. Гутник тривалий час працював в Одеському біржовому комітеті консультантом, а потім головою. На думку начальника гетьманського штабу генерала Б. Стеллецького, С. Гутник «був один з видатних знаців у Росії бухгалтерії, чому найбільш заплутані і не зрозумілі таємниці банківського і торгового рахівництва, доручались йому, як експерту, неодноразово розбирати»⁵. Влітку 1917 р. був обраний гласним Одеської міської думи. Особливу популярність йому принесла енергійна участь у розв'язанні проблеми багатомільйонної контрибуції, накладеної на «імущі класи міста» під час зайняття Одеси взимку 1918 р. військами М. Муравйова. У київських ділових колах він став відомим завдяки участі у підготовці угоди УНР і Центральних держав з питань товарообміну навесні цього ж року. У зв'язку з призначенням С. Гутника міністром, перед його від'їздом до Києва, Одеський біржовий комітет влаштував 6 травня проводи своєму голові, побажавши на новій посаді ще більш енергійно відстоювати інтереси рідного міста.⁶

Вперше С. Гутник взяв участь у засіданні Ради Міністрів під головуванням Ф. Лизогуба 7 травня. Наступного дня при формуванні порядку денного роботи уряду він запропонував до розгляду питання про вивіз з України заборонених товарів і про взаємовідносини з Бессарабією в сфері торгівлі і промисловості. В результаті за кілька днів з'явилися два розпорядчих документи у невластивій для уряду формі — наказу. Першим заборонявся вивіз за кордон міді, алюмінію, нікелю, кобальту, кадмію, олова, свинцю, цинку та виробів з них без згоди Державної палати торгівлі. Іншим наказом заборонявся вивіз будь-яких товарів до Румунії і Бессарабії з огляду на невизначеність політико-господарських відносин між Україною і Румунією. Обидва накази підписали прем'єр Ф. Лизогуб і міністр С. Гутник⁷. Через анексію Бессарабії міністр торгівлі домагався заборони будь-яких зносин з Румунією, а пізніше навіть торпедував зусилля МЗС, спрямовані на розвиток взаємовигідного співробітництва.

До кінця травня апарат Мінторгу підготував більш ґрунтовний наказ про правила вивозу за кордони Української Держави різних товарів та продуктів. Цей акт містив перелік дозволеного до вивозу та назви державних структур, які мають видавати такі дозволи. Насамперед це Мінпрод для продуктової групи,

⁵ Гетман П.П. Скоропадский. Украина на переломе. 1918 год. Сб. документов. — М., 2014. — С. 719.

⁶ Гончарук Т., Дружкова І. Одесити — міністри урядів Української Держави гетьмана П. Скоропадського: матеріали до історичних портретів Сергія Гутника і Георгія Афанасьєва // Чорноморська минувшина. — Одеса, 2011. — С. 53–56.

⁷ Державний вістник. — 1918. — 18 травня.

Мінторгпром — залізної і марганцевої руди, Мінфін — щодо спирту. Значно розширився перелік товарів заборонених до експорту. До обумовлених раніше металів, додався широкий асортимент сировинних матеріалів, а також коні. У наказі містилося запевнення, що правила ввозу товарів з Німеччини та Австро-Угорщини будуть видані окремо⁸.

С. Гутник цілком усвідомлював, що Центральні держави будуть жорстко вимагати виконання, взятих УНР і підтверджених П. Скоропадським, зобов'язань щодо товарообміну. А тому всі експортні операції мають бути чітко регламентовані, контрольовані і обліковані. Слід відзначити, що становлення митної, акцизної служби та кордонної охорони гетьманату проходило повільно, залишаючи союзникам чималий простір для неконтрольованого вивозу продовольства і товарів. Особливо цим надуживала австро-угорська окупаційна адміністрація, використовуючи чорноморські та дунайські порти.

Про певну довіру Ф. Лизогуба до С. Гутника свідчить той факт, що на одному з перших засідань було визнано за необхідне видати урядове повідомлення, яке б стало розвитком засад, визначених Грамотою гетьмана від 29 квітня. Текст такої декларації доручили підготувати саме міністру торгівлі і промисловості. Вже наступного дня складений С. Гутником текст погодили і домовились оприлюднити за підписами всіх членів кабінету міністрів українською і російською мовами⁹.

Урядова декларація мала дати відповідь на критику та неприйняття нової влади окремими політичними силами та громадськими організаціями. Наголошувалося, що «злонамірена агітація» проти уряду здатна викликати заколоти, придушення яких в інтересах спокою і порядку може привести до кривавих жертв. Спростовувалися закиди щодо самодержавного характеру гетьманської влади і підкреслювалося, що гетьманство це давня національно-українська форма державності. Містилися запевнення у подальшому розвитку української культури і мови, толерантне ставлення до інших національностей. У привабливому вигляді подавалася аграрна реформа — викуп землі у поміщиків і продаж «по необтяжливій ціні» малоземельним селянам. Запевнялося, що справедливі домагання робітників і профспілок знайдуть з боку уряду повне визнання. Насамкінець висловлювалася застереження щодо наміру уряду рішуче боротися з «шкідливою діяльністю»¹⁰.

Ця «рішучість» вже у перші дні гетьманського правління проявилася у запровадженні цензури, призупиненні виходу окремих газет, забороні з'їздів Селянської спілки та міст. Щодо останнього, то газета «Одесский листок» наводила позицію С. Гутника: «краще його заборонити, ніж розігнати». Газети наводили й інший його вислів: «Жебраку та голодному політичні свободи не потрібні»¹¹.

⁸ Там само. — 20 червня.

⁹ ЦДАВО України. — Ф. 1064. — Оп. 1. — Спр. 6. — Арк. 5–11зв.

¹⁰ Державний вістник. — 1918. — 16 травня.

¹¹ Гончарук Т., Дружкова І. Вказ. праця. — С. 57.

У цей же час він бере участь у з'їзді кадетських організацій України, який, виходячи з певних політичних міркувань, висловився за незалежність Української Держави. С. Гутник був добрим промовцем і його виступ на з'їзді дав підстави одному з лідерів кадетської партії академіку В. Вернадському віднести його до «нових видатних людей»¹².

С. Гутник у середині травня був делегатом з'їзду представників промисловості, торгівлі, фінансів та сільського господарства, який завершився створенням потужного корпоративно-власницького об'єднання ПРОТОФІСу. На ньому були присутні прем'єр Ф. Лизогуб, міністри фінансів А. Ржепецький, шляхів сполучень Б. Бутенко та С. Гутник. У своїй промові міністр торгівлі та промисловості засудив соціалістичні експерименти попередньої влади, закликав не боятися слова «буржуазія», оскільки лише вона здатна привести край до відродження, дати простір приватній ініціативі тощо.

Незадоволені переважно кадетським складом уряду, частина українських партій і організацій випустила меморандум з оцінкою гетьманських міністрів. Чи не найрозлогіший пасаж був присвячений С. Гутнику: «На чолі міністерства торгу і промисловості поставлено кадета, добре відомого ворога української державності й біржевого спеціаліста, й зовсім не фаховця порученої йому справи; чоловіка, який буде тягти (і вже тягне) до забезпечення окремої класи людей, а не до постановки діла в державнім розмірі й до самостійності нашого торгу й промисловості й незалежності їх від московської держави»¹³. В. Винниченко, який у «Відродженні нації» не обійшов своєю радикальною критикою жодного з, на його думку, міністрів-русофілів, кваліфікував С. Гутника як «феноменального одеського спекулянта», відомого на всю Одеську округу цинізмом і безсоромністю своїх біржових операцій¹⁴.

Виступаючи на з'їзді кадетських організацій України С. Гутник підкреслив, що очолене ним міністерство «сповна складається з милих, але зелених юнаків, які однак займають посади директорів департаментів». Тому його першочерговою турботою стало формування керівного складу міністерства. Заступником міністра був призначений потомствений гірничий інженер і учений В. Ауербах, який мав значний досвід виробничої і управлінської діяльності в кам'яновугільній галузі. На початку вересня заступником міністра став С. Бородаєвський відомий теоретик і практик кооперативної справи, який мав досвід роботи у міністерстві торгівлі і промисловості Росії, був консультантом Тимчасового уряду. Департаменти очолили: палива і металу — гірничий інженер О. Мономахов, колишній керуючий Вознесенськими копальнями у Донбасі; фабрично-заводський — В. Свірський, фахівець в галузі фабричної інспекції та статистики; зовнішньої торгівлі — Ф. Корольов, відомий економіст і вчений; гірничого — С. Терпигоров, гірничий інженер; митно-тарифно-трактатний — М. Добриловський, знаний економіст і фінансист. Головою Геологічного комітету став молодий,

¹² Вернадский В.И. Дневники 1917–1921. — К., 1994. — С. 94.

¹³ Чикаленко Є. Щоденник. — Т. II. — С. 40.

¹⁴ Винниченко В. Відродження нації. — Київ-Відень, 1920. — Ч. III. — С. 39.

талановитий геолог-петрограф В. Лучицький¹⁵. Дійсно, у міністра була можливість залучити до роботи досвідчених спеціалістів, необхідних для фахового адміністрування галузі. З цього приводу П. Скоропадський зауважував: «Втікаючи від принад комуністичного життя, до нас на Україну з'їхалась маса торгового, комерційного люду, сповненого енергії і бажання працювати»¹⁶.

23 травня у Києві розпочалися мирні переговори між Українською Державою і РСФРР. С. Гутник був заявлений як голова економічної комісії української делегації, яку очолював генеральний суддя С. Шелухін. Однак протоколи і стенограми пленарних засідань не фіксують його жодної участі у переговорному процесі. Хоч це не означає, що фахівці апарату міністерства торгівлі і промисловості не брали участі у підготовці матеріалів для української делегації¹⁷.

22–23 травня вже в якості міністра С. Гутник відвідав Одесу. Очевидно, це було пов'язано з влаштуванням переїзду до столиці. Однак він займався й службовими справами — взяв участь у нараді судновласників, оскільки торговий флот входив до компетенції його міністерства. Мав тривалу розмову з представниками єврейської громади міста і запевнив, що уряд не допустить обмеження прав національних меншин. Хоч пізніше разом з іншими міністрами голосував за ліквідацію національно-персональної автономії. Підтримав він й автокефалію української церкви, чим здивував навіть П. Скоропадського.

На відміну від інших міністрів перший місяць перебування С. Гутника в уряді не був позначений активною законотворчою діяльністю, хоч міністерство вже у травні видало низку нормативних документів регуляторного характеру. Тільки у середині червня був ухвалений перший закон про виділення міністру торгівлі і промисловості 33 млн. крб. для закупівлі вугілля і мастильних матеріалів. Поява цього документа була ініційована міністром шляхів Б. Бутенком, а доповідачем виступав міністр фінансів А. Ржепецький¹⁸. Згодом при Мінторгпромі було створене Державне бюро для закупівлі за кордоном та продажу в Україні нафти і нафтових продуктів.

Лідери ПРОТОФІСу та інших об'єднань промисловців лобювали у Раді Міністрів активізацію участі держави у справах Донбасу. 18 червня на засіданні уряду міністр С. Гутник заявив, що в інтересах відновлення промисловості слід домогтися узгодження заходів німецького і австро-угорського командування з діяльністю української влади. Він запропонував з цією метою заснувати окремий центральний орган. Була прийнята постанова про створення в Києві Комітету у справах гірничої і фабрично-заводської промисловості, до якого мали увійти по одному представникові міністерств торгівлі і промисловості, внутрішніх справ, фінансів, шляхів сполучень, продовольства, праці, німецького

¹⁵ *Гай-Нижник П.* Торгівельно-економічна політика уряду Української Держави Гетьмана Павла Скоропадського 1918 р. // Наукові записки. Збірник праць молодих учених та аспірантів. — К., 1997. — Т. 2. — С. 353–354.

¹⁶ *Скоропадський П.* Спогади. — С. 195.

¹⁷ Мирні переговори між Українською Державою та РСФРР 1918 р. — Київ-Нью-Йорк-Філадельфія, 1999. — С. 9, 347.

¹⁸ ЦДАВО України. — Ф. 1064. — Оп. 1. — Спр. 6. — Арк. 55, 59.

і австро-угорського командування; три представники З'їзду гірничопромисловців; одного представника СУОЗИФ (Соединенное украинское общество заводчиков и фабрикантов — Р.П)¹⁹.

С. Гутник був переконаним адептом максимального зосередження права розпоряджатися ресурсами палива в руках міністерства. 10 липня уряд схвалив законопроект про підпорядкування Мінторгпрому «всіх установ і урядових осіб, котрі відають справами добування, заготовки і розподілу різного роду палива за виключенням заготовки дров'яного палива». Міністрові надавалися виключні повноваження з контролю добування, заготівлі і розподілу палива. Через кілька днів міністерство отримало й нові повноваження у справі регулювання торгівлі металами та металовиробами. Існуюча ще з царських часів посада головноуповноваженого по металу на Півдні Росії була ліквідована і введена нова — головноуповноваженого Української Держави по металу і паливу, на яку був призначений заступник міністра торгівлі і промисловості В. Ауербах²⁰.

На початку серпня С. Гутник домігся прийняття урядом законопроекту про надання йому особливих прав по регулюванню зовнішньої торгівлі, зокрема складання списку товарів, заборонених до вивозу, визначення граничних цін на імпортовані матеріали, видання дозволів організаціям на право експортно-імпортних операцій тощо. Лише деякі позиції мали погоджуватися з міністром фінансів, насамперед щодо валютних операцій²¹. Загалом міністерство торгівлі і його глава отримали широкі монопольні права у важливих сферах економічного життя держави.

Не дивлячись на поставки сілезького вугілля до України і власний видобуток на шахтах Донбасу, промислові підприємства, залізниці, електростанції відчували постійний дефіцит палива. Значною мірою це пояснювалося тим, що антрацитові копальні залишилися на територіїх Всевеликого війська Донського. Навіть Київська електростанція, яка належала німецькій промисловій корпорації, відчувала брак вугілля. Посол А. Мумм зробив відповідну заяву Ф. Лизогубу і уряд дозволив С. Гутнику забезпечувати станцію вугіллям за нарядами департаменту палива. Міністру також доручили провести переговори з представниками німецької компанії на предмет купівлі Київської міської електростанції в казну²².

Становище в основних галузях важкої промисловості було надзвичайно складним. Переважна більшість великих підприємств Донецько-Криворізького регіону належала представникам французького, англійського, бельгійського капіталу. Після проголошення денационалізації підприємств частина власників повернулася в Україну, але в умовах непевної політичної ситуації не поспішала вкладати кошти у відновлення виробництва. Видобуток вугілля за дев'ять місяців 1918 р. склав лише 341 млн. пудів, що на 715 млн. менше відповідного періоду 1917 р. В жовтні місячний видобуток знизився до 27 млн. пудів. Різко

¹⁹ ЦДАВО України. — Ф. 1064. — Оп. 1. — Спр. 6. — Арк. 55 зв.-56.

²⁰ Там само. — Арк. 102, 113, 134 зв.

²¹ Там само. — Арк. 152.

²² Там само. — Арк. 127 зв.

скоротилася чисельність робітників у вугільній промисловості. Якщо у березні працювало 215 тис., то у жовтні — лише 78 тис. Не працювали всі копальні Криворізького залізорудного басейну, більшість яких була затоплена. Робітників залишилося 2–2,5 тис. з 25 тис. Виконання зобов'язань по поставках руди до Центральних держав ПРОТОФІС пропонував здійснити шляхом примусового розподілу між підприємствами тієї кількості запасів руди, яка потрібна для експорту²³.

Об'єднання гірничопромисловців домогалося асигнувань з державної скарбниці на підтримку галузі. 22 червня на засіданні уряду Ф. Лизогуб заявив про важкий стан кам'яновугільних та антрацитових підприємств. Заступник міністра торгівлі і промисловості В. Ауербах назвав головні причини такого стану Донецького басейну, намагаючись при цьому перекласти частину відповідальності на міністерство праці, яке ніби-то не визначило чіткої політики у сфері ринку праці. Кабінет міністрів прийняв постанову про виділення у розпорядження міністра торгівлі і промисловості 15 млн. крб. для розрахунків з робітниками кам'яновугільних і антрацитових підприємств Донецького басейну за період до 1 квітня поточного року²⁴.

З іншого боку уряд намагався централізувати розпорядження досить обмеженими паливними ресурсами. 24 липня було ухвалено закон про підпорядкування міністерству торгівлі і промисловості всіх установ і урядових осіб, які відають добуванням і розподілом палива. Загальний контроль у цій сфері покладался на міністра С. Гутника.

Загалом міністр в умовах занепаду багатьох галузей промисловості намагався максимально монополізувати розподіл продуктів їх виробництва. Він ініціював створення Українського комітету у справах паперової промисловості. Це викликало підозру державного секретаря І. Кістяковського, що С. Гутник прибере до своїх рук розпорядження запасами паперу. Тому в постанові містилося застереження щодо пріоритету Ради Міністрів у його розподілі²⁵.

20 червня П. Скоропадський звернувся до голови Ради Міністрів Ф. Лизогуба з особистим листом у якому вимагав покласти край «тому огидному злочинному явищу спекуляції, що підточує економічні засоби Держави і вносить широкі маси населення величезні шкоди». Він вимагав негайно подати йому на затвердження закони щодо заходів боротьби з корупцією²⁶. Розробка цих законопроектів була доручена міністерству фінансів, міністерству торгівлі і промисловості з відповідною експертизою правників Державної канцелярії та міністерства судових справ.

8 липня на доповідь міністра фінансів А. Ржепецького уряд ухвалив постанову про боротьбу із спекуляцією закордонною валютою. Заборонялися будь-які операції з іноземними грошовими знаками на суму більше однієї тис. крб.

²³ Освободительная война украинского народа против немецких оккупантов. — М., 1938. — С. 245.

²⁴ ЦДАВО України. — Ф. 1064. — Оп. 1. — Спр. 6. — Арк. 63 зв.

²⁵ Там само. — Арк. 61зв.

²⁶ Державний вістник. — 1918. — 26 червня.

поза місцями, визначеними міністерством фінансів. У зв'язку з цим до відповідної статті «Уложения о наказаних уголовных и исправительных» (1885 р.) були внесені доповнення про покарання порушників ув'язненням від 8 місяців до одного року і 4 місяців, також штрафу від 100 крб. до 10 тис. крб. Міністерство мало розробити інструкцію щодо застосування санкцій, передбачених цим актом²⁷.

Наступного дня С. Гутник вніс на розгляд Ради міністрів законопроект про карну відповідальність за перевищення граничних цін і спекуляцію. Обговорення набуло досить гострого характеру. Після доповіді С. Гутника слово взяв державний секретар І. Кістяковський, який офіційно заявив, що зауваження комісії Державної канцелярії не були враховані міністерством. С. Гутник відповів, що як міністр вправі вносити той проект, котрий вважає більш доцільним. Міністр судових справ М. Чубинський висловився проти посилення санкцій відповідних статей чинного законодавства. Розгорнулася тривала дискусія, яка врешті завершилася прийняттям компромісних підходів. Частина покарань залишилася, деякі були пом'якшені — ув'язнення замінено примусовою працею. М. Чубинський залишився при окремій думці, очевидно, усвідомлюючи настільки збільшиться обсяг роботи судових установ. Щоправда, уряд виділив Мінюсту 300 тис. крб. на витрати для введення додаткових посад судових слідчих²⁸.

В умовах денационалізації промисловості власники підприємств, лідери їх корпоративних об'єднань все наполегливіше ставили перед урядовцями питання про відміну робітничого законодавства часів Центральної Ради, зокрема її закону від 25 січня 1918 р. про восьмигодинний робочий день. С. Гутник підтримав ці домагання, міністерство підготувало відповідний законопроект. Але проблеми регулювання умов праці належали до профільних питань міністерства праці, очолюваного професором-лібералом Ю. Вагнером. Саме до нього й направив Мінторгпром ініційоване ним подання. Формально Мінпраці не заперечувало, але й не вносило проект закону на розгляд уряду.

19 липня за відсутності С. Гутника його заступник В. Ауербах на засіданні уряду зробив позачергову заяву щодо розходжень з Мінпраці і просив з'ясувати порядок подання законопроектів, які стосуються двох чи більше відомств. Ю. Вагнер пояснив, що проект підтримує, але певен, що вносити подання має Мінторгпром. Після обміну думками зійшлися на тому, що слід дотримуватися пріоритету профільності у подачі законопроектів до уряду. Однак час йшов, а Ю. Вагнер так і не подав законопроект, очевидно, усвідомлюючи негативну реакцію робітництва на збільшення тривалості робочого дня. Нарешті 5 вересня це зробив С. Гутник²⁹.

Журнали засідань уряду не відображають всієї повноти протиріч між авторитарним міністром С. Гутником і його «м'яким» колегою Ю. Вагнером. Влітку 1918 р. С. Скоропадський ще сподівався на енергійну працю першого і вже встиг розчаруватися у другому. У липні гетьман обговорював з А. Муммом можли-

²⁷ Державний вістник. — 1918. — 18 липня.

²⁸ ЦДАВО України. — Ф. 1064. — Оп. 1. — Спр. 6. — Арк. 95–96.

²⁹ Там само. — Арк. 118, 151 зв.

вість відставки Ю. Вагнера і передачі його повноважень С. Гутнику, проти чого німецький дипломат не заперечував³⁰.

С. Гутник на засіданнях уряду нерідко демонстрував незгоду з ухваленими законопроектами, наполягаючи зафіксувати його «окрему думку». Так, він виступив проти закону про припинення чинності орендних угод на позаміське нерухоме майно сільськогосподарського призначення у випадку їх роздрібнення при продажі, вважаючи, що орендар мав право на відшкодування вкладених ним в орендовану маєтність витрат. Так само, С. Гутник не підтримав закон про реквізицію квартир, типографій, телефонів для потреб не тільки державних установ, але й державних службовців. При обговоренні законопроекту про вибори до міських дум він заперечував доцільність куріальної системи, яку обстоював колишній Київський міський голова І. Дьяков. Адже С. Гутник обирався депутатом Одеської міської думи за демократичним законодавством Тимчасового уряду. Однак він та ще чотири міністри — прихильники загальних, прямих, таємних виборів при голосуванні за законопроект поступилися семи колегам — адептам дореволюційної цензової системи³¹.

У зв'язку анексією Бессарабії С. Гутник відстоював жорстку економічну блокаду Румунії, ініціював низку законів про заборону експорту туди продовольства і товарів. Восени із зміною міжнародної ситуації, перебуванням у Яссах представників Антанти МЗС України пішло на лібералізацію відносин з Бухарестом. До Києва прибула румунська делегація для укладання торговельної угоди. Її проект був поданий на погодження уряду, де зусиллями С. Гутника і А. Ржепечького був провалений. Тільки після втручання П. Скоропадського Ф. Лизогуб все ж домогся його схвалення кабінетом міністрів³².

З кінцем липня завершувався термін дії економічних договорів про товарообмін між Україною і Центральними державами. Основні показники щодо експорту українською стороною хліба і сировини виконувалися незадовільно. Німці вимагали від гетьмана і уряду підготовки нових економічної та валютної угод. 2 серпня на засіданні Ради Міністрів Ф. Лизогуб доповів про наполягання посла Німеччини А. Мумма призначити членів української делегації для переговорів по укладанню угод. Цього ж дня був затверджений її склад з представників міністерств торгівлі і промисловості, продовольчих справ та фінансів. Головою делегації був призначений С. Гутник. Уряд також виділив у його розпорядження 25 тис. крб. на організаційне забезпечення переговорів³³. Були створені 8 підкомісій, до роботи в яких залучили десятки фахівців.

Перші десять днів роботи українсько-німецької комісії викликали невдоволення А. Мумма, який повідомляв МЗС, що переговори просуваються черепашиним кроком, а з міністром С. Гутником не можна працювати «російськими методами». Посол пояснював це гнітючими враженнями від поразки німців на

³⁰ Крах германской оккупации на Украине. — М., 1936. — С. 128.

³¹ ЦДАВО України. — Ф. 1064. — Оп. 1. — Спр. 6. — Арк. 186, 198 зв.

³² *Дорошенко Д.* Мої спомини про недавнє минуле (1914–1920 рр.). — К., 2007. — С. 297–298.

³³ ЦДАВО України. — Ф. 1064. — Оп. 1. — Спр. 6. — Арк. 144, 151 зв.

Західному фронті. Він пропонував після укладення угод нагородити українських переговорників орденами Німеччини, але для поступливості повідомити їх про це вже зараз. С. Гутник мав отримати орден Корони І ст.³⁴ Слід відзначити, що наявні у розпорядженні дослідників документи свідчать, що у стосунках з німцями С. Гутник знаходив серединну лінію, на відміну від колеги С. Гербея, дії якого викликали нарікання генерала В. Гренера. Хоч на нижчих рівнях відносин, зокрема на митницях, українські агенти нерідко затримували вивіз неоформлених вантажів, що викликало невдоволення німецьких військових аж до арештів українських митних комісарів.

Весь вересень С. Гутник був зайнятий організацією підготовки проекту договору, на спільних засіданнях нерідко полемізував з представниками німецької сторони. Він також періодично інформував уряд про хід переговорів щодо нової угоди. Найскладніше узгоджувалися з німецькими і австро-угорськими радниками статті про умови поставок цукру і хліба. Уряд наполягав на тому, що ціна на експортований цукор не може бути нижчою за вартість цього продукту на внутрішньому ринку. Цукор і спирт мали оплачуватися марками і кронами по курсу відповідно 85 і 50 коп. Не погодився уряд і на включення до угоди положення про право купівлі Центральними державами усіх надлишків урожаю 1918 р.³⁵

Однак переговорний процес дістав раптове прискорення і 9 вересня Рада Міністрів на закритому засіданні доручила С. Гутнику підписати загальний торговий договір, а іншим міністрам профільні угоди. Постанова з цього питання мала яскраво виражений політичний характер. У ній зокрема наголошувалося, що умови договору не можна визнати «цілком погожими (вигідними — Р.П)» і все ж уряд бере на себе моральну відповідальність за його підписання³⁶. Новий економічний договір мав діяти до 1 вересня 1919 р. і передбачав поставку з України до Центральних держав не менше 40 млн. пудів хліба, 2,5 млн. пудів цукру, до 20 млн. літрів спирту, 6 млн. пудів великої рогатої худоби, 2,5 тис. вагонів яєць тощо. У той же час німці залишили дуже вигідні для них поставки до України вугілля³⁷. Імпульс поспішному укладанню економічної угоди дав гетьман П. Скоропадський, який у той час перебував з державним візитом у Німеччині. Очевидно, це була поступка гетьмана на згоду керівництва Рейху передати Україні Крим і Чорноморський флот. Слід відзначити, що посол А. Мумм дотримав слова і чимала група українських урядовців, які брали участь у підготовці договору, отримали держані нагороди Німеччини. Серед них голова делегації С. Гутник — орден Корони І ст., а співробітники Мінторгпрому А. Свіцин, В. Тимошенко, С. Франкфурт — ордени Корони ІІІ ст.³⁸

На початку вересня в Одесі внаслідок диверсії сталися потужні вибухи на артилерійських складах, які призвели до людських жертв і завдали великих матеріальних збитків. С. Гутник прибув до міста, щоб з'ясувати масштаби катастро-

³⁴ Крах германской оккупации на Украине. — С. 101–103.

³⁵ ЦДАВО України. — Ф. 1064. — Оп. 1. — Спр. 6. — Арк. 235.

³⁶ Там само. — Спр. 9. — Арк. 99 зв.

³⁷ *Дорошенко Д.* Історія України. — С. 295–301; Нова Рада. — 1918. — 10 грудня.

³⁸ Крах германской оккупации на Украине. — С. 103–104.

фи. Цікавився він й ходом демобілізації суден, які мали поповнити торговий флот. Міністр також дав інтерв'ю низці одеських газет щодо переговорів з РСФФР, товарообміну з Німеччиною та іншими державами³⁹.

Коли австро-угорська військова адміністрація наклала на Одесу величезну контрибуцію С. Гутник 23 вересня підняв це питання на засіданні уряду. Однак домогтися рішучої реакції колег на свавілля союзників йому не вдалося. Була ухвалена досить аморфна постанова про необхідність розглядати цей факт у сукупності всього матеріалу про неправильні дії австрійського командування, який відомства мали подати найближчим часом до Ради Міністрів⁴⁰.

Безперечно, одеські ділові кола сподівалися, що земляк-міністр допоможе прокласти до міста пряму залізничну колію, вдосконалити портову інфраструктуру, відкрити фінансову біржу тощо. Однак при всьому бажанні С. Гутник цього зробити не міг, оскільки ці проблеми були за межами його компетенції, адже основні видатки на капітальне будівництво проходили через міністерство шляхів сполучень.

Ще 7 серпня Україна і Дон підписали попередню угоду, якою встановлювався кордон по лінії адміністративного поділу царських часів між Військом Донським та Катеринославською, Харківською, Воронізькою губерніями. Маріуполь залишався за Україною і отримував додаткові земельні площі для розвитку портового господарства. А Таганрог з округою відходив до Війська Донського. Угода передбачала укладення додаткових договорів у галузі торгівлі, митних, фінансових відносин, залізничного та поштово-телеграфного сполучення тощо.

18 вересня на засіданні уряду С. Гутник доповів про завершення підготовки договору з Всевеликим військом Донським про спільне регулювання питань, пов'язаних з Донецьким басейном. Того ж дня повноважні представники обох сторін підписали спеціальний «Договір про спільне упорядкування справ, що стосуються Донецького Басейна»⁴¹. За ним утворювалася змішана Україно-Донська комісія, до якої на паритетних засадах входили урядовці і гірничопромисловці. Вона мала опікуватися загальними питаннями видобутку, розподілу, торгівлі і перевезення вугілля. Обидві сторони зобов'язувалися забезпечувати промислові підприємства і населення Донецького басейну незалежно від територіальної належності. Донці мали постачати продовольство і мастильні матеріали, українці — ліс, вибухівку, металеві вироби. Місцем перебування комісії було обрано Харків, однак розгорнути діяльність вона не встигла через загострення політичної ситуації.

Восени 1918 р. під впливом німців і посиленням тиском опозиційних сил П. Скоропадський змушений був піти на переговори щодо збільшення в уряді представників українських партій. На початку жовтня лідери опозиції подали гетьманові свій список членів майбутнього кабінету. Міністром торгівлі і промисловості вони пропонували І. Феценка-Чопівського, який обіймав цю посаду в уряді УНР. Однак П. Скоропадський заявив, що той не підходить, а «замість

³⁹ Гончарук Т., Дружкова І. Вказ. праця. — С. 60.

⁴⁰ ЦДАВО України. — Ф. 1064. — Оп. 1. — Спр. 6. — Арк. 260.

⁴¹ Дорошенко Д. Історія України. — Т. II. — С. 323–324.

Гутника треба б знайти неабияк досвідчену людину»⁴². Як бачимо, на той час глава держави вже погоджувався з заміною С. Гутника. Але його не стало захищати й керівництво ПРОТОФІСу, вважаючи, що він не виправдав їх сподівань щодо потужної підтримки урядом промисловості.

Перший склад уряду Ф. Лизогуба в ідейно-політичному відношенні мав досить рельєфний поділ на праву, кадетську більшість і ліву проукраїнську меншість. Природно, С. Гутник — ветеран кадетської партії належав до більшості, яка сприймала самостійність України як вимушену даність на шляху до відродження єдиної Росії, державна модель якої мала визначатися після перемоги над більшовиками. Поразка Німеччини на Західному фронті, початок розпаду Четверного союзу робили перемогу Антанти все реальнішою. Переговори П. Скоропадського з представниками опозиції щодо українізації кабінету міністрів загрожували істотно потіснити праве крило, а відтак й посилити національно-самостійницький, антиросійський курс уряду.

За цих умов права більшість домовилася згуртовано виступити з декларацією щодо власного бачення майбутнього України і підготувала на ім'я Ф. Лизогуба відповідну записку. 17 жовтня на засіданні уряду від імені групи міністрів її зачитав державний секретар С. Завадський. У ній наголошувалося, що у даний час перед Україною відкриваються дві перспективи: «або будувати своє благополуччя і свою самобутність на занепаді і безсиллі Великоросії та інших російських держав, або ж, навпаки, своє благополуччя і зміцнення ставити у зв'язок з їх процвітанням і могутністю, зокрема з відновленням у Великоросії знищеного правопорядку і позбавленням її від більшовиків». Записку підписали десять членів Ради Міністрів, включаючи й С. Гутника⁴³.

Учасник того засідання Д. Дорошенко згадував, що відразу після оголошення записки першим взяв слово С. Гутник і заявив: «Що тут, панове, довго думати! Треба взяти й підписати всім без дебатів!». Однак міністр шляхів Б. Бутенко заперечив, наголосивши, що йдеться про надзвичайно важливе питання, яке слід ґрунтовно обговорити. Далі розгорнулася полеміка між двома групами міністрів, які усвідомлювали, що відставка кабінету неминуха. Однак внутрішньоурядова полеміка отримала широкий розголос і у цьому головну роль відіграв С. Гутник, який текст записки десяти міністрів передав до редакції газети «Кіевская Мысль». Потім на нараді вже відставлених гетьманом міністрів він пояснив такий крок побоюванням, що цей уряд вже більше не збереться⁴⁴.

19 жовтня С. Гутник востаннє взяв участь у засіданні Ради Міністрів. Формування нового кабінету затягувалося через відрядження до Берліна генерала В. Гренера і посла А. Мумма. Київ повнився чутками про новий склад уряду, називалися різні кандидатури. Безперечно, С. Гутнику було відомо, що ПРОТОФІС рекомендував гетьманові призначити міністром торгівлі і промисловості підприємця-цукрозаводчика С. Мерінга. Не очікуючи оголошення складу нового уряду, С. Гутник повертається до Одеси. Вже 24 жовтня газета «Одесские новос-

⁴² Чикаленко Є. Щоденник. — Т. II. — С. 133.

⁴³ Там само. — С. 143–145.

⁴⁴ Дорошенко Д. Мої спомини про недавнє минуле (1914–1920 pp.). — С. 251–252.

ти» вмістила інтерв'ю, в якому він причини своєї відставки пояснив фактичним розколом в уряді. Так завершився його майже піврічний період урядової діяльності.

Вже ретроспективно у спогадах П. Скоропадський дав розлогі і доволі критичні оцінки всім членам уряду. Мало хто з міністрів отримав таку негативну характеристики, як С. Гутник. Вона сконцентрована у формулі: «він блискуче розумний, але дуже мало зробив для України»⁴⁵. На наш погляд, така кваліфікація гетьманом результатів урядування С. Гутника потребує пояснення. У діяльності уряду Ф. Лизогуба проблеми розвитку промисловості, видобутку вугілля, залізної руди, виплавки металу, машинобудування займали другорядне місце порівняно з турботами про аграрний сектор, земельну реформу як фундаментальні чинники тривкості гетьманського правління.

Такі диспропорції були закладені економічними угодами Центральних держав з урядом УНР. Від нього П. Скоропадський перебрав зобов'язання поставити до Німеччини і Австро-Угорщини упродовж травня — липня 1918 р. 60 млн. пудів збіжжя, а вугілля і промислові товари навпаки мали ввозитися з Німеччини. Дана асиметрія державної політики примушувала С. Гутника насамперед сконцентрувати в руках уряду наявні матеріальні ресурси і забезпечити розпорядження ними. У діяльності міністерства домінувало виконання завдань товарообміну з Центральними державами, насамперед його матеріально-сировинного сектора, тобто проблеми зовнішньої торгівлі превальювали над внутрішньою. За цих умов С. Гутник не виправдав очікувань ПРОТОФІСу, насамперед гірничо-промислового лобі щодо отримання державних інвестицій. Не виправдав він й надій П. Скоропадського, який думав, що в Гутнику, як в євреї, він знайде «саме широку комерційну людину, але помилився»⁴⁶. Очевидно, закиди гетьмана щодо нездатності міністра демократизувати промислове виробництво не зовсім справедливі. Адже закони про скасування 8-годинного робочого дня, покарання за участь у страйках та інші ухвалювалися урядом, але ж набували чинності після затвердження главою держави.

Повернувшись до Одеси С. Гутник знову очолив місцевий біржовий комітет. У лютому 1919 р. на з'їзді південноросійських портових біржових комітетів він виступив з основною доповіддю про тогочасні економічні проблеми, які в основному адресувалися представникам білогвардійської влади. Після зайняття Одеси Червоною армією сліди С. Гутника губляться. Ні у дослідженнях одеських науковців, ні в довідковій літературі немає відомостей про його подальшу долю. Коли припустити, що він став жертвою більшовицького терору, як його колеги по гетьманському уряду — військовий міністр генерал О. Рагоза чи заступник міністра освіти і мистецтва П. Дорошенко, то це не могло пройти непоміченим одеською громадськістю і пресою. Ймовірніше, що він все ж емігрував. Але про це досі нічого невідомо.

⁴⁵ *Скоропадський П.* Спогади. — С. 170.

⁴⁶ Там само. — С. 196.

8.2. Сергій Мерінг — міністр торгівлі і промисловості (жовтень—грудень)

Під час формування нового складу уряду у жовтні 1918 р. П. Скоропадський був упевнений у необхідності заміни міністра торгівлі і промисловості С. Гутника. А після публікації за його ініціативи у київській пресі записки десяти міністрів щодо зміни політичного курсу Української Держави його участь у майбутньому уряді була унеможливлена. Президія ПРОТОФІСу запропонувала на цю посаду промисловця-цукрозаводчика С. Мерінга. Очевидно, він був постаттю не дуже відомою в українських політичних колах. 21 жовтня Є. Чикаленко, якого Ф. Лизогуб настійно переконував взяти портфель міністра земельних справ, заявив: «Замість Гутника ви берете якогось Мерінга, як кажуть, по рекомендації «Протофіса»¹. Слід також відзначити, що голова ПРОТОФІСу князь О. Голіцин у своїх ґрунтовних і добре персоніфікованих мемуарах жодного разу не називає прізвища Мерінга². Пізніше П. Скоропадський, відзначаючи, що С. Гутник не виправдав його надій, писав: «Я був дуже задоволений, коли його замінив Мерінг»³.

Сергій Федорович Мерінг народився у 1862 р. Його батько німець-медик Федір (Фрідріх) Мерінг у 1845 р. приїхав до Росії з Саксонії, став одним з найавторитетніших київських лікарів і водночас успішним підприємцем, який збагатився на іпотечних оборудках у центрі Києва. Сергій успадкував частину батькових статків і сам став досить успішним підприємцем. Володів цукровим і цегельним заводами, водяним млином. Йому належала розкішна споруда в с. Стара Прилука на Вінниччині, яка нагадувала Маріїнський палац у Києві. Слід відзначити, що нині у розпорядженні дослідників відомостей про Мерінга-старшого набагато більше, ніж про Сергія Федоровича. Якщо в Енциклопедії українознавства за редакцією В. Кубійовича є лаконічна замітка про нього як міністра у другому гетьманському уряді, то у новітній Енциклопедії історії України немає й згадки⁴.

С. Мерінг з'явився у будинку Мінторгпрому на вул. Столипінській (нині — Гончара, 55-б), не заставши там свого попередника, який ще до призначення нового уряду повернувся до Одеси. Значних перестановок в апараті міністер-

---

¹ Чикаленко Є. Щоденник. — Т. II. — С. 148.

² Голицын А. Воспоминания. — М., 2008. — 608 с.

³ Скоропадський П. Спогади. — С. 195.

⁴ Енциклопедія українознавства. — Т. 4. — Львів, 1994. — С. 1521.

ства він не проводив. Заступником міністра залишився С. Бородаєвський — відомий фахівець в сфері кооперації і банківської справи. Заступник міністра В. Ауербах, який нещодавно залишив посаду, був призначений членом ради міністра⁵. У кінці жовтня, вже в якості міністра С. Мерінг взяв участь у роботі з'їзду ПРОТОФІСу. У своїй промові він наголосив, що ніякі зусилля усіх відомств і уряду загалом не відновлять промисловості, якщо вона буде в економічному відношенні відособлена від решти областей колишньої Російської імперії⁶.

1 листопада розпочалися засідання новосформованого уряду. При складанні порядку денного доповідь С. Мерінга була запланована на 7 листопада. Цього ж дня він поставив питання про недофінансування урядовців центральних установ. Йшлося не про заробітну плату, а кошти на придбання сукна з метою оновлення гардеробу державних службовців. Було ухвалено виділити Мінфіну 400 тис. крб. для осіб, які ще не придбали згаданого матеріалу⁷. На іншому засіданні уряду С. Мерінг запропонував впорядкувати грошову винагороду учасникам різних нарад та з'їздів, які чимало проводить міністерство. Було ухвалено асигнувати на дані цілі 50 тис. крб., при умові, що особи, які не перебувають на державній службі, отримуватимуть не більше 25 крб. за захід⁸.

Під час урядової кризи накопичилося чимало невідкладних завдань. Підписаний у серпні 1918 р. договір між Українською Державою і Всевеликим Військом Донським про спільне регулювання питань, пов'язаних з Донецьким басейном, потребував механізму реалізації. 5 листопада уряд на доповідь С. Мерінга ухвалив кандидатури до складу українсько-донської комісії у справі донецького вугілля. Від Мінторгпрому до неї увійшов член ради міністра С. Гаєвський⁹. Загострився дефіцит нафтопродуктів і мастильних матеріалів. Спроби прямого обміну харчових продуктів на нафту з Батумі ситуацію не рятували. Рада Міністрів 6 листопада виділила в розпорядження С. Мерінга 5 млн. крб. для закупівлі нафти. А 16 листопада авансовано ще 15 млн. крб. на оплату операцій з купівлі і розподілу мастильних матеріалів¹⁰. На прохання С. Мерінга 30 листопада Рада Міністрів наділила його виключним правом видобутку, заготівлі і розподілу палива, мастильних і освітлювальних матеріалів¹¹. Рішення це було майже символічним, оскільки Донбас був зайнятий білокозачими загонами, а столиця була блокована повстанцями. Німецьке командування вступило з ними у переговори, фактично визнавши Директорію.

У кінці листопада гетьманські військові не пропустили через лінію фронту делегатів Петлюри, які їхали на переговори з німцями. Представники Оберкомандо звернулися з протестом до С. Гербеля, який доповів про це на засіданні уряду. Ухвалили доручити С. Мерінгу, який вільно володів німецькою мовою,

⁵ ЦДАВО України. — Ф. 1064. — Оп. 1. — Спр. 7. — Арк. 40.

⁶ Дело (Екатеринослав). — 1918. — 28 октября.

⁷ ЦДАВО України. — Ф. 1064. — Оп. 1. — Спр. 7. — Арк. 23, 25 зв.

⁸ Там само. — Арк. 35 зв.

⁹ Там само. — Арк. 28.

¹⁰ Там само. — Арк. 30 зв., 49 зв.

¹¹ Там само. — Арк. 70.

пояснити німецькому командуванню, що парламентарів Директорії не пустили тому, що не був попереджений головнокомандуючий генерал О. Долгоруков. А самі переговори можливі лише у присутності представників українського уряду. Німці також вимагали пояснень чому була розібрана залізнична колія між Пост-Волинським і Жулянами, що перешкоджало виїзду німецьких військ на батьківщину. С. Мерінг мав заявити, що це зроблено з метою не допустити до Києва бронепотяг повстанців. Крім того, він мав наголосити, що «право регулювання подробиць німецького втручання щодо повстанців і більшовиків належить українському урядові і головному українському командуванню». Ще С. Мерінг для більшої переконливості повинен був підкреслити, що саме таку позицію займає й представник Антанти Е. Енно¹².

5 грудня Рада Міністрів прийняла постанову про асигнування у розпорядження міністра торгівлі і промисловості 35 млн. крб. з коштів Державного казначейства для закупівлі військового майна. 11 грудня уряд вніс корективи у повноваження С. Мерінга щодо розподілу палива. Він міг передавати іншим установам тільки ту кількість палива, яка перевищувала потреби відомства¹³. С. Мерінг залишався на посту до останніх годин роботи Ради Міністрів. Його підписи стоять під останніми актами гетьманського уряду — постановами про відновлення у Києві діяльності міських думи і управи, а також про передачу влади Директорії¹⁴. П. Скоропадський так підсумував урядову працю С. Мерінга: «Він, мабуть, був сповнений бажань швидше почати справу, щоб розібратися у своєму міністерстві, а потім настала катастрофа і все рухнуло»¹⁵.

Верховна слідча комісія Директорії пред'явила С. Мерінгу, як й усім міністрам останнього гетьманського уряду, звинувачення і безуспішно намагалася його заарештувати. Однак йому пощастило врятуватися. Відомостей про його життя у наступні роки виявити не вдалося, як й обставин його смерті у 1920 р. Нині про С. Мерінга нагадують занедбаний палац у с. Стара Прилука, в якому розмістився дитячий сиротинець, та картини з його колекції у Вінницькому художньому музеї, в т. ч. й портрет батька Федора Мерінга роботи відомого художника Миколи Ге.¹⁶

---

¹² Там само. — Арк. 69 зв.

¹³ Там само. — Арк. 78 зв., 82.

¹⁴ Там само. — Спр. 15. — Арк. 1, 2.

¹⁵ *Скоропадський П.* Спогади. — С. 241.

¹⁶ Усадьба Меринга в Старой Прилуке [Электронный ресурс] — Электрон. текст. дан. — Режим доступа: <http://agritura.livejournal.com/25453.html>. — Дата обращения: 02.11.2015.

Розділ 9

Міністри шляхів сполучень

Борис Бутенко

Еміль Ландсберг

9.1. Борис Бутенко — міністр шляхів сполучень (травень—листопад)

Б. Бутенко належав до невеликої групи членів гетьманського уряду, з чийми кандидатурами П. Скоропадський визначився ще напередодні державного перевороту. Він у спогадах писав, що той входив до створеної у березні 1918 р. політичної організації «Українська народна громада», «справив на мене добре враження, на членів партії також, у такий спосіб він потрапив у список на посаду міністра шляхів сполучень»¹. 30 квітня при погодженні майбутніх членів кабінету міністрів Української Держави у начальника штабу вищого німецького командування у Києві генерала В. Гренера за участю німецького і австро-угорського послів кандидатура Б. Бутенка не викликала жодних заперечень. Очевидно, з огляду на добру фахову репутацію². 2 травня ввечері він взяв участь у першому установчому засіданні Ради Міністрів під головуванням П. Скоропадського.

Даних про дореволюційне життя і діяльність Б. Бутенка надзвичайно мало, невідомий навіть рік народження. Він походив з Херсонщини, закінчив Петербурзький інститут інженерів шляхів сполучень. З утворенням у 1909 р. акціонерної компанії «Подільська залізниця» брав участь у її будівництві, очолював паровозне депо станції Гречани, у 1917 р. — керуючий справами Подільської залізниці, управління якої у роки війни знаходилося у Святошині³. З утворенням П. Скоропадським Української народної громади був одним з її активних діячів. Очевидно, брав участь у підготовці тексту гетьманської грамоти «До всього українського народу», оскільки у ній міститься персональне звернення до залізничників: «Особлива увага буде звернена на поліпшення правового становища і умов праці залізничників, котрі при виключно тяжких умовах ні на один час не покидали своєї відповідальної праці»⁴.

В історичній літературі зустрічаються відомості про те, що Б. Бутенко був членом Української Центральної Ради. Дійсно станом на серпень 1917 р. в її офіційному списку у розділі «Від національних меншостей» серед більше ста

---

¹ *Скоропадський П.* Спогади. — С. 139.

² Документи о разгромае германских оккупантов на Украине в 1918 году. — М., 1942. — С. 78

³ *Толокньов І.* Залізничний транспорт України в роки Першої світової війни (1914–1918 рр.). Автореф... канд. іст. наук. — К., 2001.

⁴ Державний вістник. — 1918. — 16 травня.

єврейських, польських прізвищ значиться Бутенко, без імені чи ініціалів⁵. Якщо припустити, що це справді Б. Бутенко, то виникає питання: чому він увійшов до УЦР за квотою нацменшин і настільки чітко ідентифікував себе українцем? Більше жодного разу це прізвище в документах Центральної Ради не зустрічається. В інших матеріалах фігурує Бутенко — представник Київського обласного комітету партії кадетів, який брав участь у квітневому загальнопартійному з'їзді і виступив проти українізації⁶. Знову ж таки, якщо повірити твердженню В. Винниченка, що Б. Бутенко раніше належав до партії кадетів і в українському питанні займав позицію «і нашим, і вашим», то можна було б припустити, що йдеться саме про Бориса Бутенка⁷. Однак, очевидно, все ж був й інший Бутенко. В. Вернадський занотував у щоденнику 22 жовтня 1919 р. про засідання Київського обласного комітету партії кадетів, на якому йшлося про обрання Бутенка головою⁸. Навряд чи при денікінцях Б. Бутенко перебував у Києві.

Слід також відзначити, що Б. Бутенко як український діяч зовсім не був відомий лідерам соціалістичних партій, більше того, домагаючись від генерала В. Гренера змін у щойно сформованому гетьманом уряді, вони виставили неодмінне видалення з його складу С. Гербея, А. Ржепецького і Б. Бутенка як «особливо небажаних». Ніяких відомостей про останнього до приходу в уряд не мав й Д. Дорошенко⁹.

Новому міністрові шляхів сполучень дісталось розладнане війною господарство. Особливо потерпіли залізниці, зокрема, станційні споруди, мости, рухомий склад. Тисячі вагонів відступаючі більшовики навесні 1918 р. перегнали до радянської Росії. Заборгованість з зарплати складала понад 200 млн.крб. Залізничники брали активну участь у революційних подіях, мали бойові профспілки, значний відсоток українофільськи налаштованих чиновників.

Вже 7 травня Б. Бутенко подав на розгляд уряду кандидатури інженерів-шляховиків П. Чубинського і О. Лукашевича на посади заступників міністра. Директором департаменту, а згодом й заступником міністра було призначено колишнього міністра шляхів сполучень УНР В. Єщенка. Це був єдиний випадок, коли міністр часів Центральної Ради працював в уряді гетьманату. Очевидно, до уваги була взята його патріотична позиція, належність до української партії соціалістів-самостійників. Головним інспектором залізниць був призначений О. Старицький¹⁰.

Будучи переконаним, що профспілкові та інші громадські організації на залізничному транспорті виступають деструктивним чинником, Б. Бутенко

⁵ Українська Центральна Рада. Документи і матеріали у двох томах. — К., 1996. — Т. I. — С. 240.

⁶ Український національно-визвольний рух. Березень-листопад 1917 року. Документи і матеріали. — К., 2003. — С. 295.

⁷ Винниченко В. Відродження нації. — Київ-Відень, 1920. — Ч. III. — С. 38.

⁸ Вернадський В. Дневники 1917–1921. — К., 1994. — С. 180–181.

⁹ Дорошенко Д. Мої спомини про недавнє минуле (1914–1920 роки). — К., 2007. — С. 316–320.

¹⁰ ЦДАВО України. — Ф. 1064. — Оп. 1. — Спр. 6. — Арк. 7; Дорошенко Д. Історія України 1917–1923 рр. — К., 2002. — С. 41.

13 травня направив телеграму на всі залізниці з вимогою припинити діяльність комітетів, рад, технічних комітетів, транспортних секцій і т. п., а всі задіяні в них особи мають повернутися до виконання своїх колишніх обов'язків. Для захисту професійних потреб службовців допускалося створення спілок за спеціальностями чи професіями, але статuti цих організацій мають затверджуватися міністром шляхів сполучень¹¹. Це вольове рішення Б. Бутенка зустріло спротив з боку залізничних профспілок і відіграло інспіруючу роль в організації страйкового руху в галузі.

З огляду на стратегічне значення залізничного транспорту для господарського розвитку держави, а також своєчасного виконання договірних зобов'язань перед союзниками, Рада Міністрів 20 травня надала міністрові шляхів сполучень надзвичайні повноваження у сфері адміністративного законодавства. Він отримав право видавати, відмінити, замінити та доповнювати всі постанови, які торкаються загального статуту залізниць, нових тарифів, правил перевезення пасажирів, багажу і вантажів тощо. Постанови, розпорядження і роз'яснення міністра шляхів з цих питань мали силу закону¹².

Б. Бутенко зробив нетиповий для гетьманського уряду хід — залишив чинним інститут залізничних комісарів, який функціонував за Тимчасового уряду. 27 травня він видав спеціальну інструкцію, у якій вказувалося, що з метою ліквідації існуючого на залізницях безладдя і анархії, налагодження продуктивної праці утворюється тимчасовий комісаріат шляхів сполучень на чолі з міністром. На чолі кожної залізниці стояв призначений міністром і тільки йому підзвітний головний комісар. Ним призначалися районні комісари, які звільнялися від виконання посадових обов'язків, але зарплату отримували за штатним розписом. Відповідно до інструкції комісари не мали права втручатися в питання технічного, адміністративного та господарського характеру. Водночас до їх повноважень входило «контролювання всіх без винятку потягів, вагонів та паровиків». Фактично комісари мали виконувати суто наглядові функції, слідкуючи за тим, щоб ніхто з урядовців, службовців чи робітників не вчиняв шкідливих для Української Держави дій. У такий спосіб Б. Бутенко створив мережу «доглядаючих» за залізничною адміністрацією. П. Скоропадський писав, що діяльність залізничних комісарів викликала нарікання в уряді, але Бутенко, «який цілком знаходився в руках невеликої купки вузьких українців, не хотів їх звільняти і тільки завдяки моїм неодноразовим настійним вимогам поступово їх усував»¹³. Дійсно він вперто захищав цей інститут навіть після завершення страйку і стабілізації становища на залізницях. Тільки 10 жовтня Рада Міністрів домоглася свого, зафіксувавши у постанові: «Взяти до відома, що комісари на залізницях звільнені остаточно»¹⁴.

Ознайомившись з станом галузі, Б. Бутенко у кінці травня на засіданнях Ради Міністрів зробив кілька доповідей про становище на залізницях, відно-

¹¹ Киевская мысль. — 1918. — 14 мая.

¹² Державний вістник. — 1918. — 29 травня.

¹³ Скоропадський П. Спогади. — С. 95.

¹⁴ ЦДАВО України. — Ф. 1064. — Оп. 1. — Спр. 7. — Арк. 14 зв.

сини з профспілками, втручання німців і австро-угорців у сферу залізничних тарифів, судноплавство по річці Прип'ять тощо. Міністр намагався розрядити напруженість з погашенням заборгованої заробітної плати. Від імені уряду була гарантована виплата за травень 63 млн. крб. харківським залізничникам¹⁵.

Б. Бутенко з метою зменшення галузевих витрат ухвалив низку непопулярних, авторитарних рішень. В результаті введення міністерством нових тарифних ставок платня низової ланки залізничників зменшилася, а обіцяна індексація за подорожчання харчових продуктів спізнювалася. Було проведено скорочення штатів залізниць відповідно до норм мирного часу і скасовано безплатний проїзд залізничників та їх сімей. У той же час уряд ухвалив закон про безплатний проїзд у вагонах 1-го класу міністрів та їх заступників. Б. Бутенко також вступив у гострий конфлікт з головним комітетом галузевої профспілки, видав наказ про розпуск залізничних комітетів. П. Скоропадський згадував, що постанова про зменшення зарплати залізничників пройшло в уряді незначною більшістю голосів, але він її затвердив вважаючи, що міністри видніше як діяти¹⁶.

Це викликало наростання невдоволення серед залізничників. Їхня делегація домоглася прийому у голови Ради Міністрів Ф. Лизогуба. На засіданні уряду 30 травня він зробив доповідь з цього питання. В ухваленій постанові йшлося про недопустимість страйку в державних установах, необхідність з огляду на нинішній важкий час звільняти всіх страйкуючих¹⁷. Наступного дня Б. Бутенко повідомив уряд про неприйнятність ультимативних вимог делегації Південної залізниці щодо повного погашення заборгованості з зарплати, поновлення на посадах звільнених працівників, скликання з'їзду залізничників, статусу профспілкових комітетів тощо. Уряд схвалив доповідь і підтримав жорстку позицію міністра щодо вимог залізничників. Проведення галузевого з'їзду було заборонено, а вимоги щодо відновлення на роботі звільнених передано на розгляд міністра¹⁸. Вдаючись до засобів адміністративного тиску, Б. Бутенко не враховував високої організованості і комунікаційних можливостей залізничників. А тим часом у їхньому середовищі накопичувалася протестна енергія.

12 червня Б. Бутенко доповів Раді Міністрів про випадки відмови від роботи ремонтних бригад залізничних майстерень. На його пропозицію було прийнято рішення: у випадку страйку державних майстерень, ремонт паровозів передати приватним підприємствам, а страйкуючих звільнити. Переважна більшість колег його підтримали, крім міністра праці Ю. Вагнера, який вбачав у цьому порушення права громадян на працю¹⁹.

Безперечно, міністр шляхів сполучень займався багатьма іншими питаннями налагодження нормальної роботи галузі. Придбанням паровозів і вагонів у Харківського паровозобудівного заводу, блокуванням сполучення з Кримом, укладанням тарифної угоди з німцями, проїзними пільгами для постраждалих

¹⁵ ЦДАВО України. — Ф. 1064. — Оп. 1. — Спр. 6. — Арк. 19–20, 23.

¹⁶ *Скоропадський П.* Спогади. — С. 225.

¹⁷ ЦДАВО України. — Ф. 1064. — Оп. 1. — Спр. 7. — Арк. 27.

¹⁸ Там само. — Арк. 31.

¹⁹ Там само. — Арк. 50 зв., 62.

від вибухів на Печерську. Нарешті знайшло розв'язання таке за давнє питання, як борги державних залізниць перед поставниками палива. З цією метою уряд виділяв 93 млн. крб., обумовивши погодження з міністром фінансів А. Ржепецьким, що віщувало МШС чимало бюрократичних перепон²⁰.

Не погоджуючись з діями міністра, профспілка службовців, майстрових і робітників Правобережної залізниці зареєструвала у Київському окружному суді новий статут. 10 липня Б. Бутенко подав до уряду законопроект про припинення чинності ухвали суду «з огляду на надзвичайну важливість питання про охорону порядку на залізницях для правильного та регулярного їх функціонування», а зареєстрований статут містить відступи від основних вимог цього порядку. Кабінет міністрів призупинив чинність згаданого статуту до прийняття нового закону про розгляд і затвердження подібних актів²¹.

Нерозв'язаність соціальних проблем, утиски професійних спілок, розкладницька робота ліворадикальних організацій викликали у середовищі залізничників масове невдоволення і привели у середині липня до страйку. Першими 15 липня виступили робітники станцій Здолбунів, Коростень, Сарни. Їх підтримали інші залізниці і 23 липня страйк став всеукраїнським. На всіх залізницях були створені страйкові комітети. У Києві та Одесі діяли центральні страйкоми. Спочатку претензії страйкарів зводилися до виплати заборгованості по зарплаті за червень включно, збільшення хлібного пайка, визнання залізничної профспілки тощо.

15 і 16 липня міністр Б. Бутенко робив на засіданнях уряду позачергові доповіді про страйк залізничників вузлових станцій Сарни і Коростень, знайомив з основними вимогами страйкуючих та заходами протидії. Очевидно, урядовцям ці виступи здавалися локальними проявами, доповіді міністра бралися до відома. Проте 17 липня Б. Бутенко вже переконував колег у необхідності вжиття екстрених заходів по припиненню поширення страйків на залізницях. Уряд прийняв постанову, у якій наголошувалося, що страйки на підприємствах державного значення перешкоджають правильному ходу державного життя, являють серйозну небезпеку для самого існування держави, а тому неприпустимі і вимагають енергійних заходів протидії. З цією метою Рада Міністрів відновила чинність закону Російської імперії від 2 грудня 1905 р. про тимчасові правила проти страйків на підприємствах державного значення²².

Уряд вдався до адміністративно-силових методів припинення страйку, відхилив вимоги делегації страйкому і дав дозвіл на звільнення страйкуючих. Міністр Б. Бутенко у телеграфних циркулярах начальникам залізниць робив акцент на каральних заходах. Зокрема, 21 липня: «Всі, хто не з'явиться, будуть вважатися звільненими з служби з причин страйку, і до них буде застосований закон 19 липня р.»; 6 серпня: «Негайно повідомте усіх службовців, майстрових і робітників, що одне тільки припинення робіт, на підставі цього закону 1905 р.,

²⁰ Там само. — Арк. 88.

²¹ Там само. — Арк. 102.

²² Там само. — Арк. 110, 115 зв., 117.

карається арештом у тюрмі від 4 м. до 1 р. і 4 м.». Ще більш погрозливими були об'яви начальника німецького центрального залізничного управління Ш. Фельзена: «Винуваті будуть вислані за визначенням німецьких або австро-угорських військових судів за межі країни. Перешкоджання бажаним працювати або завдання шкоди німецьким поїздам, а також і виступи проти залізничного начальства будуть піддані німецьким і австро-угорським польовими судами найтяжчим покаранням з приведенням вироків до виконання на місці»²³.

29 липня один з військовиків добровільного залізничного полку, створеного ще в період Центральної Ради, вчинив невдалий замах на життя Б. Бутенка. З цього приводу уряд поширив заяву, в якій наголошувалося: «Всі старання злочинців, спрямовані проти членів уряду даремні, тому що у пана Гетьмана знайдеться досить вірних синів України, готових служити батьківщині»²⁴. Однак громадський резонанс замаху на міністра наступного дня був заглушений терактом російських лівих есерів проти командувача німецьких військ в Україні Г. Ейхгорна, який невдовзі помер.

Гетьманська адміністрація, німецько-австрійське військове командування вдалися до репресій проти залізничників. Почалися масові арешти, віддання до військово-польових судів, висилка за межі України. Проте стійка позиція центрального і місцевих страйкомів, висока організованість і налагоджений зв'язок дозволили залізничникам майже протягом місяця продовжувати важке протистояння. Водночас Рада Міністрів ухвалила закон про асигнування 178 млн. крб. на поповнення оборотних капіталів приватних залізниць, намагаючись не допустити припинення роботи.

Загальний страйк у такій стратегічно важливій галузі, як залізничний транспорт, викликав різке занепокоєння з боку вищого окупаційного командування у Києві. Адже під загрозою опинилися перевезення продовольства і сировини до Центральних держав. Генерал В. Гренер у спеціальному листі до Ф. Лизогуба наголошував, що «страйк несе загрозу громадській безпеці і народному господарству», картав міністерство за бездіяльність і вимагав енергійних заходів по ліквідації страйку. Головнокомандуючий військами Австро-Угорщини генерал Е. Бельц виділив кошти для платні залізничникам і водночас вдався до масових арештів. Для підтримання потреб окупаційних військ у залізничному сполученні з Німеччини та Австрії прибули потягові бригади²⁵.

Заходи уряду по задоволенню економічних вимог страйкарів, зокрема часткове погашення заборгованості з зарплати, поліпшення продовольчого постачання, розпропагування членів страйкомів, жорстокі репресії змусили залізничників у середині серпня стати до праці. Очевидно, гетьманська влада очікувала більш тривалого і активного протесту, оскільки П. Скоропадський вважав, що

²³ Освободительная война украинского народа против немецких оккупантов. — С. 470, 489

²⁴ ЦДАВО України. — Ф. 1064. — Оп. 1. — Спр. 6. — Арк. 137.

²⁵ Освободительная война украинского народа против немецких оккупантов. — С. 464–465.

страйк вдалося припинити надзвичайно легко. Частково гетьман пояснював це вольовими якостями міністра²⁶.

Дійсно Б. Бутенко був надзвичайно наполегливим у відстоюванні інтересів галузі, нерідко виходячи лише з власного розуміння відомчих потреб. Зокрема, він був глибоко переконаний, що стратегічне значення залізничного транспорту дає йому підстави домагатися створення залізничної охорони як окремої військової формації, підпорядкованої лише міністру шляхів. Ще з часів УНР залишився залізничний полк, сформований з безробітних залізничників. Він був обеззброєний німцями, але П. Скоропадський домогся його залишення, сподіваючись в майбутньому влити його до української армії. Врешті на початку червня було прийнято рішення про формування корпусу залізничної охорони. Командиром був призначений генерал О. Осецький, який ще з кінця 1917 р. перейшов на українську службу.

У справі охорони залізниць були також задіяні залізничні відділи Державної варти, українські, німецькі та австро-угорські військові коменданти. Підрозділи залізничних військ мали займатися охороною вантажів, станційних споруд, залізничних агентів. Однак вони нерідко вдавалися до обшуків потягів, реквізували харчові продукти, особливо цукор і горілку. Це викликало невдоволення міністрів внутрішніх справ І. Кістяковського, продовольчих справ Ю. Соколовського, торгівлі і промисловості С. Гутника, формувало неприязне ставлення до Б. Бутенка. Вони наполягали на переданні залізничних військ до відання МВС. Додаткові аргументи на користь цього рішення давали факти недостойної поведінки окремих командирів залізничної охорони, які фіксувалися Державною вартою. Зокрема, 14 жовтня нетверезі охоронці-залізничники ст. Дарниця затіяли дебош, 27 жовтня начальник Лівобережного району залізничної охорони підполковник С. Хілобоченко у стані повного сп'яніння вчинив погром у кафе.

Стосунки між залізничною охороною і залізничною вартою ставали все більш напруженими. Департамент Державної варти доповідав Штабу гетьмана, що О. Осецький так й не видав наказ про припинення його підлеглими реквізицій продовольчих товарів. І це не дивно, оскільки генерал разом з іншими посадовцями міністерства шляхів вже активно включився у підготовку антигетьманського повстання. Саме у приміщенні МШС у ніч на 14 листопада відбулася нарада лідерів опозиційних сил, яка утворила Директорію і проголосила курс на повалення влади П. Скоропадського. Поряд В. Винниченком, С. Петлюрою, Ф. Швецем до її складу ввійшов й А. Макаренко — директор департаменту МШС, соціаліст-самостійник. Генерал О. Осецький фактично виконував обов'язки начальника штабу повстанських військ, до яких приєдналися підрозділи залізничної охорони. П. Скоропадський виступ проти нього самостійників типу Макаренка вважав ідеологічно вмотивованим, а от вчинок генерала О. Осецького — негідним офіцера, який складав присягу Українській Державі і верховному командувачу армії і флоту. Щодо Б. Бутенка, то гетьман з огляду на захоплення українізацією відомства не вважав його здатним піти проти гетьманства²⁷.

²⁶ Скоропадський П. Спогади. — С. 223.

²⁷ Там само. — С. 226.

Міністр Б. Бутенко вирізнявся поміж інших членів уряду активною, навіть демонстративною україноцентричністю. Він особисто приділяв велику увагу українізації апарату МШС, залізниць, вимагаючи ведення діловодства державною мовою, вдосконалення галузевої термінології тощо. Вже 15 травня він видав наказ про перейменування назв залізниць: Південно-Західної на Правобережну; Південну на Слобідську; Катерининську на Запорізьку. Наступним став наказ про українізацію міністерства шляхів, у якому наголошувалося, що в Українській Державі державною є українська мова. А тому зносини з вищими інституціями повинні проводитись тільки державною мовою. Внутрішнє діловодство тимчасово дозволялося вести російською, поступово переходячи на державну. Особлива увага зверталася на найшвидше вивчення української мови службовцями телеграфу. Далі йшлося про виготовлення державною мовою бланків, штемпелів, печаток, вивісок. Всі установи мали передплатити офіційний друкований орган Ради Міністрів — «Державний вістник».

За наказом Б. Бутенка від 29 травня на залізницях відкривалися курси українознавства. Визначався перелік посад, чисельність слухачів в групах, кількість годин, рекомендовані підручники з української граматики, статті витрат на оплату лекторів тощо. Наказ стосувався не тільки начальників залізниць, але й керівників округ водних та шосейних шляхів. В апараті міністерства була введена посада головного інспектора курсів українознавства²⁸. У серпні Б. Бутенко видав черговий обіжник щодо вдосконалення роботи курсів українознавства, ставлячи завдання керівникам залізничних, водних і шосейних шляхів «неухильно стежити» за навчанням на курсах працівників діловодних служб, про випадки ухиляння доповідати головному інспекторові, який в свою чергу мав інформувати міністра²⁹.

Активна українізаторська діяльність Б. Бутенка викликала неприязне ставлення до нього колег по уряду і нерідко виливалося у провалювання його законопроектів. Тим більше, що він інколи вдавався до епатажних вчинків стосовно колег по кабінету міністрів. Після отримання листа з міністерства торгівлі і промисловості російською мовою він наказав дати відповідь французькою мовою, наголосивши на її поширеності серед цивілізованих народів на відміну від «малознаної» російської. Міністерство інколи бралось за підготовку актів не галузевого, а загальнодержавного значення. Зокрема, Б. Бутенко у зв'язку з конфліктом з галузевою профспілкою, вніс до уряду «Проект нормального (типового — Р.П.) статуту профспілок», який стосувався усіх професійних організацій. Заступник міністра внутрішніх справ М. Воронович влаштував обструкцію цьому законопроекту і розгляд його кілька разів відкладали³⁰. Іншого разу Б. Бутенко наполягав на доповненні урочистої обіцянки державних чиновників і суддів більш виразним виявом національних почуттів. Колеги-міністри відхилили поправку як таку, що не відповідає умовам моменту, а заодно й законопроект про Вищу техніко-економічну раду (ВТЕР) при міністерстві шляхів

²⁸ Державний вістник. — 1918. — 21, 24 травня; 22 червня.

²⁹ Там само. — 6 вересня.

³⁰ ЦДАВО України. — Ф. 1064. — Оп. 1. — Спр. 6. — Арк. 119–120.

сполучень (7 проти 6)³¹. Б. Бутенко через кілька днів на поліг на розгляді законопроекту про ВТЕР, але тепер його віддали на доопрацювання спеціальній комісії у складі міністрів фінансів, торгівлі і промисловості, земельних справ, державного контролю. Не вдалося провести й важливий закон про організацію продовольчої справи на залізницях. Його відправили на висновок до Української продовольчої ради³².

У вересні Б. Бутенко видав наказ про перехід на європейський час шляхом переведення стрілок годинників на годину назад. На засіданні уряду його звинуватили у перевищенні службових повноважень і зажадали відміни наказу. Але з'ясувалося, що ця акція погоджена з німецьким командуванням, яке намагалося синхронізувати роботу українських і німецьких залізниць в осінньо-зимовий період. Міністерство шляхів займало двоповерховий будинок на Бібіковському бульварі, який належав родині Терещенків. Б. Бутенко намагався придбати для міністерства будинок по вул. Тимофіївській вартістю 3 млн. крб., але зустрів заперечення з боку відомства Державного контролера³³. Б. Бутенко періодично звертався до уряду за додатковим фінансуванням видань Термінологічної комісії при міністерстві. У жовтні Мала Рада Міністрів з цього приводу винесла ухвалу, щоб надалі видання комісії МШС друкувалися після схвалення термінологічної комісії при майбутній Академії наук, попередньо подаючи матеріали міністру освіти для передачі підлеглий йому установі. Врешті існування термінологічних комісій при різних відомства було визнано «ненормальним», державному секретарю доручили всі їх злити в одну при Державній канцелярії³⁴.

Міністерство шляхів сполучень оперувало найбільшим відомчим бюджетом, який склав 1 млрд. 151 млн. крб., з яких 93 млн. — на поповнення оборотних коштів, 50 млн. для спорудження залізниць. Крім того, на міністерство були покладені функції ведення капітального будівництва. У П. Скоропадського виник план масштабної забудови території, постраждалої від вибухів артилерійських складів на Звіринці. Тут мали звести квартал урядових споруд. З цією метою була встановлена посада спеціального Головноуповноваженого по розробці і виконання плану забудови земель м. Києва і пригородів, яку обійняв заступник міністра П. Чубинський. На проектно-пошукові роботи було асигновано понад 11 млн. крб. Для ліквідації дефіциту службових і житлових приміщень уряд мав намір добудувати незавершені об'єкти, але з'ясувалося, що через десять років їх треба повертати першовласникам. До того ж не було ніякої гарантії від захоплення їх німцями. В планах міністерства було й кілька перспективних проектів — прокладання каналу Сіверський Донець — Дніпро, зведення шлюзів на дніпровських порогах, розвідка покладів нафти в районі Одеси тощо³⁵.

³¹ Там само. — Арк. 170.

³² Там само. — Арк. 174, 177 зв.

³³ Там само. — Арк. 251.

³⁴ Там само. — Спр. 7. — Арк. 11зв.

³⁵ *Дорошенко Д.* Історія України 1917–1923 рр. — К., 2002. — Т. II. — С. 219; ЦДАВО України. — Ф. 1064. — Оп. 1. — Спр. 6. — Арк. 185 зв.; Спр. 7. — Арк. 42.

Оперування керівництвом МШС величезними коштами викликало певні підозри у можливості їх присвоєння. Міністр ісповідань В. Зеньковський у спогадах відзначав, що Б. Бутенко викликав у нього відразу і навіть підозри у нечесності, хоч прямих даних у нього не було³⁶. Такі відомості надходили й до гетьмана. За його наказом була створена спеціальна комісія на чолі з генералом В. Кисляковим, який в УНР займався шляхами сполучень у фронтовій зоні. П. Скоропадський з цього приводу писав: «Це був міністр, на якого сипалися нарікання, але чи були ці нарікання справедливими — я так й не взнав, оскільки комісія Кислякова до мого падіння не дала мені картини того, що відбувалося у цьому міністерстві»³⁷.

На початку жовтня Б. Бутенко доповів Раді Міністрів про становище на залізничному транспорті. Картина була невтішною. Крадіжки і грабежі на залізницях посилювалися, перевезення вантажів зривалося, зокрема вугілля для промислових підприємств, непорозуміння між відомчою воєнізованою охороною і залізничними відділами Державної варти зростали. Кабінет міністрів прийняв постанову, якою зобов'язав міністра вжити рішучих заходів для нормалізації функціонування залізниць. Слід відзначити, що уряд схваливши чергову виплату в 45 млн. крб. за експортоване з Німеччини вугілля, зажадав від Б. Бутенка в подальшому використовувати на залізницях донецьке вугіллям «як вітчизняне і більш дешево, ніж сілезьке»³⁸.

З огляду на погіршення становища на залізницях Б. Бутенко вніс на розгляд уряду проект тимчасового закону про заходи по охороні залізниць. Це питання обговорювалося на трьох засіданнях 4, 7, 10 жовтня у закритому режимі. Рада Міністрів констатувала, що становище на залізницях України «загрозливе як для державної безпеки, так й для безпеки пасажирів». Визнали доцільним введення запропонованих міністром правил надзвичайної охорони залізниць, однак обумовили низкою істотних обмежень. Надзвичайні заходи начальники могли вводити тільки при відсутності зв'язку з міністром. Не підтримали колеги й створення особливих комісій на місцях, а також введення до їх складу представників німецького та австрійського командування³⁹.

Після тривалого доопрацювання тимчасовий закон про заходи по охороні залізниць був введений у дію з 20 жовтня за підписами прем'єра Ф. Лизогуба і міністра Б. Бутенка. Не всі побажання колег, висловлені при попередньому обговоренні, були у ньому враховані. При виникненні надзвичайних ситуацій про управління залізниць створювалися спеціальні комісії з керуючого залізницею, начальника району залізничної Державної варти і завідуючого пересуванням військ. Комісії наділялися надзвичайними повноваженнями, спираючись на відповідні статті дореволюційного Загального статуту російських залізниць та царського закону 1905 р. Вони отримували право проводити обшуки,

³⁶ Гетман П.П. Скоропадский. Украина на переломе. 1918 год. Сб. документов. — М., 2014. — С. 250.

³⁷ *Скоропадський П.* Спогади. — С. 167–168.

³⁸ ЦДАВО України. — Ф. 1064. — Оп. 1. — Спр. 7. — Арк. 11, 14 зв.

³⁹ Там само. — Арк. 8–8 зв.

арешти до 3-х місяців, накладати штрафи до 3-х тисяч, висилати за межі України⁴⁰.

Розгляд цього законопроекту Б. Бутенка — одного з найвиразніших представників української групи в кабінеті міністрів (Д. Дорошенко, Б. Бутенко, В. Любинський, І. Кістяковський, О. Рагоза) у часі збіглося з заходами П. Скоропадського, який під тиском німців і опозиційних сил був змушений реорганізувати уряд у бік посилення національного представництва. Від імені Українського національного союзу В. Винниченко вимагав майже повної зміни складу уряду, залишаючи лише В. Любинського і Б. Бутенка. Пояснювалося це тим, що «в обох цих міністерствах проводиться українська політика, не помітно ворожості до Української держави»⁴¹.

Намагаючись запобігти посиленню національного крила Ради Міністрів в умовах очевидної поразки у Світовій війні Четверного союзу і перемоги Антанти, налаштованої на відродження єдиної Росії, права кадетська більшість уряду 17 жовтня подала прем'єрові Ф. Лизогубу декларацію, відому як «записка десяти». У ній йшлося про необхідність зміни політичного курсу України у бік єднання з усіма новоутвореними на теренах колишньої Російської імперії державами⁴². Коли державний секретар С. Завадський зачитав записку, то міністр торгівлі і промисловості С. Гутник запропонував усім її підписати. У відповідь Б. Бутенко заявив, що записка порушує важливі питання і не бачивши тексту, не тільки підписувати, а й обговорювати її не можна. Він пропонував роздрукувати записку, роздати усім міністрам і завтра розглянути. Однак виявилось, що десять членів кабінету міністрів вже її підписали. Більше того наступного дня вона з'явилася в одній з київських газет, куди передав текст міністр С. Гутник⁴³.

П. Скоропадський відправив уряд у відставку і продовжив за участю німецького генерального консула у Києві Е. Тіля формувати новий склад кабінету міністрів. На заключному етапі переговори вели Ф. Лизогуб і В. Винниченко. Слід відзначити, що при всіх варіантах Б. Бутенко значився єдиним кандидатом на посаду міністра шляхів сполучень. Врешті, уряд поповнений кількома міністрами представниками партії соціалістів-федералістів, був затверджений гетьманом. Б. Бутенко залишився на посаді.

Журнали засідань Ради Міністрів засвідчують, що у другій каденції уряду Ф. Лизогуба 26 жовтня — 14 листопада Б. Бутенко зробив дві доповіді про ситуацію на залізницях, про становище залізничних службовців на захопленій румунами українській території, про відпустки залізничним агентам тощо. 12 листопада останнім своїм наказом він оголосив на залізницях стан надзвичайної охорони. 14 листопада у зв'язку із зміною політичного курсу Української Держави П. Скоропадський відправив уряд у відставку. Нова Рада Міністрів була сформована з діячів правої, антантофільської орієнтації. Природно, що

⁴⁰ Державний вістник. — 1918. — 29 жовтня.

⁴¹ Чикаленко Є. Щоденник. — Т. II. — С. 134.

⁴² Киевская мысль. — 1918. — 18 октябрю.

⁴³ Дорошенко Д. Мої спомини про недавнє минуле (1914–1920 роки). — С. 352.

Б. Бутенку місця в ній не знайшлося⁴⁴. Новим міністром шляхів сполучень став авторитетний інженер-шляховик Е. Ландсберг.

На початку грудня Б. Бутенко звернувся до Державної канцелярії з заявою про оформлення повної відставки і призначення йому пенсії за посадою міністра. Уряд ухвалив доручити державному секретареві з'ясувати у міністерстві фінансів розмір пенсії, а після отримання відповіді «дати прохання Б.А. Бутенка подальше спрямування в законному порядку»⁴⁵. До падіння гетьманату залишалися лічені дні і клопотання колишнього міністра шляхів залишилося без задоволення.

На відміну від міністрів уряду С. Гербеля, які за «злочини режиму Скоропадського» були піддані арештам, Б. Бутенко у 1919 р. виїхав з України і навіть користувався підтримкою урядовців УНР. В. Винниченко звинувачував міністра закордонних справ УНР В. Темницького у тому, що той відмовив профінансувати капелу Кошиця і водночас видав «кілька сот тисяч корон відомому реакціонерові, бувшому гетьманському міністрові Бутенку. Цей Бутенко за ці гроші виїхав у Берлін і провадив там контрреволюційну і антиукраїнську роботу»⁴⁶.

Емігрувавши до Німеччини, Б. Бутенко спочатку намагався співпрацювати з П. Скоропадським, але згодом зблизився з колишнім гетьманським писарем І. Полтавцем-Остряницею. Входив до Українського національного вільнокозацького товариства (УНАКОТО), яке ставило за мету «відбудову Української суверенної (союзної) держави на всіх землях заселених українським народом». Співпрацював з В. Габсбургом (Василем Вишиваним). Водночас разом з І. Полтавцем-Остряницею шукав порозуміння з російськими монархічними колами. У травні 1921 брав участь у міжнародному з'їзді російських монархістів у Райхенгалле. Був виключений з УНАКОТО. Останні роки життя мешкав у Будапешті, де й помер у 1926 р.⁴⁷.

---

⁴⁴ ЦДАВО України. — Ф. 1064. — Оп. 1. — Спр. 7. — Арк. 27 зв., 37, 40 зв.

⁴⁵ Там само. — Арк. 75.

⁴⁶ Винниченко В. Відродження нації. — Ч. III. — С. 426.

⁴⁷ Піскун В. Політичний вибір української еміграції. — С. 126–128; Терещенко Ю., Осташко Т. Український патріот із династії Габсбургів. — К., 2011. — С. 102–103.

9.2. Еміль Ландсберг — міністр шляхів сполучень (листопад—грудень)

Третій уряд Української Держави формувався 12–14 листопада 1918 р. швидко і злагоджено. Над групою діючих міністрів — ініціаторів зміни політичного курсу, а відтак й кабінету міністрів, вже не тяжіли ні домагання української опозиції, ні побажання німецьких військових і дипломатів. З їх кадровими пропозиціями погодився гетьман П. Скоропадський, поставлений загрозливим розвитком внутрішньополітичної і міжнародної ситуації України у складне становище.

В уряді С. Гербеля посаду міністра шляхів сполучень зайняв Е. Ландсберг, особа найменш znana у тогочасному українському політикумі. Однак добре відома у середовищі залізничників. Він був єдиним членом уряду з приставкою «виконуючий обов'язки»¹. У зв'язку з цим секретарі Ради Міністрів у переліку присутніх на засіданнях уряду його прізвище ставили останнім. Хто рекомендував його до Ради Міністрів невідомо, але його призначення погоджувалося з П. Скоропадським. У спогадах він залишив про нього абсолютно схвальний відгук: «Міністр шляхів сполучень — Ландсберг, людина, яку я давно вже шукав і дуже шкодував потім, що познайомився з ним так пізно, на цілу голову вище всіх членів останнього кабінету, енергійний, знаючий справу, спокійний в критичну хвилину, він був би давно призначений міністром шляхів сполучень, якби я його знав раніше»². Можна припустити, що така висока оцінка короткочасної діяльності Е. Ландсберга викликана порівнянням з його попередником Б. Бутенком, який, на думку гетьмана, «цілковито підпав під вплив групи досить невисокопробних українців»³.

Еміль В'ячеславович Ландсберг (1880–1952) — закінчив Петербурзький інститут інженерів шляхів сполучень і належав до молодшої генерації спеціалістів залізничного транспорту передреволюційного часу. До галузі прийшов у 1908 р. Напередодні Лютневої революції займав посаду начальника служби руху Варшавсько — Віденської залізниці. На початку травня 1917 р. призначений помічником начальника управління залізниць Міністерства шляхів сполу-

---

¹ Державний вістник. — 1918. — 15 листопада.

² *Скоропадський П.* Спогади. — С. 316.

³ Там само. — С. 168.

чень. Одночасно був головою Центрального комітету по регулюванню залізничних перевезень. Входив до спеціальної комісії по децентралізації управління залізницями. Критично ставився до розпоряджень глави МШС М. Некрасова, нерідко схвалюваних без врахування позиції галузевих спеціалістів. У вересні 1917 р. Тимчасовим урядом був призначений начальником Експлуатаційного управління МШС⁴. Е. Ландсберг був автором ґрунтовної аналітичної записки про стан залізничного транспорту в Росії часів Першої світової війни⁵. До жовтневого перевороту у Петрограді і дій Всеросійського виконавчого комітету залізничників (ВИКЖЕЛЬ) ставився негативно. Пізніше переїхав до Харкова. До призначення міністром в уряді С. Гербеля завідував залізничною мережею Лівобережної України.

Е. Ландсберг прийшов до МШС через добу після того, як у його стінах на Бібіковською бульварі, 34 організаційно оформилася Директорія — орган керівництва повстанням проти гетьманської влади. Директор департаменту залізниць і одночасно голова Спільки залізничників А. Макаренко став членом Директорії, а командувач Залізничної охорони генерал О. Осецький очолив штаб повстанських військ. Залишився на посаді заступник міністра П. Чубинський, який працював у міністерстві з травня 1918 р. Водночас становище на залізницях постійно ускладнювалося. Ще 20 жовтня Рада Міністрів ухвалила тимчасовий закон про заходи по охороні залізниць. 12 листопада міністр Б. Бутенко оголосив на деяких залізницях надзвичайний стан. Гостро відчувався дефіцит палива для паровозів, оскільки підвіз донецького вугілля фактично припинився. Деякі напрямки залізничних сполучень були перерізані повстанцями. Охорона залізниць була дезорганізована, вантажні перевезення піддавалися грабункам.

Вже 15 листопада у перший день роботи нового уряду Е. Ландсберг отримав доручення «вжити усіх заходів з надання сприяння необхідного військам Центральних держав для правильної їх евакуації»⁶. Наступного дня він доповів Раді Міністрів про можливу евакуацію управління Поліської залізниці з Гомеля до Пінська, оскільки уряд РСФРР анулював Брестську угоду і місто могло бути зайняте радянськими військами. 3 грудня для цих цілей було асигновано 2 млн. крб.⁷ Загалом основні зусилля керівника МШС були спрямовані на отримання кредитування галузевих потреб. 25 листопада уряд виділив 500 тис. крб. для відновлення транспорту, обумовивши їх використання за згоди прем'єра⁸. Цього ж дня Е. Ландсберг на засіданні уряду доповів про відсутність палива для паровозів. Як вихід пропонував дозволити залізничникам господарським способом заготовляти дрова на ділянках, виділених для приватних осіб. Рада Мініст-

⁴ Сенін А. Министерство путей сообщения в 1917 году. — М., 2009. — С. 54, 58, 64, 94, 116.

⁵ Ландсберг Э. К вопросу о положении железнодорожного транспорта в 1916–1917 гг. — Птг, 1918.

⁶ ЦДАВО України. — Ф. 1064. — Оп. 1. — Спр. 7. — Арк. 46.

⁷ Там само. — Арк. 48, 73 зв.

⁸ Там само. — Арк. 60.

рів погодилася з таким варіантом і доручила міністерству земельних справ, у віданні якого знаходилося лісове господарство, сприяти його реалізації⁹.

Е. Ландсбергу вдалося завершити розгляд в уряді низки важливих законопроектів, розроблених ще раніше. Зокрема, 6 грудня був схвалений проект Положення про Вищу раду з транспорту в Українській Державі. Документ ґрунтовно обговорювався міністрами, які внесли чимало поправок. Працівники управління справами цього міжвідомчого органу отримали всі права службовців МШС. Рада могла видавати тимчасові постанови з питань перевезень пасажирів і вантажів, відступаючи від чинного законодавства. Однак цей закон так й не вступив у дію¹⁰. Близьким до прийняття був й інший законопроект надзвичайно важливий для функціонування залізничного господарства — про виділення коштів на придбання рухомого складу для державних залізниць. Оскільки йшлося про багатомільйонні витрати, то законопроект тривалий час узгоджувався у Фінансовій раді, відомстві Державного контролера і тільки 6 грудня Мала Рада Міністрів рекомендувала урядові виділити МШС 135 млн. крб. для закупівлі паровозів і вагонів, з яких 20 млн. у 1918, а решту в наступному році. Однак до схвалення цього законопроекту Радою Міністрів справа не дійшла. Така ж доля спіткала й законопроекти щодо фінансування центральних установ міністерства — 1,1 млн. крб., проведення дослідів з кам'яновугільною смолою та інші¹¹.

2 грудня міністр шляхів сполучень висловив занепокоєння з приводу запланованого від'їзду німецьких військ з Донбасу. Безперечно, члени уряду розуміли, що це призведе до встановлення у краї влади більшовиків чи Добровольчої армії, як і усвідомлювали, що реально не можуть вплинути на процес евакуації німецьких вояків. Міністр закордонних справ було доручено вказати Головному німецькому командуванню, що відвід військ суперечить принципам, викладеним у телеграмі французького консула Е. Енно від 29 листопада. Та й вказувати у штабі Оберкомандо було нікому. Командувач військової групи «Київ» генерал Г. Кірхбах знаходився у Вільно, начальник штабу В. Гренер ще у жовтні був відкликаний до Берліна, а його наступник полковник Ф. Нетге, прибувши до Києва, відразу виїхав до Вінниці домовлятися з Директорією щодо безперешкодного виїзду німецьких військ в обмін на їх нейтралітет у боротьбі повстанців проти гетьманської влади. Таку ж позицію зайняла й Велика німецька солдатська рада у Києві. П. Скоропадський у спогадах писав: «Я розумів, що настав кінець і що нашими військами Київ не може бути утриманий»¹².

Німці пропонували П. Скоропадському дістатися Одеси аеропланом, однак він відмовився. Йшлося також про переїзд до Одеси членів уряду, щоб звідти продовжити боротьбу проти Директорії. Е. Ландсберг гарантував проїзд туди лівобережним шляхом. Голова уряду С. Гербель відкинув ці пропозиції і залишився на робочому місці до приходу військ Директорії. Е. Ландсберг був присут-

⁹ Там само.

¹⁰ Там само. — Арк. 80.

¹¹ Там само. — Спр. 12. — Арк. 125.

¹² *Скоропадський П.* Спогади. — С. 321.

нім на засіданні кабінету міністрів 11 грудня і навіть провів рішення про призначення інженера О. Старицького головним інспектором міністерства. В останньому засіданні Ради Міністрів 14 грудня 1918 р. він участі не брав. На початку січня 1919 р. Верховна слідча комісія висунула Е. Ландсбергу, як й усім членам останнього кабінету міністрів Української Держави, звинувачення і намагалася заарештувати, але йому вдалося залишити Україну і виїхати до Польщі¹³.

---

¹³ *Скоропадський П. Спогади.* — С. 377.

Розділ 10

Міністри земельних справ

Василь Колокольцов

Володимир Леонтович

10.1. Василь Колоколюцов — міністр земельних справ (травень—жовтень)

В умовах відновлення права приватної власності на землю та планованої П. Скоропадським масштабної аграрної реформи міністерство земельних справ мало стати одним з ключових в уряді Української Держави. Гетьман був прихильником столипінської реформи. Вірогідно, що саме під її впливом погляди великого землевласника еволюціонували у бік доцільності системи фермерського господарювання. Він наголошував: «Я також прибічник дрібних господарств, особливо на Україні, і неодноразово казав, що мій кінцевий ідеал був — бачити Україну, вкриту одними лише дрібними, високопродуктивними, приватними господарствами...»¹.

У програмній платформі створеної навесні 1918 р. П. Скоропадським Української народної громади викристалізовано ліберально-консервативне бачення шляхів розв'язання земельного питання. Не випадково, що такі фундаментальні положення програми УНГ, як право приватної власності, купівлі-продажу землі, відчуження земель від великих власників для наділення хліборобів, майже дослівно увійшли до Грамоти гетьмана від 29 квітня².

Гетьман мав також враховувати позицію німецького командування, яке вирішення земельного питання вбачало у відновленні приватної власності та сплаті селянами вартості отриманої землі. Крім того, вони вважали за можливе залишити більші земельні господарства для збереження продуктивності сільського господарства. Ці положення в основному збігалися з реформаторськими намірами гетьмана³.

П. Скоропадський цілком усвідомлював, що земельна реформа не тільки стрижень аграрної політики, але й домінуючий чинник стабільності державного ладу, спокою в краї, відносин з німецьким командуванням. Реформу земельних відносин він кваліфікував як «корінне питання нашої політики»⁴. Природно, що гетьман хотів бачити на посаді міністра земельних справ не просто досвідченого адміністратора, а й однодумця у питаннях проведення аграрних

---

¹ *Скоропадський П.* Спогади. — С. 137.

² *Геращенко Т.* Українська народна громада // Вісник Київського державного лінгвістичного університету. — 2000. — Вип. 4. — С. 209–210.

³ *Дорошенко Д.* Історія України 1917–1923 рр. — К., 2004. — Т. 2. — С. 24.

⁴ *Скоропадський П.* Спогади.— С. 202.

перетворень. У динамічних умовах підготовки державного перевороту такої кандидатури у майбутнього глави держави не виявилось.

30 квітня 1918 р. при узгодженні складу майбутнього кабінету у начальника штабу німецького командування генерала В. Гренера голова Ради Міністрів М. Сахно-Устимович не зміг назвати кандидатуру на посаду керівника міністерства земельних справ. У зв'язку з цим радник посольства Австро-Угорщини В. Принціг заявив, що призначення на цей, особливо важливий пост має відбутися негайно⁵. Пошуком міністра земельних справ займався й особисто П. Скоропадський. Зокрема, він розглядав кандидатуру О. Зноско-Боровського — керуючого справами Союзу хліборобів, але з'ясувалося, що той у питаннях земельної реформи займає позиції діаметрально протилежні гетьмановим⁶.

У сформованому 2 травня кістяку уряду посада земельного міністра також залишалася вакантною. Врешті на цю посаду був призначений В. Колокольцов — відомий харківський земський діяч⁷. П. Скоропадський стверджував, що це був особистий вибір голови уряду Ф. Лизогуба. Прем'єр тривалий час очолював Полтавське губернське земство, особисто знав харківського земця-новатора і тому рекомендував його на посаду міністра.

Василь Григорович Колокольцов народився в 1867 р. у Харкові у дворянській родині. Його батько займав відповідальні державні посади, зокрема був Вітебським губернатором, очолював дворянське зібрання Вовчанського повіту. Мати була великою землевласницею, володіла будинками у Петербурзі і Москві. Василь навчався у Полтавському кадетському корпусі, Петровсько-Розумовській сільськогосподарській академії у Москві, де отримав фах ученого агронома. Потім управляв успадкованим від матері маєтком у Великій Писарівці.

У 1897 р. В. Колокольцов був обраний головою Вовчанського повітового земства. Його енергійна діяльність на чолі земської управи була спрямована на поліпшення освіти, охорони здоров'я, благоустрою, зокрема заліснення берегів Сіверського Донця. У розвиток повіту він вкладав чималі власні кошти. В 1910 р. у повіті діяли 153 земські школи, 13 фельдшерських і 15 лікарських пунктів, 14 сільських бібліотек, історико-археологічний музей. У 1910–1913 рр. повітове земство займало друге місце в Російській імперії, поступаючись Московському. Імператор Миколи II особисто знав В. Колокольцова, який був хрещеним батьком царевича Олексія. Належав до партії кадетів⁸.

⁵ Документы о разгроме германских оккупантов на Украине в 1918 году. — М., 1942. — С. 78.

⁶ *Скоропадський П.* Спогади. — С. 151.

⁷ Державний вістник. — 1918. — 16 травня. В сучасній історичній літературі усталювалося написання — Колокольцев, справжнє прізвище — Колокольцов.

⁸ *Захаров И. В. Г.* Колокольцов. Жизнь и деятельность. — Волчанск, 2003; *Захаров И., Крикливий Ю.* Цей далекий і близький Колокольцов // Слобідський край. — 2003. — 28 травня; *Чугуй А.* Колокольцов та його спадщина на Вовчанщині // Слобожанське культурне надбання. Збірка статей молодих учених. — Харків, 2008. — Вип. I; *Корноненко С. В. Г.* Колокольцев і аграрна реформа П. Скоропадського // Гетьманат Павла Скоропадського: історія, постаті, контрверсії. — К., 2008.

Офіційне призначення В. Колокольцова на посаду міністра земельних справ датоване 10 травня. Саме в цей день була оприлюднена урядова декларація, покликана дати відповідь на хвилю звинувачень нової влади у державному перевороті, встановленні авторитарного режиму, обмеженні прав і свобод. Серед інших уряд був змушений спростовувати й закиди у служінні інтересам великих землевласників та ігноруванні потреб селянства. У заяві відзначалося, що Рада Міністрів уже приступила до аграрної реформи, яка має забезпечити землею мало- та безземельних селян: «Правительство не зупиниться ні перед якими жертвами аби утворити на Україні селянство здорове, забезпечене землею, здатне піднести до найвищої міри її добробут». Документ містив запевнення, що землі власників будуть викуплені державою та передані «по необтяжливій ціні потребуючим хліборобам»⁹.

Апарат міністерства земельних справ, у якому чимало відповідальних посад займали українські есери, зустрів нового керівника активною обструкцією. Проти В. Колокольцова розгорнули кампанію соціалістичні партії. Зокрема, Український національно-державний союз у своєму меморандумі заявив, що кабінет міністрів не є українським за своїм складом і по своїй політичній орієнтації. У ньому зокрема наголошувалося, що болюча і небезпечна в цей час земельна справа «передана в руки такого «діяча», який підбором своїх товаришів (не українців) і відношенням до своїх співробітників по міністерству зразу ж зумів викликати проти себе загальне обурення»¹⁰. Газета соціалістів-федералістів «Нова Рада» назвала його «харківським обрусителем самостійником»¹¹.

Конфліктна ситуація в апараті Мінземсправ набула загострення, службовці оголосили страйк на 30–31 травня, вимагаючи ведення діловодства державною мовою, повернення на посади звільнених колег, усунення з посад русифікаторів тощо. В. Колокольцов зайняв рішучу позицію щодо страйкарів. 29 травня уряд підтримав його пропозицію про звільнення усіх, хто відмовився від роботи, без вихідної допомоги і права повернення до міністерства. Була звільнена значна частина працівників, лише деякі з них згодом були поновлені на посадах¹².

Успадковане від УНР міністерство виявилось не готовим до розробки законодавчої бази аграрної реформи. За свідченнями П. Скоропадського, для обґрунтування законопроектів із земельного питання потрібні були відповідні статистичні дані, а міністерство їх не могло дати, що спричинило затяжку реформи¹³. Проте, не дивлячись на складнощі першого періоду діяльності, міністерство земельних справ стало базою функціонування урядової комісії по виробленню проектів земельної реформи, яку очолював особисто В. Колокольцов. До неї входили вчені, аграрії-практики представники окремих відомств, німецькі фахівці. Провідну роль відігравала аграрна підкомісія — В. Колокольцов, А. Афанасенко,

⁹ Державний вістник. — 1918. — 16 травня.

¹⁰ Чикаленко Є. Щоденник. — Т. I. — С. 39–40.

¹¹ Нова Рада. — 1918. — 28 травня.

¹² ЦДАВО України. — Ф. 1064. — Оп. 1. — Спр. 6. — Арк. 25 зв.

¹³ Скоропадський П. Спогади. — С. 202.

Р. Будберг, О. Зноско-Боровський, Г. Сидоренко. Координація цієї складної роботи покладалася на заступника міністра В. Брунста – відомого ученого агронома, педагога, директора департаменту у міністерстві землеробства Тимчасового уряду. Іншим заступником міністра став відомий інженер-лісівник Г. Бурлаков¹⁴. Апаратом міністерства одночасно велася розробка низки законопроектів, які у своїй сукупності мали скласти правові підстави кардинальних перетворень у сфері земельних відносин.

Готуючи аграрну реформу, Рада Міністрів змушена була узгоджувати її з невідкладними заходами сільськогосподарської практики, обумовленої докорінною зміною приватновласницьких відносин, продовольчими зобов'язаннями перед союзниками, поміщицько-селянським антагонізмом тощо. Насамперед треба було реагувати на виданий ще 6 квітня наказ фельмаршала Г. Ейхгорна про проведення весняних польових робіт, за яким урожай з засіяних площ мав належати сівачеві. Спеціальна комісія розробила законопроект про право на врожай 1918 року. В кінці травня він був винесений на розгляд уряду, де викликав жваву дискусію¹⁵.

Гостро реагували на проект цього закону й поміщицькі кола. Зокрема, з'їзд хліборобів-власників висунув до уряду вимогу, щоб жоден з законопроектів щодо землеволодіння і землекористування не розглядався без їхньої участі. Попереджаючи, що в іншому випадку це потягне «за собою найбільш небажані наслідки»¹⁶. Наказ Г. Ейхгорна вони тлумачили як такий, що стосується виключно земель, засіяних на підставі постанов земельних комітетів. З'їзд також вимагав відкласти публікацію закону на кілька днів для врахування його поправок. Уряд відхилив цю вимогу і закон 27 травня був затверджений гетьманом. Він дістав назву «Про право на врожай 1918 року на території Української Держави».

Цим актом визначалося, що право на врожай озимини, посіяної восени 1917 р. землевласниками, належить їм, а посіяної на орендованих землях — орендарям. Щодо врожаю яровини, посіяної весною 1918 р., то він належить засівачам (як й передбачалося наказом Г. Ейхгорна). Однак останні ставилися в досить жорсткі умови: повернути власникам земель всі господарські витрати, зроблені після жнив 1918 р., а також сплатити всі державні, земські податки та інші платежі. Щодо цукрових буряків, то при неякісній сівбі, проведеній невласниками земель, останні повинні були пересіяти і повернути хазяям земель. Законом передбачалося, що всі спірні питання будуть розглядатися окремими комісіями, призначеними міністром земельних справ. Цілком зрозуміло, що спрямованість цього документу визначалася такими фундаментальними чинниками, як пріоритет приватної власності, зобов'язання перед союзниками, диктат з боку землевласників тощо.

Слід погодитися з думкою С. Корновенка, що прийняття цього закону було своєрідним компромісом між гетьманом, німецько-австрійською адміністрацією

¹⁴ ЦДАВО України. — Ф. 1064. — Оп. 1. — Спр. 6. — Арк. 43.

¹⁵ Там само. — Арк. 22–24.

¹⁶ Там само. — Арк. 17–17 зв.

та землевласниками, оскільки він частково усував протиріччя, породжені квітневим наказом фельдмаршала Г. Ейхгорна¹⁷.

Вже у травні В. Колокольцов вніс на розгляд уряду проект надзвичайно важливого в контексті земельної реформи закону про порядок набування і позбування земель на території Української Держави. Законопроект пройшов тривалий шлях доопрацювання і був затверджений 14 червня 1918 р. під назвою «Про право продажу та купівлі землі поза міськими оселями»¹⁸. Кожному власникові земель надавалося право їх продажу, а Державний земельний банк міг купувати їх без обмеження. Цей закон визначився у такому принциповому питанні, як норма земельного наділу. Кожна фізична і юридична особа могла купити не більше 25 десятин землі. Придбані понад цю норму площі безоплатно відчувувалися на користь казни. Перевищення цього обсягу землі дозволялося Мінземсправ лише для громадських, промислових, культурних цілей. Це ж стосувалося й лісних угідь. Контроль у справі купівлі-продажу землі покладался на губернські та повітові земельні комісії.

Даний закон визначив лише одну, хоч дуже важливу позицію майбутньої реформи — норму землеволодіння до 25 десятин. Сам по собі цей акт виявився функціонально недієздатним, оскільки не були вироблені механізми його реалізації. Залишалися неврегульованими способи переходу землі від власників до Державного земельного банку, ступінь імперативності відчуження землі, максимальні розміри так званих культурних господарств (цукрових, насінневих, конярських, вівчарських та інших). Не були вирішені й такі суттєві питання, як ціни на землю, процедура торгів, їх публічність, підконтрольність тощо. Водночас закон передбачав істотні повноваження міністра земельних справ у врегулюванні проблемних питань. Зокрема тільки він міг давати дозволи на придбання сільськогосподарських та лісних маєтностей понад встановлену норму. Лише міністр мав право від імені держави виступати третьою стороною у цивільному судочинстві щодо земельних спорів.

Від темпів підготовки та якості комплексу цих законопроектів залежала доля земельної реформи. Хоч від самого початку її розробка гальмувалася різновекторними устремліннями головних її творців та опонентів гетьмансько-урядового блоку: Союзу земельних власників і ПРОТОФІСу; німецького командування; українських політичних партій; селянського спротиву. Всі вони заклали живильне середовище гострого конфлікту інтересів, які не вдалося гармонізувати й до падіння гетьманату.

Намагання прискорити ухвалу аграрного законодавства, пристосувати його до поточних потреб негативно відбивалося на якості деяких прийнятих актів. Наприклад, у законі про право на врожай 1918 р. не було врегульоване питання щодо сировини для цукрових заводів. Рада Міністрів змушена була ухвалити окремий закон, який однозначно визначив, що врожай буряків, вирощених на землях заводів чи орендованих, незалежно від умов посіву є власністю заводу.

¹⁷ Корновенко С. В. Г. Колокольцев і аграрна реформа П. Скоропадського. — С. 200–201.

¹⁸ Державний вістник. — 1918. — 16 червня.

Засівачі зобов'язувалися передати врожай заводові чи зібрати і поставити буряки за певну оплату. Як бачимо, закон був цілком на боці цукрозаводчиків. Його положення обумовлювалися необхідністю отримати сировину, виробити цукор, виконати поставки до Німеччини, забезпечити власні потреби держави, підтримати традиційний експорт. До того ж це відповідало намірам гетьмана забезпечити в структурі аграрного сектора статус цукрових заводів як культурних господарств.

Прийняття закону від 14 червня про право купівлі та продажу землі показало не тільки необхідність цілої низки суміжних правових актів, але й гостру потребу створення розгалуженої управлінської вертикалі, яка б змогла забезпечити на всіх рівнях реалізацію земельної реформи. 24 червня Мінземсправ внесло до Ради Міністрів законопроект про утворення губернських і повітових земельно-ліквідаційних комісій¹⁹. Але він був визнаний недосконалим і відправлений на допрацювання. В кінцевій редакції він був ухвалений урядом 6 липня. По суті цей акт надавав поміщикам правове підґрунтя на відшкодування збитків, завданих селянами. Встановлювався піврічний термін задоволення вимог землевласників, а головне дозволялися приблизні підрахунки їхніх втрат. Ця норма закону фактично унеможливлювала в 1918 р. ведення операцій з продажу поміщицької землі.

Одночасно велася розробка й законопроекту «Про утворення земельних комісій та відновлення чинності «Положення о землеустройстве (1912 г.)», який 15 липня був затверджений гетьманом²⁰. Голову губернської земкомісії затверджував міністр земельних справ, крім цього до кожної комісії міністерство делегувало двох своїх представників. Керівник повітової комісії затверджувався міністром. Комісії були покликані здійснювати тимчасове управління земельними маєтками за дорученням господарів, або в разі їх відсутності. Однак за ними залишалося право «в кожний час вимагати повернення маєтків до свого розпорядження».

У цей час також були розроблені положення про землеустрій, про селянське землеволодіння та землекористування. Низка законів з аграрних питань мала надзвичайний характер. Усвідомлюючи можливі наслідки від неотримання врожаю для внутрішнього становища держави і для взаємин з союзниками, Рада Міністрів у середині липня ухвалила закон «Про передачу хліба врожаю 1918 року в розпорядження держави». В засіки держави мав поступити весь тогорічний урожай за винятком харчування і господарських потреб, які мало визначити міністерство продовольства. Передбачалося, що у тих, хто ухилятиметься від передачі врожаю державі, збіжжя буде реквізовано з 30 % знижкою в ціні²¹.

Надзвичайно важко вирішувалося таке стрижневе питання, як встановлення твердих цін на хліб. З цього приводу гостра полеміка велася у міністерствах і в самому уряді. Врешті було ухвалено введення хлібної монополії, міністерство продовольчих справ отримало право реквізиції хліба, на період з 1 серпня по

¹⁹ ЦДАВО України. — Ф. 1064. — Оп. 1. — Спр. 13. — Арк. 61.

²⁰ Державний вістник. — 1918. — 19 липня.

²¹ Там само.

1 грудня встановлювалися тверді ціни на зерно та хлібовироби з подальшим зниженням на 25 %. Такі абсолютно неринкові підходи викликали неприйняття з боку деяких міністрів. Зокрема, І. Кістяковський і Б. Бутенко надали свої особні гадки. Їхніми зусиллями було вилучено з законопроекту положення про хлібну повинність²². П. Скоропадський наголошував, що закон про хлібну монополію був прийнятий виключно під тиском німецьких представників в Україні. Він вважав це однією з корінних помилок німців у їх прагненні будь-якою ціною отримати 60 млн. пудів хліба. Врешті-решт німці більше хліба не отримали, але «надзвичайно налаштували проти себе селянство і весь поміщицький клас»²³. З іншого боку, це яскраве свідчення цілковитої залежності гетьманського уряду від волі вищого німецького командування.

Якщо абстрагуватися від результатів втілення в життя ухвалюваних законів, то діяльність урядової комісії по підготовці земельної реформи під керівництвом міністра В. Колоколюцова можна вважати досить активною і плідною. Міністерство було явним рекордсменом по кількості поданих законопроектів регуляторного характеру. Його зусиллями поволі заповнювали лакуни на правовому полі майбутньої земельної реформи. Зокрема, у серпні на розгляд уряду були внесені законопроекти про врегулювання відносин між власниками й орендарями за угодами на замиське нерухоме майно сільськогосподарського призначення, про принципи укладення договорів найму цього майна у випадку продажу його Державному земельному банку. Аналіз тогочасної ситуації в аграрній сфері Української Держави переконливо доводить, що окремі законодавчі напрацювання суттєво не впливали на зміну земельних відносин в руслі запланованої реформи.

Концептуальне положення про примат права приватної власності, проголошене гетьманом, набуло в сфері земельних відносин потужного поширення і вилилося в динамічні процеси реставрації поміщицької власності. Більше того, частина законопроектів об'єктивно слугувала поглибленню цих процесів, носила антиселянський характер. Зокрема, земельно-ліквідаційні комісії, що задумувалися як арбітражні структури в спорах між землевласниками і селянами, фактично перетворилися в руках губернських і повітових старост, місцевих поміщиків в інструмент прикриття репресивних методів «відшкодувальних» акцій місцевих землевласників.

Протягом травня–червня ця антиселянська практика з боку поміщицтва набрала шалених обертів та інспірувала зворотну реакцію українського селянства, що вилилася в масовий спротив, широкий повстанський рух, спрямований не тільки проти поміщиків, німецько-австрійських військ, але й державної влади, уособлюваної гетьманом. Здійснивши державний переворот під гаслами припинення в країні анархії, наведення порядку і спокою, гетьман та уряд у перші місяці свого правління виявилися неспроможними подолати як поміщицьку вакханалію, так і селянські виступи навіть при сприянні німецьких та австрійських військ. Адже ті стали додатковим подразником селянського спротиву.

²² ЦДАВО України. — Ф. 1064. — Оп. 1. — Спр. 6. — Арк. 140–142 зв.

²³ *Скоропадський П.* Спогади. — С. 290.

В. Колокольцов усвідомлював, що при такому становищі на селі проведення земельної реформи буде неможливим. Був терміново підготовлений законопроект «Про тимчасові заходи боротьби з дезорганізацією сільського господарства». Цей документ був спробою обмежити каральні заходи місцевої адміністрації щодо селянства. За порушення постанов губернських земельних комісій — не більше штрафу у 500 крб. або 6 місяців ув'язнення. Навмисне псування посівів або зерна не могло каратися більше, ніж одним роком тюрми чи примусових робіт. Були подовжені терміни обжалування постанов губернських старост²⁴. Як бачимо, уряд намагався стримувати місцеві адміністрації та земельні комісії у їх намаганні взяти реванш над селянством.

Проте дія цього закону виявилася малоефективною, репресивні заходи проти селянства продовжувалися. У серпні міністр внутрішніх справ І. Кістяковський надіслав губернським старостам обіжник, спрямований на припинення каральних акцій поміщиків з метою повернення збитків, завданих селянськими грабунками доби Центральної Ради та тимчасового більшовицького правління. В документі зазначалося: «У багатьох місцевостях все й ще досі проводять свою діяльність удержувані на приватні кошти карательні загони, які чинять гвалтовні речі. Вважаю за необхідне спинити таку діяльність карательних загонів, бо вони без потреби тільки дратують людність»²⁵.

Аналізуючи причини падіння Української Держави, П. Скоропадський самокритично визнавав ці прорахунки у внутрішній політиці. Він наголошував, що поміщики «хотіли не тільки до копійки отримати за все, що було у них взято або знищено під час аграрних безпорядків, але, на жаль, серед них були і нерідко випадки, коли вони суми своїх збитків дуже перебільшували»²⁶. Безперечно, гетьман у своїх розмірковуваннях не дійшов до визнання, створеної саме урядом правової бази тих неконтрольованих відшкодувань та їх ролі в підриві ще нетривкого державного ладу.

Проведення масштабної аграрної реформи виходило за межі компетенції міністерства земельних справ. Мав бути задіяний такий ключовий інструмент земельного перерозподілу, як Державний земельний банк. Однак уряд явно запізнився з його утворенням. Лише 26 липня на засіданні Ради Міністрів почалося обговорення його статуту. Розгляд вівся постатейно і супроводжувався жвавою дискусією. Особливої гостроти набуло питання про спостережну раду банку. Її склад свідчить про істотну перевагу поміщицьких сил. Союз земельних власників мав 3 мандати, а Мінземсправ лише два²⁷.

Доопрацювання статуту земельного банку суттєво затяглося і він був затверджений лише через місяць — 23 серпня, а опублікований у «Державному вістнику» 14 вересня. Для розгортання діяльності банку з Державної скарбниці асигнували досить скромну суму, як для таких потреб, у 50 млн. крб. Для порівняння зазначимо, що для обслуговування цукрової монополії у липні уряд

²⁴ ЦДАВО України. — Ф. 1064. — Оп. 1. — Спр. 6. — Арк. 84.

²⁵ Нова Рада. — 1918. — 14 серпня.

²⁶ *Скоропадський П.* Спогади. — С. 183.

²⁷ ЦДАВО України. — Ф. 1064. — Оп. 1. — Спр. 6. — Арк. 113 зв.

виділив 278 млн. крб. До банку переходило рухоме і нерухоме майно київських відділень Всеросійських дворянського і Селянського поземельного банків. На жаль, Державний земельний банк успадкував й їхні чималі боргові зобов'язання. До його коштів входили й суми від реалізації свідоцтв, надання кредитів, позик тощо. Головне статутне завдання банку було виписано під цілі земельної реформи — «утворення тривалих, дрібних господарств та піднесення сільсько-го господарства». Головою спостережної ради був затверджений один з активних діячів Союзу земельних власників і ПРОТОФІСу М. Антонов, а керуючим банком — колишній земський діяч з Вороніжчини, Харківський міський голова барон Р. Будберг²⁸.

Пробуксовування земельної реформи викликало занепокоєння й у колах ліберальної інтелігенції, яка розділяла думку про доцільність її проведення. Зокрема, у кінці серпня відомий український громадський діяч, знавець аграрної справи і успішний поміщик Є. Чикаленко виступив у газеті «Нова рада» із статтею «До земельного питання»²⁹. Він позитивно оцінив законодавче обмеження норми земельного володіння 25 десятинами, що унеможливило появу нових латифундистів. Одночасно він з тривогою констатував, що уряд «не робить ніяких заходів, щоб існуючі вже великоземельні маєтки швидко розпродавалися і переходили в руки хліборобів». Одну з причин такого становища автор статті вбачав у спротиві «впливових людей». Наголошуючи, що гетьман не піде на непопулярні заходи щодо великих землевласників, Є. Чикаленко пропонував активно задіяти економічні механізми: збільшити норму земельного володіння, диференціювавши її в межах 50–150 десятин для центральних губерній і в степовій зоні до 250 десятин. Решту ж земель обкласти жорстким податком, стимулюючи власників до продажу земель.

На наш погляд, влітку 1918 р. гетьман недооцінював силу впливу Союзу земельних власників та ПРОТОФІСу на членів Ради Міністрів, в тому числі й з питань підготовки земельної реформи. На відміну від Є. Чикаленка, він не вважав їх «впливовими людьми». У спогадах П. Скоропадський зауважує, що вони були далеко не такою серйозною силою, якою намагалися себе видавати і їм не вдалося примусити гетьмана вести їхню політику³⁰. Але ж і гетьману вони не дали змоги вести власну політику, насамперед в аграрній сфері.

Важливо з'ясувати настільки В. Колоколюцов був рішуче налаштований на позбавлення латифундистів землі і чи вірив у продаж ними землі Державному земельному банку? Цікавими є спогади міністра закордонних справ Д. Дорошенка. З цього приводу він писав: «Коли я запитав Колоколюцова, за який час, на його думку, може відбутися оцей перехід землі з рук великих власників до малих, він відповів, що років за десять»³¹. Якщо припустити, що це було сказано з деяким гумором, то все ж свідчить про певний песимізм міністра щодо швидкого і добровільного продажу поміщиками власних земельних угідь. Певним

²⁸ Державний вістник. — 21 вересня.

²⁹ Нова Рада. — 1918. — 27 серпня; Чикаленко Є. Щоденник. — Т. II. — С. 110.

³⁰ Скоропадський П. Спогади. — С. 208–209.

³¹ Дорошенко Д. Мої спомини про недавнє минуле (1914–1920 pp.). — К., 2007. — С. 336.

підтвердженням цих сумнівів став запропонований у середині жовтня В. Колокольцевим законопроект, за яким держава через рік мала викупити у поміщиків надлишки їхніх земель і розпродати малоземельним селянам. При постанові цього документу був підданий критиці і відхилений³².

Реформування сільського господарства в Україні постійно перебувало в полі зору німецького командування. Насамперед йшлося про реальні можливості вивозу продовольства та сировини. Важливо це також і з огляду на врегулювання становища в українському селі. Адже окупаційним військам доводилося все більше втягуватися в місцеві конфлікти, як правило, на боці земельних власників, виносити вироків німецьких військово-польових судів щодо українських селян.

Німецькі фахівці з українських питань постійно аналізували стан аграрного сектора, хід земельної реформи, становище селянства в Україні. Окремі з німецьких експертів навіть відвідали Київ. Зокрема, берлінський професор Гетш в «Neue Freie Presse» констатував, що й у середині серпня 1918 р. гетьманському урядові не вдалося зрушити аграрну реформу і це є найглибшою основою опозиції гетьманові, яку не можна недооцінювати³³. Газета «Ukrainische Blätter» передову статтю цілком присвятила становищу українського селянства на Поділлі та Волині. «Інакше як пеклом не можна назвати такі факти, що польські поміщики, щоб відшкодувати збитки, заподіяні більшовиками, спираючись на військову силу, накладають на селян контрибуцію в 250 тис. крб. за шкоду в 10 тис крб.» — наголошував автор статті³⁴. До речі, вона вийшла після офіційного візиту гетьмана до Німеччини.

Пізніше П. Скоропадський згадував, що під час зустрічі з імператором Вільгельмом II той шкодував, що в Росії не були проведені реформи, особливо аграрна. На що гетьман відповів: «у нас на Україні повним ходом ведеться розробка аграрної реформи»³⁵. Оптимістично оцінював хід земельної реформи в Україні й голова Ради Міністрів Ф. Лизогуб, який здійснив поїздку до Німеччини у серпні місяці.

Повільне проведення земельних перетворень формували й відповідне ставлення німецького Oberkommando у Києві до галузевого міністра. У В. Колокольцева склалися досить напружені відносини з представниками німецької влади. Економічний радник посольства Німеччини в Києві О. Відфельд виношував план відшкодування Українською Державою збитків, нанесених німецьким колоністам під час війни царським урядом. З цього приводу він 1 червня надіслав голові Ради Міністрів Ф. Лизогубу відповідний меморандум³⁶. Прем'єр дав доручення міністру земельних справ В. Колокольцеву підготувати проект постанови уряду з цього питання. Той усвідомлював, що реалізація вимог німецьких колоністів ускладнить й без того напружені відносини у земельній сфері на Півдні України. Тільки 28 червня він вніс до уряду проект про створення спеціальної

³² Корновенко С. В. Г. Колокольцев і аграрна реформа П. Скоропадського. — С. 201.

³³ Neue Freie Presse. — 1918. — 16 серпня.

³⁴ Ukrainische Blätter. — 1918. — 25 вересня.

³⁵ Скоропадський П. Спогади. — С. 276.

³⁶ Крах германской оккупации на Украине. — М., 1936. — С. 95.

комісії у справах німецьких колоністів. Після обговорення кабінет міністрів дійшов висновку, що така комісія має функціонувати при міністерстві юстиції у складі відомчих юрисконсультів з метою з'ясування правових наслідків дій російського уряду для гетьманату³⁷. Оскільки відомостей про дану комісію виявити не вдалося, то можна стверджувати, що вона так й не розгорнула діяльності.

В. Колоколюцов був противником введення хлібної монополії, на якій твердо наполягали німці. На початку серпня він з цього приводу направив Ф. Лизогубу офіційного листа, який передали на розгляд новопризначеному міністрові продовольчих справ С. Гербелью³⁸. 14 серпня В. Колоколюцов провів через уряд закон про врегулювання договірних відносин між земельними власниками і орендарями, який передбачав істотне підвищення орендної плати для помість, де ведеться інтенсивне господарство. Його положення викликали заперечення з боку представників німецької влади. Міністрові довелося давати їм пояснення. Незадовольний генерал В. Гренер направив до уряду листа з вимогою переглянути закон і затримати його публікацію.

Уряд під головуванням віце-прем'єра М. Василенка 28 червня прийняв ухвалу, не властиву для його відносин з Оберкомандо: «просити пана Гетьмана відмітити генералу Гренеру, що український уряд не може погодитися з втручанням у його законодавчу політику і наполягає на опублікуванні закону». Очевидно, П. Скоропадський не наважився перечити всесильному Гренеру, бо вже наступного дня уряд доручив В. Колоколюцову скликати нараду представників землевласників і орендарів з залученням німецької сторони для владнання спірних питань³⁹.

У зв'язку з закінченням терміну дії українсько-німецької економічної угоди від 23 квітня 1918 р., у серпні була створена спільна з німцями і австро-угорцями комісія з підготовки нового економічного і валютного договору. Від українського уряду до неї ввійшли міністр торгівлі і промисловості С. Гутник та міністр продовольчих справ С. Гербель. Глава одного з базових міністерств — В. Колоколюцов не був запрошений до її складу. Не отримав він і державних нагород Німеччини, яких восени удостоїлися П. Скоропадський, Ф. Лизогуб, С. Гутник, С. Гербель та інші українські урядовці.

Добре поінформований про плани німецької сторони Є. Чикаленко на початку жовтня занотував у щоденнику про зізнання помічника В. Гренера майора В. Яроша щодо намірів провести поступову ротацію Ради Міністрів. Зокрема, йшлося й про заміну В. Колоколюцова. Є. Чикаленко вважав, що «Колоколюцев не відповідає поглядам ні гетьмана, ні німецького командування, бо вони вимагають аграрної реформи, а Колоколюцев, спираючись на великоземельні кола і «Протофіс», рішуче виступає проти всякої реформи, гадаючи, як і Кістяковський, що земельні відносини складуться самі собою через вільний продаж землі»⁴⁰. Опозиційна преса також звинувачувала його в стримуванні земельної

³⁷ ЦДАВО України. — Ф. 1064. — Оп. 1. — Спр. 6. — Арк. 71 зв.

³⁸ Там само. — Арк. 158 зв.

³⁹ Там само. — 174 зв., 177 зв.

⁴⁰ Чикаленко Є. Щоденник. — Т. II. — С. 130.

реформи, у намаганні «захистити права великих земельних власників, а селянам віддати клинці, одрізки поміщицьких земель»⁴¹.

На наш погляд, це була не зовсім об'єктивна оцінка, обумовлена належністю В. Колокольцова до правої, проросійської частини кабінету міністрів. Очевидно, ближчим до істини був П. Скоропадський, який писав, що Колокольцов «не був українцем (в ідейному сенсі — Р.П.), але справу свою робив чесно»⁴². І підтвердженням тому продуктивна законотворча діяльність, очолюваного ним міністерства. До середини жовтня основні праворегулюючі документи для проведення ліберально-консервативної земельної реформи були підготовлені. Хоч потребували розробки ще цілого шлейфу підзаконних актів. І все ж бракувало ключового імперативного закону про обов'язковість продажі землі поміщиками Державному земельному банкові. Але ухвала його залежала не тільки від міністра В. Колокольцова.

Очевидно, головний промотор земельної реформи В. Колокольцов восени 1918 р. дійшов висновку, що гетьман не наважиться на примусове відібрання землі у поміщиків, а відтак й швидке її завершення неможливе. Газета партії соціалістів-федералістів «Нова рада» писала, що під тиском Всеукраїнського союзу земельних власників та ПРОТОФІСу міністр втратив здатність до рішучих дій і сподівався на врегулювання земельних відносин через вільний продаж землі⁴³.

З початком жовтня об'єднані в Українському національному союзі опозиційні сили, підтримані німецьким командуванням у Києві, наполегливо домагалися від П. Скоропадського реорганізації Ради Міністрів з метою її українізації. Десять міністрів-кадетів виступили з декларацією про необхідність орієнтації України в умовах завершення Світової війни на союз з найбільшовицькою Росією. Гетьман відправив уряд у відставку. 19 жовтня В. Колокольцов провів законопроект про заборону вивозу коней за межі України без дозволу міністра земельних справ. Це був не тільки останній документ, але й останній робочий день міністра В. Колокольцова⁴⁴.

Урядова криза виявилася досить затяжною. Лідери УНС вимагали для своїх представників не менше половини портфелів в майбутньому уряді. Формування кабінету міністрів велося за участю генерального консула Німеччини у Києві Е. Тіля. Гетьман вперто не йшов на поступки. Лідери опозиції домоглися аудієнції у В. Гренера. Розглядали різні комбінації складу уряду. П. Скоропадський погодився віддати представникам опозиції міністерства освіти, праці, віровизнаних, які, очевидно, не вважав ключовими. Він відстояв прем'єра Ф. Лизогуба, міністрів фінансів, продовольства, військового та інших. Але одразу погодився на заміну міністрів земельних справ В. Колокольцова та внутрішніх справ І. Кістяковського. У такий спосіб він був змушений реагувати на категоричні вимоги німців стосовно цих урядовців. Пізніше у спогадах П. Скоропадський дав колишньому міністру земельних справ досить похвальні, а почасти й гіперболізовані

⁴¹ Нова Рада. — 16 жовтня.

⁴² *Скоропадський П.* Спогади. — С. 170.

⁴³ Нова Рада. — 1918. — 6 вересня.

⁴⁴ ЦДАВО України. — Ф. 1064. — Оп. 1. — Спр. 7. — Арк. 20.

характеристики: «Колокольцев був людиною рішучою і енергійною. Крім того, він був щиро відданий ідеї проведення аграрної реформи на розумних засадах», «в смислі його відданості справі створення України він був безгрішний»⁴⁵.

На відміну від гетьмана начальник його штабу генерал Б. Стеллецький у спогадах писав: «Колокольцев подав свій земельний проект. Але цей проект був настільки недосконалий, що навіть Скоропадський, людина, яка стояла далеко від земельного законодавства, і той не наважився запропонувати його на обговорення». Характеристику міністра можна залишити поза увагою, адже Б. Стеллецький мало кого з членів уряду оцінив позитивно. А от щодо «далекості» гетьмана від земельної реформи, то це абсолютна неправда. П. Скоропадський був справжнім ідеологом аграрних перетворень, базованих на приматі права приватної власності. Він вже вступив на посаду гетьмана з чітким баченням основних етапів і кінцевої мети земельної реформи — створення з малоземельних селян потужного середнього класу фермерів-виробників і водночас широкої соціально-політичної бази новітнього гетьманату.

У сформованому у кінці жовтня уряді посаду міністра земельних справ зайняв відомий український діяч, поміщик і цукрозаводчик В. Леонтович. Однак цей кабінет міністрів працював лише три тижні і був відправлений у відставку в зв'язку з зміною політичного курсу Української Держави на відновлення федеративної Росії. 15 листопада розпочав роботу новий уряд С. Гербея. Колишні колеги відразу заопікувалися долею В. Колокольцова. Спеціально для нього уряд встановив посаду головноуповноваженого з влаштування біженців колишньої прифронтової смуги в Україні. Було затверджене положення про статус уповноваженого на правах заступника міністра, при якому створювалася рада з представників міністерств фінансів, охорони здоров'я, землеробства та державного контролю⁴⁶. Розгорнути діяльність цієї комісії не вдалося через початок антигетьманського повстання.

В умовах очевидного падіння гетьманату В. Колокольцов виїздить до Одеси, а звідти в Катеринодар. З лютого 1919 р. він завідував відділом землеробства в денікінському уряді — «Особливій нараді»⁴⁷. У квітні був призначений головою комісії по розробці проекту аграрної реформи. Кількамісячні напрацювання комісії дістали негативну оцінку генерала А. Денікіна. Він кваліфікував документи як явно пропоміщицькі, «написані для заспокоєння нервів землевласників». В. Колокольцов змушений був подати у відставку. Не виключено, що він став жертвою політичних інтриг в оточенні головнокомандувача ЗСПР, який неприхильно ставився до колишніх діячів гетьманського режиму⁴⁸. На нашу думку,

⁴⁵ *Скоропадський П.* Спогади. — С. 201–202.

⁴⁶ ЦДАВО України. — Ф. 1064. — Оп. 1. — Спр. 7. — Арк. 51.

⁴⁷ Журнали засідань Особого совещания при главнокомандующем Вооруженными силами на юге России А.И. Деникине. Сентябрь 1918 — декабрь 1919 года. — М., 2008. — С. 13, 15, 208, 211 и др.

⁴⁸ *Деникин А.* Очерки русской смуты. Январь 1919 — март 1920. Воспоминания, мемуары. — Минск, 2002. — С. 126; *Корновенко С.* Участь В. Колокольцева в розробці проекту аграрної реформи денікінського уряду // *Укр. іст. журнал.* — 2013. — № 3. — С. 170.

твердження про таку неприхильність дещо перебільшені. Адже до роботи в денікінській цивільній адміністрації та її структурах був залучений не лише В. Колокольцов і його заступники В. Брунст і Г. Бурлаков, міністр юстиції М. Чубинський, державний секретар С. Завадський та інші. На військову службу ЗСПР стали десятки колишніх генералів і адміралів Української Держави.

На початку 1920 р. В. Колокольцов через Новоросійськ виїздить до Греції, де лікувався від тифу. Якийсь час перебував у Сербії. У 1923–1925 рр. працював у Берліні бухгалтером. Тут він одружується втретє. Слід відзначити, що його сімейне життя було досить складним. Ще навчаючись у кадетському корпусі він закохався у просту селянську дівчину, яка народила йому сина. Не дивлячись на заперечення близьких, Василь з нею одружився. Однак у справу втрутився цар Микола II і шлюб розпався. Другою дружиною стала жінка дворянського походження, яку більшовики розстріляли у 1918 р. Останнє десятиліття свого життя В. Колокольцев жив у Парижі, завідував складом на заводі Рено. Брав участь в емігрантському громадському житті, входив до однієї з масонських лож. У столиці Франції відбулося вшанування 40-річчя його земської діяльності, яке проходило під головуванням В. Маклакова. У вересні 1934 р. В. Колокольцов покінчив життя самогубством. Причиною такого вчинку вважають перенесений інсульт і небажання бути тягарем для близьких. Похований на Біанкурському цвинтарі у передмісті Парижа⁴⁹.

Отже, В. Колокольцов належав до когорти видатних організаторів земського життя дореволюційної Росії. Маючи чималий досвід управління, організаторський талант і ліберальні переконання, він погодився на працю в уряді Української Держави, вбачаючи у ній, як і більшість колег–кадетів, перехідну стадію до відродження Росії.

При відсутності українського патріотизму він все ж був добрим фахівцем і послідовно відстоював задекларовані П. Скоропадським основні засади земельної реформи. Керована ним урядова комісія встигла чимало зробити у сфері підготовки її законодавчої бази. Проте на якомусь етапі міністр, не бачачи політичної волі гетьмана і уряду зламати опір великих землевласників, й сам зневірився у можливостях динамічного проведення аграрних перетворень в Україні.

Під тиском німців у час жовтневої урядової кризи П. Скоропадський звільнив його, але пізніше писав, що заради справедливості справжнім автором проекту земельної реформи слід вважати В. Колокольцева, а не його наступника В. Леонтовича, хоч тому й прийшлося подавати документ на розгляд уряду.

---

⁴⁹ Захаров И. В. Г. Колокольцов. Жизнь и деятельность. — С. 9–14.

10.2. Володимир Леонтович — міністр земельних справ (жовтень—листопад)

При формуванні нового складу уряду вже на початку жовтня П. Скоропадський дійшов думки про необхідність заміни міністра земельних справ. Пошук відповідної кандидатури виявився тривалим і складним. Представники Українського національного союзу наполягали на особі К. Мацієвича — ученого агронома, заступника голови Всеукраїнського земського союзу, члена УПСФ. П. Скоропадський якийсь час хотів бачити на цій посаді А. Афанасенка — директора департаменту Мінземсправ. Потім йшлося про І. Черниша — заступника міністра продовольчих справ, але він не дав згоди. В черговий раз відмовився й Є. Чикаленко. Вже напередодні призначення уряду 24 жовтня погодився взяти портфель міністра земельних справ відомий український діяч, письменник, видавець, меценат, поміщик і цукрозаводчик В. Леонтович¹.

Володимир Миколайович Леонтович народився у серпні 1866 р. на х. Орхівщина Лубенського повіту Полтавської губернії в українській шляхетській родині. Його мати — Ольга Іванівна походила з французького роду Альбрандів, а батько — Микола Павлович належав до давнього козацько-старшинського роду. Володимир доводився племінником знаменитому підприємцю і меценату В. Смиренку, мав трьох братів і двох сестер. У 1896 р. одружився з донькою філософа В. Лесевича — Юлією. Закінчив юридичний факультет Московського університету, де отримав ступінь кандидата права. Був рекомендований для підготовки до професорського звання, але батьки наполягли на поверненні додому і занятті власним помістям, яке мало 800 десятин землі².

З 1888 р. В. Леонтович три десятиліття жив і працював в Орхівщині, активно долучився до земської роботи, обирався мировим суддею, головою повітового Агрономічного товариства. У своєму селі збудував двокласну школу, утримував учителя, зібрав бібліотеку. Він мав літературний хист і рано почав писати. На початку 1990-х рр. у Львові вийшли друком його перші оповідання і повість під псевдонімом В. Левенко. Разом з Є. Чикаленком заснував видавниче товариство, опікуючись друком україномовних популярних книжок. Був фактичним розпорядником коштів добродійного «Фонду Смиренка». Фінансував видання української щоденної газети «Громадська думка», згодом — «Ради». Значні суми

¹ Крах германської окупації на Україні. — М., 1936. — С. 180–181.

² *Леонтович В.* Зібрання творів у 4-х томах. — К., 2005. — Т. 3. — С. 7–9.

з фонду отримав й М. Грушевський для редакovanого ним «Літературно-наукового вісника НТШ». Водночас В. Леонтович публікувався як письменник і публіцист у багатьох українських виданнях. У 1906 р. балотувався до Державної думи, але сільські виборці не підтримали кандидатуру поміщика.

В. Леонтович брав активну участь у громадсько-політичному житті, входив до Київської старої громади і Товариства українських поступовців. Прихильно зустрів падіння царизму, від партії автономістів — федералістів входив до Центральної ради, хоч її лідери ставилися з певною недовірою до його «буржуйського» статусу. У складі делегації Центральної Ради їздив до Петрограда на переговори з Тимчасовим урядом щодо автономії України. Вже перед падінням УНР у квітні 1918 р. прем'єр В. Голубович пропонував йому зайняти посаду міністра торгівлі і промисловості. Але це був час, коли представники УПСФ вже виходили з уряду³.

Загалом у колі київського політичного і ділового істеблшменту В. Леонтович користувався чималим авторитетом. Столицею постійно поширювалися чутки про зміни в гетьманському уряді і серед можливих членів кабінету називався й В. Леонтович. Саме до нього на початку жовтня звернувся міністр внутрішніх справ І. Кістяковський з проханням підібрати з українських діячів кандидатури для оновлення уряду. Однак досвідчений політик, не будучи переконаним, що міністр діє за дорученням гетьмана, а не плете власну інтригу, ухилився від такої місії. Коли вже від П. Скоропадського надійшли пропозиції відомому українському діячеві і успішному землевласникові Є. Чикаленкові взяти портфель міністра земельних справ, то В. Леонтович умовляв його увійти до Ради Міністрів. Відмова Євгена Харлампієвича спонукала В. Леонтовича погодитися на зайняття однієї з ключових посад в гетьманському уряді.

Пізніше В. Леонтович деталізував обставини свого приходу до уряду. 24 жовтня до нього завітав В. Винниченко і повідомив, що Національний союз висунув його своїм кандидатом на посаду міністра земельних справ. А ввечері за ним Ф. Лизогуб прислав урядовця з авто, яке по дорозі зламалося, і він дістався гетьманського палацу так пізно, що ніякої попередньої розмови ні з Ф. Лизогубом, ні з П. Скоропадським не було. Якраз гетьман оголошував склад нового уряду за його участю. Так В. Леонтович подавав події у січні 1919 р.⁴

У спогадах еміграційної доби це виглядає вже по-іншому: діставши запрошення від Ф. Лизогуба, відразу поїхав до нього. Прем'єр наголосив, що «головним завданням має бути вироблення проекту аграрної реформи та переведення в життя тих земельних законів, які будуть ухвалені». Зусилля свого попередника В. Колокольцова з проведення земельної реформи він оцінює негативно: «в паперах міністерства я не знайшов нічого, що вказувало б на підготовку земельної реформи, або хоч би на те, що збиралися матеріали, відбувалися засідання тощо»⁵.

³ Верстюк В., Осташко Т. Діячі Української Центральної Ради. Біографічний довідник. — К., 1998. — С. 116.

⁴ Гетман П.П. Скоропадский. Украина на переломе. 1918 год. — М., 2014. — С. 834.

⁵ Леонтович В. Зібрання творів у 4-х томах. — Т. 3. — С. 213.

Такі оцінки з боку В. Леонтовича були свідомим відступом від дійсного стану справ з проведенням аграрної реформи. Він неприязно ставився до свого попередника В. Колокольцова і вдався до приниження його внеску у законодавче забезпечення земельної реформи. Новий міністр добре знав, що за травень–жовтень очолювана В. Колокольцевом комісія підготувала, Рада Міністрів схвалила, а гетьман підписав цілу низку законів, які й складала окремі елементи проведення земельної реформи. Це закони про право продажу та купівлі землі, яким була визначена норма землеволодіння до 25 десятин; про право на врожай 1918 року; про земельні комісії; про земельно–ліквідаційні комісії; про заходи боротьби з дезорганізацією сільського господарства; про утворення Державного земельного банку; про його статутний капітал та інші⁶.

Очевидно, для В. Леонтовича стимулюючим мотивом входження до уряду була й згода стати міністрами відомих українських діячів, соціалістів–федералістів О. Лотоцького, М. Славинського, П. Стебницького, А. В'язлова. До того ж в уряді залишилися українофіли В. Любинський і Д. Дорошенко⁷. В свою чергу П. Скоропадський був упевнений, що В. Леонтович поділяє його концептуальні підходи до розв'язання земельного питання в Україні.

В. Леонтович був затверджений міністром у ніч на 25 жовтня і пробув на посаді міністра формально три, а фактично — два тижні⁸. Майже ніяких кадрових змін в апараті міністерства він не проводив. Заступниками глави Мінземсправ залишилися В. Брунст і Г. Бурлаков. Перший взагалі був незамінним, оскільки від самого початку займався питаннями роботи комісії по проведенню земельної реформи і координував профільні законодавчі напрацювання. Правда, В. Леонтович хотів ввести третю посаду заступника міністра і запросити когось з ближчих до нього людей. Відомий український діяч, заступник голови Всеукраїнського земського союзу К. Мацієвич відмовився від пропозиції. Не погодився й І. Черниш, який був заступником міністра продовольчих справ.

Документальні матеріали і спогади П. Скоропадського дозволяють зробити висновок, що він лише після повернення з Німеччини усвідомив усю небезпеку подальшого затягування аграрної реформи. Сформувавши уряд, 29 жовтня гетьман звернувся до громадян України з спеціальною грамотою, у якій підвів основні здобутки піврічного функціонування гетьманату і виклав основні завдання державного будівництва. Головне місце в документі відведено земельній реформі. У грамоті наголошується, що підготовча робота завершується і з'являється можливість почати її здійснення. Тому слід запросити для вироблення «головних основ земельної реформи й тих законодавчих заходів, котрі повинні бути доповненням і розвитком, представників усіх клас людності, заінтересованих у цій справі»⁹.

⁶ *Пиріг Р.* Українська гетьманська держава 1918 року. Історичні нариси. — К., 2011. — С. 150–155.

⁷ Державний вістник. — 1918. — 26 жовтня.

⁸ ЦДАГО України. — Ф. 1064. — Оп. 1. — Спр. 7. — Арк. 23–44.

⁹ Державний вістник. — 1918. — 2 листопада.

З цією метою П. Скоропадський пропонував скликати особливу нараду під його головуванням, основним завданням якої стане вироблення аграрного закону на засадах, проголошених у інавгураційній грамоті від 29 квітня. Зокрема, це створення державного земельного фонду за рахунок земель скарбових, церковних і частини приватних власників. При цьому важливо не допустити порушення інтересів приватних осіб, оплатити по належній оцінці все їх майно, що надходить до Державного земельного фонду. Метою реформи має бути постачання через продаж землі малоземельним селянам і козакам України й утворення дрібних, але міцних, селянських і козацьких господарств. Наголошувалося, що ці заходи не повинні завдати шкоди цукровій промисловості — головному джерелу багатства України і не понизити загальну продуктивність і культуру сільського господарства. Йшлося також про розробку супутніх законопроектів, пов'язаних з сільгоспвиробництвом, меліорацією, використанням надр тощо¹⁰.

У кінці жовтня відбулася перша робоча зустріч В. Леонтовича з гетьманом. Від нового міністра П. Скоропадський вимагав «виготовити програму і навіть законопроект реформи так скоро, що Міністерство не в силі було того зробити». А потім нагадував про необхідність прискорення підготовки документів. Але, коли через два тижні В. Леонтович приніс законопроект, то він залишив його у себе, так і не розглянувши. «Дякуючи сьому, — стверджував пізніше колишній міністр, — програма аграрної реформи і не була на розгляді міністерства (уряду — Р.П) за той час, коли я там був»¹¹.

В. Леонтович застав нову земельну комісію у стадії формування. В протоколах засідань уряду вона має назву «Особое совещание по земельной реформе». Склад її був досить численним і розмаїтим. До неї входили представники гетьмана, голови Ради Міністрів, міністри та представники міністерств і відомств, посланці Союзу земельних власників, ПРОТОФІСу, близько 50 вчених, аграрії-практики¹². Склад її постійно поновлювався. Навіть митрополит Антоній (Храповицький) висловив бажання направити свого представника. На засіданнях Ради Міністрів періодично йшлося про зміни у складі особливої земельної наради¹³.

Міністерство земельних справ ще за часів В. Колокольцова підготувало порівняльні статистичні дані про кількість землі на душу населення в Україні, Росії та інших країнах. Цифрові викладки ще більше переконали П. Скоропадського в думці про обмеженість земельних ресурсів в Україні і можливість забезпечення землею лише малоземельних селян. При цьому він наголошував, що «треба мати на меті — державу, а не жалюгідну сентиментальність»¹⁴.

Журнали засідань другої каденції Ради Міністрів фіксують недостатню активність міністра В. Леонтовича. При складанні тижневого (1–6 листопада) порядку денного він не запропонував для розгляду жодного профільного питання. Очевидно, він намагався «утрясти» склад та регламентувати діяльність

¹⁰ Державний вістник. — 1918. — 2 листопада.

¹¹ Гетман П.П. Скоропадский. Украина на переломе. 1918 год. — С. 835.

¹² ЦДАВО України. — Ф. 1061. — Оп. 3. — Спр. 6. — Арк. 2–4.

¹³ Там само. — Ф. 1064. — Оп. 1. — Спр. 7. — Арк. 53–62.

¹⁴ *Скоропадський П.* Спогади. — С. 285–286.

земельної комісії, яку так і не міг зібрати. Тільки 11 листопада за його поданням уряд погодив проект положення про Особливу нараду по земельній реформі.

Цього ж дня кабінетом міністрів був схвалений законопроект про сплату орендарями податків за орендовану земельну власність у 1918–1919 рр., який мав покласти край давній суперечці між власниками і орендарями у справі оподаткування¹⁵. 13 листопада В. Леонтович провів через уряд важливий закон про порядок продажу за посередництвом Державного земельного банку казенних оброчних статей та про передачу банком земельних ділянок у власність держави. Фактично йшлося про один з механізмів регулювання продажу банком землі дрібним власникам і забезпечення інтересів держави у збереженні так званих культурних господарств — цукрових плантацій, насінневих станцій, пасовиськ конезаводів тощо¹⁶.

Закон пройшов процедуру затвердження гетьманом, але був оприлюднений в офіційному урядовому органі лише 4 грудня, коли вже новому урядові С. Гербеля було не до земельної реформи. Однак й без того цей правовий акт був приречений на функціональну недієздатність. Адже фактично у розпорядженні Державного земельного банку не було достатнього фонду земельної власності для продажу селянам. Ні у П. Скоропадського, ні в Ф. Лизгуба не вистачило політичної волі знайти важелі примусу поміщиків до продажу землі Державному земельному банку, а ринкові економічні стимулятори не були вироблені. Хоч вже в еміграції сотні поміщиків, залишившись без засобів до існування, дуже жалкували, що не продали тоді свої маєтності. До них належали й два поміщики – гетьманські міністри В. Колокольцов і В. Леонтович.

В. Леонтович був добре поінформований про наростання внутрішньоурядової кризи у зв'язку з призначення лідерами УНС на 17 листопада скликання Національного конгресу та заборону його проведення главою МВС В. Рейнботом. 12 листопада В. Леонтович разом з іншими міністрами — членами української групи був на зустрічі з лідерами УНС В. Винниченком, М. Шаповалом та М. Кушніром, де вирішили домагатися відміни заборони конгресу. Тоді ж В. Леонтович і міністр юстиції А. В'язлов з цього питання відвідали гетьмана, але не змогли його переконати. Наступного дня міністр освіти П. Стебницький і міністр шляхів сполучень Б. Бутенко знову умовляли П. Скоропадського зняти заборону, але також безуспішно.

14 листопада ця проблема гостро постало на засіданні уряду. Від імені української групи міністр праці М. Славинський категорично вимагав зняти заборону на проведення Національного конгресу. При голосуванні сім міністрів підтримали відміну заборони конгресу, а 8 — були проти. На той час прем'єр Ф. Лизгуб вже залишив Україну, а головував А. Ржепецький. Він пішов до гетьмана доповісти про фактичний розкол в уряді. Повернувшись о 3-тій годині ночі, він оголосив про рішення глави держави відправити кабінет міністрів у відставку¹⁷.

¹⁵ ЦДАВО України. — Ф. 1. — Оп. 1. — Спр. 7. — Арк. 38 зв.

¹⁶ Державний вістник. — 1918. — 4 грудня.

¹⁷ ЦДАВО України. — Ф. 1. — Оп. 1. — Спр. 7. — Арк. 44.

В. Леонтович повернувся до звичного життя, хоч оголошене Директорією антигетьманське повстання внесло чималі тривоги в середовище столичного українського політикуму. Саме до авторитетного В. Леонтовича на початку грудня звернулися довірені особи П. Скоропадського М. Сахно-Устимович і П. Дорошенко з проханням скласти список українського уряду, який би міг постати в час приходу військ Антанти, і примирити Директорію з гетьманом. Навіть напередодні взяття Києва військами повстанців В. Леонтович погоджувався виїхати до Директорії з посередницькою місією, однак гарантій такої поїздки вже ніхто дати не міг¹⁸.

В новому уряді С. Гербеля, який став до роботи 15 листопада, обов'язки міністра земельних справ взяв на себе голова кабінету міністрів. Однак жодних слідів його діяльності у цій сфері в журналах засідань уряду не зафіксовано. І це не випадково. Адже перші два листопадові тижні він хворів, а наступні два грудневих — був зайнятий виключно проблемами організації оборони столиці. Справами земельної комісії займався її незмінний секретар заступник міністра В. Брунст. Після проголошення гетьманом федеративної грамоти із складу комісії вийшла група В. Шемета, який заявив, що проведення реформи можливо лише в незалежній Україні.

Відразу після відставки В. Леонтовича В. Брунст запропонував на засіданні уряду розглянути результати роботи земельної комісії часів міністра В. Колокольцова. Однак ця пропозиція була відхилена з огляду на вимоги гетьмана сформувати велику особливу нараду з питань земельної реформи. В. Брунсту доручили терміново визначитися з складом комісії і подати на затвердження уряду. Перше її засідання було призначено на суботу 23 листопада¹⁹. Наступні відбулися 25 і 29 листопада, 6 і 10 грудня. Постає питання: чим займалося поважне зібрання, якщо проект вже був підготовлений В. Леонтовичем?

На наш погляд, пов'язувати законодавче завершення аграрної реформи з діяльністю такого аморфного органу, як Особлива земельна нарада, було тактичним прорахунком П. Скоропадського. Тим більше, в умовах серйозного ускладнення внутрішньополітичної ситуації і невизначеності міжнародного становища Української Держави, які не сприяли налагодженню роботи нової комісії. Формування її не було завершено. Делегати українських організацій виходили з її складу. Представники поміщиків у комісії фактично саботували роботу, сподіваючись на швидкий прихід військ Антанти, які поховають саму ідею земельної реформи.

Після падіння гетьманату В. Леонтович залишався у Києві. Особливих побоювань репресій з боку республіканської влади у нього не було, адже його тривале і сумлінне служіння українській справі було незаперечним. Крім того Директорія ухвалила заарештувати лише членів останнього гетьманського кабінету, очолюваного С. Гербелем. 17 січня 1919 р. В. Леонтович в якості свідка був допитаний членом Верховної слідчої комісії сенатором Г. Шияновим. Він

¹⁸ Чикаленко Є. Щоденник. — Т. II. — С. 185–187.

¹⁹ ЦДАВО України. — Ф. 1. — Оп. 1. — Спр. 7. — Арк. 51.

детально розповів про обставини свого приходу до уряду, про контакти з гетьманом щодо проведення земельної реформи. Наголосив, що після зустрічі з П. Красновим на початку листопада П. Скоропадський втратив інтерес до реформи і обстоював необхідність об'єднання з Доном для спільної боротьби проти більшовиків. Щодо причин проголошення гетьманом федеративної грамоти та формування нового уряду, то йому нічого відомо не було²⁰.

Про свою участь у реалізації земельної реформи В. Леонтович заявив: «Аграрний проект, який вироблявся до мого заступлення у міністерство, не був викінчений та, на мою думку, був дуже вузький. Він обмежував примусове відчуження одрізками, вигонами та почасти протягом довгих років орендованими селянами землями». Це була цілком об'єктивна оцінка стану земельної реформи, зроблена екс-міністром майже відразу після відставки, — законодавчо реформа не завершена, не створений і достатній земельний фонд для продажу малоземельним селянам²¹.

Крім того, В. Леонтович Верховній слідчій комісії у січні 1919 р. заявив, що на початку листопада передав П. Скоропадському проект законів, але «він не тільки не розглянув міністерського проекту в той мій доклад, а тримав його в себе нерозглянутим кілька день, дарма, що я нагадував йому щодня про нагальну потребу внести програму на розгляд до Ради Міністрів. Дякуючи сьому програма аграрної реформи і не була на розгляді міністерства (уряду — Р.П.) за той час, поки я там був»²².

Вже в еміграції свою урядову діяльність, В. Леонтович подає дещо по-іншому: «За цей час я склав підписаний гетьманом та виголошений, але ніколи не здеталізований і не переведений у життя кабінетом міністрів план проведення аграрної реформи»²³. Навряд чи П. Скоропадський підписував документ такого жанру, як план, адже глава держави затверджував лише законопроекти, схвалені урядом. Жодного документального підтвердження цьому не виявлено. На наш погляд, очевидні розбіжності у свідченнях В. Леонтовича зумовлені намаганнями вже ретроспективно в еміграції подати більш вагомую свою роль як міністра земельних справ.

Оцінюючи спроби проведення земельної реформи в добу Української Держави, П. Скоропадський стверджував: «Ніколи ще аграрне питання не було так близько до свого розумного вирішення, як у листопаді 1918 року на Україні»²⁴. На наш погляд, П. Скоропадський надто оптимістично оцінював можливість реалізації у листопаді 1918 р. свого головного дітища. Для завершення земельної реформи не вистачало одного з визначальних складників — відчуженої у поміщиків через Державний земельний банк земельної власності, яка б склала ресурси для продажу малоземельним селянам. На той час під великим сумнівом

²⁰ Там само. — Ф. 1125. — Оп. 1. — Спр. 3. — Арк. 89–90.

²¹ Там само.

²² ЦДАВО України. — Ф. 1125. — Оп. 1. — Спр. 3. — Арк. 89 зв.

²³ День. — 2006. — 31 березня.

²⁴ *Скоропадський П.* Спогади. — С.287.

було й бажання самих селян купувати землю у держави, чиї терени вже були охоплені вогнем повстань.

У сучасній українській літературі переважає думка, висловлена Д. Дорошенком ще при житті В. Леонтовича, що саме тому належить підготовка проекту земельної реформи, яку затвердив гетьман, але не провела Рада Міністрів. Сам Д. Дорошенко не був свідком діяльності міністра земельних справ, але посилається на сучасників і проект називає законом. Хоч, перелічуючи його основні положення, називає законодавчі напрацювання попереднього складу Мінземсправ²⁵.

Слід зазначити, що сам В. Леонтович подані П. Скоропадському документи називав планом чи програмою земельної реформи. Не виключено, що як загальну схему гетьман міг її схвалити. Можна припустити, що загалом об'єктивний, але все ж україноцентричний історик Д. Дорошенко спробував пальму першості у розробці земельної реформи віддати не В. Колокольцову — «істинно русському человеку», кумові царя Миколи II і денікінському міністру, а ближчому по духу і заслугам перед українством В. Леонтовичу.

Відповідь на це запитання знаходимо в ідеолога аграрної реформи і, особи найбільш зацікавленої у її проведенні, гетьмана П. Скоропадського: «Мені особисто більше всього був до душі проект, вироблений Колокольцевим разом з колишнім директором департаменту землеробства Афанасенко, який неодноразово був у мене з цього питання. Він же (проект) і пройшов при міністерстві Леонтовича через Раду Міністрів і був переданий на обговорення великої комісії. Українські партії приписують цей закон Леонтовичу; це неправда. Закон був розроблений Колокольцевим. Я дуже поважав і того, і другого, але для встановлення істини мушу сказати, хто дійсний автор цього складного закону»²⁶.

Взимку 1919 р. з наближенням до Києва більшовицьких військ В. Леонтович в якості уповноваженого Українського Червоного Хреста виїхав до Одеси. Потім повернувся до Києва і навіть якийсь час працював в одній з радянських установ: «узаяв я тоді службу невеликим урядовцем у совнархозі по агрономічному відділу, де мені було доручено складати популярні агрономічні брошури українською мовою»²⁷. У квітні 1919 р. у Рівному в останній день роботи уряду С. Остапенка міністр закордонних справ К. Мацієвич зробив спробу якимось чином працевлаштувати В. Леонтовича. Він запропонував призначити його представником України при Центрі об'єднаних сибірських організацій, який опікувався евакуацією сибіряків²⁸. Чи було це прохання Володимира Миколайовича, чи проявив турботу прихильний до нього міністр невідомо.

За часів денікінщини В. Леонтович перебував у своєму маєтку під Ромоданом. Складні перипетії його поневірянь по шляху на Дон через Харків, Ростов, Катеринодар він яскраво описав у своїх «Споминах утікача». Потім сім'я Леонтовичів опинилася в Туапсе, донька захворіла на тиф, сина і зятя мобілізували

²⁵ *Дорошенко Д.* Історія України 1917–1919 рр. — Т. II. — К., 2002. — С. 202.

²⁶ Там само. — С. 282–283.

²⁷ *Леонтович В.* Зібрання творів у 4-х томах. — Т. 3. — С. 226.

²⁸ Директорія. Рада Народних Міністрів Української Народної Республіки. 1918–1920. Документи і матеріали у 2-х томах. — К., 2006. — Т. I. — С. 296.

до Білої армії. У 1920 р. з дружиною і донькою виїхав до Криму, а звідти в еміграцію²⁹.

Колись багатий поміщик, меценат, авторитетний громадський діяч опинився на чужині без засобів існування. У травні 1921 р. Є. Чикаленко так описував становище В. Леонтовича: «Не дай Бог дожитися до такого стану, як дожився В.М. Леонтович: він служить ключником та конторщиком в маленькому кооперативному господарстві в Болгарії коло Софії, а донька служить кельнершою... Просто аж душа перевертається. А до того ж Денікін мобілізував його єдиного сина і зятя, вони десь пропали; нема вістей вже два роки»³⁰.

Потім сім'я Леонтовичів робила спроби влаштуватися у Сербії, Німеччині і нарешті оселилася у Празі. Володимир Миколайович очолював Товариство імені Святого Володимира, друкувався у часописах «Українське слово», «Тризуб», «Неділя». Читав лекції з історії української церкви ХУ ст. Належність до кола гетьманських міністрів вважав причиною своїх поневірянь у 1919–1920 рр. в Україні та на півдні Росії. З цим пов'язував й власне становище серед українських емігрантів: «довелося мені не раз відчути на собі вороже відношення більшості земляків, і се й примусило мене стояти і жити осторонь од українського громадянства на еміграції»³¹. Помер В.М. Леонтович у грудні 1933 р. в Празі.

Стараннями нащадків, зокрема онуки Олени, основна творча спадщина В. Леонтовича була зібрана і видана у чотиритомнику його праць (2004–2006). Статті про письменника, громадського і державного діяча, мецената вміщені в новітніх науково-довідкових виданнях.³²

Дослідивши урядову діяльність двох міністрів земельних справ, спробуємо з'ясувати об'єктивні і суб'єктивні причин невдалої спроби еволюційного розв'язання проблеми земельних відносин в Українській Державі. На наш погляд, найголовніші з них зводяться до наступного:

По-перше, вірне з теоретичної точки зору положення про непорушність права приватної власності в конкретно-історичних умовах тогочасної України створило суттєві бар'єри на шляху реалізації іманентно прогресивної аграрної реформи. Поміщицтво отримало юридичні підстави для відновлення своєї земельно-майнової власності, необмеженого відшкодування заподіяних їм збитків, інспіруючи масове невдоволення владою окупантів та гетьмана, селянський спротив, широкий повстанський рух.

По-друге, фактична окупація українських земель породжувало багатопланову залежність гетьманського уряду від економічних та політичних інтересів держав Четверного союзу. Вони підтримували ідеологію проведення земельної реформи в Україні, проте не могли допустити докорінних змін в аграрному

²⁹ Леонтович В. Зібрання творів у 4-х томах. — Т. 3. — С. 219–284.

³⁰ Чикаленко Є. Щоденник. — Т. II. — С. 244.

³¹ Леонтович В. Зібрання творів у 4-х томах. — Т. 3. — С. 9.

³² Енциклопедія українознавства. — К., 1996. — Т. 4. — С. 1285; Верстюк В., Осташко Т. Діячі Української Центральної Ради. Біографічний довідник. — С. 215–216; Новітня історія Полтавщини (I половина ХХст.). — Полтава, 2005. — С. 72; Енциклопедія історії України. — К., 2009. — Т. 6. — С. 119.

секторі, які б поставили під загрозу отримання обумовлених угодами збіжжя та сировини. З іншого боку наміри гетьмана щодо реалізації головної ланки земельної реформи — ліквідація латифундистських володінь стримувалася усвідомленням необхідності дотримання взятих економічних зобов'язань перед союзниками.

По-третє, уряд Української Держави виявився неготовим до здійснення повномасштабного фінансового та технологічного забезпечення земельної реформи. Спеціально створений Державний земельний банк так і не виступив реалізатором головних положень реформи. Крім тривалої відсутності законодавчих підстав, зокрема твердих цін на землю, недостатніми були й його валютні резерви. Банк не розпочав активних операцій не тільки з купівлі поміщицьких земель, але й стосовно власного земельного фонду у 142 тис. десятин.

По-четверте, протягом усього періоду гетьманату П. Скоропадський і уряд піддавалися могутньому тиску протидії земельній реформі з боку таких впливових організацій, як Всеукраїнський союз земельних власників та ПРОТОФІС. У жовтні–листопаді 1918 р. їх представники фактично заблокували роботу очолюваної гетьманом Великої земельної комісії. У питаннях аграрної реформи він не мав підтримки й політичних партій — ні лівих, ні правих. Перші не сприймали гетьманат ідейно і готувалися до його повалення, другі — стояли на сторожі інтересів великих землевласників.

По-п'яте, занадто пізно підтвердилися підозри П. Скоропадського в тому, що навіть повне зосередження в руках Державного земельного банку поміщицьких, державних, удільних, монастирських і міських земель не зможе повністю задовольнити потреби малоземельних селян.

І нарешті, українське селянство, розбещене спокусами безоплатної «соціалізації» і досвідом стихійного перерозподілу землі, не було повністю готове психологічно викладати за неї свої кровні кошти. До того ж нетривкість гетьманського режиму, підтримуваного окупаційними військами, таїла у собі потенційну можливість нових владних змін, а відтак — й експропріації куплених селянами земель.

Розділ 11

Міністри продовольчих справ

Юрій Соколовський

Сергій Гербель

Григорій Глінка

II.1. Юрій Соколовський — міністр продовольчих справ (травень—серпень)

Налагодження продовольчої справи було однією з нагальних і складних завдань економічної політики гетьманату. Умови тривалої війни, мобілізація продовольчих ресурсів для потреб армії, важкі наслідки експропріаторських акцій селянства щодо землевласників за часів Центральної Ради, більшовицька експансія початку 1918 р., скорочення майже на половину загальної площі посівів створили загрозу дезорганізації сільськогосподарського виробництва та виникнення труднощів з постачанням харчових продуктів на внутрішній ринок.

Генерал П. Скоропадський за підтримку у проведенні державного перевороту і приходу до влади взяв зобов'язання дотримуватися положень Брестського миру, економічної угоди уряду УНР з Німеччиною і Австро-Угорщиною, а також зняти будь-які перешкоди у поставках продовольчих товарів і сировини до Центральних держав. Обсяги останніх були досить великими і їх реалізація вимагала налагодження дієвих механізмів мобілізації внутрішніх продовольчих ресурсів, двосторонніх товарообмінних та фінансово-валютних операцій.

Основний тягар виконання внутрішніх і зовнішніх завдань у цій життєво важливій царині лягав на міністерство продовольчих справ Української Держави. Відповідно до грамоти П. Скоропадського від 29 квітня 1918 р. всі міністри УНР та їх заступники звільнялися з посад, а інші урядовці мали залишатися на своїх місцях¹. Оскільки міністр продовольчих справ УНР, представник УСДРП Дмитро Коліух 19 квітня 1918 р. подав у відставку, то обов'язки глави відомства виконував заступник міністра Микола Гаврилов².

У гетьманському уряді міністром продовольчих справ став Юрій Юрійович Соколовський — завідувач агрономічним відділом Полтавського губернського земства. Його кандидатура була запропонована першим отаманом (головою) Ради Міністрів М. Сахно-Устимовичем, який після державного перевороту намагався сформувати уряд, але змушений був відійти від справ. 30 квітня на нараді у начальника штабу німецьких військ в Україні генерала В. Гренера, де обгово-

---

¹ Державний вістник. — 1918. — 16 травня.

² Українська Центральна Рада. Документи і матеріали у двох томах. — К., 1997. — Т. 2. — С. 289.

рювався склад майбутнього кабінету міністрів, постать Ю. Соколовського дістала схвалення³.

Юрій Юрійович Соколовський народився в 1875 р. у Полтаві. Був відомим земським діячем, агрономом-новатором. Належав до партії кадетів, водночас співпрацював з журналом «Украинская жизнь», який видавали у Москві О. Саліковський і С. Петлюра. За його ініціативи губернське земство поширювало україномовну сільськогосподарську літературу, зокрема журнали «Хуторянин» і «Хлібороб», які за розпорядженням Полтавського губернатора у 1914 р. були вилучені, а за їх розповсюджувачами встановили таємний нагляд⁴. Ю. Соколовський як авторитетний гласний Полтавської міської думи 27 квітня 1918 р. був обраний міським головою, але від посади відмовився у зв'язку з запрошенням до складу нового уряду⁵.

Відомий полтавський громадський діяч, член УДХП В. Андрієвський дав досить розлогу характеристику професійних якостей і політичних поглядів Ю. Соколовського: «Людина інтелігентна, надзвичайно симпатична, м'якої і привітної вдачі, прекрасний громадський і земський робітник, що за кілька літ своєї служби губернським агрономом поставив агрономічну справу на Полтавщині на небувалу досі висоту... Ся ідеальна людина й ідеальний робітник не мала ніякої політичної, а ще менше національну фізіономію. Він був безперечно лібералом, або краще сказати не був ретроградом; він не був ворогом України й українства, але він не був й українцем, якому боліла б українська справа»⁶. Ця оцінка цілком збігається з висловленим ще раніше влучним виразом В. Винниченка про Ю. Соколовського як «руського малороса»⁷.

На провідних посадах у Мінпроді працювали високопрофесійні фахівці. Вже 3 травня заступником міністра був перепризначений Микола Гаврилов. За оцінкою П. Скоропадського, людина, яка засідала в міністерстві продовольства за усіх урядів і зуміла стати вкрай необхідною при всіх питаннях, пов'язаних з продовольством⁸. Дійсно він мав чималий досвід адміністративної роботи. Працював у міністерстві землеробства царської Росії, а в 1917 р. — особливоуповноваженим міністра продовольства Тимчасового уряду. В умовах кризи продовольчого забезпечення російської армії запропонував вдатися до реквізиції у населення прифронтових губерній хліба і худоби силами військових команд⁹. Підтвердженням високого авторитету стало його головування у Малій Раді Мініст-

³ Документи о разгроме германских оккупантов на Украине в 1918 году. — М., 1942. — С. 77.

⁴ Ревезук В. Український національно-визвольний рух на Полтавщині на початку ХХ ст. (1900–1916 рр.) [Електронний ресурс]. — Електрон. текст. дані. — Режим доступу: <http://histpol.pl.ua/pages.content.php?page>. — Дата звернення: 02.11.2015.

⁵ Несвіцький О. Полтава у дні революції та в період смуту 1917–1922 рр. — Полтава, 1995. — С. 13.

⁶ Андрієвський В. З минулого: Від Гетьмана до Директорії; 1917-й рік на Полтавщині. — Нью-Йорк, 1963. — С. 49.

⁷ Винниченко В. Відродження нації. — Київ–Відень, 1920. — Ч. III. — С. 39.

⁸ Скоропадський П. Спогади. — С. 221.

⁹ Армейский сборник. — 2008. — Август. — С. 49.

рів, створеній для попереднього експертного розгляду питань порядку денного засідань уряду. Заслуги М. Гаврилова не обійшов увагою й керівництво Німеччини, нагородивши його орденом Корони 2-го ступеня з зіркою¹⁰.

Другим заступником міністра продовольчих справ 26 червня був затверджений Іван Черниш — у дореволюційний час начальник Києво-Подільського управління державного майна і землеробства, авторитетний гласний Київської міської думи. Він входив до комісії по розробці проекту аграрної реформи. Восени 1918 р. українська опозиція розглядала його кандидатуру на посади міністра продовольчих, а потім й земельних справ¹¹.

Керівні посади директорів департаментів та членів ради міністра продовольчих справ займали відомі науковці. Соломон Франкфурт — економіст-аграрник, спеціалізувався на дослідженнях технологій вирощування цукрового буряка. Член комісії по розробці проекту земельної реформи та комісії по товарообміну з Центральними державами. Працював у комісії по заснуванню Української академії наук, член правління ПРОТОФІСу. Платон Линниченко — правник, земський діяч, заступник голови комітету Всеросійського земського союзу Південно-Західного фронту. Представляв Мінпрод у складі Української мирної делегації на переговорах з РСФРР у травні-жовтні 1918 р. Сергій Фрідолін — відомий фахівець у галузі тваринництва і молочного господарства. Олександр Мегеровський — інженер – технолог шкіряного виробництва та інші. Однак численні чиновники апарату міністерства, підконтрольних йому органів в умовах хронічного дефіциту харчових продуктів та сировинних матеріалів погрузнули в спекулятивних оборудках. Їх справжні масштаби відкрилися вже після відставки міністра.

Ю. Соколовський не був присутнім 2 травня 1918 р. на першому засіданні Ради Міністрів, яке проходило під головуванням гетьмана, а також на другому засіданні, яке проводив тимчасовий прем'єр М. Василенко. У листах до командувача німецькими військами в Україні генерал-фельдмаршала Г. Ейхгорна, послів А. Мумма та В. Принціга П. Скоропадський інформував про те, що складений ним уряд приступає до виконання своїх обов'язків. У додатках до листа містився перелік членів кабінету, очолюваного Ф. Лизогубом. Серед них й міністр продовольчих справ Ю. Соколовський, на якого тимчасово були покладені й обов'язки міністра земельних справ.

7 травня відбулося чергове засідання Ради Міністрів, яке в протоколах дістало назву розпорядчого. Вперше на ньому головував Федір Лизогуб. Цього дня у роботі уряду взяв участь й Ю. Соколовський. Колишній голова Полтавського губернського земства Ф. Лизогуб добре знав свого підлеглого і сподівався на його успішну працю в очолюваному ним кабінеті. Обидва усвідомлювали роль і місце міністерства продовольчих справ у системі органів вищої законодавчої і виконавчої влади. На нього покладалося кілька ключових завдань міжнародного і внутрішньополітичного характеру. По-перше, виконання досить

¹⁰ Крах германской оккупации на Украине. — М., 1936. — С. 104–105.

¹¹ ЦДАВО України — Ф. 1064. — Оп. 1. — Спр. 6. — Арк. 76; Чикаленко Є. Щоденник. — Т. II. — С. 124, 151–152.

обтяжливих зобов'язань по поставках продовольства і сировини Центральним державам. 23 квітня була підписана економічна угода, за якою Україна мала до 31 липня 1918 р. поставити Центральним державам 60 млн. пудів збіжжя, 2 млн. 750 тис. пудів рогатої худоби, 400 млн. штук яєць, картоплі та овочів 1,5 млн. пудів, а також сировинні матеріали: деревину, залізу, марганцеву руду тощо¹². По-друге, забезпечення власних продовольчих потреб, насамперед промислових центрів, залізниць. По-третє, надходження коштів до скарбниці від державної монополії на продукти широкого попиту.

Ю. Соколовському довелося очолювати міністерство лише три місяці і одним з перших членів кабінету піти у відставку за наполяганням глави держави. Аналіз журналів засідань уряду за травень–липень 1918 р. засвідчують недостатню ініціативність міністра у законотворчій діяльності. Прем'єр Ф. Лизогуб з огляду на переважаність порядку денного ввів у практику подання членами уряду переліку невідкладних законопроектів, які мали розглядатися першочергово. Ні у травні, ні у червні Ю. Соколовський не подав таких пропозицій¹³.

Водночас вже у середині травня міністерство видало низку розпорядчих документів. Одним з перших був наказ «Про порядок заготівлі різних продуктів». Ним визначалися засади заготівлі м'яса, худоби, свиней та сала. Наголошувалося, що збирання цих продуктів для української армії та експорту за кордон здійснюється «шляхом добровільної купівлі на місцевих ярмарках і базарах». Роль контрагентів Мінпроду могли виконувати земства та кооперативні організації. Для налагодження приватно-торгового апарату міністерство вводило посади своїх районних уповноважених¹⁴. 20 травня Ю. Соколовський видає наказ про виключне право заготівлі і закупівлі яєць тільки контрагентами міністерства. Заборонялися будь-які перевезення яєць без його дозволу¹⁵.

Проблеми продовольчої галузі потребували термінових і енергійних рішень. Насамперед це стосувалося торговельно-економічних угод з Центральними державами, виконання яких вимагало значних фінансових витрат. У цей же час співробітники апарату провели підрахунки потреб на здійснення першочергових закупівельних операцій — 331 млн. крб.¹⁶ Мінпрод разом з Мінфіном одним з таких джерел вважали виробництво горілки з кормової патоки. Вже 9 травня уряд ухвалив відповідний закон, мотивуючи його «величезною потребою коштів для міністерства харчових справ»¹⁷. 25 травня на доповідь Ю. Соколовського Рада Міністрів прийняла закон про виділення Мінпроду коштів у сумі 230 млн. крб. для заготівлі у травні хліба, худоби, яєць, продуктів садівництва і городини для вивозу до Центральних держав¹⁸.

¹² Прутуляк П. Україна і Брестський мир: від підписання до виконання (1917–1918 р.). — К., 2004. — С. 164.

¹³ ЦДАВО України. — Ф. 1064. — Оп. 1. — Спр. 6. — Арк. 9, 29.

¹⁴ Державний вістник. — 1918. — 18 травня.

¹⁵ Там само. — 26 травня.

¹⁶ ЦДАВО України. — Ф. 1064. — Оп. 1. — Спр. 13. — Арк. 76.

¹⁷ Державний вістник. — 1918. — 7 червня.

¹⁸ Там само. — 5 червня.

З'ясувалося також загрозливе становище у галузі цукровиробництва. Значна частина бурякових плантацій залишалася незасіяною. Право на майбутній врожай буряків також було невизначеним. Селяни побоювалися, що він дістанеться землевласникам і відмовлялися від обробітку полів. До того ж чимало цукроварень ще раніше були пограбовані. Союзники вдавалися до реквізицій запасів українського цукру. За цих умов представники цукроварного промислу тиснули на уряд, вимагаючи державної підтримки. У травні Ю. Соколовський вніс законопроект про фінансування цукрової промисловості¹⁹. Загалом він був схвалений, але питання про виділення коштів не було розв'язане. Хоч міністерству надали право за погодженням з Мінфіном визначати цін на цукор нового врожаю: пісок — 60 крб. за пуд; рафінад — 72 крб. за пуд²⁰.

Був також ухвалений спеціальний закон «Про надання Мінпроду оборотних капіталів». З цією метою в Держбанку відкривався спеціальний поточний рахунок, який забезпечувався гарантіями Державної скарбниці на півроку. Кошти мали витратитися виключно на закупівлю харчових продуктів. Загалом продовольча справа була джерелом найбільших видатків державного бюджету гетьманату. Всього на потреби Мінпроду у 1918 р. було асигновано 1 млрд. 252 млн. крб. До цього показника наближався лише бюджет міністерства шляхів сполучень. Решта міністерств мала більш скромне фінансування²¹.

Торговельно-економічні, фінансово-валютні відносини у справі реалізації угод УНР з Центральними державами від 23 квітня розвивалися досить складно. З одного боку була потрібна скоординованість дій міністерств гетьманату — продовольчих справ, торгівлі і промисловості, фінансів, земельних справ. А з іншого — вироблення механізмів взаємоприйняттого товарообміну з господарськими організаціями союзників. Так, 27 травня на засіданні уряду Ю. Соколовський доповів про ситуацію, яка склалася з оплатою завезених з Німеччини трьох поїздів сільськогосподарських машин. Він зазначив, що серед них є й виробни не передбачені торговими угодами. Два тижні німецька організація-поставник не дає розцінок на цю продукцію, але ультимативно вимагає від міністерства внести аванс 10 млн. крб. Рада Міністрів прийняла рішення доручити Ф. Лизогубу надіслати листа послу А. Мумму з проханням вплинути на торговців сільгоспмашинами. Очевидно, не сподіваючись на швидке розв'язання проблеми, все ж постановили: «Записати за рахунок німецького уряду авансом до розрахунку 10.000.000 крб.»²².

До перших суттєвих кординаційних заходів уряду слід віднести створення у середині червня Вищої української продовольчої ради. До її складу ввійшли керівні працівники Мінпроду, Мінторгпрому та Головної господарської централі союзників. За її рішенням територія України для організації чіткої схеми харчового забезпечення була розділена на три категорії: 1) Київ, Одеса, Донбас,

¹⁹ ЦДАВО України. — Ф. 1064. — Оп. 1. — Спр. 6. — Арк. 15 зв.

²⁰ Державний вістник. — 1918. — 7 червня.

²¹ Дорошенко Д. Історія України 1917–1923 рр. — Т. II. — С. 194.

²² ЦДАВО України. — Ф. 1064. — Оп. 1. — Спр. 6. — Арк. 19 зв.—20.

збройні сили, залізничники; 2) окремі незернові повіти Чернігівщини, Волині, Гомельщини; 3) решта.

Особливу увагу Мінпрод приділяв продовольчому забезпеченню столиці держави Києва. Вже 3 червня Ю. Соколовський видав спеціальний наказ, яким для керівництва діяльністю всіх продовольчих органів міста призначався тимчасово уповноважений міністра «щодо постачання хлібом і розподілу його між населенням». На цю посаду було призначено А. Засенка. Йому підлягала міська продовольча управа. При отамані міста створювалася дорадча колегія з представників міської управи, міської продовольчої управи, ДХБ, Мінпроду. Саме останньому належала ініціатива її скликання²³.

Якщо столиця постачалася доволі стабільно, то забезпечення продовольством інших міст, особливо промислових центрів нерідко було критичним, викликало невдоволення і страйки. Чернігівська міська дума 22 червня констатувала, що запасів хліба вистачить лише на два тижні, і визнала становище загрозливим. Представник голови Ради Міністрів Української Держави при австро-угорському командуванні С. Гербель інформував уряд про катастрофічний стан з продовольчим забезпеченням Одеси. У середині липня міські запаси борошна становили всього 53 тис. пудів при добовій потребі у 15 тис. пудів. При цьому він описував досить невідрадную картину: «хвости біля хлібних лавок чергують удень і вночі, не дочекавшись хліба, розходяться в дуже підвищеному настрої»²⁴.

Незважаючи на наявність в українському селі значних продовольчих ресурсів, заготівельні операції проводилися досить повільно. В багатьох промислових центрах почали виявлятися ознаки продовольчих труднощів, перебої з постачанням хліба. Міська влада змушена була вводити нормування продажу хлібовиробів. Наприклад, у Миколаєві було заборонено продавати більше 4-х фунтів хліба одній особі в день. У деяких містах вводилася карткова система²⁵.

В Україні, територія якої була одним з головних сегментів східного театру військових дій Першої світової війни, а кілька губерній — близьким тилом трьох фронтів, накопичилися величезні запаси зброї, військового спорядження, матеріалів медичного і господарського призначення. Крім армії, вони знаходилися у віданні Військово-промислових комітетів, Червоного Хреста, Всеросійського союзу земств і міст та інших організацій. П. Скоропадський у спогадах писав, що «втрати казенного майна і незаконний його розпродаж досягли колосальних розмірів, особливо майна санітарного та обмундирувального відділів»²⁶.

3 червня Ф. Лизогуб зробив доповідь про необхідність заснування спеціальної комісії, яка б опікувалася проблемами управління та ліквідації організацій військового часу²⁷. Оскільки йшлося про перерозподіл і реалізацію величезних

²³ Державний вістник. — 1918. — 11 червня.

²⁴ Документи о разгроме немецких оккупантов на Украине в 1918 году. — С. 103, 117

²⁵ Серединський С. Миколаївщина в період гетьманату Павла Скоропадського (квітень-грудень 1918 р) // Гетьман Павло Скоропадський та Українська Держава. — К., 1998. — С. 112.

²⁶ Скоропадський П. Спогади. — С. 187.

²⁷ ЦДАВО України. — Ф. 1064. — Оп. 1. — Спр. 6. — Арк. 33.

матеріальних цінностей, то створення такого державного органу викликало велику зацікавленість членів уряду. Ю. Соколовський, заручившись підтримкою прем'єра, зробив спробу підпорядкувати майбутню комісію Мінпроду і у такий спосіб отримати додаткові матеріальні ресурси. 8 червня з цього питання на розгляд Ради Міністрів було внесено два законопроекти — міністра Ю. Соколовського і контрпроект державного секретаря І. Кістяковського. Обговорення було тривалим і гострим. Висловилися всі члени кабінету. Врешті була прийнята пропозиція міністра торгівлі і промисловості С. Гутника про введення посади Головноуповноваженого по управлінню і ліквідації організацій військового часу з широкими повноваженнями, а також правом визначити кількість заступників. З невеликою перевагою була ухвалена резолюція С. Гутника. Ф. Лизогуб і Ю. Соколовський фактично програли і залишилися при окремій думці²⁸. Енергійні дії І. Кістяковського мали цілком прагматичний характер. Очевидно, не без підтримки гетьмана, на посаду Головноуповноваженого був призначений рідний брат державного секретаря — правник і економіст Юлій Кістяковський. Пізніше П. Скоропадський писав, що йому рекомендували главу цього відомства як «людину видатної волі і енергії»²⁹. Однак він не зміг налагодити роботу і невдовзі подав у відставку. І тоді вже Ф. Лизогуб, не дивлячись на спротив І. Кістяковського, провів на цю посаду Русчу Моллова — поміщика, останнього Полтавського губернатора, а ще раніше директора Департаменту поліції Російської імперії.

Незадовільні темпи заготівель на експорт, стрімке підвищення цін, зростання спекуляції продовольчими товарами викликали занепокоєння гетьмана П. Скоропадського. 20 червня він направив голові Ради Міністрів Ф. Лизогубу спеціального листа, в якому кваліфікував боротьбу уряду із спекуляцією як незадовільну. Уряд мав терміново виробити заходи боротьби з спекуляцією, встановивши найсуворіші кари для порушників цих законів³⁰. За рядками даного листа відчувалося невдоволення глави держави діяльністю міністерства продовольства, яке не могло приборкати спекуляцію на продовольчому ринку.

8 липня у листі до прем'єра Ф. Лизогуба з нагоди двомісячного урядування П. Скоропадський висловив вдячність усім міністрам за те, що допомогли йому покласти початок міцному будуванню Української Держави. Разом з тим він відзначив, що «деякі питання першостепенної державної важливості все ще потребують прикладання особливих зусиль з боку уряду». Перше — це невідповідна кадрова праця МВС. Друге — недостатнє роз'яснення завдань земельної реформи. «Третім питанням, — писав гетьман, — являється організація продовольчої справи і боротьба з спекуляцією. В цьому відношенні досягнені урядом за минулі місяці результати не можна признати досить задовольняючими. Між тим нелад в цій області викликає сильне незадоволення серед маси населення»³¹. Не дивлячись на толерантний стиль листа, він містив пряму вказівку на незадовільну роботу міністерства продовольчих справ, а відтак і його глави.

²⁸ Там само. — Арк. 44–44 зв.

²⁹ *Скоропадський П.* Спогади. — С. 187.

³⁰ Державний вістник. — 1918. — 26 червня.

³¹ Там само. — 15 липня.

Очевидно, критика стимулювала законотворчу діяльність міністерства. Вже 9 липня Ю. Соколовський вніс на розгляд уряду проект закону «Про передачу хліба врожаю 1918 року в розпорядження держави». Фахівці і експерти дійшли висновку про необхідність зосередження в руках держави основних зернових ресурсів нового врожаю, як запоруки виконання зобов'язань перед Центральними Державами, забезпечення внутрішнього ринку і стримування спекуляції харчовими продуктами. Після обговорення і затвердження закон набув чинності 15 липня. Відповідно до його положень весь урожай продовольчого і фуражного зерна поточного року, за винятком запасу на харчування і господарські потреби власника, надходив у розпорядження держави і міг відчужуватися тільки офіційними продовольчими установами. Закон містив вичерпний перелік поняття «хліб»: «жито, пшениця, просо, гречка, сачавиця, квасоля й горох, кукурудза, ячмінь і овес, всякого роду борошно, висівки, крупи та відходи продуктів з названого хліба, а також масляні насіння і всяка макуха». Власник хліба був зобов'язаний на першу вимогу представників продовольчого відомства подати інформацію про обсяг і місце збереження хліба, кількість десятин землі, чисельність родини та наявної худоби. Хліб підлягав здаванню державному продовольчому органу у визначені строки по твердих цінах. У тих, хто ухилився від здачі, врожай міг бути реквізований із значною знижкою в оплаті — до 30 відсотків³².

22 липня Ю. Соколовський видав обов'язкову постанову «Про припинення спекулятивного зростання цін на рогату худобу, овець, свиней, вироби з них та сало». Будь-яка заготівля цих продуктів без дозволів Мінпроду чи його уповноважених заборонялася. Експорт свиней та сала належав до компетенції німецьких та австро-угорських господарських органів. Незаконно придбані продукти підлягали реквізиції з 20 % знижкою в оплаті. Порушення постанови каралися штрафом до 3 тис. крб. чи арештом до 3 місяців³³.

17 липня Рада Міністрів затвердила статут Державного хлібного бюро (ДХБ) — спеціального органу Мінпроду, покликаного стати мережевим інструментом реалізації продовольчої політики. Власне утворення ДХБ було проголошено ще урядом УНР, тому його статут вважався чинним з 3 квітня. До числа членів ДХБ входили хлібно-біржові товариства, кооперативи, союзи виробників зерна, які займалися його зсипкою, власники та орендарі млинів та круподерень. Бюро мало права юридичної особи. Воно отримало виключні повноваження у справі заготівель, зберігання, перероблення і транспортування хлібопродуктів. Йому підлягала також мірошницька і круп'яна промисловість. ДХБ надавалися надзвичайні права щодо реквізиції хлібопродуктів, торгових і промислових підприємств, транспортних засобів, магазинів, складів тощо. Аналогічні функції по заготівлі тваринницької продукції мав відповідний департамент міністерства. Він опікувався заготівлею м'яса, сала, смальцю, худоби та їх експортом. Закон був досить розлогим — 26 статей, частина яких виходила

³² Державний вістник. — 1918. — 19 липня.

³³ Там само. — 15 серпня.

за статутні рамки і стосувалася карної та цивільної відповідальності, даючи губернським старостам право накладання грошових штрафів до 10 тис. крб. та ув'язнення до 6 місяців³⁴.

Очевидно, закон готувався досить спішно і був настільки недосконалим, що вже наступного дня до нього також у формі закону були внесені суттєві зміни. Зокрема, визначалася структура ДХБ — центральне правління у Києві і місцеві контори, кількість і райони діяльності яких мав визначати міністр продовольчих справ. До складу правління цих контор входили представники Мінпроду, центрального правління, німецько-австро-угорської господарчої комісії. Розширювався й коло організацій, які могли залучатися до виконання завдань ДХБ — місцеві земства, союзи хліборобів, сільгосптовариства та інші. Навколо законопроекту велася гостра боротьба, бо зміни були внесені лише до статей 1–14, а наступні 15–26 були просто вилучені. У новій редакції зник інститут представників міністра продовольчих справ і з'явилося положення про обов'язкове входження до контор ДХБ представників німецьких та австро-угорських господарських організацій³⁵. Загалом це був безпрецедентний випадок у законотворчій практиці Ради Міністрів, коли затверджений гетьманом, підписаний прем'єр-міністром і профільним міністром закон вже наступного дня зазнав істотних змін.

Не дивлячись на певні колізії з прийняттям закону, на початку серпня головні контори Державного хлібного бюро діяли в усіх губернських містах, а їхні філії в 31 повітовому центрі масового зерновиробництва. Німецьке та австро-угорське командування у справі заготівель хліба не покладалися тільки на українську сторону. До всіх головних контор і більшості філій були відряджені представники німецьких і австро-угорських економічних місій. Крім того, окупаційною владою введені посади так званих агрономічних офіцерів, яких супроводжували військові загони. Їх головним завданням було забезпечити збирання врожаю та заготівлю хліба.

Уманський повітовий староста 23 липня циркуляром сповіщав землевласників, що у разі потреби у військовій силі для примусу селян до збирання врожаю слід запрошувати німецьких агрономічних офіцерів. Витрати на утримання військових загонів покладалися на винних селян. Керуючий Тальнівським маєтком княгині О. Долгорукової поспішив скористатися такою можливістю з метою примусити жителів сіл Россоховатки і Новоселиці жнивувати на полях княгині³⁶.

Втручання німецького та австрійського командування в сферу сільгоспвиробництва, зокрема продовольчої справи влітку 1918 р. значно посилилося. Адже йшлося про реалізацію цільових завдань всієї «східної компанії» — отримання обумовленої кількості продовольства та сировини. На початку липня генерал-фельдмаршал Г. Ейхгорн звернувся до Ради Міністрів з офіційним листом, яким висловив стурбованість повільними діями уряду по збиранню хліба та проведенню інших сільськогосподарських робіт. Він вимагав їх прискорення. Після обговорення міністри вирішили не загострювати ситуацію, а повідомити

³⁴ Там само. — 24 липня.

³⁵ Там само. — 29 липня.

³⁶ Документи о разгроме германских оккупантов на Украине. — С. 120.

Г. Ейхгорна, що його лист став наслідком непоінформованості німецької сторони про дії уряду. Насправді ж заходи з цих питань вживаються³⁷. Австро-угорці для стимулювання продажу хліба нав'язували ввіз в Україну горілки власного виробництва, але Рада Міністрів після тривалої дискусії визнала це шкідливим для вітчизняної горілчаної промисловості (9 проти 4). Було ухвалено: у випадку подальшого тиску австрійської сторони вдатися до протесту³⁸.

Зацікавлене у високих темпах жнив і швидкому отриманні хліба нового урожаю місцеве командування німецьких та австро-угорських військ масово втручалось у проведення хлібозбиральної кампанії. Так, командир дивізії, дислокованої у Яготинському повіті Київщини, генерал Меліор видав наказ, в якому наголошував на потребі максимально швидкого збирання врожаю. Він встановлював граничні межі оплати праці селян при десятигодинному робочому дні: дорослий чоловік — 6 крб., доросла жінка і підліток — 4 крб. Наказ містив суворе попередження про покарання за перевищення оплати — штраф 20 тис. марок або ув'язнення терміном до одного року.

Інший генерал, командир 215-ї піхотної дивізії, розташованої на Харківщині, фон Вірніц, вдався до оригінального способу стимулювання хлібоздачі. За кожні 25 пудів зсипаного хліба видавався талон на купівлю однієї пляшки горілки, а за 10 тис. пудів — три чверті відра безоплатно. Зазначимо, що відро горілки коштувало близько 140 крб.³⁹.

Не рідкістю були й прямі реквізиції продовольчих товарів. Херсонський губернський староста С. Піщевич скаржився австро-угорському командуванню на дії військових загонів, відряджених на допомогу конторам хлібного бюро: «абсолютно самостійно проводять реквізицію хліба, сіна, соломи, коней, волів, худоби тощо»⁴⁰. Катеринославський губернський староста І. Черніков інформував департамент Державної варті: «Із сіл надходить багато скарг на збір австрійськими військами під загрозою реквізиції хліба, не подаючи ніяких документів на відповідне право»⁴¹. Золотоніський повітовий староста доповідав Полтавському губернському старості С. Іваненкові про те, що німці наклали на окремі села повіту грошову та продовольчу контрибуцію: Велика Бурімка — 30 тис. крб., 2 тис. пудів хлібного зерна, 1 тис. пудів вівса, деяку кількість худоби; Мала Бурімка — 15 тис. крб., 1,5 тис. пудів зерна; Богодухівка — 15 тис. крб., 1 тис. пудів зерна, 200 пудів вівса; Чорнобай — 10 тис. крб., 1 тис. пудів зерна. Він також зазначав, що точних даних про вилучення хліба не має, оскільки їх німці не дають⁴².

У журналах засідань уряду зафіксовано чимало заяв міністрів про реквізиційну практику представників військової адміністрації союзників. Очевид-

³⁷ ЦДАВО України. — Ф. 1064. — Оп. 1. — Спр. 6. — Арк. 83.

³⁸ Там само. — Арк. 39.

³⁹ Документи о разгроме германских оккупантов на Украине. — С. 111–113.

⁴⁰ Там само. — С. 111.

⁴¹ Освободительная война украинского народа против немецких оккупантов. — М., 1938. — С. 162–163.

⁴² Там само. — С. 138.

но, Ф. Лизогуб, Ю. Соколовський та інші члени кабінету усвідомлювали власне безсилля у намаганнях вплинути на Оберкомандо і посольство Німеччини з метою припинення фактичного грабежу. Як правило, Рада Міністрів просила главу МЗС Д. Дорошенка з того чи іншого питання ввійти у контакт з послами А. Муммом або Й. Форгачем. Головна проблема полягала в тому, що реквізовані продукти і сировина, спожиті в Україні чи відправлені до Німеччини і Австро-Угорщини, не тільки ніяким чином не контролювалися українською стороною, а відтак й не йшли у залік обов'язкових договірних поставок. До речі, як й продовольчі посилки військовослужбовців, які не мали перевищувати 8 кг. Коли припустити, що кожен з майже 400 тис. німецьких і австро-угорських вояків зробив лише одне відправлення на батьківщину, і то буде 200 тис. пудів. Безперечно, таких посилок були мільйони. Єдине, що вдалося зробити Ю. Соколовському в обмеженні неконтрольованого вивозу з України харчових продуктів — це введення для господарчих організацій і агентів союзників ліцензій на заготівлю збіжжя і сировини.

Останні дні праці Ю. Соколовського на посаді міністра позначені ухваленням Радою Міністрів двох принципово важливих законів. 30 липня дістало розв'язання питання, яке Мінпрод ставив ще у травні — про фінансову підтримку цукровиробництва. Нарешті уряд асигнував 285 млн. крб. «в обрахунок кошторису цукрової монополії»⁴³. А наступного дня Ю. Соколовський провів закон про тверді ціни на хліб та інші хлібні продукти. Питання довго і гостро дебатовалося. Врешті більшість членів кабінету визнала, що «в умовах даного часу хлібна монополія є необхідною». Проти виступили І. Кістяковський і Б. Бутенко. Закон також встановлював ціни на збіжжя та фураж. На період з 1 липня по 1 грудня 1918 р. за пуд пшениці — 9,6 крб., жита — 7,8 крб., ячменю — 6,9 крб. Надалі передбачалося поетапне зниження цін з 1 грудня 1918 р. та 15 травня 1919 р. в середньому на 15%⁴⁴. Пізніше П. Скоропадський визнав, що введення хлібної монополії було рішенням доволі суперечливим і приймалося під тиском німецької сторони.

Очевидно, Ф. Лизогуб якийсь час протривав вимогам гетьмана звільнити міністра продовольчих справ. Однак 5 серпня на засіданні Ради Міністрів він повідомив про вихід Ю. Соколовського зі складу уряду з огляду на залишення ним посади міністра продовольчих справ. Очевидно, у такий спосіб прем'єр хотів завуалювати не зовсім добровільну і першу відставку члена його кабінету. Повідомлення прийняли до відома, а Ю. Соколовському висловили вдячність за важку працю на посту міністра. На цьому ж засіданні Ф. Лизогуб запропонував призначити главою продовольчого відомства Сергія Гербея, який на той час займав посаду представника голови Ради Міністрів Української Держави при австро-угорському командуванні в Одесі⁴⁵.

П. Скоропадський у спогадах оцінив діяльність міністра продовольчих справ досить контрверсійно: «Соколовський, знаюча свою справу людина, оскільки

⁴³ ЦДАВО України. — Ф. 1064. — Оп. 1. — Спр. 6. — Арк. 140.

⁴⁴ Там само. — С. 142–142 зв.

⁴⁵ Там само. — С. 149.

чимало попрацював на цьому поприщі, але абсолютно безвольний. В його міністерстві була компанія, якій необхідна була людина з сильною волею. Соколовського жаль було усунути, оскільки він був безумовно чесна і знаюча людина. Але, не дивлячись на ці якості, я думаю, через свою м'якотілість, він приніс чимало шкоди Україні. З перших днів я бачив, що ні він, ні Вагнер (міністр праці — Р.П.) не відповідають своєму призначенню. Мені довелося багато боротися з Федором Андрійовичем, причому я домігся того, що вони пішли»⁴⁶.

Ставши міністром, С. Гербель вніс на розгляд уряду пропозицію щодо призначення свого попередника членом ради міністра продовольчих справ. Це була усталена для гетьманату практика, коли до даного органу призначалися колишні міністри, губернські старости та інші високопосадовці. У цьому статусі Ю. Соколовський залишався й в уряді С. Гербеля. У кінці листопада 1918 р. він був включений до складу делегації УПСФ для контактів з представниками Антанти. Після падіння гетьманату Директорія припинила повноваження делегації і Ю. Соколовський виїхав у розташування Добровольчої армії. Пізніше емігрував до Сербії, де й помер у 1922 р.

По-різному склалася доля найближчих співробітників Ю. Соколовського. Вони залишилися в апараті міністерства й при С. Гербелі. Після падіння гетьманату М. Гаврилов разом з іншими вищими урядовцями (С. Гербель, А. Ржепецький, С. Варун-Секрет, В. Рейнбот) був ув'язнений Верховною слідчою комісією Директорії, зазнав кількомісячних поневірянь в арештантських вагонах і був звільнений на початку квітня 1919 р. за розпорядженням прокурора Кам'янецького окружного суду. Потім виїхав до Одеси⁴⁷. Його емігрантська доля й досі залишається невідомою. Інший заступник міністра І. Черниш дістався Криму, влаштувався на посаду ученого секретаря Ялтинського повітового економічного управління. У грудні 1920 р. під час масових вбивств, учинених більшовиками, був розстріляний «у складі партії з 203 осіб як явний ворог трудового народу і контрреволюціонер»⁴⁸. Більшість керівників середньої ланки опинилися в еміграції.

Отже, Ю. Соколовському довелося очолити одну з найважливіших галузей економіки гетьманату, складність функціонування якої була детермінована хлібно-сировинними зобов'язаннями перед союзниками. Офіційна політика у продовольчій справі значною мірою була орієнтована на безумовне виконання експортних поставок до Центральних держав.

Запровадження урядом хлібної монополії, встановлення твердих закупівельних цін привело до ігнорування ринкових механізмів, втрати зацікавленості товаровиробника у продажу хліба державі. Це створювало ажіотажний попит і масову спекуляцію харчовими продуктами. У заготівельній практиці

⁴⁶ *Скоропадський П.* Спогади. — С. 167.

⁴⁷ ЦДАВО України. — Ф. 1125. — Оп. 1. — Спр. 3. — Арк. 225, 258–258 зв.

⁴⁸ *Галиченко А.А., Абраменко Л.М.* Под сенью Ай-Петри: Ялта в омуте истории, 1920–1921 годы: очерки, воспоминания, документы. — Феодосия; М.: Коктебель, 2006. — С. 142.

Мінпроду широкого застосування набули заборонні та реквізиційні заходи, породжуючи масове невдоволення населення, насамперед селян.

Ю. Соколовський — професійний і авторитетний діяч губернського земства на посаді міністра не виявив достатніх, в тому числі й особистих, якостей управлінця загальнодержавного рівня. Йому бракувало масштабності бачення галузевих проблем і достатньої твердості при проведенні в життя ухвалених рішень.

І все ж, матеріали даного дослідження дозволяють поставити під сумнів ретроспективне твердження П. Скоропадського про те, що міністр продовольчих справ Ю. Соколовський «приніс чимало шкоди Україні». На нашу думку, така доволі суб'єктивна оцінка, викликана двома обставинами. Перша — це нестабільне становище внутрішнього продовольчого ринку, яке впливало на ставлення населення до владного режиму. Друга, і головна — постійне тяжіння над гетьманом невдоволення представників союзних держав низькими темпами поставок продовольства і сировини. Він цілком усвідомлював, що провал зобов'язань української сторони щодо «хлібного» миру загрожує йому особисто втратою влади. Звільнення глави Мінпроду мало продемонструвати німецькому командуванню намагання гетьмана кардинально поліпшити справу експорту продовольства.

II.2. Сергій Гербель — міністр продовольчих справ (серпень—листопад)

5 серпня уряд прийняв відставку міністра продовольчих справ Ю. Соколовського, а наступного дня за поданням прем'єра на цю посаду була схвалена кандидатура С. Гербеля — Уповноваженого голови Ради Міністрів при командванні австро-угорських військ в Одесі. Вперше як міністр він взяв участь у засіданнях уряду 12 серпня. С. Гербель добре усвідомлював, що Ю. Соколовський був звільнений за нездатність приборкати спекуляцію на продовольчому ринку, налагодити ефективну заготівлю хліба, насамперед для виконання експортних зобов'язань. Його м'якотілість та нерішучість були загальновідомими. Новий міністр мав продемонструвати тверді вольові якості. Розпочав він з апарату Мінпроду, звільнивши близько 350 осіб, а також домогся надання урядом центральної ревізійної комісії міністерства прав слідчого органу. Проти ста колишніх співробітників були відкриті кримінальні справи за спекуляцію і саботаж¹.

Був також посилений управлінський апарат відомства. Членами ради міністра були призначені М. Антонов — відомий харківський землевласник, колишній депутат Державної думи і С. Франкфурт знаний учений — аграрник. Обидва входили до президії ПРОТОФІСу. Членом ради міністра був затверджений і Ю. Соколовський. Було також призначено п'ять нових директорів департаментів Мінпроду².

Ще перебуваючи в Одесі, С. Гербель в інтерв'ю місцевим газетам і в бесіді з німецьким консулом Онесзейтом відкрито задекларував своє неприйняття хлібної монополії як інструменту вилучення у селян зернових надлишків. Він висловив упевненість в тому, що йому вдасться переконати в цьому німецьке командування. Безперечно, це не могло не привернути увагу німецьких військових і дипломатів у Києві. Адже саме під їхнім тиском Рада Міністрів й запровадила хлібну монополію. Німці сподівалися шляхом централізації закупівель збіжжя за твердими цінами через власні та українські заготівельні організації домогтися виконання планових завдань, визначених тристоронніми угодами.

Незабаром С. Гербель був змушений давати пояснення послові А. Мумму щодо своїх інтерв'ю. 18 серпня на засідання уряду міністр з цього приводу

---

¹ *Скоропадський П.* Спогади. — С. 221.

² ЦДАВО України. — Ф. 1064. — Оп. 1. — Спр. 6. — Арк. 173, 237.

зробив позачергове повідомлення, наголосивши, що німецький посол вимагає від Ради Міністрів прийняття постанови про збереження хлібної монополії. Було доручено керуючому МЗС Д. Дорошенку з'ясувати це питання³. Очевидно, тому не вдалося порозумітися з німецькою стороною, бо 29 серпня С. Гербель повідомив уряд про ускладнення відносин між Мінпродом і німецькими представниками з деяких продовольчих питань. Була ухвалена постанова про створення комісії з міністрів продовольства, фінансів, промисловості і торгівлі для переговорів з німцями, з тим, щоб «поставити проблему хлібної монополії в найбільш вигідному і бажаному для Української Держави сенсі»⁴. Проте похитнути віру німців у доцільності хлібної монополії не вдалося.

Не дивлячись на це, новий міністр приступив до часткових заходів регуляторного характеру, які сприяли лібералізації ринку продовольчих товарів. Адже крім офіційної державної монополії на хліб, існували введені наказами Мінпроду численні обмеження щодо інших видів продовольства. С. Гербелеві вдалося домогтися вільного продажу молочних продуктів, масла, сала, яєць, риби тощо. Він анулював тверді ціни на сіль. Все це сприяло насиченню продовольчого ринку, стабілізації цін, зменшенню спекуляції.⁵

Прихід С. Гербеля до Мінпроду припав на час, коли всеукраїнський страйк залізничників фактично паралізував як внутрішні, так й експортні продовольчі перевезення. Через транспортний колапс у промислових центрах склалося кризова ситуація з постачанням харчових продуктів, а вивіз збіжжя до Центральних держав істотно зменшився. Після першого місяця перебування на посаді міністра С. Гербель 13 вересня виступає на засіданні уряду з доповіддю про стан продовольчої справи. Він вказав на основні гальмівні чинники, серед яких й незадовільна робота залізничного відомства. Міністр шляхів сполучень Б. Бутенко пояснював це наслідками страйку, нестачею вагонів і гострим дефіцитом мастильних матеріалів. Було доручено МШС вжити екстрених заходів до ремонту рухомого складу. Для обміну борошна і цукру на мастила та керосин до Батума мало вирушити наливне судно. З метою всебічного вивчення усіх питань щодо продовольчої справи в країні та вироблення термінових заходів створювалася спеціальна нарада у складі міністрів продовольчих справ, торгівлі і промисловості, шляхів сполучень і військового. Було також відзначено бажаність участі в її роботі прем'єра та розгляд доповідей цієї наради на засіданнях уряду поза чергою⁶.

Одночасно С. Гербель вживав заходів до активізації заготівлі зерна Державним хлібним бюро. Він вимагав розширити їхню низову мережу аж до волосних агентів. Філіям ДХБ було дозволено залучати до закупівельних операцій кооперативні, хліборобські спілки, земські органи, приватних підприємців. Усвідомлюючи, що в окремих регіонах обов'язкові заготівлі зерна на вивіз за кордон

³ ЦДАВО України. — Ф. 1064. — Оп. 1. — Спр. 6. — Арк. 174.

⁴ Там само. — Арк. 194 зв.

⁵ Там само. — Ф. 2196. — Оп. 3. — Спр. 1. — Арк. 190.

⁶ Там само. — Ф. 1064. — Оп. 1. — Спр. 6. — Арк. 245–245 зв.

підривають продовольчі ресурси, він приймає кардинальне рішення — доручити збір збіжжя на експорт Херсонській, Подільській та Мелітопольській конторам ДХБ, зосереджених у найпродуктивніших районах зерновиробництва. У такий спосіб вдалося значні хлібні ресурси спрямувати на забезпечення населення.

Як відомо, П. Скоропадський визнав чинність економічних угод УНР з Німеччиною та Австро-Угорщиною. Термін їх дії завершився у липні, а реалізація була далекою від обумовлених обсягів поставок продовольства і сировини. Економічні радники німецького посольства О. Відфельд і К. Мельхюр тиснули через А. Мумма на уряд Ф. Лизогуба з метою підготовки нової торгово-економічної угоди. 9 серпня Рада Міністрів після тривалого обговорення угоди ухвалили наступну постанову: «Усвідомлюючи всю тяжкість сучасного економічного становища України внаслідок крайньої нестачі сировини, розладнаного транспорту, незадовільності врожаю і цілого ряду інших причин, Рада міністрів вважає, проте, необхідним прийняти на себе моральне зобов'язання за підписання договору, умови якого не можна визнати зовсім сприятливими, в глибокій впевненості, що підтримання і зміцнення державного порядку в Україні дасть їй можливість відновити господарські сили країни і вийти з труднощів, які вона переживає»⁷.

Вдумливе прочитання цього, не властивого для ділового стилю уряду і де-що пишномовного документа, створює враження, що міністри писали його не стільки для себе, як для своїх наступників, можливо й прийдешніх поколінь. Вони намагаються пояснити, що йдуть на підписання не зовсім вигідного для української сторони економічного договору під тиском суворих обставин задля головного — підтримання і зміцнення державного порядку в Україні, бо власне від цього й залежить її майбутнє. Природно, що в постанові зовсім не йшлося про могутніх контрагентів нової угоди, з вимогами яких доводилося рахуватись.

Для вироблення договору було утворено 8 змішаних українсько-німецько-австрійських комісій, до яких уряд делегував керівних працівників міністерств та відомих науковців. Українську делегацію очолив міністр торгівлі і промисловості С. Гутник, а німецьку і австрійську відповідно послі А. Мумм і Й. Форгач. Переговори розпочалися 10 серпня і тривали рівно місяць.

Сучасний дослідник продовольчої політики гетьманату Є. Рафаловський робить не зовсім обґрунтований висновок: «Угода готувалась Міністерством торгівлі і промисловості на чолі з міністром С. Гутником, Міністерство продовольчих справ майже не брало в цьому участі, що негативно позначилося на організації постачання»⁸. Насправді ж принципи положення майбутнього договору розробляли Мінторгпром і Мінпрод. Саме С. Гербель і С. Гутник на засіданні уряду 2 вересня доповіли про основні засади укладення угоди. І цілком природно, що Рада Міністрів постановила: «Уповноважити міністра торгівлі і про-

⁷ *Пиріг Р.* Гетьманат Павла Скоропадського: між Німеччиною і Росією. — К., 2008. — С. 117–118.

⁸ *Рафаловський Є.* Основні напрямки продовольчої політики Української Держави 1918 року // Вісник Київського національного лінгвістичного університету. — 2006. — Вип 11–12. — С. 84.

мисловості і міністра продовольства укласти з представниками Центральних держав договір про поставки їм хліба і заміні недостатньої кількості хліба цукром і спиртом, на підставах схвалених Радою Міністрів на даному засіданні»⁹.

Слід також відзначити, що дві ключові комісії — з експорту хліба та фуражу; з експорту інших видів продовольства очолював заступник міністра продовольчих справ М. Гаврилов. У роботі комісій брали участь провідні фахівці Мінпроду С. Франкфурт, П. Линниченко, Б. Гуревич та інші. Апарат міністерства готував численні статистичні матеріали. Загалом підготовка такого відповідального документа без Мінпроду була просто неможливою. Інший дослідник цієї теми П. Притуляк вважає працю М. Гаврилова у комісіях взірцем «впертого і вмілого відстоювання інтересів України»¹⁰.

Переговори від самого початку йшли в напруженій атмосфері. Особливу непоступливість вимогам союзників виявляв голова української частини комісії С. Гутник. Німецькі економічні радники О. Відфельд і К. Мельхюр, як головні переговорники, відчували глухий спротив української сторони. Таку позицію урядовців гетьманату вони не без підстав пояснювали поразками Німеччини на Західному фронті. Вже на третій день засідань, 12 серпня вони доповіли послу А. Мумму про можливі труднощі переговорів. При цьому наголошувалося, що з міністром С. Гутником важко працювати «російськими методами»¹¹.

З метою досягнення своїх цілей вони діяли випробуванним методом «батоба і пряника», пропонуючи нагородити німецькими орденами прем'єра, міністрів та інших учасників переговорів з української сторони. Того ж дня посол Мумм передав це прохання заступникові міністра закордонних справ Буше, домагаючись дозволу попередньо, ще до рішення повідомити про це номінантів. Він висловив впевненість, що «найвищі нагороди вірогідно справлять враження на нинішній український уряд і принесуть нам реальну користь»¹².

Не дивлячись на інформацію про можливі німецькі нагороди, міністр С. Гутник вперто протривав натиску німецько-австрійської сторони аж до 7 вересня. А потім раптово став поступливим і 10 вересня договір був підписаний. Привертає увагу не тільки поспішність укладення такої принципово важливої угоди, але й те що сталося це за відсутності в державі П. Скоропадського. Саме тоді він перебував з офіційним візитом у Німеччині. Очевидно, в цьому й криється розгадка: такою могла бути плата за дозвіл німецького керівництва П. Скоропадському будувати збройні сили, перебрати владу над Чорноморським флотом та приєднати Крим до України. «Заохочувальні» нагороди були вручені керівникам Української Держави П. Скоропадському і Ф. Лизогубу під час їх офіційних візитів до Німеччини, а міністрам та іншим учасникам переговорів після підписання угоди. С. Гербель отримав орден Корони I ст., його заступник М. Гаври-

⁹ ЦДАВО України. — Ф. 1064. — Оп. 1. — Спр. 6. — Арк. 233.

¹⁰ Притуляк П. Україна і Брестський мир: від підписання до виконання (1917–1918 рр.). — К., 2004. — С. 132.

¹¹ Крах германской оккупации на Украине. — С. 101.

¹² Там само.

лов — орден Корони II ст. з зіркою, радник міністра професор С. Франкфурт — орден Корони III ст.¹³

Новий економічний договір від 10 вересня передбачав поставку з України до Центральних держав не менше 40 млн. пудів хліба, 6 млн. пудів рогатої худоби, 300 тис. овець, 2 млн. штук домашньої птиці, 400 тис. пудів сала, 2,5 тис. вагонів яєць, 2,5 млн. пудів цукру, до 20 млн. літрів спирту. Поставка сировини також мала значні обсяги: 11 200 вагонів деревини, 750.000 пудів коноплі, 700.000 шкур великої рогатої худоби, 700.000 шкур малої рогатої худоби, 500.000 пудів тютюну, великої поставки металу тощо¹⁴.

П. Скоропадський, С. Гербель та інші урядовці розуміли, що досить обтяжливі умови економічної угоди є своєрідною платою за військову підтримку і захист гетьманського правління. Напередодні підписання договору Рада Міністрів це відверто задекларувала у зверненні до німецького командування: «Уряд, йдучи назустріч німецьким військам у полегшенні їх продовольчих потреб, сподівається з свого боку, що німецькі війська допоможуть йому підтримати на Україні той порядок при якому тільки й можливо буде виконати поставлені урядом в інтересах самих військ завдання»¹⁵. Можливо, що гетьман і урядовці припускали можливу поразку Четверного союзу у Світовій війні, яка звільнить їх від виконання умов нового договору.

С. Гербель істотно активізував роботу Вищої продовольчої ради — координаційної інстанції керівників українських міністерств та представників німецької і австро-угорської сторони, яка мала узгоджувати принципи галузеві питання. Міністр розумів, що уряд не зможе виконати експортні продовольчі зобов'язання, не взявши під контроль вивіз самостійно заготовленої господарськими органами союзників продукції. 4 вересня на засідання Вищої продовольчої ради була прийнята ухвала про експорт продовольства і сировини лише за нарядами ДХБ і Мінпроду. Надзвичайно складним було й питання про забезпечення хлібопродуктами полонених колишньої російської армії, які перебували в Німеччині ті Австро-Угорщині. Таке клопотання перед Радою Міністрів підняла Центральна рада полонених і біженців. У кінці вересня С. Гербель запропонував проект постанови з цього питання. Вона передбачала виділення продовольчих ресурсів для полонених українців. Що ж до росіян, то Мінпрод мав надати для них хліб за згодою Вищої продовольчої ради і в обмін на мануфактуру з Росії. Рада Міністрів схвалила такі підходи. На практиці це вилилися в організацію продовольчої допомоги воякам-українцям, які поверталися з полону¹⁶.

С. Гербель намагався оптимізувати структуру Мінпроду, вважаючи необхідним залишити за ним функціональні повноваження лише у продовольчій сфері. На початку жовтня уряд ухвалив закон «Про передачу завідування деякими

¹³ Там само. — С. 104.

¹⁴ *Дорошенко Д.* Історія України. — К., 2004. — Т. 2. — С. 295–301; *Нова Рада.* — 1918. — 10 грудня.

¹⁵ ЦДАВО України. — Ф. 1064. — Оп. 1. — Спр. 6. — Арк. 202.

¹⁶ Там само. — Арк. 267.

справами з Міністерства продовольства в інші відомства». Склалося так, що міністерство опікувалося постачанням сільськогосподарської техніки. У дореволюційний час в українських губерніях налічувалося понад двісті підприємств цього профілю. Однак більшість з них фактично припинила виробництво, в основному через брак металу. В умовах товарообміну з Центральними державами Мінпроду довелося займатися питаннями імпорту сільськогосподарських машин і знарядь з подальшою їх реалізацією в аграрному секторі. Справа ускладнювалася тим, що у цих операціях були задіяні Мінпромторг, Мінфін, а також німецькі постачальницькі організації. Узгодження тарифів, валютного курсу, визначення цін на внутрішньому ринку тривало місяцями. Врешті оплачені імпортовані сільгосптехніка так і не потрапила до сільського споживача. Уряд передав ці функції міністерству земельних справ.

З першого погляду завідування цукровою справою було органічним завданням Мінпроду, але у зв'язку з введенням державної монополії у цій сфері цукор виступав своєрідною валютою. Тому було прийнято рішення цукровий департамент Мінпроду і всю справу завідування цукровою монополією передати до Міністерства фінансів. Хотів С. Гербель домогтися передачі відділів шкіряного та постачання мануфактури і мила, але ці підрозділи тимчасово залишили у складі міністерства¹⁷.

Прихід С. Гербеля до уряду посилив його праве крило, представлене членами кадетської партії. Якщо Ю. Соколовський, за визначенням В. Винниченка, був «руським малоросом», то С. Гербель — «истинно русским человеком». Він розглядав гетьманат як явище тимчасове і вірив у відродження Росії. Будучи переконаним прихильником Антанти, вважав союз з Німеччиною неприродним. П. Скоропадський писав, що С. Гербель попав під вплив ПРОТОФІСу. Два радники міністра входили до правління цієї впливової організації.

Початок розпаду Четверного союзу восени 1918 р., майже очевидна поразка Німеччини у Світовій війні і перемога Антанти реанімували у свідомості міністрів — кадетів надію на відновлення Великої Росії. 17 жовтня 1918 р., побоюючись радикалізації самостійницького курсу гетьмана, десять міністрів-кадетів, включаючи й С. Гербеля, подали прем'єру Ф. Лизогубу записку, в якій задекларували свої погляди на майбутнє України. Фактично йшлося про федерування України з іншими частинами небільшовицької Росії для «скинення більшовицького ярма і зміцнення державності на всій протяжності колишньої Російської імперії»¹⁸. Ця політична позиція міністрів-кадетів свідчила, що визнання самостійності України для них було ситуативним, як необхідний етап до федеративної Росії.

18 жовтня кабінет міністрів Ф. Лизогуба подав у відставку, спричинивши тривалу, як на той час, урядову кризу. Навколо формування нового складу Ради Міністрів ще з початку місяця точилася гостра боротьба, до якої долучилися Український національний союз, ПРОТОФІС, Всеукраїнський союз земельних

¹⁷ ЦДАВО України. — Ф. 1064. — Оп. 1. — Спр. 7. — Арк. 15.

¹⁸ Киевская мысль. — 1918. — 18 жовтня.

власників, Головний комітет кадетської партії в Україні, німецькі дипломати. Найрадикальнішою була позиція УНС, який вимагав для своїх представників 8 портфелів з 15. При обговоренні кандидатур П. Скоропадський запитав: «А чого ви відкидаєте Гербеля? Бо він ворожий до Української Держави — одповіли йому. — А він так гарно співає українських пісень, що трудно допустити, щоб він був ворогом України»¹⁹. Гетьман відстояв С. Гербеля. Тільки у ніч на 25 жовтня вдалося скласти новий кабінет. Прем'єром залишився Ф. Лизогуб, зберегли посади міністри Б. Бутенко, С. Гербель, Д. Дорошенко, В. Любинський, А. Ржепецький, державний секретар С. Завадський.

Рада Міністрів другого скликання працювала в атмосфері наростання внутрішньополітичної напруженості і очікування розв'язки Світової війни. У центрі уваги міністрів було забезпечення громадського порядку, зміцнення Державної варти, створення у військах окремих інструкторських рот, посилення кордонної сторожі, формування добровольчих дружин, виділяючи для цього десятки мільйонів крб²⁰.

Очевидно, виконання договору про експортні поставки до Центральних держав втратило гостроту. До того ж головні «контролери» цього питання генерал В. Гренер і посол А. Мумм були відкликані до Німеччини. Урядова активність міністра С. Гербеля явно знизилася. У жовтні — листопаді до порядку денного засідань уряду двічі вносилися його доповіді про стан продовольчої справи, але вони так й не відбулися. Навіть питання про харчові пайки для німецьких солдатів ставив в.о. голови Ради міністрів А. Ржепецький, а не міністр продовольчих справ.

За три тижні функціонування другого складу уряду С. Гербель провів лише один законопроект про ліквідацію установ Мінпроду — продовольчих управ, утворених ще за постановою Тимчасового уряду від 26 березня 1917 р., і передачу завідування продовольчою справою органам місцевого управління²¹. Князь Є. Трубецької у спогадах стверджував, що С. Гербель займався саботажем, приховуючи хліб, сукно і зброю на складах Чернігівщини і Харківщини. Документальні підтвердження цьому відсутні. Проте його не зовсім приязні стосунки з Оберкомандо у Києві загальновідомі. Як міністр він був щільно інтегрований у систему державних відносин з союзниками і мав працювати над виконанням договірних зобов'язань. Принаймні до жовтневої урядової кризи.

У порівнянні з своїм попередником С. Гербель діяв більш рішуче і цілеспрямовано. Йому вдалося посилити роботу апарату Мінпроду, очистивши від спекулянтів і хабарників, розширити мережу установ і агентів Державного хлібного бюро, збільшити обсяги заготівель хліба з нового врожаю, створити продовольчі запаси у столиці і промислових центрах, перекласти основні обсяги експортних закупівель на південні регіони масового зерновиробництва. Врешті геополітична ситуація завершальної фази Світової війни фактично зняла диктат союзників у справі «хлібного миру».

¹⁹ Чикаленко Є. Щоденник. — Т. II. — С. 134.

²⁰ ЦДАВО України. — Ф. 1064. — Оп. 1. — Спр. 7. — Арк. 23–32 зв.

²¹ Там само. — Арк. 32, 42.

II.3. Григорій Глінка — міністр продовольчих справ (листопад—грудень) ?

Знак запитання в заголовку стоїть не випадково. Загалом нарис про Г. Глінку можна було б й не подавати. Однак в історичній літературі містяться згадки про нього як міністра в останньому уряді Української Держави. І підстава для цього доволі серйозна. Наказом гетьмана П. Скоропадського, опублікованим у «Державному вістнику» 16 листопада, він був призначений міністром продовольчих справ¹. Очевидно, це був вибір прем'єра С. Гербеля, який до цього очолював Мінпрод, і добре знав його по спільній роботі в МВС Росії. Хоч при попередньому формуванні уряду планувалося, що Г. Глінка займе посаду міністра земельних справ². Але це міністерство С. Гербель залишив за собою. Загалом постать колишнього відомого царського адміністратора цілком відповідала обом пропонованим міністерським портфелям, а головне — завданням уряду по відродженню Росії.

Григорій Вячеславович Глінка народився 19 січня 1862 р. Походив з поміщицької сім'ї Конотопського повіту Харківської губернії. Закінчив юридичний факультет Московського університету, працював помічником у знаменитого адвоката Ф. Плевако. У 1905–1915 рр. був начальником переселенського управління МВС. Під час Світової війни — головноуповноважений у справі продовольчого постачання армії. Сенатор. У 1918 р перебував в Україні³.

Отже, формально призначення Г. Глінки міністром продовольчих справ відбулося. Однак на жодному з засідань Ради Міністрів з 15 листопада по 14 грудня 1918 р. він не був присутнім. Про це свідчать журнали засідань уряду, в яких фіксувалася явка членів кабінету і запрошених осіб⁴. При розгляді продовольчих питань був присутній і доповідав заступник міністра М. Гаврилов. Очевидно, не випадково позначений у журналі засідань як тимчасово керуючий міністерством. Вже перший день засідання, 15 листопада міністерство отримало до-

---

¹ Державний вістник. — 1918. — 16 листопада.

² Гетман П.П. Скоропадский. Украина на переломе. 1918 год. Сб. документов. — М., 2014. — С. 117.

³ Глінка Григорий Вячеславович [Електронний ресурс] — Електрон. текст. дан. — Режим доступу: http://ouglink.pav.obr55.ru/o_shkole/muzej/glinka_grigorij_vyacheslavovich/. — Дата обращения: 02.11.2015.

⁴ ЦДАВО України. — Ф. 1064. — Оп. 1. — Спр. 7. — Арк. 46–84 зв.

ручення уряду вжити дієвих заходів «по правильному продовольству німецьких військ»⁵. Наступного дня М. Гаврилов доповів про організацію забезпечення німців продовольчими продуктами для відправки посилок на батьківщину. Уряд ухвалив асигнувати в розпорядження міністра продовольчих справ з коштів Державного казначейства 14 млн. крб. У прийнятій постанові М. Гаврилову доручалося довести до відома німецького командування, що український уряд, йдучи назустріч німецьким військам у продовольчому постачанні, сподівається, що вони допоможуть підтримати на Україні той порядок, при якому тільки й можливо виконати поставлені урядом завдання⁶.

Після падіння гетьманату Верховна слідча комісія по розслідуванню злочинів режиму П. Скоропадського висунула звинувачення всім міністрам уряду С. Гербеля, які мали бути заарештовані. Вони склалися на підставі журналів засідань Ради Міністрів. Тому серед них відсутнє прізвище Г. Глінки. Зате М. Гаврилов як тимчасово керуючий міністерством був заарештований. На допиті у Лук'янівській в'язниці 16 січня 1919 р. він жодного разу не згадав про Г. Глінку. До речі, немає посилок на нього й у спогадах П. Скоропадського. М. Гаврилов разом з колишніми прем'єром С. Гербелем, міністрами А. Ржепецьким, В. Рейнботом та іншими до квітня 1919 р. поневірявся в арештантських вагонах та в'язницях. Фактично він поплатився за неучасть в уряді призначеного міністра.

І все ж Г. Глінка став міністром земельних справ в уряді П. Врангеля і за його дорученням підготував проект аграрної реформи. Л. Чикаленко, який у складі групи українських діячів відвідав Крим і був прийнятий П. Врангелем, згадував, що при зустрічі Г. Глінка «хвалився проектом своєї земельної реформи, що, на його думку, зможе задовольнити селян та привернути їх симпатії до їхньої визвольної акції»⁷. Закон про землю був схвалений П. Врангелем і оприлюднений у травні 1920 р.⁸

Подальша доля Г. Глінки типова для багатьох російських діячів, які потерпіли поразку у боротьбі за відродження Великої Росії: Севастополь — Константинополь — Париж. Помер колишній сенатор у 1934 р. Похований на кладовищі Сент-Женев'єв-де-Буа⁹.

⁵ ЦДАВО України. — Ф. 1064. — Оп. 1. — Спр. 7.— Арк. 46.

⁶ Там само. — Арк. 47 зв.

⁷ Чикаленко Є. Щодник (1918–1919). — К., 2011. — С. 403.

⁸ Врангель П. Записки. Ноябрь 1916 г. — ноябрь 1920 г. — Минск, 2003. — Т. II. — С. 91–104.

⁹ Незабытые могилы. Российское зарубежье: некрологи 1917–1997 гг. — М., 1999. — Т. 2. — С. 119.

Розділ 12

Військові міністри

Олександр Рагоза

Борис Щуцькой

Борис Гернгросс

12.1. Олександр Рагоза — військовий міністр (травень—листопад)

З усіх сфер державного будівництва гетьманату військове було одним з найбільш складних. По-перше, П. Скоропадський взяв зобов'язання перед німецьким командуванням не створювати без їхньої згоди регулярної армії. По-друге, не дивлячись на присутність в Україні значної чисельності вищого офіцера, проблема добору національно орієнтованих кадрів залишалася гострою. По-третє, у спадок від УНР дісталася досить аморфна військова інфраструктура, Україна майже не мала військово-морського сегменту збройних сил. По-четверте, фактично була відсутня нормативно-правова база функціонування боєздатного війська незалежної держави.

П. Скоропадський у спогадах подає ставлення німців до формування української армії. При його першій розмові на цю тему начальник штабу німецьких військ в Україні генерал В. Гренер заявив: «Навіщо Вам армія? Ми знаходимося тут, нічого проти Вашого уряду в середині країни ми не дозволимо, а щодо Ваших північних кордонів Ви можете бути цілком спокійні, більшовиків ми не допустимо. Створіть собі невеликий загін у дві тисячі осіб для підтримання порядку в Києві і для охорони Вас особисто»¹. І все ж німці погодилися на функціонування військового міністерства, генерального штабу, а також формування восьми кадрованих корпусів, план створення яких розроблявся ще за часів Центральної Ради.

Уряд Української Держави в основному був сформований упродовж першого травневого тижня 1918 р. Природно, що добором кандидатури військового міністра займався безпосередньо Верховний командувач армії і флоту гетьман П. Скоропадський, добре обізнаний з генералітетом Російської армії. Він робив пропозиції генералам В. Кирію, А. Кільчевському, О. Лукомському, П. Врангелю, але всі вони відмовилися. Посада військового міністра залишалася вакантною до 21 травня. Д. Дорошенко пригадував, що під тиском С. Єфремова двічі просив П. Скоропадського призначити військовим міністром генерала О. Грекова, але гетьман категорично відмовив. Нарешті, дав згоду генерал від інфантерії О. Рагоза — колишній командувач арміями на Західному та Румунському фронтах.

---

¹ Скоропадський П. Спогади. — С. 179.

У сучасній українській історичній літературі, включаючи й новітню довідкову, значиться, що генерал Олександр Францевич Рагоза народився в 1858 р. у родині священника на Чернігівщині². Підставою для таких тверджень є цілком офіційний документ — список старшин Генштабу Української Держави, складений у листопаді 1918 р. У ньому значиться, що генеральний бунчужний О. Рагоза народився на Чернігівщині, українець, розмовляє українською мовою³. Колега військового міністра по урядовій роботі і відомий історик Д. Дорошенко стверджував, що О. Рагоза походив з старого шляхетського українського роду на Уманщині, представники якого займали різні земські посади в Київській Землі⁴.

І все ж маємо визнати, що це певна міфологізація, очевидно, не рідкісна в тогочасних умовах. Прізвище і походження були змінені при вступі на службу до української армії. Так сталося, наприклад, з прізвищами генералів Грекова, Петрова, Юнакова, які трансформувалися у Греківа, Петріва, Юнаківа. Російськомовні довідкові джерела подають відомості, що О. Рагоза народився у Вітебську в потомственній дворянській родині. Його батько — Франц Мартинович Рагоза, заслужений військовий, полковник російської армії⁵. Слід відзначити, що сучасні українські довідкові видання про офіцерів українських збройних сил подають прізвище генерала — Рагоза⁶.

Військову освіту О. Рагоза отримав у Полоцькому кадетському корпусі, Михайлівському артилерійському училищі, Миколаївській академії Генерального штабу. Серед командного складу гетьманату він мав найвищий військово-посадовий ценз — генерал від інфантерії і командувач армії. Бойове хрещення прийняв ще на фронті російсько-турецької війни. Його полководча біографія часів Першої світової війни позначена як значними перемогами, так й важкими поразками. О. Рагоза був одним з небагатьох командувачів арміями, затверджених на посаді Тимчасовим урядом. Тільки в листопаді 1917 р. він був змушений залишити її під тиском військово-революційного комітету Румунського фронту.

Пропозицію від гетьмана О. Рагоза отримав у середині травня, але вперше участь у роботі Ради Міністрів взяв лише 27 травня⁷. До цього обов'язки міністра

² Литвин М., Науменко К. Збройні сили України першої половини ХХ ст. Генерали і адмірالی. — Х., 2007. — С. 165; Енциклопедія історії України. — К., 2013. — Т. 9. — С. 257.

³ Тинченко Я. Офіцерський корпус армії Української Народної Республіки (1917–1921). — К., 2007. — Кн. 1. — С. 520.

⁴ Дорошенко Д. Історія України 1917–1923 рр. — К., 2002. — Т. II. — С. 45.

⁵ Рагоза Александр Францевич [Електронний ресурс] — Електрон. текст. дан. — Режим доступа: http://ru.wikipedia.org/wiki/%D0%E0%E3%E7%E0_%C0%EB%E5%EA%F1%E0%ED%E4%F0_%D4%F0%E0%ED%F6%E5%E2%E8%F7. — Дата обращения: 02.11.2015.

⁶ Литвин М., Науменко К. Збройні сили України першої половини ХХ ст. Генерали і адмірالی. — С. 165; Тинченко Я. Офіцерський корпус армії Української Народної Республіки (1917–1921). — Кн. 1. — С. 520.

⁷ ЦДАВО України. — Ф. 1064. — Оп. 1. — Спр. 6. — Арк. 19. Згаданий білоруський дослідник В. Бондаренко помилково стверджує, що О. Рагозу призначено військовим міністром 30 квітня і він був єдиним на цій посаді. Хоч насправді військове відомство ще очолювали генерали Б. Щуцької і Б. Гернгросс.

виконував генерал О. Лігнау. Інформація про можливе призначення мусувалася в столиці. Українські політичні партії, не домігшись від начальника штабу Оберкомандо В. Гренера і гетьмана П. Скоропадського бажаних змін у складі уряду, виступили з розлогим меморандумом, у якому наголошували, що кабінет міністрів не є українським ні за складом, ні за політичною орієнтацією. Більшість міністрів таврувалася як відверті українофоби. Виконуючий обов'язки військового міністра О. Лігнау характеризувався як людина Україні стороння, а генерал, який має його замінити (О. Рагоза — Р.П.), відомий лише тим, що «виложивши торік під Фокшанами два корпуси українців (УІІ, УІІІ), вживав потім заходів, аби зашкодити українізації військ дорученої йому армії»⁸. Дійсно, згадані операції з'єднань 4-ї армії були невдалими, а українізація частин Румунського фронту поступалася цьому процесові на Південно-Західному фронті, але при цьому слід урахувати більшу чисельність українців у військах останнього.

У затверженому П. Скоропадським 2 травня складі Ради Міністрів тимчасово виконуючим обов'язки військового міністра був підполковник Олександр Сливинський (Слива). Виходець з Полтавщини, фаховий військовий. Один з наймолодших випускників Імператорської Миколаївської академії Генштабу. Він брав активну участь в українізації частин Румунського фронту, був делегатом I та II Всеукраїнських військових з'їздів, членом Українського Генерального Військового Комітету, начальником Генерального військового штабу УНР. За його участі була розроблена схема майбутніх збройних сил, зокрема створення восьми територіальних корпусів, які стали кадровою основою гетьманської армії.

9 травня гетьман призначив тимчасово виконуючим обов'язки військового міністра генерал-майора О. Лігнау. Він народився у Ялті, латиш (за іншими даними — прибалтійський німець) за походженням, закінчив військове училище, Миколаївську академію Генштабу. Під час Світової війни — командир дивізії, начальник штабу корпусу. У кінці 1917 р. перейшов до українського війська, командував дивізією, займав посаду помічника (фактично заступника) військового міністра УНР. Приступивши до виконання обов'язків міністра, О. Лігнау видав наказ, у якому йшлося про необхідність суворої дисципліни, уникнення політизації війська, дотримання законності. Особливий наголос було зроблено на усвідомленні того, що будується армія самостійної України. Наказ вимагав «все діловодство, всі офіціальні відносини неухильно вести на державній мові». Чітко було задекларовано й ставлення до військових — неукраїнців: «визнаю можливим перебування на службі людей знання, досвіду й талану, хоч би й неукраїнського походження, при умовинах безумовної їх вірності Самостійній Україні»⁹. Сам генерал вивчав державну мову і намагався спілкуватися українською.

О. Рагоза розпочав діяльність з розв'язання нагальних кадрових питань апарату міністерства. О. Лігнау зайняв посаду першого заступника міністра.

⁸ Чикаленко Є. Щоденник. — Т. II. — С. 40.

⁹ Державний вістник. — 1918. — 22 травня.

27 травня уряд затвердив на посаді заступника військового міністра з морських справ капітана 1-го рангу Миколу Максимова, вихідця з донських козаків, випускника Миколаївської морської академії, учасника російсько-японської війни, командира бойових кораблів. На початку 1918 р. служив у морському міністерстві УНР. З перших днів гетьманату виконував обов'язки морського міністра, але флотська справа ввійшла до єдиного військового міністерства. Слід відзначити, що М. Максимов отримав право доповіді на засіданнях уряду і фактично перебрав на себе розв'язання військово-морських питань. Він згодом отримав звання контр-адмірала. У липні за рекомендацією О. Рагози був призначений заступник міністра з інтендантської служби і постачання полковник Юрій Корнієнко — випускник Чугуївського військового училища, під час Світової війни інтендант дивізії. Помічником глави військового відомства став генерал-лейтенант Георгій Мандрика — виходець з Чернігівщини, випускник академії Генштабу, колишній командувач корпусом.

Головний штаб міністерства очолив генерал-лейтенант Олексій Галкін — росіянин, уродженець Києва, випускник академії Генштабу, командир дивізії, учасник створення українських національних частин. У структурі штабу функціонували управління особового складу, пенсійне, шкільне, мобілізаційний відділ. Самостійними в рамках міністерства були головне управління постачання з численними підрозділами, головне військово-юридичне управління, прокурорське управління, геодезичне управління та інші.

На посаді начальника Генерального штабу залишився О. Сливинський, який пізніше отримав звання полковника. Перше квартирмейстерство очолив генерал-майор Лев Дроздовський — українець, родом з Поділля, випускник Новоросійського університету і академії Генерального штабу, начальник штабу корпусу, учасник українізації російської армії. Пізніше цю посаду зайняв генерал-майор Володимир Сінклер — швед за походженням, випускник академії Генштабу, начальник штабу корпусу, став на військову службу УНР. До квартирмейстерства входили відділи: загальний, оперативний, розвідки, геодезичний, зв'язку та інші.

Друге квартирмейстерство — очолював генерал-майор Антон Прохорович — українець, уродженець м. Києва У його складі функціонували відділи: загальний, організації військової служби, мобілізаційний, служби Генштабу. Інспектура родів військ підпорядковувалася безпосередньо начальникові Генерального штабу.

На час приходу О. Рагози до військового міністерства формування восьми кадрованих корпусів було на початковій стадії. Їх командувачі були призначені ще за часів УНР. 1-й Волинський корпус очолив генерал-майор Сергій Дядюша, 2-й Подільський — генерал-лейтенант Петро Єрошевич, 3-й Херсонський — генерал-лейтенант Федір Колодій, 4-й Київський — генерал-майор Ілля Мартинюк, 5-й Чернігівський — генерал-майор Олександр Дорошкевич, 6-й Полтавський — генерал-майор Олександр Осецький, 7-й Харківський — генерал-лейтенант Петро Вовкобой (на посаду не вступив), 8-й Катеринославський — генерал-майор Гнат Васильченко.

Всі вони були етнічними українцями, уродженцями Київщини, Полтавщини, Харківщини, випускниками академії Генерального штабу, у роки Світової війни займали посади командирів дивізії чи корпусу, мали численні державні нагороди, включаючи й Георгіївські відзнаки. Загалом це були кар'єрні військові Російської армії. Однак зречення царя звільнило їх від присяги, а участь в українізації військ, утворення української державності активізувало процес етнічного самоусвідомлення, спонукало піти на службу УНР, а потім й гетьманату. Було б явним перебільшенням стверджувати, що вони були переконаними українськими патріотами. Очевидно, для переважної більшості це була іманентна потреба професійної реалізації і здобуття засобів для існування. У середині травня П. Скоропадський провів з ними нараду і залишив на посадах. Не вніс відразу істотних змін у командний склад корпусів і новий міністр О. Рагоза.

Упродовж травня — червня вищі командні посади у міністерстві, генштабі, корпусах і дивізіях були заповнені генералами переважно українського походження чи пов'язаних з Україною народженням, службою, маєтністю. За підрахунками сучасних дослідників, влітку 1918 р. на службу було прийнято близько 300 генералів і адміралів. А в листопаді їх чисельність складала 385 осіб, проте 100 з них не займали командних посад, знаходячись у резерві чинів, Думі Георгіївських кавалерів, різних комісіях. Серед них 51% складала росіяни і 39 — українці¹⁰. Безперечно, П. Скоропадський і О. Рагоза не надавали такого значення етнічному походженню офіцерів, як військове керівництво УНР. Однак у затверженому О. Рагозою положенні про вступ до української армії однією з основних умов була наявність певного зв'язку з Україною (походження, народження, служба, маєтність тощо).

Кадрове управління Генштабу збирало такі дані. Навряд чи всі вони відповідали дійсності. Зокрема, у списку старшин Генштабу Української Держави (листопад 1918 р.) поряд з іншими біографічними даними містяться й графи — «місце народження», «зв'язок з Україною», «чи розмовляє українською мовою». Як вже зазначалося, щодо генерального бунчужного О. Рагози у відповідях на ці запитання записано: «Чернігівщина», «українець», «розмовляю». У відомостях про генерал-хорунжого О. Лігнау також записано «розмовляю»¹¹. При військовому міністерстві діяли курси української мови, але навряд чи їх відвідували найвищі посадовці.

Невдовзі після вступу на посаду в інтерв'ю кореспондентові газети «Відродження» О. Рагоза виклав основні засади організації українських збройних сил. Він наголосив, що розпочато утворення національної армії, до якої покличуть військових — українців, а при їх нестачі прийдеться звернутися до послуг і знання осіб неукраїнського походження, які будуть чесно служити «українській національній ідеї в складі армії молодій Українській Державі». Міністр заявив, що військове будівництво не терпить імпровізації, потребує поступових

¹⁰ Литвин М., Науменко К. Збройні сили України першої половини ХХ ст.: генерали і адмірالی. — С. 16.

¹¹ Тинченко Я. Офіцерський корпус армії Української Народної Республіки (1917–1921). — Кн. 1. — С. 520.

і обережних дій. До того ж армія має бути поза всілякою політикою. Щодо принципів кадрової роботи, то при просуванні по службі будуть враховуватися бойові заслуги, стройовий стаж, досвід та звання. За словами міністра, значна увага буде приділена поліпшенню матеріального становища військових та їх родин. Йшлося також про плани відкриття військових училищ та академій¹².

Головну Шкільну управу Генштабу і Комісію по утворенню військових училищ і академій очолив відомий учений і педагог, професор Імператорської Миколаївської академії, командувач армії в роки Світової війни генерал-лейтенант Микола Юнаків. До речі, його дисертація «Похід Карла XII на Україну в 1708–1709 роках» (1910 р.) отримала премію графа Уварова. Кадетські корпуси, передані в УНР до системи міністерства освіти, були повернуті до військового відомства. За споруди військових училищ розгорнулася боротьба на рівні уряду. О. Рагози довелося відстоювати приміщення Київського артилерійського і Чугуївського піхотного училищ від передачі їх під державний університет і сільськогосподарський інститут. 30 листопада, фактично за два тижні до падіння гетьманату, був ухвалений закон про заснування Військової академії Української Держави. Її мав очолити генерал М. Юнаків¹³.

Інший професор Імператорської Миколаївської академії, відомий воєначальник — начальник штабу Румунського фронту Микола Головін очолив Наукову комісію по опису війни 1914–1917 рр. при Генеральному штабі. Вона була утворена за ухвалою уряду у вересні з періодом діяльності до кінця 1920 р. Прикметно, що у постанові було записано: «визнати бажаним, щоб після скінчення робіт комісії відповідні архіви були відкриті для користування приватних наукових людей»¹⁴. Очевидно, ця науково-історична установа створювалася спеціально для генерала М. Головіна, якого О. Рагоза добре знав по спільній фронтовій службі. П. Скоропадський пригадував, що запропонував генералові одну з найвищих військових посад, але той відмовився і «залишив за собою тільки розбір документів, які стосуються війни»¹⁵. Комісія мала базуватися в Одесі, але розгорнути діяльність не встигла. Вже у еміграції М. Головін написав «Історію світової війни 1914–1918 рр.».

В офіцерських колах схвально був зустрінутий наказ О. Рагози від 16 червня про відновлення військових звань, скасованих Центральною Радою у листопаді 1917 р. Генеральські звання російської армії були модифіковані до давньої козацької традиції: генерал від інфантерії — генеральний бунчужний, генерал-лейтенант — генеральний значковий, генерал-майор — генеральний хорунжий. У списку старшин Генштабу станом на листопад 1918 р. О. Рагоза значиться генеральним бунчужним, адже він мав звання генерала від інфантерії — найвище військове звання в Російській армії часів Світової війни, оскільки звання генерал-фельдмаршала з 1912 р. не присвоювалося. Звання генерала від

¹² Дорошенко Д. Історія України 1917–1923 рр. — Т. II. — С. 195–196.

¹³ Тинченко Я. Офіцерський корпус армії Української Народної Республіки (1917–1921). — Кн.1. — С. 504–505; Державний вістник. — 1918. — 12 грудня.

¹⁴ ЦДАВО України. — Ф. 1064. — Оп. 1. — Спр. 12. — Арк. 34.

¹⁵ Скоропадський П. Спогади. — С. 228.

інфантерії мав також Володимир Слюсаренко, який з червня 1918 р. очолював 6-й Полтавський корпус. Відповідно видозмінені були й офіцерські звання — полковник, військовий старшина (підполковник), сотник (капітан), значковий (поручник), хорунжий (підпоручник).

Важливим аспектом урядової діяльності О. Рагози стало законодавче забезпечення військового будівництва. Перший законопроект, який доповідав на засіданні Ради Міністрів особисто О. Рагоза, стосувався військової підсудності. Це був досить складний юридичний акт, укладачі якого намагалися створити вичерпний перелік вчинених військовими «злочинств» — від державної зради до зґвалтувань. Ще однією його особливістю була зворотна дія. Правда, встановлювався термін — до 1 квітня 1919 р. Очевидно, законопроект пройшов попереднє узгодження, оскільки був схвалений без полеміки¹⁶. Окремим законом врегульовувалася проблема військово-судових установ. Військові суди поділялися на вищі (Київський, Катеринославський), корпусні та дивізійні. Визначалася їх компетенція в умовах «нормальної» і «виняткової» підсудності, склад судових колегій, порядок оскарження рішень тощо. Прикметно, що участь прокурора і адвоката була обов'язковою тільки для вищих судів. Зазначалося, що військові суди, крім цього закону мали керуватися й певними актами колишнього російського законодавства¹⁷.

За участі О. Рагози Рада Міністрів 28 травня ухвалила текст військової присяги. Вона була скалькована з аналогічного акту Російської імператорської армії, однак мала й певні відмінності. Замість клятви «Його Імператорській Величності Самодержцю Всеросійському» українські вояки клялися «Українській Державі і Ясновельможному пану Гетьманові». Текст присяги для військовослужбовців нехристиянської віри та язичників не містив вимоги цілувати Хрест Спасителя¹⁸.

Намагаючись вберегти збройні сили від розкладницького впливу політичних партій, Рада Міністрів 1 серпня ухвалила закон «Про політико-правове становище службовців військового відомства». Громадянам Української Держави, які перебували на дійсній службі і вільнонайманим, заборонялося брати участь у виборах, мітингах, демонстраціях та маніфестаціях, входити до складу політичних партій і громадських організацій. За порушення закону встановлювалася кримінальна відповідальність¹⁹.

О. Рагоза здійснив інспекторські поїздки до гарнізонів Одеси і Умані, відвідав військові частини, дислоковані у Києві. 10–11 липня на засіданні Ради Міністрів він зробив ґрунтовну доповідь про стан військової справи. Зокрема, йшлося про незадовільні умови розквартирування вояків. Адже кращі казарми були зайняті німецькими та австро-угорськими частинами. В результаті уряд виділив квартирному управлінню міністерства 5 млн. крб. на ремонт казарме-

¹⁶ ЦДАВО України. — Ф. 1064. — Оп. 1. — Спр. 6. — Арк. 23; Державний вістник. — 1918. — 7 червня.

¹⁷ Державний вістник. — 1918. — 5 липня.

¹⁸ Там само. — 7 червня.

¹⁹ Там само. — 8 серпня.

них приміщень та інвентарю. Згодом було виділено ще 5 млн. крб. на обладнання електричного освітлення казарм²⁰.

Слід наголосити, що О. Рагозі довелося вести постійну і напружену боротьбу за фінансування збройних сил. П. Скоропадський у спогадах писав: «Міністри ставились, особливо в перший час, надзвичайно негативно до питання формування армії і урізали всюди асигновки, не даючи тим самим можливості стати армії в грошовому відношенні на тверду ногу»²¹. Спочатку міністр домігся порівняно незначних асигнувань. Зокрема, було виділено 3 млн. крб. для потреб Одеського військового порту, по 1 млн. крб. — Севастопольського і Миколаївському портам, 2 млн. крб. — Луганському патронному заводу на погашення заборгованості по зарплаті. Нагальними були проблеми надання допомоги сім'ям військовополонених, виплати утримання колишнім офіцерам, військовим чиновникам і священикам Румунського і Південно-Західного фронтів. Ці питання вирішувалися урядом дуже повільно і вимагали особистої участі міністра²².

Зокрема, Рада Міністрів прийняла постанову про асигнування 500 тис. крб. на допомогу полоненим, які повертаються з німецького та австро-угорського полону. Була розроблена доволі складна схема поділу вояків на два розряди: 1) українці і 2) росіяни, далі вони поділялися на здорових, поранених і хворих. Загалом грошова допомога українцям була у двічі більшою, ніж росіянам. Однак згодом така асиметрія була виправлена. 16 липня уряд ухвалив постанову про асигнування 500 тис. крб. на допомогу демобілізованим військовослужбовцям-великоросам, які повертаються на батьківщину²³.

Влітку 1918 р. фінансування армії дещо поліпшилося. На початку серпня О. Рагозі вдалося провести законопроекти про виділення 20 млн. крб. для забезпечення 8 корпусів, а також 1,5 млн. для придбання чобіт. Згодом ще 30 млн. у рахунок серпневих витрат міністерства. Основні видатки на армію проходили через Головне інтендантське управління. У кінці вересня воно отримало 70 млн. крб. на заготівлю продовольства. Хоч перед цим О. Рагоза просив у Ради Міністрів 4,5 млн. позачергового кредиту на харчові потреби. Колеги відмовили в асигнуванні 3,5 млн. на тютюн і 0,5 млн. на перець, фактично «заваливши» законопроект. Міністр залишився невдоволеним і висловив «осібну гадку»²⁴. Слід відзначити, що в умовах відсутності затвердженого державного бюджету, нігілістичного ставлення колег-міністрів до створення армії, О. Рагозі доводилося постійно докладати значних зусиль, шукати підтримки у гетьмана для отримання коштів на потреби військ. До цього треба додати надзвичайно складну процедуру проходження грошових законопроектів: Фінансова рада — відомство Державного контролера — Мала Рада Міністрів — уряд. Загалом звичайні видатки Державної скарбниці на фінансування військового і морського міністерств склали 383,5 млн. крб. Майже стільки ж як й на МВС.

²⁰ ЦДАВО України. — Ф. 1064. — Оп. 1. — Спр. 6. — Арк. 103–103 зв., 267.

²¹ *Скоропадський П.* Спогади. — С. 188.

²² ЦДАВО України. — Ф. 1064. — Оп. 1. — Спр. 6. — Арк. 19, 20, 46, 53 зв.

²³ Державний вістник. — 1918. — 14, 24 липня.

²⁴ ЦДАВО України. — Ф. 1064. — Оп. 1. — Спр. 6. — Арк. 159, 165 зв., 237, 250, 266 зв.

Однак міністерство отримувало кошти й з інших бюджетних джерел, зокрема з видатків, пов'язаних з війною та її наслідками, військового фонду тощо²⁵.

В Україні, територія якої була одним з головних сегментів східного театру військових дій Першої світової війни, а кілька губерній — близьким тилом трьох фронтів, накопичилися величезні запаси зброї, набоїв, військового спорядження та матеріалів. Зайнявши територію України, німецькі та австро-угорські війська розпочали масове захоплення запасів військового призначення з складів армії та інших організацій. П. Скоропадський у спогадах писав, що «втрати казенного майна і незаконний його розпродаж досягли колосальних розмірів, особливо майна санітарного та обмундирувального відділів»²⁶.

З метою наведення порядку у цій галузі був створений урядовий орган — відомство Головноуповноваженого з питань ліквідації установ і організацій військового часу. Його очолив рідний брат державного секретаря І. Кістяковського — Юлій. Намагання налагодити облік наявних ресурсів військового часу постійно наражалися на впертий спротив їх власників, включаючи й найпотужнішого з них — військового міністерства. 6 серпня на засіданні Ради Міністрів Ю. Кістяковський зробив доповідь про істотні труднощі у налагодженні реалізації майна, фактичний саботаж з боку окремих міністерств, установ і організацій. О. Рагозу зобов'язали невідкладно подати Головноуповноваженому відомості про наявні запаси матеріалів і продуктів, визначивши власні потреби у них²⁷. Міністерству загрозувала істотна втрата запасів майна, спорядження, матеріалів.

Військовий міністр не спішив виконувати постанову уряду і, очевидно, вживав заходів протидії, не бажаючи розлучатися з армійськими запасами. Намічене засідання кабінету міністрів з даного питання не відбулося. Ф. Лизогуб в цей час поїхав на чолі делегації до Німеччини. Є підстави вважати, що генерал О. Рагоза зумів переконати гетьмана у недоцільності передачі матеріалів, які будуть потрібні для формування повноцінної української армії. У спогадах цій справі П. Скоропадський приділив чимало уваги, демонструючи неабияку обізнаність у її деталях. Загалом він вважав, що «ця система, яка мала багато підстав, була неправильна у корні». На його думку, армія позбавлялася власного майна, а потім за ним мала звертатися до Головноуповноваженого. Це створювало зайве тертя та гаєння часу, справа доходила до з'ясування стосунків у глави держави²⁸. Позиція П. Скоропадського вирішальним чином вплинула й на членів уряду. Амбітний Ю. Кістяковський подав у відставку. Його замінив більш поступливий Русчу Моллов — колишній Полтавський губернатор, протеже прем'єра Ф. Лизогуба.

Міністрові О. Рагозі випало долучитися до розв'язання іншої проблеми. Йшлося про долю майна, яке залишили українські війська при відступі з Румунії і Бессарабії, і румунського — на складах в Одесі та на Полтащині. Було ухвалено

²⁵ Дорошенко Д. Історія України 1917–1923 рр. — Т. II. — С. 194.

²⁶ Скоропадський П. Спогади. — С. 187.

²⁷ ЦДАВО України. — Ф. 1064. — Оп. 1. — Спр. 6. — Арк. 152 зв.

²⁸ Скоропадський П. Спогади. — С. 187.

створити компетентну комісію, яка мала провести інвентаризацію складів. Були також намічені заходи по посиленню їх охорони. Постанову підписали прем'єр Ф. Лизгуб і військовий міністр О. Рагоза²⁹. Згодом до вирішення цього питання долучився уповноважений Ради Міністрів при командуванні австро-угорської Східної армії генерал Г. Раух.

А тим часом Генеральний штаб завершив розробку плану організації армії Української Держави. У мирний час її чисельність мала складати понад 300 тис. осіб: 175 генералів, 14930 старшин, 2975 військових урядовців, 291 тис. підстаршин і козаків. Основу збройних сил мали скласти 8 корпусів, Сердюцька (гвардійська) дивізія, чотири кавалерійські дивізії, окремі піхотна та артилерійські бригади, залізничні, саперні, авіаційні та інші частини³⁰. Безперечно, це були теоретичні напрацювання, реалізація яких за умов німецько-австрійської окупації була досить утрудненою.

Іншим основоположним документом, який підготував Генштаб, був проект Дисциплінарного статуту. Його розробники спиралися на аналогічний документ російської імператорської армії. П. Скоропадський пригадує, що міністр О. Рагоза особисто вніс низку поправок, які істотно лібералізували статут, фактично позбавивши дисциплінарної влади молодших начальників. Міністр врешті відмовився від свої новацій, але, як писав гетьман, «старик обиделся»³¹.

В умовах обмежених можливостей створення регулярної армії, П. Скоропадський виношував ідею формування традиційних для часів Гетьманщини XVII–XVIII ст. сердюцьких частин, своєрідної лейб-гвардії. Штаб гетьмана поспішив видати інструкцію про умови призову. 11 липня на засіданні уряду проект наказу гетьмана про оголошення набору 5 тис. осіб для формування Сердюцької дивізії доповіли О. Рагоза і І. Кістяковський. Пропозиція глави держави загалом була підтримана, але видання наказу визнали передчасним, оскільки ще незатверджений закон про військову повинність. Цей важливий мобілізаційний законопроект був розроблений групою генштабістів на чолі з генералом А. Прохоровичем³².

24 липня Рада Міністрів ухвалила закон «Про обов'язкову військову повинність і про призов 5000 чоловіків для комплектування Сердюцької дивізії». Окрема інструкція щодо умов набору добровольців вже подавалася як узгоджена з міністрами військових та внутрішніх справ. У середині серпня був затверджений «Статут про комплектування війська сердюків Української Держави й відбування служби в ньому»³³.

До цієї елітної військової частини призивалися лише юнаки 18–25 років, сини заможних селян Лівобережної України, православні. Старшинські посади могли займати лише офіцери-українці з відповідною освітою і стажем бойової служби. Восени 1918 р. дивізія мала у своєму складі 4 піхотних, один кінний

²⁹ Державний вістник. — 1918. — 11 липня.

³⁰ Дорошенко Д. Історія України 1917–1923 рр. — Т. II. — С. 167–168.

³¹ Скоропадський П. Спогади. — С. 185.

³² ЦДАВО України. — Ф. 1064. — Оп. 1. — Спр. 6. — Арк. 104.

³³ Державний вістник. — 1918. — 29 липня, 19 серпня.

полки, гарматний та автоброньовий дивізіони, інженерну сотню. Начальником Сердюцької дивізії П. Скоропадський призначив командира дивізії у його корпусі генерального хорунжого Віктора Клименка, якого характеризував «у всіх відношеннях видним військовим», а начальником штабу досвідченого артилериста генерального хорунжого Івана Гамченка³⁴. Під час антигетьманського повстання сердюки були послані проти військ Директорії. Не дивлячись на досить селективний становий відбір, пропаганду козацьких, гвардійських традицій і клятву на вірність гетьманові, частина підрозділів була розбита, а окремі перейшли на бік повсталих. Сам же генерал В. Клименко був інтернований властями Директорії і висланий до Німеччини, а згодом служив у білогвардійській Північній армії. Генерал І. Гамченко воював у складі Добровольчої армії³⁵.

Намагаючись обійти заборону німців на формування регулярної армії, П. Скоропадський вдається до створення масштабної парамілітарної організації. У кінці травня він направляє військовому міністрові О. Рагозі відручного листа у справі українського козацтва. Гетьман наголошує, що при Центральній Раді Вільне козацтво було утискуваним пасинком. Тому він, ставши до влади, вирішив ужити всіх заходів «аби козаччина, в яку ввійде цвіт української людності стала дійсно провідником національної ідеї і великим кадром будучої Української козацької армії». Гетьман розпустив усі вільнокозацькі об'єднання та доручив О. Рагозі створити Козацьку раду для підготовки статуту майбутньої організації. Після цього обіцяв видати грамоту, яка визначить закон про козацький стан, його права і привілеї, спираючись на давні традиції³⁶. Цей документ свідчить про намагання П. Скоропадського не тільки надати державній моделі традиційних рис, але й створити військово-станову організацію як соціальну і збройну опору гетьманської влади.

Поза сумнівом, О. Рагоза був не в захопленні від цієї ідеї глави держави і Верховного головнокомандувача армії та флоту. Адже вона погано узгоджувалася з уже прийнятою схемою будівництва збройних сил, фактично вела до децентралізації та паралелізму. Протягом місяця зусиллями гетьманського писаря І. Полтавця–Острияниці та військового відомства Козацька рада була сформована, але проекту закону вони не виробили³⁷.

Врешті за підготовку закону про відновлення козацтва взялися правники Державної канцелярії. У середині серпня державний секретар С. Завадський подав перший варіант закону на розгляд Ради Міністрів. Він був відправлений на доопрацювання. Навколо законопроекту велася гостра боротьба. Чимало міністрів не бачили сенсу у створенні одержавленого козацтва. 29 серпня уряд перевагою в один голос (6 проти 5) погодився на відновлення козацтва, але як приватної організації. Відповідно мав бути відкоригований і її статут³⁸. Слід

³⁴ *Скоропадський П.* Спогади. — С. 179.

³⁵ *Литвин М., Науменко К.* Збройні сили України першої половини ХХ ст.: генерали і адмірالی. — С. 64, 108.

³⁶ *Державний вістник.* — 1918. — 2 червня.

³⁷ ЦДАВО України. — Ф. 1216. — Оп. 1. — Спр. 268. — Арк. 1.

³⁸ Там само. — Ф. 1064. — Оп. 1. — Спр. 6. — Арк. 194 зв.

відзначити, що того дня ні О. Рагоза, ні його заступники у засіданні участі не брали, намагаючись уникнути відкритої конфронтації з гетьманом.

Лише на початку жовтня П. Скоропадському вдалося «протиснути» через уряд цей законопроект. Подавався він уже від імені гетьмана, а доповідачем виступав прем'єр-міністр Ф. Лизогуб³⁹. 16 жовтня закон був опублікований. Цим актом відновлювалося в Україні козацтво, на чолі якого ставав Ясновельможний пан Гетьман. Головною метою козацтва проголошувалося «відродження славетного минулого України і забезпечення державності рідного краю», фізичне та моральне виховання молодого покоління, культурно-освітня праця тощо. Наголошувалося, що козацькі громади мають являти собою військову організацію.

Не дивлячись на ухвалений закон, більшість міністрів цілком усвідомлювали, що в умовах близької військової поразки держав Четверного союзу, складної внутрішньополітичної ситуації рекрутувати з середовища українського селянства боєздатне козацьке військо буде надзвичайно важко. Не бажаючи витратити кошти на сумнівний проект, Рада Міністрів виділила для виконання цього закону зовсім мізерну, як для такої масштабної справи, суму в 100 тис. крб. Однак були й таємні ухвали уряду щодо фінансування козацтва, які лобював глава держави. Зокрема, було виділено 900 тис. крб. і адресувалися вони не військовому відомству, а начальнику Штабу гетьмана⁴⁰. Очевидно, П. Скоропадський розумів запізнілість цього проекту, реалізація якого розтягнулася на чотири місяці. І не в останню чергу через латентну протидію військового міністра О. Рагози.

Керівництво Української Держави зробило ставку на пошук більш реальної внутрішньої військової сили. Вже 17 жовтня Рада Міністрів ухвалила постанову «Про організацію добровольчих дружин». Вони мали формуватися губернськими, повітовими старостами та міськими отаманами за державний кошт «з числа населення, котре бажає підтримувати законність і порядок в державі». Хоч це й були нерегулярні військові формування на їх чинів поширювалася дія «Свода воєнних постановлений» Російської імперії 1869 р. МВС отримало для цих цілей 5 млн. крб.⁴¹.

У кінці серпня П. Скоропадський прийняв делегацію січових стрільців, які були розформовані після квітневого перевороту. Вони подали писемну заяву про бажання служити Українській Державі. Гетьман висловив впевненість, що «цей полк буде одною з перших справжніх, збройних, вповні боєздатних одиниць, на які буде можна цілком покладатись»⁴². Дислокований у Білій Церкві полк січовиків у кінці жовтня мав у своєму складі 59 старшин і понад тисячу вояків. Однак сподівання П. Скоропадського не справдились. Більше того, січовики стали ударною силою Директорії у поваленні гетьманського режиму.

³⁹ ЦДАВО України. — Ф. 1064. — Оп. 1. — Спр. 7. — Арк. 7.

⁴⁰ *Гай-Нижник П.* Таємні видатки Гетьманату П. Скоропадського // Київська старовина. — 2000. — № 4. — С. 44.

⁴¹ Державний вістник. — 1918. — 26 жовтня.

⁴² *Скоропадський П.* Спогади. — С. 170.

Австрійське командування у кінці серпня передало до складу збройних сил Української Держави козацько-стрілецьку дивізію, яка формувалася у Новоград-Волинському і отримала за кольором форми назву сірожупанної. Вона нараховувала 140 старшин і 6 тис. козаків. 1 вересня у Києві П. Скоропадський у присутності командувача німецьких військ графа Г. Кірхбаха, військового міністра О. Рагози, дипломатів прийняв парад одного з полків сірожупанників. Він залишився незадоволеним вишколом козаків. Дивізію дислокували в районі Котопта — Стародуба. Невдовзі її чисельність скоротили до 1200 осіб. Очевидно, визначальну роль цьому відіграло ставлення гетьмана, який вважав, що з військовополонених вже не буде добрих вояків. Крім того, він не був переконаний, що австрійці виховували їх бажаному для нього дусі⁴³. У листопаді під час антигетьманського повстання сірожупанники перейшли на бік Директорії.

У вересні П. Скоропадський здійснив офіційний візит до Німеччини, де був прийнятий усіма найвищими посадовцями Рейху. На час його відсутності для управління державою була створена колегія Верховних правителів. Разом з прем'єром Ф. Лизогубом, головою Державного сенату М. Василенком до неї увійшов й військовий міністр О. Рагоза. Це був вияв високої довіри гетьмана. Візит виявився результативним для перспектив військового будівництва. Були зняті обмеження щодо створення армії і отримана згода на передачу Україні Чорноморського флоту. Вже ретроспективно про наслідки поїздки до Берліна П. Скоропадський писав: «за тих умов, у яких ми тепер знаходилися, нічого серйозного створити до весни не могли»⁴⁴.

Усвідомлюючи неминучий вивід німецьких військ, у жовтні 1918 р. гетьман вдається до спроби створити Окремий корпус, набравши на службу колишніх офіцерів і унтер-офіцерів росіян, які після демобілізації залишилися в Україні і не бажали йти до української армії. Д. Дорошенко писав, що вони «склали доволі неспокійний елемент, незадоволений і навіть озлоблений всіма переслідуваннями, які випали на його долю»⁴⁵. Офіційно в постанові Ради Міністрів від 20 жовтня вказувалося що з'єднання створюється для боротьби з анархією в прикордонній смузі. Корпус мав складатися з двох дивізій по 4 полки. Підлягав він безпосередньо гетьманові і не входив до української армії. Хоч утримання особового складу здійснювалося за чинними у ній нормами. У своєму внутрішньому житті корпус керувався статутами і носив форму колишньої царської армії. Цього ж дня був виданий і закон «Про облік і призов колишніх офіцерів, унтер-офіцерів і юнкерів колишньої російської армії, які перебувають в межах Української Держави». Хоч корпус й не належав до військового відомства постанову уряду разом з прем'єром підписав й О. Рагоза⁴⁶. Природно, що спорядження та озброєння цього формування мало забезпечувати військове міністерство.

Командиром корпусу П. Скоропадський призначив добре відомого йому генерала князя О. Ерїстова, колишнього командувача 3-го Кавказького армійського

⁴³ Там само. — С. 189.

⁴⁴ Там само. — С. 277.

⁴⁵ *Дорошенко Д.* Історія України 1917–1923 рр. — Т. II. — С. 174.

⁴⁶ *Державний вістник.* — 1918. — 22 жовтня.

корпусу. Частини з'єднання мали дислокуватися в районі українсько-російського пограниччя між Путивлем і Сумами. Підпорядковуючи собі корпус, гетьман, очевидно, мав намір використати його не лише проти можливої експансії більшовицької Росії, але й у боротьбі проти внутрішнього супротивника. Подальший розвиток подій не дозволив завершити формування корпусу⁴⁷.

Військовий міністр О. Рагоза був активно задіяний у відносинах Української Держави з Всевеликим військом Донським, очолюваним генералом Петром Красновим. У біографіях П. Скоропадського і П. Краснова було багато спільного: кадетський корпус, участь у російсько-японській та Першій світовій війні, блискуча військова кар'єра, належність до царської аристократії, високий прояв територіального патріотизму і здатність взяти на себе відповідальність за долю свого краю. Суттєві розходження Донського отамана з генералами М. Алексеєвим і А. Денікіним щодо тактики боротьби проти більшовиків об'єктивно спрямовували його до контактів з П. Скоропадським. Обидва виступали за координацію дій у боротьбі проти більшовицької загрози.

З цією метою за фінансової підтримки німецького командування і П. Краснова у Києві почалося створення Південної армії. За цю справу взялися монархічно налаштовані генерали К. Шільдбах (Литовцев), Г. Лейхтенберзький, В. Семенов. Влітку 1918 р. вербувальні пункти відкрито діяли в багатьох містах України. Тут формувалася один з її корпусів — Воронізький для прикриття північно-східного кордону від більшовицької експансії. За наказом О. Рагози до його складу було передано кадри 4-ї піхотної дивізії. Крім того, Рада Міністрів виділила 4,5 млн. крб. Очевидець свідчить, що у Києві зараховані до Південної монархічної армії офіцери одягли золоті погони, нашили біло-жовто-чорні романовські шеврони і двохголових орлів, співали в кафе «Боже, Царя храни», але мало думали про спасіння батьківщини. Врешті ці нечисленні формування були перекинуті в район Кантемирівки на Вороніжчині⁴⁸.

Зовсім інший характер носили стосунки П. Скоропадського з керівництвом Добровольчої армії. Її фундатори М. Алексеєв і А. Денікін чітко визначилися з орієнтацією на Антанту як союзника Росії у боротьбі проти держав Четвертого союзу. Спілку гетьмана з німцями вони засуджували, а задекларована державна самостійність України кваліфікувалася як «національний шовінізм». Генерал А. Денікін писав про гетьманат та інші державні новоутворення, що за їх примарною самостійністю «виднілася сила німецького меча і капіталу»⁴⁹. Відповідним чином він сприймав і гетьмана.

Ставлення П. Скоропадського до Добровольчої армії, крім неприязних відносин, визначалося ще й позицією німецького командування, яке не бажало її посилення і водночас намагалося підтримувати певний нейтралітет. Гетьман зрідка листувався з генералом М. Алексеєвим, вважаючи це приватною справою.

⁴⁷ *Скоропадський П.* Спогади. — С. 282.

⁴⁸ *П.Н. Краснов.* Всевеликое Войско Донское [Электронный ресурс] — Электрон. текст. дан. — Режим доступа: http://www.hrno.info/libris/lib_k/krasnov10.html. — Дата обращения: 02.11.2015.

⁴⁹ *Деникин А.* Очерки русской смуты. Воспоминания. Мемуары. — Минск, 2002. — С. 6.

Маючи численні запаси зброї, Українська Держава ділилася нею з Добровольчою армією. При цьому П. Скоропадський зазначав, що німці «оточили мене старанним наглядом, тому видача зброї Алексєєву, а потім Денікіну завжди мала певні труднощі»⁵⁰.

Цілком очевидно, що О. Рагоза мав діяти в руслі цієї хиткої політики щодо Добровольчої армії. У Києві з весни працювало її представництво, очолюване генералом Петром Ломновським. У великих містах цілком легально діяли вербувальні пункти, які у середині літа 1918 р. за наполяганням німців дещо пригальмували свою роботу. За нарядами військового міністерства зі складів для Добровольчої армії відпускалися зброя і спорядження, нерідко через Військо Донське. У мемуарах А. Денікін підтверджує факт отримання майна Південно-Західного та Румунського фронтів, але не пов'язує це з гетьманатом⁵¹.

У кінці вересня на розгляд Ради Міністрів О. Рагоза виніс розроблений Генеральним штабом Статут військової повинності. Його обговорення членами кабінету тривало безпрецедентно довго, з перервами від 29 вересня до 10 жовтня. І то ухвалили ввести у дію лише I–X глави статуту. І коли через деякий час довелося видавати закон про призов на військову службу, то він містив чимало посилянь на статті «Устава о воинской повинности» 1915 р.

На початку жовтня О. Рагоза подав до уряду законопроект про порядок розробки і кодифікації законів у військовому відомстві. Очевидно, його поява була інспірована Головним військово-юридичним управлінням і пояснювалася істотним відставання законотворчої роботи в галузі військового будівництва. У зв'язку з цим пропонувалося до обрання законодавчого органу — Сейму Української Держави «зберегти поки що в силі Звід військових постанов 1869 р. з усіма до нього доповненнями і продовженнями, виданими до 27 жовтня 1917 р., постільки відповідні закони і постанови не були відмінені законами Української Держави». Вносилися також певні уточнення щодо розмежувань юрисдикції наказів гетьмана по армії і флоту та наказів міністра по військовому відомству. 16 жовтня ці пропозиції були підтримані Малою Радою Міністрів з деякими поправками⁵².

Військові невдачі Німеччини, початок розпаду Четверного союзу і очевидна перемога Антанти восени 1918 р. загострили внутрішньополітичну ситуацію в Україні, привели до урядової кризи. 17 жовтня десять міністрів-кадетів подали прем'єру Ф. Лизогубу записку, в якій задекларували свої погляди на майбутнє України. Фактично йшлося про федерування України з іншими частинами найбільшовицької Росії для «скинення більшовицького ярма і зміцнення державності на всій протяжності колишньої Російської імперії»⁵³. Зрозуміло, що О. Рагоза не підписав заяви, оскільки за статусом військового мав залишатися поза політикою. Міністр закордонних справ Д. Дорошенко, який належав до національного крила уряду, відкидаючи звинувачення опозиції О. Рагози в неукраїн-

⁵⁰ Скоропадський П. Спогади. — С. 237.

⁵¹ Деникін А. Очерки русской смуты. — С. 439.

⁵² ЦДАВО України. — Ф. 1064. — Оп. 1. — Спр. 12. — Арк. 65–67.

⁵³ Киевская мысль. — 1918. — 18 жовтня.

ськості, заявляв: «він не політик, а бойовий генерал і раз у раз в кабінеті йде з нами»⁵⁴. У своїх спогадах він більш детально пише, що до цієї групи міністрів-однодумців, крім нього входили Б. Бутенко, В. Любинський, О. Рагоза та І. Кістяковський. Проте останній як глава МВС почав вживати «безоглядних заходів», в тому числі й до українців-націоналістів, і фактично поставив себе поза цією групою⁵⁵.

18 жовтня кабінет міністрів Ф. Лизогуба подав у відставку. Упродовж тижня навколо формування нового складу Ради Міністрів точилася гостра боротьба. Очолюваний В. Винниченком УНС вимагав для своїх представників більшість портфелів. При обговоренні кандидатур військового міністра П. Скоропадського переконували, що «Рагоза все робить, аби у нас не було армії, що він безперечно сторонник Росії і в цім напрямку працює і інших наvertsає»⁵⁶. Тільки у ніч на 25 жовтня вдалося скласти новий кабінет. Його формування велося під контролем німецького консула у Києві генерала Е. Тіля. Збереглися різні варіанти списків майбутнього уряду, складені ним і гетьманом, але у них кандидатура О. Рагози була безальтернативною⁵⁷. Прем'єром залишився Ф. Лизогуб, зберегли посади міністри Б. Бутенко, С. Гербель, Д. Дорошенко, В. Любинський, А. Ржепецький, О. Рагоза, державний секретар С. Завадський. П'ять нових міністрів були посланцями УНС.

Певні перестановки були зроблені й у військовому відомстві. Генерал О. Лігнау був призначений командувачем 7-го Харківського корпусу, а заступником міністра став генерал А. Прохорович. Головний штаб замість О. Галкіна очолив генерал О. Греків. Рада Міністрів розглянула питання про виокремлення Морського міністерства і навіть схвалила кандидатуру адмірала Олександра Неміца на посаду міністра, але його затвердження гетьманом так й не відбулося.

Другий уряд Ф. Лизогуба працював в умовах наростання внутрішньополітичної напруженості і очікування кінця Світової війни. Неминучий вивід військ союзників, невизначеність представників Антанти щодо гетьманської держави, посилення повстанського руху примушували П. Скоропадського вживати термінових заходів. Для зміцнення Державної варти, посилення кордонної сторожі, формування добровольчих дружин виділялися десятки мільйонів крб. Військове міністерство у авральному порядку почало створення окремих інструкторських рот з офіцерів для поповнення ними Окремого та територіальних корпусів. З цією метою було виділено 21 млн. крб.⁵⁸ Крім того, уряд ввів у дію розділи I–IX статуту військової повинності та ухвалив закон про проведення з 17 листопада по 17 грудня у всіх місцевостях України дострокового призову юнаків 1899 року народження⁵⁹. Проте він так не був реалізований.

⁵⁴ Чикаленко Є. Щоденник. — Т. II. — С. 146.

⁵⁵ Дорошенко Д. Мої спогади про недавнє минуле (1914–1920 роки). — К., 2007. — С. 337–338.

⁵⁶ Чикаленко Є. Щоденник. — Т. II. — С. 134.

⁵⁷ Крах германской оккупации на Украине (по документам оккупантов). — М., 1936. — С. 180–181.

⁵⁸ ЦДАВО України. — Ф. 1064. — Оп. 1. — Спр. 7. — Арк. 39.

⁵⁹ Державний вістник. — 1918. — 12 листопада.

Розпад Австро-Угорської імперії залишав напризволяще тисячі українців — військовополонених. На доповідь О. Рагози Рада Міністрів ухвалила постанову про створення спеціальної місії Головноуповноваженого по евакуації військовополонених. Очолив її генеральний хорунжий Микола Савельєв. На організацію її діяльності було асигновано 8 млн. крб.⁶⁰

На початку листопада ситуація на місцях все більше загострювалася, уряд втрачав управління губерніями, П. Скоропадський змушений був ввести надзвичайний стан на Волині та в Одесі. Наказом П. Скоропадського і О. Рагози з 9 листопада запроваджувався військовий стан в Катеринославській, Харківській, Подільській губерніях та Таврійській окрузі, а з 12 листопада — у Чернігівській, Київській, Полтавській губерніях. Командири корпусів отримували всю повноту влади, їм надавалися права командувачів окремою армією⁶¹. Наказ залишився не виконаним.

А тим часом опозиційні сили, об'єднані в Українському національному союзі, взяли курс на повалення гетьманської влади. На 17 листопада було намічено скликання Національного конгресу. Міністр внутрішніх справ В. Рейнбот не дозволив його проведення. За наполяганням групи міністрів 14 листопада це питання було поставлене на розгляд уряду. Голосування розділило Раду Міністрів майже навпіл — за заборону 8, проти 7⁶². П. Скоропадський вагався у цьому питанні, але схилився до заборони конгресу, вбачаючи можливу аналогію з квітневим з'їздом хліборобів, який фактично легітимізував державний переворот. На той час гетьман вже прийняв рішення про радикальну зміну політичного курсу, який мав реалізувати вже новий уряд, у тому числі й новий міністр військових справ.

Невідомо чи знав про це генеральний бунчужний О. Рагоза, залишаючи о 3 годині ночі 15 листопада останнє засідання уряду в гетьманському палаці на вулиці Інститутській. Але генеральний хорунжий Борис Щуцькой — колишній командир дивізії в російській армії і начальник відділу Генштабу в українській, вже дав гетьманові згоду очолити військове міністерство.

П. Скоропадський у своїх спогадах чимало місця присвятив оцінці діяльності О. Рагози. Він образно називав його «у всіх відношеннях рицарем без страху і докору», однак надто довірливим, недостатньо вимогливим. Саме військовому міністрові гетьман ставив на карб, що серед генералів знайшлися зрадники, які першими перейшли на бік Директорії — начальник Головного штабу О. Греків, командири корпусів П. Єрошевич та О. Осецький. Загалом же він писав, що «про генерала Рогозу назавжди збережу пам'ять як про хорошу людину, але в революційний час створювати армію йому було не до снаги»⁶³.

У тривожні часи облоги столиці військами Директорії і падіння держави, якій він намагався чесно служити, О. Рагоза перебував у Києві. З приходом Директорії був затриманий, але зумів дістатися Одеси. Достовірних даних про

⁶⁰ ЦДАВО України. — Ф. 1064. — Оп. 1. — Спр. 7. — Арк. 35, 38.

⁶¹ Державний вістник. — 1918. — 9, 12 листопада.

⁶² ЦДАВО України. — Ф. 1064. — Оп. 1. — Спр. 7. — Арк. 44.

⁶³ *Скоропадський П.* Спогади. — С. 177, 186.

його піврічне буття немає. Там відбулася неприємна зустріч генерала з колишнім його підлеглим, сотником Н. Григор'євим, який перейшов на бік Директорії і тепер вже в якості повстанського комбрига зайняв Одесу. Є свідчення, що він намагався виїхати до Добровольчої армії, але не отримав згоди А. Денікіна. З приходом більшовиків залишався в Одесі і був розстріляний 29 червня 1919 р. за відмову піти на службу до Червоної Армії.

12.2. Борис Щуцької — військовий міністр (листопад—грудень)

При формуванні нового складу уряду 14 листопада 1918 р. посаду військового міністра зайняв начальник відділу Генерального штабу генеральний хорунжий Б. Щуцької. Це був особистий вибір глави держави. Пізніше П. Скоропадський наголошував: «Рогозу, дуже поважну людину, я з задоволенням змінив на молоду і рішучу людину, генерала Щуцького»¹. Це була дещо гіпертрофована оцінка, оскільки серйозної рішучості він не виявив та й за віком був старший за гетьмана. Але ж той порівнював саме з 60-літнім генералом від інфантерії О. Рагозою. Колишній прем'єр С. Гербель на допиті 16 січня 1919 р. у Верховній слідчій комісії свідчив: «Військовий міністр Щуцької, людина важкопоранена і до праці нездатна, ніякої участі у формуванні дружин чи керівництва ними не брав»². Очевидно, це була спроба відвести від колишнього військового міністра безпідставні звинувачення в організації добровольчих дружин, фактичним організатором яких був глава МВС І. Кістяковський.

Щуцької (Плакса) Борис Йосипович народився 11 квітня 1870 р. на Херсонщині. Закінчив Нижньоновгородський кадетський корпус, 2-ге Костянтинівське військове училище, академію Генерального штабу. Учасник російсько-японської війни 1904–1905 рр. Після повернення з Маньчжурії підполковник Плакса змінив прізвище на Щуцької. Під час Першої світової війни командував полком, стрілецькою дивізією, відзначений Георгієвською зброєю і орденом Св. Георгія 4-ї ст., був важко поранений. З березня 1917 р. знаходився у резерві чинів Одеського військового округу. За гетьманату — начальник відділу Генерального штабу, представник військової офіції при міністерстві фінансів³. У складеному станом на 21 листопада списку генералітету Української Держави вказується, що генеральний хорунжий Б. Щуцької — в. о. військового міністра, пов'язаний з Україною місцем проживання, має помешкання в Одесі. У графі щодо знання української мови — позначка «не розмовл.»⁴. 23 листопада наказом гетьмана

---

¹ *Скоропадський П.* Спогади. — С. 317.

² Гетман П.П. Скоропадский. Украина на переломе. 1918 год. — М., 2014. — С. 800.

³ *Литвин М., Науменко К.* Збройні сили України першої половини ХХ ст. Генерали і адмірالی. — Х., 2007. — С. 217.

⁴ *Тинченко Я.* Офіцерський корпус армії Української Народної Республіки (1917–1921). — К., 2007. — Кн. I. — С. 522.

присвоєно звання генерального значкового (генерал-лейтенанта). У новому уряді була введена посада морського міністра, яку обійняв адмірал флоту А. Покровський. На відміну від О. Рагози, у віданні якого були й військово-морські сили, Б. Щуцької мав опікуватися лише військами сухопутними. Однак саме на його урядування прийшовся початок бойових дій проти повстанських сил Директорії, що позначилося на характері його урядової діяльності.

Вже першого дня засідань Ради Міністрів 15 листопада Б. Щуцької отримав доручення уряду разом з міністром шляхів сполучень Е. Ландсбергом надати допомогу німецьким військам в організації їхньої евакуації⁵. Наступного дня він зробив доповідь про внутрішнє становище держави, яка була прийнята до відома. Її зміст і хід обговорення не протоколювалися⁶.

Фактична відсутність регулярного війська примушували уряд і П. Скоропадського шукати бойову силу у боротьбі з Директорією. Ставка була зроблена на організацію добровольчих дружин російського офіцерства. За наполяганням міністра внутрішніх справ І. Кістяковського 18 листопада гетьман призначив головнокомандувачем усіх збройних сил генерала Ф. Келлера, підпорядкувавши йому й цивільну адміністрацію⁷. П. Скоропадський сподівався, що великий авторитет уславленого кавалерійського воєначальника, «першої шаблі» Росії в армії дозволить йому залучити до захисту гетьманської влади значні сили російського офіцерства. Рішучий генерал зрозумів свої повноваження як диктаторські і відразу призначив члена уряду, військового міністра Б. Щуцького «головним начальником постачання української армії фронту». 22 листопада міністр повідомив про це на засіданні Ради Міністрів і попросив виділити у його розпорядження 150 млн. крб. на витрати, пов'язані з військовими діями. Ніяких заперечень з боку уряду таке призначення не викликало. Хоч заявлена сума асигнувань була обмежена 25 млн. крб. Існували побоювання, що виділені гроші будуть використані на потреби Північної армії, командувачем якої був Ф. Келлер. Тому постановою передбачалося створення при українській армії польового контролю і містилося застереження, що асигновані у військовий фонд суми можуть бути використані начальником постачання армій фронту тільки на потреби української армії⁸.

У наступні дні Б. Щуцької вносив нові пропозиції щодо виділення 25 млн. крб. для забезпечення евакуації українських військовополонених з Австро-Угорщини. Уряд погодився асигнувати лише 5 млн. крб. По 25 млн. крб. було виділено на загальні військові потреби та Луганському патронному заводу за виготовлену продукцію⁹. Доводилося ухвалювати постанови уряду й дрібніших питань — про охорону румунських військових складів на території України, повернення військовому відомству гарматної майстерні тощо¹⁰. Низка відомчих

⁵ ЦДАВО України. — Ф. 1064. — Оп. 1. — Спр. 7. — Арк. 47.

⁶ Там само. — Арк. 48.

⁷ Граф Келлер. — М., 2007. — С. 1126.

⁸ ЦДАВО України. — Ф. 1064. — Оп. 1. — Спр. 7. — Арк. 58.

⁹ Там само. — Арк. 66–66 зв.

¹⁰ Там само.

законопроектів розглядалася в Малій Раді Міністрів за участю заступника військового міністра генерала Ю. Корнієнка, але до затвердження їх урядом справа не дійшла.

Явно промонархічна, антиукраїнська спрямованість дій генерала Ф. Келлера і створеної ним цивільної Ради оборони, примусили П. Скоропадського 27 листопада звільнити його з посади головнокомандувача і призначити свого полкового товариша князя О. Долгорукова. Сподівання на те, що російське офіцерство масово відгукнеться на заклик Ф. Келлера не справдилися. Було ухвалено рішення оголосити призив до армії. 28 листопада Б. Щуцької у доповіді з цього питання запропонував призвати до виконання військової повинності осіб 1899 року народження, які проживають у Києві та Київському повіті¹¹. Але цей закон так і не набув чинності. Стало очевидним, що призов киян лише одного року народження не дасть бажаного результату. Тим більше, що його проведення у селах Київського повіту було дуже проблематичним.

За тиждень був напрацьований новий законопроект, який Б. Щуцької 5 грудня вніс на розгляд Ради Міністрів. Ним передбачалося призвати усіх чоловіків м. Київ, народжених у 1889–1898 рр. і здатних носити зброю. Очевидно, законопроект був скалькований з аналога, розрахованого на умови призову мирного часу. Створювалися центральна та районні призовні комісії. Начальники районної Державної варті подавали до них списки мешканців, голови комісій у триденний термін мали провести призов. За ухилення від призову винні підлягали військово-польовому суду і могли бути покарані відбуванням каторжних робіт від 4 до 20 років. Обговорення законопроекту було тривалим через намагання кожного з міністрів домогтися звільнення від призову працівників установ та підприємств відповідного відомства. В результаті до нього було включено перелік 12 категорій призовників, які не підлягали мобілізації — від державних службовців до двірників. Закон був опублікований тільки 12 грудня, коли бої вже точилися у передмістях столиці, а його автор вже був поза Радою Міністрів¹².

Коли і при яких обставинах Б. Щуцької залишив посаду військового міністра встановити за журналами засідань уряду не вдається, оскільки за 7–10 грудня вони відсутні. 6 грудня він ще брав участь у роботі кабінету міністрів і зробив доповідь про становище у Шостці у зв'язку з від'їздом німецьких військ. Було ухвалено просити міністра закордонних справ звернутися до головного німецького командування з нотою, в якій вказати на неодноразові словесні обіцянки не виводити з міста війська, або ж завчасно повідомити український уряд, щоб він міг вивезти майно Шосткінського військового заводу¹³. 11 грудня на засіданні Ради Міністрів Б. Щуцького вже не було. Цього ж дня за пропозицією прем'єра С. Гербеля уряд схвалив кандидатуру начальника Єлисаветградського кіннотного училища генерального хорунжого Б. Гернгросса на поса-

¹¹ Там само. — Арк. 67.

¹² Там само. — Арк. 76–76 зв.; Державний вістник. — 1918. — 12 грудня.

¹³ ЦДАВО України. — Ф. 1064. — Оп. 1. — Спр. 7. — Арк. 80.

ду військового міністра. Виявити наказ гетьмана про його призначення не вдалося, але 14 грудня він брав участь в останньому засіданні уряду¹⁴.

Цілком вірогідно, що Б. Щуцької в період з 7 по 10 грудня залишив посаду. В ці дні чи пізніше він виїхав до Одеси. У 1919–1920 рр. перебував у резерві чинів Збройних сил Півдня Росії і російської армії. В еміграції жив спочатку в Естонії, працював у російського видавця. Потім переїхав до Франції, мешкав у Бордо, працював на заводі, у торгових центрах. Займався літературною творчістю. В кінці 1930-х рр. вийшли книги його оповідань «Рок», «Бой», роман «Суд» та ін. Помер в 1964 р. у Франції, похований на кладовищі м. Бордо.

---

¹⁴ ЦДАВО України. — Ф. 1064. — Оп. 1. — Спр. 7. — Арк. 83 зв.

12.3. Борис Гернгросс — військовий міністр (11–14 грудня)

Військовий міністр в уряді С. Гербеля генеральний значковий Б. Щуцькой, усвідомивши неминучість поразки гетьманського режиму, після 6 грудня залишив столицю і відбув до Одеси. 11 грудня на пропозицію прем'єра Рада Міністрів погодила призначення на цю посаду начальника Єлисаветградського кіннотного училища генерального хорунжого Б. Гернгросса¹. Очевидно, гетьман підписав відповідний наказ, але опублікувати його в «Державному вістнику» не встигли. Попередні військові міністри були особистим вибором гетьмана. Хто цього разу визначався з цією кандидатурою невідомо, але у спогадах П. Скоропадського про Б. Гернгросса не йдеться.

Борис Володимирович Гернгросс народився 29 квітня 1878 р. на Полтавщині у дворянській родині німецького походження. Закінчив Полтавський кадетський корпус, Михайлівське артилерійське училище, Миколаївську академію Генерального штабу (1906 р.). Служив у кавалерійських частинах, а з 1913 р. викладав у Єлисаветградському кіннотному училищі. Під час Першої світової війни перебував на штабних і командних посадах, зокрема командиром гусарського Міттавського полку. Генерал-майор (1917 р.). У жовтні 1917 р. повернувся на викладацьку роботу до Єлисаветградського військового училища. У вересні 1918 р. П. Скоропадський призначив генерального хорунжого Б. Гернгросса начальником даного училища². У відомостях про старшин Генерального штабу станом на 21 листопада зазначено, що він проживає в Україні і має майно, володіє українською і німецькою мовами. Працює в Головному управлінні Генштабу³.

У документах Ради Міністрів збереглися дві рукописні постанови від 14 грудня 1918 р. Перша про відновлення дії розпущених раніше Київської міської думи і міської управи «в інтересах охорони порядку в місті Києві і захисту інтересів громадян». Під ним власноручно підписалися десять міністрів, в. ч. й військовий міністр генеральний хорунжий Б. Гернгросс. Цей документ

---

¹ ЦДАВО України. — Ф. 1064. — Оп. 1. — Спр. 7. — Арк. 83.

² Литвин М., Науменко К. Збройні сили України першої половини ХХ ст. Генерали і адмірали. — Х., 2007. — С. 66.

³ Тинченко Я. Офіцерський корпус армії Української Народної Республіки (1917–1921). — К., 2007. — Кн. I. — С. 522.

ухвалювався ще до повідомлення про відречення П. Скоропадського від влади, яке було написано близько другої години дня⁴. Після цього була ухвалена друга і остання постанова уряду Української Держави про складання повноважень і передачу влади Директорії. Тепер вже під нею поставили підписи сім міністрів. Б. Гернгросса серед них не було⁵. Його кількадедне перебування у складі уряду С. Гербеля пройшло непоміченим для створеної Директорією Верховної слідчої комісії, яка на початку січня 1919 р. пред'явила звинувачення всім його міністрам.

Залишивши Київ, він вступив на службу до Добровольчої армії, потім Російської армії в Криму. У 1920 р. знову командував 14-м гусарським Міттавським полком, евакуювався до Константинополя, перебував на командних посадах у російській армії в Галліполі. Емігрував до Югославії, був членом Товариства офіцерів Генерального штабу, викладав на Вищих військово-наукових курсах. Помер у Белграді 4 липня 1943 р.⁶

---

⁴ *Скоропадський П.* Спогади. — С. 324.

⁵ ЦДАВО України. — Ф. 1064. — Оп. 1. — Спр. 15. — Арк. 1-2.

⁶ Гернгросс, Борис Владимирович [Електронний ресурс] — Електрон. текст. дан. — Режим доступу: http://histpol.pl.ua/ru/?option=com_content&view=article&id=1583 — Дата обращения: 02.11.2015.

Розділ 13

Морський міністр

Андрій Покровський

13.1. Андрій Покровський — морський міністр (листопад—грудень)

Необхідність володіння Кримом і Чорноморським флотом розглядалася П. Скоропадським як неодмінна умова повноцінного функціонування Української Держави. У зв'язку захопленням німцями кораблів, портових споруд та верфей, гетьман 10 травня 1918 р. направив офіційну ноту посольству Німеччини у Києві, у якій наголошувалося: «Для України ж позбавлення її цього флоту було б болючим ударом, який би вразив почуття національної гордості цілого Українського народу»¹. Однак німецьке командування вирішило інтернувати кораблі Чорноморського флоту до кінця війни. І лише після візиту П. Скоропадського до Німеччини у вересні вдалося досягти згоди на передачу Чорноморського флоту Україні.

З огляду на фактичну відсутність власного флоту морська справа ввійшла до єдиного військового міністерства. Проте український уряд пішов на збереження управлінських структур морського відомства — головного морського штабу, генерального морського штабу, головних морських господарчої, медично-санітарної, військово-судочинної управ та низки спеціальних відділів, канцелярії тощо. 27 травня уряд затвердив на посаді заступника військового міністра з морських справ капітана 1-го рангу М. Максимова, який отримав право особистої доповіді на засіданнях уряду і фактично перебрав на себе розв'язання військово-морських питань. Він згодом отримав підвищення у званні, став контр-адміралом². Начальником військових портів Чорного і Азовського морів із штабом в Одесі залишився віце-адмірал А. Покровський. Начальником його штабу став адмірал С. Ворожейкін, представником морського відомства у справі демобілізації торгового флоту адмірал Д. Ненюков, представником у Севастополі — капітан I-го рангу М. Остроградський, а пізніше — адмірал В. Клочковський³.

Після візитів до Німеччини прем'єра Ф. Лизогуба та гетьмана П. Скоропадського з'явилася перспектива повернення Україні Чорноморського флоту. У зв'язку з цим робилися спроби виділити морське міністерство в окреме відомство. 23 серпня виконував обов'язків голови уряду М. Василенко від імені

¹ Дорошенко Д. Історія України 1917–1923 рр. — К., 2002. — Т. II. — С. 146.

² ЦДАВО України. — Ф. 1064. — Оп. 1. — Спр. 6. — Арк. 20.

³ Приходько В. Чорноморський флот в період діяльності Центральної ради, Гетьманату та Директорії [Електронний ресурс]. — Електрон. текст. дані. — Режим доступу: http://ukrlife.org/main/uacrim/ch_f_17.htm. — Дата звернення: 02.11.2015.

гетьмана вніс це питання на розгляд кабінету міністрів, але рішення відклали до з'ясування штатів морського міністерства⁴. 30 вересня прем'єр Ф. Лизогуб запропонував урядові схвалити кандидатуру колишнього командувача Чорноморським флотом адмірала О. Немітца на посаду морського міністра⁵. Однак начальник матроського відділу Морського штабу адмірал В. Лукін виступив у газеті «Голос Києва» з викриттям минулої поведінки претендента і гетьман не затвердив поданий на підпис указ.

Тільки при формуванні уряду С. Гербеля 15 листопада 1918 р. морське міністерство отримало самостійний статус. Міністром був призначений адмірал Андрій Георгійович Покровський. Він народився 14 серпня 1862 р. в родині офіцера, який мав козацькі родоводі корені. Закінчив Морське училище, Військово-морську академію. Командував есмінцями, лінкором. У 1912 р. став начальником штабу Чорноморського флоту і отримав звання контр-адмірала. У роки Світової війни під його керівництвом було проведено ряд успішних морських операцій, за які отримав іноземні і російські нагороди, в т. ч. два Георгіївських хрести, а також звання віце-адмірала. Він не сприйняв призначення О. Колчака командуючим Чорноморським флотом, подав у відставку з посади начальника штабу і очолив ескадру есмінців⁶.

Після Лютневої революції активно підтримував українізацію флоту, ще урядом УНР був призначений начальником військових портів Чорного і Азовського морів. Він безпосередньо займався створенням берегової охорони, відновленням портової інфраструктури та поверненням кораблів до складу українського флоту. Уже в еміграції А. Покровський писав: «Моя служба у гетьманський час дала можливість підтримати голодуючий кілька місяців офіцерський склад, який давно не отримував ніякої платні, і відновити хоч якийсь порядок»⁷.

15 листопада він єдиний раз взяв участь у засіданні нового уряду і відбув до Одеси, сподіваючись здійснити конкретні заходи по прийому від німців кораблів Чорноморського флоту. Заступником міністра став контр-адмірал О. Гадд, який у грудні представляв морське міністерство на засіданнях уряду. 16 листопада у зв'язку з прибуттям до Одеси ескадри держав Антанти Рада Міністрів ухвалила повноважну урядову делегацію у складі міністрів фінансів А. Ржепецького, закордонних справ Г. Афанасьєва та морського А. Покровського. Гетьман запропонував при зустрічі ескадри на українських військових кораблях підняти комбінований морський прапор — андріївський з українським в його крижі⁸. Однак делегація так й не виїхала до Одеси, оскільки Антанта розглядала геть-

⁴ ЦДАВО України. — Ф. 1064. — Оп. 1. — Спр. 6. — Арк. 178.

⁵ Там само. — Арк. 266.

⁶ Покровский Андрей Георгиевич [Электронный ресурс] — Электрон. текст. дан. — Режим доступа: http://ru.wikipedia.org/wiki/Покровский,_Андрей_Георгиевич. — Дата обращения: 02.11.2015.

⁷ Мамчак М. Чорноморський флот. Курсом до України [Електронний ресурс]. — Електрон. текст. дані. — Режим доступа: <http://yandex.ua/search/?lr=143&clid=2145653&win=123&oprnd=6628693814&text=%D0%>. — Дата звернення: 02.11.2015.

⁸ ЦДАВО України. — Ф. 1064. — Оп. 1. — Спр. 7. — Арк. 47.

манат як сателіта Німеччини. Сподівання П. Скоропадського на рятівну місію держав Згоди не справджувались. Таємна поїздка прем'єра Ф. Лизгуба у Крим з метою вмовити Великого князя Миколу Миколайовича очолити об'єднані антибільшовицькі сили виявилася невдалою. А тим часом представник Антанти на Кубані оголосив про призначення генерала А. Денікіна головнокомандуючим усіх збройних сил, які діють проти більшовиків, включаючи й Україну⁹. П. Скоропадський, у якого склалися не зовсім приязні стосунки з командувачем Добровольчої армії, відкрито не міг виступити проти волі Антанти, але й прийняти зверхність А. Денікіна не хотів. З цього приводу уряд ухвалив досить амбівалентну постанову: «Уповноважити голову Ради Міністрів С.М. Гербелья відповісти на словах генералу Ломновському, що український уряд, не заперечуючи проти необхідності об'єднання командування усіма діючими проти більшовиків збройними силами, з метою єдності і узгодження їх дій в особі одного загально-го головкомандуючого, разом з тим вважає, що таким головкомандуючим в інтересах усіх держав, які об'єднуються для боротьби з загальним ворогом, не може бути особа, яка стоїть на чолі однієї з армій, які об'єднуються». Однак позиція українського уряду ніяким чином не могла вплинути на дії генерала А. Денікіна.

На цьому ж засіданні С. Гербель доповів про отримання від адмірала А. Покровського телеграми з повідомленням про призначення А. Денікіна командуючим Чорноморським флотом адмірала В. Каніна — колишнього командувача Балтійським флотом. Пікантність ситуації полягала ще й в тому, що адмірал служив у Генеральному морському штабі гетьманату¹⁰. Після обговорення проблеми уряд доручив міністру закордонних справ Г. Афанасьєву довести до відома представника Добровольчої армії у Києві генерала П. Ломновського, що український уряд, який витратив на утримання Чорноморського флоту величезні суми, вважає, що флот в оперативному відношенні може підлягати об'єднаному командуванню всіма збройними силами, але у всіх інших відношеннях Чорноморський флот повинен підпорядковуватися морському міністрові Української Держави. Про це рішення мав бути проінформований також А. Покровський¹¹.

Призначення В. Каніна командувачем фактично означало підпорядкування Чорноморського флоту А. Денікіну і позбавляло повноважень А. Покровського як морського міністра. Становище ускладнювалося ще й тим, що майже всі вищі офіцери, які перебували у військово-морських силах Української Держави, вважали це явищем тимчасовим і відразу перейшли до Збройних сил Півдня Росії. Більше того, вони свою службу розглядали не тільки як спосіб власного матеріального забезпечення, але й справу збереження флоту майбутньої відродженої Росії.

Заступникові військового міністра М. Максимову П. Скоропадський у спогадах дав йому досить високу оцінку: «Ця людина була щиро віддана своїй справі і вибивалася з сил, щоб якось зібрати рештки того колосального майна, яке ще не так давно являло наш Чорноморський флот»¹². Однак адмірал, стараючись

⁹ Там само. — Арк. 72.

¹⁰ Литвин М., Науменко К. Збройні сили України першої половини ХХ ст. Генерали і адмірала. — Х., 2007. — С. 102.

¹¹ ЦДАВО України. — Ф. 1064. — Оп. 1. — Спр. 7. — Арк. 72.

¹² Скоропадський П. Спогади. — С. 261.

зберегти флот Української Держави, не виключав й іншого його призначення — відновлення російського Чорноморського флоту. Є свідчення про зроблену ним у жовтні заяву, що «його міністерство вже повністю готове для переведення в Петроград». Після цього про його призначення міністром вже не йшлося. У листопаді він став представником міністерства в Одесі, а незабаром перейшов на службу ЗСПР¹³. Начальник штабу командування військових портів Чорного і Азовського морів адмірал С. Ворожейкін — колишній директор Морського кадетського корпусу в Севастополі, на українську службу став вимушено, активно співпрацював з центром Добровольчої армії в Одесі. У 1919 р. повернувся до керівництва кадетським корпусом. Ще більш відверту антиукраїнську позицію займав адмірал Д. Ненюков — під час Світової війни начальник військово-морського управління Ставки Верховного Головнокомандуючого, потім командувач загону кораблів. Формально перебуваючи на службі в українських військово-морських силах, нелегально очолював представництво Добровольчої армії в Одесі. За його наказом до Новоросійська направлялися транспортні судна зі зброєю, спорядженням, медикаментами для денікінських військ¹⁴. Після зайняття Одеси французами став начальником військово-морської бази, а в 1919 р. призначений командувачем Чорноморським флотом ЗСПР.

За таких умов А. Покровський, не бажаючи загострювати відносини з керівництвом Добровольчої армії, фактично відійшов від справ. Перед цим П. Скоропадський присвоїв йому звання адмірала флоту. Заступник міністра контр-адмірал О. Гадд ще залишався у Києві. З грудня домігся виділення урядом коштів на підняття затоплених лінкора «Императрица Мария» і ескадренного вищущувача «Гневный»¹⁵. Згодом виїхав до Севастополя і вступив на службу ЗСПР.

Довідкові видання подають суперечливі відомості про службу А. Покровського у білогвардійських збройних силах. Зокрема, щодо його участі в організації десантної армії по захопленню Петрограда. Від присвоєного гетьманом звання повного адмірала А. Покровський відмовився, визнаючи лише чини «Царського производства». Є дані про його арешти військовиками Директорії та більшовиків. У листопаді 1920 р. разом з армією Врангеля евакуювався до Туреччини. Проживав у Болгарії, а потім переїхав до Бельгії, працював робітником — машиністом у Льежі. Останні роки жив у Єгипті, де й помер у 1944 р. Похований на кладовищі православного монастиря Святого Георгія в Старому Каїрі¹⁶.

¹³ Максимов Николай Лаврентьевич [Электронный ресурс] — Электрон. текст. дан. — Режим доступа: https://ru.wikipedia.org/wiki/Максимов,_Николай_Лаврентьевич. — Дата обращения: 02.11.2015.

¹⁴ Ненюков Дмитрий Всеволодович [Электронный ресурс] — Электрон. текст. дан. — Режим доступа: https://ru.wikipedia.org/wiki/Ненюков,_Дмитрий_Всеволодович. — Дата обращения: 02.11.2015.

¹⁵ ЦДАВО України. — Ф. 1064. — Оп. 1. — Спр. 7. — Арк. 73.

¹⁶ Покровский Андрей Георгиевич [Электронный ресурс] — Электрон. текст. дан. — Режим доступа: https://ru.wikipedia.org/wiki/Покровский,_Андрей_Георгиевич. — Дата обращения: 02.11.2015; Покровский Андрей Георгиевич [Электронный ресурс] — Электрон. текст. дан. — Режим доступа: <http://belrussia.ru/page-id-955.html> — Дата обращения: 02.11.2015.

Розділ 14

Міністри освіти і мистецтва

Микола Василенко

Петро Стебницький

Володимир Науменко

14.1. Микола Василенко — міністр освіти і мистецтва (травень—жовтень)

Напередодні державного перевороту 29 квітня П. Скоропадський зробив певні кроки до формування уряду. Разом з М. Сахно-Устимовичем, який мав стати отаманом (головою) Ради Міністрів, були намічені перші кандидатури. В основному це були члени Української народної громади — політичної організації, створеної генералом та його однодумцями. Посаду міністра народної освіти погодився зайняти М. Василенко. 30 квітня при погодженні членів гетьманського кабінету міністрів з начальником штабу німецьких військ генералом В. Гренером ця кандидатура не викликала заперечень. Адже вся педагогічна, наукова праця, адміністративно-управлінський досвід склали достатнє підґрунтя для зайняття посади освітянського міністра.

Начальник гетьманського штабу генерал Б. Стеллецький вважав, що в уряді «це була майже єдина людина, яка робила свою справу не захоплюючись ні політикою, ні бажанням створювати собі якусь славу, але разом з тим трималася певного малоросійського напрямку і з почуттям власної гідності. Освічений, вихований і делікатний, він з успіхом міг бути міністром імператорської Росії»¹. Останнє твердження генерала досить сумнівне. Швидше це могло бути у демократичній, федеративній Росії, адже М. Василенко в 1917 р. працював заступником міністра освіти Тимчасового уряду.

У самій партії кадетів влітку 1918 р. велася полеміка з приводу ставлення до самостійності Української Держави. Один з її лідерів П. Мілюков у кінці травня прибув до Києва «шукати більш широких перспектив організації анти-більшовицького руху». Він встановив контакти з німецькими військовими і дипломатами, цілком позитивно оцінював прихід до влади в Україні генерала П. Скоропадського, а на Дону — генерала П. Краснова. П. Мілюков з цього приводу писав: «І у тому і другому факті я побачив явище одного порядку — і явище позитивне — у тому розумінні, що і там і тут ми маємо справу з відродженням російської державності». Він вважав, що самостійність областей, які звільнилися від більшовизму раніше за Москву є неминучою перехідною стадією до відродження демократичної Росії.

---

¹ Гетман П.П. Скоропадский. Украина на переломе. 1918 год. Сб. документов. — М., 2014. — С. 721.

М. Василенко брав активну участь у діяльності президії Головного комітету крайової організації кадетської партії, яка регулярно збиралася у голови комітету Д. Григоровича-Барського. Саме М. Василенко організував зустріч П. Мілюкова з начальником розвідувального відділу штабу Оберкомандо майором Г. Гассе. Лідер кадетів пропонував використати вплив Німеччини для відновлення єдиної Росії, в якій Україна мала б певні автономні права. Ідея не знайшла підтримки у військового керівництва німців у Києві, яке згодом поставило П. Скоропадському вимогу видалити П. Мілюкова з України. 17 липня з цього приводу у гетьмана відбулася нарада з міністрами, яка ледве не завершилася відставкою деяких членів уряду. Врешті у кінці липня П. Мілюков залишив Україну².

Безперечно, М. Василенку в цей час доводилося вирішувати низку питань функціонування апарату міністерства народної освіти, забезпечення діяльності навчальних закладів. На його пропозицію заступником міністра був призначений проректор Харківського технологічного інституту проф. І. Красуський, інший заступник П. Холодний залишився на посаді ще з часів УНР. Колишній міністр освіти І. Стешенко зайняв посаду генерального інспектора. Керівні посади в міністерстві займали відомі українські діячі П. Зайцев, Т. Сушицький, О. Вілінський, А. Синявський, А. Лещенко, С. Русова.³

Опозиційні до нової влади партії та організації об'єдналися в Український національно-державний союз і 21 травня оприлюднили звернення до гетьмана, німецького командування і Рейхстагу з оцінкою уряду гетьманату. Майже всі члени кабінету міністрів отримали негативні кваліфікації. Зокрема, про М. Василенка було заявлено: «В Міністерстві освіти, найважливішим для нашої молоді Держави в її будучім розвитку, ми маємо міністра хоч і українці родом, але російського кадета, який ніяк не може відійти від тактики і практики, своєї партії, найшкідливішої для нашої державності». Йому закидалися відсутність підтримки державної мови у школах та усунення українських педагогів від керівництва освітою⁴. Слід зауважити, що це була досить упереджена оцінка М. Василенка, оскільки посаду він обіймав лише три тижні. Адже в кінцевому підсумку гетьманського правління здобутки в освітньо-культурній сфері виявилися найбільш вагомими. Не випадково В. Винниченко у книзі «Відродження нації», не шкодуючи негативних епітетів для гетьманських міністрів, утримався від оцінки лише двох з них — М. Василенка і Д. Дорошенка.

23 червня В. Вернадський записав у щоденнику: «У Василенка була цікава розмова з гетьманом. Той запитав його чи вірить він у самостійність України. Василенко відповів, що не вірить; що кордон між Україною і Росією штучний і зв'язки між Україною і Росією такі міцні, що не можуть бути так перервані. Гетьман сказав, але ми повинні діяти нібито Україна була самостійною державою. Василенко відповів, що він так і діє»⁵. Він розглядав незалежність України

² Гетман П.П. Скоропадский. Украина на переломе. 1918 год. — С. 118, 245–246.

³ *Дорошенко Д.* Історія України 1917–1923 рр. — К., 2002. — Т. II — С. 233.

⁴ *Чикаленко Є.* Щоденник. — Т. II. — С. 39.

⁵ *Вернадский В.* Дневники 1917–1921. — К., 1994. — С. 109.

як тимчасову перехідну стадію до відродження федеративної демократичної Росії, будучи твердо переконаним у необхідності розвитку української освіти і культури не антагоністичної російській.

Однією з головних турбот М. Василенка було «вибивання» коштів для установ галузі. Йому доводилося проводити через уряд численні закони про фінансування різних закладів освіти і культури. Наприклад, у червні: 2 млн. крб. на випуск шкільних підручників, 2,2 млн. на організацію курсів українознавства, 1 млн. на невідкладні потреби галузі; у липні: 0,5 млн. на завершення будівництва бібліотеки університету Св. Володимира, 1,3 млн. на погашення минулорічної заборгованості вищій школі, 200 тис. — початкові витрати по створенню Академії наук, 600 тис. на господарські потреби загальноосвітніх шкіл; у серпні: 0,5 млн. — аванс на утворення фонду Національної бібліотеки, 90 млн. на утримання і створення нових вищих та нижчих початкових шкіл, 6,5 млн. органам місцевого самоврядування на забезпечення шкільної освіти та виховання; у вересні: 400 тис. на забезпечення гімназій та середніх шкіл, 900 тис. для 50 середніх шкіл, взятих на державне утримання, 500 тис. Національному музею для придбання експонатів⁶.

Слід мати на увазі складну процедуру проходження кожного з цих законів, який мав отримати висновки міністерства фінансів, державного контролю, Малої Ради Міністрів і по тому — схвалення уряду. Так, 19 липня Рада Міністрів обговорювала законопроект про підвищення окладів персоналу вищих початкових шкіл і надання кредиту органам місцевого самоврядування на їх утримання. Погодившись виділити з цією метою на 1918–1919 навчальний рік 5 млн. крб., колеги — міністри поставили умову, щоб кількість шкіл складала 400, а витрати на кожен не перевищили 12,5 тис. Заступник міністра фінансів Г. Лерхе вимагав від міністерства освіти і мистецтва контролю за використання цих коштів міськими думами і земствами. Заступник міністра внутрішніх справ М. Воронович зауважив, що збільшення зарплати учителям дає змогу наполягати на більш суворих вимогах до їх моральних якостей. Він пропонував провести перевірку педагогічного складу і видалити «осіб з соціалістичним образом думок». На це М. Василенко відповів, що міністерство завжди ставилося негативно до антидержавної діяльності окремих учителів, але не вважає себе вправі переслідувати людей виключно за їх образ думок і переконання⁷.

Загалом міністерство народної освіти і мистецтва мало один з найбільших бюджетів — майже 228 млн. крб. Його особливістю було цільове використання коштів на галузеві потреби. У той час як до кошторисів міністерства шляхів входили видатки на капітальне будівництво, міністерства продовольчих справ — на експорт хліба і сировини до Центральних держав, МВС — утримання добровольчих дружин тощо⁸. Безперечно, М. Василенко використовував свій авторитет заступника голови Ради Міністрів, лідера урядової більшості для забезпе-

⁶ Вороненко В., Кістерська Л., Матвеева Л., Усенко І. Микола Прокопович Василенко. — К., 1991. — С. 133–134.

⁷ ЦДАВО України. — Ф. 1064. — Оп. 1. — Спр. 6. — Арк. 120–120 зв.

⁸ Дорошенко Д. Історія України 1917–1923 рр. — Т. II. — С. 193–194.

чення коштами освітніх та культурно-мистецьких установ, а також Державного сенату. Загалом серед міністрів практика лобіювання видатків на «свою» галузь була досить поширеною. Нерідко вони використовували підтримку гетьмана, прем'єра, внутрішньоурядові корпоративні зв'язки.

Очолюваному М. Василенком міністерству крім освітянських справ доводилося опікуватися сферою культури. 15 червня Рада Міністрів ухвалила закон про утворення у складі міністерства народної освіти головного управління мистецтва і національної культури. В ухваленій постанові відзначалося, що виникнення самостійної Української Держави зобов'язує уряд вжити заходів до розвитку національного мистецтва і культури. Тому заснування такої установи є цілком своєчасним. Міністри погодилися з статусом керуючого головним управлінням в ранзі заступника міністра, але не підтримали надання йому права вирішального голосу на засіданнях уряду. У рішенні також містилося застереження проти визначення штатів управління самим керівником. Члени кабінету міністрів не хотіли створювати прецедент появи управлінських структур з надмірними повноваженнями, хоч добре знали, що ця інституція створюється для Петра Дорошенка, особи близької до гетьмана. 7 липня він був затверджений на цій посаді⁹. Очевидно, утворення у такій важливій суспільній сфері, як національна культура, спеціалізованого органу виконавчої влади з окремим бюджетним фінансуванням і очолюваного авторитетним діячем, себе виправдало.

Від початку липня у підготовчих комісіях і Малій Раді Міністрів опрацьовувався досить складний і фінансово місткий законопроект міністерства освіти про створення єдиної початкової школи («об объединении в один тип начальных школ, установленных разновременными узаконениями»). 19 липня документ обговорювався на засіданні уряду. У постанові зокрема наголошувалося, що піднесення народної освіти є наріжним каменем державного будівництва і отримання бажаних результатів у цій галузі неможливе без поліпшення матеріального становища народних учителів і законовчителів. Законом передбачалося збільшити асигнування органам місцевого самоврядування на потреби освіти. Підвищувалися ставки учителя до 1800, законовчителя — 300 крб. Збільшувалися п'ятирічні надбавки до 120 крб., видатки на обладнання — до 800 крб. Уряд відкрив кредитування в сумі 4,5 млн. крб. для нині функціонуючих училищ і 5 млн. крб. для створюваних у 1918–1919 навчальному році¹⁰. У наступні дні Рада Міністрів ухвалила закон про асигнування 3 млн. крб. на заготівлю палива для шкіл, 500 тис. на добудову Ольгинській гімназії у Києві, 500 тис. на завершення будівництва бібліотеки університету Св. Володимира.

На виконання постанови Ради Міністрів від 22 липня М. Василенко видав наказ про утворення національної нижчої початкової школи з нового 1918–1919 начального року. Він наголосив, що ще минулого року Російський уряд дозволив навчатися у початкових школах українською мовою. Очевидно, він відносив цей дозвіл на свій рахунок як заступника міністра освіти Тимчасового

⁹ ЦДАВО України. — Ф. 1064. — Оп. 1. — Спр. 6. — Арк. 53 зв., 110.

¹⁰ Там само. — Арк. 120–120 зв.

уряду і про заходи УНР у цій справі не згадує. У наказі констатується, що не всі земства виконали цю умову через брак підручників. Нині ж ситуація змінилася на краще, оскільки ведеться друк підручників і буде можливість забезпечити ними всі початкові школи. Міністр звертався до губернських, повітових земських та міських управ «приготовитись до навчання на українській мові і забезпечити себе підручниками і вчителями в першу чергу»¹¹. Слід відзначити, що М. Василенко намагався працювати на перспективу. Розуміючи, що підготовка начальної літератури для українських шкіл вимагатиме певного часу, М. Василенко вже 1 червня провів через уряд закони про виділення 2 млн. крб. на виготовлення підручників та 2,2 млн. на організацію курсів для учителів українознавства. Хоч сам закон про обов'язкове запровадження в середніх школах викладання українознавства і введення до їх штатів учителів українознавства був ухвалений 23 липня¹².

5 серпня на засіданні Ради Міністрів розглядалося два законопроекти, спрямовані на втілення планованої М. Василенком поступової українізації вищої школи. Перший — про перетворення Київського народного українського університету в Київський державний університет. Він мав стати альтернативою університету Св. Володимира, професорський склад, батьківський комітет і значна частина студентів якого не сприймали українізації вищої освіти. Закон встановлював мовою викладання українську, однак не виключалося й читання лекцій російською мовою за клопотанням факультетів з дозволу міністра освіти. До видання нових статутів і штатів українських університетів слід було керуватися відповідною нормативною базою Російської імперії. Оскільки частина студентів українського народного університету не мала атестатів зрілості, то їм дозволялося подати їх до кінця навчання. Допускалися й певні відступи від ustalених вимог щодо професорського складу. Міністерство з 1919 р. мало запланувати видатки на будівництво та обладнання приміщень університету, а до цього йому надавалося право користування аудиторіями вищих та середніх шкіл Києва. Створювався окремих «Комітет будівництва помешкань університету».

Наступним питанням уряд розглянув законопроект про заснування Кам'янець-Подільського державного українського університету. Чимало його статей були аналогічними попередньому. Особливістю було створення кафедр польської і єврейської літератури та історії. При цьому міністри (8 проти 3) проголосували за викладання цих предметів українською мовою. Серед тих, хто намагався довести нелогічність цієї умови, був й міністр М. Василенко. При попередньому обговоренні питання про відкриття університету в Кам'янці-Подільському було домовлено, що землю під зведення споруди майбутнього вишу і один млн. крб. надасть міська управа. Таку ж суму мало виділити й Подільське губернське земство. Обидва законопроекти ще якийсь час доопрацьовувалися і 17 серпня були затверджені гетьманом¹³.

¹¹ Державний вістник. — 1918. — 6 вересня.

¹² ЦДАВО України. — Ф. 1064. — Оп. 1. — Спр. 6. — Арк. 31, 128.

¹³ Там само. — Арк. 148–149; Державний вістник. — 1918. — 29 серпня.

Очевидно, М. Василенко усвідомлював, що зведення споруди університету у столиці справа довга, а використання чужих приміщень гальмуватиме розвиток вишу. Тому він почав енергійний пошук приміщень, які вже до початку навчального року можна було передати реформованому університетові. До розв'язання цього питання був залучений П. Скоропадський, який погодився на передачу будинку Володимирського кадетського корпусу. 24 вересня уряд приступив до обговорення пропозиції гетьмана. М. Василенко зумів переконати колег у неприйнятності такого рішення з погляду перспектив зростання університету. Міністри одногосно відхилили такий варіант і ухвалили постанову про передання Українському державному університетові комплексу споруд Київського артилерійського училища¹⁴.

На початку серпня М. Василенко неочікувано для себе та й колег по уряду очолив найвищу судову інстанцію гетьманату — Державний сенат. Головним ініціатором судової реформи, власне повернення до системи судових установ дореволюційного часу, був міністр юстиції М. Чубинський. Відомий учений — криміналіст, авторитетний урядовець, неофіційний заступник голови уряду, не приховував свого наміру стати президентом Сенату. Для цього він залишив посаду міністра і майже одногосно закритим голосуванням уряду був рекомендований до затвердження гетьманові. Однак глава держави мав свої резони і призначив М. Василенка спочатку офіційним заступником голови Ради Міністрів, а потім й президентом Державного сенату, дозволивши упродовж півтори місяця суміщати посади¹⁵.

З 13 серпня по 25 вересня М. Василенко виконував обов'язки голови Ради Міністрів у зв'язку поїздкою Ф. Лизогуба в Берлін, а потім під час державного візиту П. Скоропадського до Німеччини, оскільки Ф. Лизогуб очолював колегію Верховних правителів Української Держави, яка виступала в якості колективного гетьмана. На цей період припав розгляд важливих і суспільно дражливих законопроектів, з'ясування стосунків з німецьким командуванням, вирішення складних кадрових питань. Майже тиждень тривало обговорення проекту закону про вибори губернських і повітових земських гласних, підготовленого комісією на чолі з головою ПРОТОФІСу князем О. Голіциним. Закон про земські вибори базувався на поверненні до старої куріальної системи, вводив суттєві цензові обмеження: вікові — 25 р., осілості — 1 р., соціально-фахові — не допускалися до участі у виборах військовослужбовці, студенти, ченці, працівники суду, прокуратури та інші. Не дивлячись на незгоду окремих міністрів (Д. Дорошенко, В. Зеньковський), протести правління Всеукраїнського союзу земств, уряд схвалив цей закон. М. Василенко від імені Ради Міністрів висловив подяку О. Голіцину¹⁶.

У кінці серпня на засіданнях уряду розглядався проект закону про вибори до міських дум, який напрацювала комісія під головуванням колишнього київського міського голови І. Дьякова. Обговорення було настільки гострим, що

¹⁴ ЦДАВО України. — Ф. 1064. — Оп. 1. — Спр. 6. — Арк. 184.

¹⁵ Крах немецкой оккупации на Украине (по документам оккупантов). — М., 1936. — С. 180.

¹⁶ ЦДАВО України. — Ф. 1064. — Оп. 1. — Спр. 6. — Арк. 179.

міністри — прихильники і противники куріальної системи поділилися навпіл (6 — за, 6 — проти). М. Василенку довелося створювати додаткову комісію з представників обох сторін та І. Дьякова для узгодження позицій. Врешті аж 16 вересня незначну перевагу дістали адепти трикуріальної системи (7 проти 5), до яких входив і М. Василенко. Він оголосив І. Дьякову особливу вдячність уряду за законотворчу працю¹⁷.

Під головуванням М. Василенка був ухвалений закон про тимчасові заходи проти осіб, які загрожують безпеці Української Держави і її правопорядку. На його прийнятті наполягав міністр внутрішніх справ І. Кістяковський. За ним правоохоронні органи і місцеві старости отримали значне розширення повноважень у сфері проведення обшуків, арештів, ув'язнення і навіть висилки за межі держави на термін до двох років без рішення суду. При МВС створювалося «особое совещание» для погодження максимальних покарань¹⁸.

Ці заходи уряду викликали негативну реакцію громадськості, опозиційних партій, посилювали невдоволення населення гетьманською владою. Підтримка М. Василенком законопроектів, формально покликаних домогтися в державі «ладу і порядку» шляхом регенерації дореволюційного законодавства та застосування широкого арсеналу репресивних заходів, кидала негативну тінь на постать міністра освіти, чіми зусиллями велося досить успішне національно-культурне будівництво.

Під час головування в уряді М. Василенкові довелося вгамовувати політичні пристрасті, викликані необачним інтерв'ю Ф. Лизогуба берлінським газетам про можливість створення оборонно-наступального союзу України з Росією на засадах Переяславської ради. У Києві ця заява викликала бурхливу реакцію з боку соціалістичних партій. Гострі публікації на тему інтерв'ю з'явилися в українській пресі. Дане питання кілька разів розглядалося на засіданнях уряду. Голова делегації на переговорах з РСФСР С. Шелухін зробив заяву про готовність усієї делегації на знак протесту подати у відставку¹⁹. Міністри не підтримали цю експресивну заяву сенатора і обмежилися взяттям її до відома.

Д. Дорошенко по прямому проводу переговорив з Ф. Лизогубом. 23 серпня після його повідомлення уряд дійшов висновку, що «в німецьких газетах неправильно передано інтерв'ю з Ф.А. Лизогубом, в якому насправді він говорив про минуле України, засноване на Переяславському договорі, торкаючись нинішньої державності, підкреслював її повну самостійність і незалежність». Було ухвалено опублікувати в газетах відповідне спростування²⁰. МЗС заявило про неточну передачу німецькими журналістами сказаного прем'єром. На цій версії й пізніше наполягав тодішній міністр закордонних справ Д. Дорошенко²¹. Справа так і залишилася до кінця не з'ясованою, однак слід зауважити, що через два місяці Ф. Лизогуб не підтримав декларацію урядової більшості, очолюваної

¹⁷ Там само. — Арк. 250 зв.

¹⁸ Там само. — Арк. 244–244 зв.

¹⁹ Там само. — Ф. 1064. — Оп. 1. — Спр. 6. — Арк. 186 зв.

²⁰ Там само. — Арк. 178.

²¹ *Дорошенко Д.* Історія України 1917–1923 рр. — Т. II. — С. 263.

М. Василенком, про необхідність федеративного союзу України з відновленою небільшовицькою Росією.

На час тривалого головування М. Василенка в уряді до розв'язання дісталося таке делікатне і водночас дразливе для міністрів питання, як пошук нового приміщення для гетьманської штаб-квартири. 2 вересня на засіданні Ради Міністрів гетьманський господар М. Ханенко вніс пропозицію про переведення «дому гетьмана всієї України» до колишнього Маріїнського імператорського палацу. На практиці це означало б виселення звідти чисельного апарату МВС та пошук для нього нових приміщень. При голосуванні з'ясувалося, що шість міністрів підтримують пропозицію М. Ханенка і стільки ж висловилися проти. Рішення залежало від голосу головуючого М. Василенка. Очевидно, він усвідомлював, що йде всупереч бажання П. Скоропадського, але проголосував проти. Довелося ухвалювати двоїсте рішення, в якому переведення МВС у даний виключно напружений та відповідальний момент його роботи є вкрай небажаним, і водночас визнати, що приміщення гетьманської резиденції недостатні. Як тимчасовий вихід із становища вирішили виділити 150 тис. крб. на зведення бараків для гетьманської обслуги. Іншою постановою збільшили асигнування на представницькі видатки, забезпечення прислуги та конвою «чайним довольством»²².

Через деякий час начальник гетьманського штабу вніс до уряду законопроект про виділення додаткових штатів для Головної квартири гетьмана, особливого відділу, канцелярії про прийому прохань і особистої охорони гетьмана. М. Василенко, як й більшість членів уряду, не підтримував все зростаючі фінансові запити керівництва штабу гетьмана, але й прямо відмовити не міг. Під його головуванням була створена комісія у складі міністрів фінансів, військового, внутрішніх справ і державного контролера для опрацювання цього питання²³. Результатів її роботи у журналах наступних засідань уряду не виявлені. Загалом питання про фактичні витрати на утримання Головної квартири гетьмана не з'ясовано. У зведеному балансі державного бюджету за 1918 р., де показано витрати на кожне міністерство, є глуха графа «вищі державні установи» — 17 млн. крб., але це явно мала сума для видатків на таку громіздку структуру, як гетьманська штаб — квартира. Можливо вони частково приховані у іншій графі «таємні видатки» — 10 млн. крб.²⁴

Візитами Ф. Лизогуба і П. Скоропадського до Німеччини дали підстави позитивного для України вирішення кримського питання. Берлін примусив С. Сулькевича розпочати переговори з українським урядом про автономію Криму. Рада Міністрів під головуванням М. Василенка 20 вересня прийняла постанову про тимчасове припинення економічної блокади півострова, обумовивши це рішення негайним направленням до Києва повноважної кримської делегації²⁵.

Гетьман вимагав від уряду направити до Берліна українську делегацію для переговорів про строки і умови передачі Україні Чорноморського флоту. М. Ва-

²² ЦДАВО України. — Ф. 1064. — Оп. 1. — Спр. 6. — Арк. 232.

²³ Там само. — Арк. 258.

²⁴ *Дорошенко Д.* Історія України 1917–1923 рр. — Т. II. — С. 193–194.

²⁵ Там само. — Арк. 255 зв.

силенко 23 вересня поставив це питання на обговорення кабінету міністрів. У проекті постанови поїздка делегації була визнана необхідною, але конкретних директив не пропонувалося, залишаючи делегації право діяти за обставинами. Проти такого підходу виступили міністр внутрішніх справ І. Кістяковський, міністр юстиції О. Романов, в.о. військового міністра О. Лігнау. М. Василенко змушений був відкласти ухвалення остаточного рішення²⁶.

Природно, що у час виконання прем'єрських обов'язків М. Василенко проводив через уряд закони, спрямовані на реформування освітянської галузі, насамперед її поступову українізацію. У серпні–вересні уряд ухвалив постанови про перейменування колишніх російських університетів і вищих технічних навчальних закладів в українські державні; про право захисту дисертацій у всіх вищих школах України українською мовою; про визнання Ніжинського історико-філологічного інституту князя Безбородька державною установою; про відкриття по чотири українознавчі кафедри у Харківському і Новоросійському університетах та інші²⁷.

Слід відзначити, що, передавши 25 вересня головування Ф. Лизогубові, в умовах назрівання урядової кризи, М. Василенко продовжував вирішувати поточні освітянські питання. Урядом були схвалені кандидатури професорів Є. Спекторського, Ф. Сушицького, І. Красуського на посади ректорів відповідно Київського університету Св. Володимира, Українського державного університету і Харківського технологічного інституту. Вдалося також ухвалити постанови про асигнування 1 млн. крб. на потреби Київського політехнічного, Харківських технологічного і ветеринарного, Катеринославського гірничого інститутів, 500 тис. крб. — Київському Св. Володимира, Харківському та Новоросійському університетам, 300 тис. крб. — на добудову книгозбірні університету Св. Володимира²⁸.

Та все ж головною турботою М. Василенка в останні тижні праці на посаді міністра стало термінове завершення підготовки проекту статуту Академії наук, який ще з липня розробляла комісія під головуванням академіка В. Вернадського. Міністр усвідомлював неминучу відставку кабінету і поспішав внести цей документ на розгляд Ради Міністрів. Навіть домігся включення своєї доповіді про Академію наук до розкладу засідань уряду на суботу 19 жовтня о 14 годині²⁹.

Восени 1918 р. все ясніше вимальовувалася перспектива поразки Німеччини у Світовій війні. Об'єднані в Українському національному союзі опозиційні партії посилили тиск на П. Скоропадського, вимагаючи введення до уряду понад половини своїх представників. Цю позицію поділяли й німецькі дипломати у Києві. За їх участю велися складні тристоронні переговори щодо кандидатур майбутнього уряду. Розглядалися різні варіанти — від опозиції, гетьмана, німецького генконсула Е. Тіля. Але в жодному з них М. Василенко не фігурував як міністр освіти. Однак на рукописному екземплярі списку кандидатур до нового уряду, складеного генконсулом, є дві приписки: Шульгін — Лондон, Васи-

²⁶ Там само. — Арк. 261.

²⁷ Там само. — Арк. 187 зв., 254, 256 зв.,

²⁸ Там само. — Спр. 7. — Арк. 4 зв., 13 зв., 14, 18.

²⁹ Там само. — Арк. 14.

ленко — Париж. Можна припустити, що йшлося про українських послів у Британії і Франції³⁰. Але, як відомо, такі призначення не відбулися і про них немає згадки у Д. Дорошенка.

Кадетська більшість міністрів вбачала в реорганізації уряду загрозу власному впливу на внутрішньодержавні справи і неминуче полівиння його зовнішньополітичного курсу. Головний комітет кадетських організацій в Україні, до якого входив й М. Василенко, дійшов висновку, що в умовах поразки у війні Четвертого союзу спасіння української державності залежить від країн Антанти. З огляду на їх домагання відродження нової Росії Українська Держава мала знайти своє місце у її складі на засадах федералізму. У середині жовтня стало очевидним, що гетьман змушений піти на реорганізацію уряду у бік посилення його проукраїнського крила. Намагаючись не допустити такого розвитку подій, 17 жовтня десять міністрів подали голові уряду «Записку у справі зовнішньої політики України». У ній йшлося про зміну політичного курсу у бік «єднання з тими частинами Росії, які вже проявили стремління до її відновлення»³¹. Першим у документі стояв підпис заступника голови Ради Міністрів, міністра народної освіти, сенатора М. Василенка.

Наступного дня він в очікуванні рішення П. Скоропадського про відставку уряду дав досить розлоге інтерв'ю кореспондентові газети «Голос Києва», наголосивши, що виступає лише в якості міністра освіти. Він заявив, що залишить міністерський пост, який займав тимчасово з дня призначення президентом Сенату, на жаль, до завершення намічених раніше деяких термінових справ. До них насамперед належав статут Академії наук, проект якого був внесений до уряду, але засідання відмінили. Питання про шкільне управління знаходиться в бюджетній комісії. Далі міністр наголосив, що у своїй діяльності він абсолютно виключив принцип українізації шкіл у сенсі перетворення їх на українські, а намагався створити для українців нові школи. За час його урядування було засновано 50 середніх навчальних закладів і два державних університети з викладанням українською мовою. Міністерство дотримувалося того принципу, що учні всіх шкіл України повинні добре знати місцеву історію, мову і літературу народу, серед якого вони живуть. З цією метою у всіх начальних закладах введено обов'язкове викладання української мови, літератури та історії. Також засновано 20 стипендій підвищеного типу для підготовки професорів. Міністр підкреслив, що він ворог будь-якого насилля у справі культури і задавався тільки метою створити більш чи менш сприятливі умови для її розвитку.

Торкнувся М. Василенко й деяких політичних аспектів. Зокрема він наголосив, що урядова криза спричинена намаганням УНС активно втручатися в українську політику, в також впливом зовнішньої сили, у якої знайшов підтримку Національний союз. Саме посилення нової коаліції змусило частину міністрів виступити з запискою, яка мала на меті викласти погляди на єдину, за його думкою, правильну реальну політику. І першочергове завдання українського

³⁰ Крах немецкой оккупации на Украине (по документам оккупантов). — С. 180.

³¹ Киевская мысль. — 1918. — 20 октября.

уряду — «твердо і ясно визначити його ставлення до колишньої Росії»³². Увечері 18 жовтня П. Скоропадський прийняв відставку Ради Міністрів, подякував членам кабінету за працю і доручив Ф. Лизогубу скласти новий уряд.

Наступного дня відбулося останнє засідання кабінету міністрів першого складу, кістяк якого пів року тому сформував М. Василенко. Всі члени уряду того дня засідали вже в якості виконуючих обов'язки. Останнім законом, ухваленим на доповідь міністра освіти, стало надання раді Київського жіночого медичного інституту права утворення самостійної екзаменаційної комісії, присвоєння ступеня доктора медицини та звання приват-доцента³³. І все ж, якщо бути зовсім точним, то гетьманським урядом був ухвалений ще один закон «Про заснування богословського факультету Кам'янець-Подільського державного українського університету». Як відомо, цей університет відкрився при двох факультетах з планованих чотирьох. Міністерство освіти ще за часів М. Василенка підготувало законопроект щодо створення богословського факультету, але він був прийнятий пізніше. І тільки у середині листопада при прем'єрі С. Гербелі і міністрі освіти В. Науменку закон був оприлюднений. Під ним були залишені підписи голови Ради Міністрів Ф. Лизогуба і міністра народної освіти та мистецтва М. Василенка³⁴.

М. Василенко повідомив журналістам, що Рада Міністрів все ж розпочала 19 жовтня розгляд питання про Академію наук, але справа загальмувалася на визначенні першого складу її дійсних членів. До того ж на засіданні були відсутні фактичні ідеологи проекту В. Вернадський, А. Кримський, М. Туган-Барановський. За цих умов міністр не став наполягати на продовженні обговорення питання. Ставити під сумнів інформацію М. Василенка немає підстав, однак у журналі засідань уряду за 19 жовтня жодної згадки про розгляд проблем академії не міститься. Очевидно, через незавершеність питання секретарі уряду не внесли його до протоколу засідань.

25 жовтня Ф. Лизогубом був сформований новий уряд, у якому істотно зросла група міністрів представників Української партії соціалістів-федералістів, хоч і не отримала більшості. Посаду міністра освіти зайняв відомий український діяч П. Стебницький. 1 та 6 листопада уряд на його доповідь прийняв закон про утворення Української академії наук, схвалив її статут і штати, виділив фінансування. 14 листопада закон про заснування академії та наказ про призначення першого складу її дійсних членів були підписані П. Скоропадським. На відміну від М. Василенка П. Стебницькому це вдалося здійснити. До речі, в останній день своєї праці на посаді міністра.

30 листопада загальні збори Академії наук за підписами президента В. Вернадського і неодмінного секретаря А. Кримського направили М. Василенку листа, у якому висловили «своє щире привітання та гарячу подяку, що, будучи Міністром Народної Освіти, Ви всією душею поклопоталися про заснування

³² Голос Києва. — 1918. — 20 октября.

³³ ЦДАВО України. — Ф. 1064. — Оп. 1. — Спр. 7. — Арк. 20.

³⁴ Державний вістник. — 1918. — 22 листопада.

УКРАЇНСЬКОЇ АКАДЕМІЇ НАУК та й записали нестертими буквами своє ім'я в історію Академії»³⁵.

М. Василенко зосередився на організації роботи Державного сенату, положину складу якого становили члени колишнього Правительствующого сенату Росії. Він провів опитування серед найближчих співробітників щодо можливості використання української мови у судових засіданнях. Більшість висловилося за збереження російської мови у судочинстві і президент з цим погодився³⁶. Йому вдалося налагодити функціонування канцелярій загального зібрання, генеральних судів та сенатського архіву. Нині фонд Державного сенату у ЦДАВО України складає близько 8 тис. справ³⁷.

Останньою законотворчою працею президента Державного сенату М. Василенка стала підготовка проекту закону про вибори Державного сейму. В інавгураційній грамоті гетьмана П. Скоропадського «До всього українського народу» від 29 квітня містилася обіцянка найближчим часом видати закон, який визначить порядок виборів до Українського Сойму як вищого представницького органу Української Держави. Однак ця теза так й залишилася оптимістичною декларацією гетьмана. Тільки третьому складу уряду, очолюваному С. Гербе-лем, вдалося наблизитися до підготовки цього законопроекту.

20 листопада Рада Міністрів розглянула питання про «видання закону, який встановлює порядок виборів до Українського сейму». Міністри визнали за необхідне скликати Сейм до 15 лютого. З цією метою державному секретареві доручалося створити при Державній канцелярії нечисленну технічну комісію з науковців для розробки відповідного законопроекту. У постанові відзначалося, що «перший Сейм має бути парламентом з установчими функціями, а виборчий закон побудований на основі загального, прямого, рівного і таємного голосування». Комісія ставилась у надзвичайно жорсткі часові рамки — до 5 грудня законопроект мав надійти на розгляд уряду³⁸. Вже наступного дня Рада Міністрів виділила 20 тис. крб. для оплати праці членів комісії.

Державний секретар С. Завадський залучив до роботи авторитетних правників. Головою комісії був призначений колишній заступник голови уряду, міністр освіти і мистецтва, а в той час президент Державного сенату професор М. Василенко. До складу комісії також увійшли декан правничого факультету Українського державного університету професор Б. Кістяковський, приват-доцент Петроградського університету М. Тоцький та приват-доцент Є. Кулішер, який належав до відомої єврейської родини науковців³⁹. Всі члени комісії походженням були пов'язані з Україною, навчалися в російських та європейських університетах, мали знання з історії та сучасних парламентських систем зарубіжних країн.

³⁵ *Вороненко В., Кістерська Л., Матвеева Л., Усенко І.* Микола Прокопович Василенко. — К., 1991. — С. 157.

³⁶ Там само. — С. 139.

³⁷ ЦДАВО України. — Ф. 905. — Спр. 1–7911.

³⁸ Там само. — Ф. 1064. — Оп. 1. — Спр. 7. — Арк. 54.

³⁹ Там само. — Ф. 1216. — Оп. 1. — Спр. 10. — Арк. 1.

Діяльність комісії по підготовці проекту закону про вибори до Державного сейму велася в умовах різного загострення внутрішньополітичної ситуації. Гетьман 14 листопада проголосив курс на федерування з небільшовицькою Росією, повстанські сили Директорії розпочали наступ на Київ, німецькі війська залишали Україну, сподівання на допомогу Антанти не справдилися.

У фонді МВС Української Держави ЦДАВО України збереглися протоколи засідань цієї комісії за 23–30 листопада 1918 р. Вони свідчать про напружену працю розробників документа, гострі дискусії навколо принципових питань та наявність численних проблем, які не дозволяли вкласти у терміни, визначені урядом — підготувати проект закону до 5 грудня. Член комісії М. Тоцький доповів про розробку ним перших 11 статей. При обговоренні тексту М. Василенко зауважив, що в ст. 11 має бути чітка вказівка на наявність у кандидатів українського громадянства. Є. Кулішер пропонував зняти положення про осілість⁴⁰.

Б. Кістяковський мав здійснити розробку статей закону про списки виборців та порядок їх оскарження. Він пропонував доручити цю роботу волосним управам під контролем повітових земських управ. Зійшлися на тому, що округ в середньому матиме 30 тис. виборців, хоч складання списків вимагатиме дуже багато часу. Гостро дебатовалася й проблема внесення однієї особи до кількох реєстрів. Тому вирішили взяти за принцип — місце проживання. З огляду на завдання провести вибори до сейму у короткий час Б. Кістяківський вважав перевірку волосних списків окружними комісіями недоцільною. М. Василенко запропонував, щоб кожна волость була виборчою дільницею, але колеги не підтримали його⁴¹.

Жвава дискусія розгорнулася стосовно структури Державного сейму. Голова комісії виступав за однопалатний орган, доводячи, що дві палати це вже пережиток минулого. Крім того, в умовах України така конструкція приведе до неминучого протиборства палат. Б. Кістяковський енергійно заперечував, посилячись на досвід Англії та Франції. На його думку, непорушність представництва гарантує лише двопалатний парламент. Є. Кулішер посилався на те, що в Україні двопалатна система «имеет дурную прессу». Позиція М. Василенка — члена ЦК кадетської партії і палкого адепта федеративної ідеї визначалася усвідомленням того, що автономна Україна неодмінно буде у складі Росії, а тому не може мати двопалатний парламент. Шляхом голосування комісія висловила за однопалатний сейм. Б. Кістяковський з цього приводу висловив «осібну гадку»⁴².

У ході засідань з'ясувалося, що комісія не має у своєму розпорядженні необхідних фактичних, зокрема статистичних матеріалів, потрібних для «нарізки» виборчих округів, дільниць тощо. 30 листопада обговорювалося питання про необхідність відрядження фахівців до губернських центрів «для збору

⁴⁰ Там само. — Ф. 1064. — Оп. 1. — Спр. 7. — Арк. 1 зв.

⁴¹ Там само. — Арк. 2–2 зв., 3.

⁴² Там само. — Арк. 4–4 зв.

даних з статистики населення по містах, повітах і губерніях України». Наступне засідання комісії було призначене на понеділок 2 грудня⁴³.

Виявити сліди подальшої праці комісії в архівних матеріалах МВС не вдалося. Не розглядалося це питання й на грудневих засіданнях уряду, про що свідчать протоколи його засідань, останній з яких датований 11 грудня 1918 р. Цілком ймовірно, що підготовка законопроекту не була завершена у зв'язку з падінням Української Держави. І все ж П. Скоропадський цей закон вважав одним з суттєвих досягнень свого правління. У спогадах, відкидаючи звинувачення у недемократичності гетьманської влади, він писав про нього як довершений факт: «Один вже загальний виборчий закон про Сейм, відкриття якого мало відбутися 15 лютого 1919 р., спростовує цю заяву»⁴⁴.

На початку грудня 1918 р. П. Скоропадський, сподіваючись на прихід військ Антанти, намагається сформувати уряд, до якого б увійшли українські діячі національно налаштовані і водночас не чужі ідеї федеративного устрою майбутньої Росії. Через свою довірену особу П. Дорошенка він звертається за допомогою у цій справі до тіньових лідерів столичного українства. Один з них — Є. Чикаленко, коли зайшла мова про М. Василенка, записав у щоденнику: «на Василенка всі давно нарікають за його зрадливу політику, бо він, буди сенатором за Ц. Ради, увійшов у згоду з змовцями проти Ц. Ради і організував гетьманське міністерство (уряд — Р.П.), яке оголосило самостійну Україну з гетьманом на чолі, а потім увійшов у згоду з змовцями проти самостійної України і виступив з відомою запискою за федеративну Росію». Далі Є. Чикаленко зауважує, що Василенко боїться втратити «тепле місце» президента Сенату і думає утриматися при всіх урядах, але коли у Київ увійде Петлюра, то на цій посаді він не всидить.⁴⁵

Відразу після вступу військ Директорії до Києва 15 грудня до помешкання на вул. Тарасівській навідалися «чорні гайдуки» з наміром розстріляти колишнього міністра. М. Василенку якийсь час доводилося переховуватися у знайомих⁴⁶. Демократична преса розпочала цькування колишніх гетьманських урядовців. Друкований орган УПСФ газета «Нова Рада» опублікувала статтю з виразною назвою — закликом «Під суд!». У ній наголошувалося, що сім з половиною місяців Україною правили «не тільки узурпатори влади, не тільки реакціонери, але й самі справжні шантажисти, злодії та насильники». Газета вимагала прилюдного суду, персоніфікуючи «злочинців» — П. Скоропадський, М. Василенко, Ф. Лизогуб, О. Рагоза. Зокрема, прямо вказувалося за що слід судити М. Василенка — «за те, що 1) буди членом Генерального суду Української Республіки, приймав участь у змові проти цієї Республіки разом з російськими чорносотенцями і німецькими офіцерами. 2) брав участь і завідомо сприяв

⁴³ ЦДАВО України. — Ф. 1064. — Оп. 1. — Спр. 7. — Арк. 2, 4 зв.

⁴⁴ *Скоропадський П.* Спогади. — С. 185.

⁴⁵ *Чикаленко Є.* Щоденник. — Т. II. — С. 184.

⁴⁶ *Рудько С.* «Українська орієнтація» чи «подвійна лояльність»: приклад Миколи Василенка (1866–1935) [Електронний ресурс]. — Електрон. текст. дані. — Режим доступу: <http://naub.org.ua/?p=307>. — Дата звернення: 02.11.2015.

розкраданню добра держави, що виявилось в часи його прем'єрства в діяльності міністрів Рогози, Ржепецького і Гутника»⁴⁷. Очевидно, автори публікації розуміли, що звинуватити міністра освіти у «розкраданні добра» було б явним перебільшенням, тому й вирішили перекласти на нього відповідальність за тимчасове головування в уряді. Директорія створила Верховну слідчу комісію для розслідування діяльності П. Скоропадського, уряду та установ гетьманату. Були заарештовані прем'єр С. Гербель, міністри А. Ржепецький, В. Рейнбот та інші, які кілька місяців провели в ув'язненні.

На щастя, М. Василенко уник подібної участі. Після ліквідації Державного сенату і відновлення Генерального суду УНР за ним формально залишили посаду генерального судді. Він повністю віддався викладацькій праці. З приходом до Києва денікінських військ виникла загроза існуванню новоствореного Українського державного університету. У справах його збереження М. Василенко разом з ректором Ф. Сушицьким у листопаді 1919 р. поїхали до ставки командувача Добровольчої армії у Ростов. Але незабаром місто зайняло червоні війська і він змушений був залишитися в Ростові, читав лекції з історії права у місцевому університеті. До Києва повернувся у квітні 1920 р., а в липні його обрали дійсним членом Української академії наук, а через рік — президентом академії, яка дістала назву Всеукраїнської. Однак М. Василенко не був затверджений Наркомосом і в лютому 1922 р. відмовився від посади, зосередившись на науковій та викладацькій праці. У 1923 р. сталася знаменна подія у його житті, він одружився з своєю колишньою гімназійною ученицею, а на той час професором історії Наталією Полонською.

Попереду подружжя очікували серйозні випробування. У вересні Микола Прокопович був заарештований у справі «Київського обласного центру дій», але через три тижні був звільнений до початку судових засідань. За цією справою проходив також брат Костянтин — соціал-демократ (меншовик), С. Чебаков — колишній прокурор Київської судової палати, кадет та інші. Їм інкримінувалися зв'язок з паризьким «Центром дії», прагнення до «підризу, послаблення і повалення Робітничо-Селянських Рад». 7 квітня 1924 р. судовий процес завершився для М. Василенка вироком про десятирічне ув'язнення, який у касаційному порядку був залишений у силі Верховним судом УСРР. Кілька місяців колеги по ВУАН, громадські діячі, дружина вели активну кампанію за помилування академіка ухвалою ВУЦВК, яка завершилася у кінці листопада його звільненням. За цим ще були спроби Київського обласного ДПУ вислати вченого в Оренбурзький край, «ущільнення» його помешкання, виведення поза штати Академії⁴⁸.

Роки переслідувань негативно відбилися на організації роботи очолюваної ним раніше академічної комісії з вивчення історії західноросійського та українського права. М. Василенку довелося формувати її склад майже заново. Друга половина 1920-х рр. позначена плідною особистою працею академіка та очолюваної ним комісії. За його редакцією вийшло сім випусків «Праць комісії...» та

⁴⁷ Нова Рада. — 1918. — 17 грудня; Трудова комуна. — 1918. — 18 грудня.

⁴⁸ Вороненко В., Кістерська Л., Матвеева Л., Усенко І. Микола Прокопович Василенко. — С. 178–200.

шість томів «Записок соціально-економічного відділу». Побачили світ ґрунтовні праці вченого «Матеріали до історії українського права», «Територія України XVII віку», «Правне положення Чернігівщини за польської доби» та інші. На думку І. Усенка, відомого дослідника життя і творчості М. Василенка, основна заслуга академіка і його учнів полягала в тому, що своїми дослідженнями вони довели необхідність вивчення українського права не лише у контексті загально-російського права, але й як такого, що «має свій самостійний інтерес для правника, історика й соціолога»⁴⁹.

М. Василенко болісно сприймав, затіяну Наркомосом реформу ВУАН, обрання дійсними членами більшовицьких діячів, заміну його О. Шліхтером на посаді керівника соціально-економічного відділу. Йому довелося стати свідком фактичного розгрому академії, інспірованих ДПУ процесів «Спілки визволення України» (1929) та «Українського національного центру»(1931). Останні роки він важко хворів. Помер М. Василенко 3 жовтня 1935 р. Похований у Києві на Лук'янівському цвинтарі.

---

⁴⁹ Василенко М.П. Вибрані твори у трьох томах. — Т. 1. — К., 2006. — С. 21.

14.2. Петро Стебницький — міністр освіти і мистецтва (жовтень—листопад)

Наважившись на зміни складу уряду з метою поповнення представниками українських партій, П. Скоропадський на початку жовтня 1918 р. вступив у переговори з лідерами Українського національного союзу В. Винниченком і А. Ніковським. Ті не погоджувались на часткові зміни і вимагали повної зміни кабінету міністрів. Вони запропонували свій список. Зокрема, на посаду прем'єра було подано чотири кандидатури: І. Шраг, С. Шелухін, Д. Маркович і П. Стебницький, а в разі незатвердження останнього головою уряду, він мав зайняти посаду державного секретаря. Є. Чикаленко у спогадах свідчить, що коли при розгляді списку П. Скоропадський дійшов до прізвища Стебницького, то сказав: «От таки прийдеться його взяти; я од усіх чую про нього найкращі одзиви»¹. Далі формуванням уряду займався Ф. Лизогуб. На посаду міністра освіти планувався проф. Д. Багалій, але не маючи впевненості у його згоді, прем'єр запросив до себе П. Стебницького і запропонував взяти цей портфель. Той погодився, але при умові входження до уряду й інших українських діячів. Узгодження складу уряду затягувалося ще й через відсутність у Києві генерала В. Гренера та посла А. Мумма. Цей процес контролював генеральний консул Німеччини у Києві Е. Тіль. Станом на 17 жовтня у його списку, обговорюваному з А. Ніковським, кандидатом на посаду прем'єра серед інших був й П. Стебницький. А наступного дня після консультацій з П. Скоропадським і Ф. Лизогубом П. Стебницький вже значився претендентом на посаду державного контролера². Погодження тривали ще тиждень і завершилися приходом до уряду п'ятьох посланців УНС, серед яких й П. Стебницький — міністр освіти і мистецтва³.

Петро Януарійович Стебницький народився 25 листопада 1862 р. в с. Гореничі під Києвом у родині священика. Навчався спочатку в церковно-парафіяльній школі, потім у 1-й Київській гімназії. Закінчив фізико — математичний факультет Київського університету. У 1888 р. він переїздить до Петербурга і влаштовується на роботу в Головному управлінні пошт та телеграфів. Робить успішну кар'єру, отримує державні і галузеві відзнаки, класний чин колезького радника. З 1904 по 1917 р. очолював відділ комерції у редакції «Торгово-телеграф-

¹ Чикаленко Є. Щоденник. — Т. II. — С. 123, 133.

² Крах германських окупантов на Україні. — М., 1936. — С. 180–181.

³ Нові міністри: П.Я. Стебницький // Нова Рада. — 1918. — 26 жовтня.

ного агентства). Друкував праці з економічних та соціальних проблем у провідній російській пресі. Разом з О. Лотоцьким опікувався виданням українських книжок. Публікувався в часописах «Киевская старина», «Літературно-науковий вістник», «Украинская жизнь». Співпрацював з українською фракцією у I та II Державних думах. У 1908 р. заснував осередок Товариства українських поступовців у Петербурзі⁴. Значна частина публіцистичної і літературної спадщини ввійшла до книги його вибраних творів⁵.

Після Лютневої революції 1917 р. стає одним з керівників Української національної ради в Петрограді. В березні брав участь у зустрічах її делегації з головою Тимчасового уряду Г. Львовим, на якій йшлося про задоволення національних потреб українського народу. 19 травня Центральна рада делегувала йому повноваження представляти її у «наradі з Установчих зборів»⁶. Саме П. Стебницький 1 червня телеграмою повідомив, що Тимчасовий уряд відкинув домагання Центральної Ради щодо автономії України. В результаті була ухвалено видати універсал про «негайне закладання підвалин автономного ладу на Україні»⁷. 15 липня Мала Рада розглядала питання реорганізації Генерального секретаріату. Представником при Тимчасовому уряді був затверджений П. Стебницький. У постанові вказувалося, що він як статс-серетар у справах України має входити до складу Тимчасового уряду, а не Генерального секретаріату. На цій посаді він залишався й при реорганізації уряду у серпні 1917 р. 2 грудня на засіданні Генерального секретаріату була заслухана доповідь П. Стебницького про становище українців у Петрограді після жовтневого перевороту, проблеми охорони їх життя, видачі посвідчень тощо. Вирішено вважати П. Стебницького представником УНР при російському уряді⁸. 21 січня 1918 р. Рада народних міністрів затвердила його членом Фінансово-економічної ради, а 19 квітня директором — розпорядником Телеграфного агентства⁹.

П. Стебницький ще у 1912 р. придбав у Києві будинок по вул. Володимирській і збирався сюди перебраться, але це вдалося лише у травні 1918 р., після приходу до влади гетьмана П. Скоропадського. На цей час уряд Ф. Лизогуба вже був сформований, але певні кола столичного політикуму ще сподівалися через німецьких військових і дипломатів домогтися змін у кабінеті міністрів, а то й формування нового уряду. Зокрема, Холмський губернський староста О. Скоропис-Йолтуховський, близький до німецького командування в Києві переконував представника Головного командування східних військ майора Ф. Брінкмана, що цей уряд треба усунути, бо він ворожий українській державності і не діло-

⁴ Верстюк В., Осташко Т. Діячі Української Центральної Ради. Біографічний довідник. — К., 1998. — С. 164; Іваницька С. «Український проект» в діяльності й оцінках П.Я. Стебницького (1905–1908 рр.) // Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету. — 2009. — Вип. XXVII. — С. 76–81.

⁵ Стебницький П. Вибрані твори. — К., 2009.

⁶ Українська Центральна Рада. Документи і матеріали у 2-х томах. — К., 1996. — Т. I. — С. 90.

⁷ Там само. — С. 101.

⁸ Там само. — С. 179, 265, 492.

⁹ Там само. — Т. II. — С. 132, 245, 289.

вий. На початку червня він разом з своїм тестем, відомим діячем Є. Чикаленком підготували перелік кандидатур можливого уряду. П. Стебницький у ньому мав зайняти посаду державного контролера. Список був переданий Ф. Брінкману, але до зміни кабінету міністрів тоді справа не дійшла¹⁰. Питання українізації уряду П. Стебницький не раз обговорював з Є. Чикаленком і в наступні місяці, оскільки їх пов'язували давні дружні відносини¹¹.

3 травня міністерство юстиції вело активну підготовку створення в Україні замість Генерального суду Державного сенату за взірцем Правительствующого сенату Російської імперії. За статутом сенаторами могли призначатися лише правники з відповідним освітнім цензом і стажем практичної роботи. 23 липня Рада Міністрів розглядала персональний склад майбутніх членів Сенату. У вне-сеному поданні Мінюсту було й прізвище П. Стебницького. У зв'язку з тим, що його кандидатура не відповідала статутним вимогам, була прийнята спеціальна постанова, якою уряд визнав, що «відсутність формального цензу не може служити для нього перепорою зайняти посаду сенатора, оскільки його довголітня праця у Міністерстві фінансів і «Вестнике торговли и промышленности», в редакції якого він займав позаштатну посаду тільки за обставин, пов'язаних з його політичними переконаннями українця»¹². П. Стебницький став сенатором Адміністративного Генерального суду Державного сенату.

У зв'язку з призначенням І. Кістяковського міністром внутрішніх справ він припинив виконання обов'язків заступника голови делегації гетьманату на українсько — російських мирних переговорах. 9 серпня Рада Міністрів схвалила кандидатуру П. Стебницького на цю посаді¹³. Державний секретар С. Завадський офіційним листом повідомив С. Шелухіна про наказ гетьмана щодо призначення П. Стебницького.¹⁴ Саме у цей час прем'єр Ф. Лизогуб, перебуваючи з візитом у Німеччині дав інтерв'ю одному з видань, яке потрактувало його слова про російсько-українські відносини, як можливість оборонно-наступального союзу з Росією на базі Переяславського договору 1654 р. В Києві ця заява викликала бурхливу реакцію. Зокрема, українська делегація, членом якої щойно став П. Стебницький, уповноважила С. Шелухіна з'ясувати у гетьмана ситуацію з інтерв'ю і, коли інформація підтвердиться, у повному складі подати у відставку¹⁵.

24 серпня П. Стебницький вперше взяв участь засіданнях українсько-російської комісії. Переговорний процес у цей час зайшов у глухий кут через визнання гетьманом державності Всевеликого Війська Донського. Російська сторона у зв'язку з цим відмовлялася вести розмежування українсько-російського кордону. З кінця вересня у зв'язку з хворобою С. Шелухіна делегацію очолював

¹⁰ Чикаленко Є. Щоденник. — Т. II. — С. 56–58.

¹¹ Див.: Євген Чикаленко і Петро Стебницький. Листування. 1901–1922 роки. — К., 2007.

¹² ЦДАВО України. — Ф. 1064. — Оп. 1. — Спр. 6. — Арк. 129.

¹³ Там само. — Арк. 159.

¹⁴ Історія української дипломатії: перші кроки на міжнародній арені (1917–1924 рр.) — К., 2010. — С. 266.

¹⁵ Дорошенко Д. Мої спомини про недавнє минуле (1914–1920 рр.). — К., 2007. — С. 281.

П. Стебницький. На думку Д. Дорошенка, більшовицька делегація була цим незадоволена, оскільки він був спокійний, урівноважений і його важко було схвилювати¹⁶. З огляду на сприятливий для РСФРР розвиток міжнародної ситуації на останніх двох засіданнях 3 і 7 жовтня Х. Раковський і Д. Мануїльський домогалися перерви у переговорах, сподіваючись на можливість анулювання Брестського договору. Переговори фактично були зірвані¹⁷.

7 жовтня П. Стебницький на засіданні Ради Міністрів доповів про хід мирних переговорів з РСФРР, які вже згорталися. Доповідь була взята до відома, а в постанові наголошувалося, що угода про перемир'я залишається в силі, всі справи комісій, які працювали при українській делегації, повинні бути передані до відповідних міністерств для підготовки умов майбутнього мирного договору з Великою Росією. Допускалися навіть консультації українських відомств з окремими членами відповідних комісій російської делегації, погодивши це з Д. Мануїльським, який у даний час заступає Х. Раковського¹⁸. Через ускладнення відносин з РСФРР від'їзд російської делегації був затриманий і Рада Міністрів лише 11 листопада погодилася дати дозвіл залишити межі України при умові «вільного і безперечного пропуску державних потягів на Україну і визволення тих громадян, кого буде вимагати український уряд»¹⁹. За це рішення П. Стебницький голосував уже в якості члена Ради Міністрів.

Одним з невідкладних завдань міністра освіти і мистецтва П. Стебницького стало законодавче оформлення заснування Української академії наук. Його попередник М. Василенко, усвідомлюючи можливу відставку уряду вживав енергійних заходів, щоб провести рішення Ради Міністрів про затвердження статуту і штатів академії, бо тільки за цієї умови можливе відкриття фінансування її установ. Він домогся включення цього питання до порядку денного 19 жовтня, яке виявилось останнім днем роботи першого кабінету Ф. Лизогуба. Власне з розв'язання цієї проблеми розпочав свою міністерську працю й П. Стебницький. На організаційному засіданні нового уряду 1 листопада за його поданням було розглянуто законопроект про утворення Української академії наук. Датою її заснування встановлювалося 1 листопада. Початковий склад членів УАН визначався у кількості 12 осіб, які вибирають з поміж себе президента. Міністру освіти доручалося, не чекаючи початку роботи академії, зайнятися проблемою виділення землі під Києвом 120 десятин для Ботанічного саду і 1000 десятин для Акліматизаційного саду. А також підшукати приміщення, доки не будуть зведені для неї відповідні споруди. Мав бути складений план і кошторис такого будівництва. П. Стебницький намагався затвердити й кошторис видатків на утримання академії з 1 жовтня по 1 січня 1919 р. Але оскільки заснування її встановлено з 1 листопада, то міністрам фінансів і освіти пропонувалося переробити кошторис. А до його схвалення виділили в розпорядження академії

¹⁶ *Дорошенко Д.* Мої спомини про недавнє минуле (1914–1920 рр.). — С. 288–289.

¹⁷ Мирні переговори між Українською Державою та РСФРР 1918 року. Зб. документів і матеріалів. — Київ–Нью-Йорк–Філадельфія, 1999. — С. 269–287.

¹⁸ ЦДАВО України. — Ф. 1064. — Оп. 1. — Спр. 7. — Арк. 7 зв.

¹⁹ Там само. — Арк. 29.

200 тис. крб. Цього дня були затверджені й штати УАН, а розгляд статуту був запланований на 5 листопада. При цьому у постанові було записано: «прохати П. П. міністрів внести свої спостереження з приводу статуту і по можливості у писаній формі»²⁰.

Статут Української академії наук Рада Міністрів затвердила на засіданні 6 листопада. Очевидно, дискусії з цього питання не було, оскільки в постанові відзначено лише одне спірне питання про інститут ветеринарної медицини, утворення якого мали узгодити академія наук, міністерства охорони здоров'я і земельних справ. Услід за цим уряд ухвалив надзвичайно важливу постанову про асигнування в розпорядження міністерства освіти і мистецтв 870 тис. крб. на утримання академії наук до 1 січня 1919 р.²¹ У наступні дні П. Стебницькому вдалося провести через уряд низку законопроектів з питань фінансування освітньої галузі. Зокрема, було асигновано 644 тис. крб. на оплату праці допоміжного персоналу вищих навчальних закладів. Розв'язав він і давнене питання про видатки на похорони убитого бандитами у липні 1918 р. колишнього генерального секретаря освіти УНР І. Стешенка²².

У вирішенні проблем створення академії наук П. Стебницького підганяли М. Василенко і В. Вернадський. Міжнародне становище України залишалось невизначеним, внутрішньополітична ситуація загострювалася. П. Скоропадський вводив надзвичайний стан у губерніях, Український національний союз призначив на 17 листопада відкриття національного конгресу, де мало постати питання про владу. Треба було поспішати з призначенням першого складу академіків і виборами президента УАН. 13 листопада В. Вернадський з цього приводу мав розмову з П. Стебницьким, який обіцяв переговорити з державним секретарем С. Завадським, від якого залежало затвердження документів гетьманом. Щодо самого П. Стебницького, то В. Вернадський занотував у щоденнику: «Враження про нього, як міністра, слабке»²³. Наступного дня уряд був відправлений у відставку.

П. Стебницький працював на посаді міністра фактично два тижні. З 1 по 14 листопада відбулося дев'ять засідань уряду. Однак йому за цей час вдалося затвердити статут, штати, фінансування і призначення членів УАН. Закон про заснування академії і наказ про склад її дійсних членів були оприлюднені лише 22 листопада. Але датовані вони 14 листопада, тобто останнім днем роботи уряду другого скликання і під ними стоять підписи міністра П. Стебницького. Це значить до доопрацьовувалися вони вже після відставки уряду. Закон про заснування УАН був своєрідним правовим тлумаченням статуту. Крім перелічених у ньому установ академії, до кінця року передбачалося створити Фізичний та Геодезичний інститути, лабораторію для дослідження матеріалів при Інституті прикладної механіки, Демографічний інститут, Інститут економічної кон'юнктури і народного господарства, Ботанічний сад, Акліматизаційний сад. Первісна чисельність академії встановлювався у 12 дійсних членів по чотири у

²⁰ ЦДАВО України. — Ф. 1064. — Оп. 1. — Спр. 7. — Арк. 23–23 зв.

²¹ Там само. — Арк. 29.

²² Там само. — Арк. 23,40.

²³ *Вернадский В.* Дневники 1917–1921. — К., 1994. — С. 126.

кожному відділенні: історико-філологічне, фізико-математичне, соціальних наук, які склали спільне зібрання. Воно мало обрати голову-президента і неодмінного секретаря. Повноваження їх зберігалися до досягнення числа академіків до 24 осіб і тоді призначалися нові вибори керівництва УАН²⁴. 14 листопада датований і наказ гетьмана П. Скоропадського про призначення дійсних членів Української академії наук. Історико-філологічне відділення склали професори Д. Багалій, А. Кримський, М. Петров, С. Смаль-Стоцький; фізико-математичне — академік РАН В. Вернадський, професори С. Тимошенко, М. Кащенко, П. Тутковський; соціальних наук — М. Туган-Барановський, Ф. Тарнавський, В. Косинський, О. Левицький²⁵. Безперечно, ухвалити всі ці законопроекти вдалося у такі короткі для урядової практики терміни завдяки напрацювання комісії по заснуванню УАН, очолюваної В. Вернадським, підготовчій роботі міністра освіти і мистецтва М. Василенка. Проведення виборів керівництва академії наук вже припало на час урядування наступного міністра освіти та мистецтва В. Науменка.

А тим часом становище гетьмана і Ради Міністрів, які спиралися при обороні столиці від повстанців на дружини російських офіцерів, стрімко погіршувалося. Оточення П. Скоропадського шукало можливостей порозуміння з Директорією і на цей випадок намагалося підготувати призначення нового уряду, складеного з українських діячів. Один з найближчих до гетьмана урядовців П. Дорошенко у кінці листопада пропонував П. Стебницькому організувати такий кабінет, але той висунув умову, щоб гетьман відставив від себе добровольців і почав переговори з С. Петлюрою. Вже напередодні взяття Києва військами Директорії П. Стебницький погодився разом з іншими українськими діячами виїхати назустріч з керівництвом повстанців, але місію здійснити не вдалося²⁶. У цей час він вмщує у «Новій Раді» публіцистичні матеріали, які викликали негативну оцінку з боку «Киевской мысли». Йому закидали, що тепер він має багато часу і не перестає вчити уму-розуму не тільки Росію, а й Англію, Францію і Америку. С. Єфремов став на захист автора і досить в'їдливо висміяв нападників.²⁷

З встановленням влади Директорії міністр юстиції С. Шелухін на початку січня 1919 р. вніс на розгляд Ради народних міністрів 10 кандидатур на посади «найвищих суддів» УНР. Серед затверджених був й П. Стебницький²⁸. 17 січня він як колишній міністр гетьманського уряду був викликаний на допит в якості свідка до Верховної слідчої комісії, створеної для розслідування злочинів правління П. Скоропадського. Він розповів про обставини свого призначення міністром, спробах української групи протистояти правому курсу урядової більшості, перипетях навколо заборони скликання Національного конгресу, відставки кабінету міністрів. При цьому П. Стебницький рішуче виступив на захист

²⁴ Державний вістник. — 1918. — 22 листопада.

²⁵ Там само.

²⁶ Чикаленко Є. Щоденник. — Т. II. — С. 176,188.

²⁷ Нова Рада. — 1918. — 10 грудня.

²⁸ Директорія, Рада народних міністрів Української народної Республіки. 1918–1920. Документи і матеріали у двох томах. — К., 2006. — Т. 1. — С. 166.

В. Науменка — свого наступника на посаді міністра освіти в уряді С. Гербеля, якому були висунуті звинувачення. Він вважав, що сам факт входження до кабінету міністрів йому ставити за провину не можна, адже той заслужений і поважний діяч на полі української культури завжди стояв осторонь політики і як федераліст міг довіритися гаслам останньої орієнтації гетьмана²⁹.

У зв'язку з наступом радянських військ урядові установи УНР і українські діячі у кінці січня 1919 р. залишили Київ. Є. Чикаленко умовляв П. Стебницького виїхати і навіть лякав тим, що більшовики його розстріляють. На що той відповів: «Що ж? Україна потребує жертв!»³⁰. Більшість провідних українських діячів виїхали за кордон або перебували в місцях дислокації урядових установ УНР. Звістки про долю колег, які залишилися у підрадянському Києві, надходили скупі й суперечливі. Є. Чикаленко, який восени 1919 р. мешкав у Галичині, записав 13 вересня у щоденнику: «Про Стебницького нема певної чутки, але кажуть, що його як гетьманського міністра більшовики розстріляли. Коли сьому правда, то Україна понесла величезну втрату, бо Стебницький, як одноголосно скажуть всі українці, був одною з ліпших голів українських... Коли, дійсно, Стебницького нема на світі, то я особисто втертяв свого найближчого приятеля»³¹.

Життя П. Стебницького й справді складалося не дуже щасливо. Він був призначений співробітником постійної комісії УАН для складання біографічного словника українських діячів і словника української живої мови. 7 березня київські чекісти провели обшук у помешканні по вул. Володимирській і заарештували його. Завдяки зусиллям президента академії наук В. Вернадського у квітні він був звільнений. Враження від перебування у тюрмі описані ним в оповіданні «В червоній буцегарні». Влітку П. Стебницький переховувався у пригороді столиці — Пріорці. З приходом денікінців С. Єфремов відновив видання газети «Рада», яку закрили на 8-му номері, значною мірою й за саркастичні статті П. Стебницького, які київський губернатор оцінив як «издевательства над Добрармией». Після смерті В. Модзалевського з серпня 1920 р. він стає «керівничим працями» Комісії з складання біографічного словника³². У жовтні 1922 р. його призначають завідуючим відділом україніки Всенародної бібліотеки України (ВБУ). Саме йому належить розробка концепції фонду україніки та функцій цього підрозділу. Він також співпрацював з багатьма виданнями — «Всесвітній книгозбірник», «Час», «Рідна школа» та іншими. Життя його було нужденним, потерпав від хронічного недоїдання, часто хворів. Останні місяці лікувався у Печерському військовому госпіталі. Перед смертю він подарував бібліотеці ВУАН книги своєї домашньої книгозбірні. Помер вдома у березні 1923 р. Похований у Києві на Щекавицькому цвинтарі.

²⁹ Гетман П.П. Скоропадский. Украина на переломе. 1918 год. Сб. документов. — М., 2014. — С. 826–829.

³⁰ Чикаленко Є. Щоденник. 1919–1920. — Київ–Нью-Йорк, 2005. — С. 117.

³¹ Там само.

³² Постійна комісія УАН–ВУАН для складання Біографічного словника діячів України. 1918–1933. Документи. Матеріали. Дослідження. — К., 2003.

14.3. Володимир Науменко — міністр освіти і мистецтва (листопад—грудень)

8 листопада голова Ради Міністрів Ф. Лизогуб за дорученням гетьмана виїхав до Криму для зустрічі з Великим князем Миколою Миколайовичем. Тимчасово виконуючим обов'язки прем'єра став міністр фінансів А. Ржепецький. Керівництво урядом фактично перейшло до правої групи міністрів, прихильників відродження Росії і орієнтації на Антанту. У намаганнях Українського національного союзу скликати 17 листопада Національний конгрес вони вбачали небезпеку зміни державної влади і вирішили діяти на випередження. Почалося таємно формування нового складу уряду, готувалася його декларація у розрахунку, що П. Скоропадський відправить діючий кабінет у відставку. Їх сподівання справдилися, гетьман погодився затвердити нову Раду Міністрів на чолі з С. Гербе-лем. Цього разу вже не доводилося рахуватися з вимогами української опозиції чи бажаннями німецького командування. Персональний склад уряду цілком відповідав намірам П. Скоропадського на федерування з небільшовицькою Росією.

Серед членів нового кабінету єдиним відомим українським діячем був міністр освіти і мистецтва В. Науменко. Вже з приходом Директорії на допиті у Верховній слідчій комісії 15 січня 1919 р. він свідчив, що на гетьманську владу дивився як тимчасову, перехідну до обрання Сейму. Ще раніше відмовився від участі в уряді, не поділяючи його програму. Щодо обставин входження до кабінету С. Гербеля пояснив: «Числа 9 чи 10 листопада 1918 року приїхав до мене добродій Меринг (міністр торгівлі і промисловості — Р.П.) і, попрохавши, щоб те, про що він буде казати, було в секреті, запитав мене, чи згодився б я вступити в кабінет, якщо він буде мінятися, при умовах, що цей кабінет цілком прийме програму федеративно-демократичної партії». Він ще вагався, але з газет довідався про своє призначення¹. Поза сумнівом, В. Науменка до гетьманського уряду привели його поміркований український патріотизм і стійкі федералістські погляди. Він розглядав самостійність Української Держави як явище тимчасове, а мріяв «про такий державний стан, який дав би сильну федеративну державу на самих просторах автономіях окремих національних одиниць»².

---

¹ Гетман П.П. Скоропадский. Украина на переломе. 1918 год. Сб. документов. — М., 2014. — С. 775–776.

² Там само. — С. 775.

Володимир Павлович Науменко належав до старшого покоління українських діячів, чиє життя було присвячене національному відродженню в легально можливих умовах царської Росії. Він народився 19 липня 1852 р. в Новгород-Сіверському, де батько був директором гімназії. Закінчив історико-філологічний факультет Київського університету. Працював у багатьох навчальних закладах Києва викладачем російської словесності, здобув авторитет блискучого педагога-новатора. Невтомно пропагував свої ідеї на літніх учительських курсах, недільних школах Київського товариства грамотності, яке він очолював у 1897–1907 рр. У 1905 р. відкрив приватну гімназію, яка стала однією з найбільш престижних у місті.

Він був переконаний, що найефективнішим шкільне навчання може бути за умови викладання рідною мовою дитини. Тому послідовно виступав за скасування Емського указу 1876 р. про заборону використання української мови в школах. У 1905 р. у складі української делегації виїздив до Петербурга, щоб переконати голову Ради міністрів С. Вітте у необхідності скасування обмежень стосовно української мови. Також брав участь у підготовці комісією Академії наук відповідних обґрунтувань, які так й не були прийняті міністерством освіти.

З молодих літ В. Науменко бере активну участь в українському національному русі, входить до київської «Старої громади», товариства «Просвіта». У 1902 р. викупив ділянку землі, на якій знаходилася могила Т. Шевченка і опікувався доглядом за нею. Він тривалий час редагував журнал «Киевская старина». Ще з 1880 рр. В. Науменко з колегами почав збір матеріалів до словника живої української мови, які увійшли до відомого видання Б. Грінченка 1907–1909 рр.

У 1906 р. В. Науменко був серед фундаторів Українського наукового товариства, став заступником його голови проф. М. Грушевського. Подарував товариству свою бібліотеку у кілька тисяч примірників, включаючи й справжні раритети. В. Науменко належав до російської партії народної свободи. Д. Дорошенко писав: «поміж українцями-кадетами було чимало таких, що відігравали дуже помітну роль в українському житті». До них він відносив М. Василенка, Ф. Штейнгеля, В. Науменка, В. Гуляницького та інших³.

15 березня 1917 р. на першому засіданні Центральної Ради під головуванням М. Грушевського В. Науменку було запропоновано стати заступником голови, але він відмовився і в подальшому участі в її роботі не брав⁴. Причиною тому стало неприйняття ним революційної психології. Тому поширені відомості про те, що В. Науменко два тижні до приїзду М. Грушевського очолював Центральну Раду не відповідають дійсності. Головував у той час Ф. Крижанівський⁵. На початку квітня Тимчасовий уряд призначив його заступником, а в травні — куратором Київської шкільної округи. Відстоював поступовість українізації народ-

³ Дорошенко Д. Історія України 1917–1923 рр. — К., 2002. — Т. II. — С. 32.

⁴ Українська Центральна Рада. Документи і матеріали у двох томах. — К., 1996. — Т. 1. — С. 43.

⁵ Науменко Володимир Павлович [Електронний ресурс]. — Електрон. текст. дані. — Режим доступу: https://uk.wikipedia.org/wiki/Науменко_Володимир_Павлович. — Дата звернення: 02.11.2015.

ної освіти, нерідко всупереч позиції Генерального секретарства освіти, очолюваного І. Стешенком. У грудні 1917 р. з групою однодумців заснував Українську федеративно-демократичну партію. П. Скоропадський у спогадах писав: «Була ще партія дуже не чисельна, яку очолював Науменко, поміркованого українства, але це була партія недіяльна, м'якотіла, ні до якого прояву себе не здатна, особливо в такий гострий час, який ми переживали»⁶. Слід відзначити, що дана оцінка цілком відповідала дійсності.

З встановленням гетьманату міністр освіти М. Василенко пропонував В. Науменку посаду заступника міністра, але той відмовився і тільки 20 липня погодився стати членом ради міністра⁷. Він також входив до складу вченого комітету міністерства ісповідань. У листопаді 1918 р. до постаті В. Науменка — поміркованого українського діяча, неприхильного до радикальної українізації, й звернулися в пошуках очільника міністерства освіти ініціатори створення нового уряду. Перспектива відродження демократичної федеративної Росії була тим імперативом, який породив у нього сподівання на реалізацію власних уявлень про національну освіту в автономній Україні.

15 листопада о 13 годині В. Науменко та інші щойно призначені міністри зібралися на перше засідання. Воно розпочалося з повідомлення С. Гербеля про розстріл офіцерами добровольчої дружини маніфестації студентів та учнів, які протестували проти призову до війська. Від імені уряду було випущено офіційне співчуття з приводу «сумних подій»⁸. Наступного дня В. Науменко домігся обговорення в Раді Міністрів учорашніх подій біля університету Св. Володимира. Секретарі уряду сформулювали його як «питання про правила і порядок застосування збройної сили взагалі, і особливо стосовно учнівської молоді всіх навчальних закладів України». В ухваленій постанові містилося посилення на поточний тривожний час і доручення військовому міністрові довести до всіх воєначальників про необхідність при застосуванні збройної сили точно керуватися діючими на цей предмет вказівками. Військові і Державна варта мали вводитися до навчальних закладів після попередньої згоди відповідного навчального начальства. Визнано також бажаним у майбутньому переглянути чинні законоположення про порядок застосування збройної сили. Зацікавлені відомства мали у максимально короткий строк подати свої міркування на обговорення Ради Міністрів⁹.

Наступним В. Науменко вніс законопроект про неохідність звільнення від призову на військову службу колишніх військових-учнів середніх навчальних закладів, викладачів середньої школи і професорських стипендіатів. Колеги, посилаючись на «вкрай важкий для держави момент», погодилися з ним частково, звільнивши від призову лише учнів-колишніх військовослужбовців¹⁰. Намагаючись не допустити розміщення в університеті Св. Володимира добровольчих дру-

⁶ *Скоропадський П.* Спогади. — С. 145.

⁷ ЦДАВО України. — Ф. 1064. — Оп. 1. — Спр. 6. — Арк. 122.

⁸ Там само. — Спр. 7. — Арк. 45.

⁹ Там само. — Арк. 48 зв.

¹⁰ Там само. — Арк. 59.

жин В. Науменко разом з міністром шляхів сполучень Е. Ландсбергом 28 листопада вніс проект постанови про відповідну заборону. Було ухвалене звернення до військового міністра вжити заходів, щоб приміщення університету були зайняті військовими частинами тільки у випадку крайньої необхідності¹¹. В. Науменко намагався не допустити припинення занять у 7–8 класах у зв'язку з призовом учнів на службу. Було прийнято рішення про продовження навчання у класах, де достатня кількість тих, хто не записався у бой-скаути. Голова уряду і міністр освіти мали звернутися до головнокомандуючого щодо можливого контролю керівництва навчальних закладів над життям і побутом учнів, які записалися в бой-скаути¹².

До призову учнівської молоді негативно поставилася київська громадськість, зокрема батьківські комітети. Не бракувало нарікань на міністра освіти. Відомий український діяч Є. Чикаленко 2 грудня записав у щоденнику: «Сьогодні Рада міністрів звеліла міністру освіти розпустити учнів двох останніх класів, щоб вони могли вступити в дружини «бойскаутів». Дивуюсь, як Науменко згодився на таку безглузду міру; принаймні, товариш його (заступник — Р.П.) П.І. Холодний, обурений цим пішов в одставку. Очевидно, справа гетьмано-добровольців зовсім кепська, коли вони вже взяли і за хлопчаків»¹³. Під час допиту у Верховній слідчій комісії В. Науменко з приводу призову учнів до війська заявив: «Я рішуче заявляю, що всі сили клав на те, щоб не дозволити учням приймати участь у добровольчих дружинах. Що до покликання учнів у ряди бой-скаутів, то це було зроблено по листу Долгорукова, і то тільки тоді, як він дав мені слово, що їх нікуди до військових справ не візьмуть»¹⁴. Матеріали засідань Ради Міністрів підтверджують ці намагання міністра освіти. Однак усвідомлення його колегами загроз взяття повстанцями Києва змушувала їх вдаватися до таких непопулярних заходів, як призов до війська школярів старших класів.

Безперечно, В. Науменку доводилося займатися й багатьма іншими питаннями. Саме при ньому завершився процес утворення Української академії наук. 28 листопада він доповів Раді Міністрів про обрання зборами академіків президентом УАН В. Вернадського і разом з П. Скоропадським підписав відповідний наказ¹⁵. Було ухвалено закони про створення Державного симфонічного оркестру, про остаточну передачу міністерству освіти і мистецтва колишніх шкіл Найсвятішого синоду і їх майна. В. Науменко домігся виділення урядом 100 тис. крб. на екстерну допомогу службовцям міністерства, 15 тис. на підтримку приватної гімназії княгині Волконської¹⁶. Спроба виділення 25 тис. крб. на видання періодичного журналу міністерства завершилася направленням до Бюджетної комісії

¹¹ ЦДАВО України. — Ф. 1064. — Оп. 1. — Спр. 7. — Арк. 66.

¹² Там само. — Арк. 84.

¹³ Чикаленко Є. Щоденник. — Т. II. — С. 182.

¹⁴ Гетман П.П. Скоропадский. Украина на переломе. 1918 год. — С. 776.

¹⁵ ЦДАВО України. — Ф. 1064. — Оп. 1. — Спр. 7. — Арк. 65, 66; Державний вістник. — 1918. — 30 листопада.

¹⁶ ЦДАВО України. — Ф. 1064. — Оп. 1. — Спр. 6. — Арк. 69,77.

на предмет розгляду обґрунтованості поданого кошторису. Навіть 11 грудня він займався підготовкою з'їзду з питань дошкільного виховання і позашкільної освіти, попросивши 18 тис. крб. на його проведення. Довелося звертатися до уряду й з не зовсім приємного приводу, коли міністерський касир зник з 104 тис. крб. зарплати співробітників міністерства¹⁷. Безперечно, чимало ухвал уряду з профільних питань міністерства залишилися не реалізованими, оскільки до падіння гетьманської держави залишалися лічені дні. 14 листопада, в день зречення від влади П. Скоропадського і ухвалення урядом постанови про передачу влади Директорії, він участі в засіданні не брав.

П. Скоропадський у спогадах, порівнюючи з іншими міністрами останнього кабінету, подав виключно позитивну оцінку самої постаті і діяльності В. Науменка: «Хіба що новий міністр освіти був особливо видатною особою в новому кабінеті. Людина дуже культурна. Відомий педагог поміркованих поглядів і люблячий Україну. Тільки шовінізм наших українців примусив не взнати Науменка належним чином і нехтувати такою людиною, в діяльності якого так потребувала, адже педагогів взагалі, і в Росії гарних не було. А Науменко дійсно видатна людина у своїй спеціальності. Він з великою енергією взявся за деякі реформи, які оздоровляли нашу навчальну діяльність. Крім того, він хотів створити взірцеву українську гімназію. Я завжди дуже любив його доповіді, оскільки бачив у ньому світлу ідейну особистість, що так рідко зустрічається у наш час»¹⁸.

Відразу після приходу до влади Директорії газета «Нова рада» почала публікацію матеріалі про діяльність уряду С. Гербея, ґрунтуючись на матеріалах журналів засідань Ради Міністрів. В одній з публікацій В. Науменку ставилося на карб залучення учнів старших курсів до військової служби. 22 грудня він направив до редактора часопису «Трибуна» листа, в якому, спираючись на документи, показав власні намагання протидіяти намірам військового керівництва, зокрема головнокомандувача генерала О. Долгорукова. Врешті, наголошує він, не загинув жоден учень, на відміну від минулорічних жертв студентської і учнівської молоді, які «здобули собі гучний похорон»¹⁹.

На початку січня 1919 р. Верховна слідча комісія пред'явила обвинувачення всьому останньому кабінету міністрів, включаючи й В. Науменка. Він був допитаний слідчим комісії, але ніяких санкцій до нього не застосовували. Очевидно, що голова комісії С. Шелухин зважив на його видатні заслуги в українському русі і погодився віддати на поруки І. Новицькому — давньому товаришеві В. Науменка. З приходом на початку лютого 1919 р. більшовиків він залишився у Києві, працював в Академії наук. 7 липня був заарештований київською ЧК. Наступного дня на допиті свою працю на посаді міністра освіти в гетьманському уряді він не визнав злочином. Заявив, що до радянської влади ставиться негативно, але лояльно. Того ж дня за постановою колегії ЧК був розстріляний за контрреволюційну діяльність як гетьманський міністр. Клопотання правлін-

¹⁷ Там само. — Арк. 75 зв., 82.

¹⁸ *Скоропадський П.* Спогади. — С. 317.

¹⁹ *Сікалюк А.* Невідомі джерела про діяльність В.П. Науменка // Сіверянський літопис. — 1998. — № 3. — С. 70–73.

ня Учительської спілки, президента академії наук В. Вернадського на захист В. Науменка виявилися запізнілими. 10 липня газета «Більшовик» повідомила: «Постановою Всеукраїнської надзвичайної комісії за невизнання Радянської влади і контрреволюційну діяльність розстріляти таких осіб: 1) б. Міністра в кабінеті Гербеля — Науменка Володимира Павловича...» Похований на Лук'янівському кладовищі²⁰. Реабілітований у 1991 р.

На смерть В. Науменка відгукнулися некрологами його товариші і соратники Г. Житецький та П. Зайцев. Газета «Рада» змогла лише у вересні 1919 р. вмістити статтю С. Єфремова «Пам'яті В. Науменка (8.VII)», у якій страту українського культурного діяча він називав «безглуздим актом», «жертвою скорострільної юстиції». Автор не знаходив відповіді на запитання: «Кому було потрібно крові цього культурного раг excellence (переважно — фр.) працівника?». Він висловив сподівання, що можливо розкопки в архівах чрезвычайки проллють хоч промінь світла на цю похапливість убивць²¹. У Галузевому державному архіві СБУ зберігається архівно-слідча справа 68428ФП з матеріалами допиту В. Науменка, висновком слідчого і вироком колегії ЧК, виконаного майже негайного, хоч у присуді на це відводився термін у 24 години. І все це в один день — 8 липня. Ніякого логічного пояснення покvapливого розстрілу В. Науменка в матеріалах справи не міститься. Це було швидке і несправедне знищення більшовицькою владою «класових ворогів» і «контрреволюціонерів».

---

²⁰ Пайкова Є. Володимир Науменко (1852–1919) // Укр. іст. журнал. — 1998. — № 6. — С. 97.

²¹ Єфремов С. Публіцистика революційної доби (1917–1920 рр.). — К., 2014. — Т. 2. — С. 358.

Розділ 15

Міністри ісповідань

Василь Зеньковський

Олександр Лотоцький

Михайло Воронович

15.1. Василь Зеньковський — міністр ісповідань (травень—жовтень)

Закони про тимчасовий державний устрій України, видані П. Скоропадським після його проголошення гетьманом, містили розділ «Про віру», який складався з двох статей: «9) Первенствующа в Українській Державі віра є християнська, православна. 10) Всі не належні до православної віри громадяне Української Держави, а також всі мешканці на території України користуються кожен повсемісно свобідним відправленням їх віри і богослужіння по обряду оної»¹.

Обидві статті майже дослівно були запозичені зі Зводу законів Російської імперії, глава якого «Про віру» мала сім статей. Прикметно, що одна з них визначала імператора як верховного захисника догматів панівної віри². Невідомо чи укладач законів правник О. Палтов пропонував П. Скоропадському аналогічну статтю стосовно гетьмана. Однак в українському зводі вона відсутня.

Відомий дослідник історії церковного життя в революційну добу В. Ульяновський наголошує, що на відміну від керівництва Центральної Ради, П. Скоропадський був людиною віруючою і це прямо віддзеркалилося в його принциповій позиції щодо ролі релігії та церкви в Українській Державі³. Сам гетьман пізніше вказував на тогочасну гостроту церковного питання і визнавав, що був мало підготовлений до його розв'язання. Хоч «розбирати цю складну справу і вести всю політику цього питання довелось мені»⁴. Не випадково у його спогадах чимало місця відведено висвітленню державної політики щодо церкви, особистого ставлення до її ієрархів, оцінки діяльності міністрів ісповідань.

Рада Міністрів Української Держави майже повністю успадкувала галузеву структуру уряду УНР. Були ліквідовані національні міністерства, а міністерство пошт і телеграфів реорганізовано у департамент МВС. Натомість утворені нові — народного здоров'я і опіки та ісповідань. Щодо останнього, то і П. Скоропадський і М. Василенко, якому довелося формувати кістяк Ради Міністрів, були переконані у необхідності створення такої урядової інституції як інструменту

---

¹ Державний вістник. — 1918. — 16 травня.

² Свод Законов Российской Империи. Том первый. Часть I. Свод Основных Государственных законов. Санкт-Петербург, 1906.

³ Ульяновський В. Церква в Українській Державі 1917–1920 рр. (доба Гетьманату Павла Скоропадського). — К., 1997. — С. 3.

⁴ Скоропадський П. Спогади. — С. 196.

впливу на церковне життя, оскільки в Україні церква не була відділена від держави. Міністерство мало виступати засобом комунікації між вищими світською і духовною владами. Очевидно, враховувався й досвід Тимчасового уряду, який мав у своєму складі міністерство ісповідань. М. Василенко був особисто знайомий з його главою, відомим російським істориком церкви А. Карташовим.

Наростання у суспільстві революційних, національно-визвольних тенденцій активізували у церковному середовищі рух за автокефалію Української православної церкви. Це у свою чергу викликало спротив консервативних сил, представлених місцевими єпископами та священиками Російської православної церкви. Ситуація значно ускладнювалася у зв'язку з наступними виборами Київського митрополита, які ще до гетьманського перевороту санкціонував патріарх Московський Тихон.

М. Василенко, який на початку травня тимчасово головував в уряді, звернувся з пропозицією очолити утворюване міністерство до відомого українського діяча О. Лотоцького — випускника Київської духовної академії, кандидата богослов'я, історика церкви, публіциста і письменника. Але той відмовився від участі у «протинародному гетьманському уряді»⁵. За цих умов М. Василенко взяв на себе виконання обов'язків міністра ісповідань, продовжуючи пошук кандидата на цю посаду. Російські кола пропонували А. Стороженка — діяча правих поглядів, людину дуже неприхильну до українського церковного руху. Близький до П. Скоропадського, чернігівський діяч П. Дорошенко відмовився.

А тим часом на 19 травня були призначені вибори Київського митрополита, що значно ускладнило внутрішньоцерковну ситуацію. М. Василенко 14 травня мав бесіду на предмет роботи в міністерстві ісповідань з професором університету Св. Володимира, відомим релігійно-громадським діячем В. Зеньковським. Трохи повагавшись, той погодився і після прийому у гетьмана П. Скоропадського і прем'єра Ф. Лизогуба 16 травня був призначений міністром ісповідань⁶.

Василь Васильович Зеньковський народився у червні 1881 р. в м. Проскурові Подільської губернії у родині педагога, директора гімназії, церковного старости. Його дід, колишній кавалерійський офіцер, став священиком. Василь навчався на фізико-математичному та історико-філологічному факультетах. У 1909 р. залишений професорським стипендіатом при університеті Св. Володимира. Був у науковому відрядженні у Німеччині та Італії. У 1915 р. захистив магістерську дисертацію «Проблема психической причинности». Викладав курси філософії і психології у київських вузах. З 1916 р. екстраординарний професор Київського університету Св. Володимира.

Біографи В. Зеньковського пишуть, що в гімназичні роки юнак втратив віру в Бога і тільки під впливом праць В. Соловйова знову став віруючою людиною. Ще з університетських часів він бере активну участь у громадському житті. Виступає фундатором, а згодом й головує у Київському релігійно-філософському товаристві. Також очолював Товариство по вивченню релігії і філософії. Пра-

⁵ Лотоцький О. Сторінки минулого. — Нью-Йорк, 1966. — Ч. 4. — С. 9.

⁶ Зеньковський В. Пять месяцев у власти (15 мая — 19 октября 1918 г.): Воспоминания. — М., 1995. — С. 51–52.

цював директором Інституту дошкільного виховання. Ще до революції В. Зеньковський був відомий як активний учасник релігійно — церковного життя і талановитий науковець.

Д. Дорошенко писав у споминах: «Я до того багато чув про В.В. Зеньковського як про дуже популярного професора й борця за оновлення церковного життя в душі ідеального християнства... Це був українець російської культури і — мушу сказати — дуже високої культури»⁷. Слід відзначити, що й сам В. Зеньковський стверджував, що на 7/8 був українцем, але «по вихованню і почуттях цілком і абсолютно належав Росії і це створювало для мене особисто постійні труднощі на обидва боки»⁸. Свій прихід до гетьманського уряду він обґрунтовував бажанням «послужити облаштуванню України в інтересах Росії, борючись проти сепаратизму і русофобства»⁹. П. Скоропадський пізніше писав про В. Зеньковського як міністра: «Він хотів провести корабель церковного питання через Сциллу і Харибду. Його становище було надзвичайно важким. Дуже доброзичлива і м'яка людина. Дещо здатний захоплюватися і кадет завзятий. Його партійність заважала його об'єктивності суджень»¹⁰.

16 травня зранку В. Зеньковський вперше в якості міністра прийшов до Святої Софії, де в Митрополичому домі знаходився Департамент ісповідань УНР, який треба було перетворити у міністерство. Насамперед він подбав про призначення заступника міністра. Ним 29 травня став інспектор Київської духовної семінарії, член Всеросійського церковного собору Кость Минович, який одночасно очолив й департамент духовної освіти. В. Зеньковський залишив про нього дуже схвальні відгуки: «Це була скромна, але дуже порядна і гідна всілякої довіри людина»¹¹. Колишнього керівника відомства В. Чеховського міністр перевів на посаду директора департаменту загальних справ.

Чимало керівних посад були заміщені колишніми урядовцями Святішого Синоду та МВС Росії. Це директори департаментів Православної церкви — В. Рафальський, інослав'я та іновір'я — Г. Тарановський, юрисконсульт В. Радзімовський, кілька віце-директорів, начальники відділів і навіть діловодів. Начальником статистичного відділу став професор Пермського університету М. Птуха. З ініціативи міністра був створений Учений комітет, який очолив професор Київської духовної академії П. Кудрявцев. Відомчим друкованим органом став двотижневик «Віра і Держава». Штати міністерства постійно збільшувалися, від 151 співробітника у травні до 252 — у серпні. Загалом «російські сили» у міністерстві переважали, але серед них майже не було прихильних до митрополита Антонія (Храповицького) — головного ідейного опонента міністра ісповідань і українського церковного руху¹².

⁷ *Дорошенко Д.* Мої спомини про недавнє минуле (1914–1920 рр.). — К., 2007. — С. 320.

⁸ *Зеньковський В.* Пять месяцев у власти. С. 11.

⁹ Там само. — С. 50.

¹⁰ *Скоропадський П.* Спогади. — С. 171.

¹¹ *Зеньковський В.* Пять месяцев у власти. — С. 60.

¹² *Ульяновський В.* Церква в Українській Державі 1917–1920 рр. — С. 41–44.

Перед В. Зеньковським постало невідкладне завдання — визначити офіційну позицію державної влади щодо обрання митрополита на Київському єпархіальному з'їзді. Вже першого робочого дня, 16 травня він відвідав вікарного єпископа Никодима, якого запевнив, що ввійшов до уряду виключно з бажанням послужити церковному миру і ніколи не переступить компетенції державної влади у церковних справах. Він також висловив сподівання, що єпископат піде йому на зустріч з огляду на дуже серйозне політичне і церковне становище. Єпископ зустрів міністра стримано і холодно, ухилившись від будь-яких відповідальних заяв. В. Зеньковський переконався, що має в особі Никодима «ворога, який не піде ні на які поступки. Який твердо і вперто буде боротися за ті позиції, які він вважає правильними»¹³.

В результаті цього візиту у В. Зеньковського визрів план розв'язання проблеми з виборами митрополита, але перш ніж заручитися підтримкою уряду, він наступного дня знову відвідав єпископа Никодима і запропонував коректний, на його думку, план виходу з важкої церковної ситуації. Він зводився до наступних пунктів: Київський єпархіальний з'їзд збирається і розглядає поточні справи; вибори митрополита на ньому не проводяться, а переносяться на Всеукраїнський церковний собор, який буде скликаний на початку червня. Єпископ Никодим фактично відкинув ці пропозиції, пославшись на виданий раніше наказ патріарха Тихона про проведення виборів Київського митрополита. 18 травня В. Зеньковський зробив ще одну спробу знайти прихильників свого плану серед єпископів, які вже прибули на з'їзд. Але ні архієпископ Євлогій, ні єпископи Дмитрій і Василій не підтримали міністра.

Того ж дня, а вірніше о 2 год. ночі 19 травня, В. Зеньковський зробив на засіданні Ради Міністрів велику доповідь про ситуацію з виборами митрополита, намагання єпископа Никодима за будь яку ціну провести на Київську кафедру митрополита Харківського Антонія (Храповицького). Журнали засідань кабінету міністрів за 18 травня не збереглися, але В. Зеньковський свідчив у спогадах, що міністри були обурені діями Никодима і навіть хотіли не допустити скликання або розігнати єпархіальний з'їзд. Міністр ісповідань застеріг проти цього і запропонував наступну тактику дій уряду. Він від імені Ради Міністрів звернеться до з'їзду з проханням відкласти вибори митрополита до Українського церковного собору і залишить зібрання. Колеги загалом схвалили такий план.

19 травня В. Зеньковський привітав з'їзд від імені уряду, заявивши, що той не має наміру втручатися у церковні справи, але й не може залишатися байдужим до гострих церковних розбіжностей, вважаючи їх вкрай небезпечними у даних умовах. Міністр наголосив, що у випадку, коли прохання щодо перенесення виборів митрополита не буде враховано, то уряд буде змушений зробити свої висновки. Після промови В. Зеньковський залишив з'їзд. Однак цей маневр міністра не вплинув на делегатів. За прохання уряду проголосували лише 8 делегатів з кількох сотень. Вибори відбулися і перемогу, як і слід було

¹³ Зеньковский В. Пять месяцев у власти. — С. 62.

очікувати, отримав митрополит Харківський Антоній, хоч і з невеликим відривом від іншого кандидата єпископа Дмитрія. До речі, одним з претендентів був зареєстрований і сам міністр ісповідань, але повідомлення про це він отримав через кілька днів після виборів.

В. Зеньковський того ж дня доповів Раді Міністрів про ситуацію і запропонував не визнавати виборів допоки Український церковний собор не визнається у цьому питанні, Антонія вважати все тим же митрополитом Харківським, а справи вести з єпископом Никодимом. Пізніше про цю ситуацію сам В. Зеньковський писав: «формально уряд опинився нібито у війні з церквою». Одночасно він запропонував Ф. Лизогубу послати телеграму патріарху Тихону про неможливість урядом визнати вибори митрополита і необхідність перенести їх на Український церковний собор. Однак єпископ Никодим, маючи свою агентуру в міністерстві, дізнався про такий намір і зіграв на випередження, пославши до патріарха Тихона нарочного з матеріалами єпархіального з'їзду.

Меморандум про церковні справи в Україні за підписами Ф. Лизогуба і В. Зеньковського був відправлений до резиденції Московського патріарха 23 травня. Міністр пізніше пояснював, що усім текстом документу він намагався донести до Тихона визнання його вищою церковною владою, небажання розривати з Москвою і домагатися через Константинополь автокефалії. Відповідь від патріарха надійшла через кілька тижнів. Від імені Вищої церковної ради він повідомляв Ф. Лизогуба, що вибори митрополита були проведені правильно і підстав їх відмінити немає¹⁴.

Члени уряду бурхливо реагували на дії патріарха, висловлювалися думки терміново обрати Київського патріарха і порвати з РПЦ, не допустити приїзду Антонія до столиці, але В. Зеньковський виступив проти таких самочинних дій. Подальше владнання ситуації уряд доручив міністрові ісповідань, залишаючись на позиції невизнання Антонія митрополитом Київським.

Планована Никодимом урочиста зустріч митрополита Антонія у Києві була зірвана, за твердженнями Д. Дорошенка, з ініціативи залізничників, які затримали прибуття потягу майже на десять годин. Ніхто з урядовців і чиновників міністерства ісповідань митрополита не зустрічав¹⁵. І все ж В. Зеньковський наніс візит Антонію у Києво-Печерській лаврі. Митрополит заявив, що засмучений небажанням бачити його у Києві. У відповідь міністр запевнив, що уряд нічого не має проти нього особисто, але визнає митрополитом Київським після затвердження Українським церковним собором. Таку ж позицію зайняв і П. Скоропадський, прийнявши Антонія лише як митрополита Харківського¹⁶.

В умовах виразного ігнорування єпископом Никодимом позиції Ради Міністрів у церковному питанні і підтримку його дій Московським патріархом В. Зеньковський зосереджує увагу на підготовці Українського церковного собору. З цього приводу він писав: «Я був глибоко переконаний у терміновій необхідності скликати Український собор, щоб встановити церковну автономію (але, зви-

¹⁴ Там само. — С. 72.

¹⁵ *Дорошенко Д.* Історія України 1917–1923 рр. — К., 2002. — Т. II. — С. 226.

¹⁶ *Скоропадський П.* Спогади. — С. 198.

чайно, не автокефалію) України, бо бачив, що без цього неможливе подальше нормальне життя церкви»¹⁷. Собор мав визначитися й щодо визнання Антонія митрополитом Київським.

Для канонічного скликання собору насамперед була потрібна згода єпископів і кошти на утримання його делегатів. Без погодження з Никодимом В. Зеньковський телеграфно запросив на нараду до міністерства усіх владик тих єпархій, які територіально входили до складу Української Держави. 28 травня нарада відбулася за участю 8 чи 9 єпископів, запрошених місцевих священників, професорів Київської духовної академії. У виступі міністр обгрунтував важливість проведення собору для нормалізації церковного життя і наголосив на необхідності дотримання при цьому канонічних норм. Він прямо вказав на мету собору — встановлення церковної автономії, наголосивши, що «уряд не шукає ніякої автокефалії»¹⁸.

Напередодні наради, 27 травня за поданням В. Зеньковського уряд ухвалив постанову про термінове виділення 1 млн. 117 тис. крб. на утримання делегатів Українського церковного собору, який мав зібратися у Києві¹⁹. Це мало бути демонстрацією серйозних намірів уряду забезпечити матеріальний бік проведення собору. Однак і в перший і другий день наради єпископи заявили про неможливість скликання собору до осені. Тоді В. Зеньковський влаштував архієпископу Євлогію і групі єпископів прийом у П. Скоропадського. Врешті вони погодилися на проведення собору у червні, що міністр розцінював як істотне досягнення урядової сторони у відносинах з єпископатом. Важко припустити, що на такий крок вони наважилися без згоди архієпископа Никодима. Проросійський єпископат погодився на проведення Українського церковного собору, сподіваючись отримати на ньому перевагу, легалізувати обрання Антонія митрополитом і дати відсіч домаганням автономізації Української церкви.

У цей час В. Зеньковський намагається демонструвати прихильне ставлення державної влади до церковних справ. Зокрема, 5 червня він звернувся до Ради Міністрів з проханням асигнувати 1,5 млн. крб. на допомогу священикам і церковним служителям Православної церкви. Було ухвалено прийняти прохання до розгляду в уряді²⁰. 12 червня В. Зеньковський на закритому засіданні зробив позачергове повідомлення, яке було занесене до секретного журналу засідань уряду²¹. Очевидно, йшлося про підготовку Церковного собору, позиції російської і української груп та зусилля міністерства щодо посилення останньої.

Вже під час роботи собору В. Зеньковський вніс до Ради Міністрів законопроект про асигнування 15 млн. крб. для тимчасового «вспоможенствования» священо- і церковнослужителям Православної церкви. Уряд дав принципову згоду, але остаточна ухвала мала бути прийнята після отримання висновку

¹⁷ Гетман П.П. Скоропадский. Украина на переломе. 1918 год. Сб. документов. — М., 2014. — С. 257–258.

¹⁸ Там само. — С. 269.

¹⁹ ЦДАВО України. — Ф. 1064. — Оп. 1. — Спр. 6. — Арк. 20 зв.

²⁰ Там само. — Арк. 38.

²¹ Там само. — Арк. 50.

міністра фінансів. Як правило, такі узгодження займали чимало часу, однак цього разу міністр ісповідань спрацював досить оперативно. Через два дні, 25 червня згода Мінфіну була отримана і уряд прийняв постанову, якою розподілив кошти наступним чином: 3 млн. крб. на допомогу реєвакуйованому духовенству Волині, Холмщини, Гродненщини, Поділля і Мінської губернії; 4,5 млн. священо- і церковнослужителям Православної церкви на Україні за рахунок кошторису 1918 р.; решту 7,5 млн. на допомогу їм же за рахунок кошторису 1919 р.²²

В. Зеньковський щиро переймався проблемами православної церкви на Холмщині, Підляшші та Волині, які перебували під австро-угорською окупацією. Міністр особисто зустрічався з послом Й. Форгачем, апелював у цій справі до міністра закордонних справ Д. Дорошенка. Врешті австрійська влада дозволила повернутися на Холмщину 50 священникам і дияконам. Уряд виділив на їх тримісячне утримання 120 тис. крб.²³

Урочисте відкриття Українського церковного собору відбулося вранці 20 червня архієрейським богослужінням у Св. Софії. На літургії були присутні міністри і гетьман П. Скоропадський. В. Зеньковський у спогадах писав, що «церковний «парад» пройшов дуже пишно і красиво, залишивши у всіх добре враження». Засідання собору розпочалися о 3-й годині дня в приміщенні Релігійно-просвітницького товариства. Міністр участі у них не брав, оскільки його виступ був запланований на другий день.

21 червня делегати собору вставанням зустріли появу В. Зеньковського. У своїй промові він привітав зібрання від імені уряду, побажав плідної роботи і наголосив на тих завданнях, розв'язання яких влада очікує від собору. Зокрема, міністр звернув увагу на нові умови функціонування церкви, які створилися після падіння загальноросійської влади. Православна церква перестала бути панівною, але залишається «первенствующою» при повазі до всіх релігійних громад. Уряд України не домагається розриву з патріархом у Москві і проголошення автокефалії, але як серйозне і відповідальне завдання розглядає встановлення церковної автономії. Саме собор має виробити тимчасові форми церковного управління з тим, щоб пізніше визначити остаточні форми автономії. І насамкінець В. Зеньковський заявив, що уряд не дає оцінки особі митрополита Антонія, не бачить перешкод для заняття ним Київської митрополичої кафедри і передає це питання на розгляд Українського собору. Міністр залишив зібрання, а надвечір отримав від Антонія листа про майже одностороннє обрання його митрополитом²⁴.

Того ж дня увечері В. Зеньковський доповів на засіданні Ради Міністрів про хід роботи Всеукраїнського церковного собору. Було ухвалено просити міністра подати письмову доповідь про постанову Собору щодо затвердження митрополитом Київським владики Антонія²⁵. 22 червня міністр зробив доповідь про

²² Там само. — Арк. 66.

²³ Державний вістник. — 1918. — 11 липня; Православ'є в Україні. — 2010. — 24 січня.

²⁴ Гетман П.П. Скоропадский. Украина на переломе. 1918 год. — С. 289–291.

²⁵ ЦДАВО України. — Ф. 1064. — Оп. 1. — Спр. 6. — Арк. 61.

постанову Всеукраїнського православного собору щодо державного визнання владики Антонія Київським митрополитом. Була прийнята постанова: «Твердо відстоюючи необхідність державної санкції виборів на єпископські кафедри, і рахуючись з бажанням Всеукраїнського церковного собору, Рада Міністрів постановила довести до відома пана Гетьмана про рішення собору і подати на його «благовоззрение» вибраного на Київську єпархіальну кафедру Митрополита Антонія для визнання його в порядку державної санкції»²⁶.

Через кілька днів П. Скоропадський відвідав Собор, де його від імені делегатів пишномовно привітав митрополит Одеський Платон. Гетьман виголосив промову українською мовою, говорив про необхідність встановити управління церквою у нових умовах, розв'язати нагальні проблеми церковного життя і сприяти владі у важкій справі державного будівництва. Слово «автокефалія» з вуст глави держави на соборі не прозвучало. Цей візит гетьмана й став офіційним публічним визнанням Антонія митрополитом Київським і Галицьким.

Під час роботи собору трапився інцидент, який став предметом розгляду Ради Міністрів. Голова української делегації на переговорах з РСФРР, відомий український діяч С. Шелухин звернувся з листом до церковного собору з оцінкою загального становища Православної церкви в Україні. Це викликало різку реакцію міністра В. Зеньковського, який 26 червня зробив з цього приводу на засіданні уряду позачергову заяву. Міністри повністю підтримали колегу В. Зеньковського, визнавши лист С. Шелухіна «актом, чужим урядові і містить його особисті погляди, ніяким чином не пов'язані з поглядами уряду на становище Православної церкви на Україні». Міністр ісповідань мав дану постанову довести до відома собору²⁷.

29 червня В. Зеньковський зробив у Раді Міністрів доповідь про правове становище Православної церкви в Україні. У прийнятій з цього питання постанові відзначалося, що уряд в принципі поділяє основні положення доповіді міністра ісповідань і доручає йому підготувати проект декларації щодо взаємовідносин церкви і держави в Україні²⁸. Офіційним оприлюдненням такого документу Ради Міністрів В. Зеньковський сподівався справити відповідний вплив на учасників собору щодо автономізації УПЦ. Очевидно, хід роботи собору переконав міністра у малоефективності такої урядової декларації. Принаймні у наступні дні кабінет міністрів її не розглядав.

В умовах впертого ігнорування собором позицій уряду, В. Зеньковський почав діяти на грані втручання держави у справи церкви. 6 липня на засіданні уряду він підняв питання про межі влади патріарха щодо затвердження і благословення вищих церковних ієрархів. Рада Міністрів визнала, що затвердження і благословення патріарха може відноситися лише до митрополита Київського, а на решту не поширюється²⁹. В обхід Антонія міністр вирішив провести реформу духовної освіти. Ще 28 червня він вніс на розгляд уряду статут духов-

²⁶ ЦДАВО України. — Ф. 1064. — Оп. 1. — Спр. 6. — Арк. 61.

²⁷ Там само. — Арк. 68.

²⁸ Там само. — Арк. 73 зв.

²⁹ Там само. — Арк. 17 зв.

них академій, а згодом і семінарій. У спогадах він пояснював, що без цього не можна було затвердити штати духовних учбових закладів, митрополит зволікав з висновками, а наближався початок навчального року. Він визнавав, що діючи без митрополита Антонія, «порушував нормальні межі для світської влади: але що було робити з впертістю митр. Антонія, який не бажав поступитися мені»³⁰.

В. Зеньковський у спогадах пише, що принципово не брав участі у засіданнях собору, відвідавши його лише двічі — під час свого виступу та візиту гетьмана. Про роботу собору його інформував заступник К. Миревич, який постійно був присутнім на засіданнях. В. Ульяновський з посиланням на архівні джерела доводить, що колишній міністр у спогадах обійшов увагою свій розлогий та емоційний виступ на соборі при обговоренні питання про Вище церковне управління в Україні. Однак аргументи міністра щодо автономізації УПЦ не були взяті до уваги. А митрополит Антоній під час промови В. Зеньковського залишив засідання, пославшись на аудієнцію у гетьмана. Церковний собор завершив роботу 11 липня, ухваливши положення про Тимчасове Вище церковне управління в Україні, яке мав затвердити патріарх Московський. До того єдиним представником церкви перед урядом Української Держави вважався митрополит Київський, якому підлягали всі церковні установи. Була також обрана Вища церковна рада. Наступна сесія мала зібратися у жовтні³¹.

В. Зеньковський усвідомлював, що програв двобій з ієрархами РПЦ в Україні з усіх позицій: проросійська більшість собору позбавила участі у соборі українську меншість; Антоній був визнаний митрополитом Київським і Галицьким; урядові пропозиції щодо конструкції вищої церковної влади в Україні не були підтримані; єпископат вів латентну боротьбу проти міністерства і особисто міністра.

19 липня у Києві була отримана звістка про вбивство колишнього імператора Миколи II. Увечері на засіданні уряду про це сповістив головуючий М. Чубинський. Міністр ісповідань В. Зеньковський доповів про позицію вищої духовної влади України щодо проведення панахид за покійним царем. Рада Міністрів ухвалила наступне рішення: «Не втручаючись у канонічне життя Православної церкви на Україні, але визнаючи, що та чи інша форма поминання на панахидах померлого колишнього імператора Миколи II має безперечно політичне значення, просити міністра ісповідань довести до відома Митрополита Антонія у письмовій формі, що Рада Міністрів визнає можливим поминання покійного на Україні, як імператора, але тільки з додаванням до цього титулу слова «колишнього»³².

Митрополит Антоній у зв'язку з смертю царя призначив на 20 липня у Софійському соборі траурне богослужіння. Він був фанатичним монархістом. Свою відданість імператору виклав у прикметній формулі: «від вірності Цареві мене може звільнити лише його невірність Христові». Перед П. Скоропадським і Радою Міністрів постало складне питання щодо їхньої участі у поминальній

³⁰ Гетман П. П. Скоропадский. Украина на переломе. 1918 год. — С. 302.

³¹ Ульяновський В. Церква в Українській Державі 1917–1920 рр. — С. 91–94.

³² ЦДАВО України. — Ф. 1064. — Оп. 1. — Спр. 6. — Арк. 118 зв.

панахиді. Адже було цілком очевидним, що вона перетвориться на масову монархічну демонстрацію. До того ж уряд мав зважати на думку німецьких військових та дипломатів, які так й не визначили свою позицію.

Як наслідок, ні гетьман, ні члени уряду не були присутні 20 липня на багатотисячній панахиді по вбитому Государеві, яку провели митрополит Антоній, два єпископи та 12 священників. Колишній флігель-ад'ютант імператора П. Скоропадський глибоко переживав його трагічну смерть. За спогадами начальника гетьманського штабу генерала Б. Стеллецького, не маючи змоги виявити публічну скорботу за Миколою II, гетьман у палацовій церкві відстояв скромну панахиду і плакав, як плачуть маленькі діти³³.

23 липня В. Зеньковський доповів Раді Міністрів про результати роботи Церковного собору, наголосивши на ігноруванні ним урядової позиції щодо статуту Вищого церковного управління в Україні. Доповідь дістала схвалення колег, а міністру ісповідань було доручено направити листа патріарху Тихону відповідного листа³⁴. На початку серпня голова Ради Міністрів і міністр ісповідань офіційно звернулися до патріарха Тихона з проханням не затверджувати статті, «котрі докладніше зазначають права Патріарха Всеросійського щодо Православної Церкви, а також щодо церковних прав і одмін митрополита Київського»³⁵.

Лист містив досить наївне прохання, пропонуючи патріарху Тихонові обмежити свою юрисдикцію (крім канонічної) над Православною церквою в Україні та ще й проти волі помісного собору. Як і слід було очікувати, Тихон не знайшов підстав не затверджувати статут Вищого церковного управління в Україні, а відповідь Ф. Лизогубові надіслав лише 26 вересня. Свою позицію патріарх Московський підкріпив рішенням Всеросійського церковного собору: «православна єпархія на Україні залишається нерозривною частиною Православної Російської Церкви»³⁶.

29–30 липня В. Зеньковському довелося витримати серйозне протиборство з колегами по кабінету міністрів при обговоренні статуту і штатів міністерства ісповідань. Сама підготовка цих документів була досить складною, оскільки міністерство не мало попередника в уряді УНР. До того ж воно вийшло на розгляд урядом одним з перших. У В. Зеньковського й раніше були істотні розходження з М. Василенком щодо початкової конфесійної освіти. Уряд 7 голосами проти 5 визнав необхідним залишити за міністерством ісповідань тільки середні і вищі духовні школи. Міністерство ісповідань на відміну від інших не мало місцевих представництв. Але пропозиція про встановлення посад його уповноважених на місцях була визнана передчасною (5 — за, проти — 3). Коли дійшла справа до штатної чисельності, вирішили передати це питання на висновок Малої Ради Міністрів, яка мала врахувати думку окремих міністрів про скорочення

³³ Папакін Г. До психологічного портрету Павла Скоропадського: віра і церква в його житті (1873–1918) // Науковий збірник присвячений 125-річчю з дня народження митрополита Іларіона (Огієнка). — К., 2007. — С. 333.

³⁴ ЦДАВО України. — Ф. 1064. — Оп. 1. — Спр. 6. — Арк. 128 зв.

³⁵ Дорошенко Д. Історія України 1917–1923 рр. — Т. II. — С. 229–230.

³⁶ Ульяновський В. Церква в Українській Державі 1917–1920 рр. — С. 95–96.

кількості департаментів з 4-х до двох. Видання журналу «Віра і держава» було визнано безумовно необхідним. А от випуск газети «Слово» був поставлений в залежність від фінансових можливостей³⁷.

Штати міністерства ісповідань після висновку Малої Ради Міністрів були 9 серпня затверджені урядом без істотних структурних змін, довелося поступитися лише посадою архіваріуса. Не без труднощів В. Зеньковському вдалося розв'язати й проблему видання щоденної галузевої газети «Слово». 27 серпня на засіданні Ради Міністрів розглядався законопроект про асигнування на її випуск 300 тис. крб. При схваленні рішення голоси членів кабінету розділилися навпіл і тільки голос головуючого М. Василенка дозволив прийняти закон³⁸.

У зв'язку з наближенням навчального року В. Зеньковський поспішав провести урядові рішення про відкриття фінансування духовних шкіл і семінарій. 20 серпня така постанова була ухвалена. У ці ж дні він взяв участь в обговоренні Радою Міністрів важливого законопроекту про земські вибори, підготовленого комісією князя О. Голіцина. Фактично йшлося про повернення до дореволюційних цензових засад виборів місцевого самоуправління. В. Зеньковський і Д. Дорошенко виступили проти куріальної системи, але залишилися в меншості. Міністр ісповідань висловив з цього питання «окрему думку»³⁹.

Минали чотири місяці праці В. Зеньковського на чолі міністерства ісповідань. Жоден з його колег по уряду не мав такого морально-психологічного напруження і таких відчутних невдач у відносинах з підвідомчою сферою. Він сам розцінював це становище близьким до відставки. Після завершення справ з Церковним собором міністр попросив надати йому відпустку. Оскільки діяла урядова заборона на літні відпустки держслужбовців, то питання мав вирішувати гетьман. Врешті згода глави держави була отримана. Однак, намагаючись завершити в уряді нагальні справи міністерства, В. Зеньковський зміг виїхати до Криму лише у кінці серпня. Алуштинський «профессорский уголок» був улюбленим місцем його відпочинку.

Перед від'їздом він неочікувано отримав від прем'єра Ф. Лизогуба досить делікатне доручення політичного характеру. Безумовно, воно було пов'язане з партійно-політичною позицією міністра ісповідань. Як відомо, П. Скоропадський у спогадах охарактеризував В. Зеньковського як «завзятого кадета»⁴⁰. Насправді ж раніше той не належав до партії кадетів і тільки з приходом до уряду ввійшов до кадетської групи членів кабінету. Пізніше він писав: «Того літа я дуже зблизився з П.Н. (Мілюковим — Р.П.) на наших засіданнях кадет-міністрів і не раз забігав до нього радитись стосовно різних питань поза цими засіданнями»⁴¹.

Доручення Ф. Лизогуба полягало у проведенні переговорів з провідними представниками партії кадетів у Криму (В. Набоков, В. Винавер, В. Оболенський, М. Богданов, С. Крим) про взяття ними влади на півострові при допомозі німців.

³⁷ ЦДАВО України. — Ф. 1064. — Оп. 1. — Спр. 6. — Арк. 141–141 зв.

³⁸ Там само. — Арк. 158, 189 зв.

³⁹ Там само. — Арк. 174 зв., 180 зв., 183.

⁴⁰ *Скоропадський П.* Спогади. — С. 171.

⁴¹ Гетман П.П. Скоропадский. Украина на переломе. 1918 год. — С. 315.

Роздумуючи над цим завданням, В. Зеньковський навіть запідозрив прем'єра у підготовці «чисто російського і навіть загальноросійського блоку» на противагу «чисто націоналістичному курсу» І. Кістяковського. У маєтку В. Оболенського відбулася зустріч В. Зеньковського з іншими кадетськими діячами. Визначальною виявилася позиція В. Винавера, який на відміну від П. Мілюкова продовжував триматися антантофільської орієнтації. Переговори нічим не завершилися⁴².

У кінці вересня В. Зеньковський повернувся з відпустки. З'ясувалося, що за його відсутності митрополит Антоній звернувся до П. Скоропадського з скаргою на нього, стверджуючи, що ще ніколи в історії російської церкви не було такого гоніння, як при міністрі Зеньковському. Реакції гетьмана на звернення митрополита він не знав. Ф. Лизогуб повідомив, що ведеться підготовка серйозних змін у складі Ради Міністрів. Сам прем'єр бажав би бачити його в оновленому уряді, але Антоній встиг поскаржитися на міністра ісповідань німецькому військовому керівництву. Ф. Лизогуб радив піти до генерала В. Гренера і спростувати інсинуації митрополита. В. Зеньковський категорично від цього відмовився⁴³.

Відставка кабінету Ф. Лизогуба була вже фактично вирішеною, велися переговори лідерів української опозиції з гетьманом і прем'єром щодо кандидатур нових міністрів. В. Зеньковський продовжував працювати над ухваленням законопроектів, внесених на розгляд уряду. Зокрема, у жовтні було виділено 257 тис. крб. на видавничі справи міністерства. У зв'язку з скликанням осінньої сесії українського церковного собору міністр домігся прийняття закону про звільнення членів собору на час засідань від службових обов'язків із збереженням посад і зарплати. Київській духовній академії виділили 50 тис. крб. на покриття дефіциту зарплати у зв'язку з переходом на нові штати. Вже фактично будучи у відставці, уряд 19 жовтня на доповідь міністра ісповідань затвердив нові штати духовних семінарій та шкіл. Це був останній законопроект члена Ради Міністрів В. Зеньковського⁴⁴. Після опублікування нового складу уряду, в якому посаду міністра ісповідань зайняв О. Лотоцький, В. Зеньковський попросив К. Мировича вранці 25 жовтня зібрати колектив міністерства і, прощаючись закликав й далі «з усіх сил працювати над завданнями, які стоять перед нашим Міністерством»⁴⁵. Новий міністр не знайшов часу для спілкування з своїм попередником. В. Зеньковський повернувся до професорської праці.

З встановленням влади Директорії колишній підлеглий міністра В. Чеховський став прем'єром УНР і попередив про можливий арешт. В. Зеньковський змушений був переховуватися. Після приходу до Києва більшовиків, наркомом освіти став В. Затонський — колишній студент В. Зеньковського. Професор легалізувався, приступив до викладацької роботи, але нова загроза арешту змусила переховуватися в Боярці. З зайняттям Києва денікінцями він повернувся до міста. На квартирі у М. Василенка збиралися В. Вернадський, Б. Кістяковський, В. Зеньковський, які вважали, що спираючись на позитивне, зроблене за

⁴² Гетман П.П. Скоропадский. Украина на переломе. 1918 год. — С. 342.

⁴³ Там само. — С. 346.

⁴⁴ ЦДАВО України. — Ф. 1064. — Оп. 1. — Спр. 7. — Арк. 10, 18–20 зв.

⁴⁵ Гетман П.П. Скоропадский. Украина на переломе. 1918 год. — С. 356.

гетьманату, слід пропагувати російсько — українське зближення в межах федерації, планували видання серії книг «Россия и Украина». Стрімка зміна військово-політичної ситуації привела В. Зеньковського до Одеси, де він якийсь час співпрацював з білогвардійцями. А звідти на англійському кораблі у кінці січня 1920 р. виїхав до Сербії. Колишньому гетьманському міністрові на той час було 39 років.

Друга частина життя В. Зеньковського пройшла в еміграції. Перші роки він жив у Белграді, де також оселилися колеги по гетьманському уряду — Г. Афанасьєв, Ю. Вагнер, М. Чубинський, чимало київських професорів. До речі, тут же мешкав й митрополит Антоній, з яким В. Зеньковський зустрічі не шукав. Він працював професором філософського і богословського факультетів Белградського університету. В 1923–1926 рр. — професор експериментальної і дитячої психології Вищого педагогічного інституту в Празі. У 1926–1927 рр. перебував у США, де вивчав проблеми релігійної освіти. Під час приїздів до Європи П. Скоропадський і Д. Дорошенко безуспішно намагалися залучити його до гетьманського руху. Мати В. Зеньковського залишилася у Києві і щоб їй допомогти він змушений був продати частину своєї бібліотеки.

З 1927 р. В. Зеньковський жив у Франції, упродовж кількох десятиліть працював професором, деканом Свято-Сергієвського богословського інституту в Парижі. Саме на базі прочитаних тут лекцій був створена основна праця В. Зеньковського «История русской философии», яка вийшла у світ в 1948–1950 рр. На початку Другої світової війни він був заарештований, ув'язнений до тюрми, потім перебував у таборі. У 1942 р. прийняв сан священника, протоієрей. Поряд з церковною службою вів плідну наукову роботу. У повоєнний час видав російською, французькою, німецькою мовами понад десять ґрунтовних монографічних праць з філософії, педагогіки, антропології, апологетики. Помер у 1962 р., похований на Паризькому кладовищі Сент-Женев'єв-де-Буа.

Довідкові, біографічні статті про В. Зеньковського містяться у численних давніших і сучасних енциклопедичних виданнях. Прикметно, що навіть «Большая Советская Энциклопедия» (вид. 3-тє) подала матеріал про нього, щоправда, звинувативши у фальсифікації історії російської філософії. Його основні праці постійно перевидаються. У 2008–2011 рр. вийшли вибрані твори ученого у 4-х томах, куди ввійшли невідомі та мало знані праці.

15.2. Олександр Лотоцький — міністр ісповідань (жовтень—листопад)

З початку жовтня 1918 р. П. Скоропадський під тиском опозиційних сил і німецької сторони розпочав обережні заходи по посиленню українського крила уряду. Пізніше він писав: «Я хотів, щоб українські елементи були представлені в достатній кількості, але щоб одночасно не було значного ухилу вліво, який би міг привести до краху всієї нашої роботи»¹. За його дорученням міністр Д. Дорошенко конфіденційно вів переговори з провідними українськими діячами на предмет входження до уряду. Він по черзі привозив їх до гетьманського палацу для зустрічей з главою держави. Серед цих кандидатів був і О. Лотоцький². Гетьман спочатку запропонував йому взяти портфель міністра освіти, але він відмовився. Демарш правої кадетської частини міністрів, які виступили 17 жовтня з т. зв. «запискою десяти» і вимагали переорієнтації зовнішньополітичного курсу гетьманату на відновлення єдиної Росії, інспірував урядову кризу і змусив П. Скоропадського відправити весь кабінет у відставку. За цих умов він погодився на входження до нового складу Ради Міністрів п'яти посланців опозиційного Українського національного союзу. Владнати всі складнощі формування уряду вдалося лише у ніч на 25 жовтня. Міністром ісповідань став О. Лотоцький — випускник Київської духовної академії, кандидат богослов'я³.

Олександр Гнатович Лотоцький народився 9 березня 1870 р. в с. Брониці біля Могилева на Поділлі у сім'ї священика. Лотоцькі належали до давнього боярського і військово-зем'янського роду, відомого ще з ХУ ст. у Польщі і Великому Князівстві Литовському. Олександр здобув початкову домашню освіту, захоплювався читанням українських та російськомовних книг з історії України. Потім навчався у духовних школах, семінаріях, зокрема Київській. Тут О. Лотоцький увійшов до української громади, познайомився з М. Грушевським. Великий вплив на формування національного світогляду членів громади мали професори О. Кониський та В. Антонович. У 1892 р. О. Лотоцький вступив до Київської духовної академії. У спогадах він відзначав: «На поріг вищої школи вступив я вже національно свідомим... Родинне суто українське оточення, стихійний вплив україн-

---

¹ *Скоропадський П.* Спогади. — С. 295.

² *Дорошенко Д.* Мої спомини про недавнє минуле (1914–1920 рр.). — К., 2007. — С. 349.

³ *Державний вістник.* — 1918. — 26 жовтня.

ського села дали ті підсвідомі підстави, на яких виростала національна думка»⁴. Навчання в академії дало йому ґрунтовні знання та сформувало потяг до наукової праці. Він починає збирати матеріали з історії церкви в Україні, яка на все життя стане провідною темою його наукових досліджень. У Записках НТШ з'явилася його перша значна праця «Суспільне становище білого духовенства на Україні і в Росії», яка викликала негативну реакцію керівництва академії. Рада навчального закладу винесла рішення про небажаність його роботи на педагогічній ниві як неблагонадійного. У зв'язку з цим після закінчення 1896 р. академії він був змушений влаштуватися на роботу до Київської контрольної палати, де довелося самостійно опанувати знаннями з економіки та фінансів. Цього ж року О. Лотоцький одружився з Німфодорою Руденко.

У Києві складається гурток однодумців, об'єднаних турботами про розвиток української культури — О. Лотоцький, С. Єфремов, Ф. Матушевський, В. Дурдуківський, В. Доманицький та інші. Вони стають засновниками видавництва «Вік», яке друкувало твори українських письменників. О. Лотоцький виступив упорядником збірки українських поезій «Вік». Він активно друкується у часописах «Правда», «Зоря», «Киевская старина», «Літературно-науковому віснику»⁵. У 1900 р. О. Лотоцький переводиться до Департаменту кредитового контролю у Петербурзі, робить досить успішну кар'єру, дослужившись до посади заступника генерал-контролера. Він підготував нарис з історії державного контролю в Росії до століття заснування служби⁶. Водночас публікував праці з історії шкільництва, української церкви, твори для дітей, в т.ч. хрестоматію дитячої літератури «Вінок». Загалом його наукова і публіцистично-літературна праця була надзвичайно різноплановою. Чимало часу і сил займало «вибивання» дозволів у Цензурному комітеті на друк українських рукописів. Важливу роль відіграв О. Лотоцький разом з П. Стебницьким у скасуванні сумнозвісного указу 1876 р. про заборону української мови. Долучався він й до діяльності української депутації у Державній думі, брав участь у заснуванні в 1908 р. Товариства українських поступовців, у 1910–1912 рр. очолював Український клуб «Громада». Його активна українофільська позиція не раз привертала увагу царської охоранки і реакційних російських організацій.

Після Лютневої революції українці Петрограда створили в столиці Українську національну раду, яку очолив О. Лотоцький. Він був делегований до Києва на Всеукраїнський національний конгрес. При реорганізації Товариства українських поступовців у Союз українських автономістів-федералістів був обраний заступником голови. О. Лотоцький активно домагався повернення з заслання митрополита А. Шептицького і організував йому зустріч з українською громадою. У травні 1917 р. Тимчасовий уряд призначив О. Лотоцького на посаду комісара Буковини і Покуття. У серпні він стає генеральним писарем в Гене-

⁴ Лотоцький О. Сторінки минулого. — Варшава, 1932. — Ч. I. — С. 97.

⁵ Швидкий В. Київська доба О.Г. Лотоцького (1882–1900 рр.): культурно-освітня та політична діяльність // Наукові записки Київського національного педагогічного університету: історичні науки. — К., 1999. — Вип. 35. — С. 64–67.

⁶ Государственный контроль (1811–1911). — Спб., 1911.

ральному секретарстві, очолюваному В. Винниченком⁷. До роботи в уряді став у середині вересня, завершуючи справи Буковинського комісаріату. Він брав участь в роботі різних комісій, редагуванні документів уряду, підготовці відозв Генерального секретаріату. 6 листопада разом з Д. Дорошенком вів переговори з Верховним головнокомандувачем генералом М. Духоніним про узгодження дій Ставки і Генерального секретаріату у справі зосередження українізованих частин на Південно-Західному і Румунському фронтах, призначення їх командного складу за згодою Генерального секретаріату, а також погодження їх назв і форми. Виступав він й як знавець церковних проблем⁸. У середині листопада на позачерговому засіданні Малої Ради він запропонував створити при Генеральному секретарстві особливий комітет для порядкування церковними справами. Не поділяючи деяких положень III універсалу Центральної Ради, зокрема щодо соціалізації землі, 20 листопада О. Лотоцький подав у відставку⁹. У зв'язку з наступом більшовицьких військ у січні 1918 р. залишає Київ, бере участь у роботі Малої Ради, а в лютому займає посаду державного контролера в Раді народних міністрів, очолюваній В. Голубовичем.

Після приходу до влади П. Скоропадського лідери українських політичних партій не залишали думки про зміну складу гетьманського уряду. У цих планах О. Лотоцький фігурував у якості державного контролера чи міністра ісповідань. Оскільки у тій і іншій сфері він був визнаним фахівцем. Про це докладно пише у щоденнику відомий і впливовий діяч, фактичний модератор українського політичного життя у столиці Є. Чикаленко. Слід відзначити, що його ставлення до О. Лотоцького було неоднозначним. Причиною тому були давні розходження у поглядах на «потреби і способи народного видавництва». О. Лотоцький відмовився від співпраці з редакцією газети «Рада», яку видавав і фінансував Є. Чикаленко. Коментуючи можливе призначення О. Лотоцького міністром ісповідань він писав «це людина надто угодлива і приторно солодка перед «сильними мира». Водночас визнавав, що той «справді щирий і невтомний працівник на культурнім полі українським і під псевдонімом Білоусенко зробив дуже багато»¹⁰.

На початку травня ще до призначення міністром ісповідань В. Зеньковського Ф. Лизогуб двічі телеграфував О. Лотоцькому у Костянтиноград, запрошуючи на бесіду з приводу роботи в уряді, але той, не маючи згоди керівництва УПСФ, запрошення не прийняв. У червні, коли він повернувся до Києва, відбулася зустріч з прем'єром у ході якої О. Лотоцький оцінив політику гетьманського уряду як «класово-поміщицьку», а з погляду національного — «російсько — об'єдинительську». Безперечно, Ф. Лизогуб спростовував ці твердження. У зв'яз-

⁷ Українська Центральна Рада. Документи і матеріали у двох томах. — К., 1996. — Т. I. — С. 76, 264.

⁸ Верстюк В., Осташко Т. Діячі Української Центральної Ради. Біографічний довідник. — К., 1998. — С. 118.

⁹ Українська Центральна Рада. Документи і матеріали у двох томах. — Т. I. — С. 393–394, 464.

¹⁰ Чикаленко Є. Щоденник. — Т. II. — С. 131.

ку з небезпекою визнання російської мови державною, О. Лотоцький як голова Київської «Просвіти» разом з колегами підготували з цього питання меморандум і подали його П. Скоропадському. На аудієнції гетьман говорив про свою вірність українським національним інтересам і ніби-то запевнив: «Я скоріш умру, чим зраджу Україні!»¹¹.

Тільки після візиту П. Скоропадського до Німеччини у вересні 1918 р. процес українізації Ради Міністрів зрушив з місця. Гетьман вступив у тривалі переговори з керівництвом Українського національного союзу. Але лише наприкінці жовтня до нового уряду увійшли п'ять представників УНС, в т. ч. й О. Лотоцький — міністр ісповідань. Перед цим у нього була зустріч з П. Скоропадським, який скаржився, що не може знайти українця на посаду глави МВС. Коли О. Лотоцький запропонував С. Петлюру як людину з яскравою політичною репутацією і популярну в широких масах, то гетьман заперечив пославшись на відсутність у того адміністративного досвіду¹². У понеділок 28 жовтня він видав свій перший наказ про вступ на посаду. Зустрітися з своїм попередником новий міністр не побажав, оскільки вкрай негативно оцінював діяльність В. Зеньковського — кадета, людини роздвоєної українсько-російської лояльності, адепта автономії української церкви у лоні РПЦ. Не менш неприязним було й ставлення того до О. Лотоцького. У мемуарах він писав: «Якби я відчував, що моїм наступником стане крайній «самостійник» і «автокефаліст», злостивий і різкий О. Г. Лотоцький, не знаю, може бути, я пішов би на якісь компроміси, щоб залишитися при владі і вберегти церкву від тих жорстоких і згубних випробувань, яким вона піддавалася при Лотоцькому»¹³. Навряд чи це було можливим, оскільки В. Зеньковський був одним з перших, ким гетьман був готовий жертвувати у «торгу» з В. Винниченком і німцями щодо українізації Ради Міністрів.

О. Лотоцький прийшов до уряду з твердими намірами переконати колег-міністрів у необхідності проголошення автокефалії Української церкви і провести це рішення на Всеукраїнському церковному соборі, чергова сесія якого у цей час відкривалася у Києві. 28 жовтня відбулися попередні засідання, а через день 30 жовтня — офіційне відкриття Собору. Була оголошена грамота патріарха Тихона, заслухані привітання міністра ісповідань О. Лотоцького та архієпископа Мінського Георгія. Д. Дорошенко стверджує, що вже на одному з перших засідань нового уряду О. Лотоцький «поставив питання про заяву від імені правительства на Соборі, що Правительство хоче провести автокефалію Української Церкви». Автор пише, що цю пропозицію підтримали всі члени уряду, крім одного, який утримався (заступник міністра фінансів К. Заммен)¹⁴. Ці ж дані наводить й відомий дослідник історії церковного життя доби гетьманату В. Ульяновський, посилаючись на Д. Дорошенка як безпосереднього учасника

¹¹ Гетман П.П. Скоропадский. Украина на переломе. 1918 год. Сб. документов. — М., 2014. — С. 840.

¹² Там само.

¹³ Там само. — С. 355.

¹⁴ *Дорошенко Д.* Історія України 1917–1923 рр. — К., 2002. — Т. II. — С. 231.

того засідання уряду¹⁵. На наш погляд, є підстави поставити під сумнів ці твердження, оскільки Д. Дорошенко ще 22 жовтня виїхав до Німеччини з метою інформування представників Антанти з українського питання і зовсім не брав участі в роботі уряду. Не знаходимо свідчень про розгляд цього питання й у журналі його перших засідань. Крім того, з 1 по 10 листопада не зафіксована участь К. Заммена на засіданнях уряду. Можливо йшлося про попередній обмін думками з цього питання, який не протоколювався секретарями Ради Міністрів¹⁶.

Д. Дорошенко стверджує, що після такої ухвали уряду О. Лотоцький явився на засідання собору і виголосив промову, в якій вказав на необхідність у нових умовах державного і духовного життя влаштувати церковні справи. Він критично оцінив попередню роботу міністерства ісповідань, оскільки державна влада пішла на компроміс з московським патріархом і ще більше ускладнила ситуацію. Нинішній уряд виходить з того, що в самостійній державі має бути й самостійна церква. Цього однаково вимагають інтереси і держави, і церкви. І автокефалія української церкви — це не лише церковна, але й національна наша необхідність. Свою промову він завершив словами: «Від імені Уряду Української Держави маю за честь оголосити його тверду і непохитну думку, що українська церква має бути автокефальною»¹⁷. Д. Дорошенко датує цю подію 12 листопада. Дійсно, на цей день у плані засідань Собору стояла доповідь урядової комісії про Вище церковне управління. Але оскільки міністр О. Лотоцький не зміг прибути на це засідання, то його перенесли на наступне¹⁸. Саме 13 листопада він виступив зі згаданою промовою, у якій наголосив: «Українська Церква має бути автокефальною під головуванням київського митрополита і в канонічному зв'язку з іншими самостійними Церквами. Автокефалія української Церкви — не лише церковна, а й національна необхідність». Пізніше О. Лотоцький згадував: «Раду міністрів вдалося переконати у хибності її церковної тактики; іменем правительства я одкинув проект церковної автономії і оголосив на Соборі автокефалію Української церкви». Учасники Собору і церковні ієрархи не прийняли декларації уряду. Окремі з них заявили, що в Росії церква має більше свободи, ніж в Україні і було б доцільно відділити церкву від держави в інтересах церковної свободи. Міністр на це відреагував досить різко, наголосивши, що уряд нікому не перешкоджає перенестися на територію радянської Росії, кому той лад більше відповідає. А відділення церкви від держави тільки полегшить навантаження на державний бюджет, але за таких умов «установи церкви стануть на становище приватних установ, як установи торгівлі, промисловості і т.д.»¹⁹.

13 листопада на засіданні Ради Міністрів О. Лотоцький зробив доповідь про вище управління Православною церквою у зв'язку з минулими і нинішньою

¹⁵ Ульяновський В. Церква в Українській Державі 1917–1920 рр. (доба Гетьманату Павла Скоропадського). — К., 1997. — С. 35.

¹⁶ ЦДАВО України. — Ф. 1064. — Оп. 1. — Спр. 7. — Арк. 23–44.

¹⁷ Дорошенко Д. Історія України 1917–1923 рр. — Т. II. — С. 231–232.

¹⁸ ЦДАВО України. — Ф. 1071. — Оп. 1. — Спр. 218. — Арк. 4зв.–5.

¹⁹ Дорошенко Д. Історія України 1917–1923 рр. — Т. II. — С. 232.

сесіями Всеукраїнського церковного собору. Уряд ухвалив постанову, у якій зазначалося: «Визнати, що Православна церква на Україні повинна бути автокефальна, в такому смислі й просити міністра ісповідань викласти точку зору уряду на це питання Собору». За дане рішення проголосували 8 міністрів, 5 — проти, 1 — утримався. Отже, ухвала Ради Міністрів від 13 листопада не була такою одностайною, як стверджував Д. Дорошенко. Однак доконаним фактом є те, що О. Лотоцький отримав мандат на проголошення позиції уряду щодо автокефалії Української церкви. Залишається нез'ясованим час прийняття цього рішення. Логічно припустити, що воно відбулося до виступу міністра на Соборі. У той же час це питання запроTOCOLьовано останнім у порядку денному засідання уряду 13 листопада, яке завершилося близько 8-ї години вечора²⁰.

Стосовно самого рішення, то можна цілком погодитися з оцінкою В. Ульяновським проголошення автокефалії: «Лотоцький вважав такі дії законними, підкреслюючи, що хоч сфера віри є справою особистою, але Церква як організація є інституцією політичною, громадською. Історик Церкви і фахівець з церковного права О. Лотоцький не міг не знати канонічних вимог проголошення автокефалії. Однак спирався на історичні прецеденти й переконання, що не можна втрачати час. Його декларація нічого не дала»²¹. Дійсно це було волюнтаристське рішення, домогтися виконання якого уряд не мав ні засобів, ні часу.

Наступного дня, 14 листопада П. Скоропадський відправив весь склад Ради Міністрів у відставку, проголосив грамоту про федерування з небільшовицькою Росією і призначив новий уряд на чолі з С. Гербелем. У ньому не було не тільки радикальних українців типу О. Лотоцького, а й більш поміркованих. Відставка О. Лотоцького викликала задоволення в учасників Собору. Знамениті слова архієпископа Євлогія (Георгієвського): «Впав міністр впала й автокефалія» були зустрінуті церковними співами «Ісполла еті деспота (многії літа, владико — грец.)»²². Портфель міністра ісповідань випадково дістався М. Вороновичу — діячеві правих, антиукраїнських поглядів. Виконував обов'язки міністра К. Минович, призначений ще у травні заступником міністра ісповідань. Всеукраїнський церковний собор продовжував роботу і незабаром схвалив пропозиції комісії про бажаність зменшення повноважень міністерства, зокрема щодо опікування духовною освітою. З падінням гетьманату Собор припинив роботу. Після вступу до Києва військ Директорії митрополит Антоній (Храповицький) і єпископ Євлогій (Георгієвський) за «антиукраїнську діяльність» були заарештовані і вислані до Бучацького монастиря отців Василіян.

14 грудня 1918 р. залишений Директорією у Києві Український військовий революційний комітет створив Раду комісарів на чолі з В. Чехівським. Комісаром культів став О. Лотоцький. У грудні він брав участь у засіданнях Ради комісарів. З його подачі Рада Міністрів 1 січня 1919 р. ухвалила закон «Про автокефалію Української Православної Церкви та її вищій уряд», в якому стверджувалося: «Українська Автокефальна Православна Церква з її Синодом і духовною

²⁰ ЦДАВО України. — Ф. 1064. — Оп. 1. — Спр. 7. — Арк. 42 зв.

²¹ Ульяновський В. Вказ. праця. — С. 37.

²² Там само.

ієрархією ні в якій залежності від Всеросійського Патріарха не знаходиться». Синод відав справами віри, богослужіння і суду, інші питання мало розглядати профільне міністерство. Спочатку це було управління культів у міністерстві освіти, а з середини лютого 1919 р. міністерство культів, яке очолив І. Липа. Однак і цей закон залишився лише декларацією. Незабаром Україну захопили більшовики, а влітку денікінці.

18 січні 1919 р. О. Лотоцький як свідок був допитаний Верховною слідчою комісією для вивчення злочинів гетьманського режиму. Він дав свідчення з приводу свого входження до уряду і намагання міністрів-українофілів впливати на зміну політичного курсу держави. 14 листопада вони підготували заяву про вихід з уряду, але раніше гетьман відправив кабінет у відставку²³. У січні О. Лотоцький був призначений послом УНР до Туреччини. Одне з завдань його дипломатичної місії полягало в отриманні від Константинопольського патріарха визнання автокефалії Української православної церкви. Шлях дипломатичної місії проліг з Станіслава через Угорщину, Австрію, Югославію, Італію зайняв майже три місяці. Тільки 23 квітня українські дипломати дісталися Стамбула. О. Лотоцькому довелося започатковувати діяльність посольства фактично заново. Не було не тільки приміщення, колишній посол гетьманату М. Суковкін продав авто, меблі, бібліотеку. Крім того, домагався від турецької влади і іноземних диппредставництв не визнавати посольство УНР. Однак на прохання О. Лотоцького Директорія УНР ухвалила окремий закон про асигнування коштів на утримання посольства. Обсяги його збільшувалися на три чверті. Крім підвищення зарплати, виділялося фінансування на придбання авто, меблів, сейфу, канцелярських та господарських предметів²⁴. Вдалося підшукати відповідне приміщення. Однак через непевне міжнародне становище УНР, фактичну втрату нею державної території Туреччина весь час відкладала вручення О. Лотоцьким вірчих грамот. Не вдалося домогтися й визнання Вселенським патріархом автокефалії Української православної церкви через тривалу вакансію глави патріаршого престолу. У березні 1920 р. О. Лотоцький передав справи радникові Я. Токаржевському-Карашевичу і виїхав в еміграцію до Відня. При цьому він склав докладний звіт про діяльність посольства за січень 1919 — березень 1920 рр.²⁵ Цей період його життя детально відображений в спогадах «В Царгороді», виданих у 1939 р. у Варшаві. Вони ввійшли четвертою частиною спогадів О. Лотоцького «Сторінки минулого», перевиданих у США.²⁶

У Відні сім'ю Лотоцьких очікували істотні матеріальні труднощі. Йому навіть довелося підробляти нічним сторожем. Тільки у 1922 р. він дістав запрошення на посаду доцента історії канонічного права Українського вільного університету у Празі. З 1929 р. О. Лотоцький переїхав до Польщі і зайняв посаду професора історії православних слов'янських церков Варшавського університе-

²³ Гетман П.П. Скоропадский. Украина на переломе. 1918 год. — С. 839–842.

²⁴ Історія української дипломатії: перші кроки на міжнародній арені (1917–1924 рр.). Документи і матеріали. — К., 2010. — С. 326.

²⁵ ЦДАВО України. — Ф. 4465. — Оп. 1. — Спр. 1031. — Арк. 1–27.

²⁶ *Лотоцький О.* Сторінки минулого. — Бавнд-Брук, 1966. — Ч. 1–4.

ту. У 1930–1939 рр. очолював Український науковий інститут у Варшаві. Цей період був надзвичайно плідним у творчому житті О. Лотоцького як ученого, організатора наукових досліджень, педагога, письменника, мемуариста. Він підготував низку підручників з релігієзнавства. Видав ґрунтовні праці з історії української церкви — «Автокефалія» у 2-х томах, «Українські джерела церковного права», «Церковна соборність» та інші. Очолюваний ним Український науковий інститут видав 70 томів наукових студій і документів²⁷. О. Лотоцький залишив ґрунтовні спогади «Сторінки минулого» у 3-х томах. На жаль, найбільш насичений складними подіями відтинок його життя в добу Української революції з травня 1917 до березня 1919 рр. залишився не висвітленим. Загалом творча спадщина О. Лотоцького нараховує близько 2 тис. публікацій, з яких левову частку складають літературно-художні праці. Помер він 22 жовтня 1939 р. в окупованій гітлерівцями Варшаві й був похований на місцевому православному цвинтарі. У 1971 р. син Борис перепоховав прах батьків у США на цвинтарі містечка Саут-Бавнд-Брук (штат Нью-Джерсі).

---

²⁷ *Коровицький І.* Олександр Лотоцький у Варшаві в роки 1929–39 // Лицар праці і обов'язку. Збірник, присвячений пам'яті Олександра Лотоцького-Білоусенка. — Торонто–Нью-Йорк, 1983.

15.3. Михайло Воронович — міністр ісповідань (листопад)

М. Воронович увійшов в історію Української Держави як міністр ісповідань в останньому гетьманському уряді, очолюваному С. Гербелем. Цей кабінет формувався у середині листопада 1918 р. в умовах вимушеної переорієнтації політичного курсу П. Скоропадського на федерування з найбільшовицькою Росією, відновлення якої домагалися держави Антанти. До складу Ради Міністрів були запрошені політичні діячі правої русофільської орієнтації. За своїми ідейними поглядами М. Воронович цілком вписувався у нову урядову команду.

Воронович Михайло Михайлович народився у 1869 р. в Петербурзі. Походив з потомственої дворянської родини. Його батько — генерал М. Воронович у кінці XIX ст. купив землі у містечку Оратів Липовецького повіту Київської губернії (нині Вінницька обл.), збудував розкішний палац з вежами-келіями, заклав пейзажний англійський парк. Михайло у 1890 р. закінчив престижне Імператорське училище правознавства, працював у канцелярії Сенату, заступником прокурора низки окружних судів. Під час російсько-японської війни перебував на фронті в якості представника Червоного Хреста. Восени 1906 р. був призначений начальником Херсонсько — Бессарабського управління землеробства і державного майна. З 1915 р. — на посаді Бессарабського губернатора, яку добровільно залишив з приходом до влади Тимчасового уряду. З весни 1918 р. М. Воронович активно працював у правлінні Київського союзу земельних власників, входив також до Української народної громади — політичної організації, створеної генералом П. Скоропадським. Представляв землевласників Липовецького повіту на Всеукраїнському з'їзді хліборобів. Головуючи на засіданні 29 квітня, наполіг на проголошенні П. Скоропадського гетьманом всієї України цього ж дня, а не наступного, як планувалося.

Же 3 травня гетьман підписав наказ про призначення двох провідних діячів Київського союзу земельних власників, організаторів хліборобського з'їзду поміщиків О. Вишневського і М. Вороновича заступниками міністра внутрішніх справ. Безперечно, це була певна плата за діяльну участь у проведенні державного перевороту. З іншого боку П. Скоропадський був обмежений у виборі вищих урядовців і спирався у їх доборі насамперед на членів Української народної громади. У наказі вказувалося, що підставою призначення є подання отамана Ради Міністрів, обов'язки якого тоді виконував міністр освіти М. Василенко¹.

---

¹ Державний вістник. — 1918. — 16 травня.

Обидва заступники глави МВС були присутні на першому розпорядчому засіданні уряду під головуванням Ф. Лизогуба². За прикладом покійного П. Столипіна, прем'єр залишив за собою й посаду міністра внутрішніх справ. Офіційно посади першого заступника міністра внутрішніх справ не було. Спочатку О. Вишневський представляв відомство на засіданнях уряду за відсутності Ф. Лизогуба, але згодом на першу роль висунувся М. Воронович, який за адміністративним досвідом, попереднім службовим авторитетом і енергійністю перевершував невиразного О. Вишневського. До того ж за розподілом обов'язків він займався добором керівних кадрів місцевих адміністрацій — губернських і повітових старост, отаманів (градоначальників) окремих міст. Наказами гетьмана та глави МВС посади губернських і повітових комісарів Центральної Ради були ліквідовані і вводився інститут губернських і повітових старост.

Генерал В. Мустафін, який у середині травня мав зустріч з М. Вороновичем, залишив досить яскраві спомини: «Назустріч мені від письмового столу піднявся коренастий битюг, з пухнастими рижуватими вусами, голубими очима, енергійним, розумним обличчям. За манерою говорити ясно, точно і коротко передаючи свої думки, і при чому щиро і авторитетно, Воронович справив на мене найсприятливіше враження». Від імені гетьмана він запропонував В. Мустафіну зайняти посаду Одеського градоначальника. І коли той почав відмовлятися від адміністративної посади, тим більше у гетьманській Україні, оскільки не хоче йти на компроміс з совістю і обов'язком російського громадянина, то М. Воронович засміявся і відповів: «Я така ж російська людина, як і ви, і зовсім не зраджую Батьківщині своїй, перебуваючи тут на посту керуючого відомством Міністерства внутрішніх справ. Яка б не була велика внутрішня автономія України, викликана особливостями її населення, історичними умовами її існування і т.п., але все ж це частина великої Росії; майбутнє намісництво, гетьманство, як хочете назвіть. Відмову російської інтелігенції, російських служилих людей від співробітництва з гетьманом вважаю саботажем, шкідливим для самої ідеї відновлення єдиної Росії»³.

Формування керівного складу місцевих адміністрацій фактично знаходилося в руках М. Вороновича. Хоч формально кожна кандидатура мала погоджуватися з прем'єром і гетьманом. В результаті з восьми призначених губернських старост сім були поміщиками. Як правило, це особи, пов'язані з краєм маєтностями та земською діяльністю. Їх статус був близьким до царських губернаторів. Заступник державного секретаря проф. М. Могилянський наголошував на складнощях формування апарату місцевої влади, коли «з фатальною неминучістю доводилося повертати до влади і вербувати для кадрів нової влади людей досвіду старого часу, які були до того ж дуже озлоблені усіма попередніми діями»⁴. Ф. Лизогуб і всі його заступники у МВС були землевласниками. В їх уявленні завданням державної влади була реставрація соціальних відносин, порушених

² ЦДАВО України. — Ф. 1064. — Оп. 1. — Спр. 6. — Арк. 5.

³ Там само. — С. 484–485.

⁴ *Могилянський Н.* Трагедия Украины // Революция по мемуарам белых. — М.–Л., 1930. — С. 130

революцією. І моральне право очолити цей процес мали насамперед потерпілі землевласники.

Після державного перевороту П. Скоропадський і члени напівсформованого уряду побоювалися зворотної реакції з боку Центральної Ради і прихильних до неї політичних сил. Тому розпорядженнями МВС була введена цензура друку, закриті деякі газети, заборонено проведення робітничого і селянського з'їздів, проведені арешти найбільш активних делегатів. Нагальною проблемою нової влади стало створення дієвого охоронного відомства. Вже 18 травня уряд ухвалив постанову, якою скасував рішення Тимчасового уряду і Центральної Ради щодо утворення міліційних формувань. Міська і повітова міліція перетворювалася на Державну варту, яка підпорядковувалася МВС⁵. Директором департаменту Державної варти за рекомендацією М. Вороновича був призначений випускник Імператорського училища правознавства, колишній заступник прокурора Віленського окружного суду О. Аккерман⁶.

Організаційна робота по формуванню і підготовці статуту Державної варти велася під безпосереднім керівництвом М. Вороновича. До її компетенції було віднесено надзвичайно широкий спектр функцій: охорона громадського порядку і безпеки; організація і контроль за діяльністю місцевих органів; призначення і звільнення службовців варти; прикордонна охорона; контроль за проживанням в Україні іноземців; підготовка процедур набуття та позбавлення українського громадянства; контроль за зберіганням, перевезенням та використанням вибухових речовин тощо. Однак в умовах наростання масового невдоволення гетьманським режимом на передній план діяльності Державної варти висувалася контррозвідувальна робота: запобігання і припинення злочинів проти державного ладу і безпеки, збір інформації про політичні настрої, страйки, партизансько-повстанський, профспілковий рух, політичні партії та організації. Кадровий склад підрозділів Державної варти формувався за рахунок колишніх поліцейських, жандармів, городових, наглядачів, офіцерів та унтер-офіцерів. Розробка статуту Державної варти затягнулася. Це був досить ґрунтовний документ, який налічував близько 100 статей. Він був ухвалений урядом спеціальним законом і затверджений гетьманом у серпні 1918 р. вже після відставки М. Вороновича⁷.

Явні антипатії М. Воронович демонстрував й до носіїв соціалістичних поглядів. На одному з засідань уряду при обговоренні питання про підвищення окладів персоналу вищих початкових училищ, М. Воронович зауважив, що слід також пред'являти більші вимоги до вчительського складу, і не тільки з точки зору освітянського цензу, а й щодо їх моральних якостей. Він наполягав на категоричній забороні займати учительські посади «особам з соціалістичним способом мислення, оскільки саме соціалістична пропаганда стала найближчою причиною наявної в країні розрухи»⁸. При цьому він підкреслив, що МВС нега-

⁵ Державний вістник. — 1918. — 5 червня.

⁶ ЦДАВО України. — Ф. 1064. — Оп. 1. — Спр. 6. — Арк. 92 зв.

⁷ Державний вістник. — 1918. — 22 серпня.

⁸ ЦДАВО України. — Ф. 1064. — Оп. 1. — Спр. 6. — Арк. 120 зв.

тивно ставиться до антидержавної діяльності окремих учителів, але не вважає за можливе переслідування за їх переконання. Ці декларації заступника міністра не відповідали дійсності. Як зазначалося у звіті Центрального бюро Всеукраїнської учительської спілки за 1918 р., «українське учительство на місцях арештовували, яко агітаторів проти гетьманської влади, шкільні ради скасовували, жалювання учителям не висилали, і ніякі заходи Центрального Бюро не допомагали»⁹.

На початку червня німецький посол А. Мумм висловив офіційне невдоволення діями М. Вороновича у зв'язку із звільненням з посади призначеного урядом УНР комісара Холмщини О. Скоропис-Йолтуховського, який мав давні контакти з німецькою стороною. У ноті, направленій Раді Міністрів, посол наголосив на неправомірності таких дій, оскільки Холмщина ще знаходиться під юрисдикцією Німеччини. У відповіді Ф. Лизогуб поклав відповідальність за інцидент на свого заступника у МВС і запевнив, що уряд не мав наміру втручатися у холмські справи. О. Скоропис-Йолтуховський залишився на посаді вже в якості губернського старости. Однак не проминув нагоди розповісти А. Мумму про проросійські настрої серед керівного складу МВС¹⁰. Невдовзі у розмові Ф. Лизогубом німецький посол вказав на невдалі призначення в міністерстві внутрішніх справ і радив почистити його залізною мітлою¹¹.

М. Воронович поділяв урядову політику неприйняття органів місцевого самоврядування, обраних за демократичним законодавством Тимчасового уряду. 29 червня він разом з прем'єром Ф. Лизогубом підписав закон про надання губернським старостам права розпускати волосні земські зібрання та управи. Їх справи мали передаватися волосним радам, призначеним губернським старостою. Його розпорядження могли бути оскаржені міністрами внутрішніх справ¹².

На початку липня гетьман звернувся до Ф. Лизогуба з відручним (особистим) листом, у якому загалом позитивно оцінив роботу уряду, і водночас вказав на повільне вирішення деяких державно важливих питань. Зокрема, для МВС головною причиною слабого впливу на місця він вважав прорахунки в доборі кадрів. Не дивлячись на спротив прем'єра, П. Скоропадський домігся його відмови від посади міністра внутрішніх справ. В пошуках нового глави МВС гетьман звертався й до постаті М. Вороновича, вже пізніше відзначаючи у спогадах, що той «чомусь викликав до себе велику нелюбов з боку багатьох партій, хоч за своїми політичними переконаннями, які він мені виказував не раз, він був дуже поміркований»¹³. Важко сказати, що мав на увазі під світоглядною поміркованістю П. Скоропадський під час написання спогадів на початку 1919 р. Однак у іншому їх місці, говорячи про склад УНГ, він підкреслював, що поряд з такими українцями, як Шемет, Парчевський, Полтавець, до неї входили М. Воронович, І. Дусан, В. Кочубей та інші, які за своїми поглядами різко відрізнялися від

⁹ Литовський Д. Становище і діяльність Всеукраїнської учительської спілки за доби гетьманату Павла Скоропадського // Укр. іст. журн. — 2008. — №3-4. — С. 37.

¹⁰ Чикаленко Є. Щоденник. — Т. II. — С. 47, 50.

¹¹ Крах германской оккупации на Украине. — М., 1936. — С. 75.

¹² Державний вістник. — 1918. — 21 липня.

¹³ Скоропадський П. Спогади. — С. 250.

перших¹⁴. І ця відмінність полягала у відвертій українофобській позиції заступника міністра внутрішніх справ. З призначенням у кінці липня главою МВС І. Кістяковського М. Воронович був звільнений з посади і зосередився на роботі у правлінні Союзу земельних власників. Новий міністр вдався й до заміни деяких губернських старост, зокрема Київського — І. Чарторизького, на якому лежав одіум колишнього царського губернатора, та Харківського — П. Залеського, який відзначався антиукраїнською позицією.

У середині листопада П. Скоропадський отримав можливість скласти кабінет міністрів без консультацій з німцями. В умовах переорієнтації політичного курсу на співпрацю з Атантою, яка бажала відновлення єдиної Росії, був сформований уряд на чолі з С. Гербелем. Призначення М. Вороновича міністром ісповідань після таких професійно підготовлених фахівців, як В. Зеньковський і О. Лотоцький, виглядало недоречною випадковістю. Є свідчення, що він планувався на посаду державного контролера, але врешті опинився в якості міністра ісповідань. Безперечно, у надзвичайно складній, майже критичній ситуації ніхто не збирався займатися церковними справами. Це було політичне рішення, викликане потребами привести до уряду М. Вороновича як «истинно русского человека». Ініційоване воно було трійкою впливових міністрів — А. Ржепецький, В. Рейнбот, С. Гербель і підтримане П. Скоропадським. Вони розглядали цей кабінет як перехідний на час визначення міжнародного статусу України. Фактичним керівником міністерства ісповідань залишався заступник міністра К. Мирович, призначений на цю посаду ще в кінці травня 1918 р.¹⁵

Вже на першому засіданні нового уряду 15 листопада М. Воронович вніс пропозицію про підготовку законопроекту про пресу, а поки що на три тижні вважав за необхідне залишити попередню цензуру. Ніякого відношення до міністерства ісповідань це питання не мало, зате було пов'язане з колишньою його діяльністю у МВС¹⁶. Наступного дня міністр внутрішніх справ І. Кістяковський запропонував з огляду на поточну ситуацію негайно оголосити призов хліборобів. Уряд доручив деталі цієї організації розробити міністрам фінансів, МВС, військовому та ісповідань. Фактично провідне місце у цій справі відводилося М. Вороновичу. 18 листопада на засіданні уряду він зробив доповідь про організацію хліборобів для охорони порядку, яка була схвалена міністрами. Це було останнє засідання, у якому взяв участь М. Воронович.

Розвиток геополітичної ситуації на користь Антанти змусив П. Скоропадського терміново шукати порозуміння з державами-переможницями. До Ясс для переговорів з представниками Антанти був відряджений досвідчений дипломат І. Коростовець. Однак там поставилися до нього як до приватної особи і заявили про неможливість визнання України самостійною державою. Приблизно таку ж відповідь від представників США отримав український посол у Болгарії О. Шульгин¹⁷. В. Рейнбот згадував, що права група міністрів провела таємну

¹⁴ Там само. — С. 135.

¹⁵ ЦДАВО України. — Ф. 1064. — Оп. 1. — Спр. 6. — Арк. 20.

¹⁶ Там само. — Спр. 7. — Арк. 45.

¹⁷ *Скоропадський П.* Спогади. — С. 291.

нараду, де було вирішено послати до Ясс урядовця, який би поінформував представників Антанти про зміну політичного курсу України. Зокрема він пише: «Усвідомлюючи важливість точної і вірної інформації вершителів долі Східної Європи, які засідали в Яссах, вирішено було відрядити туди добре освіченого, відмінно знаючого французьку і англійську мови, вихованого, розумного міністра Михайла Михайловича Вороновича, одного з головних керівників Союзу хліборобів, чудово обізнаного з усіма політичними подіями на Україні починаючи з липня 1917 р., коли ще при Тимчасовому уряді Львова почалися автономічні течії в тодішній Малоросії»¹⁸. Така доволі похвальна характеристика М. Вороновича була зумовлена не тільки симпатіями до колеги по урядовій праці, а давньою дружбою однокашників по Імператорському училищу правознавства. Очевидно М. Воронович виїхав з Києва напередодні 27 листопада, оскільки міністр фінансів А. Ржепецький у цей день повідомив уряд про вже здійснену ним видачу 12 тис. крб. на відрядження міністру ісповідань¹⁹.

В. Рейнбот подає трагічну картину останніх години життя М. Вороновича. Під чужим прізвиськом він їхав до Ясс, але у Жмеринці до його купе увірвалися вояки Директорії, витягли на залізничні рейки після обшуку і допиту, які супроводжувалися знущаннями і катуваннями, за наказом штабу Петлюри розстріляли. Тіло покійного було скинуто у швидкоруч викопану яму і засипано вугільним шлаком. На думку автора спогадів, М. Вороновича видав німецький офіцер, який їхав з ним в одному купе²⁰. П. Скоропадський у спогадах пише, що в кінці листопада всі дороги до Одеси були перерізані, «і Воронович, якого Рада Міністрів послала в Ясси, був перехоплений десь на шляху»²¹. Саме М. Воронович відкрив рахунок гетьманським міністрам, загиблим в добу Української революції.

---

¹⁸ Гетман П.П. Скоропадский. Украина на переломе. 1918 год. — М., 2014. — С. 118.

¹⁹ ЦДАВО України. — Ф. 1064. — Оп. 1. — Спр. 7. — Арк. 65.

²⁰ Гетман П.П. Скоропадский. Украина на переломе. 1918 год. — С. 122.

²¹ *Скоропадський П.* Спогади. — С. 319.

Розділ 16

Міністри праці

Юлій Вагнер

Максим Славинський

Володимир Косинський

16.1. Юлій Вагнер — міністр праці (травень—жовтень)

Вранці 30 квітня при погодженні кандидатур майбутнього уряду у начальника штабу німецьких військ генерала В. Гренера М. Сахно-Устимович запропонував на посаду міністра праці відомого українського діяча, соціаліста-федераліста А. Ніковського¹. Однак керівництво УПСФ заборонило своїм членам входити до гетьманського уряду. Ініціатива запрошення Ю. Вагнера на посаду міністра праці належала М. Василенку, який за дорученням П. Скоропадського займався формуванням уряду. Він добре знав Юлія, оскільки разом з ним, Б. Кістяковським, М. Бердяєвим, С. Булгаковим входили до керівного ядра київського гуртка конституційно-демократичного спрямування «Освобождение»². У роки Першої світової війни Ю. Вагнер активно працював у Київському військово-промисловому комітеті, де завідував відділом праці. Певну роль відіграла й та обставина, що він був однопартійцем М. Василенка.

Юлій Миколайович Вагнер народився 1 грудня 1865 р. у сім'ї визначного російського професора-зоолога Миколи Петровича Вагнера — нащадка саксонського дворянського роду. У 1884 р. вступив на природниче відділення фізико-математичного факультету Петербурзького університету Після закінчення навчання залишився працювати у Зоотомічному кабінеті при виші. Він брав участь у багатьох польових експедиціях, активно займався науковими дослідженнями, вів практичні заняття з студентами. У 1894 р. став магістром зоології і порівняльної анатомії, а 1906 р. — доктором зоології³.

У 1898 р. Ю. Вагнер, за рекомендацією провідних петербурзьких учених, зайняв посаду ординарного професора сільськогосподарського відділення у новостворюваному Київському політехнічному інституті. Він обладнав лабораторію з прикладної зоології і ентомології, читав лекційні курси, вів польові дослідження, видав низку підручників. За «отличноусердную службу» був нагороджений орденами Св. Анни і Св. Володимира.

---

¹ Документи о разгроме германських окупантов на Украине в 1918 году. — М., 1942. — С. 78.

² Василенко М.П. Вибрані твори у трьох томах. — К., 2006. — Т. 1. — С. 10.

³ Фокин С. Зоолог Юлий Николаевич Вагнер: Неаполь-С.-Петербург-Киев-Белград. — СПб., 2009. — С. 103–107.

Ліберально налаштований професор співчував революційним подіям 1905 р., пізніше вступив до партії кадетів, підтримав студентські виступи 1911 року і у зв'язку із звільнення групи викладачів політехнічного інституту подав у відставку і вийшов на пенсію. Якийсь час працював у Петербурзі, потім повернувся до Києва, завідував ентомологічним відділом сільськогосподарської станції. Прихильно зустрів падіння самодержавства і ввійшов до виконкому Київського комітету громадських організацій, який став першою революційною владою у Києві⁴. У березні 1917 р. повернувся до КПП на посаду завідувача кафедри ентомології. Був власником однієї з найбільших у Європі колекції бліх. Начальник гетьманського штабу генерал Б. Стеллецький у спогадах писав про Ю. Вагнера: «Його наукова праця про цього паразита є єдиною у всьому світі. Вагнер ні про що інше не міг говорити, крім блохи»⁵. Очевидно, це певна гіперболізація, але авторитетом у цій галузі він був незаперечним. Його син від першого шлюбу Микола також став відомим ученим — зоологом, жив і працював у Чехословаччині⁶.

Ю. Вагнер 3 травня взяв участь у засіданні кабінету міністрів. Першими питаннями, які він запропонував до розгляду, були створення інформаційного бюро та бюджет Мінпраці. Однак вони не ввійшли до порядку денного, оскільки стосувалися усіх міністерств⁷. Наступного тижня він разом з усіма членами уряду підписав декларацію, яка містила тлумачення основних завдань державної політики гетьманату. Зокрема, у документі зазначалося, що «справедливі домагання робітників, які не ведуть до загину рідної промисловості зустрінуть поміч з боку правительства, а професійні спілки, оскільки вони займатимуться захистом професійних інтересів, будуть користуватися з боку правительства повним признанням»⁸.

13 травня Ю. Вагнер видав обіжник, яким повідомляв місцевих комісарів міністерства, фабричних інспекторів та крайові біржі праці, що всі закони, інструкції, розпорядження щодо робітничого питання, видані Тимчасовим урядом і Центральною Радою і не скасовані урядом Української Держави, залишаються в силі. Іншим листом Ю. Вагнер зобов'язував підвідомчі установи визначити матеріальні втрати, яких зазнали профспілкові і робітничі організації під час українсько-російської війни. Відповідні акти мали надсилатися до Мінпраці⁹. Характерно, що про збитки власників підприємств в інструкції не йшлося. Такі дані збирало об'єднання гірничопромисловців Півдня Росії, очолюване М. фон Дітмаром. За його ініціативою у Києві була створена спеціальна

⁴ *Голденвейзер А.* Из киевских воспоминаний // Революция на Украине по мемуарам белых. — М.-Л., 1930. — С. 4.

⁵ Гетман П.П. Скоропадский, Украина на переломе. 1918 год. — М., 2014. — С. 721.

⁶ *Карамаш С., Вировий С.* Життя і діяльність Юлія Вагнера — міністра праці в уряді П. Скоропадського // Український консерватизм і гетьманський рух. — 2006. — Вип. 11–12. — С. 96–98.

⁷ ЦДАВО України. — Ф. 1064. — Оп. 1. — Спр. 6. — Арк. 3.

⁸ Державний вістник. — 1918. — 16 травня.

⁹ Там само. — 26 травня, 5 червня.

комісія по прийняттю і розгляду скарг стосовно збитків, понесених гірничо-промисловцями від діяльності «самочинних організацій»¹⁰.

Лідери українських партій, не домігшись змін у новосформованому кабінеті, зосередили критику нової влади на уряді. При цьому ставлення до П. Скоропадського було досить лояльним. При переговорах з генералом В. Гренером вони погоджувалися зберегти посаду гетьмана в якості президента, але вимагали посилення Ради Міністрів українським елементом. На що В. Гренер відповів: «Zu spat!» (запізно). Ця фраза стала крилатою. 11 травня С. Єфремов під такою назвою вмістив у газеті «Нова рада» статтю. Він визнавав, що переворот «стався в національних нібито формах, про які навіть у Шевченка написано: «дай то, Боже милий, блисне булава». Булава блиснула. Але коло неї стоять — Ржепецькі та Гутники, Вагнери та Любинські». В. Винниченко характеризував Ю. Вагнера як відомого з доби Центральної Ради «ненависника українського відродження»¹¹.

21 травня опозиційні партії оприлюднили меморандум, в якому уряд Ф. Лизогуба характеризувався як неукраїнський за складом і політичною орієнтацією. Майже всі міністри отримали відповідні оцінки. Стосовно Ю. Вагнера було заявлено: «На чолі міністерства праці також повинна стояти людина з українців, близька до робочих мас, а не фахівець-професор, сторонній доручений йому справі»¹². Дійсно за родом своїх занять зоолог Ю. Вагнер був досить далеким від проблем відносин працівників і роботодавців, демократизованих у добу Тимчасового уряду, і тепер ускладнених регенерацією приватновласницьких відносин, значним впливом на уряд промислово-фінансових кіл. Очевидно, завідування відділом праці у Київському військово-промисловому комітеті, ліберальні погляди і належність до партії кадетів стали визначальним у виборі М. Василенком міністра праці гетьманського уряду.

Ю. Вагнеру від УНР дістався досить чисельний апарат міністерства праці. У складі дев'яти департаментів та окремих підрозділів налічувався 321 співробітник. У ході підготовки положення про міністерство та його штатний розпис кількість департаментів скоротилася до шести, а співробітників до 219 осіб¹³. У травні — липні за поданням Ю. Вагнера уряд погодив призначення директора департаменту громадських робіт інженера Б. Шлегеля т.в.о. заступника міністра праці, Д. Ловецького — директором департаменту загальних справ, Р. Войцеховського — охорони праці, І. Дорфмана — ринку праці, С. Трухлого — взаємовідносин між працею і капіталом. С. Остапенко очолив статистичне бюро, але в основному був зайнятий роботою в українській делегації на мирних переговорах з РСФРР¹⁴.

¹⁰ Пиріг Р. Донбас у складі Української гетьманської держави (травень–листопад 1918 року). — К., 2014. — С. 32.

¹¹ Винниченко В. Відродження нації. — Київ–Відень, 1920. — Ч. III. — С. 39.

¹² Чикаленко Є. Щоденник. — Т. II. — С. 40.

¹³ Гай-Нижник П. Міністерство праці Української Держави і робітниче законодавство гетьманату 1918 р. у світлі невідомих документів // Збірник наукових праць НДІУ. — К., 2007. — Т. XVIII. — С. 333–334.

¹⁴ ЦДАВО України. — Ф. 1064, — Оп. 1. — Спр. 6. — Арк. 20, 29, 36, 122.

19 червня Б. Шлегель був звільнений з посади директора департаменту громадських робіт, залишившись заступником міністра і членом Малої Ради Міністрів. Його місце зайняв В. Ільїн. У липні Ю. Вагнер запропонував на посаду заступника міністра ученого-аграрника В. Тимошенка. Не дивлячись на згоду уряду, затвердження гетьманом не відбулося. І тільки у середині серпня заступником міністра праці був призначений проф. В. Косинський — учений — економіст, колега Ю. Вагнера по сільськогосподарському факультету КПІ¹⁵.

Слід відзначити, що Ю. Вагнер намагався захищати права робітників, вбачаючи у діях адміністрації, а інколи й уряду неправомірні дії. В середині червня міністр шляхів Б. Бутенко переконав Раду Міністрів у тому, що «бунтівливі» залізничні майстерні слід закрити, а ремонт паровозів і вагонів передати приватним заводам. Ю. Вагнер був єдиним хто виступив проти, подавши письмову «окрему думку». Він наголошував, що постанова ухвалена після усної доповіді Б. Бутенка, без належного обговорення, розгляду протоколу засідання директорів залізниць, висновку технічно-експлуатаційного департаменту тощо. Однак колеги не зважили на позицію міністра праці. Іншого разу, коли йшлося про грошовий збір за закордонні паспорти, Ю. Вагнер вважав його занадто високим, що може обмежувати можливість праці за межами України. Він знову залишився при «осібній гадці». При прийнятті проекту закону про вибори гласних міських дум Ю. Вагнер разом з кількома колегами виступив проти куріальної виборчої системи, але перемогли міністри прихильники повернення до старого ценового принципу¹⁶.

Одним з перших ґрунтовних документів міністерства, поданих на розгляд Ради Міністрів, був законопроект про організацію громадських робіт з метою зниження рівня безробіття. Його було передано на висновок щойно створеній Малій Раді Міністрів. Очевидно, профільний департамент використав напрацювання своїх попередників з УНР, бо вже 27 травня відбулося обговорення законопроекту у закритому режимі. Учасники засідання констатували, що безробіття досягло великих розмірів і «в більших осередках краю перевишає 180.000 чоловік». Зазначалося, що департамент громадських робіт на той час мав заявки від різних відомств і організацій на роботи загальною вартістю 520 млн. крб. Міністерство внесло обґрунтування щодо виділення 13,2 млн. крб. на першочергові роботи. Були розроблені рекомендації для уряду щодо фінансування конкретних об'єктів у центрах найвищого безробіття¹⁷.

Не дивлячись на функціонування мережі бірж праці. Міністерство не мало даних про реальну чисельність безробітних, особливо у промислових регіонах. Так, за офіційними даними Луганської біржі праці було зареєстровано 5 тис. безробітних, Маріупольської — 3 тис., Бахмутської — 2,5 тис. Насправді ж ці показники були набагато вищі. Тільки в профспілці металістів нараховувалося 14 тис. членів, з яких 11 тис. були безробітні. Чимало робітників непрацюючих підприємств не розраховувалися в очікування відновлення виробництва, знач-

¹⁵ ЦДАВО України. — Ф. 1064, — Оп. 1. — Спр. 6. — Арк. 60 зв., 129, 163 зв.

¹⁶ Там само. — Арк. 62, 158, 248–252.

¹⁷ Там само. — Спр. 10. — Арк. 16–18.

на частина разом з сім'ями перебиралася до сільської місцевості, де працювала за харчі.

Ю. Вагнер домагався поряд з муніципальними біржами праці утворення крайових (губернських) за казенний рахунок. У середині вересня законопроект розглядався у Малій Раді. Переважна більшість її членів визнала, що ці установи мають фінансуватися переважно з місцевого бюджету. Міністерству документ повернули на доопрацювання і повторне внесення. А постійний опонент Мінпраці заступник міністра торгівлі і промисловості В. Ауербах у письмовій «окремі думці» зауважив, що «за сучасних обставин і настрою робітничих мас утворення краєвих бірж праці являється несвоєчасним». Тільки через два місяці, 17 жовтня Мала Рада повернулася до цього питання, ухваливши принцип паритетного фінансування бірж праці державою і органами самоврядування¹⁸.

Ще у червні Мала Рада Міністрів розглядала важливий законопроект Мінпраці про заснування особливого Комітету праці. Його необхідність Ю. Вагнер обґрунтовував наступною розробкою низки законодавчих актів, спрямованих на створення нормальних відносин між трудящими масами і власниками підприємств. Комітет мав давати свої висновки щодо законопроектів, які міністр праці вносить на розгляд Ради Міністрів. Ю. Вагнер наголошував, що успішна робота комітету можлива лише за умови тісного контакту з громадськими і професійними організаціями. Кілька учасників засідання доводили, що створення постійного державного органу і внесення до нього всіх актів у сфері робітничого питання є неприпустимим. Адже загострення класової ворожнечі, якими вражене робітничє середовище, скоро не вщухне. Тому Комітет праці не зможе проявити необхідну об'єктивність і неупередженість. Проте більшість членів Малої Ради підтримали законопроект і схвалили «Положення про Комітет праці при міністрові праці», які мав затвердити уряд. Проти висловилися заступники міністрів продовольства М. Гаврилов та внутрішніх справ О. Вишневський¹⁹.

Голова Малої Ради С. Завадський схвалени законопроекти 12 червня доповів на засіданні уряду. Журнали засідань не відображають хід обговорення, але зрозуміло, що пропозиції Ю. Вагнера зустріли суттєве неприйняття з боку більшості колег. Остаточні висновки щодо проекту боротьби з безробіттям відклали «до подання міністром праці його міркувань про загальні принципи постановки справи громадських робіт». А законопроект про створення Комітету праці повернули на доопрацювання з тим, щоб до його складу увійшла необхідна кількість представників відомств з надання їм права ухвального голосу²⁰.

Це було чергове, хоч і тимчасове фіаско міністра Ю. Вагнера. Причини його крилися у доволі ліберальному характері пропонованих актів і бажанні представників великого капіталу через своє лобі в уряді домогтися обмеження робітничого законодавства часів Тимчасового уряду і Центральної Ради. До то ж, за словами П. Скоропадського, міністр праці «не володів здатністю переконувати своїх колег у правоті своїх поглядів. Не користувався ніяким авторитетом

¹⁸ Там само. — Спр. 10. — Арк. 149 зв.; Спр. 12. — Арк. 78.

¹⁹ Там само. — Арк. 35–36 зв.

²⁰ Там само. — Спр. 6. — Арк. 50.

у раді міністрів. Говорив довго, тягуче, у більшості випадків не по суті питань»²¹. Підтвердження міркувань гетьмана знаходимо й у спогадах міністра ісповідань В. Зеньковського: «З своїх спеціальних питань він висував дуже розумні і цікаві проекти, але в загальних дебатах не вмів знайти відповідну точку зору»²².

6 червня у Києві сталася масштабна катастрофа — вибухи артилерійських складів на Печерську у місцевості Звіринець. На пропозицію гетьмана уряд наступного дня виділив 500 тис. крб. на першочергові заходи по ліквідації наслідків трагедії. Координацію цих заходів поклали на міністра праці. Він мав створити міжвідомчу комісію, яка б визначила ступінь потреб і розміри допомоги постраждалим. Йому ж доручили разом з зацікавленими відомствами і органами місцевого самоврядування терміново організувати громадські роботи по приведенню в порядок території, прилеглої до місця вибухів²³.

18 червня Ю. Вагнер доповів Раді Міністрів про перші заходи по впорядкуванню місця вибухів. Голова уряду Ф. Лизогуб передав побажання П. Скоропадського перетворити місце катастрофи на «культурний куточок, до облаштування якого повинні бути застосовані всі останні технічні, а також художні завдання, які так широко застосовуються у міському будівництві Західної Європи». За задумом гетьмана, крім робітничого містечка тут мав постати й сучасний ансамбль урядових споруд. З цією метою створювалася вища технічна рада з міністрів військового, шляхів сполучень, народної освіти, праці і державного секретаря. Упродовж тижня міністерство праці підготувало проект тимчасового положення про технічний комітет з відновлення «Звіринця», який був переданий на експертизу до Малої Ради Міністрів²⁴.

8 липня Ю. Вагнер на засіданні уряду вніс подання про утворення технічного комітету. Колеги залишилися невдоволені пропозиціями міністра праці і більшістю 8 проти 4 постановили їх відхилити. Очевидно, члени кабінету міністрів усвідомили, що втілення у життя такого масштабного і технічно складного проекту не під силу професору зоології. Не виключено, що розгорнулася боротьба за освоєння майбутніх багатомільйонних асигнувань. Не випадково на цьому ж засіданні міністр шляхів сполучень Б. Бутенко висловив думку, що розробка «звіринецького» проекту має бути доручена одній особі, і зобов'язався подати Раді Міністрів відповідний проект найближчим часом²⁵.

Діяльний Б. Бутенко незабаром вніс до уряду пропозицію про утворення управління спеціального Головноуповноваженого по розробці і виконанню плану забудови земель м. Києва і пригородів. Керівником управління був затверджений заступник міністра шляхів П. Чубинський — інженер-шляховик, який мав значний досвід проектування і будівництва Амурської залізниці²⁶. 24 серпня

²¹ *Скоропадський П.* Спогади. — С. 167.

²² *Зеньковський В.* Пять месяцев у власти (15 мая — 19 октября 1918 г.). Воспоминания. — М., 1995. — С. 44.

²³ ЦДАВО України. — Ф. 1064. — Оп. 1. — Спр. 6. — Арк. 41зв.

²⁴ Там само. — Арк. 56.

²⁵ Там само. — Арк. 89 зв.

²⁶ *Дубинина И.* Приамурский губернатор Н.Л. Гондатти. — Хабаровск, 1997. — С. 47.

він подав на схвалення уряду низку законопроектів: про асигнування на проектно-пошукові роботи близько 11 млн. крб.; про заборону будівництва у районі Звіринця і Телички; про розірвання угод на оренду земель у цих місцевостях та інші. До його відання перейшли й питання надання допомоги потерпілим від вибухів²⁷. В результаті міністерство праці було позбавлене ролі координатора суспільно важливого проекту.

А тим часом на базі невизначеності функціональних повноважень міністерств загострювалися відносини Ю. Вагнера з міністром торгівлі і промисловості С. Гутником. Власне це було не стільки міжособистісне, стільки міжвідомче протистояння. Представлені у ПРОТОФІСі об'єднання промисловців домагалися ліквідації демократичного законодавства Тимчасового уряду з робітничого питання. Вони виступили за внесення до нього змін, зокрема щодо восьмигодинного робочого дня. Такий законопроект підготував С. Гутник і передав на погодження у Мінпраці, до повноважень якого й належало це питання. Але там не поспішали з його розглядом. Час йшов, а Ю. Вагнер так і не подав законопроект про зміну і доповнення закону (Центральної Ради — Р.П.) від 25 січня 1918 р. про 8-годинний робочий день. Очевидно, він усвідомлював негативну реакцію робітництва на збільшення тривалості робочого дня. Лобійований С. Гутником законопроект щодо внесення змін до закону про 8-годинний робочий день все ще залишався у міністерстві праці.

Тоді 19 липня заступник міністра торгівлі і промисловості В. Ауербах на засіданні уряду вдався до демаршу, вимагаючи з'ясувати порядок подання законопроектів, які стосуються двох чи більше відомств. Ю. Вагнер висловив думку, що згадане подання має вносити Мінторгпром. Урядовці зійшлися на тому, що це профільний законопроект Мінпраці. Природно, що у спогадах В. Ауербах писав про «майже комічного міністра праці — милого професора зоології Ю.М. Вагнера, який не мав реального уявлення ні про робітниче питання, ні про побутові умови праці». Він також свідчить, що прем'єр Ф. Лизогуб мав намір замінити Ю. Вагнера відомим економістом, фахівцем з промислової статистики В. Варзарем²⁸.

Очевидно, П. Скоропадський був поінформований про цей інцидент і зміцнився у намірі замінити міністра праці. Саме у цей час він погоджує з німецьким послом А. Муммом відставку Ю. Вагнера і тимчасову передачу його повноважень міністрові торгівлі і промисловості С. Гутнику. Але, оскільки це пов'язувалося з заміною Ф. Лизогуба П. Дорошенком, яка не сталася, то й міністр праці залишився на посаді²⁹.

Ю. Вагнер настояв на своєму і лише 5 серпня з подачі С. Гутника уряд схвалив ці зміни до закону про 8-часовий робочий день³⁰. Законопроект П. Скоропадським був затверджений 17 серпня, а оприлюднений 31 серпня. Закон не

²⁷ ЦДАВО України. — Ф. 1064. — Оп. 1. — Спр. 6. — Арк. 185, 187 зв.; Спр. 7. — Арк. 42.

²⁸ Гетман П.П. Скоропадский. Украина на переломе. 1918 год. — С. 161, 187.

²⁹ Крах германской оккупации на Украине (по документам оккупантов). — М., 1936. — С. 128.

³⁰ ЦДАВО України. — Ф. 1064. — Оп. 1. — Спр. 6. — Арк. 118, 151 зв.

містив імперативної відміни 8-годинного робочого дня. Відповідно до нього міністру торгівлі і промисловості за погодження з міністром праці надавалося право «коли це буде визнано необхідним», «в особливо уважних випадках» дозволяти відступи від десяти статей січневого закону Центральної Ради. Ці відступи могли поширюватися на цілі галузі промисловості, окремі підприємства чи розряди робітників³¹.

Не дивлячись на певні застереження, ухвалення цього закону інспірувало серйозні обмеження прав робітників денаціоналізованих підприємств. У жовтні Всеукраїнська рада профспілок повідомляла: «У Донецькому басейні майже повсюдно відмінений 8-годинний робочий день. Заробітна плата знижена до минулорічних розмірів, зареєстровані десятки випадків екзекуції робітників за присудом начальників загонів українських військ..., питання честі і життя робітників повністю віддані в руки місцевих агентів влади, набраних у більшості з ревних слуг царського режиму»³².

26 червня Ю. Вагнер зробив на засіданні Ради Міністрів доповідь про завдання і компетенцію міністерства праці. Слід відзначити, що такі доповіді робилися лише при затвердженні відомчих статутів і штатів. Він хотів знайти підтримку уряду у своєму розумінні повноважень міністерства, зокрема відносин у сфері праці і капіталу. Адже у цей час велася активна підготовка законопроектів про заводські комітети, професійні спілки, інспекцію праці та інші. У правоконсервативної частини кабінету були побоювання, що вони можуть нести утиски прав роботодавців. Доповідь Ю. Вагнера не задовольнила колег, які зобов'язали його підготувати детальну програму діяльності міністерства з врахуванням зауважень членів уряду. Інший пункт постанови був ще більш глобальним «виробити і подати на розгляд Ради Міністрів усі такого роду заходи, якими можна було б підняти продуктивність праці». Крім того, уряд прийняв постанову про обмеження компетенції Мінпраці, вилучивши з його відання осіб, які перебувають на державній чи громадській службі та працюючих на підприємствах державного значення³³.

Об'єднання промисловців вимагали прийняття законів, які б врегулювали правовідносини робітничих організацій і власників підприємств. Усвідомлюючи всю складність проходження такого законопроекту через уряд, Ю. Вагнер 29 червня видав обіжник «Про межі компетенції професійних робітничих організацій і власників підприємств». У преамбулі документу констатувалося, що «ненормальні умови течії життя викликали повну руїну державного господарства». Для його відновлення потрібне «побільшення праці» як з боку робітництва, так й адміністрації підприємств.

Міністр пропонував прийняти до відома і неухильного керівництва низку умов. Коло компетенції профспілок і заводських комітетів мали обмежуватися захистом професійних інтересів робітників і піклуванням про їх побут. Недопустимим оголошувалося їх втручання у розпорядчі права адміністрації, фінан-

³¹ Державний вістник. — 1918. — 31 серпня.

³² Пиріг Р. Вказ. праця. — С. 35.

³³ ЦДАВО України. — Ф. 1064. — Оп. 1. — Спр. 6. — Арк. 68зв., 71 зв.

сові і технічні заходи, встановлення контролю над виробництвом тощо. Всі підприємства, товари, вантажі, продукти, кошти, архіви, захоплені самочинними робітничими організаціями, підлягали негайному поверненню власникам. Підприємці не повинні оплачувати працю активістів профспілок, а ті не мають права вимагати оплати. За робітничими організаціями залишалося право на об'єднання і страйки, за виключенням підприємств державного та муніципального значення. Однак при цьому недопустимі насильства з боку робітників, зокрема псування майна і машин, утиски адміністрації тощо. Всілякі претензії, які не погоджуються адміністративним шляхом чи через примирюючі установи, підлягають розгляду в загальних судових установах. Укладені раніше колективні договори оголошувалися не обов'язковими для сторін. Ні про які обмеження прав власників підприємств у обіжнику не йшлося. Слід зауважити, що документ був офіційно опублікований лише у середині жовтня³⁴.

30 червня Рада Міністрів ціле засідання присвятила детальному обговоренню, повернутих раніше міністерству на доопрацювання законопроектів про заснування спеціального Комітету праці та організацію громадських робіт. Питання розглядалися у закритому режимі, досить повно протокольовані і занесені до секретного журналу. Уряд констатував, що підняті міністром праці питання заслуговують на найсерйознішу увагу, оскільки завдання відновлення господарської могутності країни потребує налагодження нормальних відносин між підприємцями і робітниками. Однак було зауважено, що головною вадою законопроекту є надання права голосу лише представникам робітників і промисловців. Оскільки їх думки можуть різко розходитися і викликати нападки на уряд. Тому у комітеті має бути присутня третя сторона — представники різних відомств. Квота кожної з сторін складала 8 членів комітету.

Була внесена низка поправок, спрямованих на обмеження ролі голови Комітету праці — за посадою міністра праці. До складу комітету вводилися два професори — економісти, які запрошувалися за згодою міністрів праці та торгівлі і промисловості. Визначення галузей, які мають делегувати представників до Комітету праці також мало проводитися за погодженням глав цих двох відомств. Серйозні перепони ставилися щодо делегування представників професійних спілок та робітничих організацій, статuti яких мали бути зареєстровані відповідним законом і з дотриманням правил, «які дозволяють визнавати їх дійсними представниками відповідного кола робітників». Такі застереження були зовсім не випадковими, адже більшість робітничих і профспілкових організацій була зареєстрована у добу Тимчасового уряду та Центральної Ради, а до складу їх правлінь входило чимало членів російських і українських лівих партій. У постанові вказувалося, що Мінпраці не володіє такими відомостями, тому міністерства внутрішніх справ і юстиції мали з'ясувати яким чином були обрані нині діючі профспілки та інші організації й поінформувати Раду Міністрів. Окремо зверталася увага міністерства юстиції на те, щоб окружні суди не реєстрували статuti організацій, які містять пункти, що суперечать чинному

³⁴ Державний вістник. — 1918. — 16 жовтня.

законодавству. До Комітету праці мали делегуватися особи, які досягли 25-річного віку. З цими поправками закон був направлений за затвердження гетьманом³⁵.

У той же час прийняття законопроекту «Про організацію громадських робіт і виділення коштів на їх проведення» знову було відкладено, а Ю. Вагнера зобов'язали з усіх дотичних до цієї справи питань знестися з іншими відомствами і з'ясувати питання перевезення, харчування, житла залучених працівників. Зрозуміло, що таких відомств, органів місцевого самоврядування було чимало і відповідні узгодження вимагали часу. Тому тільки через місяць справа дійшла до конкретного асигнування коштів на громадські роботи. У постанові Ради Міністрів від 26 липня вказувалося, що це форма підтримки безробітних і реалізується вона у вигляді позичок органам місцевого самоврядування. Вони не мають бути безпроцентними, а розмір процентів визначають міністерства внутрішніх справ і фінансів. Організація робіт мала проходити під контролем міністерства праці, яке наглядає за залученням безробітних через біржі праці.

Постанову уряду про організацію громадських робіт та виділення для цих цілей 2,5 млн. крб. П. Скоропадський затвердив 5 серпня. Відповідно до постанови кошти мали отримати: Київська міська дума — на укріплення Андріївської гірки 150 тис. крб.; Ніжинська міська дума — на будівництво мостів через річку Остер 56 тис.; Міністерство шляхів — на розробку кам'яних кар'єрів 2 млн. крб.; Міністерство земельних справ — на впорядкування місцевості навколо могили Т.Г. Шевченка 51,5 тис. крб.; Волинське губернське земство — на заготівлю деревини для житлового будівництва 300 тис. Кілька пропозицій щодо асигнування комунальних потреб органів самоуправління Одеси і Кам'янця-Подільського були передані на висновки Малої Ради³⁶. У цей же час Ю. Вагнер спробував провести через уряд постанову про організацію з безробітних дружин для сільськогосподарських робіт. Однак було прийнято рішення відмовитися від формування таких дружин з огляду на відсутність потреби в них у сільській місцевості³⁷.

Тільки на початку серпня після тривалого узгодження членського складу та регламенту розпочав роботу Комітет праці. На першому засіданні Ю. Вагнер наголошував, що його головним завданням буде праця в галузі соціального законодавства, яке вже ґрунтовно розроблене на Заході. Після призначення заступником міністра праці проф. В. Косинського він фактично очолив Комітет праці. Основна робота по підготовці законопроектів велася у структурних підрозділах Мінпраці, зокрема у департаментах законодавчих внесень та відносин між працею і капіталом.

Восени Комітетом праці були підготовлені перші галузеві нормативні документи, зокрема давно очікувані Правила про порядок розгляду спірних справ між роботодавцями та робітниками. Слід наголосити, що вони значною мірою залишили у силі досить демократичні положення законів Тимчасового уряду. Правила ввів у дію Ю. Вагнер своїм обіжником від 7 вересня³⁸.

³⁵ ЦДАВО України. — Ф. 1064. — Оп. 1. — Спр. 6. — Арк. 75–76 зв.

³⁶ Там само. — Арк. 133–133 зв.

³⁷ Там само. — Арк. 126 зв.

³⁸ Державний вістник. — 1918. — 16 жовтня.

Однак законопроекти, які потребували урядового схвалення проходили через Раду Міністрів з певними труднощами. Комітет праці підготував зміни до «Устава о промышленном труде» 1913 р., фактичного зводу законів про охорону праці у Російській імперії. Проект закону був схвалений Малою Радою і 9 вересня поданий на розгляд уряду. Цього разу міністри зажадали питання попередньо обговорити на нараді за участю представників Міністерства торгівлі і промисловості та інших зацікавлених відомств. Після чого повторно внести на розгляд Ради Міністрів (Великої Ради)³⁹.

Не дивлячись на вимоги Ф. Лизогуба і прохання міністра фінансів А. Ржепецького терміново підготувати положення про міністерства, його штати та кошторис, відомства зволікали з цим. Одним з перших це зробив Ю. Вагнер і 13 серпня «Статут Міністерства праці» був винесений на розгляд Ради Міністрів. Опоненти міністра праці 5 голосами проти 4 домоглися виключення з статуту принципового положення про контроль Мінпраці за втіленням у життя законів про охорону праці, мотивуючи тим, що це функція усіх відомств. Містилися й застереження проти того, щоб заходи з охорони праці носили державний, а не класовий характер. Однак статут міністерства не був затверджений, оскільки його штати ще знаходилися на експертизі у Малій Раді Міністрів. Тільки 8 жовтня її голова М. Гаврилов доповів на засіданні уряду результати розгляду штатів Мінпраці. Після внесення несуттєвих правок штатний розпис міністерства був схвалений. Чисельність апарату скоротилася на третину⁴⁰.

Це був час коли лідери опозиції, очолюваної В. Винниченком, вели активні переговори з П. Скоропадським про зміни у складі уряду з метою його українізації. 17 жовтня Ю. Вангер разом з іншими міністрами, які складали кадетське крило уряду підписав записку про необхідність зміни політичного курсу України у бік федерування з найбільшовицькою Росією. Наступного дня гетьман відправив весь уряд у відставку. Ю. Вагнер усвідомлював, що шансів увійти до нового складу уряду у нього мало. 19 жовтня на останньому засіданні першого уряду Ф. Лизогуба він домігся ухвали про надання працівникам міністерства, які підпадали під скорочення, вихідної допомоги у розмірі двохмісячного утримання. Це була остання доповідь Ю. Вагнера у Раді Міністрів⁴¹.

Після падіння гетьманату він якийсь час перебував у Петрограді, а в 1920 р. з другою дружиною і дітьми виїхав до Королівства сербів, хорватів і словенців. У Белграді отримав посаду професора зоології сільськогосподарського факультету столичного університету, а також викладав у гімназії. Був провідним спеціалістом з зоології і систематики комах. Заснував Ентомологічне товариство і журнал при ньому. Входив до бюро Російського наукового інституту у Белграді. У 1920–1930 рр. вийшло більше 60 його наукових праць, в т. ч. підручник «Початковий курс природознавства». У 1932 р. учений вийшов на пенсію.

³⁹ ЦДАВО України. — Ф. 1064. — Оп. 1. — Спр. 6. — Арк. 255.

⁴⁰ Там само. — Спр. 7. — Арк. 10.

⁴¹ Там само. — Арк. 19 зв.

За відомостями його онуки В. Вагнер, з вступом Червоної армії в Югославію він виїхав до Австрії, де й помер на початку 1946 р. Матеріали довідника «Незабытые могилы» датують його смерть 4 квітня 1945 р.⁴² Місце поховання залишається невідомим.

---

⁴² *Фокин С.* Вказ. праця. — С. 109–115; *Козлитин В.* Русская и украинская эмиграция в Югославии. 1919–1945. — Х., 1996. — С. 321–322; *Косик В.* Что мне до Вас, мостовые Белграда?: Очерки о русской эмиграции в Белграде (1920–1950-е годы). — М., 2007. — Ч. 1. — С. 47.

16.2. Максим Славинський — міністр праці (жовтень—листопад)

На початку жовтня 1918 р. розпочалися прямі переговори лідерів Українського національного союзу В. Винниченка і А. Ніковського з гетьманом П. Скоропадським щодо змін у складі Ради Міністрів з метою посилення його українськими діячами. Київські політичні кола жваво обговорювали можливі кандидатури міністрів. Коментуючи відомості про вірогідних претендентів, Є. Чикаленко 5 жовтня записав у щоденнику: «на посаду державного контролера М.А. Славинського, людину кебетливу, але ледачу до роботи; коли треба сказати промову широко українську, то Максим Антонович на це сама підходяща людина, а як прийде до праці, то М. А. раз у раз ухилиться і сховається; в найтяжчі часи для українського руху про його й чутки не було, впливав чи виринав він тільки в часи загального підвищення. Так було з ним і в 1905 році, і тепер»¹. Дана оцінка була дещо суб'єктивною, адже подібні закиди могли бути зроблені багатьом політикам, чия активність зростала в часи революційного підйому. Водночас інший відомий український діяч О. Лотоцький писав: «В російських журналістських колах М. Славинський, навіть працюючи у виданнях суто російських, завше мав себе як українця, не зрікаючись своїх українських поглядів та не маркуючи себе «малоросом», як звичайно поступали його колеги, російські журналісти українського походження».² П. Скоропадський у спогадах дав досить розлогі характеристики переважній більшості членів усіх трьох урядів. Виняток складає лише кілька міністрів, делегованих Українським національним союзом (М. Славинський, П. Стебницький, А. В'язлов, О. Лотоцький). Очевидно, причиною тому стала їхня лише двотижнева праця в уряді, яка завершилася відставкою всього кабінету.

Під час переговорів щодо формування уряду представники УНС послідовно відстоювали кандидатуру М. Славинського. У запропонованому 17 жовтня А. Ніковським німецькому генконсулу у Києві генералу Е. Тілю списку нового кабінету він значився державним контролером. На посаду міністра праці намічався М. Корчинський — соціаліст — федераліст, колишній начальник канцелярії ге-

---

¹ Чикаленко Є. Щоденник. — Т. II. — С. 131.

² Верстюк В., Осташко Т. Діячі Української Центральної Ради. Біографічний довідник. — К., 1998. — С. 159.

нерального секретарства міжнародних справ. Але П. Скоропадський замість нього власноруч німецькою мовою вписав прізвище М. Славинського³. Пропозиція гетьмана переважила і він разом з ще чотирма членами УПСФ, посланцями Українського національного союзу ввійшов до другого уряду Ф. Лизогуба, замінивши на посаді міністра праці кадета Ю. Вагнера.

Славинський Максим Антонович народився у серпні 1868 р. у с. Ставищі на Київщині в селянській родині. Навчався у 2-й Київській чоловічій гімназії. Закінчив юридичний та історико-філологічний факультети Київського університету. Ідейний світогляд М. Славинського формувався під впливом громадівського руху 1880-х рр. Він рано включився до національно-культурного руху, належав до Української демократично-радикальної партії, як публіцист писав на актуальні теми тогочасного суспільного життя. У кінці 1890-х рр. жив у Катеринославі, редагував газету «Придніпровський край». У 1898 р. переїхав до Петрограда, де був співредактором газет «Северный курьер», «Свобода и право», «Свободная мысль», секретарем редакції журналу «Вестник Европы». Брав участь у російсько-японській війні. У сучасній довідковій літературі міститься інформація про обрання М. Славинського депутатом 1-ї Державної думи⁴. Вивчення біографічного довідника депутатів Державних дум Російської імперії свідчить про безпідставність такого твердження⁵. Він дійсно співпрацював з Українською парламентською фракцією, редагував її друкований орган «Украинский вестник» (травень–вересень 1906 р.), в якому публікувалися статті М. Грушевського, М. Могиланського, звіти депутатів І. Шрага, С. Шемета, Ф. Штейнгеля та інших. У 1914–1916 рр. був видавцем і технічним редактором першого українознавчого довідника «Украинский народ в его прошлом и настоящем» у двох томах.

М. Славинський став одним з організаторів велелюдної української демонстрації у Петрограді 12 березня 1917 р., брав участь у зустрічі української делегації з головою Тимчасового уряду Г. Львовим, яка виклала нагальні потреби організації життя краю. Він увійшов до виконавчого комітету Української національної ради, очолюваної О. Лотоцьким⁶. Очевидно, ставлення керівництва Центральної Ради до М. Славинського було неоднозначним. Коли Тимчасовий уряд почав створювати комісію з розробки проекту закону про вибори Установчих зборів, то О. Лотоцький писав М. Грушевському «особисто довірочно», що не бачить нікого іншого українським представником у комісії, ніж М. Славинський, «але не відважилися виставляти його кандидатуру, бо сподівалися негативного відношення до неї в Центральній Раді»⁷. Сумніви були небезпідставними, оскільки своїм посланцем до складу згаданої комісії Центральна Рада визначила М. Тка-

³ Крах германской оккупации на Украине. — М., 1936. — С. 180–181.

⁴ Енциклопедія історії України. — К., 2012. — Т. 9. — С. 622.

⁵ Депутаты Государственной Думы [Электронный ресурс] — Электрон. текст. дан. — Режим доступа: http://www.hrono.ru/biograf/bio_d/deputatyk.php. — Дата обращения: 02.11.2015.

⁶ Український національно-визвольний рух. Березень–листопад 1917 року. Документи і матеріали. — К., 2003. — С. 54. 70.

⁷ Там само. — С. 319.

ченка. На травневих переговорах делегації УЦР з міністрами Тимчасового уряду Українську національну раду Петрограда репрезентував П. Стебницький⁸.

У вересні 1917 р. М. Славинський як представник Тимчасового Уряду взяв участь у роботі з'їзду народів Росії у Києві. У своїй промові він наголошував, що «в Росії одинокою формою, яка забезпечить і політичні і національні свободи являється форма автономного устрою». Водночас він заявив, що Тимчасовий уряд не вважає за можливе проголосити федеративний устрій до Установчих Зборів. Намагаючись виправдати урядову позицію, він запевняв делегатів, що «правительство іде назустріч тій праці, що веде не тільки до автономії, а і до федерації»⁹. М. Славинський ще двічі виступав на з'їзді, незмінно відразу після М. Грушевського, і висловлював тверду впевненість, що невдовзі «виросте як російська, так і європейська та всесвітня федерація»¹⁰. Його промови містили революційну риторичку, якою була пройнята атмосфера з'їзду. Таким же пафосним був й виступ на бенкеті, який влаштувало керівництво Української партії соціалістів — федералістів на честь делегатів з'їзду¹¹.

Після жовтневого більшовицького перевороту М. Славинський залишався у Петрограді і повернувся до Києва у травні 1918 р. У сучасній літературі зустрічається твердження, що П. Скоропадський особисто запропонував йому зайняти посаду члена ради міністра закордонних справ¹². Навряд чи гетьман був знайомий з М. Славинським і тим більше міг пропонувати йому другорядну посаду. Запрошення до МЗС він дістав від міністра Д. Дорошенко, який його давно і добре знав¹³. Після призначення О. Шульгіна послом до Болгарії політичну комісію української делегації на мирних переговорах з РСФРР очолив М. Славинський¹⁴. До її складу входили відомі українські діячі В. Прокопович, О. Лотоцький, М. Левицький, Д. Донцов, Є. Чикаленко, К. Мацієвич та інші. В офіційних матеріалах і стенограмах мирних переговорів прізвище М. Славинського згадується лише один раз, коли голова російської делегації Х. Раковський попросив його не відволікати С. Шелухіна розмовами¹⁵. Але в стенограмах мало представлені й голови інших комісій, основне завдання яких полягало у підготовці інформаційних матеріалів, проектів заяв, нот та декларацій, які оприлюднював голова делегації. Крім того, М. Славинський входив до комісії з підготовки законопроектів про громадянство Української Держави, який на початку липня був затверджений П. Скоропадським¹⁶. На початку серпня 1918 р. між Українською Державою і Всевеликим військом Донським була укладена угода про двосторон-

⁸ Там само. — С. 325.

⁹ Українська Центральна Рада. Документи і матеріали у 2-х томах. — К., 1996. — Т. 1. — С. 289.

¹⁰ Там само. — С. 306.

¹¹ Нова Рада. — 1917. — 14 вересня.

¹² Дзеркало тижня. Україна. — 2000. — 22 вересня.

¹³ *Дорошенко Д.* Мої спомини про недавнє минуле (1914–1920 рр.). — К., 2007. — С. 262.

¹⁴ Мирні переговори між Українською Державою та РСФРР 1918 року. Зб. документів. — Київ–Нью-Йорк–Філадельфія, 1999. — С. 9.

¹⁵ Там само. — С. 226.

¹⁶ *Дорошенко Д.* Історія України 1917–1923 рр. — К., 2002. — Т. II. — С. 106, 108.

ні відносини. Офіційним послом Дону у Києві став генерал О. Черячукін. У відповідь до Новочеркаська у вересні була направлена тимчасова дипломатична місія на чолі з М. Славинським¹⁷. Очевидно його повернення до Києва було обумовлене формуванням нового уряду, в якому він зайняв посаду міністра праці.

Перше організаційне засідання новопризначеної Ради Міністрів відбулося у п'ятницю 1 листопада 1918 р. Був складений календарний план доповідей міністрів на період з 5 по 15 листопада. Після двотижневої перерви міністри намагалися втиснути у розклад роботи нагальні питання своїх галузей, насамперед фінансового характеру. Доповідь міністра праці була включена на 15 листопада¹⁸. За два тижні М. Славинський не вніс на розгляд уряду жодного профільного питання. Єдина проблема, яку за цей період законодавчо розв'язав уряд, стосувалася порядку утворення регіональних бірж праці. Однак новий міністр до нього не мав відношення, оскільки законопроект був внесений ще Ю. Вагнером, а доповідав його голова Малої Ради Міністрів сенатор С. Завадський. Біржі мали засновуватися губернським земськими зібраннями за своїм почином або за пропозицією міністра праці¹⁹.

Схоже, що М. Славинський свою міністерську місію розглядав через призму максимальної українізації діяльності уряду і часто виступав з питань національного, зовнішньополітичного характеру. Зокрема 6 листопада він зробив позачергову заяву про необхідність вжити енергійних заходів проти розпорядження польського уряду австрійським підрозділам з польським складом залишатися на території України. Рада Міністрів доручила заступнику глави МЗС підготувати ноту протесту і передати її Варшавському регентському урядові²⁰. Іншого разу М. Славинський звернув увагу колег на зайняття румунськими військами деяких населених пунктів на території Української Держави. Знову МЗС отримав доручення протестувати через українських дипломатів у Румунії і повідомити про це держави Згоди²¹. 12 листопада він наполягав на вжитті негайних заходів з повернення на батьківщину українських громадян, висланих з України за вироками німецьких військово-польових судів. Постановили звернути увагу МВС на дану проблему. Коли розглядалося питання про видання друкованого органу міністерства торгівлі і промисловості, то М. Славинський вимагав публікації редакційних статей українською мовою. Він також вніс пропозицію відмінити рішення Київської реквізичійної комісії щодо приміщення фельдшерсько-акушерської школи, хоч це питання не належало до компетенції міністерства праці²².

14 листопада на засіданні уряду М. Славинський від імені української групи домагався виступу з позачерговою заявою, однак в. о. прем'єра А. Ржепецький приступив до розгляду питань порядку денного і надав йому слово лише опів-

¹⁷ Дорошенко Д. Історія України 1917–1923 рр. — Т. II. — С. 136.

¹⁸ ЦДАВО України. — Ф. 1064. — Оп. 1. — Спр. 7. — Арк. 34.

¹⁹ Там само. — Арк. 36.

²⁰ Там само. — Арк. 30 зв.

²¹ Там само. — Арк. 38.

²² Там само. — Арк. 41.

ночі. М. Славинський різко критикував заборону проведення Національного конгресу міністром внутрішніх справ В. Рейнботом і вимагав її скасування, порозуміння з Українським національним союзом, проведення більш демократичної внутрішньої політики. Головуючий поставив викладені вимоги на голосування. В результаті перевагу в один голос (8 проти 7) отримала права, проросійська частина міністрів. «Українці» заявили, що не можуть брати на себе відповідальність за шкідливу політику кабінету і мають намір скласти з себе обов'язки членів уряду. Однак оголосити її не встигли, оскільки П. Скоропадський випередив їх, відправивши у відставку увесь склад уряд. М. Славинський залишив гетьманський палац о 3-й годині ночі 15 листопада, не відаючи, що у типографіях вже набиралися гетьманські грамота про федерування з найбільшовицькою Росією і наказ про новий склад уряду, в якому посаду міністра праці погодився зайняти його заступник В. Косинський²³.

Після встановлення влади Директорії за рекомендацією голови уряду В. Чеховського 3 січня 1919 р. М. Славинський був призначений послом УНР у Чехії²⁴. Очевидно, саме цим пояснюється те, що він єдиний з міністрів, які належали до української групи другого уряду Ф. Лизогуба, не допитувався Верховною слідчою комісією. На початку лютого дипломатична місія прибула в Прагу. До її складу входили журналіст О. Бочковський, Вас. Королів, волинський чех В. Швиговський, а також проф. С. Смаль-Стоцький, який мав опікуватися питаннями ЗУНР²⁵. Діяльність посольства була ускладнена тим, що уряд Чехословаччини не визнав самостійність УНР, а відтак й юридичний статус диппредставництва, хоч й надавав сприяння у його роботі. У серпні М. Славинський брав участь у нараді послів, яку проводило у Карлових Варах міністерство закордонних справ УНР. У листі до голови Директорії С. Петлюри він писав, що не слід орієнтуватися на «світову революцію», як ідею більшовиків, частини соціал-демократів і есерів. Радив не проводити акцій, які б йшли у розріз з діями гегемонів Європи — Англії та Америки, настоювати на незалежності України, щоб бути суб'єктом міжнародного права тощо²⁶.

Головні зусилля посольства М. Славинський зосередив на пропагандистській роботі, інформуванні європейської громадськості про історію, культуру, традиції, тогочасний політичний курс УНР. Восени 1919 р. було створене прес-бюро місії й т. зв. Кошицький пункт для забезпечення національно-культурних запитів українців Закарпаття. Засновано Український громадський клуб, відкрито курси української мови, видавався часопис «Народ». Після втрати УНР державності діяльність місії ускладнилася, а у березні 1923 р. на вимогу глави МЗС Чехословаччини Е. Бенеша була припинена. М. Славинський залишився у

²³ Там само. — Арк. 44.

²⁴ Директорія, Рада Народних Міністрів Української Народної Республіки. 1918–1920. Документи і матеріали у 2-х томах. — К., 2006. — Т. I. — С. 150.

²⁵ Бетлій О. Україна 1919–1923: пражський проект // Європа. — Варшава, 2006. — Т. 6. — С. 122.

²⁶ Історія української дипломатії: перші кроки на міжнародній арені (1917–1923 рр.). Документи і матеріали. — К., 2010. — С. 336–337.

Празі, займався науково-педагогічною діяльністю, викладав курси з історії України, європейської історії та літератури в Українському педагогічному інституті та Українській господарській академії. Як публіцист, він плідно співпрацював з українськомовними виданнями «Літературно-науковий вістник», «Діло», був кореспондентом паризького часопису «Тризуб». Брав активну участь у громадській роботі: тривалий час головував у Республіканському демократичному клубі, входив до правління Головної української еміграційної ради, виступав з доповідями на наукових конференціях, викриваючи терористичну більшовицьку владу в СРСР²⁷.

Після зайняття Праги гітлерівцями допитувався гестапо на предмет його ставлення до окупаційного режиму, відмовився від співпраці з організаціями, які підтримували III Рейх. З приходом Червоної армії у кінці травня 1945 р. був заарештований співробітниками «Смершу», перевезений до Києва і утримувався Лук'янівській в'язниці. Після кількох місяців допитів у листопаді був складений обвинувальний висновок. Йому інкримінувалися активна участь у боротьбі «за відторгнення України від Радянського Союзу та створення української буржуазної держави», антирадянській агітації, співпраці з петлюрівськими виданнями тощо. Справу М. Славинського мав розглядати військовий трибунал НКВС, але він помер від виснаження 23 листопада 1945 р. Реабілітований у серпні 1993 р.²⁸

---

²⁷ *Очеретяний В.* Громадсько-політична та наукова діяльність М.А. Славинського (1868–1945 рр.). Автореф. дис. ... канд. іст. наук. — Запоріжжя, 2009. — С. 14–16.

²⁸ *Иваницкая С.Г.* Забвение и слава в судьбе Максима Антоновича Славинского (1868–1945) // *Слава и забвение: Парадоксы биографики: Сб. научных статей.* — СПб., 2014. — С. 221–235; *Дзеркало тижня. Україна.* — 2000. — 22 вересня.

16.3. Володимир Косинський — міністр праці (листопад—грудень)

Усвідомлення членами Ради Міністрів близького завершення Світової війни поразкою Німеччини примушувало шукати варіанти дій врятування України, які по різному бачилися проукраїнською і проросійською групами уряду. Перша — вбачала у втраті П. Скоропадським німецької військової підтримки можливість повалення гетьманського режиму у мирний спосіб через скликання Національного конгресу або ж шляхом збройного повстання і відновлення УНР. Друга — сподівалася на підтримку Антантою України при умові її входження до відновлюваної єдиної Росії. На початку листопада 1918 р. міністри-русофіли А. Ржепецький, В. Рейнбот, С. Гербель, С. Завадський на вузькій нараді заслухали доповідь про поточне міжнародне становище присяжного повіреного І. Дусана, який щойно повернувся з Ясс. Домовилися відверто поінформувати гетьмана про вкрай негативне сприйняття Української Держави представниками Антанти у Яссах і запропонувати П. Скоропадському програму дій. Більшість міністрів на чолі з виконувачем обов'язків прем'єра А. Ржепецьким (Ф. Лизогуб вже виїхав до Криму — Р.П.) подасть у відставку, а гетьман прийме її і доручить С. Гербелю сформувати новий уряд з осіб русофільського спрямування. Після певних вагань П. Скоропадський прийняв і реалізував цей план¹. С. Гербель отримав повноваження на формування нового уряду. Портфель міністра праці було запропоновано членові партії кадетів В. Косинському — відомому ученому-економісту, який з серпня працював заступником міністра. Очевидно, приймаючи цю пропозицію однопартійців, він поділяв їх сподівання на можливість врятування України у відновленій Великоросії. Відмовитися від посади він не міг ще й з тієї причини — щойно був призначений указом гетьмана дійсним членом Української академії наук.

Володимир Андрійович Косинський народився у 1864 р. в с. Дорошівка Глухівського повіту Чернігівської губернії поміщицькій родині, яка належала до давньої української шляхти. Навчався у Новгород-Сіверській гімназії. Вищу освіту отримав у Московському університеті на фізико-математичному та юридичному факультетах. У 1891 р. талановитий молодий науковець був залишений в університеті для підготовки до професорського звання при кафедрі політичної

---

¹ Гетман П.П. Скоропадский. Украина на переломе. 1918 год. Сб. документов. — М., 2014. — С. 117; *Скоропадський П.* Спогади. — С. 304.

економії і статистики. Його вчителем був відомий учений О. Чупров. В. Косинський вивчав проблеми кредитної кооперації як засобу піднесення сільського господарства. З цією метою два роки перебував у науковому відрядженні в Німеччині та Австрії. Після повернення до Москви працював приват-доцентом університету. У 1901 р. захистив магістерську дисертацію «Установи дрібного кредиту в Німеччині». У наступні роки займав посаду ад'юнкт-професора Ризького політехнічного інституту. З 1904 р. працював у Новоросійському університеті екстраординарним професором, деканом юридичного факультету. Одночасно готував докторську дисертацію, яку 1907 р. захистив у Московському університеті за монографією «До аграрного питання. Селянське і поміщицьке господарство». Разом з колегами по Новоросійському університету домагався демократизації вищої школи, відміни університетського статуту 1884 р. За це Одеський генерал-губернатор у липні 1908 р. відсторонив від викладацької роботи групу професорів, в т. ч. й В. Косинського². Але ще раніше він подав документи на конкурс до Київського політехнічного інституту і був затверджений екстраординарним професором кафедри політичної економії сільськогосподарського відділення. Він також викладав у Київському комерційному інституті курс з історії та теорії політичної економії. За рекомендацією М. Василенка, з яким був знайомий ще з гімназійних років, він вступив до Українського наукового товариства. А згодом й до партії кадетів³. На всеросійському сільськогосподарському з'їзді у Києві (1913 р.) він виступив з доповіддю «Декілька слів з приводу еволюції в сільському господарстві». Її положення привернули увагу В. Леніна, який затаврував доповідача як «буржуазного професора». В 1913–1914 рр. перебував у науковому відрядженні у Німеччині, Австрії та Швейцарії. Лютневу революцію 1917 р. зустрів прихильно, сподіваючись на демократизацію суспільного життя, нові перспективи наукових досліджень. Він брав участь у діяльності створеного Тимчасовим урядом Головного земельного комітету, Ліги аграрних реформ, Державної економічної наради. В цей час він публікує фундаментальне дослідження «Основні тенденції у мобілізації земельної власності і їх соціально-економічні фактори»⁴.

В. Косинський входив до складу Української Центральної Ради. Спеціальна комісія з її поповнення своїм рішенням від 29 липня 1917 р. кооптувала його в числі 140 представників національних меншостей до цього представницького органу українського народу. Мандатна комісія 6-ї сесії УЦР 8 серпня підтвердила його членство⁵. Очевидно, це було формальним актом, оскільки жодних відомостей про його участь у роботі Центральної чи Малої Ради не виявлено.

² Матвеева Л.В. Академік Володимир Косинський // Члени — засновники Національної академії наук України. — К., 1998. — С. 323–324.

³ Вороненко В., Кістерська Л., Матвеева Л., Усенко І. Микола Прокопович Василенко. — К., 1991. — С. 103.

⁴ Горкіна Л. Академік В.А. Косинський: сучасний погляд на життєвий шлях та наукову спадщину українського ученого // Історія народного господарства та економічної думки України. — 2007. — Вип. 39–40. — С. 207–210.

⁵ Українська Центральна Рада. Документи і матеріали у двох томах. — К., 1996. — Т. I. — С. 240.

Навряд чи він поділяв погляди її лідерів на шляхи розв'язання аграрного питання через соціалізацію землі.

Після встановлення гетьманської влади В. Косинський як відомий учений — аграрник був включений до складу очолюваної В. Вернадським комісії з підготовки законопроекту про утворення Української академії наук. Безпосередньо працював над пропозиціями щодо складу кафедр «юридичного класу»⁶. 12 серпня за поданням міністра праці Ю. Вагнера уряд схвалив призначення заступником міністра проф. В. Косинського⁷. П. Гай — Нижник помилково датує його вступ на цю посаду 10 травня, а І. Усенко відносить до жовтня⁸. Вибір був не випадковим, адже вони були колегами по роботі на сільськогосподарському факультеті Київського політехнічного інституту, обидва належали до партії кадетів.

29 серпня В. Косинський вперше взяв участь у засіданні Малої Ради Міністрів, де за посадою представляв міністерство. Цього дня він вніс на розгляд проект тимчасового статуту про спільні комісії при комісарах праці. Однак колеги відклали його, оскільки ще не було затверджене положення про інспекцію праці. На наступному засіданні він просив затвердити липневі видатки міністерства праці у сумі 45 тис. крб. Але Мала рада затвердила лише 20 тис. крб.⁹ Загалом питання фінансування апарату міністерства і його установ В. Косинському доводилося вносити на розгляд Малої Ради Міністрів досить часто. І від її ухвал залежало подальше прийняття рішення «великим» урядом. В галузі охорони праці, соціального страхування Українська Держава продовжувала послуговуватися дореволюційним російським законодавством, тому міністерство праці періодично вносило на розгляд уряду пропозиції щодо перегляду певних статей царських законів¹⁰.

З приходом В. Косинського було завершено складання штатів центральних установ відомства. У кінці вересня він подав їх на розгляд Малої Ради Міністрів. Обговорення було досить активним. Міністерству було запропоновано врахувати висловлені зауваження і побажання. Зокрема, йшлося про недоцільність утворення окремого департаменту законодавчих подань та необхідність скорочення кількості департаментів до трьох, зменшення канцелярій департаментів, зрівняння оплати праці членів ради міністра. Представник Мінфіну наполягав на скороченні кількості заступників міністра праці до одного¹¹. Врешті так і сталося, оскільки після звільнення Б. Шлегеля В. Косинський залишився єдиним заступником міністра. На цій же посаді він залишався й за нетривалого функціонування другого уряду Ф. Лизогуба, в якому міністром праці був український діяч М. Славинський.

⁶ Енциклопедія історії України. — К., 2008. — Т. 5. — С. 210.

⁷ ЦДАВО України. — Ф. 1125. — Оп. 1. — Спр. 6. — Арк. 163 зв.

⁸ *Гай-Нижник П.* Міністерство праці Української Держави і робітниче законодавство Гетьманату 1918 р. у світлі невідомих документів // Збірник наукових праць Науково-дослідного інституту українознавства. — К., 2007. — Т. XVIII. — С. 325–350; Енциклопедія історії України. — К., 2008. — Т. 5. — С. 210–211.

⁹ ЦДАВО України. — Ф. 1064. — Оп. 1. — Спр. 12. — Арк. 19 зв., 25.

¹⁰ Там само. — Арк. 42.

¹¹ Там само. — Арк. 51 зв.

15 листопада 1918 р. В. Косинський вперше взяв участь у засіданні нового уряду С. Гербелья в якості міністра. Порівняно з своїми попередниками він був найбільш фахово підготовлений для цієї ролі. Чотири місяці праці на посаді заступника міністра, постійна участь у роботі Малої Ради Міністрів, головування в Комітеті праці дозволили йому оволодіти усім комплексом галузевих проблем, розв'язання яких залежало від розробки і затвердження нового законодавства у сфері відносин робітників і працедавців, боротьби з безробіттям, соціального страхування тощо. Тому одним з перших законів, які він подав на розгляд уряду був законопроект про Раду у справах страхування. Це питання обговорювалося на трьох засіданнях 21, 22, і 23 листопада в закритому режимі і заносилося до окремого журналу. 23 листопада було розглянуто й питання про районні присутствія з питань соціального страхування. Ні ходу обговорення, ні постанов з цього питання виявити в матеріалах Ради Міністрів не вдалося. Однак його кількаразовий розгляд пояснюється насамперед складністю пошуку балансу сил, представлених у цьому важливому органі. 3 грудня В. Косинський подав до уряду інший важливий законопроект про інспекцію праці. Було ухвалено доручити В. Косинському і міністру торгівлі і промисловості С. Мерінгу узгодити цей законопроект з пропозиціями створити установи фабричної інспекції, а після цього розглянути обидва законопроекти одночасно¹². 11 грудня законопроект про інспекцію праці знову був поданий на розгляд уряду. Але тепер інтерес до нього виявили інші міністри. Було ухвалено законопроект попередньо розглянути на нараді під головування В. Косинського за участю представників міністерств торгівлі і промисловості, фінансів, шляхів сполучень, юстиції, землеробства і охорони здоров'я. Було намічена дата наради — 16 грудня о 2 год. дня¹³.

Призначене ще попереднім урядом засідання Особливої наради з питань земельної реформи, зібралось 23 листопада. Опікувався його скликанням заступник міністра земельних справ В. Брунст, оскільки голова уряду С. Гербель, на якого були покладені обов'язки керівника земельного відомства, тривалий час хворів. Основну доповідь на засіданні зробив відомий економіст — аграрник, міністр праці В. Косинський. Інший член комісії, міністр юстиції В. Рейнбот у спогадах відзначав, що професор, який донедавна був впевненим апологетом наділення землею працюючих на ній, подав науково обґрунтовану доповідь, довівши, що «при розверстці всіх земель поміщицьких, колишніх удільних, державних, монастирських і міських селянин може розраховувати на прирізку йому $\frac{1}{2}$ десятини до наділу». В. Рейнбот, полтавський поміщик і відвертий противник земельної реформи, не без задоволення констатував, що після доповіді В. Косинського засмутилися як найбільш переконані оптимісти «благодетельного чорного передела», так й прихильники пошуку щастя України у її повному відділенні від Росії¹⁴.

¹² ЦДАВО України. — Ф. 1064. — Оп. 1. — Спр. 12. — Арк. 74 зв.

¹³ Там само. — Арк. 82 зв.

¹⁴ Гетман П.П. Скоропадский. Украина на переломе. 1918 год. — С. 100.

В. Косинському вдалося довести до кінця справу з узаконенням становища крайових бірж, якою він опікувався ще будучи заступником міністра. 26 листопада Рада Міністрів схвалила їх статут. Крайові біржі могли засновуватися губернськими земськими зібраннями з власної ініціативи чи за вказівкою міністра праці. До їх функцій входило керівництво біржами праці на їхній території, регулювання обміну лишками попиту і пропозиціями між місцевими біржами, закладання мережі регіональних бірж і реєстраційно-кореспондентських пунктів, статистичне обслідування тощо. Міністерство праці мало здійснювати загальне керівництво діяльністю крайових бірж, інструктивно-методичне забезпечення, проводити періодичні наради керівників бірж. Фінансування крайових бірж проводилося на паритетних засадах казною і земськими зібраннями¹⁵. 11 грудня за поданням В. Косинського Рада Міністрів схвалила постанову про асигнування 250 тис. крб. на відшкодування органам місцевого самоврядування витрат на утримання крайових бірж¹⁶.

14 грудня, не дивлячись на усвідомлення приреченості на поразку, переважна більшість міністрів зібралася на засідання. Серед них був і В. Косинський. Цього дня міністри ухвалили тільки дві постанови. Перша — про відновлення діяльності розпущених Київської міської думи і міської управи для «охорони порядку і спокою в місті Києві і захисту інтересів громадян». Друга була прийнята після відречення П. Скоропадського від влади — «скласти з себе повноваження і передати владу Директорії»¹⁷.

В. Косинський на відміну від С. Гербеля, який зустрів переможців у робочому кабінеті, не став випробувати долю і відразу після вступу до Києва військ Директорії переховувався у знайомих. 20 грудня переніс операцію з приводу ущемлення пахової грижі і тривалий час лікувався. 8 січня Верховна слідча комісія ухвалила постанову про притягнення до відповідальності усього складу уряду С. Гербеля і окремих заступників міністрів, які, взяли «собі за завдання скасувати українську державність і прилучити Україну до Московської (Російської) Держави озброєною силою»¹⁸. Важко переживав він і раптову смерть свого колеги і товариша М. Туган-Барановського, який помер на початку січня 1919 р. по дорозі до Франції у складі української дипломатичної місії.

Крім хвороби, становище В. Косинського ускладнювалося й матеріальними труднощами. Будучи призначеним гетьманом дійсним членом Української академії наук, він як міністр не міг суміщати дві посади і фактично опинився поза штатом. Нічого доброго не віщував для нього й прихід більшовиків. Комісар Політехнічного інституту розпорядився виселити родину Косинських з квартири. 17 березня 1919 р. В. Косинський писав В. Вернадському: «Позбавлення мене штатного академіка і переведення в позаштатні рівносильно увергненню мене і моєї сім'ї у величезну матеріальну скруту в такий трагічно важкий час»¹⁹.

¹⁵ Державний вістник. — 1918. — 3 грудня.

¹⁶ ЦДАВО України. Ф. 1064. — Оп. 1. — Спр. 7. — Арк. 84.

¹⁷ Там само. — Спр. 15. — Арк. 1; Відродження. — 1918. — 15 грудня.

¹⁸ Там само. — Ф. 1125. — Оп. 1. — Спр. 3. — Арк. 36.

¹⁹ Вибрані наукові праці академіка В.І. Вернадського. — К., 2011. — Т. 2: Листування з українськими вченими. — Кн. 1. — С. 271.

Врешті тільки в червні, завдяки особистому клопотанню президента УАН В. Вернадського перед головою Раднаркому УСРР Х. Раковським, йому дозволили проживати в Україні, повернутися до роботи в академії наук і політехнічному інституті²⁰. Однак він залишався позаштатним академіком і не мав сталого заробітку. Навесні 1921 р. за рішенням спільного зібрання ВУАН його направляють на викладацьку роботу до Кам'янець-Подільського інституту народної освіти. Але й тут йому загрожує більшовицька «чистка» вишів. Він виїздить до Польщі, а в 1922 р. перебирається до Праги, працює професором Російського народного університету, Російського юридичного факультету, читає лекції в Російському інституті сільськогосподарської кооперації, Українській господарській академії в Падебрадах. У 1928 р. переїздить до Латвії, де працював професором кафедри політекономії університету, а також викладав у Російському інституті університетських знань. Помер у листопаді 1938 р., похований на Покровському кладовищі в Ризі²¹.

---

²⁰ *Матвеева Л.В.* Академік Володимир Косинський // Члени — засновники Національної академії наук України. — С. 339.

²¹ В історичній і довідковій літературі тривалий час фінал долі В. Косинського був не з'ясованим. Навіть у новітніх дослідженнях зустрічають помилкові дані про його смерть. Напр., Б. Андрусишин стверджує, що академік помер 1920 р. в еміграції. Див.: Павло Скоропадський — останній гетьман України (до 140-річчя від дня народження). — К., 2013. — С. 116.

Розділ 17

**Міністр народного здоров'я
і опікування**

Всеволод Любинський

17.1. Всеволод Любинський — міністр народного здоров'я і опікування (травень—грудень)

Кандидатура міністра народного здоров'я і опікування була визначена П. Скоропадським однією з перших ще напередодні квітневого перевороту. Ним мав стати В. Любинський, за словами гетьмана, «один з найбільш ревних членів партії»¹. Міністерство власне й створювалося під нього, адже в УНР такого урядового органу не було. Проти нього не мав заперечень генерал В. Гренер, з яким 30 квітня погоджувалися претенденти на міністерські посади. Підтримали цю кандидатуру й німецький посол А. Мумм та австрійський радник В. Принціг. Останній того дня в доповіді МЗС писав про В. Любинського як відомого ученого-бактеріолога, хоч насправді той був фармакологом. До того ж дипломат переплутав його з іншим Любинським, Миколою — колишнім заступником міністра закордонних справ УНР².

Всеволод Юрійович Любинський походив з Київщини. Він закінчив медичний факультет університету Св. Володимира і був відомим своєю лікарською практикою у Києві. Довідкові видання та дослідники історії охорони здоров'я Україні датують його життя 1840–1920 рр.³ Поза сумнівом, дата народження помилкова. За нею виходить, що міністрові здоров'я і опіки на той час вже було близько 80 років. Хоч відомо, що найстаршим за віком в уряді був сімдесятилітній державний контролер Г. Афанасьєв. Український діяч М. Галаган, який очолював департамент у міністерстві народного здоров'я і опікування, так характеризував В. Любинського — «аматор полювання, бон-віван і жуір»⁴, тобто весельчак і життєлюб. Навряд чи це стосувалося б дуже літньої людини.

В. Любинський мав консервативні українські погляди, що й привело його навесні 1918 р. до створеної П. Скоропадським Української народної громади. Його будинок став місцем напівконспіративних зібрань членів цієї політичної організації⁵. Реакція українських партій на призначення В. Любинського була

---

¹ *Скоропадський П.* Спогади. — С. 134.

² Документи о разгроме германских оккупантов на Украине в 1918 году. — М., 1942. — С. 78.

³ *Влодек А.* История здравоохранения в Украине [Электронный ресурс] — Электрон. текст. дан. — Режим доступа: http://www.health.gov.ua/www.nsf/maindocs/med_history_ru?opendocument. — Дата обращения: 02.11.2015.

⁴ *Галаган М.* З моїх споминів. — К., 2005. — С. 379

⁵ *Герашенко Т.* Українська народна громада // Український консерватизм і гетьманський рух. Вісник Київського держ. лінгвістичного університету. — 2000. — Вип. 4. — С. 207.

різною. Лідер УПСФ С. Єфремов 11 травня у газеті «Нова рада» визнавав, що переворот «стався в національних нібито формах», але коло гетьмана стоять — Ржепецькі та Гутники, Вагнери та Любинські⁶. Проте своєю політичною позицією в уряді міністр народного здоров'я довів, що зарахований до тієї «компанії» був безпідставно. Та й опозиційні партії, персоніфікуючи у меморандумі від 21 травня неукраїнськість більшості міністрів, постать В. Любинського обійшли мовчанням. Вже ретроспективно, нещадний і не завжди об'єктивний в оцінках діячів гетьманату, В. Винниченко писав: «безпартійна нікчемність, аптекар, одержав портфель за особисте знайомство з П. Скоропадським»⁷. Очевидно, з останнім твердженням слід погодитися. І все ж звинувачень міністрові в антипатіях до українства навіть він висунути не міг. Дуже несхвально оцінював колегу міністр ісповідань В. Зеньковський: «Д-р Любинський був просто нікчема — дурна і обмежена людина. Він невідомо як попав у міністри»⁸.

Умови для розгортання роботи міністерства народного здоров'я і державної опіки були більш складними, ніж інших урядових інституцій, які стали правонаступниками міністерств УНР. Більшість з них все ж успадкували певний кадровий склад, матеріальну базу, місцеві управлінські структури та установи. Департамент народного здоров'я УНР й склав основу новоутвореного міністерства. Його керівник лікар-гігієніст Б. Матюшенко — відомий діяч УСДРП, залишився на посаді вже в якості директора медичного департаменту. Він запросив до міністерства ще одного українського соціал-демократа М. Галагана, який не мав медичної освіти і став директором департаменту загальних справ. Санітарний департамент очолив відомий учений-епідеміолог О. Корчак-Чепурківський. Департаментом державної опіки керував Ю. Вітте, який проявив себе енергійним фахівцем. Освітнім відділом завідував В. Піснячевський, інформаційно-видавничим — Ю. Меленевський, який редагував міністерський «Вісник». До роботи в комісії української медичної термінології був залучений військовий медик генерал М. Галін. Упродовж кількох місяців В. Любинський не міг визначитися з кандидатурою свого заступника. Лише у середині липня він запропонував призначити на цю посаду Є. Яковенка — відомого в Росії лікаря-психіатра, який зазнавав утисків царської влади за українофільські погляди. З серпня він представляв міністерство у Малій Раді Міністрів.

Загалом до осені склалася організаційно-функціональна структура міністерства: чотири департаменти, 16 відділів і кілька допоміжних підрозділів. Поволі формувалися дорадчі органи відомства — рада міністра, учений комітет, судово-медична рада. Тимчасовий статут останньої був схвалений Малою Радою лише 13 грудня і, природно, не набув чинності⁹. У липні вийшов перший номер міністерського «Вісника». Завдяки позиції міністра В. Любинського в апараті відомства переважна більшість працівників була прихильна до української

⁶ Єфремов С. Публіцистика революційної доби (1917–1920 рр.). — К., 2014. — Т. 2. — С. 18.

⁷ Винниченко В. Відродження нації. — Київ–Відень, 1920. — Ч. III. — С. 39.

⁸ Зеньковський В. Пять месяцев у власти (15 мая — 19 октября 1918 г.). Воспоминания. — М., 1995. — С. 76.

⁹ ЦДАВО України. — Ф. 1064. — Оп. 1. — Спр. 12. — Арк. 140 зв.

справи. Ставлення до фахівців-неукраїнців було доволі толерантним, але й вони, за свідченнями М. Галагана, ніяких «вибриків» не робили. Спочатку міністерство тіснилося в адміністративних приміщеннях на Софійській площі, а потім перейшло до колишньої лікарні швидкої допомоги по вул. Рейтарській¹⁰.

В. Любинський взяв участь у першому засіданні Ради Міністрів, яке провів пізно увечері 2 травня П. Скоропадський. У наступні дні, на прохання голови уряду Ф. Лизогуба до міністрів визначити першочергові завдання своїх відомств, В. Любинський назвав боротьбу з епідеміями. Це дійсно була надзвичайно серйозна проблема, породжена тривалим перебігом війни, антисанітарією, міграцією великих людських мас. Але тільки у середині липня, коли захворювання на холеру набули епідемічного характеру, Рада Міністрів заслухала доповідь міністра і зобов'язала його негайно вжити відповідних профілактичних заходів і подати урядові перелік необхідних для цього матеріалів. У розпорядження міністерства було виділено 2 млн. крб. на боротьбу з холерною епідемією¹¹. 23 липня за поданням В. Любинського уряд схвалив зміни до положення про протичумну комісію, адже в ньому не були прописані повноваження міністерства. Питання протидії поширенню пошесних хвороб періодично розглядалися на засіданнях уряду, але асигнування для цих цілей виділялися незначні. Останній раз В. Любинський просив кошти на боротьбу з холерою 7 листопада. Замість запитаних 2 млн. крб. — дали один. Правда, через кілька днів додали ще 0,5 млн. крб. на боротьбу з інфекційними хворобами на залізницях¹². Загалом видатки на боротьбу з холерою та іншими пошестями з Державної скарбниці склали близько 10 млн. крб.¹³

Діяльність міністерств ускладнювалася відсутністю затверджених урядом положень про вищі органи виконавчої влади, в яких би були зафіксовані сфери і межі компетенції кожного з них. Це породжувало не лише плутанину, а серйозні міжвідомчі конфлікти. Новоутворений департамент державної опіки міністерства народного здоров'я мав низку суміжних сфер з міністерствами військовим, внутрішніх справ, освіти, громадських організацій. Це полонені, воїни-інваліди, біженці, діти-сироти та інші категорії населення, які потребували лікування і соціального захисту.

25 травня В. Любинський зробив подання Раді Міністрів про виділення 5 млн. крб. на витрати по утриманню і лікуванню упродовж трьох місяців інвалідів, які повертаються з полону, з розрахунку на 6345 ліжок. Як нерідко це бувало, уряд ухвалив асигнування лише 2 млн. крб. До того ж міністр отримав три взаємопов'язані доручення: домагатися від підвідомчих чинів і установ всілякої економії вищезазначених коштів; переглянути заново кошторис на утримання і лікування воїнів інвалідів, які ближчим часом повертаються з полону,

¹⁰ Жванко Л. Внутрішня політика Української Держави в галузі охорони здоров'я і соціального захисту населення (квітень–грудень 1918 року). Автореф...канд. іст. наук. — Х., 2002. — С. 11; Галаган М. Вказ праця. — С. 378–379.

¹¹ ЦДАВО України. — Ф. 1064. — Оп. 1. — Спр. 12. — Арк. 106.

¹² Там само. — Спр. 7. — Арк. 31.

¹³ Дорошенко Д. Історія України 1917–1923 рр. — К., 2002. — Т. II. — С. 194.

і разом з Мінфіном внести на схвалення Ради Міністрів; зайнятися негайною розробкою загального плану надання допомоги всім інвалідам і жертвам війни з обрахуванням необхідних для цих потреб грошових засобів.

Цього ж дня В. Любинський запитав в уряді ще 3 млн. крб. на потреби державної опіки. Однак таке асигнування було рішуче відхилено, а міністр міг зробити повторне подання тільки «по собрании министерством более подробных данных о действительных размерах имеющийся нужды и с надлежащим обоснованием испрашиваемого кредита»¹⁴. Слід відзначити, що такий стиль викладу властивий багатьом постановам уряду, редагованим секретарями Ради Міністрів В. Дитятиним і О. Татищевим.

На початку червня В. Любинському довелося виконувати делікатне доручення прем'єра Ф. Лизогуба. У цей час відбулося призначення представника Ради Міністрів при вищому австро-угорському командуванні в Одесі — С. Гербеля, відомого царського сановника, колишнього члена Державної ради. Уряд надав йому досить широкі повноваження, повідомивши про це С. Гербеля і австро-угорців. Але у справу втрутився Г. Ейхгорн, вважаючи, що союзники отримують певні переваги щодо поставок хліба і сировини.

Український уряд 7 червня був змушений переглянути повноваження С. Гербеля у бік їх зменшення і шукав спосіб проінформувати про це австрійське командування. Саме в цей час у службове відрядження до Одеси зібрався В. Любинський, який мав проінспектувати демобілізовані санітарні установи військового часу, а також владнати проблему захоплення австрійцями матеріалів медико-санітарного призначення з портових складів. Спеціальною постановою уряду йому доручили передати нову інструкцію С. Гербелю і Е. Бельцу, «проінформувавши їх про ті причини, які викликали зміни первісно виробленої інструкції». Після повернення з Одеси В. Любинський 10 червня зробив на засіданні уряду доповідь про виконання даного доручення, яка була прийнята до відома. Очевидно, і С. Гербель і Е. Бельц змирилися з позицією німецького командування в Україні¹⁵.

На території України, яка була близьким тилом кількох фронтів, знаходилися численні склади з матеріальними запасами військових і громадських організацій. Вони нерідко ставали здобиччю німецько-австрійських військ, спекулянтів, а то й розкрадалися. П. Скоропадський у спогадах писав, що «втрати казенного майна і незаконна його розпродаж досягли колосальних розмірів, особливо майна санітарного та обмундирувального відділів»¹⁶.

11 червня В. Любинський виступив у Раді Міністрів з позачерговою заявою про постійні необґрунтовані вимоги представників австро-угорської військової влади про надання різних матеріалів. Зокрема, йшлося про негайний відпуск 300 тис. аршинів марлі. Начальник постачання військового міністерства генерал В. Стойкін у зв'язку з даною проблемою повідомив про бажання німецького командування укласти з українським урядом договір, за яким воно б отримало

¹⁴ ЦДАВО України. — Ф. 1064. — Оп. 1. — Спр. 6. — Арк. 14.

¹⁵ Там само. — Арк. 41 зв., 46.

¹⁶ *Скоропадський П.* Спогади. — С. 187.

виключне право на купівлю різних припасів. Тоді німці перестануть розглядати ці матеріали як військові трофеї. Рада Міністрів прийняла постанову просити німецьке і австрійське головнокомандування при своїх вимогах отримання припасів із складів військово-громадських організацій мати на увазі, що у даний час урядом створюється відомство Головноуповноваженого, у відання якого й перейде розподіл цих запасів. В. Любинському доручили з приводу «марлевого» інциденту переговорити з С. Гербелем, а також австро-угорським послом Й. Форгачом¹⁷.

Щодо претензій німецького командування на частину запасів майна, яке зберігалось на складах військового відомства і громадських організацій, то для його розподілу була створена комісія у складі міністрів О. Рагози, В. Любинського та Головноуповноваженого по ліквідації установ військового часу Ю. Кістяковського. До її складу мали також запросити представників німецької цивільної адміністрації. Слід зауважити, що на майно військового часу претендували й окремі громадські об'єднання, зокрема з таким проханням звернулося Українське товариство опіки вдів і сиріт загиблих воїнів, почесним головою якого був П. Скоропадський. Уряд встановив порядок задоволення подібних запитів. Вони мали виконуватися відомством Ю. Кістяковського після відповідних висновків міністерства охорони здоров'я, «дотримуючись при цьому надзвичайної обережності у витратах запасів»¹⁸.

В. Любинський був зацікавлений в утворенні товариства Українського Червоного Хреста і використанні міністерством його чималих запасів матеріалів медично-санітарного призначення. Уряд УНР свого часу оголосив майно Російського Червоного Хреста на території України її власністю. У квітні 1918 р. відбувся установчий з'їзд Українського Червоного Хреста, серед ініціаторів якого були нинішні співробітники міністерства Б. Матюшенко та Є. Лукасевич. Однак під тиском керівника Головного правління РЧХ сенатора Б. Іваницького, який у цей час перебував у Києві, Мала Рада Міністрів дійшла висновку, що рішення уряду УНР слід відмінити і зберегти в Україні установи Російського Червоного Хреста. Що ж до його майна, то це слід вирішувати шляхом переговорів з керівництвом РЧХ. На той час у віданні Червоного Хреста знаходилися два хірургічні і п'ять протиепідемічних госпіталів у Києві, два протиепідемічних госпіталі в Конопоті, евакогоспіталь в Одесі, одинадцять польових госпіталів в основному на Правобережній Україні.

Однак Рада Міністрів, намагаючись делікатно дезавувати рішення Малої Ради, визнала, що не може цілком розділити вищенаведене припущення, оскільки воно дає привід для висновків про беззаперечну власність майна російського Червоного Хреста на території України. Розв'язання цього питання було доручене особливій нараді при міністерстві народного здоров'я і опікування¹⁹. В отриманні матеріалів Червоного Хреста було зацікавлене й військове міністерство. Врешті 25 червня уряд заслухав доповіді міністрів О. Рагози і В. Любинського та ухвалив рішення передати ліквідацію установ Червоного Хреста військового часу міністерству народного здоров'я і опікування²⁰.

¹⁷ ЦДАВО України. — Ф. 1064. — Оп. 1. — Спр. 6. — Арк. 48–48 зв.

¹⁸ Там само. — Арк. 67.

¹⁹ Там само. — Арк. 52 зв.

²⁰ Там само. — Арк. 66.

В історичній літературі зустрічаються твердження про те, що Український Червоний Хрест був окремим департаментом міністерства народного здоров'я і опікування. Насправді ж у процес передачі майна установ Червоного Хреста втрутилося відомство Головноуповноваженого з ліквідації установ військового часу. До того ж в Україні продовжувало діяти тимчасове правління Російського Червоного Хреста на чолі з Б. Іваницьким. Ще й за тиждень до падіння гетьманату він вимагав від Ради Міністрів повернення належного товариству санітарного майна і просив видати позику Державного казначейства. В. Любинському було доручено з'ясувати яке майно і позика необхідні і передати Б. Іваницькому, що український уряд буде підтримувати товариство РЧХ «доки воно буде надавати санітарну допомогу і постачати українську та інші армії, які об'єдналися проти спільного ворога — більшовиків»²¹.

Міністерство було змушене перебирати на себе все нові повноваження, особливо у сфері соціальної опіки. В Україні в цей час згортали діяльність чимало добродійних організацій, які опікували широким спектром надання соціальної допомоги пораненим, інвалідам, сиротам, вдовам — Відомство імператриці Марії, Романовський, Олексіївський, Тетянинський комітети та інші. У їхньому віданні були певні запаси матеріалів санітарно-медичного призначення, а головне — чимало установ соціальної опіки, які фактично залишилися «нічийними».

У кінці травня В. Любинський надіслав губернським старостам листа з дорученням скласти перелік закладів опіки, які потребують невідкладної допомоги. Після узагальнення цих даних департамент опіки міністерства здійснив низку заходів по передачі соціальних установ колишніх добродійних організацій у відання держави та органів місцевого самоврядування. З чималими труднощами вдалося прийняти постанову уряду про виділення 480 тис. крб. для установ соціальної опіки дітей²². Будинки сиріт залишилися у системі міністерства освіти. Постачанням протезів займався спеціальний комітет при військовому міністерстві. У кінці червня уряд виділив на протезування «увечных воинов» 350 тис. крб. Окремим пунктом постанови комітет був підпорядкований міністерству з метою нагляду за його діяльністю та використанням відпущених коштів²³.

Станом на травень 1918 р. у таборах держав Четверного союзу перебувало близько 1,6 млн. українців, головним чином в Австро-Угорщині і Німеччині²⁴. Проблема їх повернення на батьківщину була надзвичайно складною, вимагала створення певної державної інфраструктури і чималих коштів. До того ж значною мірою залежала від політичної волі керівництва Центральних держав, які неохоче розлучалися з дешевою робочою силою. На цей же час в Україні перебувало 830 тис. біженців, якими мав опікуватися спеціальний департамент МВС²⁵.

В. Любинський вніс на розгляд Ради Міністрів проект постанови про введення посади Головноуповноваженого з питань евакуації. Міністри усвідомлювали,

²¹ ЦДАВО України. — Ф. 1064. — Оп. 1. — Спр. 7. — Арк. 77.

²² Державний вістник. — 1918. — 24 вересня.

²³ ЦДАВО України. — Ф. 1064. — Оп. 1. — Спр. 6. — Арк. 72.

²⁴ *Срібняк І.* Полонені українці в Австро-Угорщині та Німеччині. — К., 1999, — С. 168–169.

²⁵ *Жванко Л., Стрілець Ю.* Політика Української Держави щодо соціального захисту біженців Першої світової війни (квітень–грудень 1918 р.). — К., 2012. — С. 55.

що підпорядкувати таку складну справу міністерству народного здоров'я та опікування було б невиправданим. Воно не мало ні достатніх кадрових сил, ні відповідної управлінської вертикалі на місцях. Тому було ухвалено рішення департамент, який опікувався біженцями залишити у віданні МВС. Мінздрав мало забезпечувати лише санітарний нагляд за біженецькою і евакуаційною справами²⁶. Слід відзначити, що посада Головноупоановаженого з питань евакуації військовополонених з Австро-Угорщини була встановлена урядом лише 8 листопада, вже в умовах фактичного розпаду Двоїстої імперії. Ним став генерал М. Савельєв²⁷.

Особистих зусиль міністра В. Любинського вимагали клопоти по «вибиванню» коштів для медичних і санітарних закладів, установ соціальної опіки. Міністр вносив численні законопроекти про виділення коштів для медичних та соціальних закладів, проходячи кожного разу Бюджетну комісію, Держконтроль, Малу і Велику ради. У серпні-жовтні уряд ухвалив низку асигнувань: 6 тис. крб. — товариству приморських курортів для хронічно хворих дітей; 839 тис. — на утримання губернських лікарських управлінь, міських та повітових лікарів; 300 тис. — на невідкладні видатки Вінницької лікарні; 480 тис. — установам опіки дітей; 708 тис. — на утримання інвалідів Харківщини; 117 тис. — для Харківського і Чернігівського попечительств у справах сліпих та інші²⁸. З чималими труднощами вдалося дістати згоду уряду на виділення 50 тис. крб. для випуску міністерського «Вістника». Заступник міністра фінансів Г. Курило заперечував, вважаючи, що не на часі кожному міністерству мати друкований орган²⁹.

10 жовтня можна назвати днем міністерства народного здоров'я і опіки в Малій Раді. Був схвалений статут уповноважених міністерства на місцях, що означало створення галузевої управлінської структури. Законопроект прийняли з певними корективами. Оскільки в цей час розпочалися українсько-кримські переговори щодо автономії півострова у складі гетьманату, то до з'ясування статусу Криму було вирішено відкласти розгляд питання про призначення уповноваженого для Таврійської округи. Замість уповноваженого в Одесі вводилася ще одна лікарська посада для Херсонської губернії. Були також визначені розміри добових, канцелярських витрат, а всього пропонувалося асигнувати 533 тис. крб.

Наступним рішенням був схвалений статут попередження та боротьби з пошесними (інфекційними — Р.П.) хворобами, прикінцева редакція якого була доручена правникам Державної канцелярії. Ще раз було підтверджена передача міністерству справи постачання «ампутованих воїнів» протезами і виділено для цих цілей 317 тис. крб. Цього ж засідання ще мали вноситися зміни до вже чинних законів у зв'язку із створенням міністерства. Однак було запропоновано врахувати їх у проекті статуту міністерства, який мав бути поданий на розгляд уряду³⁰.

19 жовтня на останньому засіданні вже фактично відставленого гетьманом уряду В. Любинський провів два законопроекти фінансового характеру — про

²⁶ ЦДАВО України. — Ф. 1064. — Оп. 1. — Спр. 6. — Арк. 89.

²⁷ Там само. — Спр. 7. — Арк. 34.

²⁸ Там само. — Спр. 1 — Арк. 151, 153зв; — Спр. 12. — Арк. 18, 48 зв, 61.

²⁹ Там само. — Спр. 12. — Арк. 26 зв.

³⁰ Там само. — Арк. 61–61зв.

виділення авансом 1 млн. крб. для лікувально-санаторних установ органів місцевого самоврядування і 100 тис. Київському комітету протезування³¹.

У жовтні, передбачаючи можливу урядову кризу, М. Василенко і В. Вернадський домагалися погодження в Раді Міністрів законопроектів щодо відкриття Української академії наук. Однак їх розгляд був відкладений. В. Вернадський 24 жовтня у листі до проф. Д. Багалія серед тих міністрів, котрі гальмують справу називав й В. Любинського. Той вважав, що для членів академії — медиків виділено мало місць і заперечував проти передачі академії Київського інституту експериментальної медицини³².

Тривала жовтнева урядова криза ніяк не торкнулася В. Любинського. Він цілком влаштував гетьмана, а лідери опозиції не вимагали його заміни. Спостережливий Є. Чикаленко занотував у щоденнику, що П. Скоропадський навіть поцікавився чому вони залишають на посаді міністра народного здоров'я і опікування. Ті відповіли, що в міністерстві проводиться українська політика і не помітно ворожості до Української Держави³³.

Д. Дорошенко згадував, що в уряді поряд з кадетською більшістю склалася група, яка умовилася між собою підтримувати національний курс по своїх міністерствах і в Раді Міністрів. До неї входили Б. Бутенко, Д. Дорошенко, І. Кістяковський, В. Любинський, О. Рагоза. Збиралися на квартирі В. Любинського і домовлялися відстоювати законопроекти, «де виступав на сцену національний момент, чи то у сфері культурно-просвітній, чи в справі державного характеру української мови»³⁴. Слід зауважити, що робити це було не легко, оскільки «українська» група складала лише одну третину кабінету міністрів першої каденції.

У середині жовтня велися важкі переговори лідерів опозиції з П. Скоропадським і Ф. Лизогубом щодо нового уряду. Вони проходили під контролем генерального консула Німеччини у Києві генерала Е. Тіля. Після зустрічей з обома сторонами він особисто складав варіанти заміщення посад. У списку, обговореному 17 жовтня з П. Скоропадським, єдиним претендентом на портфель міністра народного здоров'я і опіки значився В. Любинський. Наступного дня після переговорів Е. Тіля з Ф. Лизогубом поряд з В. Любинським з'явилася альтернативна кандидатура Р. Моллова, останнього Полтавського губернатора і колишнього начальника поліції царської Росії³⁵. Прем'єр послідовно протегував його на урядові посади, зокрема у впертій боротьбі з главою МВС І. Кістяковським домігся призначення Р. Моллова Головноуповноваженим з ліквідації установ та організацій військового часу. Однак переважила думка гетьмана і В. Любинський залишився на займаній раніше посаді. З приходом до нового уряду кількох посланців партії соціалістів — федералістів «українська» група

³¹ ЦДАВО України. — Ф. 1064. — Оп. 1. — Спр. 7. — Арк. 19 зв.

³² Вибрані наукові праці академіка В.І. Вернадського. — К., 2011. — Т. 2: Листування з українськими вченими. — Кн. 1. — С. 102.

³³ Чикаленко Є. Щоденник. — Т. 2. — К., 2004. — С. 134.

³⁴ Дорошенко Д. Мої спомини про недавнє минуле (1914–1920 рр.). — К., 2007. — С. 337–338.

³⁵ Крах германской оккупации на Украине. — М., 1936. — С. 180–181.

склала майже половину кабінету міністрів. Однак це істотно не вплинуло на державну політику в галузі охорони здоров'я і соціального захисту. Тим більше, друга каденція Ради Міністрів була рекордно короткою – лише три тижні.

У кінці жовтня з огляду на гостроту питання з протезуванням Мала Рада ухвалила виділити на умовах річної позики понад 600 тис. для розширення майстерень по виготовленню протезів, а також 2 млн. крб. на утримання та лікування інвалідів³⁶. Однак виявити постанови про затвердження цих ухвал Радою Міністрів, а значить й реального виділення коштів, нам не вдалося. На 14 листопада в уряді була запланована доповідь В. Любинського про стан справ у галузі. Однак вона так й не відбулася, а над урядом вже тяжіла нова відставка.

У цей час Німеччина капітулювала, П. Скоропадський усвідомлював необхідність зміни політичного курсу і шукав порозуміння з представниками Антанти, лідери опозиції розгорнули підготовку до повалення гетьманської влади. На 17 листопада вони призначили скликання Національного конгресу. Вбачаючи у цьому представницькому зібранні можливий сценарій державного перевороту, міністр внутрішніх справ В. Рейнбот заборонив його проведення. На засіданні уряду 14 грудня «українська» група міністрів зробила з цього приводу заяву, вимагаючи відміни розпорядження глави МВС. Поіменне голосування з даного питання фактично розколело уряд на дві частини. Перевагу в один голос (8 проти 7) отримали прихильники заборони конгресу³⁷. Журнал засідання уряду не відображає результати персонального голосування, але цілком очевидно, що без підтримки В. Любинського «українці» не мали б сім голосів. Міністри завершили засідання о третій годині ночі, не без підстав підозрюючи, що провели останнє засідання кабінету міністрів другого скликання.

15 листопада були оприлюднені федераційна грамота гетьмана, а опівдні зібрався на засідання новий склад Ради Міністрів. Її очолив С. Гербель, який у попередніх урядах був міністром продовольчих справ. В. Любинський залишився на посаді. Як і раніше це був особистий вибір П. Скоропадського. У спогадах він писав, що той «якось уживався з усіма партіями. І великороси, і українці до нього добре ставилися»³⁸. Слід відзначити, що тільки два члени кабінету — А. Ржепецький і В. Любинський втрималися на своїх посадах у всіх трьох складах урядів. Перший зарекомендував себе професійним адміністратором-фінансистом і був політично вагомою постаттю, тривалий час заміщаючи прем'єрів. Другий — користувався незмінною підтримкою гетьмана як сімейний лікар родини Скоропадських.

Місячна праця В. Любинського в останньому уряді не була позначена особливою активністю. Та й Раді Міністрів було не до справ охорони здоров'я. Значні території Української Держави були охоплені повстаннями, війська Директорії вели наступ на столицю, тому в центрі уваги кабінету міністрів були питання організації оборони, формування добровольчих загонів, хліборобських дружин, посилення Державної варти, підтримки білих армій. Саме на це у екстремому порядку виділялися мільйони карбованців, за які голосував й міністр В. Любинський.

³⁶ ЦДАВО України. — Ф. 1064. — Оп. 1. — Спр. 12. — Арк. 86, 89.

³⁷ Там само. — Арк. 44.

³⁸ *Скоропадський П.* Спогади. — С. 170.

Подані раніше міністерством документи циркулювали бюрократичними каналами, лише зрідка дістаючи схвалення уряду. За весь місяць Мала Рада розглянула лише один профільний документ — тимчасовий статут Судово-медичної ради. Він був схвалений за день до падіння гетьманату і не набрав чинності. 22 листопада Рада Міністрів затвердила правила зберігання, продажу і відпуску кокаїну. Була також підтримана пропозиція В. Любинського про надання Київському добродійному товариству безпроцентної позики у сумі 100 тис. крб. терміном на п'ять років³⁹.

Останнє запротокольоване засідання Ради Міністрів датоване 11 листопада. Не дивлячись на критичну ситуацію з обороною столиці, зібралася переважна більшість членів кабінету, включаючи й В. Любинського. Можна припустити, що засідання проводилися й у наступні дні, але їх журнали не були оформлені. Збереглися рукописна постанова останнього засідання уряду від 14 грудня про складання ним повноважень і передачу влади Директорії. Під нею поставили підписи сім міністрів, з прем'єром С. Гербелем включно. Глави міністерства народного здоров'я і опіки серед них не було⁴⁰.

В. Любинський не мав адміністративно-управлінського досвіду і достатніх вольових якостей у жорсткій внутрішньоурядовій боротьбі за відстоювання галузевих, насамперед фінансових інтересів. Досить пасивним він був й законодавчій роботі. Жодних вагомих проектів законів, які б регулювали доволі заплутані внаслідок війни правовідносини в галузі охорони здоров'я і соціальної опіки, напрацьовано не було. Міністерство продовжувало послуговуватися нормативною базою дореволюційного часу, вносячи до них певні корективи, викликані нагальними потребами управління галуззю. Начальник гетьманського штабу генерал Б. Стеллецький відносив В. Любинського до групи міністрів, які подавали П. Скоропадському не опрацьовані доповіді, а лише сирий матеріал, а той соромився повертати ці сурогати авторам⁴¹. Однак у загальному підсумку глава держави залишив позитивну оцінку діяльності міністра народного здоров'я і опіки: «Д-р Любинський, хороша людина, чесна. У раді (міністрів — Р.П.) ніколи не говорив, але справу свою робив»⁴².

Подальша доля В. Любинського залишається не з'ясованою. Зустрічається в літературі дата його смерті — 1920 рік, без зазначення місця та обставин події. Однак той факт, що у міжвоєнний період його присутність досі не виявлена ні в середовищі російської еміграції у Сербії, ні — української в Чехословаччині, ні в оточенні П. Скоропадського у Німеччині, змушує прийняти її як більш-менш вірогідну. Тільки у збірнику документів та матеріалів «Гетман П. П. Скоропадський. Україна на переломе. 1918 год» місцем смерті В. Любинського названа Чехословаччина⁴³.

³⁹ ЦДАВО України. — Ф. 1064. — Оп. 1. — Спр. 7. — Арк. 57,69 зв.

⁴⁰ Там само. — Спр. 15. — Арк. 1.

⁴¹ Гетман П.П. Скоропадский. Украина на переломе. 1918 год. — М., 2014. — С. 692.

⁴² *Скоропадський П.* Спогади. — С. 170.

⁴³ Гетман П.П. Скоропадский. Украина на переломе. 1918 год. — С. 1026.

Розділ 18

Міністри закордонних справ

Дмитро Дорошенко

Георгій Афанасьєв

18.1. Дмитро Дорошенко— міністр закордонних справ (травень—жовтень)

Призначення міністра закордонних справ виявилось одним з найскладніших при формуванні першого складу уряду Української Держави. На ранковій нараді 30 квітня у начальника штабу німецьких військ генерала В. Гренера отаман (голова) Ради Міністрів М. Сахно-Устимович на посаду глави МЗС запропонував відомого українського діяча, соціаліста-федераліста К. Лоського. Радник австро-угорського посольства В. Принціг в інформації міністерству помилково охарактеризував його як «поміркованого соціаліста-революціонера, проте без особливого політичного забарвлення»¹. Взяти цей портфель К. Лоський не міг з огляду на заборону ЦК УПСФ своїм членам вступати до гетьманського уряду.

На цій же нараді В. Принціг запропонував на посаду міністра внутрішніх справ кілька кандидатур, в тому числі й Д. Дорошенка — також члена УПСФ, колишнього комісара Тимчасового уряду в Галичині і Буковині. Оскільки між німцями й австрійцями існувало латентне суперництво за вплив на український уряд, то остання обставина викликала у німецьких військових і дипломатів підозру у можливому австрофільстві Д. Дорошенка. Це стало гальмівним чинником на шляху зайняття ним посади міністра.

Д. Дорошенко повернувся зі Львова до Києва якраз після державного перевороту 29 квітня і, намагаючись з'ясувати ситуацію, зустрівся з М. Василенком, який тоді тимчасово займав посаду міністра закордонних справ, і запропонував Д. Дорошенку поїхати послом до Німеччини. Той ухилився від прямої відповіді. Його дядько П. Дорошенко, близька до П. Скоропадського людина, влаштував зустріч з гетьманом, яка мала характер «взаємного вияснення позицій і поглядів на завдання біжучої хвилі»².

7 травня до виконання обов'язків голови Ради Міністрів приступив Ф. Лизогуб. Він двічі пропонував Д. Дорошенку посаду заступника міністра закордонних справ, але той відмовлявся, посилаючись на невизначеність особи міністра і його політичної орієнтації. На той час найвірогіднішим кандидатом на посаду глави МЗС вважався В. Липинський. Про це посол Німеччини А. Мумм 8 травня

---

¹ Документи о разгроме германских оккупантов на Украине в 1918 году. — М., 1942. — С. 77.

² *Дорошенко Д.* Мої спомини про недавнє минуле (1914–1920 pp.). — К., 2007. — С. 248–249.

доповідав рейхсканцлеру Г. Гертлінгу³. Розглядалася й кандидатура колишнього російського посла у Відні М. Шебеко, який був у добрих стосунках з П. Скоропадським. Однак з погляду німців ця постать була неприйнятною. Є. Чикаленко 9 травня занотував у щоденнику: «Єсть чутка, що німці, підозрюючи Дорошенка у симпатіях до Австрії, не дозволяють доручити йому закордонного портфеля»⁴.

Цілком очевидно, що проти особи Д. Дорошенка були серйозні заперечення німецької сторони. Про це свідчить його лист від 10 травня до посла А. Мумма, де він прямо пише, що знає про заперечення німців проти його кандидатури на посаду міністра іноземних справ з огляду на колишні зв'язки, через які він міг би зайняти односторонню позицію у зовнішньополітичних питаннях. У листі містилося запевнення, що ніяких ні перед ким зобов'язань не брав і, коли йому буде вручений портфель міністра, то він займе «лояльну позицію до політичної програми гетьмана: самостійність України на національно-українській основі при найтіснішому політичному, економічному і культурному союзі з Німецькою імперією»⁵.

Але й тривала бесіда з Д. Дорошенком і його особистий лист до кінця не розвіяли сумнівів А. Мумма щодо беззастережної пронімецької орієнтації автора. Він погодився на його призначення не у статусі міністра, а керуючого МЗС. 20 травня він приступив до роботи в уряді Української Держави. Наступного дня головний комітет УПСФ запропонував йому вийти з партії. У заяві на ім'я голови партії С. Єфремова він написав: «Зважаючи на постанову Головного Комітету партії соціалістів-федералістів од 21 травня маю честь Вас повідомити, що я вихожу з партії і з цього дня перестаю себе вважати за її члена»⁶. 36-літній глава МЗС був наймолодшим з членів кабінету міністрів.

Дорошенко Дмитро Іванович народився 27 лютого 1882 р. у м. Вільно. Нащадок давнього козацько-старшинського роду, до якого належали гетьмани Михайло і Петро Дорошенки. Проживаючи поза Україною, батько намагався виховувати сина в українському дусі. Після закінчення Віленської класичної гімназії у різний час навчався на історико-філологічному факультеті Варшавського, Петербурзького та Київського університетів. Рано долучився до активного громадсько-політичного життя, входив до Революційної української партії, згодом — Товариства українських поступовців. Зарекомендував себе талановитим публіцистом. Друкувався у галицьких і наддніпрянських виданнях, зокрема у газеті «Рада». Її видавець Є. Чикаленко високо цинив молодого кореспондента: «Відділ «По Україні» вів Д.І. Дорошенко, студент-історик, дуже гарний на вроду, добре вихований, справжній український аристократ, потомок славного гетьмана Петра Дорошенка, дипломат у поведженні і чомусь соціал-демократ по партійній приналежності. Має надзвичайну пам'ять, пише легко, гладко і скоро,

³ Крах германской оккупации на Украине (по документам оккупантов). — М., 1936. — С. 120–121.

⁴ Чикаленко Є. Щоденник (1907–1917). — К., 2011. — С. 28.

⁵ Там само. — С. 121.

⁶ ЦДАГО України. — Ф. 44. — Оп. 1. — Спр. 1.– Арк. 65.

а тому для щоденної газети дуже цінний співробітник»⁷. У 1906 р. Д. Дорошенко взяв шлюб з Н. Васильченко — драматичною актрисою.

Після закінчення університету Д. Дорошенко майже п'ять років жив у Катеринославі, викладав історію у комерційному училищі, працював у місцевій «Просвіті», редагував її двотижневик «Дніпровські хвилі». Перед Світовою війною повернувся до Києва, де продовжив викладацьку та публіцистичну діяльність. У роки війни працював у комітеті Всеросійського союзу міст Південно-Західного фронту. На початку березня 1917 р. з утворенням у Києві Центральної Ради, був обраний заступником її голови, але вже 9 березня попросився у відставку і був призначений заступником Київського губерньського комісара⁸. Від Українського союзу автономістів-федералістів делегований у члени Центральної Ради. В квітні Тимчасовий уряд призначив його крайовим комісаром Галичини і Буковини. Після відступу звідти російських військ він повернувся до Києва.

У середині серпня 1917 р. керівництво Центральної Ради доручило Д. Дорошенку сформувати новий склад Генерального секретаріату. Спроба виявилася невдалою через розходження з М. Грушевським, зокрема щодо відносин з Тимчасовим урядом. Він відмовився від роботи в Генеральному секретаріаті. В. Винниченко, який очолив уряд, звинувачував Д. Дорошенка у недостатній революційності: «Ц. Рада побачила, що в його особі був би не революціонер, не борець за дальший розвиток здобутків, а акуратний і совісний урядовець Тимчасового Правительства»⁹.

Невдовзі він зайняв посаду Чернігівського губерньського комісара. У грудні 1917 р. перед захопленням міста більшовиками повернувся до Києва. Там залишався й під час окупації столиці радянськими військами, скориставшись заступництвом Ю. Коцюбинського. З приходом у березні 1918 р. німців і поверненням Центральної Ради займався впорядкуванням документів очолюваного ним раніше Галицько-Буковинського комісаріату. 20 квітня для передачі цих справ виїхав до Львова, де його й застала звістка про державний переворот і прихід до влади П. Скоропадського. Д. Дорошенко терміново повертається до Києва. До речі, напередодні поїздки до Галичини він разом з дядьком П. Дорошенком відвідав генерала в його помешканні у Пасажі на Хрещатику¹⁰.

У спогадах Д. Дорошенко писав, що при вступі на посаду головні завдання зовнішньої політики Української Держави йому уявлялися такими: «визволення з під опіки наших союзників, німців та австро-угорців. А поки що — використовувати їх вплив і оружну допомогу для об'єднання всієї української території»¹¹. Нагальними були питання створення дієздатного апарату міністерства та організація дипломатичних представництв.

⁷ Чикаленко Є. Щоденник. — С. 17.

⁸ Українська Центральна Рада. Документи і матеріали у 2-х томах. — К., 1996. — Т. 1. — С. 39.

⁹ Винниченко В. Відродження нації. — Київ-Відень, 1920. — Ч. I. — С. 343.

¹⁰ Дорошенко Д. Мої спомини про недавнє минуле. — С. 243–244.

¹¹ Там само. — С. 278.

20 травня новий керуючий міністерством з'явився у палаці Терещенків, де знаходилося МЗС. Воно на той час складалося з єдиного департаменту, який очолював К. Лоський, знайомий Д. Дорошенка по праці в Галицько-Буковинському комісаріаті. А з радників був лише проф. О. Ейхельман — відомий учений-правник. Чимало співробітників не стали до праці через неприйняття нової влади. Структурно міністерство було поділено на два департаменти: загальних справ (директор К. Лоський) та іноземних зносин (директор — А. Яковлів, колишній посол УНР у Відні, учений-правник). Радниками міністерства стали О. Шульгин, І. Красковський, О. Карпінський, М. Славинський, членами ради міністра — А. Галіп, Є. Лукасевич, М. Ткаченко, канцелярію МЗС очолив І. Мірний¹².

Заступника міністра Д. Дорошенкові вибирати не довелося. На час його приходу до МЗС цю посаду вже обіймав правник О. Палтов, фактичний радник гетьмана і керівник його канцелярії. Д. Дорошенко висловив П. Скоропадському бажання бачити своїм заступником когось з людей до нього ближчих, але гетьман запевнив, що О. Палтов не буде робити йому ніяких перешкод. У спогадах Д. Дорошенко писав: «Але скоро я сам переконався, що насправді — Палтов не тільки нічим мені не заважав, а навпаки був дуже корисним: це була дуже розумна, здібна й енергійна людина, яка уміла знайти в усяких обставинах і поводитися з великим тактом»¹³. Можна припустити, що становище О. Палтова як наближеної особи до глави держави було до певної міри вигідним міністрові, оскільки його заступник нерідко брав на себе владнання складних справ, особливо у стосунках з німцями.

Сучасники залишили чимало оцінок ієрархії фактичних відносин міністра і його заступника. Співробітниця МЗС Л. Старицька-Черняхівська писала: «Дорошенкові здавалося, що Палтов допомагав йому в роботі і скромно стояв осторонь. У мене, та й не одної мене, а всіх міністерських співробітників було якраз протилежне враження: керував роботою Палтов, а Дорошенко дуже скромно стояв осторонь». Навіть, якщо врахувати неприхильність української есерки до міністра і гетьманської влади, то певна рація у її міркуваннях є. Спостережливий і добре інформований Є. Чикаленко вважав, що «Палтов, натурально, беззмінний, бо він офіційно займає тільки посаду товариша міністра закордонних справ, але раз у раз сидить в палаці гетьмана і править не тільки закордонними справами, а й внутрішніми»¹⁴. Заступник державного секретаря проф. М. Могилянський писав про О. Палтова, «який був товаришем міністра закордонних справ і фактично більше там значив, ніж лінивий Д.І. Дорошенко»¹⁵.

Очевидно, слушною є й думка П. Скоропадського: «майже весь час Гетьманства зовнішня політика знаходилася в моїх руках, руках Палтова і почасти Лизогуба». А от його ж твердження про те, що «Дорошенко вів тільки галицьку політику. У нього було багато друзів у Львові, і він постійно возився з цими

¹² ЦДАВО України. — Ф. 1064. — Оп. 1. — Спр. 6. — Арк. 92.

¹³ *Дорошенко Д.* Мої спомини про недавнє минуле. — С. 263.

¹⁴ *Чикаленко Є.* Щоденник. — С. 136.

¹⁵ Гетман П.П. Скоропадский. Украина на переломе. 1918 год. — С. 570.

українськими справами», не позбавлена суб'єктивізму¹⁶. І все ж не міністр Д. Дорошенко, а О. Палтов супроводжував прем'єра і гетьмана під час їхніх візитів до Німеччини, де отримав орден з рук кайзера.

Загалом міністерство закордонних справ було найбільш «українським» за складом співробітників. Це були відомі діячі, колишні посадовці Тимчасового уряду та УНР, особисто знані Д. Дорошенком, переважно члени УПСФ, серед співробітників було чимало галичан. На початку червня апарат МЗС нараховував 243 співробітника¹⁷. 20 липня уряд затвердив штати міністерства, не внівши істотних змін його структуру і чисельність. На вимогу державного контролера були виведені за штат 20 посад дипломатичних кур'єрів і запропоновано їх чисельність визначати щорічно¹⁸. Слід зауважити, що бюджет МЗС був одним з найменших серед міністерств і склав за 1918 р. лише 8,5 млн. крб.¹⁹.

Міністерство закордонних справ розташувалося у пишному особняку Терещенків, але згодом він став для нього тісним. У кінці травня Ф. Лизогуб запропонував виділити Д. Дорошенкові кілька парадних кімнат для прийому представників іноземних держав, консулів і різних делегацій. Подання було схвалене урядом. 2 серпня Д. Дорошенко звернувся до Ради Міністрів з проханням передати у розпорядження МЗС приміщення Клінічного інституту Київської спілки лікарів. У прийнятій постанові констатувалося нагальна потреба міністерства у додаткових службових площах і схвалювалася передача приміщень. При цьому містилося звернення до Д. Дорошенка «по можливості не дуже утискувати клініку». Проти голосували міністри М. Василенко і В. Зеньковський²⁰.

Поряд з формуванням апарату міністерства термінового вирішення вимагало й призначення українських посольств, насамперед до держав Четверного союзу. Д. Дорошенко стверджує, що саме він висунув кандидатуру барона Ф. Штейнгеля на посаду посла Української Держави у Німеччині. Є. Чикаленко у щоденнику за 29 травня пише про ініціативу М. Василенка щодо призначення барона послом. Чия б не була першість пропозиції, але міністр добре знав Ф. Штейнгеля, оскільки працював під його керівництвом у представництві Союзу міст на Південно-Західному фронті²¹.

Посольство України в Австро-Угорщині погодився очолити поляк за походженням В. Липинський, відомий своєю послідовною українофільською позицією. Перед цим його кандидатура розглядалася на посаду глави МЗС, а Д. Дорошенко пропонував взяти портфель заступника міністра. Навколо посади посла Болгарії точилася вперта, в тому числі й позалаштункова боротьба. Прем'єр Ф. Лизогуб наполягав на особі обрусілого болгарина, останнього Полтавського

¹⁶ *Скоропадський П.* Спогади. — С. 169.

¹⁷ *Дацків І.* Дипломатія українських державних утворень у захисті національних інтересів 1917–1923 рр. — Тернопіль, 2009. — С. 235.

¹⁸ ЦДАВО України. — Ф. 1064. — Оп. 1. — Спр. 6. — 124 зв.

¹⁹ *Дорошенко Д.* Історія України 1917–1923. — Т. II. — С. 194.

²⁰ Там само. — Арк. 22, 144.

²¹ *Дорошенко Д.* Мої спомини про недавнє минуле. — С. 267; *Чикаленко Є.* Щоденник. — С. 37.

губернатора Р. Моллова. Але спільними зусиллями болгарського посла І. Шишманова і Д. Дорошенка його кандидатуру вдалося відвести, акцентуючи увагу на досить вразливій сторінці біографії Р. Моллова — перебування на посаді директора департаменту поліції Російської імперії²². Врешті послом до Болгарії призначили відомого українського діяча О. Шульгина, який на той час був радником МЗС, головою політичної комісії української делегації на переговорах з РСФРР. У липні він прибув до Софії. У спогадах Д. Дорошенко не пише, що ще 28 травня він запропонував послом до Болгарії ректора Київського народного університету, інженера І. Ганицького, але уряд відхилив цю кандидатуру. Це подання зафіксовано у журналі засідань Ради Міністрів²³.

Певні складнощі виникли при доборі посла до Туреччини. Д. Дорошенко у спогадах відзначав: «До Туреччини мені було нав'язано з кіл кабінету (міністрів — Р.П.) Олександра Кістяковського»²⁴. Державний секретар І. Кістяковський протегував на цю посаду свого брата Олександра, київського адвоката. Він був призначений послом, але до місця служби так і не виїхав. Щоправда, причини були поважні — хворів на «іспанський» грип і смерть дочки²⁵. Тільки у жовтні до роботи став новий посол М. Суковкін — колишній голова Київського губернського земства і губернський комісар Тимчасового уряду. Д. Дорошенко пізніше писав про нього: «Суковкін був старий досвідчений громадський діяч, з доброю товариською оглядою, знав кілька мов, був знайомий з закордонним життям і т.д.»²⁶. Очевидно, не останню роль відіграли й особисті стосунки, адже у 1917 р. Д. Дорошенко був заступником М. Суковкіна у Київському губернському комісаріаті. На початку жовтня були ухвалені закони про заснування дипломатичних представництв України у Швейцарії і Фінляндії. На їх фінансування до кінця 1918 р. було виділено відповідно 32 і 45 тис. крб.²⁷

Утворення посольств потребувало законодавчого і матеріального забезпечення. З цією метою Д. Дорошенко 7 червня вніс на розгляд уряду в якості невідкладного законопроект про посольства. В результаті тривалого обговорення кабінет міністрів ухвалив досить двоїсту постанову, у якій закликав до «якнайбільшої економії у витрачанні народних коштів» і водночас вимагав, щоб Україна «була представлена серед інших держав гідно своєму самостійному і незалежному становищу». Пропозиції міністра щодо фінансування посольств відповідно до розрядів — I, II та III, були знижені на один розряд. Щоправда, в посольствах I розряду дозволили ввести другу посаду секретаря. Посол, посланник або уповноважений міністр посольства 1-го розряду отримував річну платню на рівні члена уряду — 24 тис. крб., а радник, як заступник міністра —

²² *Шишманов І.* Щоденник. 1879–1927. [Електронний ресурс]. — Електрон. текст. Дані. — Режим доступу: <http://www.ukrpressbg.com/his-ukrDnevnik-Shishmanov1918.html> — Дата звернення: 02.11.2015.

²³ ЦДАВО України. — Ф. 1064. — Оп. 1. — Спр. 6. — Арк. 24.

²⁴ *Дорошенко Д.* Мої спомини про недавнє минуле. — С. 271.

²⁵ ЦДАВО України. — Ф. 1064. — Оп. 1. — Спр. 6. — Арк. 118 зв.

²⁶ *Дорошенко Д.* Мої спомини про недавнє минуле. — С. 272.

²⁷ Державний вістник. — 1918. — 19 жовтня.

18 тис. крб. Главі посольства виділялися 80 тис. представницьких і 25 тис. крб. роз'їздних коштів²⁸.

Був схвалений законопроект про виділення МЗС кредиту в 450 тис. крб. на внутрішнє обладнання дипустанов з розрахунку не більше 50 тис. на кожне посольство чи місію. Цього ж дня були схвалені кандидатури Ф. Штейнгеля і В. Липинського послами до Німеччини та Австро-Угорщини²⁹. Крім послів, уряд також погоджував кандидатури радників посольств. У середині червня ними стали О. Іванов — посольство у Німеччині та Я. Токаржевський-Карашевич — в Австро-Угорщині³⁰. Д. Дорошенко спробував позбутися А. Галіпа — талановитого, «але цілком безпринципного буковинця», запропонувавши його радником посольства до Туреччини, але той відмовився. Він увійшов у довіру до гетьмана і вже у листопаді без відома Д. Дорошенка був призначений заступником міністра закордонних справ³¹.

19 червня Д. Дорошенко провів через уряд законопроект про виділення 1 млн. 127 тис. крб. на утримання співробітників дипломатичних установ. У цей же день на пропозицію міністра ісповідань В. Зеньковського прийняли постанову про введення до штатів посольства Української Держави у Німеччині посад священника і псаломщика³². Окремою ухвалою уряд виділив кошти на купівлю будинку для посольства у Берліні.

МЗС працювало над вибудовуванням структури закордонних дипломатичних установ. 22 червня уряд розглянув поданий Д. Дорошенком законопроект про консульства Української Держави. Очевидно, з фінансових міркувань пропозиції міністерства про встановлення 30 консульств і віце-консульств були відхилені. Замість них мали бути засновані 30 консульських агентств, 10 — першого і 20 — другого розрядів. Тільки у Москві і Петрограді уряд дозволив відкрити генеральні консульства. Вибір місць розташування консульських агентств і самих агентів знаходилися у віданні міністра закордонних справ³³. Безперечно, це була складна і трудомістка праця, адже більшість консульських агентств міністерство вибирало з активістів тамтешніх українських громад.

Тільки 15 серпня Д. Дорошенко своїм наказом затвердив консульські агентства 1-го розряду у Мінську, Вільно, Ризі, Гельсінфорсі, Самарі, Новочеркаську, Тифлісі, Батумі, Омську і Ташкенті, агенства 2-го розряду — у Ново-Ніколаєвську, Казані, Царицині, Астрахані, Ставрополі, Нижньому Новгороді, Саратові, Катеринбурзі, Орші, Воронежі, Курську, Пензі, Баку, Семипалатинську, Бійську, Хабаровську, Владивостоці, Іркутську, Архангельську, Бухарі³⁴. У серпні за

²⁸ Там само. — 26 червня.

²⁹ ЦДАВО України. — Ф. 1064. — Оп. 1. — Спр. 6. — Арк. 46.

³⁰ Там само. — Арк. 53. 68 зв.

³¹ Там само. — Спр. 7. — Арк. 40.

³² Там само. — Арк. 59.

³³ Там само. — Арк. 63 зв.

³⁴ Державний вістник. — 1918. — 13 жовтня; Мирні переговори між Українською Державою та РСФРР 1918 р. Зб. документів і матеріалів. — Київ-Нью-Йорк-Філадельфія, 1999. — С. 12.

поданням міністра закордонних справ уряд асигнував 60 тис. крб. «на заснування фонду для видачі допомоги і преміальних консульським представникам Української Держави в місцевостях колишньої Російської імперії»³⁵.

Д. Дорошенко активно підтримав політику П. Скоропадського на приєднання Криму до Української Держави. У середині травня міністерство закордонних справ провело нараду щодо кримської проблеми за участю урядовців, військових та науковців. Її учасники одержали підготовлені Генеральним штабом відомості про Крим. Зокрема, наводилися дані про етнічний склад населення: татар 294,3 тис. (38,2%), росіян — 180,2 тис. (23,3%), українців — 64,4 тис. (8,4%), німців — 56,8 тис. (7,4%), решта — греки, болгары, вірмени та інші. Відомий правник І. Кістяковський заявив, що без Криму Україна буде відкинута на схід і північ в обійми Москви, а самостійність гетьманату буде ілюзорною. Його підтримали інші учасники наради — М. Василенко, А. Галіп, О. Ейхельман. Глава МЗС Д. Дорошенко 30 травня направив ноту німецькому і австро-угорському посольствам про офіційну позицію українського уряду у кримському питанні. У ній зазначалося: «Стоючи на принципі самоозначіння, не бажаючи порушувати волі населення, нарешті, розуміючи різні відміни в житті Криму, Український уряд вважає, що приєднання Криму може відбутись на автономних підставах»³⁶.

Німеччина мала власні плани щодо Криму як стратегічного плацдарму просування своїх інтересів на схід. У червні з дозволу німецького командування у Криму був сформований уряд на чолі з генералом С. Сулькевичем, який видав розпорядження: «Ні в які відносини з Урядом України не вступати, а в разі отримання вимог від Уряду України, такі не виконувати». За свідченнями Д. Дорошенка, на півострові почалося переслідування української преси, відмова приймати телеграми і офіційні папери українською мовою, призначені до Криму українські повітові старости змушені були залишити півострів.

З огляду на велику економічну залежність Криму від України у середині липня Рада Міністрів запровадила економічну блокаду півострова. Було припинено залізничне і морське сполучення, торговельні операції, поштовий зв'язок тощо. Економічна ізоляція Криму невдовзі призвела до суттєвого погіршення продовольчого становища населення, у Сімферополі і Севастополі була введена карткова система.

Не дивлячись на гостроту продовольчої проблеми, налаштованість різних верств населення на покращення відносин з Україною, уряд С. Сулькевича продовжував політику конфронтації. Тільки вересневий візит П. Скоропадського до Німеччини вніс істотні корективи в українсько-кримські відносини. За вказівкою з Берліна командувач німецьких військ генерал Р. Кош примусив керівництво півострова направити до Києва делегацію на чолі з сенатором А. Ахматовичем для переговорів щодо приєднання Криму до Української Держави.

Рада Міністрів уповноважила Ф. Лизогуба (голова), міністрів Д. Дорошенка, І. Кістяковського, А. Ржепецького, С. Гутника, О. Рагозу вести переговори, а та-

³⁵ ЦДАВО України. — Ф. 1064. — Оп. 1. — Спр. 6. — Арк. 177.

³⁶ *Дорошенко Д.* Історія України 1917–1923. — Т. II. — С. 147.

кож підписати відповідні акти і договори³⁷. Переговорний процес проходив важко, але 12 жовтня вдалося погодити прелімінарну угоду, за якою Крим діставав автономію у складі Української Держави, свій крайовий сейм, територіальне військо, свою адміністрацію, податкову систему і статс-секретаря при українському уряді. Кримська делегація взяла перерву в переговорах для ознайомлення проекту договору з громадськими організаціями півострова. Українська делегація погодилася на це, будучи впевненою в масовій підтримці автономії населенням Криму. Але стрімке погіршення внутрішньополітичного становища гетьманату, за словами Д. Дорошенка, «поклали кінець планам злучення Криму з Україною»³⁸.

Д. Дорошенко вступив на посаду коли робота по підготовці мирних переговорів Української Держави з РСФРР була в основному завершена. Російська посланці на чолі з Х. Раковським вже прибули до Києва. Їх прийняли гетьман і в.о. глави МЗС М. Василенко. Головою української делегації був призначений генеральний суддя С. Шелухін, заступником став державний секретар І. Кістяковський, міністерство закордонних справ представляв проф. О. Ейхельман. Місцем проведення переговорів був визначений Київ. Пізніше Д. Дорошенко намагався перенести їх до Ніжина, але не знайшов підтримки навіть в українській делегації.

Слід відзначити, що голова і члени уряду від самого початку українсько-російських переговорів постійно цікавилися їх перебігом. 28 травня Д. Дорошенко доповів про приєднання до Української Держави Карачівського, Бельського, Льговського, Дмитріївського, Суджанського і Мозирського повітів. При ухваленні постанови три міністри висловилися проти, а міністр юстиції залишився при окремій думці. Очевидно, така ситуація склалася через слабку інформованість членів уряду про хід переговорів і позицію російської сторони. Про це свідчить перший пункт постанови: «Рада Міністрів просить міністра закордонних справ як відповідального представника відомства частіше давати Раді Міністрів інформацію про хід мирних переговорів з Великоросією і про ті керівні вказівки, які він, міністр іноземних справ буде робити українській делегації і отримувати від неї доповіді про її роботу»³⁹.

Запропонований механізм інформування уряду був досить складним: глава делегації — міністр — уряд. Тому Д. Дорошенко, знаючи «експансивну, нервову вдачу С.П. Шелухіна», погодився, щоб той безпосередньо доповідав на засіданнях уряду. Перша така доповідь відбулася вже наступного дня, 29 травня, потім 1 і 4 червня, а далі — періодично. Постанови, які приймалися на доповіді голови української делегації, заносилися в окремий секретний журнал. Крім усних інформацій, С. Шелухін направляв письмові доповіді і навіть отримував прямі доручення уряду скласти проекти нот іноземним посольствам. Він також вносив запити про фінансування делегації, хоч це були кредити МЗС. Навіть кандидату-

³⁷ ЦДАВО України. — Ф. 1064. — Оп. 1. — Спр. 7. — Арк. 9–9 зв.

³⁸ *Дорошенко Д.* Історія України 1917–1923. — Т. II. — С. 148.

³⁹ ЦДАВО України. — Ф. 1064. — Оп. 1. — Спр. 7. — Арк. 24–24 зв.

ру заступника голови української делегації на погодження Ради Міністрів подав С. Шелухін, а не Д. Дорошенко⁴⁰.

Можна припустити, що урядовці знали амбітність С. Шелухіна і не хотіли ускладнювати його відносини з міністром. Але це зовсім не значить, що Д. Дорошенко не володів інформацією. Багатосторінковий розділ «Переговори про мир з Східною Росією» у II томі його «Історії України» суціль складається з офіційних документів, в т. ч. й доповідних записок С. Шелухіна, дипломатичних нот, статистичних матеріалів. Крім того, він періодично приймав керівників російської делегації. Саме йому першому Х. Раковський повідомив про вбивство колишнього імператора Миколи II⁴¹.

30 липня був вчинений замах на командувача німецьких військ в Україні фельдмаршала Г. Ейхгорна. Рада Міністрів одногосно ухвалила доручити прем'єру Ф. Лизогубу і міністру Д. Дорошенку негайно передати від імені уряду німецькому послові А. Мумму глибоке обурення від злочинського акту і висловити побажання швидкого одужання фельдмаршалу, який на той час ще був живий⁴². У П. Скоропадського були побоювання, що смерть Г. Ейхгорна може серйозно ускладнити відносини з німцями. Однак оперативне затримання убивці Б. Донського, російського лівого есера і його страта відвели будь-які підозри щодо української сторони. Новий командувач військ групи «Київ» генерал Г. Кірхбах постійно перебував у Вільно, а провідну роль, як і раніше, відігравач начальник штабу генерал В. Гренер.

Взаємовідносини з німецькими військовими і дипломатами належали до пріоритетних, але найменш приемних службових обов'язків міністра Д. Дорошенка. Адже чимало важливих державних справ доводилося погоджувати з союзниками. У зв'язку з розквартируванням німецьких військ у столиці спостерігався великий дефіцит житлових і службових приміщень. На початку липня на засіданні уряду обговорювалося питання про можливість за державний коштом добудувати незавершені об'єкти. Однак не було ніякої гарантії, що їх не заберуть німці. Д. Дорошенку доручили з'ясувати точку зору представників Німеччини і Австро-Угорщини і отримати запевнення, що добудовані споруди залишаться у розпорядженні уряду⁴³. Виявити реакцію німецької сторони не вдалося, але кабінет міністрів більше до цієї проблеми не повертався. Можна припустити, що дана ідея була поглинута більш масштабним проектом будівництва на місці зруйнованої червневими вибухами частини Печерська фешенебельного урядового кварталу.

Часто на засіданнях уряду розглядалися доповіді, скарги міністрів про втручання німців і австрійців у внутрішні функції української адміністрації, масові вилучення продуктів і сировини, смертні вирoki військово-польових судів. Як правило, ухвалювалися доручення Д. Дорошенку звернутися до послів А. Мумма або Й. Форгача з протестом, а в зовсім кричущих випадках підготувати ноту

⁴⁰ ЦДАВО України. — Ф. 1064. — Оп. 1. — Спр. 7. — Арк. 25, 155, 158 зв. та ін.

⁴¹ *Дорошенко Д.* Історія України 1917–1923. — Т. II. — С. 113–130.

⁴² ЦДАВО України. — Ф. 1064. — Оп. 1. — Спр. 6. — Арк. 139.

⁴³ Там само. — Арк. 154зв.–155.

посольству Німеччини чи Австро-Угорщини. Наприклад, 29 липня на засіданні кабінету з позачерговою заявою виступив міністр фінансів А. Ржепецький. Він доповів, що німецькі і австрійські представники вимагають примусового прийо́му марок і крон по завищеному, ними ж встановленому курсу, в той час як відповідною угодою передбачено це робити на залізницях та у поштових відділеннях і то за курсом 75 коп. за марку і 50 коп. за крону. Ухвалили постанову, якою доручили МЗС звернутися з нотами до обох країн⁴⁴. Слід зазначити, що це рідкісний випадок у практиці зносин України з Центральними державами, як правило, уряд апелював до німецького чи австрійського командування та посольств.

Той же А. Ржепецький 17 вересня у листі до колеги Д. Порошенка писав: «реквізиції не тільки не зменшуються, але навіть збільшуються і стають загрозливими, оскільки забираються відразу величезні кількості цукру». Він повідомляв, що з цукрових заводів Київщини та Поділля забрано 550 тис. пудів. При чому ці реквізиції не мають ніякого відношення до поставок цукру за договором⁴⁵. Міністр фінансів просив главу МЗС з цього приводу апелювати до відповідних німецьких інстанцій.

Сам Д. Порошенко відверто змалював долю таких скарг на неправомірні дії союзників: «У нас збирались усі матеріали про такі випадки і потім пересилалися до німецького посольства з припискою від міністерства... Це була звичайна річ і про такі справи провадилася спокійна канцелярська переписка». Не випадково у досить детальних спогадах Д. Порошенка про роботу на чолі МЗС майже немає згадок про регулярні контакти з вищими німецькими представниками у Києві. Природно, що він мав зважати й на свій «підвішений» статус керуючого міністерством, а не повноправного міністра.

Поза сумнівом, Д. Порошенко добре усвідомлював нерівноправний характер відносин гетьманату з Центральними державами, який був обумовлений засадами «східної» політики Німеччини, військовою окупацією краю, низкою асиметричних договірних зобов'язань української сторони. Реалізація цілком прагматичних потреб німецько-австрійського блоку привела до ігнорування інтересів України, нерівноправних методів проведення товарообміну, поширення експропріаційної практики німецької та австрійської військової адміністрації. Не тільки українська влада на місцях, окремі міністри, але й гетьман та уряд були безсилі протистояти нехтуванню союзниками національних потреб України, оскільки німецький інтерес був *uber alles* (над усе).

Ретроспективні оцінки німецького військового і дипломатичного керівництва П. Скоропадським і Д. Порошенком істотно різняться. Перший залишив цілком позитивні, місцями навіть гіперболізовані оцінки: фельдмаршала Г. Ейхгорна — «поважний старий у повному розумінні цього слова, розумний, дуже освічений, з широким світоглядом, доброзичливий, не дарма він був онуком філософа Шеллінга»; генерала В. Гренера: «Я бачив, що маю справу... з людиною цілком пристойною, доброзичливою, широких політичних поглядів, безумовно

⁴⁴ Там само. — Арк. 137 зв.

⁴⁵ Документы о разгроме германских оккупантов на Украине в 1918 году. — С. 129.

чесним настільки, що не соромився при мені критикувати німецьку політику за їх загравання з більшовиками»; і обох разом «Загалом, вище німецьке командування на Україні у травні 1918 р. складалося з блискучих людей. І Ейхгорн, і Гренер — два видатних німецьких воєначальника і розумних політика»⁴⁶.

Досить прихильним було ставлення П. Скоропадського й до провідних німецьких дипломатів у Києві: «з бароном Муммом можна було дуже добре працювати. Сама по собі це була добра людина, вже очевидно втомлена службою, дуже честолюбна, податливий до лестощів, старий холостяк з великою долею сентименталізму»; радник Берхем — «більш гостра людина, дуже освічений і розумний», «стосовно мене залишився до кінця чесною і порядною людиною»; генеральний консул Тіль — «України зовсім не знав, але, завдяки своєму розуму і вмінню розбиратися у складних питаннях, досить швидко до них пристосувався»⁴⁷.

Д. Дорошенко прямих контактів з Г. Ейхгорном не мав і вважав його людиною, яка «сама по собі доволі симпатична, тип вояка відвертого і простолінійного». Щодо В. Гренера, то він до українців і до українських політичних діячів ставився «з ледь укритим презирством», яке міністр пояснював типовою для пруського солдата ідеологією і психологією. Про дипломатів Д. Дорошенко писав: «Але мало чим відбігли від Гренера й цивільні представники: посол барон Мумм і радник граф Беркен (Берхем — Р.П.)... не мали про Україну ніякісного поняття, не цікавилися нею й дивились на справу української державності звисока. Мумм, як людина стара й бувала ще якимось умів себе держати. Але граф Беркен у своєму поведженні доходив просто до нечемности й нахабства»⁴⁸. На наш погляд, оцінки Д. Дорошенком німецьких військових і дипломатів більш об'єктивні, ніж П. Скоропадського. З боку колишнього гетьмана було б невдячністю писати погане про німців, які привели його до влади, допомагали її утримувати, врятували життя, а пізніше дали пенсію та маєток.

Відносини П. Скоропадського і Ради Міністрів з представниками Австро-Угорщини в Україні суттєво відрізнялися від відносин з німецькою стороною. Командувач цісарськими військами генерал А. Краус знаходився в Одесі і контактував з Києвом через спеціального делегата українського уряду С. Гербеля, фактично не втручаючись у сферу політичних зв'язків. Головним репрезентантом інтересів Дунайської імперії в Україні виступав посол граф Й. Форгач, колишній посол у Сербії, угорець. П. Скоропадський писав, що його у Белграді настільки ненавиділи, що всіх вуличних собак називали «форгачами». За спостереженнями гетьмана, він дійсно добре знав свою справу, надзвичайно м'який у поведженні, але водночас рішучий і немилосердний⁴⁹. Д. Дорошенко характеризував Й. Форгача як «переконаного ворога слов'янства взагалі і українства спеціально». Його справжнє ставлення до Української Держави яскраво проявилось у справі анулювання таємного додатку до Брестської угоди про поділ Галичини⁵⁰.

⁴⁶ *Скоропадський П.* Спогади. — С. 171, 191.

⁴⁷ Там само. — С. 246.

⁴⁸ Там само. — С. 265–266.

⁴⁹ Там само. — С. 240–241.

⁵⁰ Дорошенко Д. Мої спомини про недавнє минуле. — С. 280.

За його умовами уряд Австро-Угорщини до 20 липня був зобов'язаний подати до рейхсрату законопроект про утворення шляхом поділу території Галичини на українську і польську з прилученням до першої Буковини Коронного краю у складі Австро-Угорської імперії. А УНР мала забезпечити права поляків, німців і євреїв в Україні. Однак дипломати УНР свого часу допустили витік інформації таємного протоколу, зміст якого став відомим у Польщі. За наполяганням австрійців український примірник «галицького» протоколу був переданий на зберігання до МЗС Німеччини. В результаті під потужним тиском польських політичних кіл Відень вирішив вдатися до односторонньої денонсації домовленостей щодо Галичини.

Посол В. Липинський попереджував МЗС України про невдоволення керівництва Австро-Угорщини низькими темпами поставок гетьманатом продовольства і сировини, що може бути використано як привід до затримки ратифікації Брестського мирного договору. Міністерство продовольчих справ активізувало відвантаження зерна до Австрії в рахунок договірних зобов'язань. У зв'язку з цим 26 червня Д. Дорошенко на засіданні уряду наголосив, що ці поставки слід використати для спонукання австрійської сторони до ратифікації мирного договору між двома країнами. Рада Міністрів доручила міністрові закордонних справ «повідомити австро-угорський уряд, що мелітопольські запаси хліба відправлені спеціально для Відня, і, якщо це буде доречно, то зробити австро-угорському урядові запевнення в дружніх відносинах Української Держави до Австро-Угорщини».⁵¹

Однак ці жести українського уряду не змінили намірів глави МЗС С. Буріана денонсувати таємний протокол щодо Галичини. 1 липня посол Й. Форгач отримав від нього вказівку офіційно поінформувати П. Скоропадського про те, що австрійська сторона вважає протокол таким, що втратив силу. Д. Дорошенко у спогадах і «Історії України» досить детально описує перебіг складного українсько — австрійського діалогу з цього питання. 4 липня граф Й. Форгач відвідав гетьмана і повідомив, що Австро-Угорщина анулює протокол стосовно Галичини. П. Скоропадський заявив, що не може з цим погодитися і має провести консультації з міністром закордонних справ. На зустрічі гетьмана з Д. Дорошенком було вирішено доручити В. Липинському з'ясувати чи це справа віденського уряду чи акція самого Й. Форгача. 6 липня при новій зустрічі з послом П. Скоропадський заявив, що він не має сили противитися анулюванню протоколу, але змушений заявити протест і нота з цього приводу вже готується МЗС. Посол Й. Форгач заявив, що поява такої ноти буде розцінена австрійською стороною як втручання у її внутрішні справи, а він буде вимагати усунення міністра закордонних справ з кабінету. Д. Дорошенко стверджує, що він наполягав на оголошенні ноти протесту і готовий був вдатися до відставки, але гетьман не прийняв цього плану. Було вирішено доручити В. Липинському вдатися до дипломатичних заяв у Відні.

Сучасний дослідник українсько-австрійських відносин часів Першої світової війни М. Несук, спираючись на архівні документи МЗС Австро-Угорщини,

⁵¹ ЦДАВО України. — Ф. 1064. — Оп. 1. — Спр. 6. — Арк. 65зв.

зокрема листування С. Буріана і Й. Форгача, реконструює дещо іншу картину розвитку подій навколо анулювання згаданого таємного протоколу. Й. Форгач під час першої зустрічі 4 липня виніс враження, що його заява стала для П. Скоропадського несподіваною. Гетьман усвідомлював, що українці йому постійно дорікатимуть і не пробачать, якщо він без протесту дозволить зруйнувати велике національне досягнення цього документу. Хоч він особисто сторониться іридентської політики щодо Галичини і вітає все, що перешкоджає таким тенденціям.

Під час другої зустрічі з Й. Форгачем 6 липня П. Скоропадський заявив, що внутрішньо він буде дуже радий, якщо зазнає невдачі план українського «коронного краю», оскільки галичани являють собою дуже незручний елемент. Це приватна конфіденційна думка гетьмана. Він просив посла з метою зняття з нього відповідальності переговорити з міністрами, зокрема з Д. Дорошенком, який би міг у відповідь на дану заяву скласти вербальну ноту, з висловленням жалю щодо поточних обставин. Й. Форгач відповів, що має доручення скласти заяву саме гетьману як главі держави, а той може посвятити у цю справу своїх міністрів. Однак не радив затівати довгі дискусії, а тим більше подавати ноти протесту. Завершуючи розмову, П. Скоропадський з усмішкою запевнив, що офіційно бере до відома заяву про анулювання таємної угоди «з сумом», однак дуже задоволений з цього, оскільки завжди вважав цей протокол невдалим витвором обох сторін. Отримавши звіт Й. Форгача про результати розмови з П. Скоропадським, міністр С. Буріан телеграфував до посла: «Я вважаю справу з таємним протоколом після заяви гетьмана по суті вичерпаною»⁵².

А тим часом посол Австро-Угорщини у Берліні Г. Гогенлоє намагався отримати український примірник таємного протоколу. В МЗС Німеччини кілька днів з цим зволікали, доручили посольству у Києві повідомити гетьмана про наступну ліквідацію таємного протоколу. Після отримання його згоди, 16 липня протокол був спалений заступником державного секретаря МЗС Німеччини Г. Буше у присутності посла Г. Гогенлоє, про що й склали відповідний акт.

Тільки 24 липня, вже маючи відомості про знищення українського примірника таємного протоколу, В. Липинський спробував вручити ноту, складену у доволі толерантних тонах, міністру С. Буріану, але той відмовився її прийняти. При цьому він посилався на усну домовленість Й. Форгача і П. Скоропадського. Через кілька днів В. Липинський направив ноту до МЗС поштою. Д. Дорошенко пояснює таку запізнілу реакцію українського повпреда складністю передачі директив МЗС посольству у Відні через страйк українських залізничників, перекручення тексту шифрограм тощо. Пояснення не дуже переконливі, оскільки друга розмова гетьмана з Й. Форгачем відбулася 6 липня, а страйк розпочався 17 липня.

На наш погляд, поданий М. Несуком перебіг подій навколо анулювання таємного протоколу щодо Галичини більше відповідає дійсності, ніж його інтерпре-

---

⁵² Несук М. Драма вибору. Відносини України з Центральними державами у 1917–1918 рр. — К., 1999. — С. 179–181.

тація Д. Дорошенком. Очевидно, історик і мемуарист вже ретроспективно намагався виправдати невдалу політику очолюваного ним міністерства у протиборстві з австро-угорською дипломатією. Адже українська сторона у справі Галичини не змогла використати об'єктивні німецько-австрійські протиріччя, не шукала підтримки у Берліна, а пішовши на поступки, навіть не виторгувала ратифікацію Австро-Угорщиною Брестського мирного договору, не говорячи вже про передачу Україні Холмщини.

Аналогічну оцінку діям керівництва Української Держави у справі анулювання Австро-Угорщиною таємного протоколу ще раніше висловив український зарубіжний історик О. Федюшин: «Судячи за німецькими документами, гетьман погодився з австрійськими вимогами без особливих заперечень. Однак український міністр закордонних справ Дорошенко стверджував, що Скоропадський прийняв австрійські вимоги після енергійних протестів». Далі автор наводить факти запізнілої реакції українського посла у Відні В. Липинського⁵³. О. Федюшин у кінці 1950 — на початку 1960-х рр. мав можливість працювати з німецькими і австрійськими дипломатичними документами, захопленими у 1945 р. союзниками. Він у 1971 р. видав англійську працю «Germany's Drive to the East and the Ukrainian Revolution, 1917–1918». Її російськомовний переклад під назвою «Украинская революция. 1917–1918» вийшов 2007 р. у Москві.

Тверда, послідовна і жорстка політика гетьмана П. Скоропадського і керуючого МЗС Д. Дорошенка у справі приєднання Криму досить рельєфно контрастує з невиразними діями зовнішньополітичного відомства України у реалізації положень Брестської угоди щодо Галичини і Холмщини. Д. Дорошенко свідомо обходить одну з головних причин поступливості гетьмана у галицькому питанні — іманентне несприйняття гетьманом політичного галичанства, як уособлення українського шовінізму. У спогадах П. Скоропадський про це пише відверто і однозначно: «Тяжіння до Галичини і сприйняття галицького світогляду я не хотів, вважаючи це для нас невідповідним явищем, яке привело б нас до духовного і фізичного зубожіння». В іншому місці він наголошує, що «вузьке українство виключний продукт, завезений з Галичини, культуру якої цілком пересаджувати нам немає ніякого сенсу, ніяких даних на успіх немає і є просто злочином, так як там, власне, й культури немає». Хоч на сторінках спогадів йдеться про повагу до галичан за відданість своїй батьківщині, демократизм і висловлюється впевненість, що маючи власну інтелігенцію вони збережуть свою народність⁵⁴.

Попри зовнішню видимість згуртованості першого складу гетьманського уряду усередині його відбувалася певна фрагментація міністрів за ідейно-політичними поглядами, різним баченням перспектив державного будівництва, просто людськими симпатіями і антипатіями. Влітку в уряді склалася приватна група міністрів, які домовилися між собою підтримувати національний курс у своїх відомствах і уряді. До неї входили І. Кістяковський, Б. Бутенко, Д. Дорошен-

⁵³ Федюшин О. Украинская революция. 1917–1918. — М., 2007. — С. 198–199.

⁵⁴ Скоропадський П. Спогади. — С. 49, 132, 233.

ко, В. Любинський і О. Рагоза. Інколи вони проводили зібрання у будинку Любинського з метою вироблення спільних позицій стосовно голосування окремих законопроектів. Д. Дорошенко пише що згодом він зневірився у щирій «українськості» І. Кістяковського, який не зупинявся перед репресіями щодо національних діячів⁵⁵.

Цій українофільській групі членів кабінету протистояло інше, удвічі чисельніше, згуртоване на партійній кадетській основі об'єднання міністрів, фактично очолюване віце-прем'єром М. Василенком. Ця група збиралася на квартирі голови київського комітету партії кадетів Д. Григоровича-Барського, не рідко за участю П. Мілюкова. Для більшості з них будівництво незалежної України було справою вимушеною і тимчасовою до вирішення долі російської державності⁵⁶.

Безперечно, надто активна і відверта самостійницька діяльність Д. Дорошенка дратувала міністрів-кадетів, але вони мали рахуватися з суттєвою підтримкою його з боку голови уряду і неабиякою довірою гетьмана. Остання обставина була зумовлена давніми близькими стосунками П. Скоропадського і П. Дорошенка, якого гетьман дуже хотів бачити на чолі уряду. Саме дядько Петро Якович виступав єдиною ланкою між главою держави і керуючим МЗС, запорукою їх довірливих відносин.

Слід відзначити, що у столичному політикумі впродовж усього функціонування гетьманської держави циркулювали чутки про близьку зміну керівництва уряду, називалися окремі особи і цілі списки майбутнього кабінету. Вони рідко справджувалися, проте не були безпідставними, оскільки П. Скоропадський був незадоволений Ф. Лизогубом через відсутність у діяльності того масштабності і розмаху. А головне, як він вважав: «Не було тієї неофіційної взаємності, того взаємного розуміння, яке було б так бажане для справи між Гетьманом і головою ради міністрів»⁵⁷.

У липні П. Скоропадський дає Д. Дорошенку доволі складне і абсолютно конфіденційне доручення — провести переговори з трьома можливими, з погляду гетьмана, кандидатурами на посаду прем'єра: професором Д. Багалієм, відомим ученим-істориком, колишнім членом Державної ради Росії, Харківським міським головою; І. Шрагом — колишнім депутатом Державної думи, членом Української Центральної Ради, соціалістом-федералістом; П. Дорошенком — відомим чернігівським діячем, приятелем гетьмана. Д. Дорошенко викликав Д. Багалія з Харкова, двічі влаштував його зустрічі з П. Скоропадським, але той відмовився, пославшись на бажання продовжити написання багатотомної історії України. Не вдалося вмовити й І. Шрага, а П. Дорошенко погодився очолити лише Головне управління культури і мистецтва. Воно формально підлягало міністерству освіти, але мало окреме бюджетне фінансування, а його керівник — статус заступника міністра.

⁵⁵ *Дорошенко Д.* Мої спомини про недавнє минуле. — С. 338–339.

⁵⁶ Гетман П.П. Скоропадский. Украина на переломе. 1918 год. — М., 2014. — С. 315.

⁵⁷ *Скоропадський П.* Спогади. — С. 163.

Після невдалих пошуків нового прем'єра гетьман вирішив провести окремі перестановки в кабінеті міністрів з числа українських діячів. Д. Дорошенко й далі проводив попередні переговори з кандидатами, возив їх до гетьманської резиденції, але охочих не було. Пізніше він писав, що ця робота «коштувала мені великого напруження, тим більше, доводилося її провадити серед навалу всяких інших справ і при тім у великій конспірації»⁵⁸.

У серпні–вересні відбулися поїздки до Німеччини голови уряду і гетьмана, тому питання про зміну кабінету міністрів актуалізувалося лише наприкінці вересня. Під час візиту в одному з інтерв'ю Ф. Лизогуб висловився про можливість створення оборонно-наступального союзу України з Росією на засадах Переяславської ради⁵⁹. В Україні ця заява викликала бурхливу реакцію з боку соціалістичних партій. Цей інцидент став предметом обговорення на засідання Ради Міністрів 23 серпня. Д. Дорошенко перед цим провів розмову по прямому проводу з Ф. Лизогубом і дійшов висновку, що в німецьких газетах неправильно передано висловлювання прем'єра. Насправді ж він говорив про минуле України, підкреслюючи її нинішню повну самостійність і незалежність. Уряд ухвалив «опублікувати спростування в газетах, текст якого доручити виробити Д.І. Дорошенку у відповідності з викладеними відомостями»⁶⁰.

Після візиту до Німеччини П. Скоропадський повернувся до думки про необхідність змін у складі уряду з метою посилення його українськими діячами. Він погодився на прямі переговори з Українським національним союзом, який делегував В. Винниченка (соціал-демократ), А. Ніковського (соціаліст-федераліст) та Ф. Швеця (соціаліст-революціонер). Вимоги опозиції були досить жорсткими: прем'єр і більшість уряду мали скласти їх посланці. Переговори велися під контролем німецьких дипломатів, істотно затягнулися і привели до урядової кризи.

У пропозиціях лідерів УНР посаду міністра закордонних справ мав зайняти О. Скоропис-Йолтуховський — губернський староста Холмщини, близький до німецьких військових і дипломатичних кіл. На запитання Є. Чикаленка чому не залишили Д. Дорошенка, В. Винниченка відповів, що той себе скомпрометував і його рішуче відкидають. Як аргументи наводилися «угодничество російській групі кабінету», «проведення російської політики», «посадив скрізь послами не українців» тощо⁶¹.

Ситуація склалася так, що П. Скоропадський доручив Д. Дорошенкові займатися організацією переговорів з опозицією. 5 жовтня він привіз делегатів до гетьмана і залишився при розмові. Коли була названа кандидатура О. Скоропис-Йолтуховського, то П. Скоропадський зауважив, що то людина підходяща і поставив проти його прізвища хрестик. Очевидно, у присутності самого Дорошенка він не став запитувати про причини його відсутності у списку. Врешті гетьман зробив доволі вдалий тактичний хід, заявивши, що слід дочекатися повернення з Берліна генерала В. Гренера і тоді питання уряду вирішиться остаточно. Щодо

⁵⁸ *Дорошенко Д.* Мої спомини про недавнє минуле. — С. 347.

⁵⁹ *Neue Freie Presse.* — 1918. — 9 серпня

⁶⁰ ЦДАВО України. — Ф. 1064. — Оп. 1. — Спр. 6. — Арк. 178.

⁶¹ *Чикаленко Є.* Щоденник. — С. 124.

самого Д. Дорошенка, то на цей час вже було домовлено, що він виїде до Європи в пошуках контактів з представниками Антанти щодо участі України у мирній конференції.

Очевидно, закулісна праця Д. Дорошенка по формуванню уряду, контакти з гетьманом, планована європейська місія викликали невдоволення частини міністрів і відповідну реакцію Ф. Лизогуба. 7 жовтня він вперше за час головування в Раді Міністрів особисто зробив доповідь з питань зовнішньої політики. Тональність прийнятої постанови свідчить про невдоволення урядової більшості діяльністю МЗС, хоч позиції правих ще не формулювалися так однозначно. Першим пунктом було визнано, що всі чини міністерства мають вжити невідкладних зусиль, щоб домогтися участі України у мирній конференції як самостійної і незалежної держави. Д. Дорошенку пропонувалося відкласти поїздку до Берліна, а перед від'їздом інформувати Раду Міністрів про цілі та програму його дипломатичної роботи за кордоном. Міністри доручалося посилити склад української місії, поповнивши її досвідченими дипломатами, про кандидатури яких доповісти урядові. МЗС було вказано на необхідність ширшої діяльності в нейтральних країнах з метою визнання ними України як самостійної і незалежної держави. Д. Дорошенко також мав прискорити подання на схвалення Радою Міністрів кандидатури нового посла у Німеччині, який би замінив хворобливого барона Ф. Штейнгеля⁶².

Повернувшись з Берліна, генерал В. Гренер 10 жовтня прийняв В. Винниченка і переконав не домагатися повної зміни уряду, а вдатися до його поступової українізації. Далі переговори щодо складу кабінету велися між В. Винниченком і Ф. Лизогубом, у середині жовтня цією справою вже займався А. Ніковський разом з генеральним консулом Німеччини у Києві генералом Е. Тілем. В результаті узгодження з П. Скоропадським, Ф. Лизогубом, А. Ніковським 18 жовтня кабінет міністрів був близьким до сформування⁶³. Але до повного узгодження його складу знадобився ще цілий тиждень.

Слід відзначити, що затяжний процес формування уряду проходив на фоні стрімкого розвитку міжнародної ситуації. Четверний союз розвалювався, поразка Центральних держав стала цілком очевидною, час актуалізував знамениті 14 пунктів президента США В. Вільсона щодо завершення Світової війни. За цих умов В. Винниченко втратив інтерес до формування уряду, оскільки вже виношував плани повалення гетьманського правління.

15 жовтня Д. Дорошенко на засіданні уряду доповів про невідкладну необхідність в інтересах майбутнього держави роз'яснювальної роботи щодо поширюваних в країнах Антанти невірних відомостей про становище України і її ставлення до Центральних держав і Великої Росії. Уряд визнав необхідним послати до Англії, Франції і Північно-Американських Сполучених Штатів спеціальні дипломатичні місії у складі особоуповноваженого і секретаря. Були погоджені керівників місій: до США — І. Коростовця, відомого російського дипломата,

⁶² ЦДАВО України. — Ф. 1064. — Оп. 1. — Спр. 7. — Арк. 6–6 зв.

⁶³ Документы о разгроме германских оккупантов на Украине в 1918 году. — С. 180–181.

колишнього посла в Японії; до Франції — М. Могилянського, заступника державного секретаря, професора-антрополога. У розпорядження міністра закордонних справ виділялися 2 млн. крб., «на витрати, викликані сучасним політичним становищем України». В журналі даного засідання вказано, що дехто з міністрів заявив про таємний характер зовнішньої політики МЗС, однак проти цього категорично виступив Ф. Лизогуб. На 17 жовтня було призначено спеціальне засідання Ради Міністрів, на якому планувалося обговорити директиви МЗС керівникам дипмісії⁶⁴.

В протоколах уряду відсутній журнал за 17 жовтня, де мали розглядатися ці директиви. Однак таке обговорення, очевидно, відбулося. Відомості про це знаходимо у щоденниковому запису Є. Чикаленка за цей день. Посилаючись на газетне повідомлення, він пише, що при розгляді питання про мирну конференцію уряд поділився на дві групи — одна обстоює посилку від України окремої делегації, а інша — виступає за загальну делегацію від усієї Росії⁶⁵.

Цього дня права кадетська група Ради Міністрів, протестуючи проти можливого поповнення уряду представниками українських партій, виступила з запискою, яку підписали десять міністрів. Це була декларація про необхідність зміни політичного курсу України у бік федерування небільшовицькою Росією. Наступного дня записка з'явилася у пресі. Відставка уряду стала неминучою. 18 жовтня о третій годині дня Ф. Лизогуб скликав нараду міністрів і повідомив про необхідність відставки, щоб дати можливість гетьманові скласти новий кабінет, який відповідатиме завданням змінених обставин.

Усвідомлюючи невідворотність відставки, лідери кадетської групи вдалися до пошуку її призвідця. Авторитетний віце-прем'єр М. Василенко заявив, що серед міністрів є одна людина, яка працювала поруч з нами і водночас робила все, щоб повалити наш кабінет. Цей товариш, наголосив він, Д.І. Дорошенко. Міністр юстиції О. Романов ставив на карб проведення якоїсь особливої політики МЗС, доборі туди людей певної категорії і певних поглядів, а фактично працю на руйнування цього кабінету. Міністр фінансів А. Ржепецький вже прямо звинуватив главу МЗС у тенденційному призначенні співробітників виключно з «націоналістичних» українських кіл. Д. Дорошенко у відповідь заявив, що у своїй роботі керувався виключно інтересами і добром Української Держави. Після цього він залишив гетьманський палац і вже більше ніколи на засіданнях уряду не був. Пізніше він назвав ці звинувачення імпровізованим судом над політикою МЗС і його діяльністю⁶⁶.

Ще раніше Д. Дорошенко переконав П. Скоропадського у необхідності досягти домовленості з керівництвом Німеччини щодо залишення на певний час в Україні німецького військового контингенту, а також налагодження контактів з країнами Антанти і нейтральними державами на предмет підтримки гетьманату на майбутній мирній конференції. Не будучи впевненим у входженні до нового уряду, він запропонував для даної місії свою кандидатуру. Гетьман

⁶⁴ЦДАВО України. — Ф. 1064. — Оп. 1. — Спр. 7. — Арк. 14.

⁶⁵Чикаленко Є. Щоденник. — С. 141.

⁶⁶Дорошенко Д. Мої спомини про недавнє минуле. — С. 353–354.

підтримав цю ідею і Д. Дорошенко 22 жовтня, не дочекавшись остаточного формування уряду, виїхав до Німеччини. Тільки у ніч на 25 жовтня новий склад Ради Міністрів був узгоджений. Гетьманові вдалося зберегти на посадах більшість членів колишнього кабінету, включаючи й Д. Дорошенка⁶⁷.

Безперечно, залишення за ним офіційного статусу глави МЗС мало посилювати його координуючу роль стосовно українських посольств і представницькі функції у зносинах з урядовцями європейських держав. Після прибуття до Німеччини Д. Дорошенко важко захворів на дифтеріт. Проте він провів зустріч з послом в Австро-Угорщині В. Липинським. З огляду на розпад імперії домовились послати українських дипломатів до Будапешта і Праги. Далі він зустрівся з міністром закордонних справ Німеччини В. Зольфом, який радив їхати до Парижа та Лондона і шукати там захисту своєї держави. Відбулися візити до голови рейхстагу та канцлера М. Баденського, який обіцяв тримати німецькі війська в Україні доки можливо. Револьюційні події в Німеччині і відречення Вільгельма II застали Д. Дорошенка у Берліні.

Від німців українські справи залежали все менше і Д. Дорошенко виїздить до Швейцарії, де посол Є. Лукасевич обіцяв організувати аудієнції у представників Антанти. Саме у Берні він довідався про сформування нового кабінету міністрів на чолі з С. Гербелем, у якому міністром закордонних справ став Г. Афанасьєв. Він телеграфно наказав Д. Дорошенку негайно повертатися до Києва. А наступною депешею вимагав «негайно відібрати у бывшего міністра Дорошенка всі скарбові гроші, які при ньому є і переслати їх до Києва»⁶⁸.

Безперечно, Д. Дорошенко був ображений нетактовністю свого наступника, але прийняв рішення повернутися до Києва. Поїздка виявилася надзвичайно складною і тривалою. На станції Голоби він дізнався про відречення гетьмана від влади і зайняття столиці республіканським військом. До Києва дістався 18 грудня, коли місто готувалося до урочистої зустрічі головного отамана С. Петлюри. Голова уряду і міністр закордонних справ В. Чехівський спочатку зустрів Д. Дорошенка досить приязно. Однак загальна атмосфера гоніння на колишніх гетьманських міністрів, арешт С. Гербеля та кількох членів його кабінету не залишали надії на працю в урядових структурах. Скориставшись запрошенням І. Огієнка зайняти посаду приват-доцента відкритого за гетьманату Кам'янець-Подільського державного університету, Д. Дорошенко 22 січня 1919 р. виїхав до нового місця роботи. У споминах про цю подію він констатував: «Я не передчував, що покидаю Київ надовго, може й назавжди...»⁶⁹. Дружина Наталія залишилася у Києві разом з акторами Державного драматичного театру, який був заснований за її активною участю.

Праця в університеті була нетривалою. У кінці березня 1919 р. через Станіславів він виїхав до Праги, потім побував у Відні, якийсь час виконував обов'язки голови місії Українського Червоного Хреста у Белграді, займався евакуацією військовополонених. З жовтня Д. Дорошенко перебував у Бухаресті, куди діста-

⁶⁷ Державний вістник. — 1918. — 15 листопада.

⁶⁸ *Дорошенко Д.* Мої спомини про недавнє минуле. — С. 383.

⁶⁹ Там само. — С. 400.

лася й дружина. На початку 1920 р. вони виїхали до Відня. У травні — червні Д. Дорошенко виконав останнє доручення уряду УНР по перевірці діяльності української дипломатичної місії в Італії.

Навесні 1920 р. з ініціативи В. Липинського у Відні за участю Д. Дорошенка, С. Шемета та інших діячів гетьманського руху було засновано Український союз хліборобів — державників. Згодом він разом з іншими фундаторами цієї організації підписав угоду з П. Скоропадським, задекларувавши прихильність до української монархічної ідеї.

З 1921 р. Д. Дорошенко зосереджується на викладацькій і науковій роботі, працює професором Українського вільного університету (Відень, Прага, Мюнхен). У 1926 р. переїздить до Берліна, де до 1931 р. очолював Український науковий інститут, заснований П. Скоропадським. До речі, куратором установи з німецького боку був генерал В. Гренер. В одному з листів 1928 р. Д. Дорошенко писав про невлаштованість побуту, «циганське життя» родини, підрахувавши, що за дев'ять років еміграції змінив 25 помешкань, не рахуючи проживання в готелях⁷⁰.

З 1931 по 1939 рр. Д. Дорошенко працював в Українському науковому інституті у Варшаві. Після війни проживав у Канаді і США. На початку 1951 р. повернувся до Німеччини і невдовзі помер у Мюнхені. Дружина Наталія Михайлівна пережила чоловіка майже на три десятиліття і померла у 1980 р.⁷¹

Не дивлячись на складнощі емігрантського життя, Д. Дорошенко залишив по собі вагому творчу спадщину, насамперед з історії України: Огляд української історіографії (1923); Історія України. 1917–1923 рр. (1930–1932); Нарис історії України. — Т. 1–2. (1932–1933). Важливим історичним джерелом стали його мемуарні праці: Мої спогади про недавнє минуле. 1914–1920 роки (1924); Мої спогади про давно минуле. 1901–1914 роки (1949). Слід відзначити, що всі вони перевидані в незалежній Україні.

⁷⁰ Піскун В. Політичний вибір української еміграції (20-ті роки ХХ ст.). — Київ–Нью-Йорк, 2007. — С. 294–295.

⁷¹ Крисько А. Діяльність Д.І. Дорошенка в еміграції (20-ті роки ХХ ст.) // Духовні витоки Поділля. — Хмельницький, 1994. — С. 38–40; Бурім Д. Наукова, педагогічна та громадсько — політична діяльність Д. Дорошенка в еміграції (1919–1951). — Дис. ... канд. іст. наук. — К., 1997; Завальнюк О. Д.І. Дорошенко: 75 днів у Кам'янці-Подільському // Краєзнавство. — 2001. — №1–4. — С. 145–148.

18.2. Георгій Афанасьєв — міністр закордонних справ (листопад—грудень)

Другий уряд Ф. Лизогуба, призначений 24 жовтня і значно поповнений українськими діячами, в умовах завершення Світової війни перемогою Антанти не відповідав намірам П. Скоропадського знайти порятунок Української Держави у федеруванні з небільшовицькою Росією. Гетьман 14 листопада відправив кабінет міністрів у відставку і сформував нову Раду Міністрів на чолі з колишнім міністром продовольчих справ С. Гербелем — прихильником відродження Росії і орієнтації на країни Антанти. На посаду міністра закордонних справ був запрошений Г. Афанасьєв. Очевидно при цьому, крім виразно русофільських і проантантівських поглядів, малися на увазі й знання західноєвропейської історії.

Георгій (Юрій) Омелянович Афанасьєв народився у лютому 1848 р. у сім'ї дворянина — офіцера у м. Уфі. Після смерті батька переїхав до Одеси. Закінчив історико-філологічний факультет Новоросійського університету за спеціальністю «всесвітня історія» і був залишений для підготовки до професорського звання. Мав досить широкий діапазон дослідницьких інтересів. Зокрема, займався історією Франції, Великої Британії, Російської імперії. Магістерська робота була присвячена міністерській діяльності одного з основоположників економічного лібералізму А.-Р.-Ж. Тюрго, а докторська — хлібній торгівлі у Франції XVIII ст. Був досить популярним в Одесі лектором і публіцистом. Не дивлячись на визнання його праць французькою науковою громадськістю, професорської посади він так й не дістав через підозри місцевої влади у «неблагонадійності»¹.

У 1895 р. у його долі стався різкий поворот. Інший випускник Новоросійського університету, а у той час міністр фінансів Росії С. Вітте, запропонував Г. Афанасьєву зайняти відповідальну посаду керуючого Київською конторою Державного банку Росії. Саме при ньому розпочалося будівництво банківської споруди на вул. Інститутській (нині Національний банк України), яку ввели у дію в 1905 р. Сам же банкір власної нерухомості не придбав і займав службове приміщення на вул. Садовій. Не облишив він й наукову та лекторську діяльність. Був людиною досить популярною у колах київської інтелігенції. Інколи його помірковане вільнодумство привертало увагу «стражів порядку». Тоді на виручку

---

¹ Гончарук Т., Дружкова І. Одесити — міністри урядів Української Держави гетьмана П. Скоропадського: матеріали до історичних портретів Сергія Гутника і Георгія Афанасьєва // Чорноморська минувшина. — Одеса, 2011. — С. 63–66.

приходив той же С. Вітте. У 1914 р. Г. Афанасьєв залишив державний банк і очолив одну з комерційних фінансових установ². Афанасьєви захоплювалися альпінізмом. Георгій Омелянович навіть після шістдесяти років ходив у Швейцарські Альпи. Родину спіткало лихо у горах розбився син Володимир, від черевного тифу померла донька Ольга — талановита поетеса³.

Г. Афанасьєв був людиною помірковано-правих поглядів, належав до партії конституційних демократів, свого часу співпрацював з популярними виданнями «Киевлянин» та «Голос Києва». Він був блискучим оратором, публічними викладами збирав численні аудиторії. Начальник гетьманського штабу генерал Б. Стеллецький писав: «Його лекції наелектризували аудиторію... люди хотіли негайно ж йти на штурм ненависної Бастилії, забуваючи, що вони не в Парижі, а в Росії». Разом з тим генерал вважав, що саме така професура «накачувала в нашу молодь ідеї Заходу»⁴. Після Лютневої революції Г. Афанасьєв неохвально відгукувався про руйнування у Києві символів царської влади, критикував Центральну Раду за безлад в краї. Своє ставлення до війни висловив у статті «Ні контрибуцій, ні анексій». У 1917 р. під час виборів до Установчих зборів кандидати аграрної і торгово-промислової групи Київського регіону поставили Г. Афанасьєва у списку під № 1. Німецьку окупацію вважав «злом», необхідним для України⁵. Після повалення Центральної Ради у квітні 1918 р. він займав посаду державного контролера у першому уряді Ф. Лизогуба.

Д. Дорошенко в «Історії України» пише про Г. Афанасьєва досить нейтрально, хоч у споминах наголошує, що ставши міністром закордонних справ він непорядно поставився до свого попередника⁶. Українські опозиційні діячі, зокрема С. Єфремов, відзначали неприйняття Г. Афанасьєвим української мови та незалежності України без Росії, а різкий в оцінках В. Винниченко писав про нього як «україножера»⁷. При цьому ніхто з лідерів Центральної Ради не згадував, що Генеральний секретаріат свого часу призначив Г. Афанасьєва комісаром при Київській казенній палаті⁸.

На відміну від доволі пасивної участі у роботі уряду першого скликання, Г. Афанасьєв на новій посаді розпочинає бурхливу, хоч і дещо сумбурну діяльність. У журналі протоколів Ради Міністрів його прізвище ставиться третім піс-

² Кальницький М. Банкир-бессребреник [Електронний ресурс]. — Електрон. текст. дані. — Режим доступу: <https://www.interesniy.kiev.ua/bankir-bessrebrenik/> — Дата звернення: 02.11.2015.

³ Новикова Е. Забытый министр Павла Скоропадского // Зеркало недели. — 2004. — 26 мая.

⁴ Гетман П.П. Скоропадский. Украина на переломе. 1918 год. Сб. документов. — М., 2014. — С. 719.

⁵ Гончарук Т., Дружкова І. Вказ. праця. — С. 63.

⁶ Дорошенко Д. Мої спомини про недавнє минуле (1914–1920 рр.). — К., 2007. — С. 368.

⁷ Єфремов С. Публіцистика революційної доби (1917–1920 рр.). — Т. 2. — К., 2014. — С. 197, 278; Винниченко В. Відродження нації. — Ч.ІІІ. — С. 39.

⁸ Українська Центральна Рада. Документи і матеріали у 2-х томах. — Т. 2. — К., 1996. — С. 350.

ля С. Гербеля і А. Ржепецького. Він не пропускає жодного засідання, часто виступає з заявами та інформаціями, отримує чи не найбільшу кількість доручень уряду. Водночас він працював майже ізольовано від апарату міністерства. Сформований ще Д. Дорошенком з фахівців виразної національної орієнтації його склад не підтримував різку зміну зовнішньополітичного курсу держави. Подав у відставку посол у Болгарії О. Шульгін. Посол у Швейцарії Є. Лукасевич відмовився залишити посаду і Г. Афанасьєв змушений був провести урядове рішення про підпорядкування місії посольству України в Німеччині. Зовсім нетолерантно повівся новий глава МЗС з своїм попередником Д. Дорошенком, який ще у жовтні виїхав до Європи для пошуку шляхів порозуміння з державами Антанти. З ініціативи Г. Афанасьєва він був позбавлений дипломатичних повноважень. До того ж міністр вмістив у газеті «Голосъ Києва» статтю «Иzumительный министръ» з неправдивою інформацією щодо Д. Дорошенка⁹.

В умовах реальної загрози існуванню гетьманської держави з боку військ Директорії і фактичної втрати влади на периферії Г. Афанасьєв фанатично вірив у рятівну місію держав Антанти. Слід відзначити, що П. Скоропадський у спогадах доволі саркастично описав ці ілюзії свого головного дипломата. Однак гетьман й сам сподівався на прихильність представників Антанти і їх вплив на німців щодо захисту Києва від повстанців. Хоч, можливо, зневірився у цьому трохи раніше за Г. Афанасьєва.

15 листопада, у перший день роботи нова Рада Міністрів оприлюднила програму діяльності. Головним завданням визначалося з'єднання з Росією на засадах федерації зі збереженням прав України на розвиток державної і національної самобутності. Уряд доручив главі МЗС Г. Афанасьєву проінформувати представників держав Згоди в Яссах про зміну Україною політичного курсу і просити прислати до Києва свого дипломатичного представника і два батальйони солдатів до Києва і Одеси¹⁰.

Наступного дня Г. Афанасьєв на засіданні уряду повідомив про близький прихід до Одеси ескадри кораблів Антанти. Була ухвалена постанова про направлення до Одеси урядової делегації у складі А. Ржепецького, Г. Афанасьєва і морського міністра адмірала А. Покровського для офіційної зустрічі нових союзників. Гетьман П. Скоропадський запропонував у час зустрічі ескадри підняти на українських військових кораблях комбінований морський прапор — андріївський з українським у його крижі, а на торгових суднах — український. Г. Афанасьєву доручили повідомити про це представників держав Згоди¹¹.

У середині листопада перші збройні виступи повстанців Директорії П. Скоропадському і міністрам ще не видавалось надто загрозливим. Вони сподівалися, що німці не дозволять повалити гетьманське правління до приходу військ Антанти. Більше того, були намагання саме Українську Державу зробити ініціатором і центром об'єднання антибільшовицьких сил для визволення Росії. Ще на початку листопада під час зустрічі з отаманом Всевеликого Війська Дон-

⁹ *Дорошенко Д.* Мої спомини про недавнє минуле (1914–1920 рр.). — С. 368.

¹⁰ ЦДАВО України. — Ф. 1064. — Оп. 1. — Спр. 7. — Арк. 45 зв

¹¹ Там само. — Арк. 47–47 зв.

ського П. Красновим на ст. Скороходово П. Скоропадський висунув ідею об'єднання України, Дону, Добровольчої армії, Кубані, Грузії, Криму для спільної боротьби проти більшовиків. П. Краснов перейнявся цим задумом і намагався переконати в цьому керівництво Добровольчої армії. Проте у А. Денікіна були дещо інші підходи до перспектив боротьби проти більшовицької Росії¹².

З перших днів роботи в МЗС Г. Афанасьєв взявся за підготовку проведення у Києві конгресу представників усіх держав, створених на теренах колишньої Російської імперії. 16 листопада він заявив про це на засіданні уряду. Колеги ухвалили постанову: «Визнати організацію конгресу вкрай бажаною». Міністру закордонних справ доручили з'ясувати дані щодо його проведення і ввійти у зносини з усіма зацікавленими державами¹³. МЗС розсилав телеграми новоутвореним державам, розробляв програму конгресу, який мав розглянути питання загального плану боротьби з більшовиками, ставлення до Антанти, Німеччини і її колишніх союзників, нейтральних держав, встановлення в Росії міцного державного ладу. До підготовки конгресу долучився й особисто П. Скоропадський. У себе в резиденції він скликав нараду представників Війська Донського, Терського козацтва, Кубані та Грузії з метою обговорення питань майбутнього об'єднання і загального становища. Гетьман мав намір направити листи до всіх держав, що тепер відділилися від Росії. У штабі Добровольчої армії пропозиція української сторони була отримана від Донського уряду наприкінці листопада. Голова денікінського уряду генерал А. Драгомиров послав листа про згоду взяти участь у конгресі, але обумовив, що зібрання має пройти у Катеринодарі чи Сімферополі, оскільки Київ був майже повністю оточений повстанцями. Містилося також заперечення проти запрошення грузинського уряду, вороже налаштованого до Росії і Добровольчої армії. Наголошувалося, що командування Добровольчої армії не збирається переглядати свої відносини з союзною Антантою¹⁴.

Вже на другий день роботи в уряді Г. Афанасьєв телеграмою сповіщав генерала А. Денікіна, що українські сили, очолювані гетьманом у згоді з Доном і паралельно з Добровольчою армією направляються на боротьбу з більшовиками для відновлення єдності Росії. У відповідь А. Денікін запропонував дійти згоди з питань єдиного фронту і єдиного командування для боротьби з більшовиками і єдиного представництва на міжнародній конференції¹⁵.

А. Денікін небезпідставно бачив себе на чолі об'єданого командування, оскільки користувався повною підтримкою Антанти. У той час коли Українська Держава і Всевелике військо Донське були фактичними сателітами Центральних держав. П. Скоропадський, у якого були напружені відносини з командуванням Добровольчої армії, явно цього не хотів. Однак представник країн Згоди на Кубані оголосив генерала А. Денікіна головнокомандуючим усіх збройних сил,

¹² Краснов П. На внутреннем фронте. — М., 2003. — С. 307–311.

¹³ ЦДАВО України. — Ф. 1064. — Оп. 1. — Спр. 7. — Арк. 47 зв.

¹⁴ Деникин А. Гетманство и Директория на Украине // Революция на Украине по мемуарам белых. — М.-Л., 1930. — С. 166.

¹⁵ Там само. — С. 144, 165–166.

діючих проти більшовиків, у тому числі й на Україні. Гетьман опинився у досить складній ситуації: приймати верховенство А. Денікіна він не хотів, але й іти проти волі Антанти також не міг. На засіданні Ради Міністрів було ухвалено доручити прем'єру С. Гербелю усно повідомити представника Добрармії у Києві генерала П. Ломновського про те, що український уряд не заперечує необхідності об'єднання командування у боротьбі проти більшовиків, але вважає, що такою особою не може бути особа, яка стоїть на чолі однієї з армій, що об'єднуються. Цей завуальований протест не справив ніякого впливу на утвердження А. Денікіна в якості головнокомандуючого.

Більше того цього ж дня була отримана телеграма про призначення А. Денікіним командуючим Чорноморським флотом адмірала В. Каніна, колишнього командуючого Балтійським флотом. Для П. Скоропадського це був подвійний удар, адже тільки нещодавно Німеччина погодилася на передачу Чорноморського флоту Україні, а адмірал В. Канін служив у Генеральному морському штабі гетьманату. Цього разу уряд доручив Г. Афанасьєву повідомити П. Ломновського, що Українська Держава витратила величезні кошти на утримання флоту і вважає за можливе його підпорядкування об'єднаному командуванню лише в оперативному плані, а у всіх інших відношеннях він має залишатися у віданні морського міністра українського уряду¹⁶.

Г. Афанасьєв періодично робив доповіді на засіданнях кабінету міністрів. Вони не протоколювалися, лише бралися до відома, але й до окремого (секретного) журналу не заносилися. Правда, за результатами однієї доповіді постановили видати урядове повідомлення про ставлення Антанти до України. Водночас представника Ради Міністрів в Одесі генерал Г. Рауха зобов'язали сприяти приїзду консула Е. Енно до Києва¹⁷. В уряді так широко сподівалися на його прибуття, що 29 листопада навіть доручили Г. Афанасьєву зустріти довгождана гостя. Слід відзначити, що й Е. Енно не скупився на телеграфні декларації щодо підтримки України.

А тим часом сподівання на захист німецьких військ швидко танули. Новий начальник штабу німецьких військ полковник Нетге відразу після приїзду до Києва виїхав до Вінниці на переговори з військовиками Директорії. В результаті між ними було укладене перемир'я. 2 грудня його умови розглядалися на засіданні Ради Міністрів. У досить розлогій постанові з даного питання зазначалося, що цією угодою німецьке головне командування фактично поряд з гетьманським урядом визнає й Директорію та її владу на захоплених повстанцями територіях. Таке становище повністю суперечить тим принципам, які висловлені державами Згоди стосовно України, зокрема у телеграмі Е. Енно від 29 листопада. Г. Афанасьєву доручалося висловити письмовий протест військовим і дипломатичним представникам Німеччини, а також направити копію протесту і тексту угоди німців з повстанцями представникові країн Антанти.

¹⁶ ЦДАВО України. — Ф. 1064. — Оп. 1. — Спр. 7. — Арк. 51.

¹⁷ Там само. — Арк. 56 зв.

У кінці засідання уряду надійшло повідомлення про залишення німецькими військами Донецького басейну. Знову доручили міністрові закордонних справ повідомити штаб німецького командування, що вивід їхніх військ з прикордонних з більшовицькою Росією територій суперечить принципам, висловленим Е. Енно¹⁸. П. Скоропадський відзначав, що сліпа віра Г. Афанасьєва у прихід військ Антанти супроводжувалася неадекватним ставленням до німців: «Він усюди, де тільки і коли міг, катав їм задерикувати ноти і телеграми, що зовсім не сприяло намаганням німців нам допомагати»¹⁹. Та часті звернення українського уряду до німецького командування, яке опікувалося насамперед евакуацією своїх військ на батьківщину, вже не давали наслідків.

П. Скоропадський у спогадах пише, що 14 грудня, коли Київ фактично вже був зайнятий військами Директорії, йому потелефонував Г. Афанасьєв. «Пан Гетьман, пан Гетьман, Ено приїхав, я послав за ним автомобіль» — прокричав мені радісний голос Афанасьєва. От, подумав я собі, старий з глузду з'їхав, мабуть, який там до біса Ено, тут же все вже рушиться, і закрив телефон»²⁰. Це єдине відоме нам свідчення про перебування глави МЗС у Києві у день падіння гетьманату. З 11 грудня він вже не брав участі у засіданні уряду. Не було його й на останньому його зібранні 14 грудня, коли було ухвалено лише дві постанови. Перша про відновлення діяльності розпущеної Київської міської думи і міської управи «в інтересах охорони порядку і спокою в місті», яку разом з вісьмома міністрами підписав заступник глави МЗС О. Ейхельман. Друга — про складання урядом повноважень і передачу влади Директорії, не була підписана ні Г. Афанасьєвим, ні О. Ейхельманом.²¹

Не дивлячись на те, що Київ був у кільці військ Директорії Г. Афанасьєв зумів виїхати до Одеси. Взимку і навесні 1919 р. газета «Одесский листок» опублікувала низку його статей, у яких він виступав за автономію України у складі загальноросійської федерації. Потім була еміграція до Королівства сербів і хорватів. Здійснилася його давнє прагнення стати професором. Він викладав на філософському факультеті Белградського університету, зокрема читав спецкурс «Епоха Олександра II». Помер у грудні 1925 р., похований у Белграді.

Г. Афанасьєв залишив по собі значну творчу спадщину. Нещодавно під егідою Російського фонду фундаментальних досліджень у серії «Історія» були перевидані його основні монографічні праці «Очерки из истории Франции», «История Ирландии», «Очерки из истории стран Европы», «Мирабо: первые годы Великой Французской революции», «Наполеон I» та інші.

¹⁸ ЦДАВО України. — Ф. 1064. — Оп. 1. — Спр. 7. — Арк. 71–72 зв.

¹⁹ *Скоропадський П.* — С. 316.

²⁰ Там само. — С. 324.

²¹ ЦДАВО України. — Ф. 1064. — Оп. 2. — Спр. 15. — Арк. 1–2.

Розділ 19

Державні контролери

Георгій Афанасьєв

Сергій Петров

19.1. Георгій Афанасьєв — державний контролер (травень—жовтень)

Після приходу до влади гетьман П. Скоропадський не вніс істотних коректив у структуру центральних органів виконавчої влади, які діяли в останні місяці існування УНР. Поряд з галузевими міністерствами залишалося й відомство державного контролю. Сучасні дослідники визначають його як центральний орган виконавчої влади зі спеціальним статусом, прямим підпорядкуванням главі держави. Державний контролер був членом уряду з дорадчим голосом, але при розгляді внесених ним питань мав право ухвального голосу. До повноважень Державного контролю входили нагляд за законністю і правильністю використання державних коштів і майна¹.

30 квітня під час погодження членів майбутнього уряду Української Держави у начальника штабу німецьких військ генерала В. Гренера кандидатура Георгія Афанасьєва — колишнього директора відділення Державного банку у Києві на посаду генерального контролера заперечень не викликала². З'ясувати, коли Г. Афанасьєв приступив до виконання обов'язків державного контролера складно. На засіданнях уряду він вперше з'явився лише 30 травня. У червні він також на більшості з них був відсутній. Його колега міністр ісповідань В. Зеньковський згадував: «Г.О. Афанасьєв, через свою глухоту, брав дуже мало участі в роботі Ради Міністрів, але завжди вносив ту виключну порядність і діловитість, які були йому властиві»³.

6 червня вперше уряд розглянув профільне питання, внесені контрольним відомством — законопроект про тимчасові ревізії, який був схвалений⁴. З цього часу у разі відсутності Г. Афанасьєва у засіданнях Ради Міністрів брав участь його заступник Д. Валлійський — колишній старший ревізор Київської контрольної палати. Структурно служба державного контролера складалася з чотирьох департаментів, які очолювали Д. Симонів, В. Пуницький, М. Скугар-Скуга-

---

¹ Коник С. Державний контроль Української Держави 1918 р.: структура, повноваження та компетенція // Зб. наук. праць УАДУ. — К., 2001. — Вип. 1 — С. 41–51.

² Документи о разгроме германських окупантов на Украине в 1918 году. — М., 1942. — С. 77.

³ Зеньковський В. Пять месяцев у власти (15 мая — 19 октября 1918 г.). Воспоминания. — М., 1995. — С. 76.

⁴ ЦДАВО України. — Ф. 1064. — Оп. 1. — Спр. 6. — Арк. 39.

ревський, І. Кабачков. Всі вони раніше служили в установах державного цивільного чи військового (польового) контролю⁵. Д. Дорошенко писав, що в Україні державний контроль було організовано за російським зразком, але з розширенням його функцій щодо ревізій приватного сектору. Регіональну мережу установ державного контролю склали губернські контрольні палати, підпорядковані безпосередньо державному контролеру⁶.

Слід відзначити, що уряд на початку червня розпочав тотальні ревізії органів місцевого самоврядування, які були обрані ще за законодавством Тимчасового уряду, і нерідко складалися з гласних земських зібрань і міських дум опозиційно налаштованих до гетьманського правління. Характерно, що до цих ревізійних комісій не входили представники державного контролю. Очевидно, це пояснювалося громадським характером органів місцевого самоврядування⁷.

Журнали засідань Ради Міністрів, веденням якого опікувалися секретарі, досвідчені адміністратори В. Дітятін і О. Татіщев, досить виразно показують місце державного контролера в урядовій ієрархії. Протокол кожного засідання містить перелік присутніх: членів кабінету міністрів, осіб, які заміщають їх того дня, а також запрошених. Спочатку подавалися прізвища усіх міністрів, починаючи з міністра юстиції М. Чубинського (неофіційного заступника прем'єра), потім йшов керуючий МЗС Д. Дорошенко, далі державний контролер Г. Афанасьєв і за ним державний секретар І. Кістяковський. Два останні були членами уряду з дорадчим, а при розгляді їх профільних питань — ухвальним голосом.

Упродовж червня на засіданнях уряду, які зрідка відвідував Г. Афанасьєв, питання чи законопроекти щодо функціонування державного контролю майже не розглядалися. Безперечно, функції цього відомства були менш публічні, ніж міністерств, і зводилися до участі у експертизі планованих фінансових видатків чи перевірці їх правильного використання. 29 червня уряд у присутності Г. Афанасьєва розглянув питання оплати праці службовців місцевого державного контролю. Оскільки за новим законодавством вони позбавлялися так званих святкових у розмірі двохмісячного окладу, то їм були підвищені зарплати: контролерам (ревізорам) до 7 200, а їх помічникам — 5 400 крб.⁸

Справжні причини неактивної участі Г. Афанасьєва у роботі ради Міністрів крилися у стані його здоров'я. Справа в тому, що йому вже виповнилося 70 років і він був найстаршим за віком членом уряду. Прикметно, що П. Скоропадський у спогадах зовсім обійшов оцінку роботи державного контролера і характеризував його тільки як невдачливого главу МЗС, залишивши таку сентенцію: «він мав один величезний недолік — він був дуже старий»⁹. Мабуть, для 45-річного гетьмана той справді виглядав доволі літньою людиною.

28 червня Г. Афанасьєв подав заяву на ім'я Ф. Лизогуба з проханням надати йому двохмісячну відпустку за станом здоров'я. Уряд ухвалив передати клопо-

⁵ *Дорошенко Д.* Історія України 1917–1923 рр. — К., 2002. — Т. II. — С. 220.

⁶ Там само.

⁷ *Державний вістник.* — 13 червня.

⁸ ЦДАВО України. — Ф. 1064. — Оп. 1. — Спр. 6. — Арк. 73 зв.

⁹ *Скоропадський П.* Спогади. — С. 316.

тання державного контролера «на благоусмотрение пана Гетмана»¹⁰. Через кілька днів П. Скоропадський дав згоду і з 8 липня Г. Афанасьєв участі у засіданнях кабінету міністрів не брав. Його заміщав Д. Валлійський у статусі т. в. о. державного контролера, обов'язки заступника тимчасово були покладені на директора 2-го департаменту В. Пуницького. Під час відпустки Г. Афанасьєв відвідав Одесу і вирішив здійснити поїздку Бессарабською залізницею до Акермана, але румунська сторожа не пропустила його за Дністер, що викликало дипломатичний конфлікт¹¹.

Працю відомства державного контролера можна прослідкувати за зауваженнями до проекту штатного розпису міністерства закордонних справ, який обговорювався на засіданні уряду у серпні. Вони стосувалися скорочення кількості дипломатичних кур'єрів з огляду на покращення поштово-телеграфного зв'язку, а також виділення їх в окремий тимчасовий штат з дією до 1 січня 1919 р. Очевидно, зауваження були другорядними і міністр Д. Дорошенко з ними погодився¹².

5 серпня на позачергову заяву Д. Валлійського уряд ухвалив постанову, якою зобов'язав міністерства і відомства один примірник копії законопроектів, що вносяться до бюджетної комісії, надсилати державному контролерові. Висновки мав подаватися представникові контролю в бюджетній комісії. У випадку наявності розходжень він висловлював свої зауваження¹³. З ініціативи Д. Валлійського уряд впорядкував оплату місцевих чиновників за участь у роботі інших відомств (засіданнях, нарадах тощо). В залежності від класності вони мали отримувати 8–12 крб. за місцем основної служби, але за поданням установ, де проводилися заходи¹⁴.

За відсутності Г. Афанасьєва працівники центрального апарату відомства підготували проект закону про тимчасову організацію державного контролю. Слід відзначити, що переважна більшість законів інституційного змісту приймалися як тимчасові, що означало їх дію лише до обрання вищого представницького органу — Державного сейму. Законопроект чітко визначав статус державного контролера як члена кабінету міністрів, а його заступник користувався правами заступника міністра. Встановлювалася Генеральна контрольна рада з шести членів, «якій присвоюються всі права і обов'язки Ради російського державного контролю». Її члени призначалися державним контролером. Всі департаменти перебирали функції «російського государственного контролю». Місцеві установи відомства були представлені вісьмома губернськими контрольними палатами. Підрозділи державного контролю також функціонували при чотирьох залізницях та окремих портах. 16 серпня після ґрунтовного обговорення уряд схвалив закон.¹⁵ Він був затверджений гетьманом і випущений 30 серпня,

¹⁰ ЦДАВО України. — Ф. 1064. — Оп. 1. — Спр. 6. — Арк. 71 зв.

¹¹ Гончарук Т., Дружкова І. Вказ. праця. — С. 64.

¹² ЦДАВО України. — Ф. 1064. — Оп. 1. — Спр. 6. — Арк. 124 зв.–125.

¹³ Там само. — Арк. 151.

¹⁴ Там само. — Арк. 166 зв.

¹⁵ Там само. — Арк. 169 зв.–170.

а опублікований 10 вересня за підписами віце-прем'єра М. Василенка і Д. Валлійського.¹⁶

17 серпня після тривалої відпустки Г. Афанасьєв з'явився на засіданні уряду. За його поданням Д. Валлійський отримав статус постійного заступника державного контролера. У другій половині серпня кабінет міністрів проводив кількадедне обговорення підготовленого комісією князя О. Голіцина проекту закону про вибори гласних (депутатів — Р.П.) губернських і повітових земських зібрань. Навколо документу точилася гостра боротьба прихильників і противників повернення до цензової виборчої системи. Г. Афанасьєв взяв участь в обговоренні законопроекту, обстоюючи переваги куріальної системи, і вніс поправку про віднесення до першої курії осіб, які мають вищу освіту, володіють землею і самостійно ведуть господарство. Поправка була прийнята більшістю 7 проти 6¹⁷.

Влітку 1918 р. у Києві перебувало чимало колишніх чиновників російських контрольних установ. У кінці серпня за поданням Г. Афанасьєва уряд призначив двох радників державного контролера: князя В. Гедройца — колишнього директора департаменту контролю міністерства фінансів Росії та О. Присьолкова — колишнього помічника генерал-контролера департаменту військової і морської звітності Державного контролю Росії¹⁸.

Весь вересень і першу половину жовтня Г. Афанасьєв рідко з'являвся на засіданнях уряду. Очевидно, він тяжився цією посадою, оскільки жодних профільних питань на розгляд кабінету міністрів не вносив. Зате 15 вересня державний контролер подав до Ради Міністрів записку політичного характеру, у якій виступав проти про української мови як державної, обґрунтовуючи це досвідом зарубіжних країн. Він стверджував: «Не тільки не корисно, але навіть з громадської і державної точки зору шкідливо оголошувати монополію української мови в офіційних актах і в офіційному листуванні і витіснити з них російську мову». Врешті, Г. Афанасьєв пропонував з огляду на те, що українська мова належить «массе малорусского народа» українську і російську мови слід визнати цілком рівноправними. Факт обговорення записки у журналах його засідань відображення не знайшов. Скоріше за все, такого розгляду не було, оскільки у другій половині вересня головував в уряді віце-прем'єр М. Василенко, який у цей час провів чимало українізаційних ухвал, в т.ч. про право захисту дисертацій українською мовою. Заарештований Верховною слідчою комісією Директорії С. Гербель на допиті свідчив, що записка урядом не розглядалася¹⁹.

У той же час поява українофобської записки члена уряду не пройшла не поміченою опозиційними колами. Зокрема, С. Єфремов відгукнувся на неї критичною статтею у газеті «Нова рада»²⁰. Ще однією виразною демонстрацією Г. Афанасьєвим своїх промонархічних поглядів стала його промова при відкрит-

¹⁶ Державний вістник. — 1918. — 10 вересня.

¹⁷ ЦДАВО України. — Ф. 1064. — Оп. 1. — Спр. 6. — Арк. 181.

¹⁸ Там само. — Арк. 187.

¹⁹ Гетман П.П. Скоропадский. Украина на переломе. 1918 год. — М., 2014. — С. 803.

²⁰ Єфремов С. Публіцистика революційної доби (1917–1920 рр.). — Т. 2. — К., 2014. — С. 197

ті Державного банку України. Він заявив, що великоросійська монархія може бути реставрована лише з Києва і тільки звідси вона буде представлена на мирній конференції²¹.

З початком жовтня під тиском опозиції і німців П. Скоропадський змушений був піти на переговори з лідерами УНС про українізацію складу уряду. Праве крило уряду, представлене міністрами — кадетами, усвідомлюючи готовність гетьмана взяти до кабінету українських діячів, підготувало записку про необхідність зміни політичного курсу у бік відродження федеративної Росії. Другим услід за заступником голови Ради Міністрів М. Василенком свій підпис під декларацією поставив Г. Афанасьєв. Урядова криза завершилася відставкою кабінету Ф. Лизогуба і формуванням нового уряду.

Д. Дорошенко свідчить, що 17 жовтня пізно уночі П. Скоропадський покликав до себе Лизогуба, Гербеля, Ржепецького і повідомив про намір розпустити даний уряд, а також запросив їх взяти участь у новому складі. Гербель і Ржепецький умовою свого вступу майбутнього кабінету поставили залишення Г. Афанасьєва на посаді державного контролера. Однак гетьман їм цього не обіцяв²². Формування уряду істотно затяглося. Проходило воно під наглядом німецького консула у Києві генерала Е. Тіля. На посаду державного контролера розглядалися кандидатури українських діячів О. Лотоцького та П. Стебницького. Однак вони очолили міністерства ісповідань і освіти, а контролером став С. Петров — колишній чиновник центральних установ польового контролю у Петербурзі²³.

П. Скоропадський був не в захопленні від роботи Г. Афанасьєва на чолі контрольного відомства. Він відзначав його популярність, поважність, ерудицію, однак уник його оцінки як державного контролера. Можливо тому, що його наступна невдала діяльність на посаді міністра закордонних справ у спогадах гетьмана дістала більш широке і критичне висвітлення. Міністри з правого крила уряду залишили про нього більш схвальні, а той дифірамбічні відгуки. В. Рейнбот зауважував, що у членів уряду не було «широти державного горизонту; єдиний державного масштабу розум — це державний контролер Г.О. Афанасьєв; його недоліками були похилий вік і глухота, яка заважала йому на засіданнях»²⁴. У чому проявився цей «розум державного масштабу» В. Рейнбот не пояснює. На наш погляд, ближчим до істини був генерал Б. Стеллецький: «Контролер Афанасьєв нічого не зробив і ніякого контролю не здійснював, та це й цілком зрозуміло, як би він почав втручатися в ці справи, то його б негайно від них відсторонили»²⁵.

²¹ Освободительная война украинского народа против немецких оккупантов. — М., 1938. — С. 329.

²² *Дорошенко Д.* Мої спомини про недавнє минуле (1914–1920 рр.). — С. 352.

²³ Крах германской оккупации на Украине (по документам оккупантов). — М., 1942. — С. 180–181.

²⁴ Гетман П.П. Скоропадский. Украина на переломе. 1918 год. — С. 76.

²⁵ Там само. — С. 719.

19.2. Сергій Петров— державний контролер (жовтень—грудень)

Сергій Миколайович Петров належить до міністрів Української Держави, чий життєвий шлях найменш відомий. Жодної оцінки його діяльності не висловив у спогадах П. Скоропадський. Навіть найпоінформованіший з історіографів гетьманату Д. Дорошенко наводить про нього лише скупі дані — «служив раніше в полевім контролі в Центральних установах російського контролю в Петербурзі». При цьому відносить його лише до уряду С. Гербеля, хоч насправді він прийшов до другого кабінету Ф. Лизогуба¹. Така неточність пояснюється тим, що призначення С. Петрова відбулося вже після від'їзду Д. Дорошенка з дипломатичною місією до Європи. Нам вдалося встановити, що в роки Світової війни він був контролером Румунського фронту². Отже, прихід С. Петрова до уряду цілком обумовлений попередньою професійною діяльністю. В літературі зустрічається твердження про його зв'язок з Одесою³.

Документи фонду Державного контролера ЦДАВО України містять наказ гетьмана про призначення С. Петрова, його накази про вступ на посаду, кадрові питання, але дані біографічного характеру відсутні⁴. Журнали засідань Ради Міністрів подають лише формальні відомості про урядову діяльність С. Петрова і не розкривають змістовний бік справи. Однак це обумовлено функціональною специфікою відомства, яке було покликане контролювати бюджетні видатки не стільки по факту їх використання, а на етапах прийняття законів і постанов про виділення асигнувань з державної скарбниці. Представники відомства працювали у Фінансовій раді, Бюджетній комісії, Малій Раді Міністрів, Державному хлібному бюро, комісіях по розробці міждержавних договорів тощо. Зазначимо, що ні Г. Афанасьєв, ні С. Петров жодного разу не доповідали Раді Міністрів результатів своїх відомчих ревізій.

На перших засіданнях другого уряду Ф. Лизогуба, які розпочалися 1 листопада, С. Петров участі не брав, хоч потім відредаговані протоколи засідань підписав. Відомство представляв заступник державного контролера Д. Валлій-

---

¹ *Дорошенко Д.* Історія України 1917–1923 рр. — Т. II. — К., 2002. — С. 220.

² ЦДАВО України. — Ф. 3363. — Оп. 3. — Спр. 78. — Арк. 7.

³ *Гончарук Т., Дружкова І.* Одесити — міністри урядів Української Держави гетьмана П. Скоропадського: матеріали до історичних портретів Сергія Гутника і Георгія Афанасьєва // Чорноморська минувшина. — Одеса, 2011. — С. 63–66.

⁴ ЦДАВО України. — Ф. 3325. — Оп. 1. — Спр. 40. — Арк. 133, 184–189.

ський⁵. 7 листопада секретарі Ради Міністрів вперше зафіксували присутність С. Петрова на засіданні кабінету міністрів. Наступного дня при затвердженні плану роботи уряду доповідь державного контролера була намічена на 13 листопада. Дійсно цього дня С. Петров вніс законопроект про здавання в Державне казначейство грошових сум, які зберігаються у периферійних касах різних державних установ. Закон міністри схвалили, доповнивши пропозицією посилити відповідальність за збереження коштів не тільки штрафними санкціями, але й кримінальною відповідальністю⁶. Слід відзначити, що закон був цілком нагальним, оскільки на місцях наростали деструктивні прояви. Однак наступного дня уряд був відправлений у відставку.

С. Петров залишився на посаді й у новому кабінеті міністрів, очолюваному С. Гербелем. Очевидно, прем'єра і головних ідеологів зміни політичного курсу України на Антанту і відродження Росії, постать С. Петрова влаштовувала. Перші засідання нового складу уряду він майже регулярно відвідував. 23 листопада в.о. прем'єра А. Ржепецький вніс на розгляд Ради Міністрів два законопроекти: про додаткові штати Штабу гетьмана і про штати установ Генеральної козацької ради. Перше питання було постійною «головною біллю» міністра фінансів, оскільки штати установ і військових підрозділів адміністрації гетьмана весь час розширювалися і вимагали додаткового фінансування. Закон про відродження українського козацтва також тривалий час не ухвалювався урядом через незгоду міністрів з утворенням козацтва як державної організації. Врешті П. Скоропадський протиснув його через уряд і сам очолив Козацьку раду. А. Ржепецький і цього разу ухилився від прийняття позитивного рішення, запропонувавши передати законопроекти на додатковий розгляд державному контролерові С. Петрову і заступнику міністра фінансів К. Заммену.⁷ Повторно ці питання на розгляд уряду не виносилися.

З 26 по 30 листопада С. Петров на засіданнях кабінету міністрів був відсутній, а в грудні постійно брав участь, включаючи й останнє засідання 14 грудня. Ніякі питання по контрольному відомству не розглядалися. Лише 5 грудня міністри, обурені інформацією про появу на ринку великої кількості спорядження військового призначення, ухвалили створити спеціальну комісію для розслідування інциденту, до якої мав увійти й представник державного контролю⁸. Очевидно, комісія не завершила роботу.

Не дивлячись на явну небезпеку взяття Києва військами повстанців, С. Петров брав участь у засіданні Ради Міністрів 14 грудня. Його підписи стоять під двома останніми постановами — про відновлення у Києві роботи міської думи і про передачу влади Директорії⁹. Прем'єр С. Гербель, міністри А. Ржепецький і В. Рейнбот були заарештовані, решті, в т. ч. й С. Петрову, вдалося залишити столицю. 8 січня 1919 р. Верховна слідча комісія, створена для роз-

⁵ ЦДАВО України. — Ф. 1064. — Оп. 1. — Спр. 7. — Арк. 26, 28 зв., 30 зв.

⁶ Там само. — Арк. 42.

⁷ Там само. — Арк. 60.

⁸ Там само. — Арк. 76.

⁹ Там само. — Спр. 15. — Арк. 1–2.

слідування діяльності уряду П. Скоропадського, пред'явила всім міністрам останнього кабінету стандартне обвинувачення у намаганні «скасувати українську державність і прилучити Україну до Московської (Російської) Держави озброєною силою»¹⁰. Слід відзначити, що до відповідальності притягалися й три заступники міністрів: продовольчих справ — М. Гаврилов, очевидно, як голова Малої Ради Міністрів; фінансів — К. Заммен і державного контролера — Д. Валлійський. На той час у розпорядженні комісії вже були журнали засідань Ради Міністрів, які свідчили про таємні видатки на десятків мільйонів карбованців на організацію боротьби з військами Директорії, до Військового фонду, для Державної варти, Штабу гетьмана, на харчування німецьких військ, підтримку Південної, Північної і Добровольчої армій тощо¹¹.

Безперечно, С. Петрову як державному контролерові було б інкриміновано сприяння незаконному виділенню державних коштів для організації «боротьби проти українського народного війська». Проте йому вдалося уникнути арешту. На жаль, віднайти відомості про його подальшу долю не вдалося. Дослідник історії української міжвоєнної еміграції В. Піскун пише, що посади генерального (державного) контролера в українських урядах революційної доби 1917–1921 рр. займали 8 осіб. З них залишається нез'ясованою лише доля С. Петрова¹².

---

¹⁰ Там само. — Ф. 1125. — Оп. 1. — Спр. 3. — Арк. 36.

¹¹ *Гай-Нижник П.* Таємні видатки Гетьманату П. Скоропадського // Київська старовина. — 2000. — №4. — С. 44–51.

¹² *Піскун В.* політичний вибір української еміграції (20-ті роки XX ст.). — К., 2006. — С. 337–338.

Розділ 20

Державні секретарі

Михайло Гіжицький

Ігор Кістяковський

Сергій Завадський

20.1. Михайло Гіжицький — державний секретар (травень)

У статті 35-ій виданих П. Скоропадським 29 квітня 1918 р. «Законів про тимчасовий державний устрій України» зазначено, що «керування справами Ради Міністрів покладається на генерального секретаря і підлягаючу йому Державну генеральну канцелярію»¹. Слід відзначити, що посада державного секретаря була й останньому складі уряду УНР. Від самого початку функціонування кабінету міністрів гетьманату ця посада отримала назву «державний секретар», як і «Державна канцелярія», позбувшись ознак «генеральності», властивих давній традиції гетьманської адміністрації.

При погодженні членів майбутнього уряду Української Держави 30 квітня у начальника штабу німецьких військ генерала В. Гренера кандидатура державного секретаря не обговорювалася. Протокол першого засідання Ради Міністрів 2 травня, яке відбулося під головуванням П. Скоропадського, підписаний т.в.о. державного секретаря О. Палтовим². Однак під листом до командувача німецькими військами в Україні фельдмаршала Г. Ейхгорна про сформування Ради Міністрів стоять підписи гетьмана П. Скоропадського і державного секретаря М. Гіжицького³.

Михайло Львович Гіжицький походив з давнього польського роду (Gizycki), представники якого за вірну службу царському престолу отримали дворянське звання і земельну власність на півдні України. Його батько закінчив Рішел'євський ліцей. Був поміщиком Ананьєвського повіту Херсонської губернії. Михайло успадкував ці маєтності і був людиною досить заможною. На жаль, навіть у спеціальному генеалогічному дослідженні роду Гіжицьких не міститься відомостей про рік народження, освіту, службу кар'єру М. Гіжицького⁴.

Призначення на посаду державного секретаря обумовлено його активною діяльністю в створеній П. Скоропадським весною 1918 р. політичній організації — Українська народна громада. У спогадах гетьман охарактеризував М. Гі-

---

¹ Державний вістник. — 1918. — 16 травня.

² ЦДАВО України. — Ф. 1064. — Оп. 1. — Спр. 6. — Арк. 31.

³ Державний вістник. — 1918. — 16 травня.

⁴ *Пеший А., Решетов С.* Дворяне Херсонской и Бессарабской губерний Гижичские и их потомки // Вісник Одеського історико-краєзнавчого музею. — 2008. — № 6. — С. 41–72.

жицького як одну з «перших скрипок», «головного верховода» УНГ, людину, яка відіграла «таку велику роль в перевороті 29-го квітня»⁵. Саме він привів до П. Скоропадського правника О. Палтова, який став автором перших гетьманських актів, і фактичним радником глави держави. Напередодні хліборобського з'їзду М. Гіжицький займався набором офіцерів для участі у здійсненні перевороту. Гроші на формування офіцерської дружини, за твердженням військового юриста генерала В. Мустафіна, той отримав від німців⁶. До підготовки акції він залучив свого родича, відомого російського діяча, колишнього депутата III і IV Державних дум О. Гіжицького. Той за гроші найняв «активістів», які на засіданні з'їзду голосно скандували «Гетьмана треба!»⁷.

П. Скоропадський відзначав, що М. Гіжицький дуже хотів стати міністром, але цьому завадили деякі особисті риси характеру. Після сформування кістяка уряду українські політичні партії на зустрічі з генералом В. Гренером вказували на неукраїнськість членів кабінету міністрів. Серед «особливо небажаних кандидатур» вони називали й М. Гіжицького⁸. Вже ретроспективно В. Винниченко охарактеризував його «особою безцвітною, з антипатіями до українства»⁹.

На другому засіданні уряду 3 травня М. Гіжицький був присутній в якості державного секретаря. Перше питання порядку денного стосувалося встановлення правил призначення міністрів, їх заступників та інших посадових осіб, а також опублікування даних відомостей. Державній канцелярії було доручено підготувати відповідний проект правил у цій справі¹⁰.

7 травня на розгляд уряду від імені гетьмана була внесена записка з законопроектом про тимчасовий порядок проходження справ у Раді Міністрів та публікації їх матеріалів. Після обговорення та внесення поправок державна канцелярія мала доопрацювати документ, подати його на схвалення уряду та затвердження гетьманом. Цього ж дня кабінет міністрів ухвалив постанову про невідкладну організацію Державної канцелярії, доручивши М. Гіжицькому терміново подати проекти положення і штатів установи¹¹.

9 травня Рада Міністрів розглядала питання про створення у складі Міністерства внутрішніх справ департаменту преси. Дійшли до висновку про необхідність назвати Бюро преси і вилучити з його складу відділ цензури. М. Гіжицький наполягав на підпорядкуванні бюро Державній канцелярії. Міністри не підтримали цю пропозицію. Державний секретар не погодився з таким рішенням, висловивши з цього приводу окрему думку¹².

⁵ *Скоропадський П.* Спогади. — С. 104, 138.

⁶ Гетман П.П. Скоропадский. Украина на переломе. 1918 год. Сб. документов. — М., 2014. — С. 463.

⁷ *Пученков А.* Переворот в цирке. Страстная неделя Павла Скоропадского // Родина. — 2007. — №7. — С. 82–83.

⁸ *Дорошенко Д.* Історія України 1917–1923 рр. — К., 2002. — Т. II. — С. 40.

⁹ *Винниченко В.* Відродження нації. — Київ–Відень, 1920. — Ч. III. — С. 39.

¹⁰ ЦДАВО України. — Ф. 1064. — Оп. 1. — Спр. 6. — Арк. 3.

¹¹ Там само. — Арк. 5, 8.

¹² Там само. — Арк. 10 зв.

Наступного дня М. Гіжицький вніс на розгляд уряду законопроект про Державну канцелярію, який містив досить широкі повноваження цієї установи. Після обговорення було ухвалене рішення, за яким згідно Законів про тимчасовий державний устрій України Державна канцелярія «має бути управлінням справами Ради Міністрів і тому подальше розширення її функцій не є відповідним». Законопроект повернули на перероблення¹³.

Від самого початку стосунки державного секретаря з членами кабінету міністрів не склалися. П. Скоропадський відзначав, що М. Гіжицький, хоч і був лише державним секретарем, але втручався у справи, які його не стосувалися. Загалом же гетьман вважав, що при незаперечних здібностях і великій енергії він був «абсолютно нездатний до постійної і буденної роботи»¹⁴. М. Гіжицький був звільнений, фактично пробувши на посаді трохи більше тижня. 15 травня його змінив І. Кістяковський. Однак владні амбіції М. Гіжицького вплинули на подальше визначення міністрами функціональних обов'язків державного секретаря. Він був членом кабінету міністрів з дорадчим статусом і брав участь у голосуванні лише з питань, які він доповідав.

М. Гіжицький влітку-восени входив до монархічної організації «Наша Родина». В одному з агентурних донесень йшлося саме про нього: «Тут же дає «агітаційні» директиви абсолютний простак у політичному відношенні — колишній державний секретар М.Л. Гіжицький». Міністр юстиції в уряді С. Гербеля В. Рейнбот стверджував, що останній місяць політичним напрямком П. Скоропадського керували генерал О. Долгоруков, голова Монархічного блоку Ф. Безак, митрополит Антоній, голова ПРОТОФІСу князь О. Голіцин і відомий діяч М. Гіжицький¹⁵. Цілком ймовірно, що ці люди мали вплив на гетьмана, адже перші два були його особистими друзями — однополчанами, а М. Гіжицького він цінував за активну діяльність в Українській народній громаді.

З кінця 1918 р. М. Гіжицький жив в Одесі, входив до крайньо правого об'єднання, яке генерал А. Денікін у мемуарах назвав «блоком Пелікана — Родзевича — Гіжицького», маючи на увазі родича Михайла — Олександра Гіжицького¹⁶. Потім брав участь у Білому русі, Збройних силах Півдня Росії. Емігрував до Югославії, де й помер у грудні 1941 р.

¹³ Там само. — Арк. 11 зв.

¹⁴ *Скоропадський П.* Спогади. — С. 135, 206.

¹⁵ Гетман П.П. Скоропадский. Украина на переломе. 1918 год. — С. 126, 973.

¹⁶ *Деникин А.* Гетманство и Директория на Украине // Революция на Украине по мемуарам белых. — М.-Л., 1930. — С. 179.

20.2. Ігор Кістяковський — державний секретар (травень—липень)

Призначення державним секретарем одного з активних учасників квітневого перевороту М. Гіжицького виявилось невдалим. У середині травня цю посаду зайняв відомий правник і адвокат І. Кістяковський. Відразу ж йому довелося виконувати досить важливе урядове завдання — встановлення контактів з командуванням австро-угорських військ на півдні України. У цей час в Одесі склалася невизначена ситуація: генерал-губернаторство було ліквідоване, міська дума розпущена комісаром Центральної Ради О. Коморним, представництво гетьманської адміністрації не призначене. Фактична влада знаходилася у командування імператорської і королівської Східної армії та військового губернатора.

І. Кістяковський в Одесі провів переговори з фельдмаршалом Е. Бельцем. Було домовлено про встановлення при австрійському командуванні посади представника голови Ради Міністрів Української Держави і погоджено на цю посаду кандидатуру відомого російського державного діяча, херсонського поміщика С. Гербеля. Йшлося також про призначення Одеського міського отамана (градоначальника). Ним став генерал В. Мустафін. Е. Бельц отримав запрошення відвідати Київ. 27 травня І. Кістяковський на засіданні уряду доповів про результати відрядження до Одеси. Інформація державного секретаря була сприйнята позитивно. Уряд висловив йому подяку «за успішно виконане доручення пана Гетьмана і Ради Міністрів»¹.

Одним з першочергових завдань І. Кістяковський вважав термінове визначення офіційного статусу Державної канцелярії. Розпочата ще до його приходу робота була завершена і на початку червня подана на розгляд уряду. Документ отримав назву — Статут Управління справами Ради Міністрів Української Держави. Він кілька разів обговорювався на засіданнях кабінету міністрів і був схвалений 14 червня. Управління очолював державний секретар, який мав права міністра з дорадчим голосом. У нього було два заступники. На той час ці посади займали М. Могилянський — учений-етнограф і антрополог, член партії кадетів і О. Палтов — правник, який водночас був й заступником міністра закордонних справ, у червні заступником держсекретаря став В. Романов.

До складу управління входило кілька структурних підрозділів. Загальна канцелярія, на яку покладалися діловодні функції — ведення журналу (протоколів) засідань Ради Міністрів, оформлення наказів гетьмана та постанов уряду.

---

¹ ЦДАВО України. — Ф. 1064. — Оп. 1. — Спр. 6. — Арк. 19.

Її очолював С. Гаєвський. Департамент законодавчих справ (дир. М. Володковський) займався розробкою проектів законів та інших правових актів за дорученням уряду, кодифікацією законів, їх редагуванням та оприлюдненням. Департамент преси видавав офіційний друкований орган «Державний вістник» (гол. редактор І. Юцишин), збірники законів, готував інформацію про діяльність уряду, забезпечував зв'язки з пресою тощо. Українське телеграфне агентство мало поширювати в межах України і за кордоном матеріали політичного, економічного, культурного характеру, а також підтримувати контакти з іноземними інформаційними агентствами. З кінця травня директором УТА був український діяч і публіцист Д. Донцов. У його віданні знаходилося й Бюро преси. Термінологічну комісію очолював відомий вчений-сходознавець А. Кримський. Статутом передбачалося функціонування господарського департаменту, який мав займатися будівництвом і ремонтом урядових приміщень, відання друкарнями, складами канцелярських товарів, проведенням законних реквізицій для урядових потреб тощо².

Новий державний секретар енергійно взявся за вдосконалення організації діяльності Ради Міністрів. Був розроблений порядок підготовки законопроектів, внесення та розгляд їх урядом, спосіб опублікування. Оперативно готувалися журнали засідань кабінету міністрів. Члени уряду отримували роздруковані матеріали попереднього засідання і впродовж доби мали внести корективи. Потім журнал друкувався російською і українською мовами, останній підписувався усіма міністрами. Завдяки копіткій праці секретарів Ради Міністрів В. Дитятіна та О. Татіщева матеріали засідань уряду Української Держави у досить повному вигляді дійшли до сучасного дослідника³.

Особливої ваги Державній канцелярії і постаті І. Кістяковського надавало право прикінцевого редагування ухвалених Радою Міністрів законів і подання їх на затвердження гетьманові. При цьому він мав можливість систематичного спілкування з главою держави і не обійшов можливості доносити до нього власні думки. Це робило членів уряду до певної міри залежними від державного секретаря. Наприклад, підготовлений міністерством земельних справ проект закону «Про право продажу землі поза міськими оселями» тривалий час «дотягувався» правниками Державної канцелярії і доповідався на засіданні уряду І. Кістяковським⁴. Він виступив ініціатором термінового прийняття закону про українське громадянство, який був підготовлений фахівцями Мінюсту і Державної канцелярії з залученням відомих учених Б. Кістяковського і Є. Спекторського⁵. Саме І. Кістяковському введення українського громадянства як розрив «з російською культурою і державністю» поставив на карб у своїх мемуарах генерал А. Денікін.⁶

² ЦДАВО України. — Ф. 1064. — Оп. 1. — Спр. 13. — Арк. 78–80 зв.

³ Там само. — Спр. 6–7.

⁴ Там само. — Спр. 6. — Арк. 24 зв., 29 зв., 33.

⁵ Там само. — Арк. 46 зв.

⁶ Деникин А. Очерки русской смуты. Белое движение и борьба добровольческой армии. Май — октябрь 1918. — Минск, 2002. — С. 52.

Вже впродовж першого місяця перебування на посаді державного секретаря І. Кістяковський став авторитетною і впливовою постаттю у владному істеблїшменті Української Держави. Нерідко на засіданнях уряду його позиція розходилася з думками окремих міністрів, а то й самого прем'єра. Зокрема, він різко виступив проти міністра торгівлі і промисловості С. Гутника, який створенням Паперового бюро при міністерстві монополізував розподіл запасів паперу. Врешті він домігся окремого забезпечення папером урядових установ⁷.

І. Кістяковський з середини травня до початку серпня 1918 р. в якості заступника голови української делегації брав участь у мирних переговорах Української Держави з РСФРР, нерідко вступаючи в полеміку з Х. Раковським. Разом з іншими членами делегації підписав мирний договір між двома державами від 12 червня, за яким припинялися військові дії, встановлювалися дипломатичні відносини, проводився обмін громадянами, налагоджувався залізничний зв'язок тощо⁸.

І. Кістяковський активно долучився до розв'язання іншої гострої проблеми. На Україні, територія якої була одним з головних сегментів східного театру військових дій Першої світової війни, а кілька губерній — близьким тилом трьох фронтів, накопичилися величезні запаси зброї, набоїв, військового спорядження та матеріалів. Зайнявши територію України, німецькі та австро-угорські війська розпочали масове захоплення запасів військового призначення з складів армії та інших організацій.

На початку червня прем'єр Ф. Лизогуб зробив доповідь про необхідність створення спеціальної комісії, яка б опікувалася проблемами управління та ліквідації організацій військового часу. Державній канцелярії доручили у короткий термін розробити положення про комісію⁹. Оскільки йшлося про перерозподіл і реалізацію величезних матеріальних цінностей, то створення такого державного органу викликало велику зацікавленість членів уряду. 8 червня з цього питання на розгляд Ради Міністрів було внесено два законопроекти — міністра продовольчих справ Ю. Соколовського і державного секретаря І. Кістяковського. Обговорення було тривалим і гострим. Висловилися всі члени кабінету. Врешті була прийнято рішення про введення посади Головноуповноваженого по управлінню і ліквідації організацій військового часу з широкими функціональними правами. При голосуванні Ф. Лизогуб і Ю. Соколовський залишилися в меншості. Прем'єр висловив окрему думку.

І. Кістяковського це не знітило. Більше того, Головноуповноваженим став Юлій Кістяковський — правник і економіст, рідний брат державного секретаря. Очевидно, той сприяв цьому призначенню. Пізніше П. Скоропадський писав, що йому рекомендували главу цього відомства як «людину видатної волі і енергії»¹⁰. Однак Ю. Кістяковський не зумів справитися з цією надто складною сферою, де перетиналися інтереси багатьох відомств, і згодом подав у відставку.

⁷ ЦДАВО України. — Ф. 1064. — Оп. 1. — Спр. 6. — Арк. 110 зв.

⁸ Мирні переговори між Українською Державою та РСФРР 1918 року. Протоколи і стенограми засідань. — Київ-Нью-Йорк-Філадельфія, 1999. — С. 299-301.

⁹ ЦДАВО України. — Ф. 1064. — Оп. 1. — Спр. 6. — Арк. 33.

¹⁰ *Скоропадський П.* Спогади. — С. 187.

Слід відзначити, що І. Кістяковський не гербував використовувати службове становище для протегування своїм братам. Крім Юлія, інший брат — Олександр, київський адвокат отримав призначення на посаду посла Української Держави у Туреччині. Глава МЗС Д. Дорошенко у спогадах відзначав: «До Туреччини мені було нав'язано з кіл кабінету (міністрів — Р.П.) Олександра Кістяковського»¹¹. Ще одного брата — Богдана, відомого ученого правника і соціолога, Ігор активно залучав до підготовки важливих законопроектів про громадянство, вибори місцевого самоврядування, Сейму, на які виділялося державне фінансування. Найстарший брат Володимир Кістяковський — учений-хімік працював у комісії по створенню Академії наук.

На початку літа 1918 р. у Києві особливої гостроти набуло квартирне питання. Столиця була переповнена прибульцями з Радянської Росії, тут перебували тисячі військових колишніх фронтів, стікалися безробітні з провінції. Не вистачало службових приміщень, а вже значну кількість житлового фонду, казарм, готелів займали німецькі військові. При низці міністерств були створені відповідні комісії. На початку червня уряд доручив І. Кістяковському утворити при Державній канцелярії міжвідомчу комісію, яка мала за участю представників німецького командування здійснити інвентаризацію казенних будівель цивільного і військового призначення, а потім провести відповідний перерозподіл між центральними установами столиці¹².

З ініціативи гетьмана видавнича справа була підпорядкована Державній канцелярії. І. Кістяковський гаряче проїнявся ідеєю створення потужного державного видавництва, яке б друкувало твори українських класиків. П. Скоропадський писав у спогадах: «Було між іншим вирішено, крім правильної постановки з повсякденною пресою, створити ще окреме українське видавництво, де б друкувалася лише одна гарна українська література для народу. Були в Кістяковського засідання з цілим рядом осіб. Всі наполягали на придбанні дуже великого будинку, який став би палацом преси. Замашки були дуже широкі. Інформацію мало було бути вірно поставлено, крім преси, тут мав бути зосереджений весь відділ пропаганди, і кінематограф, і плакати тощо»¹³.

Для реалізації свого задуму І. Кістяковський енергійно домагався мільйонних асигнувань на придбання будинку, потужного друкарського обладнання у Почаївської лаври, закупівлю рулонного паперу в Австрії, передачі типографії військового відомства Державній канцелярії, загалом збільшення витрат на потреби преси. Ощадливий міністр фінансів А. Ржепецький опирався кредитуванню цього проекту, тоді державний секретар знаходив підтримку у гетьмана. Проте з переходом І. Кістяковського у МВС справа загальмувалася і не була втілена у життя¹⁴.

Цікаві спогади про ставлення І. Кістяковського до журналістів залишив біограф П. Скоропадського А. Маляревський (Сумський). При зустрічі з державним секретарем він наголосив, що журналісти нарікають на відсутність газет-

¹¹ *Дорошенко Д.* Мої спомини про недавнє минуле (1914–1920 рр.). — К., 2007. — С. 271.

¹² ЦДАВО України. — Ф. 1064. — Оп. 1. — Спр. 6. — Арк. 32 зв.

¹³ *Скоропадський П.* Спогади. — С. 220.

¹⁴ ЦДАВО України. — Ф. 1064. — Оп. 1. — Спр. 6. — Арк. 61 зв., 110 зв.

ного паперу. Той у відповідь «вибухнув вуличною лайкою на адресу журналістів, обіцяючи при цьому скрутити їх у баранячий ріг, що через місяць їх не можна буде впізнати». При цьому заявив, що у нього паперу стільки, що він може закидати брошурами палац гетьмана. Однак з'ясувалося, що він блефував. Слід відзначити, що гетьманська влада, крім урядового офіціозу «Державного вістника», так і не спромоглася на створення загальнодержавного політичного видання¹⁵. Державна канцелярія виступала фактичним відомством-куратором державної служби. За її поданням, призначені ще у перші дні роботи уряду посадові оклади членів кабінету міністрів, були переглянуті у бік збільшення: прем'єр — 30 тис., міністр — 24 тис., заступник — 18 тис., директор департаменту — 15 тис., віце — директор і радник міністра — 12 тис., начальник відділу — 10 тис. крб.¹⁶ Поряд з законопроектом Державної канцелярії розглядався й інший, внесений МВС, який передбачав більш високі ставки посадових окладів. При цьому слід відзначити, що МВС на той час очолював прем'єр Ф. Лизогуб. На засіданні Малої Ради Міністрів 10 червня проти цієї пропозиції виступили представники міністерства фінансів, державного контролю і заступник державного секретаря В. Романов. Останній з цього приводу подав спеціальну записку. Його аргументація базувалася на патріотично-альтруїстських мотивах. Він вважав, що «на Україні, при бідності її бюджету і відсутності великодержавного становища, особисте життя чиновництва повинно бути як можливо більш скромним і простим»¹⁷.

Навряд чи І. Кістяковський поділяв такі погляди свого заступника. Великі адвокатські гонорари, акціонерні дивіденди призвичаїли І. Кістяковського до респектабельного життя. У Києві він мешкав у шикарному особняку на вул. Шовковичній, відомому як «шоколадний будинок». Інтер'єри його кімнат були виконані в різних архітектурних стилях, відзначалися вишуканістю і багатством. З цього приводу старший брат Богдан говорив матері: «Я намагаюсь у Ігоря не бувати; непристойно якимось професору, мені, з моєї обстановки являтися в такі розкішні кімнати; Ігор не розуміє, що соромно і безглуздо такі квартири облаштовувати»¹⁸.

І. Кістяковський опікувався створенням проектів Державного герба і Державної печатки Української Держави. 13 липня на засіданні Ради Міністрів він доповів про хід роботи, яку виконував відомий український художник Г. Нарбут¹⁹. Державна печатка за кілька днів була затверджена гетьманом, а виготовлення ескізу Державного гербу було завершено лише у листопаді²⁰.

Останнім документом, розробленим фахівцями Державної канцелярії під керівництвом І. Кістяковського, став важливий закон про порядок призначення осіб на державну службу. 24 липня він був затверджений гетьманом²¹. Висхідною позицією

¹⁵ *Маляревский А.* Диктатор трепетный и робкий // *Русская жизнь*. — 2009. — 22 апреля.

¹⁶ *Державний вістник*. — 1918. — 5 липня.

¹⁷ ЦДАВО України. — Ф. 1064. — Оп. 1. — Спр. 10. — Арк. 50–50 зв.

¹⁸ *Белый А.* Между двух революций. — М., 1990. — С. 146.

¹⁹ ЦДАВО України. — Ф. 1064. — Оп. 1. — Спр. 6. — Арк. 109.

²⁰ *Гай-Нижник П.* З історії створення Державного Герба і Державної Печатки Української Держави // *Архіви України*. — 2001. — № 6.

²¹ *Державний вістник*. — 1918. — 29 липня.

цього акту була ст.3 Законів про тимчасовий державний устрій України. Відповідно до неї гетьман призначав і звільняв голову уряду, міністрів, інших вищих посадовців. Цим законом передбачалося, що урядовці III класу призначаються за підписами гетьмана, відповідного міністра і скріплюються державним секретарем. Особи, віднесені до IV класу — за підписом гетьмана і скріпленням міністром. Для заміщення посад III–IV класів було необхідне схвалення кандидатур урядом. Службовців V класу призначав міністр після погодження з гетьманом. Інші працівники апарату міністерства приймалися на роботу в порядку, затвердженому міністром.

Закон передбачав й процедуру оприлюднення інформації про призначення на відповідні посади. Накази щодо осіб I–IV класів через Державну канцелярію публікувалися у «Державному вістнику». Тут же вміщувалися й накази про призначення службовців VII і нижчих класів. На посадовців I–II класу відповідний департамент Державної канцелярії вів службові списки (формуляри)²².

Завдяки зусиллям І. Кістяковського, у сфері організації державної служби Державна канцелярія виступала вищим органом виконавчої влади, забезпечуючи формування законодавчої бази, ведення реєстрів органів державної влади, службово-посадових призначень, формулярних списків особового складу тощо. Функції і структура Державної канцелярії формувалися за взірцем Державної канцелярії Державної ради Російської імперії. До речі, останній її глава С. Крижановський влітку 1918 р. перебував у Києві. П. Скоропадський пропонував йому роботу в уряді, але той відмовився. І. Кістяковський разом з іншими урядовцями-правниками виступив з ініціативою утворення замість Генерального суду, який функціонував в УНР, Державного сенату за взірцем Правительствуючого сенату Російської імперії. Рада Міністрів відмінила закон Центральної Ради від 2 грудня 1917 р. і ухвалила утворити Державний сенат «яко вищу в судових і адміністраційних справах державну інституцію». Закон був затверджений гетьманом 8 липня. Незабаром низка урядовців була рекомендована урядом до обрання сенаторами — міністр освіти М. Василенко, голова Малої Ради Міністрів С. Завадський, державний секретар І. Кістяковський, його заступник В. Романов. При цьому останній спочатку демонстративно відмовився від посади, мотивуючи це давнішим конфліктом з С. Шелухіним, який категорично вимагав складати службові папери державною мовою. Уряд ухвалив вказати С. Шелухіну на «узкість взгляда», а кандидатуру В. Романова вважати прийнятною²³.

Загалом за два місяці праці на чолі Державної канцелярії І. Кістяковському вдалося налагодити чітке організаційно-технічне забезпечення діяльності уряду, урегулювати підготовку, обговорення та випуск законодавчих актів, домогтися вдосконалення структури державної служби. Професіоналізм правника-цивіліста, вольові якості і працездатність вигідно вирізняли державного секретаря з-поміж інших членів кабінету міністрів, а можливості впливу на главу держави створювали підстави для подальшого кар'єрного підвищення. У кінці липня П. Скоропадський призначив його міністром внутрішніх справ.

²² Державний вістник. — 1918. — 29 липня.

²³ ЦДАВО України. — Ф. 1064. — Оп. 1. — Спр. 6. — Арк. 129–129 зв.

20.3. Сергій Завадський — державний секретар (липень—грудень)

У кінці липня 1918 р. в уряді Української Держави сталися перші істотні перестановки. Під тиском П. Скоропадського прем'єр Ф. Лизогуб залишив суміщувану посаду міністра внутрішніх справ. Її зайняв державний секретар І. Кістяковський, а на його місце був призначений відомий російський правник, заступник міністра юстиції, сенатор С. Завадський¹. Начальник штабу гетьмана генерал Б. Стеллецький у спогадах писав: «Скромний, спокійний, вихований Завадський робив прекрасне враження на всякого, хто мав з ним справу. За політичними поглядами також кадет, але дуже поміркований і вище партійної дисципліни ставив голос своєї совісті. Він не займався ніякими інтригами і взагалі не вдавався до політичної боротьби. З усього було видно, що він щиро хотів принести загальній справі посильну користь»². Високо оцінював його й колега по урядовій діяльності Д. Дорошенко: «Завадський відомий як дуже знаючий і авторитетний судовий діяч. Родом з Поділля з старої польсько-української фамілії. Від українського руху стояв осторонь, але вступивши на українську службу, зараз приступив до ґрунтового вивчення української мови і в своїм відомстві, Державнім Секретаріаті, твердо вів, так би мовити, «національний курс»³.

Сергій Владиславович Завадський народився 18 лютого 1871 р. в Казані. Його батько — відомий судовий діяч походив з давнього польського дворянського роду Рогуль-Завадських, а мати належала до дворянсько-купецького роду Писаревих. У 1889 р. він закінчив гімназію з золотою медаллю і вступив на юридичний факультет Московського університету. Одночасно відвідував на історико-філологічному факультеті лекції В. Ключевського і О. Шахматова. Цікавився він й економікою, працював у семінарах О. Чупрова і І. Янжула. І все ж перевага була віддана студіюванню цивільного права. У 1893 р. він закінчив університет з дипломом першого ступеня і був залишений для підготовки до професорського звання. Однак батько наполіг на судовій кар'єрі, яку Сергій розпочав з кандидата на судові посади при Петербурзькому суді. В 1897–1906 рр. він займав прокурорські посади у Москві, Петербурзі, Великих Луках і Новгороді. У наступ-

---

¹ Державний вістник. — 1918. — 29 липня.

² Гетман П.П. Скоропадский. Украина на переломе. 1918 год. Сб. документов. — М., 2014. — С. 718.

³ Дорошенко Л. Історія України 1917–1923 рр. — К., 2002. — Т. II. — С. 47.

ні роки його діяльність пов'язана з столицею — член Петербурзької судової палати, обер-прокурор кримінального і цивільного касаційного департаменту Сенату. У 1915 р. став прокурором Петербурзької судової палати. Йому довелося займатися дражливою справою про вбивство Г.Распутіна. З січня 1917 р. — сенатор цивільного касаційного департаменту Правительствуючого Сенату. Одночасно він викладав цивільне право в Олександрівському ліцеї, друкувався у фахових журналах. У березні 1917 р. був призначений заступником голови Верховної слідчої комісії по розслідуванню злочинів представників старого режиму, яку очолював відомий правник М. Муравйов. Але, вважаючи, що слідство виходить за межі чинного законодавства, С. Завадський у травні залишив працю в комісії. Вже в еміграції він опублікував в «Архиве русской революции» своєрідний звіт про події навколо убивства Г. Распутіна та роботи ВСК⁴. У кінці листопада 1917 р. більшовицька влада ліквідувала Сенат. Сім'я Завадських переїздить до Харкова, неподалік від якого дружина Калерія Іванівна мала невеликий хутір.

Міністр судових справ гетьманату М. Чубинський запросив С. Завадського на посаду свого заступника. 6 травня наказом гетьмана П. Скоропадського він був призначений членом Генерального суду і виконуючим обов'язки заступника міністра судових справ⁵. Однак незабаром його політична вага серед урядового істеблшменту істотно зросла. Формально залишаючись заступником міністра, він став головою щойно створеної Малої Ради Міністрів. Поява цього дорадчого органу була викликана тим, що перші ж засідання уряду виявили непомірну перевантаженість порядку денного, наявність у ньому як питань загальнодержавної ваги, так і доволі дрібних. Тому було вирішено утворити Малу Раду Міністрів, статут якої був затверджений 18 травня⁶. До її складу кожне міністерство делегувало свого представника у ранзі заступника міністра. Порядок денний засідань Малої Ради формувався з доручень уряду, а також питань, ініційованих її головою чи відповідними заступниками міністрів. На цей урядовий орган покладався попередній розгляд тих законодавчих і адміністративних питань, які за своєю нескладністю не вимагали взаємної письмової згоди міністерств і відомств. Зокрема, це обговорення проектів штатів і кошторисів, подань міністерств про надпланові асигнування тощо. Ухвали та висновки Малої Ради Міністрів в уряді доповідав її голова. 26 травня С. Завадський зібрав перше засідання Малої Ради Міністрів, одна воно не відбулося через недостатню явку представників міністерств⁷. Наступного дня про цей інцидент на засіданні уряду доповів прем'єр Ф. Лизогуб. Було ухвалено, що в роботі Малої Ради за відсутності заступників міністрів можуть брати участь директори профільних департаментів⁸.

З кінця травня й до середини серпня під головуванням С. Завадського відбулося 47 засідань Малої Ради Міністрів. Він зумів налагодити її чітку роботу,

⁴ Завадский С. На великом изломе (Отчет гражданина о пережитом в 1916–1917 гг.) // Архив русской революции. — М., 1991. — Т. 11.

⁵ Державний вістник. — 1918. — 16 травня.

⁶ Там само. — 5 червня.

⁷ ЦДАВО України. — Ф. 1064. — Оп. 1. — Спр. 10. — Арк. 14.

⁸ Там само. — Спр. 6. — Арк. 19.

прийняття юридично виважених постанов, які здебільшого схвалювалися урядом без суттєвих коректив. Мала Рада перетворилася в додатковий експертний орган, особливо з питань асигнувань коштів з державного бюджету, які проходили узгодження у Фінансовій раді та відомстві державного контролера. С. Завадському, відстоюючи позицію Малої Ради, доводилося вступати в полеміку з окремими міністрами. Зокрема, при утворенні Державної варти амбітний міністр шляхів Б. Бутенко наполягав на підпорядкуванні йому відділів залізничної варти. Невдоволення викликало й те, що Мала Рада визнала необхідним зменшити посадові оклади службовців цих підрозділів⁹. Як досвідчений правник-цивіліст, С. Завадський виступав проти спроб діяти за правилом революційної доцільності у справі націоналізації майна Російського Червоного Хреста на території України. Він наголошував, що саме так вдіяв Раднарком РСФРР, порушивши ст. 16 Женевської конвенції, і після протестів Міжнародного комітету ЧХ скасував власну постанову¹⁰. С. Завадський всі рішення Малої Ради доповідав на засіданнях уряду, доводячи їх обґрунтованість міністрам. Хоч нерідко корпоративна солідарність членів уряду допомагала відстоювати відомчі інтереси всупереч позиції Малої Ради. Прем'єр Ф. Лизогуб, який намагався уникати гострих дискусій при ухваленні урядових рішень, згодом почав «перекидати» на розгляд Малої Ради й питання, які виходили за межі положення про цей орган. Загалом за два місяці праці на чолі Малої Ради Міністрів С. Завадський підтвердив свою репутацію високофахового правника і здібного адміністратора. 23 липня уряд схвалив подання міністра юстиції М. Чубинського про призначення С. Завадського членом новоутвореного Державного сенату¹¹.

Очевидно, саме ці якості дали підстави голові уряду Ф. Лизогубу пропонувати П. Скоропадському призначити С. Завадського державним секретарем. 26 липня він взяв участь у засіданні Ради Міністрів у новій якості¹². Державний секретар був членом уряду, але з правом вирішального голосу лише з питань, які він доповідав. Однак вага цієї постаті посилювалася тим, що саме правники Державної канцелярії доопрацьовували ухвалені законопроекти, а державний секретар особисто подавав їх на підпис П. Скоропадському. Він мав широкі можливості постійного спілкування з главою держави, хоч на відміну від І. Кістяковського не використовував цього у власних інтересах.

Одним з перших законопроектів розроблених новим державним секретарем був «Тимчасовий закон про верховне управління державою на випадок смерті, тяжкої хвороби і перебування поза межами держави Ясновельможного пана гетьмана всієї України». 31 липня законопроект був схвалений Радою Міністрів¹³. Згідно з цим законом у перелічених випадках верховне управління державою тимчасово, аж до одужання або до вступу на посаду нового гетьмана, мало перейти до Колегії верховних правителів з трьох осіб, яких завчасно

⁹ Там само. — Спр. 10. — Арк. 91–92 зв.

¹⁰ Там само. — Арк. 37–38 зв.

¹¹ Там само. — Спр. 6. — Арк. 129.

¹² Там само. — Спр. 6. — Арк. 133.

¹³ Там само. — Арк. 143.

таємно мали обрати гетьман, Державний сенат і Рада Міністрів. Головою Колегії ставала особа, визначена гетьманом. Наступного дня П. Скоропадський підписав цей закон.¹⁴ 4 серпня у гетьманському палаці у присутності міністрів, сенаторів, військових, церковних ієрархів відбулося урочисте оприлюднення закону, який зачитав С. Завадський. Пізніше у спогадах П. Скоропадський зазначав: «Справу цю було доручено сенатору Завадському, він розробив особливий закон, який потім пройшов усі інстанції і мною був затверджений»¹⁵. Цей закон був застосований лише один раз на час державного візиту гетьмана до Німеччини у вересні 1918 р. Колегію склали прем'єр Ф. Лизогуб, сенатор Д. Носенко і військовий міністр О. Рагоза¹⁶. Про високу довіру П. Скоропадського до державного секретаря свідчить той факт, що серед наступників Верховного правителя він назвав П. Дорошенка та С. Завадського.

Зайнявши посаду державного секретаря, С. Завадський ще якийсь час головував у Малій Раді Міністрів і продовжував доповідати її ухвали на засіданнях уряду. Однак завантаженість виконанням безпосередніх обов'язків змусили його залишити роботу в Малій Раді. Очолив її заступник міністра продовольчих справ М. Гаврилов. Певне уявлення про коло питань, якими займався С. Завадський, дає порядок денний засідання Ради Міністрів від 13 серпня. Він подав законопроект про штати Державної канцелярії, внісши деякі корективи у її структуру, зокрема щодо співвідношення відповідальних і технічних працівників. У її відання було передано й Термінологічну комісію міністерства юстиції. Були схвалені законопроекти про порядок передачі і зміни прізвища, про відрахування з зарплати службовців державних установ у пенсійний і інвалідний фонди, про формений одяг кур'єрів, про встановлення розпису окладів і класів службовців губернських установ. Пропозиції С. Завадського щодо змін в Статуті про митні збори були відправлені на додатковий висновок Мінфіну. Розгляд питання про Бюро преси перенесли на наступний тиждень. Прикметно, що державний секретар цього ж дня звернувся до уряду за допомогою у зв'язку з реквізицією найманої ним квартири. Питання було визнано принципово важливим і військовому міністру дали доручення розібратися з даною ситуацією, а проблеми реквізиції спеціально розглянути на одному з наступних засідань уряду¹⁷. Безперечно, не всі засідання уряду були так густо насичені питаннями, які подавала Державна канцелярія.

С. Завадському доводилося виконувати досить складні доручення П. Скоропадського. Гетьман планував відродити в Україні козацький стан як носія національної ідеї і кадри майбутньої української армії. У зв'язку з цим він доручив військовому міністрові О. Рагозі розробити статут козачої організації¹⁸. Очевидно, фаховий військовий не поділяв поглядів Верховного головнокомандувача на такі напіввійськові формування, оскільки вони розходилися з завданнями ство-

¹⁴ Державний вістник. — 1918. — 4 серпня.

¹⁵ *Скоропадський П.* Спогади. — С. 272.

¹⁶ Державний вістник. — 1918. — 6 вересня.

¹⁷ ЦДАВО України. — Ф. 1064. — Оп. 1. — Спр. 6. — Арк. 165–165 зв.

¹⁸ Державний вістник. — 1918. — 2 червня.

рення регулярних збройних сил. Прошло кілька місяців, а завдання гетьмана не виконувалося. Тоді він доручив підготовку законопроекту правникам Державної канцелярії. У середині серпня С. Завадський подав перший варіант закону на розгляд Ради Міністрів, але міністри відправили його на доопрацювання. Для членів уряду був неприйнятним одержавлений статус козацтва. 29 серпня уряд перевагою в один голос (6 проти 5) погодився на відновлення козацтва, але як приватної організації. Відповідно мав бути відкоригований і її статут¹⁹. Тільки у жовтні П. Скоропадському вдалося «протиснути» через уряд цей законопроект. Подавався він уже від імені гетьмана, а доповідачем виступав прем'єр-міністр Ф. Лизогуб²⁰. 16 жовтня закон був опублікований. Головною метою козацтва проголошувалося «відродження славетного минулого України і забезпечення державності рідного краю», фізичне та моральне виховання молодого покоління, культурно-освітня праця тощо.

У вересні державний контролер Г. Афанасьєв подав до уряду записку, в якій стверджував, що «з громадської і державної точки зору шкідливо оголошувати монополію української мови в офіційних актах і в офіційному листуванні і витіснити з них російську мову». Він пропонував визнати українську і російську мови слід цілком рівноправними. У відповідь на це 11 жовтня група провідних службовців Державної канцелярії звернулася до С. Завадського з листом на захист української мови в Українській Державі. У ньому наголошувалося: «На підставі практики і півторарічного досвіду ми посвідчуємо, що при сучасному рівні розвитку українського слова нема ніяких об'єктивних даних знов піднімати старі балачки про бідність українського язика взагалі, або нездатність його до адміністративної чи законодавчої практики». Вони просили державного секретаря довести до відома Ради Міністрів дану записку при розгляді питання про права української мови. Звернення підписали директор департаменту законодавчих справ М. Володковський, директор департаменту загальних справ С. Гаєвський, секретар Ради Міністрів В. Дитятин, директор друкарні Г. Йовенко, редактор «Державного вістника» І. Юцишин, член термінологічної комісії А. Кримський²¹. Очевидно, С. Завадський поділяв позицію своїх співробітників, але доводити її до членів уряду не став, оскільки Ф. Лизогуб не поставив лист Г. Афанасьєва на обговорення кабінету міністрів. Більше того, незабаром він позбувся посади державного контролера.

На початку жовтня розпочалися переговори П. Скоропадського з керівництвом Українського національного союзу щодо змін у складі уряду. С. Завадський був серед тих небагатьох міністрів — кадетів, ротацію яких гетьман не розглядав. Однак складні і тривалі перипетії формування нового складу Ради Міністрів чітко висвітлили погляди С. Завадського на місце Української Держави у нових міжнародних реаліях, породжених завершенням Світової війни. Він цілком

¹⁹ Там само. — Ф. 1064. — Оп. 1. — Спр. 6. — Арк. 194 зв.

²⁰ Там само. — Спр. 7. — Арк. 7.

²¹ *Гай-Нижник П.* Державний секретаріат (канцелярія) Української Держави 1918 року // Науково-документальний збірник до 90-річчя запровадження державної служби в Україні. — К., 2008. — С. 43.

солідаризувався з групою проросійськи налаштованих міністрів (А. Ржепецький, С. Гербель, Г. Афанасьєв), які вважали за необхідне домагатися зміни політичного курсу гетьманату у бік орієнтації на Антанту. Було вирішено, що кадетська більшість уряду виступить з консолідованою заявою, яка отримала назву «Записка десяти». Саме стільки міністрів поставили під нею підписи. Це був продукт колективної творчості, але провідну роль у його складанні відіграв С. Завадський. Не випадково саме він на засіданні уряду 17 жовтня оголосив зміст записки. Це був досить розлогий текст, в якому наголошувалося, що в даний момент Україна має альтернативу: або будувати своє благополуччя і самобутність на занепаді і безсиллі Великоросії, або ж, навпаки, своє благополуччя і посилення пов'язувати з відновленням у Великоросії розтоптаного правопорядку. На доведення доцільності обрання Україною саме другого варіанту й був спрямований увесь пафос документа²².

Демарш правої групи Ради Міністрів інспірував повну її відставку. У сформованому уряді С. Завадський залишився на посаді державного секретаря. Три тижнева праця нового кабінету також завершилася відставкою 14 листопада. Тепер вже складанням чергового уряду займалися відверті прихильники відновлення Великої Росії. На таємному зібранні було ухвалено поставити П. Скоропадського перед необхідністю затвердити запропонований склад уряду на чолі з С. Гербелем і змінити політичний курс на відродження Росії. За свідченням тодішнього міністра внутрішніх справ В. Рейнбота на цій же нараді був схвалений проект декларації нового уряду, який був «складений досить вправно І.О. Кістяковським, перекладений українською мовою, і відшліфований талановитим стилістом, сенатором С.В. Завадським».²³ Умовляти П. Скоропадського не довелося, бо на цей час він вже переконався у твердих намірах Антанти щодо відновлення Росії. Деякі автори стверджують, що автором гетьманської грамоти про необхідність федерування України з небільшовицькою Росією був С. Завадський²⁴.

Він залишився на посаді державного секретаря й в останньому складі Ради Міністрів гетьманату. Перше засідання нового уряду 15 листопада було затьмарене розстрілом офіцерською добровольчою дружиною маніфестації молоді проти призову до армії. За деякими даними було вбито 8 і поранено 12–14 осіб. Прем'єр С. Гербель доручив С. Завадському скласти відозву до населення «з приводу сумних подій, які сталися на вулицях Києва»²⁵. Ще з літа він займався справою державних символів Української Держави. Їх виготовлення було доручено відомому художникові Г. Нарбуту. 18 липня гетьман затвердив взірці Державних печаток. Виконання проекту Державного герба затягнулося до осені. 11 листопада Рада Міністрів доручила С. Завадському створити при Державній канцелярії спеціальну комісію для розгляду проектів виконаних художником Г. Нарбутом Державного герба і Державних печаток. Державний герб, відомий як «козак

²² Киевская мысль. — 1918. — 19 октября; *Чикаленко Є.* Щоденник. — Т. II. — С. 143–145.

²³ Гетман П.П. Скоропадский. Украина на переломе. 1918 год. — С. 117.

²⁴ *Нечаєв В.* Жизненный путь С.В. Завадского // *Иные берега.* — 2014. — №2. — С. 241.

²⁵ ЦДАВО України. — Ф. 1064. — Оп. 1. — Спр. 7. — Арк.

з мушкетом», був прийнятий. 20 листопада уряд ухвалив виплату художникові Нарбуту двох тис. крб.²⁶ С. Завадському не вдалося втілити у життя амбітний задум свого попередника І. Кістяковського про створення потужного державного видавництва, де б друкувалася й українська художня література. Для цих цілей було придбано будівлю, виписано з Німеччини та куплено у Почаївської лаври сучасне обладнання. Врешті це завершилося тим, що в грудні уряд ухвалив продати раніше придбані ротаційні машини²⁷.

Останній місяць міністри працювали у стані облоги столиці, ухвалюючи відкриті і таємні законопроекти про видатки головним чином на потреби оборони. Щодо останніх, то після падіння гетьманату вони потрапили до Верховної слідчої комісії, утвореної Директорією, і були оприлюднені у пресі. Опрацювання фундаментальних законів майже не велося. Була спроба підготувати давно обіцяний П. Скоропадським закон про вибори до Українського сейму. 20 листопада Рада Міністрів доручила С. Завадському зібрати при Державній канцелярії невелику групу науковців для підготовки даного законопроекту. Комісія, очолювана головою Державного сенату М. Василенком, мала до 5 грудня завершити роботу. Для стимуляції її діяльності наступного дня уряд виділив 20 тис. крб., однак законопроект так й не був поданий на розгляд уряд²⁸. Оскільки Державна канцелярія виступала фактичним керівним органом у сфері державної служби, то С. Завадський очолював комісію по виробленню порядку суміщення посад державними службовцями, вніс пропозицію про встановлення процентних надбавок до окладів службовців урядових постанов. Доводилося йому займатися й матеріальними справами колег по урядовій праці. Колишній заступник глави МВС О. Вишневський просив компенсувати втрати від пограбування його майна у державному потязі Москва–Київ. Йому було відмовлено. Екс-міністр шляхів сполучень Б. Бутенко просив призначити державну пенсію у зв'язку з повним виходом у відставку. Заяву відправили на висновок міністерства фінансів, звідки вона не повернулася²⁹. Неповні журнали засідань уряду засвідчують, що 6 грудня С. Завадський брав участь у роботі Ради Міністрів, а 11 грудня вже був відсутній, як й на останньому засіданні 14 грудня, де була ухвалена постанова про передачу влади Директорії³⁰.

Верховна слідча комісія по розслідуванню злочинів гетьманського режиму, створена Директорією, на початку січня 1919 р. висунула йому звинувачення, викликала на допит і навіть дала доручення Київському градоначальнику повідомити про місце проживання. Очевидно, С. Завадський, як і сотні урядовців, генералів, заможних людей, залишив Київ. Він дістався Катеринодара, де зайняв посаду заступника голови Особливої комісії при головнокомандувачі Збройних сил Півдня Росії, яка була створена у квітні 1919 р. під головуванням відомого московського правника Мейнгардта, для розслідування більшовицьких злочинів.

²⁶ Там само. — Арк. 53.

²⁷ Там само. — Арк. 51.

²⁸ Там само. — Арк. 53, 54, 55.

²⁹ Там само. — Арк. 61, 74.

³⁰ Там само. — Арк. 79, 82.

У вересні 1921 р. С. Завадський під чужим прізвиськом перебрався до Польщі, де змушений був давати приватні уроки. Дружина якийсь час залишалася у Москві. Навесні 1922 р. він отримав запрошення на викладацьку роботу до Праги, де відкривався Російський юридичний факультет. Його педагогічна, наукова, літературна, громадська діяльність була активною і різноманітною. Він читав на юридичному факультеті лекції з цивільного права, у місцевому комерційному інституті викладав російську мову і літературу. Видав низку правознавчих праць: «Гражданское право. Введение и общая часть», «Особенная часть. Права личности и обязательственные» (1923), «Права наследственные» (1929). Він також автор численних статей з літературознавства (про О. Пушкіна, Л. Толстого, Ф. Достоєвського, І. Тургенєва). Брав участь у видавничих проектах, зокрема за редакцією В. Булгакова, М. Цветаєвої та С. Завадського вийшов збірник «Ковчег». Був першим головою Об'єднання російських юристів, очолював Союз російських письменників і журналістів у Чехословаччині, Російську академічну групу та правління Російського закордонного історичного архіву у Празі. Загалом С. Завадський був помітною постаттю в російській колонії у Чехословаччині³¹.

З цього приводу Д. Дорошенко відзначав: «Опинившись з 1922 р. на еміграції в Празі, змінив своє прихильне ставлення до українства, заявивши, що стоїть за «єдинство руського племені» і є проти «сепаратизму»³². На нашу думку, Д. Дорошенко дещо переоцінював «українськість» С. Завадського. Він навіть не належав до кола урядовців гетьманату, яким була властива українсько-російська лояльність — Ф. Лизогуб, М. Василенко, Ю. Соколовський, М. Чубинський та інші. С. Завадський про себе писав: «по народності — росіянин, по вірі — православний, по батькові — подолянин, по матері — москвич»³³. Його прихильність до українізації державного апарату була офіційно службовою. Він очолював урядовий орган Української Держави і як людина сумлінна у виконанні своїх обов'язків намагався надавати діяльності Державної канцелярії українського характеру — ведення діловодства, вироблення юридичної термінології, доборі кадрів фахівців тощо. Однак зміна міжнародної ситуації восени 1918 р. засвідчила його внутрішню переконаність у відродженні Великої Росії. Тому й у Празі він пристав до російського еміграційного загалу, хоч у Чехословаччині діяла одна з найпотужніших українських діаспор. Природно, що С. Завадський за свідомістю, вихованням, фаховою, мовною підготовкою не міг реалізуватися в українському зарубіжному середовищі.

Помер С. Завадський у Празі 2 липня 1935 р. Похований на Ольшанському кладовищі. Дружина Калерія Іванівна пережила чоловіка майже на три десятиліття.

³¹ Сорокина М. Российское научное зарубежье. Материалы для библиографического словаря. Юридические науки. XIX — первая половина XX в. — М., 2011. — С. 75–76; Шилохвост О. Русские цивилисты: середина XVIII — начало XX в. Краткий биографический словарь. — М., 2005. — С. 68.

³² Дорошенко Л. Історія України 1917–1923 рр. — Т. II. — С. 47.

³³ Нечаев В. Жизненный путь С.В. Завадского // Иные берега. — С. 243.

Висновки

Рада Міністрів Української Держави як вищий орган законодавчої і виконавчої влади була сформована в основному з досвідчених, професійно підготовлених спеціалістів, учених, інтелектуальний і управлінський потенціал яких значно перевищував можливості уряду УНР доби Центральної Ради. Домінування в складі кабінету міністрів членів партії кадетів, наявність групи великих землевласників відповідали намірам П. Скоропадського здійснити ліберально-консервативні реформи. Відсутність представників українських політичних партій була обумовлена не тільки їх відмовою, але й нелогічністю запрошення до уряду діячів щойно поваленої Центральної Ради. Національна ідентичність багатьох міністрів була позначена російсько-українською лояльністю і не гарантувала послідовного відстоювання ними державної самостійності України.

Голова Ради Міністрів Ф. Лизогуб виніс основний тягар налагодження функціонування урядового апарату. Поділяючи ідеї П. Скоропадського щодо будівництва гетьманської держави, намагався втілити їх у життя, черпаючи методи реалізації з арсеналу дореволюційного законодавства, управлінської практики та власного земського досвіду. Не будучи достатньо вольовим адміністратором, він все ж забезпечив піврічну злагожену працю уряду, усвідомлюючи хиткість свого прем'єрського крісла. Під час жовтневого демаршу правого, русофільського крила кабінету міністрів Ф. Лизогуб залишився на позиціях підтримки української державності. Прихід до керма уряду С. Гербеля був вмотивований намаганнями інтегрувати Україну в загальний антибільшовицький фронт і за підтримки Антанти забезпечити її транзит до відроджуваної Російської держави.

Міністерство внутрішніх справ, формально очолюване прем'єром Ф. Лизогубом, у намаганні забезпечити «порядок і спокій» вдалося до обмеження демократичних свобод, заборони селянських, робітничих, професійних з'їздів, введення цензури преси, наступу на органи місцевого самоврядування. Глави місцевих, насамперед губернських адміністрацій були сформовані в основному з поміщиків. Міністр внутрішніх справ І. Кістяковський у наведенні суспільного порядку спирався на репресивні функції відомства, широко використовуючи його озброєні підрозділи — Державну варту. Врешті амбітна і суперечлива постать глави МВС викликала невдоволення як німецького командування, так й П. Скоропадського і завершилася його відставкою. Однак нові внутрішні загрози існуванню гетьманської влади обумовили другий прихід І. Кістяковського до керівництва МВС в уряді С. Гербеля. Він самовіддано працював на захист правлячого режиму, зробивши ставку на російські офіцерські дружини і генерала-монархіста Ф. Келлера в якості головнокомандувача.

Правові засади гетьманату формувалися на прямому чи адаптованому використанні дореволюційного законодавства, побудові судової влади за взірцем Російської імперії. Головною турботою міністра судочинства М. Чубинського стало створення Державного сенату, який він сподівався очолити. Дефіцит національних кадрів фахівців компенсувався широким залученням до органів юстиції російських правників, гальмував впровадження державної мови, підготовки власної законодавчої бази. При його наступниках О. Романові та В. Рейнботі ця тенденція посилювалася. Нетривале перебування на посаді міністра юстиції А. В'язлова було спрямоване на демократизацію правоохоронної системи. Він домагався повернення в Україну висланих громадян, звільнення репресованих українських діячів, в т.ч. й С. Петлюри, обмеження діяльності німецьких та австрійських військово-польових судів.

Міністр фінансів А. Ржепецький — один з найавторитетніших членів уряду, незмінно очолював відомство упродовж усього функціонування гетьманату. До роботи в міністерстві він залучив видатних фахівців фінансово-банківської справи Російської імперії. Завдяки його твердим і послідовним діям вдалося досягти утвердження власної грошової одиниці, утримання високого курсу української валюти, створення банківської системи, Державної скарбниці, мережі фіскальних установ, формування державного бюджету. А. Ржепецький був одним з лідерів групи міністрів-кадетів, чия сумлінна праця з розбудови гетьманської держави усвідомлювалася в контексті майбутнього відродження Росії.

Очолюване С. Гутником міністерство торгівлі і промисловості фактично не мало впливу на стан промислового виробництва, занепадало в роки війни. Переважна більшість великих підприємств Донецько-Криворізького регіону належала представникам іноземного капіталу, які не поспішали вкладати кошти у відновлення виробництва. Сам міністр домагався зосередження в його руках монопольного права розпоряджатися наявними ресурсами палива, металів, паперу, надання особливих прав з регулюванням зовнішньої торгівлі, визначення граничних цін на імпорт, ліцензування експортно-імпортних операцій. Загалом основною сферою діяльності міністерства була регламентація зовнішньоекономічної діяльності, в т.ч. й підготовка торговельно — економічних угод. Наступний міністр С. Мерінг діяв в умовах наростання паливної кризи, фактичної втрати керованості регіонами та економічної ізоляції гетьманату.

Міністр шляхів сполучень Б. Бутенко був досить жорстким адміністратором, наважився на непопулярні заходи щодо залізничників — зменшення зарплати, позбавлення пільг, обмеження діяльності галузевих профспілок. У поєднанні з величезною зарплатною заборгованістю це викликало всеукраїнський страйк залізничників, який вдалося зупинити шляхом часткових компромісів. У роки революції Б. Бутенко швидко еволюціонував від ідейного кадета до українського партіота — самостійника. Серед усіх галузевих міністрів найбільш ревно запроваджував українізацію відомства. Був єдиним з членів уряду, на кого було вчинено замах. В останній Раді Міністрів посаду міністра шляхів сполучень зайняв досвідчений інженер залізничник Е. Ландсберг, який в умовах

військових дій не міг налагодити регулярне залізничне сполучення, хоч й отримав непомірно високу оцінку П. Скоропадського.

Міністр земельних справ В. Колокольцов — знаменитий російський землець, успішний поміщик і хрещений батько царевича Олексія, був покликаний забезпечити проведення ліберальної земельної реформи. Під його керівництвом була напрацьована основна законодавча база аграрних перетворень. Однак офіційне повернення до примату права приватної власності інспірувало «відшкодувальний» реванш поміщиків, налаштувавши проти влади наймасовішу соціальну верству — селянство. Намагання наступного міністра, українського поміщика В. Леонтовича провести через уряд відповідні законодавчі акти виявилися невдалими. Незавершеність земельної реформи не дозволила сформувати потужний середній хліборобський клас — сподівану соціальну і військову опору гетьманату.

Організація продовольчої справи була спрямована перш за все на виконання зобов'язань перед Центральними державами з поставок продовольства і сировини. Недостатні вольові і управлінські якості міністра Ю. Соколовського не відповідали реалізації цих завдань і привели до відставки. Його наступникові С. Гербелеві — більш жорсткому і енергійному адміністраторові вдалося налагодити роботу апарату міністерства, дещо приборкати спекуляцію, активізувати діяльність Державних хлібних бюро як головного інструменту заготівлі продовольства. Однак Брестські зобов'язання української сторони залишилися не виконаними. І в цьому певна «заслуга» перекonanого антантофіла С. Гербеля.

Військовий міністр генерал від інфантерії О. Рагоза належав до вищого істеблішменту Російської армії, володів великим досвідом командування військами у мирний та воєнний час. Він чесно працював над створенням українських збройних сил, виходячи з тогочасних внутрішніх можливостей та обмежень іноземною військовою окупацією. Розгортання кадрів восьми корпусів стало місцем працевлаштування сотень вищих офіцерів, для більшості з яких служба в українській армії була справою вимушеною і тимчасовою. Політична ситуація не дозволила провести призов і укомплектувати війська підстаршинським і рядовим складом. В уряді С. Гербеля військовим міністром став мало відомий генерал Б. Щуцькой. Його статус був знівельований призначенням головнокомандувачем збройними силами гетьманату знаменитого генерала-монархіста Ф. Келлера, який відвів міністру Б. Щуцькому роль відповідального за постачання армії. За три дні до падіння гетьманату військовим міністром був призначений генерал-кавалерист Б. Гернгросс.

Морське міністерство було створене лише у середині листопада зі формуванням третього кабінету міністрів. До цього військово-морські справи перебували у віданні військового міністерства. Морським міністром став начальник військових портів Чорного і Азовського морів адмірал А. Покровський. Згода Німеччини передати Україні Чорноморський флот відкривала перспективи зміцнення позицій Української Держави у цьому регіоні. Однак ставка держав Антанти на Добровольчу армію розвіяла ці сподівання. А. Денікін призначив командувачем Чорноморського флоту адмірала В. Каніна.

Здобутки у національно-культурному будівництві стали найпомітнішим досягненням гетьманату. Відкриття українських університетів, гімназій, шкіл, бібліотек, театрів, академії наук було продовженням справи, започаткованої Центральною Радою, забезпечувалося подвижницькою працею команди поміркованих українських патріотів, очолюваних міністром освіти і мистецтва М. Василенком. Його наступники, відомі українські діячі П. Стебницький і В. Науменко намагалися продовжити реалізацію українізаційних проектів в освітньо-культурній сфері за складних умов зміни державної політики у бік федерування з Росією.

Церковно-релігійне життя, розбурхане революційними подіями, було однією з найскладніших і дразливих сфер урядової діяльності. Головним питанням у відносинах світської і церковної влади був статус Української церкви і її юрисдикційна належність. Вимоги громадськості і частини священників автокефалії зустріли потужний опір вищого духовенства. Міністр ісповідань В. Зеньковський — відомий учений і релігійно-громадський діяч був адептом автономії Української церкви в лоні Російської православної церкви. Програвши у боротьбі за Київську митрополичу кафедру, яку очолив переконаний українофоб Антоній (Храповицький), міністерство ісповідань перебувало у стані латентного протистояння з церковним проводом, намагаючись зберегти зовнішню толерантність. Після призначення міністром О. Лотоцького ці відносини різко загострилися. Заручившись підтримкою уряду, він на сесії Всеукраїнського церковного собору у листопаді проголосив автокефалію Української православної церкви. Через неканонічність цього акту і зміну політичного курсу держави декларація ніяких наслідків не мала.

Призначення професора Ю. Вагнера — визначного вченого — ентомолога і власника найповнішої у світі колекції бліх, на посаду міністра праці було найменш вдалим. Відсутність фахової підготовки, управлінського досвіду і достатньої наполегливості у відстоюванні галузевих інтересів не дозволили йому перебороти неухвагу уряду до гострих соціальних проблем. Демократично налаштований міністр домагався захисту прав працюючих у відносинах з роботодавцями, врегулювання виробничих спорів, зменшення безробіття, підтримки професійних спілок. Однак складні відносини з колегами-міністрами не дозволили ухвалити відповідні законодавчі акти, зокрема щодо фінансування пропонуваніх заходів. Бюджет міністерства був абсолютно мізерним — 2,3 млн. крб. Ю. Вагнер був одним з перших, кого збирався замінити гетьман. Призначення міністром праці відомого українського діяча М. Славинського було наслідком політичного компромісу гетьмана з лідерами Українського національного союзу. Він також фахово не був підготовленим до цієї посади. Жодних питань діяльності міністерства на засідання уряду він не зачіпав, зосередившись на проблемах зовнішньополітичних, українізації, відстоювання позицій УНС. Останній міністр праці відомий учений-економіст, дійсний член УАН В. Косинський повністю володів відомчими проблемами, оскільки працював заступником міністра. За його ініціативи Рада Міністрів розглянула відкладені раніше законопроекти про Раду у справах страхування, інспекцію праці, крайові біржі та інші, яким не судилося бути втіленими у життя.

Міністр народного здоров'я і опікування В. Любинський був досить невиразною постаттю серед членів уряду. Однак близькість до П. Скоропадського забезпечила йому перебування на посаді у всіх трьох кабінетах. Відсутність у міністра достатнього адміністративно-управлінського досвіду і вольових якостей компенсувалися високою професійністю керівників підрозділів. Не дивлячись на один з найменших відомчих бюджетів їм вдавалося здійснювати першочергові протиепідемічні заходи, надавати підтримку земським лікарням і закладам і установам соціальної опіки.

Одновекторна зовнішньополітична орієнтація дісталася гетьманату у спадок від попередньої влади і була обумовлена договором з державами Четвертого союзу, зацікавленими в імпорті з України життєво необхідних продовольчих та сировинних ресурсів. Міністр закордонних справ Д. Дорошенко докладав зусиль до утвердження статусу Української Держави як суб'єкта міжнародних відносин. Поразка Німеччини у Світовій війні зробила геополітичне становище гетьманату надзвичайно вразливим, поставивши під сумнів самодостатність української державності. Намагаючись врятувати її, П. Скоропадський переорієнтувався на Антанту, під тиском якої проголосив федерацію з небільшовицькою Росією. Дії нового глави МЗС Г. Афанасьєва ґрунтувалися на фанатичній вірі у допомогу держав Злагоди та відродження Росії.

Призначений державним контролером колишній голова Київської філії Державного банку, відомий популяризатор європейської історії Г. Афанасьєв тривалий час перебував у відпустці за станом здоров'я. Всі заходи по формуванню контрольного відомства, організації роботи його представників з експертизи розподілу і витрат коштів Державної скарбниці здійснював заступник державного контролера Д. Валлійський. Г. Афанасьєв був людиною правих поглядів, виступав за надання російській мові статусу державної, домагався зміни зовнішньополітичного курсу України. Наступний державний контролер С. Петров — досвідчений фахівець, однак в умовах надзвичайного стану гетьманату змушений був погоджувати постанови уряду про багатомільйонні відкриті й таємні видатки державних коштів.

Державну канцелярію як своєрідне адміністративно-управлінське відомство в уряді представляв державний секретар. Ці посади обіймали визначні російські правники І. Кістяковський і С. Завадський. Перший налагодив продуктивну працю Державної канцелярії по забезпеченню функціонування Ради Міністрів, насамперед у реалізації її специфічного статусу законодавчого органу. Висока особиста працездатність, професійність правника і вольові якості І. Кістяковського стали платформою його подальшої кар'єри — глави МВС і сенатора. С. Завадський розпочав урядову працю на посаді заступника міністра юстиції, а потім сумлінно і успішно виконував обов'язки державного секретаря. Він належав до правої, кадетської групи міністрів і повністю поділяв її проантантівську, русофільську позицію.

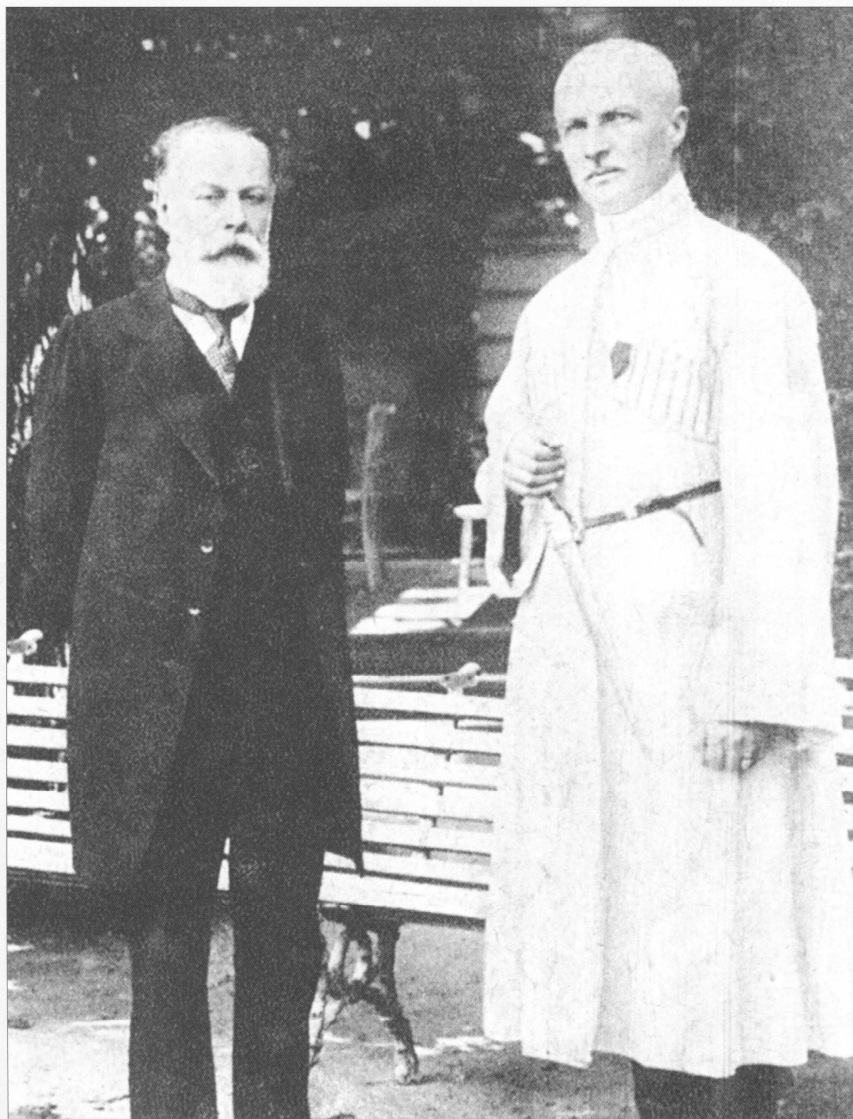
Нетривала доба функціонування Української Держави детермінована таким важливим чинником, як присутність на її теренах потужної іноземної мілітарної сили. Саме Німеччина в особі її військових і дипломатів, ініціювала державний

переворот, погодила форму правління і кандидатуру гетьмана, суттєво впливала на напрями внутрішньої і зовнішньої політики, фактично контролювала кадрові призначення вищих урядовців. Діяльність урядів Ф. Лизогуба значною мірою мала корелюватися з інтересами Центральних держав. А долю кабінету міністрів С. Гербеля визначила саме втрата їх підтримки.

Оцінюючи склад Ради Міністрів, П. Скоропадський писав: «У мене не було великих особистостей, але, за невеликим винятком, всі ці люди були працездатні, працювали чесно, і я думаю, що коли б становище не склалась так убивчо важко, Україна могла б бути виведена з тієї прірви, куди вона потрапила». Дещо по іншому кваліфікував своїх колег по урядовій діяльності Д. Дорошенко: «Певна річ Бісмарків і Штраземанів там не було, але були безперечно небуденні особи, як от Гербель, Лизогуб, Завадський — люде дійсно з головою». Загалом погоджуючись в тим й іншим, слід додати, що невдачі новітнього гетьманату значною мірою були обумовлені не тільки винятково несприятливою міжнародною кон'юктурою, але й повернутістю більшості тих «голів» у бік сподіваного відродження Великої Росії.

Гетьман Павло Скоропадський у робочому кабінеті. Київ. 1918 р.

Гетьман Павло Скоропадський і голова Ради Міністрів Федір Лизогуб

Отаман (голова) Ради Міністрів
Микола Сахно-Устимович

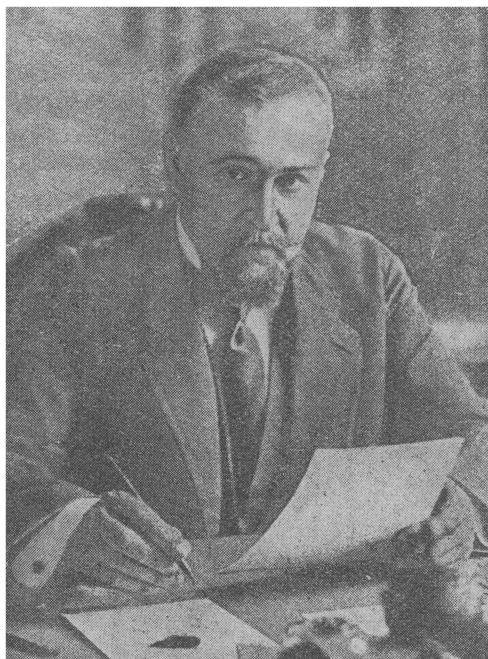
Тимчасовий голова Ради Міністрів, міністр
освіти і мистецтва Микола Василенко

Прем'єр-міністр, міністр
внутрішніх справ Федір Лизогуб

Прем'єр-міністр, міністр
продовольчих справ Сергій Гербель

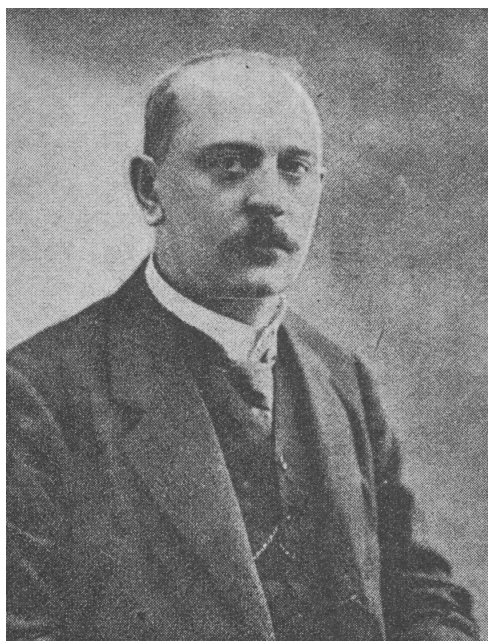
Міністр внутрішніх справ, державний секретар Ігор Кістяковський

Міністр юстиції Михайло Чубинський

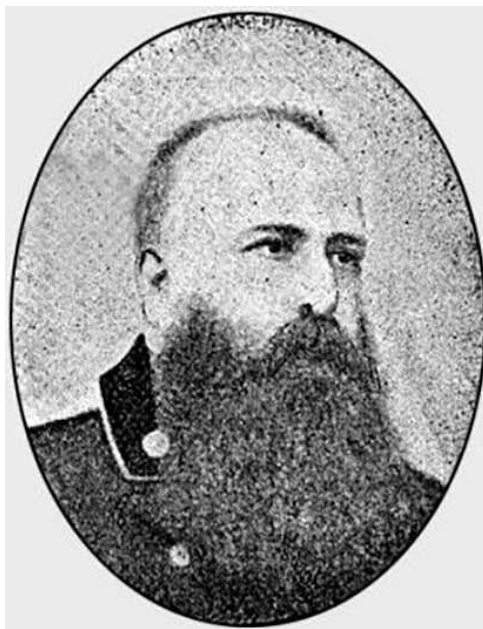
Міністр юстиції Андрій В'язлов

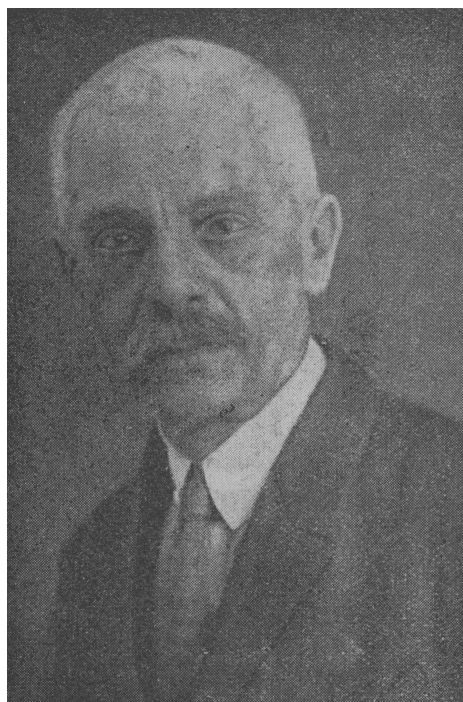
Міністр фінансів Антон Ржепецький

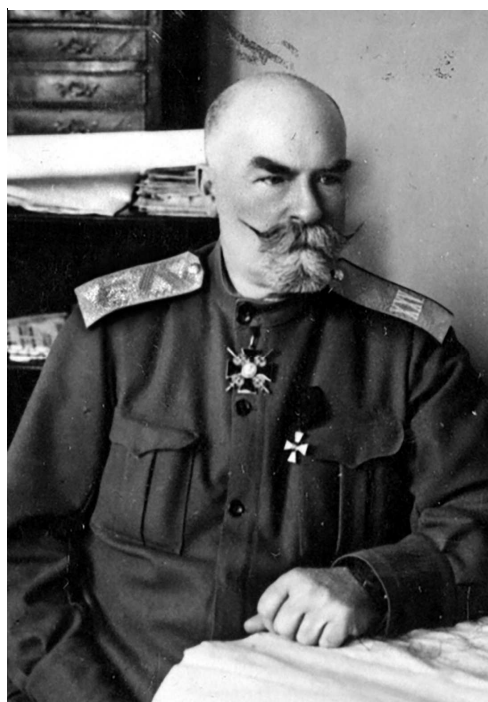
Міністр шляхів сполучень
Борис Бутенко

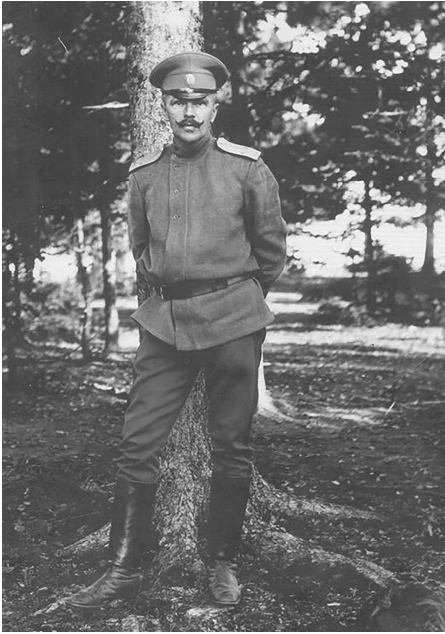
Міністр земельних справ
Василь Колокольцов

Міністр земельних справ
Володимир Леонтович

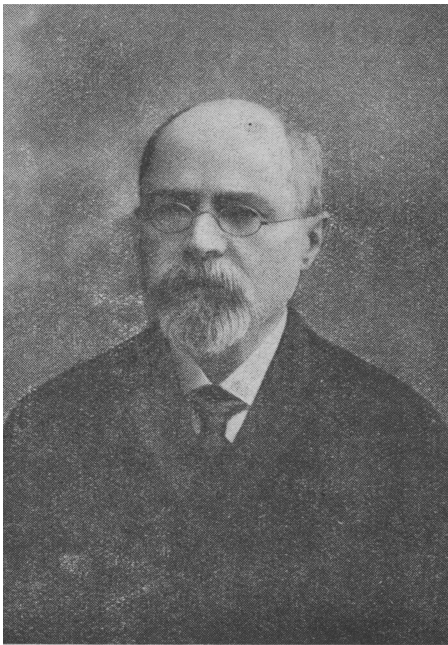
Військовий міністр
Олександр Рагоза

Військовий міністр
Борис Щуцькой

Морський міністр
Андрій Покровський

Міністр освіти та мистецтва
Петро Стебницький

Міністр ісповідань
Василь Зеньковський

Міністр ісповідань
Олександр Лотоцький

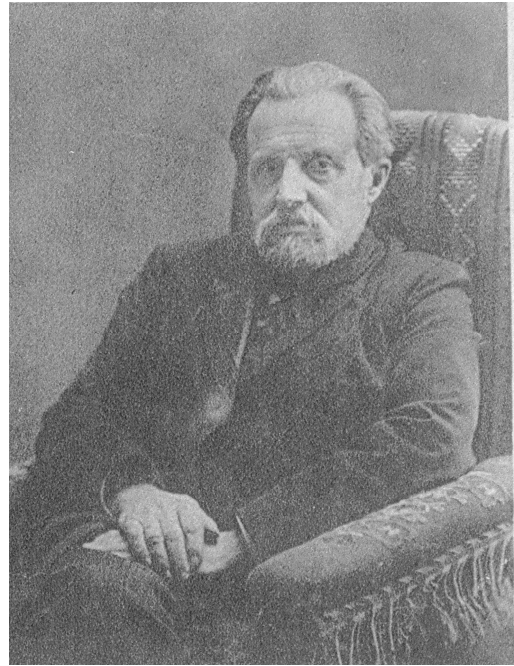
Міністр праці
Максим Славинський

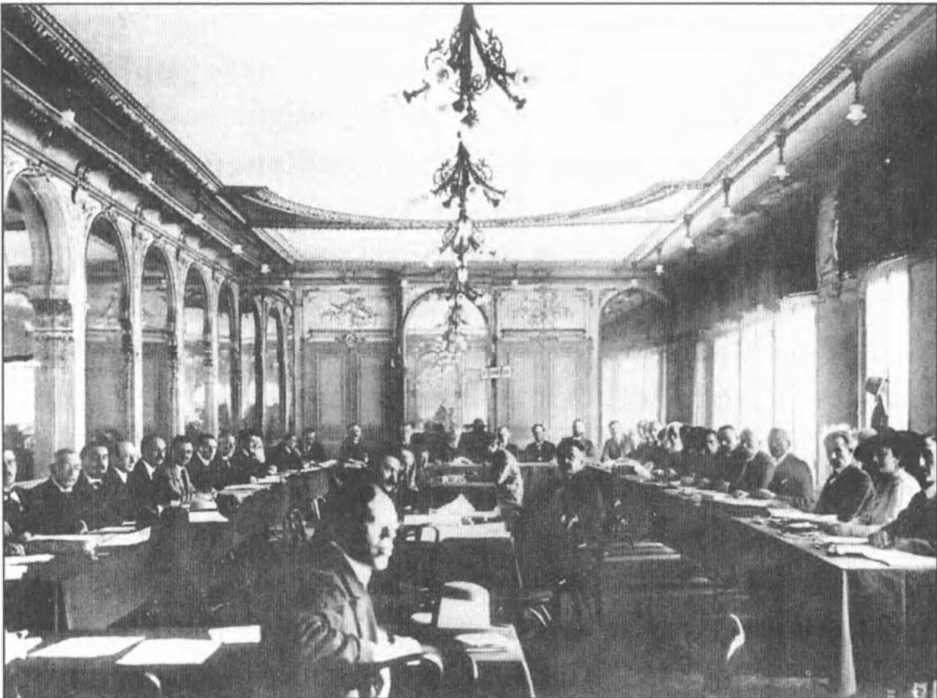
Міністр праці
Володимир Косинський

Міністр закордонних справ
Дмитро Дорошенко

Міністр закордонних справ,
державний контролер
Георгій Афанасьєв

Засідання Ради Міністрів

НАКАЗ

ГЕТЬМАНА ВСЕЇ УКРАЇНИ

3 Травня 1918 р.

№1.

Згідно Статті 3-й Закону про Тимчасовий державний устрій Української держави призначаю Отаманом Ради Міністрів Ф.А.Д І - З О Г У Б А і затвержую складний ним кабінет міністрів в нижче-вказаному складі:

Отаман Ради Міністриів і Міністр Внутрішніх Справ і Т.
 в . об.Міністра Пошт і Телеграфів А.А.Д і з о г у б .
 Міністр Фінансів А.К. Р ж е п е ц ь к и й .
 Міністр Торгу і Промісловости С.М. Г у т н и к .
 Міністр Продовольчих Справ Л.В.С о к о л о в є с ь к и й .
 Міністр Праці Ю. М. В а г н е р .
 Міністр Народної Освіти і Т.В.об.
 Міністр Закордонних Справ М.П.В а с и л е н к о .
 Міністр Народнього Здоров'я В.Ю.М ю б и н с ь к и й .
 Міністр Шляхів В.А.В у т е н к о .
 Міністр Судових Справ М.М.Ч у б и н с ь к и й .
 державний Контролер Г.Е.А ф а н а с ь е в .
 Т.В.об.Міністра Військових Справ і Об'єкту
 Начальник Генерального штабу С л і в і н с ь к и й .

ГЕТЬМАН ВСЕЇ УКРАЇНИ

Павло Скоропадський
 державний Секретарь *Михайло Тимшук*

Згідно з оригіналом

Трашків

Наказ гетьмана від 3 травня про призначення Ради Міністрів

ПОСТАНОВА

РАДИ МІНІСТРІВ УКРАЇНСЬКОЇ ДЕРЖАВИ

про урочисто обітницю урядовників і суддів та присягу військових на вірність УКРАЇНСЬКІЙ ДЕРЖАВІ.

Замармурена
Киев
30.5.18
Київ
Поскидзюк
Дерфавин
Семренський
М. Могоклатов

Урядовники, що на державній службі цивільних відомств Української Держави, а також ті особи, що знов мають вступити на цю службу, повинні дати таку обітницю на вірність Українській Державі:

" Урочисто обіцяю вірно служити Державі Українській, визнавати її державну владу, виконувати її закони і всіма силами охороняти її інтереси й добробут"

2. Коли особи, що зазначено в I-му артикулі цієї постанови, відмовляється ^в урочистої обітниці, то їх не приймається на службу, а ті, що вже мають на службі, звільняються від неї.

3. Судді цивільного відомства Української Держави, а також особи, що мають бути настановлені на судові посади, замість зазначеної в I-му артикулі цієї постанови, дають таку обітницю:

" Урочисто обіцяю додержувати вірности Державі Українській, твердо виконувати її закони, чинити справедливий суд, як ^{сочетя} сумління мені каже, і завжди поводитись відповідно гідности свого стану"

Корнелій
Н. В. Дем'як
Гр. Корнелій

4. Військові Української Держави, а також ті, що знов мають вступити на військову службу, повинні дати присягу чином зазначеним в законі.

дотепному /старшині чи козаку /
належить.

Згідно з постановою Ради Міністрів

Того ж Ряди міністрів

Міністр Справ Судових

М. Рудинський

Міністр внутр. справ

Міністр народної освіти

Міністр землеробства

Міністр торгівлі

Міністр військових справ

Міністр правосуддя

Юр. Сол. Кошарський

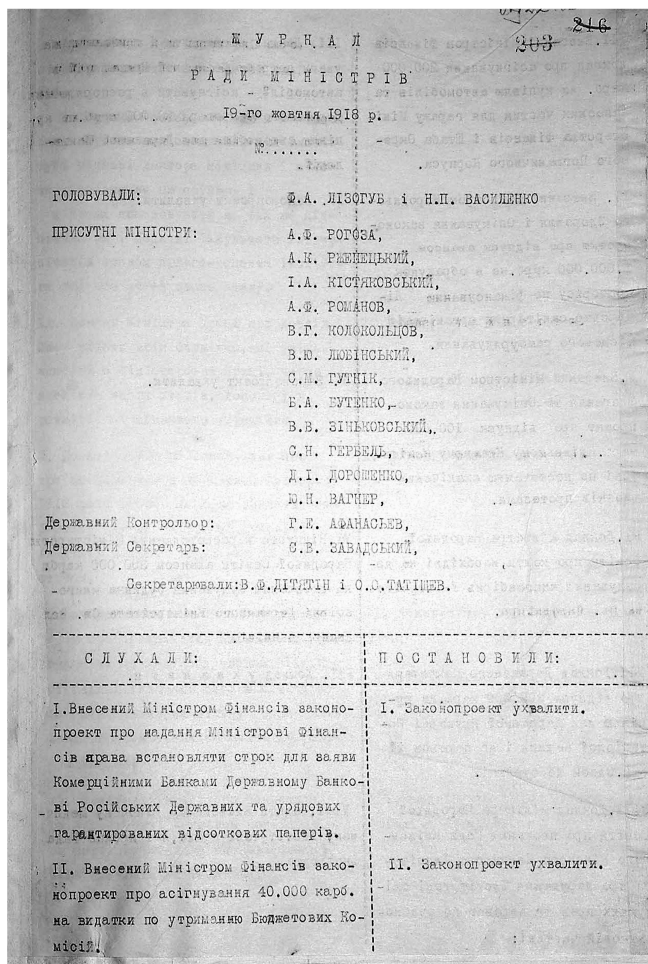
Міністр фінансів

Міністр морських справ

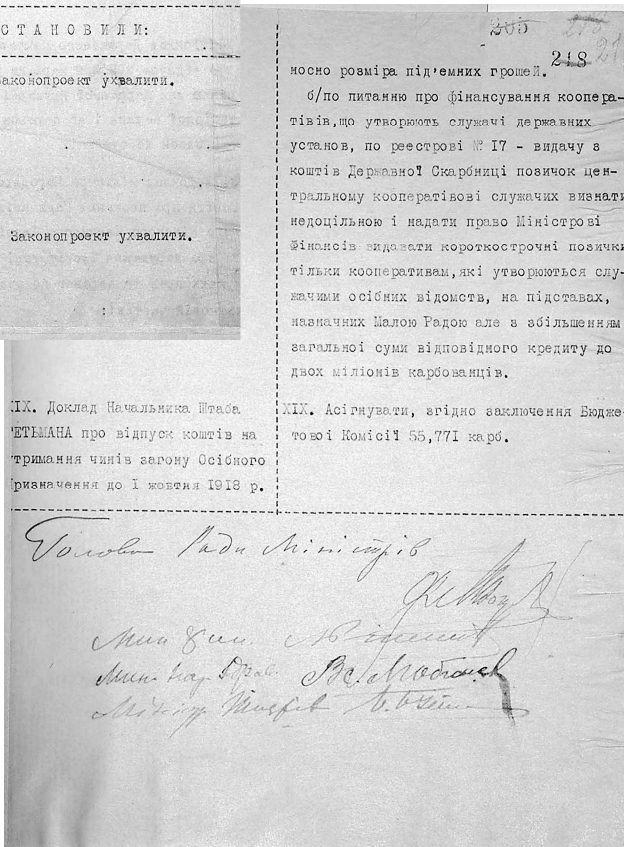
Міністр державних справ

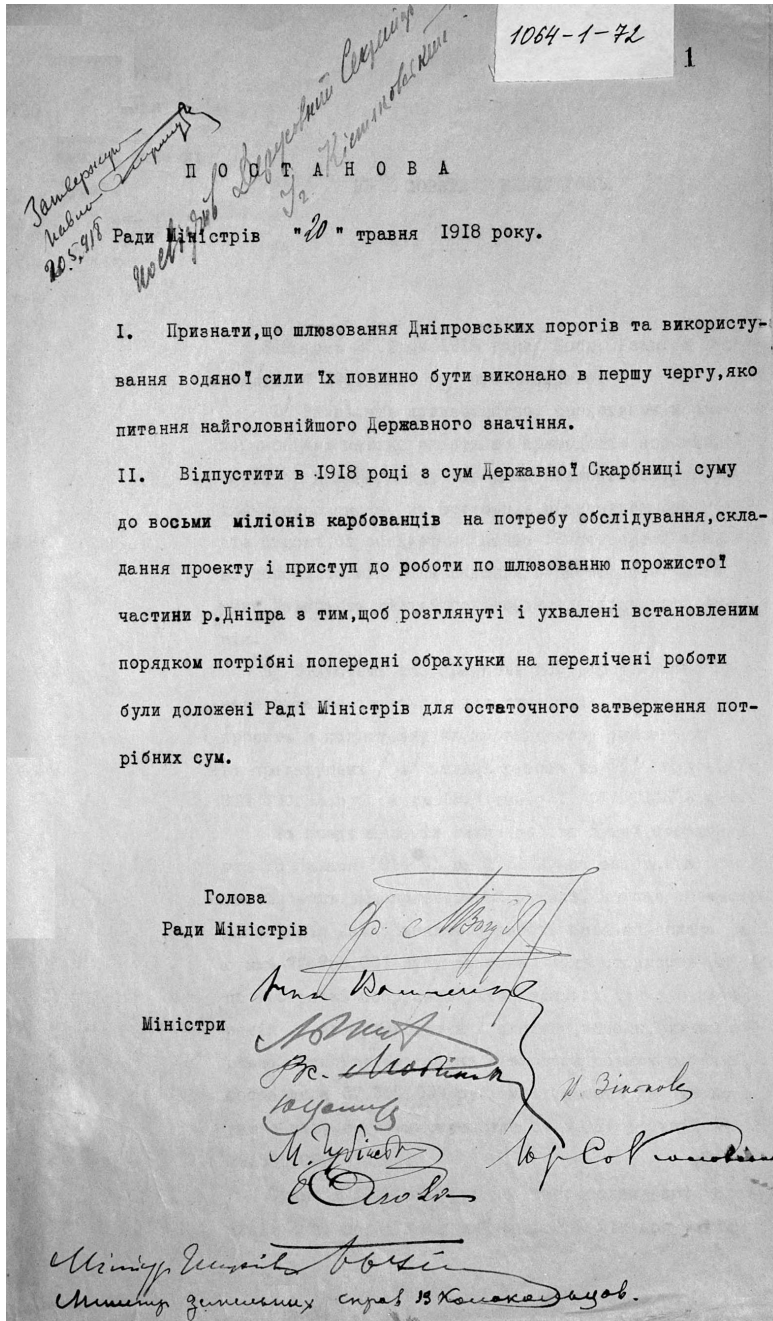
Міністр внутр. справ

Постанова Ради Міністрів про урочисту обітницю урядовців і суддів та присягу військових на вірність Українській Державі

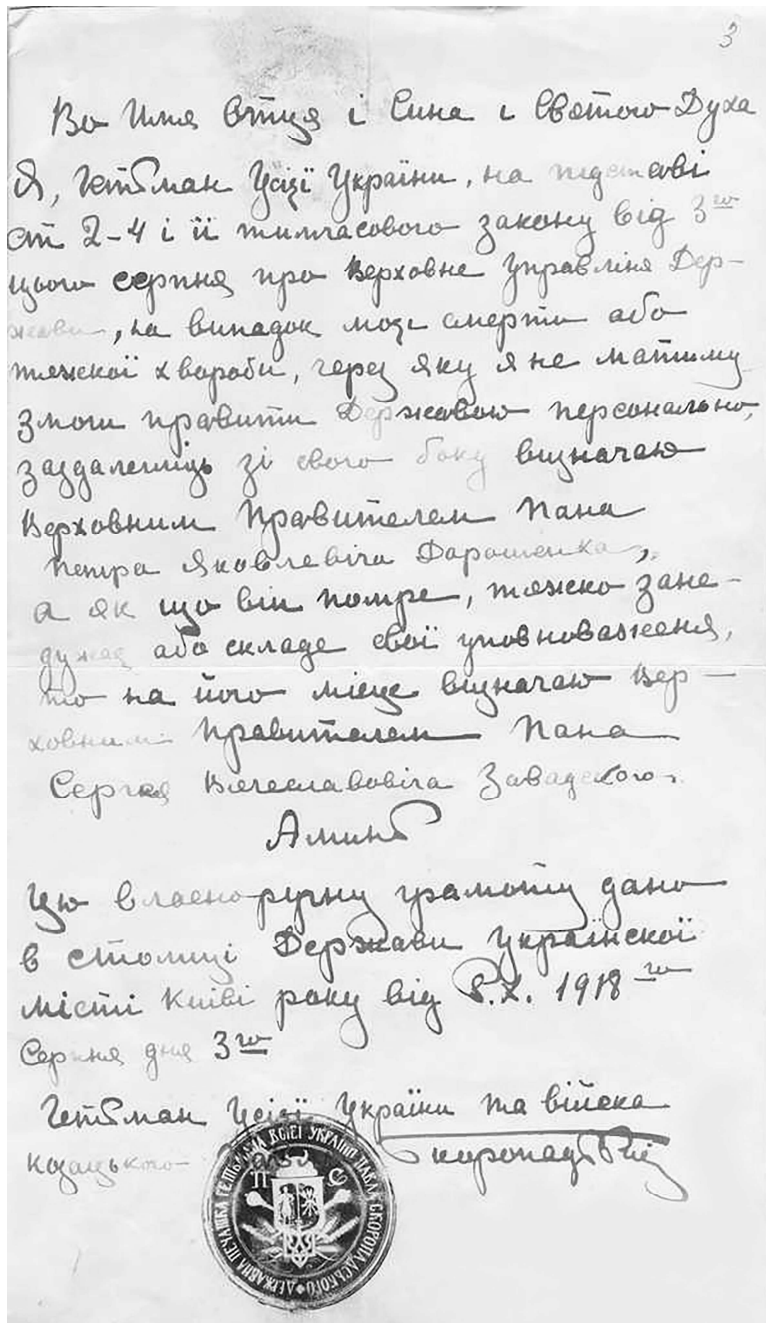

Журнал засідання
Ради Міністрів
від 19 жовтня
(перша і остання сторінки)

Постанова Ради Міністрів від 20 травня про перекриття Дніпровських порогів

Заповіт гетьмана Павла Скоропадського

Постановлення
 Союзу Міністрів
 14 декабря 1918 год

Союзъ Министровъ въ интересахъ
 хранения передка и сносаки швед
 въ городъ Киева и зацѣпке интересовъ
 граждан постандвиль: возстандвиль
 дані шведіе результату Коштынъ град-
 ской думи и Градской думи,
 передавъ имъ управление городовъ и
 Клевкиной Градской думи.

На томоше постандвилье владеть
 въ дані шведіе съ томоше сими
 постандвилье.

Гошева Рада Министровъ Гербель
 Министръ Умановъ ~~Виниц~~
 Депрессивный Комитетъ Косево
 Великий Министръ Тенеръ Кувшинъ Гербель
 За томоше стора Министръ Дибъ ~~Виниц~~
 Министръ Вуджининъ Дани Митъ Кувшинъ
 Министръ Вадрибувъ и Дроминъ ~~Виниц~~
 Министръ Кувшинъ Дибина и Министръ Вадрибувъ
 Министръ Митъ В. Кувшинъ

Постанова Ради Міністрів
 від 14 грудня про відновлення діяльності
 Київської міської думи і управи

1

Нотариальне
Свідоцтво Митчурово
14 грудня 1918 р.

Абу дав твердження Директору
Свідоцтва Митчурово постанова
своїм від себе повноважень і передає
весь свій Директорію.

Голова Ради Міністрів Терещук
Митчурово Директор і Прокурор
С. С.

Міністр Внутрішніх Справ З. Кісільович
Міністр Знань і Школи
Міністр Народної Освіти і Мистецтва Шауляк
Деп. Кошицький
Міністр Торговлі Крайнов

Постанова Ради Міністрів
від 14 грудня про складання своїх повноважень
і передачу влади Директорії УНР

Іменний покажчик

- Абрамов П. 162
Аккерман О. 52, 113, 124, 125, 137, 167, 379
Аккерман П. 42, 178
Александрович П. 113, 162
Алексеев М. 130, 304, 305
Андреев П. 179, 187
Андрієвська Л. 197
Андрієвський В. 25, 266
Андрієвський П. 51, 197
Андро Д. 110, 111
Андрусишин Б. 25, 408
Антіпов 127
Антоній (Храповицький) 155, 256, 357, 358–367, 374, 467, 488
Антонов М. 67, 127, 186, 187, 247, 279
Антонович В. 122, 369
Ауербах В. 42, 204, 206–208, 216, 389, 391
Афанасенко А. 241, 253, 260
Афанасьєв Георгій 6, 10, 11, 28, 30, 41, 56, 58, 59, 66, 81, 101, 104, 133, 155, 172, 194, 195, 202, 241, 253, 318, 319, 367, 411, 421, 442, 445–450, 451, 453, 454–457, 459, 479–480, 489, 498
Афанасьєв С. 179
Ачкасов П. 151, 161
- Багалій Д. 55, 56, 88, 339, 344, 418, 438
Баденський М. 93, 442
Байрон Д. 97
Барановський Х. 180
Безак Ф. 128, 133, 467
Бельц Е. 94, 98–100, 226, 414, 469
Бенеш Е. 401
Бердяєв М. 385
Бертелемі Й. 106, 198
Берхем Г. 38, 89, 112, 131, 434
Білімович О. 180
Богайчук В. 26
Богданов М. 365
Бондаренко В. 27, 292
- Бонді Е. де 111, 125
Бородаєвський С. 204, 216
Бочковський О. 401
Брінкман Ф. 340, 341
Брунст В. 70, 242, 252, 255, 258, 406
Будберг Р. 187, 242, 247
Булгаков В. 482
Булгаков С. 385
Буріан С. 435, 436
Бурлаков Г. 242, 252, 255
Бутенко Борис 5, 10, 27, 28, 33, 44, 56, 63, 67, 74, 161, 204, 205, 212, 219, 221–234, 245, 257, 275, 280, 285, 306, 388, 390, 418, 437, 477, 481, 486, 495
Бутовський О. 151, 161
Буше Г. 282, 436
- В'язлов Андрій 5, 11, 21, 28, 52, 56, 57, 92, 137, 138, 141, 151, 158, 162–169, 255, 257, 397, 486, 494
Вагнер М. 385
Вагнер Юлій 6, 10, 16, 25, 26, 41, 43, 44, 50, 56, 74, 76, 89, 155, 208, 209, 224, 276, 367, 383, 385–396, 398, 400, 405, 412, 488
Валлійський Д. 453, 455, 456, 459, 489
Варзар В. 391
Варун-Секрет С. 105, 125, 136, 137, 173, 198 276
Василенко Микола 5, 6, 10, 11, 16–18, 20, 22, 33, 34, 40, 43, 49, 50, 55, 60, 61, 64, 66, 69, 70, 73–79, 82, 85, 89, 91, 99, 116, 119, 145, 151–153, 157, 160, 161, 163, 177, 190, 193, 249, 267, 303, 317, 321, 323–338, 342–344, 348, 349, 355, 356, 364–366, 377, 385, 387, 404, 418, 423, 427, 430, 431, 438, 441, 456, 457, 474, 481, 482, 493
Василій 358
Васильченко Г. 294

- Васильченко Н. 425
 Величко С. 141
 Вернадський В. 77, 99, 134, 179, 204, 222, 324, 333, 343–345, 350, 352, 366, 405, 407, 408, 418
 Верстюк В. 18, 30, 43
 Винавер В. 365, 366
 Винниченко В. 15, 21, 23, 29, 41, 51, 55–57, 70, 71, 90, 121, 122, 126, 130, 142, 147, 163, 166, 168, 179, 194, 198, 222, 227, 231, 232, 254, 257, 266, 284, 306, 324, 339, 371, 372, 387, 395, 397, 425, 439, 440, 446
 Вировий С. 26
 Вишневецький О. 67, 74, 109, 110, 125, 136, 377, 378, 389, 481
 Відфельд О. 248, 281, 282
 Вілінський О. 324
 Вільгельм II 57, 69, 90, 248, 442
 Вірніц фон 274
 Вітте С. 130, 348, 445, 446
 Вітте Ю. 412
 Воблий К. 180
 Вовкобой П. 294
 Войцеховський Р. 387
 Володковський М. 470, 479
 Ворожейкін С. 317, 320
 Воронович Михайло 6, 10, 58, 60, 101, 109, 110, 113, 115, 116, 123, 125, 136, 228, 325, 353, 374, 377–382
 Врангель П. 80, 154, 288, 291, 320, 361, 366, 385
 Габсбург В. (Вишиваний В.) 232
 Гаврилов М. 52, 54, 86, 102, 105, 166, 173, 198, 265–267, 276, 282, 287, 288, 389, 395, 461, 478
 Гаєвський С. 216, 470, 479
 Гаєвський Ю. 109
 Гайдай В. 26
 Гай-Нижник П. 19, 23, 27, 28, 197
 Галаган М. 23, 76, 411–413
 Галін М. 412
 Галіп А. 53, 426, 429, 430
 Галкін О. 294, 306
 Гамченко І. 301
 Гаспе Г. 324
 Ге М. 217
 Гедройц В. 456
 Гейштейн 179
 Гербель Сергій 5, 10, 11, 16, 17, 21, 25, 31, 55, 56, 58, 59, 61, 64, 87, 91, 94, 97–106, 132–134, 142, 164, 168, 171–173, 194, 196–198, 210, 216, 222, 232–235, 249, 251, 257, 258, 263, 270, 275, 276, 279–288, 306, 309, 311, 313, 314, 318, 319, 333, 337, 345, 347, 349, 351, 352, 374, 377, 381, 403, 406, 407, 414, 415, 419, 420, 434, 442, 445, 447, 449, 456, 457, 459, 460, 467, 469, 480, 485, 487, 490, 493
 Гернгросс Борис 5, 21, 104, 289, 311, 313, 314, 487
 Гетьманець Г. 65
 Гіжицький Михайло 6, 41, 50, 53, 63, 463, 465–467, 469
 Гіжицький О. 467
 Глінка Григорій 5, 20, 58, 102, 263, 287, 288
 Гогенлоє Г. 436
 Гоголь М. 65, 151
 Голицин О. 74, 105, 106, 114, 128, 129, 180, 183, 201, 215, 328, 365, 456, 467
 Голубко В. 26
 Голубович В. 254, 371
 Гольденвейзер О. 119, 180,
 Гончарук Т. 28
 Горєлов В. 26
 Городенський 127
 Грабар 151
 Греков (Греків) О. 291, 292
 Гренер В. 38, 48, 51, 65–67, 73, 80, 99, 123, 131, 145, 177, 179, 201, 210, 212, 221, 222, 226, 235, 240, 249, 250, 265, 285, 291, 293, 323, 339, 366, 385, 387, 411, 423, 432–434, 439, 440, 443, 453, 465, 466
 Григор'єв Н. 95, 308
 Григорович-Барський Д. 78, 324, 438
 Гриневич С. 113
 Грінченко Б. 348
 Грушевський М. 60, 71, 76, 146, 165, 254, 348, 369, 398, 399, 425

- Гуляницький В. 348
 Гуменний А. 179
 Гунчак Т. 33
 Гуревич Б. 282
 Гурко В. 128, 139
 Гусаковський 152
 Гутник Сергій 5, 28, 40, 41, 50, 56, 74, 77, 81, 82, 89, 91, 93, 119, 179, 188, 190, 199, 201–215, 227, 231, 249, 262, 271, 281, 282, 337, 387, 391, 393, 412, 430, 445, 459, 471, 486
- Д**
 Дашкевич-Горбацький В. 66, 178
 Демченко В. 74, 104, 180
 Денікін А. 19, 104, 121, 130, 132, 134, 139, 147, 148, 154, 195, 198, 251, 261, 304, 305, 308, 319, 448, 449, 467, 470, 487
 Диновський К. 180
 Дитятін В. 54, 414, 470, 479
 Дітмар М. фон 180, 386
 Дмитрій 358, 359
 Добрий А. 66, 109, 180
 Добриловський М. 204
 Долгоруков О. 103, 128, 134, 172, 195, 196, 217, 311, 350, 351, 467
 Долгорукова О. 273
 Доманицький В. 370
 Донцов Д. 41, 89, 120, 399, 470
 Донченко С. 31
 Дорошенко Дмитро 6, 10, 15, 16, 19, 20, 21, 24, 25, 27, 33, 34, 39, 40, 50, 52, 54–60, 64, 67, 71, 74, 76, 78, 89, 93, 94, 111, 121, 123, 127, 129, 134, 137, 147, 151, 155, 158, 161, 165, 166, 178, 179, 188, 189, 191, 201, 212, 222, 231, 255, 260, 275, 280, 285, 291, 292, 303, 305, 306, 324, 328, 329, 332, 342, 357, 359, 361, 367, 369, 371–374, 399, 418, 421, 423–443, 446, 447, 454, 455, 457, 459, 472, 475, 478, 482, 489, 490, 497
 Дорошенко П. 22, 79, 88, 201, 213, 326, 336, 344, 356, 391, 438
 Дорошкевич О. 294
 Дорфман І. 387
 Достоєвський Ф. 482
 Драгомиров А. 80, 448
- Дружкова І. 28
 Дурдуківський В. 370
 Дусан І. 380, 403
 Духонін М. 371
 Дядюша С. 294
 Дьяков І. 114, 128, 129, 209, 328, 329
- Е**
 Ейхельман Отто 53, 104, 426, 430, 431, 450
 Енно Е. 195, 217, 235, 449, 450
 Ерістов О. 303
- Є**
 Євлогій (Георгієвський) 358, 360, 374
 Єрошевич П. 126, 294, 307
 Єфремов С. 42, 51, 89, 120, 129, 165, 169, 178, 291, 344, 345, 352, 370, 387, 412, 424, 446, 456
 Єщенко В. 52, 222
- Ж**
 Жванко Л. 23
- З**
 Завадський Сергій 6, 10, 31, 54, 56, 58, 86, 101, 142, 151, 157, 158, 161, 163, 212, 231, 285, 301, 306, 334, 341, 343, 389, 400, 403, 463, 474–483, 489, 490
 Зайцев П. 324, 352
 Залеський П. 111, 381
 Заммен К. 180, 372, 373, 460, 461
 Заруда Т. 20
 Засенко А. 270
 Затворницький Я. 152, 159, 164, 171
 Зеньковський Василь 6, 10, 17, 21–23, 40, 50, 56, 76, 78, 81, 88, 119, 120, 123, 129, 147, 155, 230, 328, 353, 355–367, 371, 372, 381, 390, 412, 427, 429, 453, 496
 Зноско-Боровський О. 240, 242
- Й**
 Йовенко Г. 479
- І**
 Іваненко С. 111, 274
 Іваницький Б. 415, 416
 Ігнатович В. 179
 Ільїн В. 388
- К**
 Кабачков І. 454
 Канін В. 94, 104, 319, 449, 487
 Капкан Ю. 127

- Карамаш С. 26
Карпінський М. 53
Карпінський О. 426
Карташов А. 356
Кассо Л. 122
Кащенко М. 344
Келлер Ф. 103, 133, 172, 195, 196, 310, 311, 485, 487
Керенський О. 146, 157
Кирий В. 80, 291
Кисільов С. 111
Кільчевський А. 80, 291
Кірхбах Г. 235, 303, 432
Кістяковський Б. 72, 122, 134, 151, 161, 334, 335, 385, 472
Кістяковський В. 122, 134, 472
Кістяковський Ігор 5, 6, 10, 19, 21, 28, 29, 41, 43, 50, 51, 53–55, 58, 60, 67, 76, 90, 101, 103, 104, 110, 112–114, 117, 119–137, 148, 151, 158, 161, 172, 184, 189, 196, 207, 208, 227, 231, 245, 246, 249, 254, 271, 275, 299, 300, 309, 310, 329, 331, 341, 366, 381, 418, 428, 430, 437, 438, 454, 567, 469–474, 480, 481, 485, 489, 494
Кістяковський О. 122, 134, 428, 472
Кістяковський О.Ф. 122
Кістяковський Ю. 122, 134, 415, 472
Клименко В. 301
Климов 151
Климович Є. 135
Клочковський В. 94, 317
Ключевський В. 475
Ковенко М. 127, 142
Козловська Л. 32
Коковцев В. 98
Колодій Ф. 294
Колокольцов Василь 5, 10, 11, 18, 19, 21, 24, 34, 40, 42, 44, 50, 56, 70, 76, 80, 83, 91, 201, 237, 239–252, 254, 255–257, 260, 487, 495
Колчак О. 67, 318
Кониський О. 269
Корнієнко Ю. 294, 311
Корновенко С. 18, 242
Королів В. 72, 401
Корольов Ф. 204
Коростовець І. 94, 381, 440
Корчак-Чепурківський О. 412
Косинський Володимир 6, 26, 58, 101, 196, 344, 383, 388, 394, 401, 403–408, 488, 497
Костінь 127
Кочубей В. 180, 380
Кошиць О. 232
Красковський І. 53, 426
Красненський 151
Краснов П. 94, 259, 304, 323, 448
Красуський І. 324, 331
Краус А. 98–100, 434
Крижанівський Ф. 348
Крим С. 365
Кримський А. 333, 344
Кричевський В. 182
Крупнов 179
Кубійович В. 24, 43, 215
Кудрявцев П. 357
Кузнецова (Кудашева) Л. 64
Кулішер Є. 334, 344
Кулябко-Корецький В. 21, 52, 109, 137
Кульженко 181
Курило Г. 180, 417
Кушнір М. 257
Ландсберг Еміль 5, 10, 20, 21, 28, 58, 101, 219, 232–236, 310, 350, 486
Ланжерон 106, 173, 197
Лебідь-Юрчик Х. 179, 188
Левицький О. 344
Левіц О. 80
Лейхтенберзький Г. 304
Ленгайтс 127
Леонтович (Альбранд) О. 253
Леонтович Володимир 5, 10, 24, 40, 43, 56, 57, 60, 71, 72, 92, 129, 237, 251–262, 487, 495
Леонтович М. 253
Лерхе Г. 190, 325
Лесевич В. 253
Лесевич Ю. 253
Лещенко А. 324

- Лизогуб Федір 5, 10, 16, 17, 21, 28–31, 33, 39, 40, 49–51, 54–56, 58, 60, 61, 63, 69, 70, 75, 78–98, 101, 107, 109–117, 120, 127, 131, 135, 140, 148, 149, 151, 152, 158–160, 163, 164, 168, 182, 186, 189, 190–193, 201–204, 206, 207, 209, 212, 213, 215, 224, 226, 230, 231, 240, 248–250, 254, 257, 267–271, 275, 281, 282, 284, 299, 302, 303, 305, 306, 316, 318, 328–331, 333, 336, 339–342, 347, 356, 359, 364–366, 371, 378, 380, 390, 391, 395, 398, 401, 403, 405, 413, 414, 418, 427, 430, 432, 438–441, 445, 446, 454, 457, 459, 471, 473, 475–479, 482, 485, 490, 492, 493
 Линниченко П. 267, 282
 Липа І. 375
 Липинський В. 132, 134, 423, 427, 429, 435–437, 442, 443
 Литвин М. 43
 Лихоман А. 126
 Лібов Є. 71
 Лігнау О. 27, 70, 293, 295, 331
 Лінцер Г. 127
 Ловецький Д. 387
 Ломновський П. 104, 195, 305, 319, 449
 Лоський К. 51, 66, 423, 426
 Лотоцький Олександр 6, 11, 16, 17, 22, 40, 43, 56, 92, 93, 129, 255, 340, 353, 356, 366, 369–376, 381, 397–399, 457, 488, 497
 Лошкарєв 152
 Луговський О. 26
 Лукасевич Є. 53, 415, 426, 442, 447
 Лукашевич О. 422
 Лукін В. 318
 Лукомський О. 291
 Лупандін О. 19
 Лучицький В. 205
 Любинський Всеволод 6, 23, 50, 56, 58, 63, 67, 74, 99–101, 161, 231, 255, 285, 306, 387, 409–420, 438, 489
 Любовець О. 21, 31
 Львов Г. 340, 398
 Магочій П.-Р. 34
 Мазепа І. 15, 29
 Мазуренко В. 52, 166, 179, 192
 Макаренко А. 127, 227, 234
 Максимов М. 21, 294, 317, 319
 Маляревський (Сумський) А. 472
 Манасевич-Мануйлов І. 136
 Мануїльський Д. 76, 126, 342
 Маньковський 151, 152
 Марголін А. 106, 198
 Маркович Д. 90, 163, 339
 Мартинюк І. 294
 Маршинський А. 179
 Матусевич Б. 179
 Матушевський Ф. 72, 370
 Матюшенко Б. 412, 415
 Мацієвич К. 127, 129, 253, 255, 260, 399
 Мегеровський О. 267
 Меленевський Ю. 412
 Меліор 274
 Меллер-Закомельський В. 139
 Мельхіор К. 66, 281, 282
 Мерінг Сергій 5, 10, 56, 58, 92, 101, 104, 196, 212, 215–217, 406, 486
 Мерінг Ф. 215, 217
 Мещанін К. 374
 Мещанінов А. 127
 Микола II 130, 151, 157, 165, 240, 252, 260, 363, 364, 432
 Михайловський В. 179, 182
 Мицюк О. 127
 Міклашевський А. 106
 Мілюков П. 32, 40, 323, 324, 356, 366, 438
 Мірний І. 426
 Міхель О. 122
 Могилка П. 127
 Могилянський М. 54, 119, 126, 130, 158, 378, 398, 426, 441, 469
 Модзалевський В. 345
 Модзалевський І. 182
 Моллов Р. 135, 271, 299, 418, 428
 Монкін О. 162
 Мономахов О. 204
 Моркотун С. 71, 138
 Морозов 151

- Мумм А. 38, 49, 57, 65, 67, 68, 75, 80, 88, 89, 91, 99, 112, 116, 123, 131, 135, 145, 190, 201, 206, 208–210, 212, 267, 269, 275, 279, 281, 282, 285, 339, 380, 391, 411, 423, 424, 432, 434
- Муравйов М. 202, 476
- Муромцев С. 121, 122
- Мустафін В. 42, 63, 98, 110, 111, 378, 466, 469
- Набоков В.** 365
- Назимов 151
- Нарбут Г. 182, 373, 480, 481
- Науменко Володимир 6, 10, 18, 43, 58, 60, 101, 104, 171, 196, 321, 333, 344, 345, 347–352, 488
- Науменко К. 43
- Наумкіна С. 32
- Неверов 151
- Некрасов М. 234
- Немітц О. 318
- Ненюков Д. 317, 320
- Несук М. 435, 436
- Нетге Ф. 103, 235, 449
- Никодим 358–360
- Ніковський А. 55, 56, 67, 90, 91, 129, 135, 163, 339, 385, 397, 439, 440
- Новицький І. 351
- Носенко Д. 141, 151, 152, 478
- Оболенський В.** 365, 366
- Одрина Д. 127, 168
- Олександр II 80, 450
- Олександра, цариця 136
- Олексій, царевич 240
- Осецький О. 227, 234, 294, 307
- Осипенко Г. 111
- Оссовський О. 159, 171
- Остапенко С. 29, 197, 198, 260, 387
- Осташко Т. 19, 43
- Остроградський М. 317
- Павловський П.** 162
- Палтов О. 47, 58, 65, 68, 74, 85, 91, 145, 355, 426, 427, 465, 466, 469
- Парчевський 380
- Петлюра С. 29, 71, 115, 116, 122, 127, 137, 138, 142, 146, 158, 67, 168, 173, 197, 216, 227, 266, 336, 344, 372, 382, 401, 442, 486
- Петренко 127
- Петров (Петрів) В. 292
- Петров М. 344
- Петров Сергій 6, 56, 58, 101, 104, 451, 457, 459–461, 489
- Підкова І. 24, 43
- Пільц О. 135
- Піснячевський В. 412
- Піщевич С. 111, 274
- Платон 362
- Плевако Ф. 287
- Плеве В. 130
- Подковенко Т. 28
- Покровський Андрій 6, 11, 43, 58, 59, 101, 194, 310, 315, 317–321, 447, 487, 496
- Полонська Н. 337
- Полонська-Василенко Н. 24
- Полтавець-Остряниця І. 71, 380
- Попов П. 154
- Попов Ф. 151, 161
- Порш М. 89, 127, 142
- Принціг В. 49, 65–68, 145, 201, 267, 411, 423
- Присьолков О. 456
- Прохорович А. 294, 300, 306
- Птуха М. 357
- Пуницький В. 453, 455
- Пухтинський М. 151, 161
- Пушкін О. 482
- Пшенична О. 21, 22
- Равський 151**
- Рагоза Олександр 5, 11, 21, 27, 33, 34, 43, 50, 56, 60, 80, 93, 161, 189, 213, 231, 289, 291–310, 336, 415, 418, 430, 438, 478, 487, 495
- Радзімовський В. 357
- Радченко М. 149, 151, 161
- Раковський Х. 76, 126, 342, 399, 408, 431, 432, 471
- Раух Г. 100, 300, 449
- Рафаловський Є. 25, 281
- Рафальський В. 357

- Рейнбот Віктор 5, 10, 21, 28–30, 42, 43, 56, 58, 88, 92, 93, 105–107, 125, 132, 133, 135–143, 157–159, 167, 168, 171–173, 197, 198, 257, 276, 288, 307, 337, 381, 382, 401, 403, 406, 419, 448, 457, 460, 467, 480, 486
- Рейнбот Є. 136
- Ржепецький Антон 5, 11, 23, 40, 41, 50, 56, 58, 59, 74, 75, 77, 82, 89, 91, 93, 101, 103, 105, 106, 142, 168, 173, 175, 177–198, 201, 204, 205, 207, 209, 222, 257, 276, 285, 288, 318, 337, 347, 381, 382, 387, 395, 400, 403, 412, 419, 430, 433, 441, 447, 457, 460, 472, 480, 486, 494
- Ржепецький В.-М. 178
- Риштітник 127
- Романов В. 54, 151, 158, 161, 469, 473, 474
- Романов М. 29
- Романов Олексій 5, 28, 55, 56, 89, 143, 151, 157–164, 171, 331, 441, 486
- Романова О. 160
- Рудько С. 22
- Русова С. 127, 324
- Савельєв М. 187, 307, 417
- Савицький М. 111, 123
- Саліковський О. 30, 51, 113, 122, 129, 266
- Сахно-Устимович Микола 5, 6, 2, 40, 48, 49, 60, 61, 63–73, 79, 145, 177, 201, 240, 258, 265, 323, 385, 423, 493
- Свірський В. 204
- Свіцин А. 210
- Селіховський Н. 127
- Семенов В. 304
- Сенін А. 28
- Сидоренко Г. 242
- Симиренко В. 253
- Симонів Д. 453
- Синявський А. 127, 324
- Сип'ягін Д. 130
- Скоропадський Павло 9–12, 15–34, 38–43, 47–60, 63–74, 76, 78–81, 85, 87–95, 99, 101, 103–105, 109–111, 113, 114, 116, 117, 119, 121, 125, 127, 128–135, 137–142, 145, 146, 148, 149, 152, 153, 157–160, 163, 166–168, 172, 178–180, 183, 184, 186, 188–190, 192–196, 201, 203, 205, 207–211, 213, 215, 217, 221, 223, 224, 226, 227, 229–233, 235, 239–241, 243, 245, 246–260, 262, 265–267, 270, 271, 275, 281–288, 291, 293, 295, 296, 298–307, 310, 311, 313, 314, 317, 319, 323, 324, 328, 330–334, 336, 337, 339, 340, 343, 344, 347, 349, 350, 351, 355, 356, 360–369, 371, 372, 374, 377, 379–382, 385, 389, 390, 391, 394, 395, 397–399, 401, 403, 407, 411–415, 418–423, 425, 426, 430, 432–441, 443, 445, 447–455, 457, 459, 461, 465–467, 471, 472, 474–481, 485, 487, 489, 490, 491, 492, 504
- Скоропис-Йолтуховський О. 41, 135, 137, 380, 439
- Скугар-Скугаревський М. 453–454
- Славинський Максим 6, 26, 43, 53, 56, 72, 91, 92, 167, 193, 255, 257, 383, 397–402, 405, 426, 488, 497
- Сливинський О. 140, 142, 293, 294
- Слюсаренко В. 297
- Смаль-Стоцький С. 344, 401
- Соколовський Юрій 5, 11, 24, 25, 44, 50, 55, 87, 227, 263, 265–279, 284, 471, 482, 487
- Солдатенко В. 20, 29, 30,
- Спекторський Є. 148, 470
- Старицька-Черняхівська Л. 426
- Старицький О. 222, 236
- Стебницький Петро 6, 11, 16, 18, 56, 57, 72, 90, 91, 127, 129, 146, 151, 168, 255, 257, 321, 333, 339–345, 370, 390, 399, 457, 488, 496
- Стеллецький Б. 40, 41, 64, 111, 138, 158, 178, 202, 251, 323, 364, 386, 420, 446, 457, 475
- Стешенко І. 324, 343, 349
- Столипін П. 102, 109, 123, 130, 378
- Стороженко А. 356
- Субтельний О. 33
- Суковкін М. 375, 428
- Сулькевич С. 94, 188, 189, 330, 430
- Сушицький Т. 324
- Сушицький Ф. 331, 337

- Тальберг М. 125, 172
 Тарановський Г. 357
 Тарнавський Ф. 344
 Татіщев О. 54, 414, 454, 470
 Темницький В. 232
 Терела Г. 25
 Терещенки 229, 426
 Терпигоров С. 204
 Тизенгаузен (Тізенгаузен) С. 152, 162
 Тимошенко В. 210, 388
 Тимошенко С. 344
 Тинченко Я. 43
 Тихон 356, 358, 359, 364, 372
 Тіль Е. 38, 91, 131, 133, 135, 163, 231, 250, 306, 331, 339, 397, 418, 434, 457
 Ткаченко М. 53, 109, 398, 426
 Товстоліс 151
 Токаржевський-Карашевич Я. 375, 429
 Толстой Л. 155, 482
 Тоцький М. 334, 335
 Трубецькой Є. 285
 Трухлий С. 387
 Туган-Барановський М. 98, 344, 407
 Тулов А. 162
 Тургенєв І. 482
 Тутковський П. 344
 Тюрго А.-Р.-Ж. 445
- Ульяновський В. 22, 355, 363, 372, 374,
- Ф**
 Феदिшин О. 89, 437
 Фещенко-Чопівський І. 67, 201, 211
 Флейшман М. 65, 66
 Фокін С. 26
 Форгач Й. 75, 100, 275, 281, 361, 415, 432, 434–436
 Франкфурт С. 210, 267, 279, 282, 283
 Фрідолін С. 267
- Х**
 Ханенко М. 178, 330
 Хануков О. 111
 Хілоблоченко С. 227
 Холодний П. 52, 166, 324
 Христюк П. 15, 29
 Хруцький О. 151, 161
- Ц**
 Цветаєва М. 482
- Ч**
 Чарторижський І. 111, 125, 381
 Чебаков С. 337
 Ченікаєв В. 162
 Черниш І. 253, 255, 267, 276
 Черніков І. 111, 141, 274
 Чернявський М. 151, 161
 Чехов А. 155
 Чеховський В. 357, 366, 401
 Чикаленко Є. 21, 41, 66, 69, 71, 72, 75, 77, 90, 93, 120, 129, 130, 163, 165, 247, 249, 253, 254, 261, 336, 339, 341, 345, 350, 371, 399, 418, 424, 426, 427, 439, 441
 Чикаленко Л. 288
 Чубинська О. 146
 Чубинський Михайло 5, 10, 21, 28, 33, 41, 43, 44, 50, 55, 74, 82, 85, 89, 143, 145–157, 160, 161, 166, 208, 252, 328, 363, 367, 454, 476, 477, 482, 486, 494
 Чубинський П. 146, 222, 229, 234, 390
 Чупров О. 404, 475
- Ш**
 Шаповал М. 257
 Шахматов О. 475
 Швець Ф. 55, 90, 227, 439
 Швиговський В. 401
 Шевченко Т. 65, 80, 97, 133, 151, 154, 348, 387, 394
 Шекспір В. 97
 Шелухін С. 30, 67, 72, 74, 76, 90, 91, 105, 120, 123, 145, 149, 151, 161, 163, 168, 172, 187, 196, 205, 329, 339, 341, 344, 351, 362, 399, 431, 432, 474
 Шемет В. 258, 398, 443
 Шемет С. 380
 Шидловський С. 113
 Шишманов І. 76, 428.
 Шиянов Г. 105, 258
 Шіллер Ф. 97
 Шільдбах (Литовцев) К. 304
 Шлегель Б. 387, 388, 405
 Шлейфер 151
 Шліхтер О. 338
 Шраг І. 55, 88, 90, 339, 398, 438
 Штейнгель Ф. 75, 348, 398, 427, 429, 440

- Штольценберг Ф. 65
Шульгин О. 30, 53, 64, 68, 72, 331, 381,
399, 426, 428, 432, 447
Шуст Р. 24, 43
- Щеніовський І.** 180, 183
Щуцькой Борис 5, 11, 20, 21, 43, 58, 101,
289, 307, 309–313, 487, 496
- Юнаков (Юнаків) М.** 292, 296
Юршевський 151
Юцишин І. 470, 479
- Яковенко Є.** 412
Яковлів А. 426
Якупов Н. 32
Яневський Д. 20
Янжул І. 475
Яснопольський Л. 180
Яхонтов А. 179

Ruslan Pyrih

**Governments Activities
of the Pavlo Skoropadsky Hetmanate:
Personal Dimension**

The book is devoted to the Council of Ministers of Ukrainian State in 1918. Based on personal activity of each member of all three composition of government, the Author discovered how they conducted legislative work as well as pursued policy in a major state sectors.

There were thirty persons appointed as ministers during the Hetman's rule. Among them there were persons of different social origin, educational level, professional experience, political views and attitude towards the Ukrainian State. They united due to their hostile stand to Bolshevik Russia and socialist experiments of Ukrainian People's Republic (Ukrainian abbreviation — UNR) leaders as well as to the adherence towards conservative liberal values and recognition of private property right.

Both heads of government, Fedir Lyzohub and Serhii Herbel, together with the half of the ministers were great landlords. A rather big group was represented by famous scientists, engineers, agronomists, military officers. According to the party affiliation the dominant position in all three governments belonged to Cadets. The situation changed only in the second government when, due to socialist-federalist representatives, a parity between pro-Russian and pro-Ukrainian groups was formed. The majority of ministers were Ukrainians by nationality or related to Ukraine by origin, service and property. According to their national identity the major had ambivalent Russian-Ukrainian loyalty.

The author found out how Hetman Pavlo Skoropadsky formed personal composition of the government and pursued the reforms as well as the influence of German military and diplomats on government activity. While German and Austrian allies provided internal political stability, ministers worked for development of Ukrainian State. When Entente won in the WWI the Russian component of their mentality became dominant and led them to camp of the adherents of Great Russia. Several ministers with firm national convictions went over to Directory of UNR. Though Bolshevik's victory condemned both groups for hard fate in emigration.

The book is aimed to scholars, lectures, students and all people interested in history of Ukraine of the XXth century.

Пиріг Р.Я. Діяльність урядів гетьманату Павла Скоропадського: персональний вимір. — К.: Ін-т історії України НАН України, 2016. — 518 с.

У книзі функціонування Ради Міністрів Української Держави 1918 р. висвітлюється через персональну участь кожного з членів уряду в законодавчій роботі, виробленні та реалізації державної політики в основних галузевих сферах. Розглядаються фахові, управлінські, особистісні якості міністрів, вплив їх політичних поглядів на державне будівництво, відносини з гетьманом, німецькими військовими та дипломатами. Простежено епілог долі кожного з урядовців.

Видання розраховане на науковців, викладачів, студентів, усіх, хто цікавиться історичним минулим України.

ISBN 978-966-02-7761-8

Наукове видання

Пиріг Руслан Якович

**ДІЯЛЬНІСТЬ УРЯДІВ ГЕТЬМАНАТУ ПАВЛА СКОРОПАДСЬКОГО:
ПЕРСОНАЛЬНИЙ ВИМІР**

Оригінал-макет

Світлана Блащук

Обкладинка

Олексій Лупандін

Адреса видавця:

*01001, Київ, вул. Михайла Грушевського, 4,
тел. (044)278-02-40; e-mail: istdruk@ukr.net*

Підписано до друку 26.11.2015 р. Формат 70x100/16
Ум. друк. арк. 35,5. Обл. вид. арк. 35,5
Наклад 300 прим. Зам. 49.2015 р.

Поліграф. д-ця Ін-ту історії України НАН України.
Київ-1, вул. Грушевського, 4